શ્રીસુબોધિનીજી -તામસ સાધન પ્રકરણ

શ્રીમદભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ અ. ૧૯ થી ૨૫

(ટિપ્પણી, લેખ, કારિકાર્થ, યોજના અને પ્રકાશના આધારે)

❀ પ્રકાશક ❀

શ્રીવલ્લભ સાહિત્ય પ્રકાશન મંડળ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ

કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત, પીનકોડ- ૩૭૦ ૪૬૫

ફોન : ૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩/૨૨૪૩૦૬

E-mail : gosharad@sancharnet.in

Website : http://www.pustimarg.net

પુસ્તક પ્રકાશન સહાય ૨૦૦/-

પોસ્ટેજ ભારતમાં ૪૦/-

પ્રકાશન વર્ષ જુલાઈ ૨૦૦૪

❀ ભાષાંતર કર્તા ❀

શ્રી. નાનુલાલ ના. ગાંધી

શ્રી. ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકળીયા

સંવત	ઇ.સ.	વલ્લભાબ્દ
૨૦૬૦	૨૦૦૪	૫૨૭

262

શ્રીસુબોધિનીજી -તામસ સાધન પ્રકરણ

શ્રીમદભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ અ. ૧૯ થી ૨૫

(ટિપ્પણી, લેખ, કારિકાર્થ, યોજના અને પ્રકાશના આધારે)

❀ પ્રકાશક ❀

શ્રીવલ્લભ સાહિત્ય પ્રકાશન મંડળ

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ

કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત, પીનકોડ- ૩૭૦ ૪૬૫

ફોન : ૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩/૨૨૪૩૦૬

E-mail : gosharad@sancharnet.in

Website : http://www.pustimarg.net

પુસ્તક પ્રકાશન સહાય ૨૦૦/-

પોસ્ટેજ ભારતમાં ૪૦/-

પ્રકાશન વર્ષ જુલાઈ ૨૦૦૪

❀ ભાષાંતર કર્તા ❀

શ્રી. નાનુલાલ ના. ગાંધી

શ્રી. ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકળીયા

સંવત	ઇ.સ.	વલ્લભાબ્દ
૨૦૬૦	૨૦૦૪	૫૨૭

શ્રીસુબોધિનીજી – તામસસાધનપ્રકરણ.

શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ અ૦ ૧૯ થી ૨૫.

અનુક્રમણિકા

ભાષાન્તરવિષે.

ભાઈ માણેકલાલ જેઓ માધવબાગવાળા સદ્ગત શેઠ ત્રિભોવનદાસ વરજીવનદાસના વિશ્વાસુ જમણા હાથ તરીકે જાણીતા છે, તેમને શ્રીસુબોધિનીજી શ્રવણ કરવાનો શુભ વિચાર થવાથી એમેક વર્ષથી પ્રાતઃકાલમાં અર્ધો કલાક મારી સાથે વાંચતા હતા. એકાદેક વર્ષથી એમને લખી લેવાનું મન થયું, કે જેથી એકલા પુનરાવૃત્તિ કરી શકાય. આ પ્રકરણના બે અધ્યાય પુરા થવા આવ્યા, ત્યારે આ ઉત્તમ લાભ વૈષ્ણવ જનસમાજને મળે એ શુભેચ્છાથી એમણે ભાષાન્તર છપાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ વાત **ભાઈ ચુનીલાલ પરીખને** કરતાં છાપખાનાની ગોઠવણ કરવાનું કાર્ય એમણે ઉત્સાહથી ઉપાડી લીધું. મુંબાઇમાં છાપવાનો ખર્ચ વિશેષ લાગવાથી બહારગામના છાપખાનાની તજવીજ કરી, અને અન્તે વડોદરાના **શ્રીલક્ષ્મી પ્રિન્ટીંગ** પ્રેસસાથે ગોઠવણ કરી. એટલામાં સમગ્ર પ્રકરણનું ભાષાન્તર પુરું થઈ ગયું, અને ધાર્યા કરતાં ખરચ વિશેષ લાગવા માંડ્યો, એટલે પ્રકાશકનો સર્વ ભાર પોતાને માથે લઈ લીધો. પ્રથમ બે અધ્યાયના ભાષાન્તરમાં શ્રીટિપ્પણીજી, લેખ, અને યોજનાનું ભાષાન્તર દરેક શ્લોકમાં શ્રીસુબોધિનીજી સાથે જ લીધું હતું, તે જુદું જુદું આપવાને ભાઈ ચુનીલાલનો વિચાર થવાથી તેને છુટું પાડવાને ભાષાન્તર ફરીથી કરવું પડ્યું, અને કાંઇક વિશેષ શ્રમ પડ્યો, પણ તેમાં સેવાનો જ આનન્દ અનુભવાતો હતો, તેથી તે કાંઇ ભારરૂપ થઈ પડ્યો નહિ. ભાષાન્તરના જુદા જુદા ભાગો યોગ્ય સ્થલે ગોઠવવાનું કાર્ય **ભાઈ માણેકલાલે** બહુ જ સંભાળપૂર્વક કર્યું છે, અને પ્રેસકૉપી **ભાઈ ચુનીલાલે** તેટલા જ ઉત્સાહથી તૈયાર કરી છે. મારા ચક્ષુ બહુ જ નબળાં પડી ગયલાં હોવાને લીધે પ્રુફ શોધવાનું કામ ભાઇ ચુનીલાલ જ કરતા. એમનું ગુજરાતીનું જ્ઞાન સાધારણ હોવા છતાં અને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન બિલકુલ નહિ હોવા છતાં જે ઉત્સાહથી એમણે એ કાર્ય કર્યું છે, તે બહુ પ્રશંસાપાત્ર છે. મારા પરમમિત્ર **શાસ્ત્રીજી મન્નલાલ ગણપતિરામ M. A.** એ છેલ્લા પાંચ અધ્યાય (૨૧ થી ૨૫)નું ભાષાન્તર સહાયનેમાટે મને આપ્યું હતું, પણ તેની ભાષા અસલનો રસ જાળવી રાખવાનેમાટે એમણે સંસ્કૃતમય જ રાખેલી હોવાથી તેનો બહુ ઉપયોગ થઈ શક્યો નહિ. શંકાસમાધાનમાં એમણે તથા **શાસ્ત્રી કલ્યાણજીએ** અત્યન્ત પ્રસન્નતાથી સહાય કરી છે. એ બન્નેનો ઉપકાર સ્વીકારવામાં આવે છે.

આ ભાષાન્તર વૈષ્ણવ સ્ત્રી બાલક તથા અશિક્ષિત પુરુષો પણ સહેલાઇથી વાંચી શકે તેને માટે અત્યન્ત સરલ ભાષામાં કર્યું છે. જે કોઇ આ ભાષાન્તર ધ્યાન દઈ વાંચશે તેને માત્ર સાદું ગુજરાતી જાણનારને જેટલો મળી શકે તેટલો શ્રીસુબોધિનીજી વાંચવાનો લાભ મળશે, એમ અમે માનીએ છીએ.

શ્રીસુબોધિનીજી સામાન્ય લેખ નથી. દરેક શબ્દમાં અને વાકયમાં જે ધ્વનિ રહ્યો છે, તે ભાષાન્તરમાં આણી શકાયો છે એમ માનવું એ ધૃષ્ટતા છે. પચ્ચીશ ત્રીશ વર્ષના સંપ્રદાયના સાહિત્યના સતત સંબન્ધ છતાં માત્ર ઉપર ઉપરથી જ અર્થ સમજ પડે છે, એમ અમને લાગે છે. ભાષાન્તરમાં, મર્મ સમજવામાં, અને અન્ય સર્વ બાબતમાં જે ઉણપ રહી ગઈ હોય તેનેમાટે **શ્રીમહાપ્રભુજી** અમને ક્ષમા કરો એ જ અમારી પ્રાર્થના છે.

અત્યન્ત શિથિલ પ્રકૃતિ છતાં અમે ઉત્સાહ અને આનન્દથી આ સેવા કરી શકયા છીએ, એ આશ્ચર્ય છે. પ્રભુએ સામર્થ્યનું દાન ન કર્યું હોત તો અમારાથી કાંઇ થાત નહિ. એ સેવાનું આ ફલ અતિ આનન્દથી અમે **શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના ચરણકમલમાં નિવેદન કરીએ છીએ.**

પ્રબોધિની સં. ૧૯૮૮.

ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકળીયા.
માણેકલાલ નાથાભાઈ માસ્તર.

શ્રીકૃષ્ણાય નમ:

પ્રાસંગિક નોંધ.

શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપાથી પરમ પૂજ્ય ભગવચ્છાસ્ત્રનિષ્ણાત શાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગણપતિરામનો સત્સંગ થયો, અને મારી જીજ્ઞાસા દિનપ્રતિદિન આપણા સિદ્ધાન્તો જાણવા વધતી ગઇ. એટલામાં તેઓએ ભરુચમાં વાસ કર્યો. પ્રભુકૃપાએ ત્યારપછી મારો સહવાસ ગોસ્વામી શ્રીદ્વારકેશલાલજી (કચ્છ માંડવીવાળા,) તથા શ્રીવ્રજનાથલાલજી (ચાંપાસેનીવાળા) તેમજ ભાઇ મંગળદાસ વગેરે સાથે ચાલુ રહ્યો. પહેલાં દ્વિતીયસ્કન્ધનાં શ્રીસુબોધિનીજીનું ભાષાંતર છપાય તો સારું, એવી ઇચ્છા થઈ, તેમાટે શાસ્ત્રીજી મગનલાલને વિનવ્યા, પણ ભાષાન્તરમાટે તેઓને વખત મળી શક્યો નહિ. ત્યારપછી તે જ કાર્ય-માટે ગોસ્વામી શ્રીવ્રજનાથલાલજીને વિનતી કરી, અને તેઓશ્રીએ તે સ્વીકારી, પણ તેઓશ્રી પર્યટનમાટે મુંબઇ બહાર પધાર્યા અને કાર્ય વિસારે પડ્યું. પ્રભુકૃપાથી શ્રીસુબોધિનીજીનું ભાષાંતર છપાવવાને ફંડ જોઈએ તેમાટે રૂા. ૫૦૦) સુધી ખરચવાની સગવડ પણ સંવત ૧૯૮૮માં મળી છતાં પણ શ્રીમહાપ્રભુજીની વાણીનું ભાષાંતર કાંઇ દ્રવ્ય ખર્ચવાથી પ્રકટ થઈ શકે તેવું સહેલું નહોતું, તે તો તેમની કૃપા હોય તો જ થઈ શકે, અને તે શુભ અવસર સં. ૧૯૯૦ના આષાઢ માસમાં પ્રાપ્ત થયો.

મુરબ્બી માણેકલાલભાઇએ સાધનપ્રકરણના અધ્યાય ૧૯/૨૦ નું ભાષાંતર મુરબ્બી ધીરજભાઇ પાસે લખી લીધું હતું, તે છપાવી પ્રકટ કરવા ઇચ્છા દર્શાવી, અને મને પ્રેસ શોધી આપવાનું કહ્યું. પ્રેસની ગોઠવણ થાય એટલામાં સમગ્ર ભાષાંતર તૈયાર થઈ ગયું, અને સર્વ અનુકૂલતા થતાં જ સાધનપ્રકરણ છપાવવા નિર્ણય થયો, અને મુરબ્બી માણેકલાલભાઇએ તન, મન અને તે ઉપરાંત રૂ. ૨૫૦) આ કાર્યના ફંડમાટે આપવા સ્વીકાર્યું, અને ભાષાન્તરને યથાયોગ્ય ગોઠવી કેટલીક પ્રેસકોપીઓ પણ તૈયાર કરી આપીને કાર્યની ઘણી જ સગવડ કરી આપી. સમગ્ર પ્રકરણ છપાવવા-ના ખર્ચનો અડસટ્ટો રૂા. ૧૨૦૦ થી ૧૪૦૦) નો જણાયો, તેથી ખુટતા રૂપીઆ ચુનીલાલ પરીખ કું. ની પાસેથી ઉપયોગમાં લેવા અને વેચાણ થયેથી પાછા આપવા નક્કી કર્યું. એ રીતે આ કાર્ય ઉમંગભેર ચાલુ કરી શકાયું, અને પ્રેસની ગોઠવણ પણ પ્રભુકૃપાથી વડોદરાના શ્રી લક્ષ્મી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ સાથે બહુ અનુકૂલતાવાળી થઈ. અને એ વર્ષે પ્રભુએ મારી ઇચ્છા અમલમાં મૂકાવી.

આ ગ્રન્થ છપાવતાં સર્વ સ્નેહીઓ તરફથી પણ જોઇએ તેવો સંપૂર્ણ સહકાર અને પ્રોત્સાહન મળતું જ રહ્યું. છેલ્લા પત્રમાં ગોસ્વામી શ્રીવ્રજનાથલાલજી આપનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં લખે છે જે "શ્રીસુબોધિનીજીનું આવું સુંદર સરલ ગુર્જર અનુવાદાત્મક પ્રકાશન પ્રશંસ્ય છે...આની શૈલી રમણીય અને પ્રાયઃ પરિશુદ્ધ છે. પેપર જાડા અને સ્નિગ્ધ નયનાકર્ષક ગ્રન્થસ્વરૂપને અનુકૂલ દીસે છે. આપણા સંસ્કૃત આકર ગ્રન્થો આવા કમનીય અનુવાદન રૂપમાં પ્રકટ થાય તો તેનો સાધારણ શિક્ષિત સમાજ સારલ્યથી લાભ લઈ શકે એમ મારું ચોક્કસ મન્તવ્ય છે" આ પ્રમાણે અન્ય પણ શુભાશિષો મળતી રહી, તે સર્વ શ્રીમહાપ્રભુજીના અનુગ્રહને લઇને જ છે.

ગ્રન્થ છપાવવાનું શરુ કરતાં જ ભલામણો થઈ કે જેમ બને તેમ સસ્તી કિંમતે અપાય તો સર્વને લાભ મળે, તેથી તે હેતુ પાર પાડવાને મેં પ્રથમથી ગ્રાહક થનારને ફક્ત રૂા. ૧-૮-૦ નોંછાવર રાખી ઓર્ડરો નોંધવા માંડ્યા. પ્રકાશન શરુ કરતી વખતે અડસટો આશરે ૫૦ [illegible]

એમ જણાયું, અને તેથી તે વખતે બાઇન્ડીંગ કાચું રાખવા વિચાર રાખેલ, અને કિંમત ઓછી જ રાખવી એમ નકકી કરેલું, પણ પ્રકાશન પૂર્ણ થતાં માલૂમ પડયું કે ધાર્યા કરતાં થોડાં ફોરમ કમતી થશે, તેથી બાઇન્ડીંગ પાકું, મજબૂત બનાવવું, અને અગાઉથી ગ્રાહક થનારને પણ તેવું જ પાકું બાઇન્ડીંગ આપી તેમને જરા પણ અસંતોષ થવા દેવો નહિ, અને તે પ્રમાણે પાકું બાઇન્ડીંગ બંધાવ્યું, અને જાહેર કરેલ કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ અને પાછળથી રૂ. ૨-૮-૦ કાયમ જ રાખી, અને આશા રાખું છું જે સર્વે તેથી સંતોષ પામશે.

આ પ્રકાશનકાર્યસંબન્ધી જાહેરખબર સર્વને પહોંચાડવી અશકય હોવાથી, ફક્ત જાહેર-સંસ્થાઓ, પુસ્તકાલયો, અને શ્રીભગવદ્‌મંડળીઓને સસ્તી કિંમતનો લાભ મળે તેમાટે જુજ નકલો રીઝર્વ રાખવામાં આવી છે, અને તેથી જેઓને તે લાભ જોઇએ તેઓએ માસ એસુધી નીચેને ઠેકાણેથી મંગાવી લેવી. પ્રકાશન પછી વેચવા બદલનું કમીશન, જાહેર ખબર, પુસ્તકો રાખવાનું ખર્ચ વગેરે જોતાં અમોએ રાખેલ રૂ. ૨-૮-૦ કાંઇ પણ વધારે નહિ ગણાય.

આ ગ્રન્થ છપાવવાના કાર્યમાં બની શકી તેટલી પ્રુફ શોધવા કાળજી રાખવામાં આવી છે, છતાં પણ કોઇ કોઇ ભૂલો પ્રેસમાં છપાયા પછી માલૂમ પડી જાય છે તે સર્વ ભૂલો વાંચનાર સુધારીને વાંચશે એમ આશા રાખીએ છીએ.

આ ગ્રન્થના વેચાણની જે રકમ આવશે તેમાંથી જે કાંઇ વધારો પડશે તે આગળ આવા જ સુંદર ગ્રન્થો છપાવી પ્રકટ કરવાના કાર્યમાટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવશે. તેમ જ સ્થાયી ફંડ પણ તે ઉપયોગમાટે આપવા સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

પ્રુફ શોધવાનું કાર્ય કરવાને મારું બિલકૂલ ગજું જ નહોતું, કારણ કે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી-ના સાહિત્યના જ્ઞાનથી અજ્ઞાન હતો, છતાં પણ નીચે જણાવેલ સ્નેહીઓ તરફથી જે સહકાર થયો તેમાટે તેમનો સર્વનો હું આભાર માનું છું.

૧ ગોસ્વામી શ્રીવ્રજનાથલાલજી તથા શ્રીદ્વારકેશલાલજી તરફથી વખતો વખત પ્રોત્સાહન આપીને,
૨ શાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગણપતિરામ તરફથી યોગ્ય સલાહો આપીને,
૩ શ્રીગોકુલાધીશના મંદિરવાળા શાસ્ત્રીજી બાલમુકુન્દજી તરફથી કેટલાંક પ્રુફો જોવા મદદ માટે,
૪ શ્રીગટ્ટુલાલજી સંસ્થા. હસ્તલિખિત પ્રતો આપવા બદલ.
૫ શ્રીલાલબાવાના મંદિરમાં શ્રીગાયમાતાની સેવાવાળા મુરબ્બી ભાઇ મંગળદાસ મોહનલાલ તરફથી શ્રીપુરુષોત્તમસહસ્રનામમાં સાધનપ્રકરણનાં લીલાત્મક નામોનું ભાષાંતર વગેરે આપીને,
૬ શ્રીયુત વાડીલાલ ન. શાહ તરફથી વખતો વખત છપાવવા સંબંધી યોગ્ય સલાહ આપીને,
૭ ભાઇ ગિરધરલાલ જ. શાહ તરફથી ગ્રન્થમાટે પ્રથમથી ગ્રાહકો મેળવવા અને વેચાણ કાર્યમાટે સંપૂર્ણ સહકાર સ્વીકારીને.
૮ ભાવુક વૈષ્ણવોએ અગાઉથી ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવીને ઉત્તેજન આપવામાટે.

આ પ્રકારે સર્વના સહકારથી જ આ ગ્રન્થ આજે પ્રકટ કરવા હું શક્તિમાન થયો છું. અને પ્રભુપ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું જે એક બાજુતરફ આવાં સરળ ગુજરાતી ભાષાન્તર થાય અને બીજી બાજુતરફ દરેક વૈષ્ણવ ગ્રન્થની નકલો ખરીદ કરી, ઉત્તેજન આપે અને પ્રભુ મને પ્રકાશનના કાર્યમાં નિરન્તર યોજેલો રાખે.

પ્રબોધિની કાર્તિક સુ. ૧૧
સંવત્ ૧૯૯૧.

લી. સેવક,
ચુનીલાલ પરીખ

ઉપોદ્ઘાત.

ગાયત્રી બીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે, અને શ્રીમદ્ભાગવત તેનું ફલ છે. ગાયત્રીમાં સવિતુઃ વરેણ્યં ભર્ગઃ દેવસ્ય એ ચાર શબ્દો બહુ અગત્યના છે. સવિતા એટલે માત્ર સૂર્ય નહિ, પણ સર્વની ઉત્પત્તિ જેમાંથી થાય છે એવું બ્રહ્મ સમજવું. કેમકે બ્રહ્મસૂત્રમાં કહ્યું છે કે જન્માદ્યસ્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત એટલે આ જગત્ના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય જેમાંથી થાય છે તે બ્રહ્મ છે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં તેમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. વરેણ્યમ્ એટલે વરવાયોગ્ય. જગત્માં વરવાયોગ્ય એક બ્રહ્મ જ છે. વરણ પણ પરસ્પર છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે "આ આત્મા પ્રવચનથી લભ્ય (મેળવી શકાય તેવો) નથી, બુદ્ધિથી લભ્ય નથી, બહુશ્રુતપણાથી લભ્ય નથી, પણ જેને એ આત્મા વરે છે, તેનાથી જ લભ્ય છે. ભર્ગઃ એટલે અવિદ્યાને દૂર કરનાર. દેવસ્યમાં દિવ્ ધાતુ ક્રીડાના અર્થમાં છે. જે બ્રહ્મ આ જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પોતાના સ્વરૂપમાંથી બીજા કશાની અપેક્ષાવિના કરે છે, જે બ્રહ્મ વરવા યોગ્ય છે, જે બ્રહ્મ માયા વગેરેનો નાશ કરે છે, અને જે ક્રીડાશીલ છે, તેનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ. આ ગાયત્રીઅર્થ સર્વ શાસ્ત્રોમાં ઓતપ્રોત હોવો જોઇએ. એ ગાયત્રીરૂપી બીજમાંથી અનન્ત શાખાવાળું વેદવૃક્ષ ઉદ્ભવ પામી તેના આશ્રય લેનારને અત્યન્ત શાન્તિ અને આનન્દ આપે છે. ક્રીડાશીલ બ્રહ્મની લયક્રીડા કલિયુગમાં પ્રધાન હોવાથી ધર્મની સ્થિતિ કરનાર વેદની શાખાઓ ધીમે ધીમે લુપ્ત થતી ગઈ, અને પ્રાપ્ત શાખાઓના અર્થમાં પણ સંશય વધતા ગયા, અને એ પ્રમાણે જ્યારે વેદ શાન્તિ અને આનંદ (મોક્ષ) આપતા કલિયુગમાં લગભગ બંધ થયા, ત્યારે બ્રહ્મના જ્ઞાનાવતાર શ્રીમદ્વેદવ્યાસે દેવર્ષિ નારદની પ્રેરણાથી વેદરૂપી કલ્પવૃક્ષનું ફલ શ્રીમદ્ભાગવત સમાધિસ્થ થઈ ભૂતલઉપર આણ્યું, અને એ શ્રીમદ્ભાગવતની અંદર બ્રહ્મનું સવિતાપણું, વરેણ્યપણું, ભર્ગરૂપતા અને ક્રીડા એ સર્વેનો આસ્વાદ શ્રીશુકદેવજીરૂપી ભક્તદ્વારા સર્વ ભક્તોને થઈ શકે છે. તેથી શ્રીમદ્ભાગવત વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપ છે, એટલું જ નહિ પણ ગાયત્રી બીજ અને વેદ વૃક્ષ કરતાં વધારે રસ (આનન્દ) આપી શકે છે, અને તે પણ વિનાશ્રમે; માત્ર વાંચવાથી અને અર્થ સમજવાથી જ આપે છે. આખા ભાગવતશાસ્ત્રનો અર્થ આનન્દરૂપ હરિની લીલા છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને હીન અધિકારીઓનું વર્ણન છે. દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનનું વર્ણન છે, અને તૃતીય સ્કન્ધથી સર્ગ, વિસર્ગ વગેરે દશ મુખ્ય લીલાઓનું વર્ણન છે. તેમાં પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે અધિકાર પણ બ્રહ્મની લીલા જ છે. તાત્પર્ય કે પોતે જ ઉત્તમ, મધ્યમ, અથવા હીન અધિકારના સમર્પક છે, અને જીવ તો માત્ર તેની તેવી તેવી પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તન કરે છે. આથી ઉત્તમ અધિકારીને પણ તેવા અધિકારના અભિમાનનું સ્થાન રહેતું નથી, કારણ કે તે સ્વકૃતિથી પ્રાપ્ત નથી. વર્ણાશ્રમધર્મ તો ક્યારનાએ નષ્ટ થઈ ગયા છે. તે નષ્ટ થવાથી અને સર્વ સુતકીજેવા કલિયુગમાં થવાથી તો ફલરૂપ ભાગવતના શ્રવણનેમાટે સર્વને અવકાશ પ્રાપ્ત છે. જેમ બાલકો ખેલમાં એકને રાજા નીમે છે, એકને પ્રધાન નીમે છે, એકને ન્યાયાધીશ નીમે છે, કેટલાકને સીપાઈ નીમે છે, અને કેટલાકને ચોર નીમે છે, અને

ખેલે છે, તેમ ભગવાન્ પણ ભિન્ન ભિન્ન અધિકાર જીવોને આપી પોતે ક્રીડા કરે છે, અને આખું બ્રહ્માણ્ડ ક્રીડાભાણ્ડસિવાય બીજું કાંઇ નથી. તેથી જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "આ સર્વ નિશ્ચય બ્રહ્મ છે." અને ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે 'આ સમસ્ત જગત્‌ને વ્યાપીને હું રહેલો છું.' દ્વિતીયસ્કન્ધમાં સાધનનું નિરૂપણ છે, તેમાં પણ સમજવાનું એ છે કે અમુક જીવોપાસે અમુક સાધનો કરાવી અમુક ફલ આપવું એ પણ ભગવાન્‌ની ક્રીડા માત્ર છે, અને તૃતીયસ્કન્ધથી શરુ થતી મુક્તિ અને આશ્રયસુધીની દશે લીલાઓ ભગવાન્‌ની ક્રીડા સિવાય અન્ય કાંઇ નથી. આ પ્રમાણે સમજવાથી જીવોએ પોતાના મસ્તક ઉપર વ્હોરી લીધેલો સર્વ ભાર જતો રહી તેઓ પણ ભગવાન્‌ની લીલામાં ભાગ લેતા ભગવાન્‌ના આનન્દનો અનુભવ કરી શકે છે. એમ ન સમજવું કે આમ માનવાથી જીવોના ઉપર કાંઇ પણ જોખમદારી રહેતી નથી, અને તેઓ ગમે તેવા દુષ્ટ આચરણમાં પ્રવૃત્ત થશે, કેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "જેને ઉચ્ચ સ્થાને લઈ જવા ઇચ્છે છે તેનીપાસે ભગવાન્ સારાં કર્મો કરાવે છે, અને જેનો અધઃપાત કરવા ઇચ્છે છે તેનીપાસે અસાધુ (નરસાં) કર્મ કરાવે છે." જોખમદારીનો અર્થ એટલો જ છે કે સારા અથવા દુષ્ટ કર્મનાં ફલ ભોગવવાં તે. તે ફલ તો ભગવાન્ જીવોને પ્રાપ્ત કરાવે છે જ, એટલે જોખમદારી જતી રહે છે એમ માનવાનું પણ કાંઇ કારણ રહેતું નથી. સાર એ કે સારાં અથવા નરસાં કર્મો જે થયાં કરે તે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોયાં કરવાં, અને તેનાં ફલ જે થાય તે ભોગવતાં એ સર્વ ભગવાન્‌ની ક્રીડા છે, એમ સમજી સદા તેમના ચરણમાં મસ્તક મૂકી તેમની ઇચ્છાને અધીન થઈ જીવે જગત્‌ના સર્વ વ્યવહારમાં હંમેશાં પોતાનું ભગવદ્દાસત્વ સ્વીકારી સર્વદા સર્વત્ર સર્વભાવથી તેનું સ્વામિત્વ સ્વીકારી પોતે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ભગવાન્‌માં કરી તેનું માહાત્મ્ય સમજી સર્વે વ્યવહાર કરવા. આમ કરવાથી મુક્તિ સહજ સિદ્ધ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ ભગવદ્દીયત્વની પ્રાપ્તિ થઈ ઉપનિષદ્‌માં કહેલા વૃક્ષની ડાલી ઉપર બેઠેલા બે પક્ષીઓની વાર્તાનું સ્મરણ રહી ભગવાન્‌નું નિત્યસિદ્ધ સખ્ય પાછું પ્રાપ્ત થાય છે, અને અત્યંત કૃપા થાય તો ભગવાન્ વશ થઈ વ્રજની લીલાઓનો અનુભવ કરાવે છે.

તૃતીય સ્કન્ધથી સર્ગવિસર્ગ વગેરે લીલાઓનું વર્ણન છે, તે ભાગવતાર્થ નિબન્ધમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલું છે. દશમસ્કન્ધમાં નિરોધલીલાનું વર્ણન છે. બોપદેવ વગેરે કેટલાક ટીકાકાર આ સ્કન્ધમાં આશ્રય લીલાનું નિરૂપણ માને છે, તેનું ખણ્ડન શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યે નિબન્ધમાં સારી રીતે કર્યું છે. નિરોધ એટલે સામાન્ય રીતે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ માનવામાં આવે છે. પાતંજલ યોગદર્શનમાં યોગનું લક્ષણ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એમ કહ્યું છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો કહીને ईश्वरप्रणिधानाद् वा એ સૂત્રમાં 'ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી પણ નિરોધ સિદ્ધ થાય છે' એમ કહ્યું છે, ત્યાં ઈશ્વરને નિરોધનું સાધન કહ્યું છે, અને તેનું ફલ નિરોધ કહ્યું છે. આથી ઈશ્વરનાં ઈશ્વરત્વનો ભંગ થાય છે, અને ઈશ્વર ફલ છે એમ ત્યાં કહી શકાતું નથી. શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં તો ઈશ્વર–કૃષ્ણ સ્વયમ્ ફલરૂપ છે, અને નિરોધનું લક્ષણ 'अस्य अनुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः शक्तिभिः दुर्विभाव्याभिः कृष्णस्य' એમ છે. હરિ કૃષ્ણની પોતાની દુર્વિભાવ્ય શક્તિઓનીસાથે સ્થિતિ અને જગત્‌માં ક્રીડા કરવી તે એવો અર્થ છે, તેથી નવમાસ્કન્ધમાં જે ભક્તોનું નિરૂપણ કર્યું તેને સંસારમાંથી મુક્ત કરી પોતામાં નિરોધ કરી પોતાની સાથે ક્રીડામાં યોગ્ય કરવા એ આ સ્કન્ધનું તાત્પર્ય છે. તે કરવાનેમાટે પરબ્રહ્મ-કૃષ્ણ પોતે વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી સંપૂર્ણ અંશે અવતાર લે છે. કેટલાકને પરબ્રહ્મ અવતાર લે એ વાત [illegible]

બ્રહ્મ તજ્જલાન ’ એ શ્રુતિમાં કહ્યુ છે કે ‘આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મમાંથી ઉદ્ભવે છે, બ્રહ્મમાં સ્થિતિ કરીને રહ્યું છે, અને બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે.’ જો એ અને એવાં બીજાં શ્રુતિવાકયોમાં શ્રદ્ધા હોય તો માત્ર કૃષ્ણ પરબ્રહ્મનો અવતાર છે, એટલુ જ નહિ, પણ આખું જગત્ પરબ્રહ્મનો અવતાર છે, એમ માનવું પડશે. જો પરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દ સદંશથી કે ચિદંશથી કે આનન્દાંશથી અવતરે છે, અને જગત્ અને જીવરૂપ થાય છે, તો સંપૂર્ણ અંશથી અવતરે એ કોઇ પણ રીતે અયોગ્ય કે અસંભવિત નથી. શ્રીકૃષ્ણે પોતે ગીતામાં કહ્યું છે કે ‘ધર્મની રક્ષાને માટે હું યુગે યુગે અવતાર લઉં છું, અને એ પ્રકારે મારા ઘણા અવતાર થયા છે.’ અહિં દશમસ્કન્ધમાં પરબ્રહ્મના અવતારનું જ વર્ણન છે, તે જન્મપ્રકરણના ચાર અધ્યાયો વાંચવાથી સહજ સિદ્ધ થાય છે. જેમ વેદ મુખ્ય પ્રમાણ છે, તેમ જ શ્રીકૃષ્ણની ચેષ્ટાઓ, વચનો અને નટવત્ બાલકરૂપે કરેલી લીલાઓ પ્રમાણ છે, તેથી પાંચમાથી અગીઆરમા અધ્યાયસુધી પ્રમાણપ્રકરણ છે. પોતાની ચેષ્ટારૂપી પ્રમાણોથી પોતાના ભક્તોનો પોતાના ઉપર પ્રેમ સિદ્ધ કર્યો, પછી ત્રણ પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાય છોડી દઇને બારમાથી અરાઢમા અધ્યાયના પ્રમેયપ્રકરણમાં પોતે દશ રંસરૂપ પ્રમેયથી લીલા કરી પોતાના ભક્તોની આસક્તિ પોતામાં સિદ્ધ કરી. ત્યાર પછી ઓગણીશથી પચ્ચીશ અધ્યાયનું સાધનપ્રકરણ છે, અને છવ્વીશથી બત્રીશ અધ્યાયસુધીનું ફલપ્રકરણ છે. પાંચમાથી બત્રીશમા અધ્યાયસુધીનું અઠ્ઠાવીશ અધ્યાયનું આખું તામસપ્રકરણ છે, અને તેના સાત સાત અધ્યાયના આ પ્રમાણે ચાર ભાગ છે. સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ અહિં પ્રકૃતિના ગુણો સમજવાના નથી, પણ પરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપના સત્માંથી સત્ત્વગુણ, ચિત્માંથી રજોગુણ અને આનંદમાંથી તમોગુણ ઉદ્ભવ પામતા માત્ર તે તે પ્રકારના ભાવરૂપ સમજવાના છે, આનન્દસ્વરૂપમાંથી તામસ ભાવ ઉદ્ભવ પામતો હોવાને લીધે દશમસ્કન્ધના પાંચમાથી બત્રીશમા અધ્યાયસુધીના તામસ ભક્તો એ પ્રકારે અતિ ઉત્તમ ભક્તો છે, અને તેથી જ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા નામના પ્રકરણ ગ્રન્થમાં તેમનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે ‘તેઓની ઉત્પત્તિ ભગવાનના શ્રીઅંગમાંથી છે, મર્યાદાજીવોની ઉત્પત્તિ તેમની વાણીમાંથી છે, અને પ્રાવાહિક જીવોની ઉત્પત્તિ મનમાંથી ઇચ્છા માત્રથી છે.’ પ્રવાહમાં ફલ પોતાની મૂલ ઇચ્છાથી છે, મર્યાદામાં ફલ વેદથી છે, અને પુષ્ટિમાં ફલ ભગવાન્ની કાયા અથવા શરીરથી છે. પુષ્ટિ જીવોનું વિશેષ વર્ણન કરતાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કેઃ–तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः। भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत्॥ स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च। तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा॥ तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि॥

“તેથી પુષ્ટિમાર્ગના જીવો અન્ય જીવો કરતાં ભિન્ન છે, તેમાં કાંઇ પણ સંશય નથી. તેમની સૃષ્ટિ ભગવાનના રૂપની સેવાનેમાટે છે. જો તેમની સૃષ્ટિ ન હોય તો ભગવાન્ની સેવા થઈ શકે નહિ. સ્વરૂપથી, અવતારથી, લિઙ્ગથી અને ગુણથી સ્વરૂપમાં, દેહમાં અને તેમની ક્રિયાઓમાં ભગવાન્થી કાંઇ પણ તારતમ્ય અથવા ભિન્નપણું નથી, તે છતાં લીલાકાર્યની સિદ્ધિનેમાટે જેટલું જોઇએ તેટલું ભિન્નપણું પોતે રાખે છે.”

આ લીલાસૃષ્ટિ નિત્ય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ‘બ્રહ્મ સત્ય છે, જ્ઞાન છે, અને આનન્દ છે, તેને જે હૃદયગુહામાં રહેલું જાણે છે તે વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મનીસાથે સર્વ ભોગ ભોગવે છે.’ અન્ય શ્રુતિ કહે છે કે ‘ [illegible]

પ્રકાશ થાય છે." ઋગ્વેદમાં 'તે તે ધામાનિ' વગેરે શ્રુતિઓમાં તે લીલાસૃષ્ટિનું વર્ણન છે. બ્રહ્મસૂત્રના ચોથા અધ્યાયમાં 'जीवतो म्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च (જીવતા, મરણ પામતા, મરણ પછી યોગ્ય સ્થાને જતા, અને સફલ જીવોની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં અણુભાષ્યમાં લીલાસૃષ્ટિનું વર્ણન કાંઇક વિસ્તારથી આપ્યું છે. ગીતામાં પંદરમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે 'જેને માન અને મોહ નથી, જેમણે સંગદોષ જીત્યા છે, જેઓ નિત્ય આત્મામાં રમણ કરે છે, જેમના સર્વ કામ નિવૃત્ત થયા છે, તે અમૂઢ જનો તે અવ્યય પદ-સ્થાનમાં જાય છે. જે મારા સ્થાનમાંથી પાછું આવવું પડતું નથી, તે મારું પરમ ધામ છે.' અને અરાઢમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે 'ભક્તિથી મારું સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, હું જે છું, જેવો છું, જેટલો છું, તેને જાણે છે, અને પછી મને તત્ત્વથી જાણીને પ્રવેશ કરે છે.' આ શ્લોકમાં પણ વિજ્ઞતેથી જ પ્રવેશનું સૂચન થાય છે. વિદ્વન્મંડનમાં શ્રીગુસાંઇજીએ લીલાસૃષ્ટિની નિત્યતાના ઘણા પ્રમાણો આપ્યાં છે. આવાં અનન્ત વાક્યો લીલાસૃષ્ટિની નિત્યતાને માટે છે. એટલું જ નહિ પણ ઉપર કહ્યું તે પ્રકારે તેવા ભક્તો વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મનીસાથે સર્વ કામભોગ ભોગવે છે, તેનું અનુભવસિદ્ધ પ્રમાણ ભક્તોની દશામાં અર્વાચીન સમય પર્યન્ત આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ગૌડ દેશમાં શ્રીકૃષ્ણચૈતન્યને લીલાના અનુભવ થતા અને દિવસોના દિવસોસુધી તેઓ મૂર્છામાં રહેતા એ વાત સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાત તરફ પણ ભક્ત નરસિંહ અને મીરાંબાઇને કૃષ્ણલીલાના અનુભવ થયાની વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે. મહારાષ્ટ્રમાં તુકારામ, નામદેવ વગેરે ભક્તોની ભક્તિના અનુભવ પ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી દક્ષિણમાં કાવેરી પ્રદેશ અને શ્રીરંગપટ્ટમ્, કાંચી વગેરે તો ભક્તોની ખાણના જ પ્રદેશો છે. જેઓ કૃષ્ણની નિત્યલીલા સ્વીકારતા નથી, તેઓ વેદ, બ્રહ્મસૂત્ર, ગીતા, ભાગવત વગેરેમાં કહેલાં પ્રમાણો સ્વીકારતા નથી એટલું જ નહિ, પણ આ સર્વ ભક્તોના અનુભવની પણ "તેઓ તો ભોળા છે, ભ્રમિત છે, અથવા જૂઠા છે," એમ કહી તેમની મશ્કરી કરે છે. આ સર્વ અનાસ્થા અને નાસ્તિકતાનું કારણ એ જ છે કે તેઓના ઉપર પ્રભુકૃપા નથી, અને તેઓ પ્રવાહમાં જન્મમરણના ફેરા ખાયા કરવાને જ જન્મેલા છે, એમ અમને લાગે છે.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી સંવત્ ૧૫૩૫ માં પ્રકટ થયા હતા. કેટલાકના માનવાપ્રમાણે તેમનું પ્રાકટ્ય સંવત્ ૧૫૨૯ માં થયું હતું. અમારા મિત્ર ભગવત્ચરણપ્રાપ્ત મૂલચંદ્ર તેલીવાળાપાસે અમે ભરુચી વૈષ્ણવોનીપાસેથી પ્રાપ્ત થયલો એક પ્રાચીન હસ્તલિખિત કલ્લોલ ગ્રન્થનો ભાગ જોયો હતો, તેમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના જન્મનું સ્થાન અને સંવત્ જે શ્લોકમાં હતાં તે શ્લોક અસલના અન્ય શ્લોકને છેકી નાંખીને તેને સ્થાને નવો લખેલો અમે જોયો હતો. જન્મનું સ્થાન અને સંવત્ ગમે તે હોય તેમની અમને ચિન્તા નથી, એમનું પ્રાકટ્ય છ વર્ષ પહેલાં થયું હોય કે નહિ, તેઓ ચંપારણ્યને બદલે ચોડા ગામમાં પ્રકટ થયા હોય કે નહિ તેથી તેમની કે વૈષ્ણવોની કાંઇ ક્ષતિ થતી નથી, પણ સત્યની શોધમાં આ વાત પ્રકટ કરવી જોઇએ. ભગવદીય નાનુભાઇ ગાંધીએ પણ ૧૫૨૯ સંવત્ સમર્થન કરનાર વિસ્તૃત જ્યોતિષ્ની ગણત્રીનો લેખ લખ્યો છે. એ સર્વનો વિચાર કરી સત્ય શું છે તેનો નિર્ણય થઈ શકે એ જ માત્ર અમારી ઇચ્છા છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું પ્રાકટ્ય એમના પોતાના શબ્દોમાં પ્ર. સ્ક.નાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં નીચે દર્શાવેલાં કારણોને લીધે છેઃ-

श्रीमद्भागवतागमः मरतर्लोके फलत्वं गतो

भक्त्यंशे फलता प्रमाणसुबले वेदत्वमर्थे पुनः
स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः सुरतरुः शाखाद्विवह्निद्वयम् ॥ ४ ॥
अर्थं तस्य विवेऽचितुं नहि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पते-
रन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपतिः ।
दत्वाज्ञां च कृपावलोकनपटुर्यस्माद्दतोहं मुदा
गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम् ॥ ५ ॥

અર્થ:–વેદાત્મક શ્રીમદ્ભાગવત કલ્પવૃક્ષનું લોકમાં ફલ પ્રાપ્ત થયું છે. તે મહાપુરાણ છે, તેથી સમાધિભાષા, પરમતભાષા, અને લૌકિકીભાષા એમ ત્રણ પ્રકારના ભેદથી ફલપણું, વેદપણું અને કલ્પવૃક્ષપણું વિરુદ્ધ નથી. ભકિતના અંશમાં તેનું ફલપણું છે, સુબલ પ્રમાણને લીધે વેદપણું, અને અર્થમાં તો બાર સ્કંધ (થડ) થી યુકત, અને ત્રણસો બત્રીશ અધ્યાયરૂપ શાખાયુકત કલ્પવૃક્ષ છે. તેના અર્થનું વિવેચન કરવાને વૈશ્વાનર વાક્પતિ-સિવાય અન્ય સમર્થ નથી, તેથી મને શ્રીપતિ ભગવાને વ્યાસનીમાફક મનુષ્યશરીર આપીને તેનો અર્થ પ્રકટ કરવાની આજ્ઞા આપી; અને મારાતરફ કૃપાદૃષ્ટિથી જોયું. તેથી હું શ્રીમદ્વેદવ્યાસ અને વિષ્ણુને પ્રિય ગૂઢ અર્થ ઘણે પ્રકારે પ્રકટ કરું છું. કા. ૪-૫.

પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરતાં જેમ ઉપરના શ્લોકોમાં પોતાને વૈશ્વાનર, વાક્પતિ કહ્યા, તેમ નિબંધમાં, અણુભાષ્યમાં તેમ જ પુરુષોત્તમનામસહસ્રમાં પોતાને અગ્નિ શબ્દથી ઓળખાણ આપે છે. અને દશમસ્કન્ધના જન્મપ્રકરણમાં प्रादुर्भूतो मम स्वामी શબ્દો વાપરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતને એમણે ધર્મનો (શાસ્ત્રનો) મુખ્ય ગ્રન્થ માન્યો છે, વેદથી પણ ઉત્તમ, ભગવદ્રૂપ માન્યો છે, અને તેનો અર્થ પ્રકટ કરવાનેમાટે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેમનું પ્રાકટ્ય હોવાથી એમણે શ્રીમદ્ભાગવતના સાત અર્થ કર્યા છે. (૧) સમગ્ર શાસ્ત્રાર્થ. (૨) સ્કન્ધાર્થ. (૩) પ્રકરણાર્થ. (૪) અધ્યાયાર્થ. (૫) વાકયાર્થ. (૬) શબ્દાર્થ. (૬) અક્ષરાર્થ. આ સર્વની એકવાકયતા થાય અને તે જે સમજે તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ પોતે કહે છે. પ્રથમના ચાર અર્થ એમણે નિબન્ધમાં આપ્યા છે, અને બાકીના ત્રણ અર્થ શ્રી-સુબોધિનીજીમાં આપ્યા છે. ભારતવર્ષમાં શ્રીમદ્ભાગવત અતિકિલષ્ટ ગ્રન્થ મનાયો છે, અને વિદ્વાનોની પરીક્ષા શ્રીમદ્ભાગવતમાં થાય છે, એમ કહેવત પડી ગઈ છે. આવા સાતે અર્થની એકવાકયતા અન્ય કોઇ પણ ટીકાકારે કરેલી અમારી જાણમાં નથી, અને ભૂતલઉપર કોઇ પણ ગ્રન્થની આવી સુન્દર ટીકા થઈ હોય એમ અમારા લક્ષમાં નથી. શ્રીગુસાંઇજીએ શ્રીસુબોધિનીજીનો જેવો અભ્યાસ કર્યો છે તેવો બીજાએ કર્યો નથી, તે તેમની ટિપ્પણી ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, અને તેઓ श्रीमद्भागवतप्रतिपद्मणिवरभावांशुभूषितामूर्तिः એમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું નામ આપે છે, અને શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે न च दृष्टा सुबोधिनी वृथा तज्जन्म भूतले. શ્રીગુસાંઇજીથી માંડીને અદ્યાપિ પર્યન્ત જેઓએ શ્રીસુબોધિનીજીનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેઓ તેનાથી ચકિત થયા છે. અન્ય સર્વ તેમને નીરસ લાગે છે, તેથી અમે માનીએ છીએ કે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી જેવા ટીકાકાર કોઇ પણ ભૂતલપર થયા નથી. વાક્પતિ વાણીને આમ રમાડે તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

સાધનપ્રકરણની શરુઆત કરતાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે પ્રમાણના સાત અધ્યાયથી વ્રજવાસીઓનો ભગવાન્ તરફ પ્રેમ સિદ્ધ થયા પછી અને પ્રમેયના સાત અધ્યાયથી આસક્તિ સિદ્ધ થયા પછી આ સાધનપ્રકરણના સાત અધ્યાયથી વ્યસનરૂપ

વામાં આવે છે. એ પાંચ વિદ્યાના નિરૂપણનું ઉદ્દ્ઘાટન કરતાં શ્રીગુસાંઇજી કહે છે કે (૧) સાક્ષાત્સેવાનો અસંભવ છતાં પરંપરાથી પણ ભગવાન્‌ની જ સેવા કરવા, અન્ય કોઈની નહિ, અને ભગવદ્દત્ત દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેનો વિનિયોગ પોતાનમાટે ન કરતાં ભગવાન્‌માં જ કરવો. (૨) દેહના નિર્વાહનેમાટે, પ્રાણ વગેરેના ધર્મની નિવૃત્તિનેમાટે પ્રભુની જ પ્રાર્થના કરવી, પોતે પ્રયત્નમાં કાલક્ષેપ કરવો નહિ, તેમ બીજા કોઇની પ્રાર્થના પણ કરવી નહિ, પ્રભુ લોકમાં અલૌકિક કાંઇ પણ કરતા નથી, ભગવદ્ભાવમાં અનુગ્રહ જ નિયામક છે, શાસ્ત્રીય સાધન નથી. (૩) અન્યનું ભજન કરવું નહિ, પરંપરાથી ચાલતો આવેલો ધર્મ પણ ભગવદિચ્છા હોય તો ત્યાગ કરવો. (૪) સર્વ અવસ્થામાં હરિની જ સેવા કરવી. અકિલષ્ટકર્મા ભગવાન્ નિજજનનું રક્ષણ કરે છે જ. (૫) માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક પરમસ્નેહ અને ભક્તોમાં આધિક્યનું જ્ઞાન રાખવું. આ પાંચ વિદ્યા પ્રાપ્ત થયાથી વ્રજવાસીઓનો પૂર્ણ-નિરોધ સિદ્ધ થયો. અને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી નિબન્ધમા સાધનનો સંગ્રહ કરતા કહે છે જે (૧) માયામોહનું નિવારણ કરીને કૃષ્ણવાક્ય પ્રમાણે સર્વદા ચાલવું. (૨) વૃક્ષનીમાફક સ્થિતિ કરવી, અને શુદ્ધ અન્નથી વૃત્તિ કરવી. (૩) ભગવાન્‌ની ઇચ્છા જાણીને માહાત્મ્ય-જ્ઞાનપૂર્વક દાન કરવું. યાગ વગેરેનો ત્યાગ કરવો, અને ભગવદિચ્છા હોય તો વ્રત વગેરેનો પણ ત્યાગ કરવો. (૫) હંમેશાં ભગવત્પરાયણ સ્થિતિ રાખવી.

આ પાંચ વિદ્યા અને પાંચ સાધન અત્યન્ત મનનીય છે. હાલના સમયમાં જે કોલાહલ વર્ણાશ્રમધર્મનેમાટે મચી રહ્યો છે, તે આ વિદ્યા અને સાધનો જોતાં અત્યન્ત ગૌણ લાગે છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી તો સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે કે "ભગવત્પ્રાપ્તિના સર્વ શાસ્ત્રીય સાધનો નષ્ટ થઈ ગયાં છે. આ કલિયુગમાં માત્ર ખલ ધર્મોની પ્રવૃત્તિ થઈ છે. લોકો પાખંડમાં પ્રચુર થઈ ગયા છે, અને મોક્ષનેમાટે કૃષ્ણસિવાય અન્ય ગતિ નથી. દેશ મ્લેચ્છોથી આક્રાન્ત થઈ ગયો છે. તેમની પ્રવૃત્તિ પાપમાં જ છે, અને સજ્જનોને પીડા જ પ્રાપ્ત થાય છે. ગંગા વગેરે તીર્થવર્યો દુષ્ટોથી આવૃત્ત થઈ (ઘેરાઈ) ગયા છે, અને તેમના અધિદેવતા તિરોહિત થઈ ગયા છે. સત્પુરુષો પણ અહંકારમાં વિમૂઢ થઈ જઇને પાપની અનુવૃત્તિ કરે છે, અને તેમના પ્રયત્ન લાભપૂજાનેમાટે જ હોય છે." ટુંકામાં દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, મન્ત્ર, કર્ત્તા, અને કર્મ, સર્વ અશુદ્ધ હોવાથી કોઇ પણ કર્મનું ફલ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, માત્ર કૃષ્ણ જ આવા સમયમાં સર્વ સામર્થ્યયુક્ત છે, અને સર્વ કરવાને સમર્થ છે, માટે તેમનો જ આશ્રય કરવો, એ સિવાય અન્યગતિ નથી.

વર્ણાશ્રમધર્મ વૈદિક ક્રિયાઓ કરીને વૈદિક ફલ પ્રાપ્ત કરવાનેમાટે છે. ઉપર પ્રમાણે જો તે ક્રિયાઓ ફલ આપી શકતી નથી, તો વર્ણાશ્રમધર્મો નકામા થઈ પડે છે. વળી આ કલિયુગમાં વર્ણના ધર્મ એટલે બ્રાહ્મણે શાસ્ત્રમાં કહેલા પોતાના ધર્મ માત્ર કરવા, ક્ષત્રિયે પોતાના વર્ણના શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મ કરવા, વૈશ્યે પોતાના જ ધર્મ કરવા, અને શૂદ્રે પોતાના જ ધર્મ કરવા, એ પ્રણાલિકા નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ છે, તેમ જ આશ્રમ એટલે બ્રહ્મચર્યના ધર્મ, તેમ જ ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પણ લોકો પાળતા નથી, અને વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ તો માત્ર કહેવામાં જ રહ્યા છે. આ સર્વ સ્થિતિ જોઈ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી નિબન્ધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

विशिष्टरूपं वेदार्थः फलं प्रेम च साधनम् ॥ २१७ ॥
तत्साधनं नव विधाभक्तिस्तत्प्रतिपादिका ।

तद्विस्तारो भागवतं सर्वनिर्णयपूर्वकम्
व्यासः समाधिना सर्वमाह कृष्णोक्तमादितः ॥ २१९ ॥
मार्गोऽयं सर्वमार्गाणामुत्तमः परिकीर्तितः ।
यस्मिन् पातभयं नास्ति मोचकः सर्वथा यतः ॥ २२० ॥
वर्णाश्रमवतां धर्मे मुख्ये नष्टे छलेन तु ।
क्रियमाणे न धर्मः स्यात्ततस्तस्मान्न मोचनम् ॥ २२१ ॥
बुद्धिमानादरं तस्मिँश्छले साध्येपि दुःखतः ।
त्यक्त्वा मार्गे ध्रुवफले भक्तिमार्गे समाविशेत् ॥ २२२ ॥

વેદના અર્થરૂપ પ્રભુનું વિશેષ સ્વરૂપ એ ફલ છે, તેનું સાધન પ્રેમ છે, પ્રેમનું સાધન નવવિધા ભક્તિ છે, અને સંક્ષેપથી ગીતામાં ભગવાને પોતે જ તે ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેનો વિસ્તાર શ્રીમદ્ભાગવતમાં સર્વનિર્ણયપૂર્વક આપેલો છે. અને શ્રીમદ્વેદવ્યાસે સમાધિમાં શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલું વિસ્તારપૂર્વક સર્વ કહ્યું છે. આ માર્ગ સર્વ માર્ગોમાં ઉત્તમ છે, એની અન્દર અધઃપાતનો ભય નથી, કારણ કે કૃષ્ણ સર્વથા મોક્ષ આપે છે. વર્ણાશ્રમવાળાઓનો ધર્મ મુખ્ય નષ્ટ થઈ ગયો છે, અને છલથી તે કરવાથી કાંઇ ધર્મ સિદ્ધ થાય નહિ, અને તેનાથી મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. જે બુદ્ધિમાન્ હોય તેણે છલ ધર્મનો અને દુઃખથી સાધ્ય થાય એવા ધર્મનો આદર ન કરતાં તેનો ત્યાગ કરી નિશ્ચિત ફલવાળા ભકિતમાર્ગમાં જ પ્રવેશ કરવો.

પ્રકાશઃ– यदा वेदादीनां कालवशादसाधकत्वं ज्ञातं तदायं मार्गो भगवता कथितः, तेनेदानीं नान्यो मार्गः फलाय. જ્યારે ભગવાને જોયું કે કાલબલને લીધે વેદ કાંઇપણ કરી શકવાના નથી ત્યારે આ માર્ગ પોતે પ્રતિપાદન કર્યો, તેથી હાલના સમયમાં બીજો કોઇ માર્ગ ફલ આપી શકવાનો નથી. વર્ણાશ્રમધર્મ તો વૈદિક ક્રિયા અને જ્ઞાન સિદ્ધ કરવાને માટે અધિકાર-સમર્પક છે. પણ કલિયુગમાં વેદ જ મોક્ષ આપવાને સમર્થ રહ્યા નથી, તો વર્ણાશ્રમ ધર્મ શું કરી શકે?

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે ખરો વર્ણાશ્રમધર્મ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના સમયમાં જ નષ્ટ થઇ ગયો છે, અને હવે તો ભકિતમાર્ગસિવાય અન્ય કાંઇ પણ સાધન રહ્યું નથી. તેથી વર્ણાશ્રમધર્મનેમાટે હાલમાં કલિયુગમાં પ્રયાસ કરવા એ છાલાં કૂટવા જેવું છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી તો માને છે કે જે બ્રાહ્મણમાં બ્રહ્મણ્ય દેવતાનો પ્રવેશ હોય અને બ્રાહ્મણનાં કર્મ કરતો હોય તે જ બ્રાહ્મણ કહેવાય. રાંધેલાં ધાન વેચનાર, હોટેલ ચલાવનારાઓ બ્રાહ્મણ કહેવાય? તેમ જ ક્ષાત્ર દેવતાનો પ્રવેશ હોય અને ક્ષત્રિય કર્મ કરતો હોય તે જ ક્ષત્રિય કહેવાય, તેમ જ વૈશ્ય દેવતાનો પ્રવેશ હોય અને વૈશ્યનાં કર્મ કરતો હોય તે જ વૈશ્ય કહેવાય. વળી એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે શુદ્ધ વર્ણાશ્રમી કદાચિત્ કોઇ હોય તે પણ દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, મંત્ર, કર્તા, કર્મ વગેરે કલિયુગમાં અશુદ્ધ હોવાને લીધે વર્ણાશ્રમધર્મોના કાર્યોથી કાંઇ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

વર્ણાશ્રમધર્મમાં વૈશ્યોની સ્થિતિ પહેલેથી જ શિથિલ છે, એમ ગીતામાં પ્રભુનાં વાકયોપરથી માલૂમ પડે છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે 'येपि स्युः पापयोनयः स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः'. અહિં વૈશ્યોને પાપયોનિ જેવા જ કહ્યા છે, અને સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોજેવા જ ગણ્યા છે. એટલે વૈશ્યો વર્ણાશ્રમધર્મથી કેટલે અંશે લાભ મેળવી શકે તે પણ પ્રશ્ન છે. ગીતાનો સાર

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥
भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥ ५५ ॥

અર્થઃ-વિશુદ્ધ બુદ્ધિથી યુકત થઇને, ધૈર્યથી અંતઃકરણને નિયમમાં રાખીને, શબ્દ વગેરે વિષયોનો ત્યાગ કરીને, રાગદ્વેષથી મુક્ત થઇને, એકાંત સેવીને, સૂક્ષ્મ આહાર કરીને, વાણી, કાયા, અને મન નિયમમાં રાખીને, ધ્યાનયોગમાં તત્પર થઇને, નિત્ય વૈરાગ્યનો આશ્રય કરીને, અહંકાર, બલ, ગર્વ, કામ, ક્રોધ, પરિગ્રહને છોડીને, નિર્મળ, શાંત થઇને, બ્રહ્મભાવને યોગ્ય થાય છે. બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરીને, પ્રસન્ન અંતઃકરણ વાળો થઇને, કોઇનો શોક કરતો નથી, કશાની આકાંક્ષા રાખતો નથી. સર્વ ભૂતમાત્ર તરફ સમાન દૃષ્ટિ રાખીને મારી પરા ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ભકિતથી મને સર્વ પ્રકારે હું કેવો છું, કેટલો છું, તે જાણે છે; પછી મને તત્ત્વથી જાણીને ત્યાર પછી પ્રવેશ કરે છે.

આ સર્વમાંથી સામાન્ય રીતે એક પણ થઈ શકે એવું નહિ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ ગુહ્યતમ વચનો સંસાર તરી જવાનેમાટે કહે છે કે ' मन्मना भव ' વગેરે. એ પણ ન થઈ શકે તો સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરીને મને એકલાને–ધર્મીને–શરણે આવ, હું તને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરીશ એમ પોતે કહે છે. આથી શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં પણ વર્ણાશ્રમધર્મથી સિદ્ધ થતો વૈદિકમાર્ગ અત્યન્ત ક્લિષ્ટ છે એમ આપણને સહેજમાં સમજ પડે છે. બારમા અધ્યાયમાં અર્જુન સ્પષ્ટ પ્રશ્ન કરે છે કે જેઓ હંમેશાં તમારી સેવા કરે છે, અને જેઓ અક્ષર–અવ્યક્તની ઉપાસના કરે છે તેમાંથી ઉત્તમ કોણ? તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ તરત જ કહે છે કે ' મારામાં ચિત્ત રાખીને જેઓ નિત્ય મારી સેવા કરે છે, અને મારાપર પરમ શ્રદ્ધા રાખે છે, તેને હું અતિ ઉત્તમ માનું છું. જેઓ અક્ષર–અવ્યક્તની ઉપાસના કરે છે, તે પણ અન્તે મને જ પામે છે, પણ તેમને અધિક ક્લેશ થાય છે, ' અને ત્યારપછીના શ્લોકોમાં પોતાની જ સેવા કરવાનું ફરી ફરીને કહે છે. શ્રીકૃષ્ણની સેવા તો સર્વ કરી શકે છે, અને અક્ષર–અવ્યકતનું જ્ઞાન તો વર્ણાશ્રમધર્મ પાળીને, વૈદિકક્રિયાઓથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અહિં પણ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વૈદિકક્રિયાઓ કરતાં પ્રભુસેવાને જ ઉત્તમ અને સરળ માની છે. શ્રીમદ્ભાગવતનું તો બંધારણ જ વર્ણાશ્રમધર્મ અને વૈદિક ક્રિયાઓની વિરુદ્ધ છે. સત્ર કરનારાઓ શૌનકાદિ ઋષિયો સૂત પુરાણી કે જે પોતાના કરતાં વર્ણાશ્રમની દૃષ્ટિએ બહુ હલકા છે, તેમને પ્રભુના ગુણગાનનું વર્ણન કરવાનું કહે છે, અને સૂતને પોતાના કરતાં ઉત્તમ સ્થાન આપે છે. પ્રથમસ્કન્ધના બીજા અધ્યાયના ચૌદમા શ્લોકમાં ઉત્થાનિકામાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ– સન્દેહ એમ થાય છે કે બહુ મનુષ્યો વર્ણાશ્રમના વિભાગથી ધર્મો કરે છે, પણ તેમને ભગવત્શાસ્ત્રને અનુસાર ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી

જ ભક્તિ નહિ થવાથી તેમની પ્રવૃત્તિ તે વર્ણાશ્રમ ધર્મોમાં કેમ થાય ? માટે જે ધર્મો કરવાથી ભક્તિ અવશ્ય થાય તે વિશેષે કરીને કરવા જોઇએ તે સૂત પુરાણી કહે છે કેઃ—

तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पतिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥ १४ ॥

સાર એ કે વર્ણાશ્રમધર્મોની દરકાર ન કરતાં એક મનથી સાત્વતોના પતિ ભગવાનનું શ્રવણ, કીર્તન, ધ્યાન અને પૂજા કરવાં અને તે નિત્ય કરવાં.

तस्माद् भारत सर्वात्मा (૨–૧–૫)ની ટીકામાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી વર્ણાશ્રમ ધર્મથી સિદ્ધ થતાં વૈદિક કર્મો કરતાં શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ અત્યન્ત સરલ અને મોક્ષદાયક છે એમ વિસ્તારથી વિવેચન કરે છે. અને વર્ણાશ્રમીઓને પણ આ કૃષ્ણભજનનો માર્ગ જ વધારે શ્રેયસ્કર અને શીઘ્ર શ્રેયસ્કર હોવાથી તે જ માર્ગે જવાનું સૂચવે છે. આખી ટીકા અને તેના પરનો શ્રી પુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ બહુ જ વાંચવા અને મનન કરવા યોગ્ય છે. વેદની અણુમાત્ર પણ નિંદા ન કરતાં, વેદને સંપૂર્ણ માન આપીને ભાગવતશાસ્ત્ર વેદથી કેવી રીતે આગળ વધી જાય છે તે જાણવા ઇચ્છનારે પ્રથમ બે સ્કંધનાં શ્રીસુબોધિનીજી વાંચવાં, અને તેટલો અવકાશ ન મળે તો આ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજી અને પ્રકાશ અવશ્ય વાંચવાં. નમુનાનાં એક બે વાક્ય અહિં આપ્યાં છે.

ननु वैदिकविधिबोधितानामग्निहोत्रादीनामात्मजिज्ञासाया वा कथनं परित्यज्य कथं भगवच्छ्रवणं विधीयते ? अवैदिकत्वात् । तत्राह सर्वात्मेति । प्रमाणबलात् प्रमेयबलं महदित्यग्रे वक्ष्यते । प्रमेये च युक्तिर्बलिष्ठा । तत्रैषा युक्तिः । अभयप्रेप्सवस्त्रैवर्णिका एव भवन्तीति न नियमः । अन्येषामपि कृतपुण्यपुञ्जानामभयेच्छासंभवात् । अतस्तेषामुपायो वेदे नोक्त इति तदर्थं वक्तव्ये साधने तेनैव साधनेन त्रैवर्णिकानामपि पुरुषार्थसिद्धावावश्यकत्वाल्लाघवाच्च सर्वोपयोग्येक एवोपायो वक्तव्यः । सच सर्वात्मत्वाद् भगवतस्तद्विषय एव कश्चिद्वक्तव्यः । नहि स्वस्यात्मा कस्यचिन्न श्रोतव्यः । ......तस्माद् वैदिकप्रकारेण भागवत प्रकारेण वा भगवति प्रवेशस्त्रैवर्णिकानाम् । अन्येषां तु भागवतप्रकारेणैव ।

શંકા–વૈદિકવિધિથી બોધ કરાયલા અગ્નિહોત્ર વગેરે અથવા આત્મજીજ્ઞાસા કરવાનું ન કહેતાં તે છોડીને ભગવત્શ્રવણનો વિધિ કરવાનું કેમ કહો છો ? એ વિધિ તો વેદમાં નથી. તેનો ઉત્તર સર્વાત્મા પદથી આપે છે. પ્રમાણ (વેદ)ના બલ કરતાં પ્રમેય(ભગવાન્)નું બલ મોટું છે. તે આગળ કહેવાશે. પ્રમેય ભગવાન્નેવિષે યુક્તિનું બલ સૌથી વિશેષ છે. તે યુક્તિ આ છેઃ—અભય અથવા મોક્ષની ઇચ્છા કાંઇ ત્રૈવર્ણિકને જ થાય છે એવો નિયમ નથી. બીજાઓને, જેઓએ બહુ પુણ્ય કર્યાં હોય તેમને પણ મોક્ષની ઇચ્છા થવાનો સંભવ છે. માટે તેવાઓનેમાટે વેદમાં મોક્ષનો ઉપાય કહેલો ન હોવાથી તેમને માટે ઉપાય કહેવો જોઈએ. અને તે જ ઉપાયથી ત્રૈવર્ણિકોના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પણ થાય તેથી, આવશ્યક હોવાથી અને ટુંકામાં સર્વ સિદ્ધ થાય તેને માટે, સર્વેને ઉપયોગી એક જ ઉપાય કહેવો જોઇએ. તે ઉપાય, ભગવાન્ સર્વાત્મા હોવાથી, ભગવદ્વિષયક જ કાંઇ હોવો જોઇએ. પોતાના આત્માનું શ્રવણ કોઇ ન કરી શકે એમ હોય જ નહિ....તેથી વૈદિક પ્રકારથી અથવા ભાગવતપ્રકારથી ભગવાન્માં પ્રવેશ (સાયુજ્ય) ત્રૈવર્ણિકને થઈ શકે. ત્રૈવર્ણિકવિનાના બીજાને ભાગવતપ્રકારથી જ સાયુજ્ય થાય.

પોતે અન્તઃકરણથી માને છે કે કલિયુગમાં વેદો યાતયામ (સાર ગયલા) થઈ જવાથી

લીલાઓ કરીને પોતાના નિજજનને મુક્તિથી પણ અધિક દાન આપ્યું, અને હવે પછી ઉત્પન્ન થતા સૃષ્ટિના જનો પણ એ જ લીલાનું શ્રવણ મનન કરવાથી તરી જશે, આથી વેદની પ્રાચીન પ્રણાલિકાની હવે આવશ્યકતા રહી નથી, અને જેમ વેદ નિરર્થક થઈ ગયા છે, તેમ વર્ણાશ્રમધર્મો પણ નિરર્થક થઈ ગયા છે, માટે હવે તો ભગવાન્‌ના ગુણગાન કરવા એ જ વર્ણાશ્રમીઓ તેમ જ અંત્યને લાભકારક છે, ફલદાયક છે, એમ સ્પષ્ટ પોતે આજ્ઞા કરે છે. ષોડશ ગ્રન્થમાં પોતે કહે છે કે भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यद् इष्यते (ભાવનાથી સિદ્ધ થયલો ભાવ જ સાધન છે, બીજા કોઇ પણ સાધનની અપેક્ષા નથી). નિબન્ધમાં પોતે આજ્ઞા કરે છે કે 'પ્રભુપ્રાપ્તિનું સાધન પ્રેમ જ છે, અન્ય કાંઇ નથી.' સર્વે વૈષ્ણવાચાર્યો વર્ણાશ્રમ ધર્મની વિરુદ્ધ જઈ પ્રભુપ્રાપ્તિના સાધનમાં ભગવત્કૃપા અને ભગવાન્‌ના ગુણગાનનો જ સ્વીકાર કરે છે. જો વર્ણાશ્રમ ધર્મને મુખ્ય માન્યો હોત તો પોતાના શિષ્યોને ઉપનયન સંસ્કાર કરાવત, તુલસીમાલા આપત નહિ, અને મંત્રમાં પણ ગાયત્રીમંત્ર આપત, અને 'શ્રીકૃષ્ણ મારું શરણ છે' એવો મંત્ર આપત નહિ.

વૈષ્ણવ ધર્મોમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગ તો અત્યંત વિલક્ષણ છે. પુષ્ટિમાર્ગીયો તો લૌકિક વૈદિક સર્વે કાર્યો કપટથી (कापट्यात्) લોકને બતાવવા માટે જ કરે છે. વૈદિકમાર્ગ તો મર્યાદામાર્ગ છે એમ પુષ્ટિમાર્ગના ગુરુ તથા વૈષ્ણવો દૃઢતાથી માને છે. તેમનો ભગવાન્ સાથેનો સંબંધ પ્રેમથી છે, વેદથી સર્વથા નહિ. જ્યાં વેદનું જ કામ નહિ, ત્યાં વેદમાર્ગનો અધિકારસમર્પક વર્ણાશ્રમ ધર્મ શું કામના? ગુજરાત તરફના વૈશ્યોનું વર્ણાશ્રમનું ચિન્હ ઉપવીત તો સેંકડો વર્ષ થયાં લુપ્ત થઈ ગયું છે. નાગર, શ્રીમાળી, પોરવાડ, મોઢ, લાડ, વગેરે વણિક નાની મોટી જ્ઞાતિના જનો ઉપવીતવિનાના છે. કેટલાકોએ પાછળથી ઉપવીત લીધાં છે, તે કેટલે અંશે ફલ આપી શકે એ પણ એક પ્રશ્ન છે. વળી લગ્નના ગ્રહશાન્તિના પ્રસંગમાં, અને મરણના શ્રાદ્ધ પ્રસંગમાં તે તે સમયે ઉપનયન સંસ્કારવિનાના મનુષ્યને ઉપવીત ધારણ કરાવી બ્રાહ્મણો તે તે કર્મો કરાવે છે. એ વસ્તુતઃ ફલ કેટલું આપે છે, કે ઉપર શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીએ કહ્યા પ્રમાણે "છલ ધર્મ છે" તે પણ વિચારવા જેવું છે. એવા ઉપનયન સંસ્કારવિનાના જનને ઉપવીત ધારણ કરાવીને પણ વૈદિક કર્મ તો બ્રાહ્મણો કરાવતા જ નથી, પણ નવા ઉપજાવી કહાડેલા પૌરાણિક કર્મો કરાવે છે, તેથી વૈદિક કર્મોનું ફલ તો તેમને પ્રાપ્ત થઈ શકે જ નહિ. આ સર્વ જેતાં હાલના કલિયુગના સમયમાં વર્ણાશ્રમધર્મનેમાટે પ્રયાસ કરનારા વૈશ્યો પોતાનું સ્થાન સમજતા જ નથી એ સ્પષ્ટ છે: એથી ઉલટું ઢેડ ભંગીને 'હરિજન' કહેવા, એ ખરા ભગવદ્દીયોનું અપમાન કરવા જેવું છે, ઢેડ ભંગી વગેરે હલકી જાતો તદ્દન નિરાધાર છે, તેથી તેમનો આધાર ભગવાન્ છે, તેની અમે ના પાડતા નથી. જેઓ પોતાને ઉચ્ચ માને છે, તેઓએ તેમની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો જોઇએ. પણ તેટલા જ કારણથી તેમને 'હરિજન' કહી જેમનો સામાન્ય ગૃહમાં પણ પ્રવેશ યોગ્ય નથી, તેમને દેવસ્થાનમાં એકદમ પ્રવેશ કરાવવાના પ્રયત્નમાં અમારી સંમતિ નથી. વૈષ્ણવ ધર્મ અતિ ઉદાર છે. જે જ્ઞાતિઓમાં છુટાછેડાનો રિવાજ છે, જે નાતરીઆ જ્ઞાતિઓ છે, કણબી, સુથાર, લુહાર, કુંભાર, દરજી, ધોબી વગેરે જેઓ હલકા ગણાય છે તેમને પણ તિલક અને તુલસીની માલા ધારણ કરાવી પવિત્ર કરે છે. વૈષ્ણવધર્મમાં શુદ્ધિની અપેક્ષા છે. સુતકી, રજસ્વલા સ્ત્રી વગેરે જેને આપણે અશુદ્ધ ગણીએ છીએ, અને સ્પર્શ કરતા નથી. તે મંદિરપ્રવેશને યોગ્ય ગણાય

માટે બ્રહ્મસંબન્ધ-કામ, ક્રોધ, સ્નેહ-ગમે તેનાથી બ્રહ્મસાથે સંબન્ધ કરવો તે સાધન છે. ભક્તિમાર્ગમાં ભગવદ્ભાવસિવાય અન્ય પ્રાયશ્ચિત નથી.

"ब्रह्मसंबन्धकरणात् सर्वेषां देहजीवयोः सर्वदोषनिवृत्तिर्हि ।
दोषाः पञ्चविधाः स्मृताः सहजा देशकालोत्था लोकवेदनिरूपिताः ॥
संयोगजाःस्पर्शजाश्च न मन्तव्याः कथञ्चन ।
अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथञ्चन ॥"

સર્વના દેહ અને જીવના સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થાય તો "સર્વમાં" ઢેડ, ભંગીના 'દેહ અને જીવ' આવી ગયા કે નહિ?

આ પ્રકરણમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી જે એક બાબત કહે છે તે ખાસ નોંધવા લાયક છે. ચોવીશમા અધ્યાયના બાવીશમા શ્લોકમાં પોતે આજ્ઞા કરે છે કે **सुराद् बिभेतीति सुरभिः । देवा एव तां भक्षयन्ति किं पुनर्देवेन्द्रोतो भगवन्तं शरणं गच्छन्ती व्याजेनेन्द्राभिषेकं कृतवत्यत एव ततः प्रभृति सर्ववेदसिद्धोपि गोवधो निवृत्त उपपातकत्वं तद्वधे महापातकादप्यधिकविगानं च ।** દેવથી જે બ્હીએ તે સુરભિ; દેવો જ તેનું ભક્ષણ કરે, તો દેવોનો ઇન્દ્ર ભક્ષણ કરે તેમાં નવાઈ જ શી? તેથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને શરણ જતાં બ્હાનાથી ભગવાન્નો ઇન્દ્ર તરીકે અભિષેક કર્યો, અને તે જ કારણથી તે જ સમયથી સર્વ વેદમાં સિદ્ધ છતાં પણ ગોવધ નિવૃત્ત થયો, અને તે ઉપપાતકરૂપે ગણાવા લાગ્યો, અને મહાપાતક કરતાં પણ ગોવધ અધિક નિન્દાને પ્રાપ્ત થયો. गोघ्न એટલે પરોણો, એવો અર્થ સંસ્કૃતમાં થાય છે, કેમકે તેનેમાટે ગોવધ કરવામાં આવતો હતો. શ્રીકૃષ્ણે આ ગોવધ બંધ કર્યો, અને પોતે ગોવિન્દ-ગાયોના રક્ષક થયા, માટે શ્રીકૃષ્ણના અનુયાયી વૈષ્ણવોએ તો ગોવધ થતો જ્યાં જ્યાં જોવામાં આવે ત્યાં અટકાવવાના સર્વ પ્રયત્ન સર્વથા કરવા જ જોઈએ. જો એમ શંકા થાય કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે **जीवो जीवस्य जीवनम्**-જીવ જીવનું જીવન છે, પૂર્વમીમાંસામાં યજ્ઞનેમાટે પશુવધ કેમ કરવો, કેવા મંત્રોથી કરવો વગેરેને માટે આખા અધ્યાયોના અધ્યાયો ભરેલા છે. **पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः** એમ તો સ્પષ્ટ કહેલું છે. આ સર્વ જોતાં અસલના આર્યોને માંસભક્ષણમાં બહુ બાધ ન હતો, બૌદ્ધધર્મ જૈનધર્મ, વૈષ્ણવધર્મ આ સર્વ ધર્મો હિંસાની વિરુદ્ધ હોઇ ઘણી પેઢીથી આપણે માંસભક્ષણનો ત્યાગ કર્યો છે, તેથી આપણને આ બાબત અત્યન્ત દુઃખદાયક લાગે છે, પ્રાચીન સમયમાં તેમ ન હતું, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે વૈદિક કર્મો તો ક્યારનાં લુપ્ત થઈ ગયાં છે, ઘેરેઘેર થતા અગ્નિહોત્ર વગેરે પણ કલિયુગમાં થતા નથી, તેથી વેદમાં આજ્ઞા કરેલી હોવાથી હિંસા તે હિંસા નથી એ દલીલ હવે ચાલી શકે તેમ નથી. વળી ગમે તેટલું શૌર્ય હોય, છતાં જય પરાજય તો પ્રભુના જ હાથમાં છે, માટે જે સેજસાજ દયાધર્મ રહ્યો છે, તેનો પણ ત્યાગ કરી છેક દુષ્ટ હિંસક ન થવાય તે જ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, તેથી જ ભક્ત તુલસીદાસે ગાયું છે કે, 'દયા ધર્મકો મૂલ હે, પાપમૂલ અભિમાન, તુલસી દયા ન છાંડીએ જબલગ ઘટમે પ્રાણ.'

આપણે ઉપર કહી ગયા કે સાધન પણ ભગવાન્ની લીલામાત્ર છે, અને કયું સાધન કરાવી કેવા પ્રકારે જીવને પોતાનીપાસે લેવો એ ભગવાને પોતાના હાથમાં જ રાખ્યું છે. આ કારણને લીધે જેઓ પોતાના જ સાધનથી મોક્ષ પામવા ઇચ્છે છે, તેઓ અહંકારને

પ્રભુજીએ સારી રીતે સમર્થન કર્યું છે. પોતે એ શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીજીમાં નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. સાધનપ્રતિપાદક શ્રુતિઓ शान्त उपासीत વગેરે શું અહંકાર પ્રતિપાદક છે કે અહંકારદ્વારા આત્મપ્રતિપાદક છે? એવો સંદેહ થાય ત્યાં નિર્ણય इति तव એ શ્લોકથી કહે છેઃ–

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ।
किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥ १६ ॥

શ્રીસુબોધિનીજીઃ–શમ, "દમ, ઉપરતિ અને તિતિક્ષા જેણે સિદ્ધ કરેલાં છે એવા સાધકે આત્માનેવિષે જ આત્માનું દર્શન કરવું" એ શ્રુતિ તથા એવી બીજી શ્રુતિઓ અહંકારનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે જીવ કાંઇ કર્તા નથી, સર્વના કર્તા તો ભગવાન્ છે. (માટે જીવ તો કર્તા નથી પણ ભગવાને કરેલાં કર્મ–કાર્યરૂપ છે). અહંકારવિના કોઇ પણ પોતાને કર્તા માની શકતો નથી, અને એક જ પદાર્થ કર્મ અને કર્તા હોઇ શકે નહિ, અને આત્મા પોતે સ્વયંપ્રકાશ છે. (તેથી જે આત્મા નથી તે આત્માને જાણી શકતો નથી). માટે જે જીવ પોતાને બ્રહ્મવિદ્ (હું બ્રહ્મને જાણું છું એમ) માને છે તે અહંકારના આવેશવાળા જીવનો–જે વાક્યાર્થનું ધ્યાન કરે છે તેના મનના વ્યાપાર માત્રનું જ વર્ણન આ શ્રુતિ કરે છે. शान्त એ શ્રુતિમાં પણ શાન્તિનો માત્ર અનુવાદ જ છે, કેમકે મનના ચાંચલ્યને દૂર કરવું એ જો કે પ્રયત્નસાધ્ય છે તોપણ જે જીવને અહંકાર છે તે જીવને જ તે કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. જેને અહંકાર જ નથી તે શાન્ત પણ કેમ થાય? અને દાન્ત પણ કેવી રીતે થાય? કારણ કે તેને પોતાના અન્તઃકરણ વગેરેમાં અધ્યાસ નથી. (તેથી તે કાંઇ પણ કરી શકે જ નહિ). જેને પુત્ર જ નથી તે પંડિત પુત્રવાળો કેમ કહી શકાય? (તેમ જેને અન્તઃકરણ વગેરેનો અધ્યાસ નથી તેને શાન્ત દાન્ત કેમ કહી શકાય?) તેથી આ સર્વ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય શમ વગેરે વિધિમાં નથી, પરન્તુ જે અહંકારી છે તેને મોટો કલેશ થાય છે, તે કલેશનું વર્ણન કરીને જે નિરહંકારી છે તેને સ્વતઃ આત્મસ્ફૂર્તિ થાય છે, એમ સાધનશ્રુતિઓનું તાત્પર્ય છે, તેથી તે શ્રુતિઓ પણ ભગવત્પરાયણ થવાનું જ કહે છે. આમ હોવાનો હેતુ આગળ કહે છે કે એવો નિશ્ચય કરીને વિદ્વાનોએ તપનો ત્યાગ કર્યો. તેનો અર્થ એ થયો કે સાધનોના કલેશનો ત્યાગ કર્યો. જો એમ શંકા થાય કે સાધનોનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે મોક્ષની સિદ્ધિ કેમ થાય? તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સમગ્ર લોકના મલને દૂર કરનાર કથામૃતના સમુદ્રમાં નહાવાથી જ મોક્ષસિદ્ધિ થઇ જાય છે. જો એમ શંકા થાય કે કથાના શ્રવણમાત્રથી જ મોક્ષસિદ્ધિ કેવીરીતે થાય? કેમકે જુદા જુદા કર્મોના ભાગો તે તે દેવોને પ્રાપ્ત ન થાય તેથી તેઓ અપ્રસન્ન રહે અને વિઘ્ન કરે, તે વિઘ્ન દૂર કરવાને માટે તે દેવોની પ્રીતિ સંપાદન કરવી જોઇએ, અને તેને-માટે સાધનો કરવાં જ જોઇએ, તો તેનો ઉત્તર કહે છે કે ભગવાન્ ત્રણે લોકના અધિપતિ છે, તેથી કોઇ પણ દેવ વિઘ્ન કરી શકે તેમ નથી. અને ભગવાન્‌ની કથાના શ્રવણમાત્રથી જ કાર્યસિદ્ધિ સહેલાઇથી થાય છે. જો એમ શંકા થાય કે વેદમાં શમ વગેરે વિધિઓ પ્રતિપાદન કરેલી છે, તેથી કર્મ કરવાની અપેક્ષા ન હોય છતાં વિધિના બલને લીધે શમ વગેરે કરવા જ જોઇએ, તો તેનો ઉત્તર કહે છે કે 'જે વિદ્વાન્ છે તે શું કરવું અને શું ન કરવું તે સમજે છે.' જે વિદ્વાન્ નથી તેને ઉદ્દેશીને જ શ્રુતિ શમ વગેરેનું વિધાન કરે છે. (જે વિદ્વાન્ છે, સર્વકર્તા ભગવાન્ છે, એમ સમજે છે, અને જેમને કર્તાપણાનો અહંકાર નથી, તેને ઉદ્દેશીને શ્રુતિ શમ વગેરેનું વિધાન કરતી નથી.) માટે વિદ્વાનો તો પરમાનન્દ ભગવાન્‌ને જ સાધન તરીકે ગ્રહણ કરીને સાધન દશામાં જ કૃતાર્થ થઇ જાય

છે, અને દુ:ખ દેનાર સાધનોથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જો એમ શંકા થાય કે વિદ્વાનો પણ સાધનોમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તો તેનું સમાધાન આપતાં કહે છે કે જે વિદ્વાનો ભગવદીય છે તેઓ તો સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ કરતા જ નથી. ગયા શ્લોકમાં સર્વ બ્રહ્મ છે એ પક્ષમાં પણ સાધન વગેરે પણ બ્રહ્મ હોવાથી સર્વ આત્મા જ છે એમ સિદ્ધ થયું, અને તે ન્યાયથી સાધનની નિવૃત્તિ કહી, પણ તે પક્ષમાં તો આગળ કહેવાતા અર્થ સાથે સંગતિ બેસતી નથી, કારણ કે તેવા સર્વ બ્રહ્મ માનનારને તાપનો સંભવ નથી. એ પંડિતો તમારા છે, અને તમે ત્રિલોકીના અધિપતિ છો, તેથી તેઓ નિર્ભય છે એમ કહ્યું. ભગવાનના સંબન્ધી પદાર્થો પાપ દૂર કરનાર હોવાથી જે કોઇ કથા વગેરેના સંબન્ધમાં આવે તેનું પાપ કથા દૂર કરે છે, તેથી જ તે અખિલલોકના મલને દૂર કરવાવાળી છે એમ કહ્યું. શ્લોકમાં तव એટલે તમારા એ પદનો સંબન્ધ સૂરયઃ તેમ જ **अखिललोकमलक्षपणकथा** વગેરે સાથે પણ છે. **कथा** એ જ અમૃતનો સિન્ધુ છે. કથાનું અમૃતપણું **तव कथामृतम्** એ ગોપિકાગીતના શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલું છે. વળી કથાને સમુદ્ર કહ્યો તેનું કારણ એ છે કે જો કથા હૃદયમાં સ્થિત થાય તો તેમાંથી હજારો ભગવદીય કથાનો ઉદ્‌ભવ થાય છે. જેમ એક વાક્યમાંથી બુદ્ધિમાન્ પુરુષને હજારો અર્થની સ્ફૂર્તિ થાય છે તેમ. કોઇક વિદ્વાન્‌નું વચન છે કે 'કોઇ પણ પદ્યના અમે સો અર્થ કરીએ છીએ, અને જો અમને આગ્રહ કરે તો હજાર અર્થ પણ કરીએ છીયે,' તે જ પ્રમાણે જેમના હૃદયમાં ભગવત્કથાની સહસ્રપણે સ્ફૂર્તિ થાય છે તેમને તે સમુદ્રરૂપ જ છે, અને તેમાં નિરન્તર અવગાહન કરવાથી તેમના હૃદયમાં ભગવત્કથાની અનન્તપણાની સ્ફૂર્તિ થાય છે, અને તેથી જ તેઓ આનન્દપૂર્ણ થાય છે, અને તેઓ સર્વ સાધનોના ક્લેશનો ત્યાગ કરે છે. આવા પ્રકારના પુરુષો જેમના હૃદયમાં ભગવાન્‌ની અનંત કથાઓની સ્ફૂર્તિ થયા કરે છે તેઓ જ ગુરુ થઈ શકે છે, તેથી જ **अथ ह वाव तव महिमामृतसमुद्रविप्रुषाशा** એ ભાગવતગદ્યમાં ગુરુના ઉપદેશને વિપ્રુદ્ (બિન્દુ) કહ્યો છે. ગુરુના હૃદયમાં તો કથાનો સમુદ્ર ભર્યો હોય છે, ઉપદેશ તો બિન્દુ સમજવું. અહિં તો સમગ્ર કથા કહી છે, માટે સમુદ્રની ઉપમા આપી છે, અને તેમાં અવગાહન કરવાનું કહ્યું છે, તેમાં વિરોધ આવતો નથી. અથવા તો તે બીજો સિદ્ધાન્ત છે એમ સમજવું. જો એક બિન્દુથી ઘણું ફલ થાય તો અધિક બિન્દુ પ્રાપ્ત થવાથી તો થાય જ તેમાં શી નવાઇ? એમ ત્યાં સિદ્ધાન્ત છે. અહિં તો કથાનું સ્વરૂપ કહીને સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો છે, આ સિદ્ધાન્તમાં આત્યન્તિક તાપની નિવૃત્તિ થાય છે, તેથી અહિં કથામૃતનો સમુદ્ર અને ત્યાં બિન્દુ કહ્યો છે, તેના ફલમાં તાપનું વિસ્મરણ કહ્યું, તેથી કદાચ તે સુખનું સ્મરણ થતાં જ સાંસારિક તાપનો તેમાં સંભવ છે, તેવું અહિં નથી. અહિં તાપની નિવૃત્તિ અત્યન્ત થાય છે, તેથી પણ તપ વગેરે સાધનોના ક્લેશની યુક્તિ દોષરૂપ નથી. આ પ્રમાણે જે ભક્તો ભગવત્પરોક્ષમાં રહ્યા છે, તેનો સાધનવિચાર કહ્યો. તો પછી જે ભગવાન્‌થી અપરોક્ષ રહે છે, વૈકુણ્ઠમાં રહેતો હોય તેમ રહે છે, અથવા ઉદ્ધવની માફક રહે છે, તેનું તો કહેવું જ શું તે **किमुत** વગેરેથી કહે છે. એમ શંકા થાય કે પ્રસંગને લઇને જેઓ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણતા નથી, જેમકે યાદવો, તે જેમ ભગવાન્ પાસે આવ્યા તે તમારા ચરણસેવક હોવાથી પુષ્ટિના વિચારથી જેઓ કૃતાર્થ ગણાયા છે પણ તેઓ મર્યાદામાં અકૃતાર્થ કહેવાય છે, જેમકે યાદવો સર્વથી અકૃતાર્થ જ હતા તો

છે કે ભગવાન્‌ની સ્ફૂર્તિથી જ તેમણે પોતાના આશયના ગુણો અને કાલના ગુણો દૂર કર્યા છે તેઓ. આશયના ગુણો કામ વગેરે અને કાલના ગુણો વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે. જેમ ભગવાન્‌ની કૃપાથી કાલના ગુણનો અભાવ નિરૂપણ કર્યો તેમ ભગવાન્‌ની સ્ફૂર્તિથી જ જેમના આશય અને કાલ બન્નેના ગુણની નિવૃત્તિ થાય તે મુખ્ય ભગવત્‌સેવકો છે. કેમકે મુક્તજનોથી જ પાસે જઈ શકાય તેવા ભગવાન્ છે. જો એમ શંકા થાય કે એવાઓને ભજનથી શું વધારે ફલ થવાનું છે? તો તેનો ઉત્તર કહે છે કે ભગવાન તેમને પણ ફલરૂપ થાય એવા છે, અને તેથી જ તેઓ અનન્ત સુખના અનુભવરૂપ પદ (ચરણ)નું ભજન કરે છે. અન્તર્યામી અવતાર વગેરે રૂપ ભગવાનના ચરણરૂપ છે, તેથી અન્દર જ તેઓ તેરૂપ બ્રહ્માનન્દનો અનુભવ કરે છે.

જેના હૃદયમાંથી ભગવાન્‌ની અનન્ત કથાઓ નીકળ્યા કરે છે તેઓ સાધન કરતા નથી, તો પછી જેઓ સાક્ષાત્ તમારા ચરણમાં સંશ્લિષ્ટ થઈને રહ્યા છે તે મહાશયોની તો વાત જ શી કરવી.

આ પ્રકરણમાં ચીરહરણલીલાવિષે ઘણા લોકોને સંશય થાય છે, કે શ્રીકૃષ્ણે આવી લીલા શામાટે કરી હશે? જેમ રાસલીલામાં પરદારાભિમર્ષણને તેઓ દોષરૂપ ગણે છે, તેવા જ પ્રકારની નિન્દા ચીરહરણવિષે તેમને થાય છે, કે સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રો લઈ જઈને વૃક્ષોઉપર ચઢી જઈને તેમની મશ્કરી કરવામાં કૃષ્ણે શું સારું કામ કર્યું? વળી કૃષ્ણ એટલેથી જ અટકતા નથી, પણ એ કુમારિકાઓને કહે છે કે અહિં નગ્ન અવસ્થામાં આવીને તમારાં વસ્ત્રો લઈ જાઓ. આ પ્રમાણે કરનાર મનુષ્યને નિન્દાપાત્ર શામાટે ન ગણવો જોઇએ? એમ તેઓનું માનવું છે, એટલું જ નહિ, પણ જ્યારે તે બિચારીઓ કૃષ્ણનું કહ્યું માનીને શરમનો ત્યાગ કરીને, હસ્તથી યોનિને ઢાંકીને તેનીપાસે આવે છે, ત્યારે જાણે મશ્કરીમાં કાંઇ બાકી રહ્યું હોય તેમ કહે છે કે મસ્તક ઉપર બન્ને હાથ જોડીને તમારાં વસ્ત્રો લો. આ પ્રમાણે કરવાનું પ્રયોજન શું? એની તેઓને કાંઇપણ સમજ પડતી નથી, અને એ કર્મ નિન્દિત હતું એમ તો શુકદેવજી પોતે જ દઢં प्रलब्धाः कृपया च ह्रापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः વગેરે શબ્દોથી કહે છે, એમ તેઓનું કહેવું છે. આનો ઉત્તર શ્લોકોના શબ્દોમાં જ આવી જાય છે, તે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ 'तद्व्रतसिद्धये, नीपं आरुह्य, अबलाः, कामं, स्वं स्वं वासः प्रगृह्यताम्, नो नर्म, व्रतकर्शिताः सुमध्यमाः, आहताः, शुद्धभावप्रसादितः, स्कन्धे निधाय, देवहेलनं, मूर्ध्नि, अंहसः अपनुत्तये વગેરે શ્લોકોના શબ્દોના અર્થમાં સારી રીતે આપ્યો છે, અને શ્રીગુંસાંઇજીએ તેનું ઉદ્‌ઘાટન બહુ જ સારી રીતે કર્યું છે. આસ્તિક, શ્રદ્ધાલુ અને સજ્જનોને આ સર્વ વાંચતાં અને તેનાપર મનન કરતાં કાંઇપણ શંકા રહેતી જ નથી, પણ અત્યન્ત આનન્દ થાય છે, છતાં જેમને પ્રભુએ શ્રદ્ધાનું દાન કર્યું નથી, જેઓ શ્રીકૃષ્ણને ગીતાકાર અને ભાગવતકારના કહ્યા પ્રમાણે પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા, માની શકતા નથી, જેઓ લીલાસૃષ્ટિનેવિષે બીલકુલ જ્ઞાન ધરાવતા નથી અને જેઓને रसो वै सः, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता વગેરે શ્રુતિવાક્યોમાં શ્રદ્ધા નથી, અને જેઓ તૈત્તરીય વગેરે ફલનું ઉદ્‌ઘાટન કરનાર ઉપનિષદ્‌નો અર્થ સમજતા નથી, તેઓને કાંઇક તેમને સમજ પડે એવું જ કહેવું જોઇએ, કે જેથી તેમની ભૂલ તેમને માલુમ પડે.

પ્રથમ તો તેમના માનવા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને મનુષ્ય માનીએ તો યાદ રાખવું જોઇએ. કે આ લીલાસમયે તેમની ઉંમર માત્ર ...

પાંચ વર્ષ હતી, તેથી શ્રીકૃષ્ણમાં તેમ જ કુમારિકાઓમાં કામનો આરોપ સંભવિત નથી, પાંચ સાત વર્ષના છોકરાછોકરીઓ જે કાંઇ રમત કરે, તે સર્વત્ર નિર્દોષ ગણાય છે, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યે ઘડેલા કાયદા પણ તેમને લાગુ પાડી શકાતા નથી, અને તેથી તેમનું માનવું ભૂલ ભરેલું છે એમ તટસ્થ મનુષ્યને લાગ્યાવિના રહે નહિ. વળી કુમારિકાઓ કૃષ્ણને પોતાના પતિ કરવાને ઇચ્છતી હતી અને તેનેમાટે તેઓએ વ્રત કર્યું હતું, તેથી પતિપત્ની વચ્ચે કાંઇ પણ પડદો ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પોતાનાઉપર શુદ્ધ પ્રેમ છે કે નહિ તે જાણવાનેમાટે પતિ જે આજ્ઞા કરે અને પત્ની તે આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે એ સર્વ લોકમાં પણ દૂષણ નહિ પણ ભૂષણરૂપ ગણાય છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય વિચારથી તેમનુ માનવું ખોટું છે, એમ શંકાકારને સમજ પડે અને આ દુનિયાસિવાય અન્ય ઘણી સૃષ્ટિયો છે, અને આ લીલા તો આનન્દમય સૃષ્ટિનું રસરૂપ પ્રભુસાથેનું રમણ માત્ર છે, એમ તેમને સમજ પડવા માંડે, અને જયદેવ, સૂરદાસ, નરસિંહ મહેતા વગેરે ભક્તોના હૃદયમાં રમી રહેલા પ્રભુના ચરિત્રોનું તેમને સ્હેજ પણ ભાન થાય ત્યારે જ તેઓ ધીમે ધીમે આસ્તિક થઈ આ લીલા સમજતા થાય.

આ પ્રકરણમાં એક બીજી બાબત પણ અત્યન્ત ધ્યાન ખેંચવા જેવી છે. સામાન્ય રીતે ઘણા લોકો પૂછે છે કે અમારું કર્તવ્ય શું? ભગવાન્‌પાસે અમારાથી કેવી રીતે જઈ શકાય? એનો ઉત્તર શ્રીકૃષ્ણ વૃક્ષોની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં આપે છે. વૃક્ષો પોતાનું સર્વસ્વ પરોપકારમાં જ વાપરે છે, તેમ મનુષ્યે પોતાનું સર્વસ્વ પરોપકારમાં જ વાપરવું જોઈએ, અને એમ પરોપકાર કરતાં નિન્દા, અપમાન, ઘાત વગેરે સહન કરવું જોઇએ. પોતાના ઉપયોગનેમાટે કાંઇ પણ રાખવાની ઇચ્છા પણ કરવી નહિ. પોતાના અપકાર કરનારની સામે કાંઇ પણ વેર લેવાનો વિચાર પણ મનમાં આણવો નહિ. અને સંસારના કાંઇ પણ પદાર્થો, સ્ત્રી, પુત્ર, દ્રવ્ય વગેરેને હૃદયમાં ભરી મુકવા જોઇએ નહિ, પણ પ્રભુને રહેવાને યોગ્ય સ્થાન કરવાનેમાટે હૃદયમાંથી આ સર્વ અનિત્ય કચરો દૂર કરી હૃદયને પ્રભુની સ્થિતિનેમાટે યોગ્ય કરવું જોઇએ, એમ થયા પછી જ-બ્રહ્મભૂત થયા પછી જ-**मद्भक्तिं लभते पराम्** એ વાકયને અનુસાર પ્રભુમાં પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન થાય છે, અને જ્યારે પ્રભુ હૃદયમાં સંપૂર્ણ રીતે બિરાજે છે, ત્યારે જ બહાર પણ પ્રકટ થઈ આવા શુદ્ધ જીવોનીસાથે આનન્દમયલીલા કરે છે, અને જ્યારે એમ થાય ત્યારે કર્તવ્યની બીજી દશા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે એ છે કે હું પોતે અને મારું સર્વસ્વ ભગવાન્‌નેમાટે છે, અને ભગવદિચ્છા વિના બીજા કોઇને તેમાંથી કિંચિત્ પણ આપી શકાય નહિ.

આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે સાધન પણ પ્રભુની લીલામાત્ર જ છે, તેને અનુસાર સમગ્ર વેદ અને તેમાં કરેલાં વિધાનો પ્રભુની લીલામાત્ર જ છે.

જેઓનું વરણ મર્યાદામાર્ગમાં છે તેઓએ વૈદિકકર્મો અવશ્ય કરવાં જ જોઇએ. તે કરવાં એમ વેદની આજ્ઞા છે, અને તે આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવામાં તે વેદ ઉપર અથવા પ્રભુ ઉપર કાંઇ ઉપકાર કરતા નથી, પણ જો આજ્ઞા પ્રમાણે ન ચાલે તો દોષપાત્ર થાય છે. જેમકે સંસારમાં રાજાએ જે કાયદા ઘડ્યા હોય તે પ્રમાણે ચાલવાને સર્વ બંધાયલા છે, તે પ્રમાણે ચાલવામાં તેઓ કાંઇ રાજાપર ઉપકાર કરતા નથી. પણ જો ન ચાલે તો દણ્ડને પાત્ર થાય છે. વેદની મર્યાદામાં રહી વિધાન કરેલાં કર્મો કરી ફલશ્રુતિમાં કહેલાં ફલ પ્રાપ્ત કરવાં એ જ તેઓનું કર્તવ્ય છે. આ વૈદિક લીલાનો ઉપસંહાર કાલમાં પ્રભુએ કર્યો છે અને તેથી હવે

પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. એ સર્વ કારણોને લીધે ભગવાન્ સ્વયમ્ પૂર્ણપુરુષોત્તમરૂપે પ્રકટ થયા, અને પોતાના ગુણગાન અને સેવારૂપી માર્ગ પ્રકટ કર્યો તેનું ઉદ્ઘાટન શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ કર્યું, તેથી તેઓ **पृथक्शरणमार्गोपदेष्टा** કહેવાયા, અને જન્મ પ્રકરણમાં ત્રીજા અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે કે **अनेन सर्वेषां भजनार्थं स्वयं हृदि स्थित्वा तत्परः कृतार्थो भविष्यन्तीति ज्ञापयितुं वेदांश्चकार स इदानीमत्रैव प्रकटीभूतेति न पूर्वप्रक्रिया अतः परमुपयुज्यते किन्तु अयमेव बहिः सेव्य इति निरूपितम्.** આથી સર્વ ભજન કરી શકે તેનેમાટે પોતે હૃદયમાં રહીને તેને પરાયણ જીવો કૃતાર્થ થાય તે જણાવવાનેમાટે જેણે વેદ કર્યા તે જ પરબ્રહ્મ હાલ અહિં પ્રકટ થયા, તેથી હવે પછી પૂર્વ પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ રહેતો નથી, કિન્તુ આ જે બહાર પ્રકટ થયા તેનું જ બહાર સેવન કરવું એમ નિરૂપણ કર્યું. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી વેદને જેટલું માન આપે છે તેટલું અન્ય કોઇ આચાર્ય આપતા નથી. પોતે વેદને પરમાર્થતઃ સત્ય માને છે, પરબ્રહ્મના ઉછ્વાસરૂપે માને છે અને અણુ માત્ર પણ વેદની વિરુદ્ધ જતા નથી, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક શ્રુતિઓ જગત્ની ઉત્પત્તિ વગેરે સૂચવનારી તો ગૌણ છે અને **नेतिनेति** પ્રતિપાદન કરનારી મુખ્ય છે એમ પણ તેઓ સ્વીકાર કરતા નથી. શ્રુતિઓનો અમુક ભાગ તો માત્ર રોચક અર્થવાદ છે એમ પણ તેઓ માનતા નથી, અને વેદની સર્વ શ્રુતિઓને સંપૂર્ણ માન આપે છે, અને વેદના નિન્દકને મહાપાપ લાગે છે એમ એઓ દૃઢતાથી માને છે, તે છતાં પ્રભુ ઇચ્છાથી કાલબલે જ્યારે દ્રવ્ય, મંત્ર વગેરે સર્વ અશુદ્ધ અને બલહીન થઈ જવાથી, વેદ જ્યારે અશક્ત થઈ ગયા ત્યારે પરબ્રહ્મ સ્વયમ્ પ્રકટ થયા અને તે બહાર પ્રકટ સ્વરૂપનું જ સેવન કરવાનું રહ્યું, એમ પોતે દૃઢતાથી માને છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને પોતે એક જ શાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકારે છે અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણે પણ વારંવાર પોતાની જ ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. અને "**त्रैगुण्यविषया वेदाः, नाहं वेदैः**" વગેરે વાકયોથી સ્પષ્ટ વેદનો અનુપયોગ પ્રતિપાદન કર્યો છે. હાલના સમયનો વિચાર કરતાં આખો વૈદિકમાર્ગ અને પૂર્વમીમાંસાનો ધર્મમાર્ગ સંપૂર્ણરીતે લુપ્ત થઈ ગયો છે, એ વિચાર કરતાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું આ શિક્ષણ અને ઉપદેશ અતિશય સંતોષકારક અને સત્ય લાગે છે.

આ પ્રકરણમાં બીજી એક ધ્યાન ખેંચનારી બાબત એકવીશમા અધ્યાયના ચઉદમા શ્લોકમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ કહી છે કે **हैतुकोयमीश्वरो निषिध्यते न प्रामाणिकः, तस्य हेतुनापि निषेधासंभवात्.** જે મનુષ્યો જગત્ વગેરે હોવાથી તેનો ઉત્પન્ન કરનાર કોઇ ઈશ્વર હોવો જોઇએ, એમ હેતુથી ઇશ્વરની સિદ્ધિ કરવા માગે છે, તેને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો છે કે શ્રીકૃષ્ણના વચનથી જ હૈતુક ઈશ્વર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, ઈશ્વરની સિદ્ધિનેમાટે તો વેદ જ પ્રમાણરૂપે સ્વીકારવા પડશે. અને જેઓ તેમ સ્વીકારે છે તેઓને બીજા કોઇ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. તેમ જ બીજા સર્વ નિષેધના હેતુઓ તેમને સંશયગ્રસ્ત કરી શકતા નથી. આ વ્રજવાસીઓના મનમાં હેતુવાક્યો હૃદયારૂઢ થયાં હતાં, તેથી તેઓ સાક્ષાત્ બ્રહ્મવાદ સમજવાને યોગ્ય ન હતા અને તેમને કાલવાદ, કર્મવાદ અને સ્વભાવવાદથી જ સમજાવવા જોઇએ, એ ઉદ્દેશથી અને કાલવાદ સમજવો કિલષ્ટ હોવાથી તેમને કર્મવાદ અને સ્વભાવવાદ કહ્યા.

એકવીશમા અધ્યાયના પાંત્રીશમા શ્લોકમા કહ્યું છે, કે શ્રીકૃષ્ણે પોતે અન્યતમ

અને આ ગોવર્ધન પર્વતે રૂપ ધારણ કરીને આપણાઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો, એમ કહ્યું. આના ઉપર ટીકા કરતા લાલુભટ્ટજી કહે છે કે ' આથી આ સમજવું કે ભગવાને પોતે એક સ્વરૂપથી નન્દરાયજીની સાથે રહીને ગોવર્ધનમાં રહેલા પોતાના બીજા સ્વરૂપને નમસ્કાર કર્યા. આથી સર્વ વ્રજવાસીઓની માયા અથવા સ્નેહ શ્રીકૃષ્ણમાં જ હતો, પરંતુ નન્દ-રાજકુમાર તરીકે હતો. શ્રીકૃષ્ણનેવિષે દેવભાવ ન હતો, તેથી દેવભાવથી તેઓ બીજાનું ભજન કરશે તો ભગવાન્‌માં નિરોધ સિદ્ધ થશે નહિ, તેથી દેવભાવનું સ્થાપન પોતામાં કરવામાટે પોતે પણ ગોવર્ધનની પૂજા કરી. આ લીલાથી એમ સિદ્ધ થયું કે વ્રજવાસીઓ-ના દેવ ગોવર્ધન પર્વતમાં રહેલા ભગવાન્ પુરુષોત્તમ છે, તેથી જ શ્રીગોવર્ધનનાથ અમારા સિદ્ધાન્તમાં પુષ્ટિમાર્ગમાં દેવ છે, તેથી તેમનેવિષે દેવ તરીકે વ્યવહાર થાય છે. દેવમંદિરની માફક ત્યાં ધ્વજા વગેરે સ્થાપન કરવામાં આવે છે, એમ પુષ્ટિમાર્ગીઓએ ભાવના કરવી.

આ જ કારણને લીધે પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિરોને હવેલી વગેરે નામો આપવામાં આવે છે, અને દરેક ગોસ્વામિબાલક પોતાના પ્રથમ પર્યટનમાં પ્રાપ્ત થયેલું દ્રવ્ય શ્રીગોવર્ધન-ધરને અર્પણ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે છે, અને જન્મસાફલ્યનેમાટે શ્રીગોવર્ધન-ધરની પરિચર્યા એક બે માસ પણ કરવામાં પોતાનું અહોભાગ્ય માને છે. અમે એમ પણ સાંભળ્યું છે કે ઘણી હવેલીઓમાં પ્રથમ શ્રીઠાકુરજીને જગાડવાને માટે માત્ર ઘંટા-નાદ કરવામાં આવતા, શંખનાદ કરવામાં આવતાં નહિ.

પ્રાચીન ટીકાકારો ભગવાન્‌નેવિષે કાંઈપણ નિન્દા સહન કરી શકતા નથી, તેથી નિન્દાનાં વચનો જ્યાં જ્યાં શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં હોય ત્યાં ત્યાં ઉપર ઉપરથી દેખાતો નિન્દાનો અર્થ ફેરવીને તેને સ્તુતિના અર્થમાં લઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે શ્રીમદ્‌-વલ્લભાચાર્યજી જ્યાં ઇન્દ્રનાં નિન્દાનાં વચનો આવે છે ત્યાં પહેલાં સીધો અર્થ આપીને તેને સ્તુતિના અર્થમાં ફેરવી નાંખે છે, અને છેલ્લે इति सरस्वती એમ કહે છે. તેનો અર્થ એ છે કે વાણીની દેવતા સરસ્વતી છે, તે કદાપિ ભગવાન્‌ની નિન્દા કરે જ નહિ, તેથી ઇન્દ્ર, શિશુપાલ વગેરે જે કોઇ વાણીથી નિન્દા કરે તેનો અર્થ વાણીની અધિદેવતા બદલી નાંખીને તેનું પર્યવસાન સ્તુતિમાં આણે છે.

ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન્‌પર પ્રેમ મુખ્ય છે, અને પોતાના દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, દારા, આગાર, દ્રવ્ય વગેરે સર્વ પ્રભુના જ સુખનેમાટે હોવું જોઇએ, તેથી જ્યારે અતિવૃષ્ટિથી વ્રજવાસીઓ ભગવાન્‌ને ભૂલી જઈને પોતાના શરીર વગેરેની રક્ષાનેમાટે ભગવાન્‌ને શરણે ગયા, ત્યારે તેમનેમાટે શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે " તેઓએ વર્ષાથી પીડા પામવાને લીધે ભક્તિમાર્ગનો ત્યાગ કર્યો, નહિ તો ભગવાનની રક્ષાને માટે જ પ્રયત્ન કરત, પોતાની રક્ષાને માટે ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના કરત નહિ." શ્રીમદ્‌વલ્લભા-ચાર્યજીનું ભક્તિ અથવા પ્રેમમાર્ગનું દૃષ્ટિબિન્દુ કેટલું ઉચ્ચ છે, તે આનાપરથી સમજ પડે છે. ફલપ્રકરણમાં પણ શ્રીયશોદાજીવિષે પણ આવો જ એક પ્રસંગ આવે છે, ત્યાં પણ પોતે સ્પષ્ટ કહેવા ચૂકતા નથી.

પુષ્ટિમાર્ગ ભગવાનના અનુગ્રહનો માર્ગ છે, તે જણાવતા પ્રભુ પોતે વ્રજવાસી-ઓનું રક્ષણ કરતી વખતે કહે છે કે " આ વ્રજવાસીઓનું શરણ–આશ્રય હું જ છું, જ્ઞાન એમનો આશ્રય નથી, તેમ ભક્તિ પણ એમનો આશ્રય નથી. જો હું રક્ષણ નહિ કરું તો મારા અવતારનું પ્રયોજન શું? જો હું રક્ષણ નહિ કરું તો પુષ્ટિમાર્ગ જ કેમ

વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે "જ્યારે પ્રભુ સ્વયં પ્રકટ હોય ત્યારે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અને ભક્તિ વગેરે કશાની અપેક્ષા નથી, માત્ર તેમને શરણે જવાથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે."

ગોવર્ધન ધારણ કરીને ભગવાને વ્રજવાસીઓની રક્ષા કરી ત્યાં શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે "વસ્તુતઃ રક્ષા ભગવાને જ કરી છે, ગોવર્ધનને ધારણ કરવાથી કાંઈ રક્ષા કરી નથી. એ તો લીલામાત્ર છે, જેમ છત્રાક (કુતરાની ટોપી) વર્ષાથી રક્ષા આપી શકતી નથી, તેમ માત્ર ગોવર્ધનના ધારણથી જ કાંઈ રક્ષા ભગવાને કરી નથી.

બાવીશમા અધ્યાયના બાવીશમા શ્લોકમાં શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે ભગવાન્ અને ભગવાન્‌ના ગુણો સાત દિવસસુધી સહનશીલતા રાખે છે, ત્યારપછી જો કોઈ પણ વિચારસહિત ભગવદીય જનને અપકાર કરે છે તો તેનો નાશ થાય છે, સાતદિવસસુધી જો ભગવાન્ તે ભગવદીયનું પરિપાલન કરે તો તે ઉપદ્રવ કરનારનું તે ભગવદીય આગળ કાંઈપણ ચાલતું નથી, એટલું જ નહિ પણ ઉપદ્રવ કરવા બદલ તે ક્ષમા ન માગે તો તે અપકારનો બદલો સહસ્રગણા બલથી તેને પોતાને સહન કરવો પડે છે એમ સમજાય છે.

તેવીશમા અધ્યાયમાં શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે અહિં પૂર્વપક્ષ અને સમાધાન ઉલટાસુલટી છે, તે પણ ભગવાન્‌ની લીલા જ સમજવી, જો કે નન્દરાયજીના પોતાના દેહમાંથી ભગવાન્‌ની ઉત્પત્તિ નથી, તેથી ભગવાન્ નન્દપુત્ર નથી, એવો સિદ્ધાન્ત સંભવે છે, તે છતાં એવા જ ભગવાન્ પોતાના પુત્ર છે એવી બુદ્ધિ નન્દરાયજીમાં લીલાનેમાટે જ ભગવાને સંપાદન કરી, તેથી તે જ ખરો સિદ્ધાન્ત છે. એમ શંકા ન કરવી કે નન્દરાયજીને ભ્રમ હોવાથી આ સિદ્ધાન્ત નથી પણ સિદ્ધાન્તાભાસ છે, કેમકે ભગવાને લીલાને અર્થે નન્દપુત્રપણું અંગીકાર કરેલું છે. નિત્યભગવાન્ નન્દપુત્ર કેમ હોઈ શકે? તેનો ઉત્તર પણ લૌકિક યુક્તિથી આપ્યો નથી, પણ ભગવાન્ અદ્‌ભુતકર્મા છે એ જ એનો ઉત્તર છે.

વૈકુણ્ઠનું દર્શન નન્દરાયજી વગેરે વ્રજવાસીઓને કરાવે છે ત્યાર પછી તો દર્શનમાંથી પૂર્વ સ્થિતિ પાછી પ્રાપ્ત કરાવવાનેમાટે બ્રહ્મહ્રદમાં તેમને લઈ જાય છે અને તેમાં સ્નાન કરાવે છે ત્યારે વૈકુણ્ઠ તિરોહિત થાય છે, ત્યાર પછી ફરીથી સ્નાન કરાવે છે, ત્યારે તેઓ શબ્દબ્રહ્માત્મક થાય છે, ત્યાં આગળ ક્રમ જણાવતા શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે પ્રથમ અક્ષરબ્રહ્મ, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયલું શબ્દબ્રહ્મ, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયલું જગત્. એ પ્રમાણે ગોકુલવાસીઓને પાછા લીલામય જગત્‌માં ન આણ્યા હોત તો તેઓ લીલામાં ફરીથી ઉપયોગી થઈ શકત નહિ, અને બ્રહ્માનન્દથી ભજનાનન્દમાં મોટો આનન્દ છે તે તેમને સમજ પડત નહિ, તે તારતમ્ય જણાવવાનેમાટે જ વૈકુણ્ઠદર્શન આ સાધનપ્રકરણમાં કરાવીને ત્યારપછી ફલપ્રકરણમાં ફલરૂપ રાસલીલાનું વર્ણન કર્યું છે.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ श्रीसुबोधिनी ॥

શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ.

(બીજા તામસ પ્રકરણમાં સાધન પ્રકરણ[1]).

અધ્યાય ૧૯ થી ૨૫.

અધ્યાય ૧૯ મો.

कारिकार्थः–હવે સાત અધ્યાયથી અહીં ઉત્તમ અને ફલપર્યન્તનો નિરોધ વિદ્યાના નિર્ણયપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

લે० :–अत्र એટલે તામસ પ્રકરણમાં. ફલપર્યન્ત એટલે વૈકુણ્ઠમાં લઇ જવારૂપ જે આત્મસમર્પણ તે છે અન્ત જેનો.

યો० :–उत्तमः પ્રમાણ પ્રકરણમાં પ્રેમાત્મક નિરોધ કહ્યો છે તે પ્રથમ નિરોધ છે. પ્રમેય પ્રકરણમાં આસક્તિરૂપ નિરોધ કહ્યો છે તે મધ્યમ નિરોધ છે. અહીં સાધન પ્રકરણમાં વ્યસનરૂપ નિરોધ કહ્યો છે તે ઉત્તમ નિરોધ છે. કેમ કે એ નિરોધ કોઇપણ વ્યવધાન એટલે અન્તર્પટ વિનાના સાધનરૂપ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જ્યારે કૃષ્ણમાં વ્યસન થાય ત્યારે જીવ કૃતાર્થ થાય છે, માટે વ્યસનરૂપ હોવાથી આ સાધન પ્રકરણમાંનો નિરોધ ઉત્તમ નિરોધ છે, અને તેનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ફલપર્યન્ત એટલે બ્રહ્માનન્દના અનુભવરૂપ અવાન્તર (ગૌણ) ફલપર્યન્ત.

---

[1] દશમસ્કન્ધમાં પાંચ પ્રકરણ છે. પ્રથમ જન્મ પ્રકરણ ચાર અધ્યાયનું છે. બીજું તામસ પ્રકરણ (અધ્યાય ૫–૩૨) અઠ્ઠાવીશ અધ્યાયનું છે. ત્રીજું રાજસ પ્રકરણ (અધ્યાય ૩૩–૬૦) અઠ્ઠાવીશ અધ્યાયનું છે. ચોથું સાત્વિક પ્રકરણ (અધ્યાય ૬૧–૮૧) એકવીશ અધ્યાયનું છે. પાંચમું ગુણ પ્રકરણ (અધ્યાય ૮૨–૮૭) ૭ અધ્યાયનું છે. તામસ પ્રકરણમાં ચાર અવાન્તર (ગૌણ) પ્રકરણ છે. અધ્યાય ૫ થી ૧૧ સુધી પ્રમાણ પ્રકરણ છે. અધ્યાય ૧૨ થી ૧૮ સુધી પ્રમેય પ્રકરણ છે. અધ્યાય ૧૯ થી ૨૫ સુધી સાધન પ્રકરણ છે. અધ્યાય ૨૬ થી ૩૨ સુધી ફલ પ્રકરણ છે.

का० કારિકાર્થ. શ્રીમદાચાર્યકૃત કારિકાનો અર્થ. **લે०** લેખ. શ્રીવલ્લભજીકૃત.

યો० યોજના. શ્રીલાલુભટ્ટજીકૃત.

આ સાધન પ્રકરણમાં પણ પાંચ વિદ્યા છે અને એ વિદ્યા સિદ્ધ થયા પછી આ જ પ્રકરણમાં દેવતાઓનું દર્શન અને વૈકુણ્ઠ પર્યન્ત ગમનનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા. ૨.

ટિ૦ :–विद्यापंचकम्. સાક્ષાત્ સેવાનો અસમ્ભવ હોય તો પરમ્પરાથી પણ ભગવાનની જ સેવા કરવી. દેહ, ઇન્દ્રિયો વિગેરેનો વિનિયોગ ભગવાન્‌માં જ કરવો, સ્વાર્થમાં પણ નહિ, એવા નિર્ણયરૂપ એક વિદ્યા. દેહના નિર્વાહને માટે અને પ્રાણાદિ ધર્મ જેવા કે ભૂખ તરસ વિગેરેની નિવૃત્તિને માટે જો કે પોતાથી દેહનો નિર્વાહ અને ભૂખ તરસ વિગેરેથી નિવૃત્તિ થઇ શકવાનો સમ્ભવ હોય તો પણ તેને માટે પ્રભુની જ પ્રાર્થના કરવી પણ બીજા કોઇની તો નહિ જ. પ્રભુ લોકમાં અલૌકિક કાંઇ કરતા નથી. ભગવદ્‌ભાવ પ્રાપ્ત કરવામાં અનુગ્રહ જ નિયામક છે. શાસ્ત્રીય સાધન પણ નહિ. એ નિર્ણયરૂપ બીજી વિદ્યા. બીજાનું ભજન કરવું નહિ, પરમ્પરાથી ચાલતો આવેલો ધર્મ પણ ભગવદિચ્છા હોય તો તજવો, એ ત્રીજી વિદ્યા. સર્વ અવસ્થામાં હરિની જ સેવા કરવી, કારણ કે ભગવાન્ અક્લિષ્ટકર્મા (કોઇને પણ ક્લેશ નહિ થાય એવા કર્મ કરવાવાળા) છે. તે નિજજનની રક્ષા અવશ્ય કરે છે જ, એ ચોથી વિદ્યા. ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ભગવાન્‌માં પરમ સ્નેહ અને ભક્તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એવું જ્ઞાન, એ પાંચમી વિદ્યા. આ પાંચ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થવાથી પૂર્ણ નિરોધ સિદ્ધ થયો. તેથી ભગવાને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થવાથી પછી ઇન્દ્ર વિગેરેના દર્શનરૂપ દૃષ્ટિ વ્રજવાસિઓની કરી, તેથી જ તેનું નિરૂપણ પાછળથી કર્યું છે. અને શ્રીનન્દરાયજીને ભગવાનના ઉત્કર્ષનું જ્ઞાન થાય તે હેતુથી વરુણનું દર્શન કરાવ્યું એ જ બાબત **तस्मिन् जाते सुरेक्षणम्** એ પદોથી કહી છે.

લે૦ :–अत्रापि એટલે સાધનમાર્ગીય ભક્તોમાં, **अत्रापि** પછી **निरूप्यते** એમ સંબન્ધ સમજવો. લીલાસ્થ ભક્તોને વિષે પણ પાંચ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. **तस्मिन् जाते सति** વ્યસનપર્યન્ત નિરોધ સિદ્ધ થવાથી ભગવાને કરાવેલું ઇન્દ્રનું દર્શન અને ભક્તોએ કરેલું વરુણનું દર્શન એ બન્ને **सुरेक्षणम्**નું વર્ણન કરવામાં આવે છે એમ સંબન્ધ છે. આથી આ નિરોધ થતા સુધી બીજું કાંઇ કાર્ય ભગવાને કર્યું નહિ, પણ એના પછી ઇન્દ્રવિષયિણી દૃષ્ટિ વ્રજવાસિઓની કરી, તેથી આ લીલા બહુ મહત્ત્વની છે એમ સમજાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ નિરોધ દેવદર્શનમાં પ્રતિબન્ધ દૂર કરવાના હેતુરૂપ છે, અને ભગવદ્‌લોકના દર્શનની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવાથી વરુણના દર્શનની સ્વરૂપયોગ્યતા સમ્પાદન કરવામાં હેતુરૂપ છે. **इहैव** એટલે વરુણ દર્શનના અધ્યાયમાં. **च** થી છન્દ બ્રહ્માત્મકપણું પણ સમજવું.

કર્મ અને જ્ઞાનાત્મિક વિદ્યામાં તેના અંગભૂત જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે અને કર્મ પણ પાંચ પ્રકારનું છે. અવિદ્યા અને તેના કાર્યનો સંબન્ધ અહીં નથી તે જણાવવાને માટે વિદ્યા નિરૂપણ કર્યા પછી દેવનું દર્શન નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૩.

ટિ૦ :–अविद्याकार्य એટલે અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય એમ સમજવું.

લે૦ :–કર્મજ્ઞાનાત્મિક વિદ્યામાં તેનું અંગભૂત જ્ઞાન આગળ કહેવામાં આવશે. તે પર્વના ભેદથી પાંચ પ્રકારનું છે. અને કર્મ દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા અને મન્ત્રના ભેદથી પાંચ પ્રકારનું છે, એમ મર્યાદા છે. અવિદ્યા અને તેના કાર્યનો સંબન્ધ અહીં નથી તે હેતુથી તે જણાવવાને માટે વિદ્યા નિરૂપણ કર્યા પછી દેવદર્શનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ટિ૦ ટિપ્પણીજી. શ્રીગ... [illegible]

યો० :–ज्ञानं कर्म च विद्याग्राम् એમાં વિદ્યા ટિપ્પણીમાં કહેલી પાંચ પ્રકારની સમજવી. જ્ઞાન અને પછી તેને અનુકૂલ કર્મ પણ પાંચ પ્રકારનું છે તે નીચે પ્રમાણે. ૧. કાત્યાયનીવ્રત પૂજાવિગેરે કર્મ ભગવાનને મેળવવાની ઇચ્છાથી કરવું અને પરમ્પરાથી ભગવાનની જ સેવા કરવી એ એક કર્મ. ૨. ગોપોએ ક્ષુધાથી પીડિત થવાથી ક્ષુધાની શાન્તિને માટે ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરી તેથી તેવી પ્રાર્થનારૂપ બીજું કર્મ. ૩. શ્રીનન્દરાયજી વિગેરેએ ઇન્દ્રના યાગરૂપ પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મનો ત્યાગ કર્યો અને ગોવર્ધન યાગ કર્યો તે ત્રીજું કર્મ. ૪. ઇન્દ્રે કરેલી વૃષ્ટિથી વ્યાકુલ થયેલા વ્રજજનોએ હરિની જ સેવા કરી તે શરણ જવારૂપ ચોથું કર્મ. ૫. શ્રીનન્દરાયજીના વાક્યોથી જેમના સન્દેહ જતો રહ્યો છે એવા ગોપોએ માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ભગવાનમાં સ્નેહયુક્ત કર્મ કર્યું તે પાંચમું કર્મ.

સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનું સહભાવથી અને તુલ્યપણાથી નિરૂપણ છે. આગળ ગોપોની અને ગોપિકાઓની કર્મ અને જ્ઞાનાત્મિક લોકને અનુસાર વિદ્યા ભેદ સહિત નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૪-૪½.

ટિ० :– સ્ત્રીઓ, અને પુરુષોનું સહભાવથી નિરૂપણ કરવાનું કારણ તેમનું તુલ્યપણું છે. અવિદ્યાના સંબન્ધનો અભાવ બન્નેમાં તુલ્ય છે અથવા નિરોધ બન્નેમાં તુલ્ય છે.

લે० :–तुल्यत्वाच्च અહીં **च**કારથી અતુલ્યપણું પણ સમજવું. અન્તઃસ્થ ગોપિકાઓ બીજા ધર્મથી અતુલ્ય પણ હતાં.

યો० :–स्त्रीपुंसौः એટલે કુમારિકાઓ અને તેમના પુરુષભાવરૂપ વયસ્યો. **तुल्यत्वात्** એટલે રહસ્યલીલાનો અનુભવ કુમારિકાઓને તેમના પુરુષભાવરૂપ વયસ્યની સાથે જ ફલપ્રકરણમાં થવાનો છે તેથી ફલના અનુભવનું તુલ્યત્વ હોવાથી સાધનમાં પણ સહભાવથી નિરૂપણ કર્યું છે. "**वयस्यैरागतस्तत्र**" વયસ્યોની સાથે ત્યાં આવેલા ભગવાન્ વિગેરે સ્થલે સાધનમાં સહભાવનું નિરૂપણ છે. ગોપિકાઓની કર્માત્મિક વિદ્યા એટલે કાત્યાયનીવ્રતરૂપ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે અને ગોપોની જ્ઞાનાત્મિક વિદ્યા "આ વૃક્ષોનું જન્મ ઉત્તમ છે" વિગેરે વાક્યોથી ભગવાને ઉપદેશ કરેલી તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ગોપિકાઓની કર્માત્મિક વિદ્યા અને ગોપોની જ્ઞાનાત્મિક વિદ્યા ભેદથી નિરૂપણ કરવામાં આવી છે. એ જ બાબત છેલ્લી કારિકામાં સ્પષ્ટ કહી છે કે ઓગણીશમા અધ્યાયમાં ભોગ્ય કુમારિકાઓના વ્રતનું જેમ નિરૂપણ કર્યું છે તેમજ અન્તઃસ્થ કુમારોનું જ્ઞાન પણ અહીં કહેવામાં આવે છે. અન્તઃસ્થ એટલે જે ભક્તોનો નિરોધ કરવાનો છે તેમની ઇન્દ્રિયોને વિષે તેમના અધિષ્ઠાતા રૂપે અન્દર રહેલા કૃષ્ણ, સ્તોક વિગેરેનો.

ઓગણીશમા અધ્યાયમાં ભોગ્ય કુમારિકાઓના વ્રતનું જેમ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તેમ અન્તઃસ્થ કુમારોના જ્ઞાનનું પણ અહીં વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા० ૫-૫½.

॥ कारिकार्थ सम्पूर्ण ॥

श्रीशुक उवाच ॥

हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दगोपकुमारिकाः ।
चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम् ॥ १ ॥

હેમન્ત ઋતુના પ્રથમ માર્ગશીર્ષ માસમાં નન્દગોપની કુમારિકાઓએ હવિષ્ય અન્નનું ભોજન કરીને કાત્યાયનીની પૂજાના વ્રતનો આરમ્ભ કર્યો. ૧.

સુ૦ :–ગયા અધ્યાયમાં સ્ત્રીઓની એટલે ગોપિકાઓની ભગવત્ક્રીડામાં પરમ આસક્તિનું નિરૂપણ કર્યું, તે ગોપિકાઓ બે પ્રકારનાં છે. અનન્યપૂર્વા એટલે કુમારિકાઓ અને અન્યપૂર્વા એટલે પરણેલાં. પરણેલાંઓનો સંસ્કાર બીજી જ રીતે એટલે અન્યની સાથે વિવાહથી થયલો છે. તે ગોપિકાઓનો તે સંસ્કાર થયા પછી માત્ર ત્યાગ જ બાકી રહ્યો છે તે આગળ કહેવામાં આવશે. બીજાં ગોપિકાઓ એટલે કુમારિકાઓ જેમનો સંસ્કાર થયો નથી તેમના સંસ્કારનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. વિદ્યામાં ત્યાગ અને અત્યાગનો નિર્ણય આ જ છે. અત્યાગ ત્યાગ કરતાં ઉત્તમ છે તે જણાવવાને માટે પરીક્ષા કરી.

ટિ૦ :–**अन्यपूर्वास्त्वन्यथैव कृतसंस्कारा इति ।** અહીં આ સમજવાનું છે. સ્ત્રીઓનો મુખ્ય સંસ્કાર લગ્ન જ છે, કારણ કે તે સંસ્કાર મન્ત્રસહિત છે. લોકની અન્દર તે સંસ્કારથી સ્વર્ગાદિ ફલ આપનાર અગ્નિહોત્ર વિગેરેમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ચાલતા પ્રસંગમાં એ ફલની વાત નથી. ભગવત્સમ્બન્ધ જ ફલરૂપ છે એમ કહેવામાં આવશે, તેથી આ સંસ્કારનું અહીં પ્રયોજન નથી. માટે આ સંસ્કારની વાત અહીં પ્રયોજન વિનાની થઇ જાય, તેથી જે ફલ કહેવાની અહીં ઇચ્છા છે તેને સિદ્ધ કરનાર કોઇક ધર્મ અહીં સંસ્કાર શબ્દથી કહેવો જોઇએ. તે ધર્મ વિવાહથી થયલો તૃતીય પુરુષાર્થ એટલે કામના રસનો અનુભવ કરાવવામાં હેતુરૂપ છે. તે કામરસની મર્યાદા એવી છે કે તે રસ પતિપત્નીમાં ઉત્પન્ન થઇ શકતો નથી, તેથી **अन्यथा** એટલે બીજાની સાથે તેમનો લગ્ન સંસ્કાર થયો છે એમ કહ્યું. ભગવદીયોનું બીજાની સાથે લગ્ન ઉચિત નહિ હોવાથી અન્યથા એ શબ્દ વાપર્યો. પરન્તુ તે પતિઓની સાથે તેમને સંબન્ધ થયો નથી અને તે લગ્ન ભગવદ્રસપોષક છે તેથી તેને સંસ્કાર કહ્યો છે. આથી આ સંસ્કાર અયુક્ત છે એવી શંકા પણ દૂર કરી. જો તે અનુચિત હોત તો તે સંસ્કાર કહેવાત નહિ, તેથી આ સર્વ નિર્દોષ છે. વળી એમ કહ્યું છે કે લોકને અનુસાર કર્મજ્ઞાનાત્મિક વિદ્યાનું નિરૂપણ આગળ કરવામાં આવે છે તેથી અહીં લોકને અનુસાર કર્મ નિરૂપણ થાય છે, ભગવત્શાસ્ત્રને અનુસાર નહિ. ભગવત્શાસ્ત્રમાં તો મર્યાદા એ છે કે ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે ભગવાનની જ સેવા કરવી. લોકમાં તો પોતાના પ્રિયને પ્રાપ્ત કરવા માટે તે પ્રિયની જે દૂતી હોય તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. તેમ જ અહીં પણ કાત્યાયનીની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. જેમ લૌકિક દૂતી દ્રવ્ય વિગેરે આપવાથી સન્તોષવામાં આવે છે, તેમ આ અલૌકિક દૂતી કાત્યાયનીને અલૌકિક પ્રકારે સન્તોષવામાં આવે છે. આથી આમાં બીજાના ભજનરૂપી દોષ પણ સમ્ભવતો નથી. કારણ કે આ તો જેમ ભગવાનને સન્તોષવાને પોતાના શરીરને શણગારવામાં આવે છે તેના જેવું જ છે અને રસનું પોષક છે. હવે વિવાહિત ગોપિકાઓ તો પ્રૌઢ છે અને ભાવના અંકુરો તેમનામાં તો ઉત્પન્ન

સુ૦ = સુબોધિનીજી. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીકૃત ભાગવતપરની ટીકા.

થયલા છે. તેમને તો દરરોજ પ્રિય ભગવાનનો વધતો જતો જે પ્રેમ તેનાથી અત્યન્ત આર્દ્ર થયલાં ચક્ષુ તેના દર્શનથી અનંગવૃક્ષ અત્યન્ત મોટું થઇ ગયલું હોવાથી તેના રસના પ્રવાહના પૂરથી તેમને બીજી કાંઇ સ્ફૂર્તિ નથી, અને યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ભગવાનના સમાગમની જ અપેક્ષા છે. તે બાબત "**निशम्य गीतम्**" થી શરૂ કરીને "**न न्यवर्तन्त**" એ શ્લોકોથી છવીશમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને "**तासाम् त्यागांङ्क**" એટલે તેમને તો ત્યાગ જ કરવાનો બાકી છે એમ સુબોધિનીમાં કહ્યું.

લે૦ :–**अन्यथा** એટલે વિવાહથી. ટિપ્પણીમાં વિવાહને સંસ્કાર કહ્યો તે **कर्तरि अण्** એ અભિપ્રાયથી કહ્યો. ધર્મને સંસ્કાર કહ્યો તે **भावे घञ्** એ અભિપ્રાયથી કહ્યો. **तासाम् त्यागांङ्कम्** એની પહેલાં **किञ्च** એ અધ્યાહાર સમજવું, તેથી અર્થ એ થયો કે વિવાહિત ગોપિકાઓનો અન્યથા સંસ્કાર થયલો હોવાથી તેમને ત્યાગ માત્ર જ કરવાનો બાકી છે અને સંસ્કારની અપેક્ષા નથી, તેથી **अन्य** એટલે કુમારિકાઓના જ સંસ્કારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. **तत्संस्कार** એટલે જે સંસ્કાર કરવાનું પ્રયોજન ભગવાનનો સંબન્ધ કરાવવાનો છે એવો સંસ્કાર. અહીં માત્ર સંસ્કારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ભગવાનની સાથે સંબન્ધ તો બન્ને પ્રકારના ગોપીજનનો સાથે જ કહેવામાં આવશે, તેથી **संस्कार एव निरूप्यते** એમ સુબોધિનીમાં કહ્યું. ટિપ્પણીમાં **अनुदिनम् एधमानो** વિગેરેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. દરરોજ વધતો જતો જે પ્રેમ તેનાથી અત્યન્ત આર્દ્ર જે પ્રિયનું ચક્ષુ તેનાથી જે જોવું તે વડે વધી ગયેલો છે જે કામવૃક્ષ તેના રસનું જે પૂર તેનાથી મત્ત થયલાં. અહીં **तत्** પદથી અનઙ્ગવૃક્ષ સમજવું.

ટિ૦ :–શંકા – કુમારિકાઓના વ્રતના પ્રસંગમાં પ્રૌઢ ગોપીજનનો પ્રસંગ કેવી રીતે આવે? ઉત્તર – આવી રીતે. મૂળ શ્લોકમાં **कुमारिका व्रतम् चेरुः** એટલે કુમારિકાઓએ વ્રત કર્યું એમ કહ્યું. તેથી કુમારિકા વિનાના બીજાં ગોપીજનોએ વ્રત કર્યું નથી એમ સૂચવ્યું. તેથી જેઓએ વ્રત કર્યું નથી તેમનું સ્વરૂપ કહેવું જોઇએ, અને ન કહેવાનો હેતુ પણ કહેવો જોઇએ. તેથી તે બન્ને કહેવું યોગ્ય જ છે. આથી આગળ **अन्यासाम् असंस्कृतानाम् संस्कार एव निरूप्यते** એટલે બીજાં ગોપીજન જેમને સંસ્કાર થયો નથી તેમના સંસ્કારનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ ભગવાનને માટે જે વ્રત કર્યું તેનાથી જે ક્લેશ થયો તેનાથી ઉત્પન્ન થયલો જે ભાવ તે રૂપ સંસ્કાર. કાંઇપણ પ્રયાસ વિના જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેના કરતાં જે ક્લેશથી પ્રાપ્ત થાય તેમાં પ્રેમ વિશેષ હોય છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. પછી **कृष्णचेतसः** (શ્લોક ૫) એ પદથી કહેવાયલો દરરોજનો અનેક પ્રકારનો ભગવાનના સંગમના મનોરથરૂપ સંસ્કાર અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયલો ભાવ વિશેષ એ સંસ્કાર. આ ભાવને લીધે આગળ કાત્યાયનીની પ્રાર્થના ન કરતાં ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરશે. પછી **उषसि** એ છઠ્ઠા શ્લોકમાં જે પ્રકાર કહ્યો છે તે પ્રકારનો સંસ્કાર. પછી જ્યારે પ્રિય ભગવાન્ પધાર્યા ત્યારે વિવિધ પ્રકારના રસ અને ભાવથી પૂર્ણ પરસ્પર વાર્તાલાપથી ઉત્પન્ન થયલો જે પ્રમોદ અથવા આનન્દવિશેષ તેનાથી થયલા ભાવરૂપ સંસ્કાર. પછી **यूयं विवस्त्रा** એ ઓગણીશમા શ્લોકમાં ભગવાને જે કહ્યું તે સાંભળીને આગળના વાક્યમાં નિરૂપણ કરેલો ભાવવિશેષ તે સંસ્કાર. તે જ **दृढं प्रलब्धा** એ બાવીશમા શ્લોકમાં શુકદેવજીએ કહ્યો છે. તેથી જ ઇર્ષ્યાના હેતુઓ હોવા છતાં તેમને ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ નહિ. કારણ કે સંસ્કારથી દોષ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ. પછી આગલા વાક્યમાં નિરૂપણ કરેલો જે વિશેષ તે રૂપ સંસ્કાર. પછી અતિ સન્તુષ્ટ થયલા પ્રિય ભગવાનના અવલોક-

ઉત્પન્ન થતો સંસ્કાર. પછી ઘેર જવાની આજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થયલા અતિ દુઃખ અને ઇષ્ટ પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થયલા અતિ સુખ એ બે પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન ભાવવાળો સંસ્કાર. પછી એક એક ક્ષણનું અનેક કલ્પતુલ્ય હોવાનું ભાન અને સર્વ સ્થલેથી સંગોપન કરવાથી (છુપાવવાથી) પોતાના હૃદયને વિષે પુષ્કળ વધતો જતો જે ભાવ તેના રસના પૂરથી કોઇકવાર એકબીજાને તેની કથારૂપ અમૃતના બહાર પડવાથી જે સુખ થતું અને નિરન્તર થતા મનોરથોથી ક્ષણે ક્ષણે સાક્ષાત્ ભગવદુપભોગ્ય પોતાનો થતો એમ માનતા–આ સર્વરૂપ અનેક પ્રકારના સંસ્કાર સમજવા. વળી એમને અન્દર એટલે હૃદયમાં ભગવાનનો સાક્ષાત્ સમ્બન્ધ હતો અને બહાર ન હતો એમ પણ સમજવું. આમ હોવાથી એ ગોપીજનને આગળ જતાં જે ભગવાનનો સંગ થવાનો છે તેમાં મુખ્ય રસના અનુભવની યોગ્યતા તેમને થઇ તે એમના સંસ્કારરૂપ સમજવી, આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને સુબોધિનીમાં કહ્યું છે કે **संस्कार एव निरूप्यते ।** (સંસ્કારનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.) જો કે ભગવાનમાં સર્વ સામર્થ્ય છે તો પણ એ રસનું સ્વરૂપ જ એવું છે તેથી એ પ્રમાણે કહ્યું છે (કે સંસ્કારનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે) એવો ભાવ છે.

विद्यायामयमेव त्यागात्यागनिर्णयः । (વિદ્યામાં ત્યાગ ને અત્યાગનો નિર્ણય આજ છે.)–આ ત્યાગ કહેવાય, આ અત્યાગ કહેવાય અને તે આ પ્રમાણે કરવો, જો આમ ન હોય તો ન કરવો, વિગેરેનો નિર્ણય આ જ છે. ઉપર કહેલા સંસ્કારના નિરૂપણરૂપ છે એવો અર્થ છે. તે નીચે પ્રમાણેઃ–જે દીવસે વૈરાગ્ય થાય તેજ દીવસે સંન્યાસ લેવો એ શ્રુતિને લીધે પ્રાવાહિક (એટલે સામાન્ય રીતે બ્રહ્મચર્ય, ગ્રહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમો કહેવાય છે તે) આશ્રમોની મર્યાદામાં રાગનો અભાવ માત્ર થાય કે તરત જ ત્યાગ કરવાનો એટલે સંન્યાસ લેવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. ભક્તિમાર્ગમાં તેમ નથી. તે જણાવવાને **विद्यायाम्** એ પદ મુકયું છે. એ વિદ્યા અહીં ભક્તિમાર્ગીય વિદ્યા સમજવી. ભક્તિમાર્ગ વિના બીજે સ્થળે જે વિદ્યા કહેવાય છે તે અહીં વિદ્યા જ માનવામાં આવતી નથી, તે જણાવવાને **विद्या** એમ સામાન્ય પદ મુકયું છે. આ ગોપીજનોને વિષયમાં રાગ નથી તો પણ ફલરૂપ ભગવાન્ ઘરમાં જ છે તેથી બહાર જવાનું પ્રયોજન નથી, તેથી તેમણે બાહ્યત્યાગ કર્યો નથી, પણ ઘરને વિષે રહીને જ ભગવત્પ્રાપ્તિને અનુકૂલ પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમ જેમ ભગવદ્ભાવ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમણે બાહ્ય સાધનનો ત્યાગ કર્યો અને અન્તરંગ સાધન કરતાં ગયાં. ભગવાનના સંગમના ભાવથી સ્વાભાવિક રીતે જે જે છૂટતું ગયું પછી તે ભલે વૈદિક ક્રિયાઓ પણ હોય તે ભલે છૂટો, પણ તેમણે પોતાની બુદ્ધિપૂર્વક કશાનો પણ ત્યાગ કર્યો નથી. પ્રિય ભગવાનના સન્તોષને માટે દેહ અને અન્તઃકરણના ધર્મો જે છોડવાને અશકય છે તે પણ છોડવા જોઇએ (તે તેમણે છોડયા). ફલની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છા થાય ત્યારે જ ત્યાગ કરવો, નહિ તો ત્યાગ કરવો નહિ, એમ તેમના વ્રત, ભગવાનની પ્રાર્થના, વસ્ત્રોનો ત્યાગ, હસ્તની અંજલિ મસ્તક આગળ ધરવી અને ઘેર જવું એ સર્વ ઉપરથી નિર્ણય થાય છે. તેથી જ કહ્યું કે ફલ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ ભગવાનની ઇચ્છા હોય તો ત્યાગ કરવો, નહિ તો નહિ. તેથી આગળ ત્યાગ પણ કહ્યો છે. આ ત્યાગ સિવાય બીજી રીતે કરેલો ત્યાગ ત્યાગ જ નથી, કેમ કે તેવા ત્યાગથી ફલના રસનો અનુભવ થતો નથી, એ **अत्याग** પદનું તાત્પર્ય સમજવું. નીચોલ અર્થ એ છે કે સાધનદશામાં તો ત્યાગ યોગ્ય જ નથી. આ ગોપીજનને ફલની પ્રાપ્તિ થયા છતાં ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે એમને સંસ્કાર માત્ર થયા છે. કાંઇ બહારનો સંબન્ધ થયો નથી તેથી એમની [illegible]

ફલપ્રાપ્તિનો નિશ્ચય જ થયો છે, ફલની પ્રાપ્તિ તો આગળ થવાની છે, માટે તેઓ ઘેર ગયાં તે યોગ્ય જ છે.

શંકા–વસ્ત્રની ગાંઠ ઉપર જ્યારે પ્રિય હસ્ત મુકે ત્યારે કાંઇપણ અનુસન્ધાન રહેતું નથી એ ન્યાયથી તે સમયે પોતાનાં વસ્ત્રને છોડવાનું અનુસન્ધાન કેવી રીતે ઘટે ?

ઉત્તર–આ પ્રમાણે. સંગમના ભાવમાં જ પોતાને વિષે ભગવાનની ઘણી પ્રીતિ છે અને પોતાનો અન્તરાય સહન થઇ શકતો નથી એ ભાવનાથી જ એ અનુસન્ધાન થાય છે. તેથી જ પ્રિય ભગવાને 'મસ્તકપર અંજલિ ધરીને' વિગેરે વચનોથી તેમના ભાવની પરીક્ષા કરી. ઉપર કહેલા ભાવથી જ જ્યારે આ ગોપીજનો આમ કરશે (અંજલિ ધરશે) ત્યારે જ દષ્ટિનો અન્તરાય પણ તેનો દૂર કરશે. (એ મતલબથી પરીક્ષા કરી.)

વરુણ દેવની અવહેલના કરી એમ ભગવાનના વચનથી વસ્ત્રનો ત્યાગ ભગવાનને રુચિકર નથી એમ સૂચવ્યું. જ્યારે ભગવાનનો સાક્ષાત્ સંગમ હોય અને અન્તરાય અસહ્ય હોય ત્યારે વસ્ત્રનો ત્યાગ ઉચિત છે, માત્ર સંગમની ભાવનામાં ઉચિત નથી, એમ ભગવાનનો આશય છે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને જ સુબોધિનીમાં કહ્યું કે **અત્યાગ ત્યાગ કરતાં ઉત્તમ છે તે જણાવવાને પરીક્ષા કરી.** તેથી જ મૂલમાં વીશમા શ્લોકમાં **तत्पूर्तिकामा** એમ કહ્યું. સમ્પૂર્ણ અઙ્ગ ઉપર દષ્ટિ પડે ત્યારે જ પૂર્ણતા માનનાર ભગવાનને સમ્પૂર્ણ અઙ્ગનું દર્શન ન થાય તો અપૂર્ણતા જ રહે. તેથી ઉપર કહેલી રીતિએ તે પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાથી જ તે ગોપીજનોએ તે પ્રમાણે કર્યું. જો વસ્ત્રનો ત્યાગ ન કર્યો હોત તો જલદી પ્રિય ભગવાનની પાસે જઇ શકાત, વસ્ત્ર ત્યાગ કરવાથી જ વિલમ્બ થયો એમ સમજ્યાં, એ પણ ત્યાગ કરતાં અત્યાગ ઉત્તમ હોવામાં હેતુ છે.

સુ૦ :–નન્દગોપ મુખ્ય છે તેથી તેને ત્યાં જ ભોગ્ય કન્યાઓ છે, તે કન્યાઓ દૈવગતિથી એક જાતિની જ છે, એમ બીજાં પુરાણો ઉપરથી માલમ પડે છે કેમ કે ત્યાં " સોળ હજાર ઋષિયો " વિગેરે વાત લખેલી છે. તે કન્યાઓનું નિરૂપણ વેણુગીતમાં प्रायो बताम्ब શ્લોકમાં अम्ब એ સમ્બોધનથી કરેલું છે. તેઓ (પૂર્વ જન્મમાં) ઋષિયો હોવાથી તેમને શંકા થાય છે કે આપણને કોઇ બીજાને દાનમાં તો નહિ આપી દે ? અને કોઇ બીજો આપણો ભોગ નહિ કરે ? તેથી તેઓએ વ્રતને માટે પ્રવૃત્તિ કરી. પહેલાં (૧૭ મા અધ્યાયમાં) શરદ્ ઋતુમાં તેમના ચિત્તની સ્થિતિનું નિરૂપણ કર્યું, તેથી હેમન્ત ઋતુમાં તેઓએ વ્રતની પ્રવૃત્તિ કરી એમ સમજવું. તેમાં પણ વ્રતનો આરમ્ભ પ્રથમ માર્ગશીર્ષ માસમાં કર્યો કેમ કે ગીતામાં ભગવદ્વાક્ય છે કે માસોમાં હું માર્ગશીર્ષ છું. આ વ્રત અહીંજ પ્રસિદ્ધ છે. કાત્યાયની ભગવાનની આધિદૈવિકી તામસી શક્તિ છે, દુર્ગા અને પાર્વતી રાજસી શક્તિ છે, બ્રાહ્મણો સાત્ત્વિક છે તેમના પર પ્રસાદરૂપ શક્તિ સ્ત્રી છે અથવા ગુણાતીત ભગવાન્ જ છે. તેનું પ્રસાદને માટે સેવન કરવામાં આવે છે, તેથી હેમન્ત એ પાંચમી ઋતુમાં, પાંચમા પુરુષાર્થની (ભક્તિની) સિદ્ધિને માટે, પ્રથમ માર્ગશીર્ષ માસમાં નન્દગોપની કુમારિકાઓ, જેમને પ્રાપ્ત કરીને સારી રીતે રક્ષણ કરીને રાખી છે, તેઓએ હવિષ્યાન્ન (સાથવા) નું જ ભોજન કરીને કાત્યાયનીની પૂજારૂપ એક માસમાં પૂરું થાય એવું વ્રત કર્યું. દરરોજ કાત્યાયનીની પૂજા કરવી એવો નિયમ લીધો.

વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવશે. **तामस** એટલે તામસ જીવોને ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ કરાવનારી. દુર્ગા એ રાજસી છે તેથી રાજસ પ્રકરણમાં તેના વડે ભગવત્પ્રાપ્તિ થઇ છે. **ब्राह्मणाः** વિગેરેથી પક્ષાન્તર કહે છે, ત્યાં આગળ **ये** શેષ અથવા અધ્યાહાર સમજવો. **येत्र सात्त्रिका ब्राह्मणाः कुमारिकास्तेषाम् ब्राह्मणानाम् ।** એમ સમ્બન્ધ છે. અહીંઆં છઠ્ઠી વિભક્તિ વિષયતાના અર્થમાં છે, બ્રાહ્મણવિષયક પ્રસાદ નિરૂપણ કરનાર એમ અર્થ છે. અહીં વ્રતના પ્રસંગને લીધે સાત્ત્વિકત્વ કહ્યું છે. **गुणातीतः** એનો સમ્બન્ધ પણ **स्त्री भवति** એની સાથે છે.

યો૦ :—**कात्यायनी आधिदैविकी** વિગેરે. પૂર્વ જન્મમાં રામાવતારમાં જે અગ્નિકુમારો હતા તેમના ઉપર જે ભગવત્પ્રસાદ થયો તે રૂપ કાત્યાયની શક્તિ છે તેથી જ આધિદૈવિકી એમ કહ્યું. કાત્યાયની શિવપત્ની હોવાથી શિવશક્તિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, અને કોઇપણ સ્થલે ભગવત્શક્તિ તરીકે પ્રસિદ્ધ નથી માટે આ ભગવત્શક્તિ હોઇ નહિ શકે એવી શંકા કરવી નહિ. આધિભૌતિક કાત્યાયની જો કે શિવશક્તિ છે તો પણ આધિદૈવિક કાત્યાયની ભગવત્શક્તિ છે. એનો નિર્ધાર થઇ ગયલો છે. “ **श्रियम् लक्ष्मीमौपलामम्बिकाङ्गाम्** ” એ પ્રમાણે ઉપનિષદ્‌માં એ ભગવત્ શક્તિ છે એમ નિર્ધાર થઇ ગયો છે. **औपलाम्** એટલે પથ્થરના સમ્બન્ધવાળી પાર્વતી એવો અર્થ થાય છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં કહ્યું છે કે રાસમંડલમાં ભગવાને પાર્વતીને શિવને આપી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ભગવાન્‌ની વિવિધ શક્તિઓ છે. એ પ્રમાણે બહુ શક્તિઓ હોવાથી જુદા જુદા કાર્યોને માટે જુદી જુદી શક્તિઓનો ઉપયોગ ભગવાન્ કરે છે તેથી તામસ વ્રજવાસીઓને ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં કાત્યાયની તામસી ભગવત્શક્તિ હેતુ છે એમ સમજવું. તેથી જ જેના ઉદ્દેશથી હે સતીઓ તમે આર્યાની પૂજારૂપ આ વ્રત કર્યું એમ સત્તાવીશમા શ્લોકમાં ભગવદ્વાક્ય છે. રાજસ ભક્તોને ભગવત્પ્રાપ્તિમાં દુર્ગા અને પાર્વતીરૂપ રાજસી ભગવત્શક્તિ કારણ છે, તેથી જ શ્રીરુક્મિણીની પ્રાર્થનામાં કહ્યું છે કે ‘ હે કલ્યાણિ, હું તને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ભગવાન્ કૃષ્ણ મારા પતિ થાઓ. ’ અને સ્યમન્તક મણીના પ્રસંગમાં એમ કહ્યું છે કે કૃષ્ણની પ્રાપ્તિને માટે મહામાયા દુર્ગાની ઉપાસના કરી. કાત્યાયની દુર્ગા અને પાર્વતી એ ત્રણ શબ્દથી કહેવાતી ત્રણે શક્તિઓ ભગવાન્‌ની છે. પરસ્પર અભિન્ન છે અને તેઓમાં માત્ર જુદાજુદા ગુણોનો જ ભેદ છે. તાત્પર્ય એ છે કે કાત્યાયની દુર્ગા અને પાર્વતીથી તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક ભક્તોને ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી ભક્તિમાર્ગીય પદ્ધતિ યોગ્ય જ છે. આથી કાત્યાયની નામની શિવશક્તિ છે તે સ્વતંત્ર દેવતા છે અને પોતે સન્તોષ થાય તો પોતાના સેવકોને શ્રીકૃષ્ણનું દાન પણ કરી શકે છે એમ કહેનારાઓની શંકાનો નિરાસ કર્યો. તેમજ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિને માટે કુમારિકાઓએ બીજા દેવતાનો આશ્રય કર્યો એમ કહેનારાઓની શંકાનો પણ નિરાસ કર્યો, કેમકે આગળ કહી ગયા તે ઉપનિષદ્‌થી અને બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના વાક્યોથી નિશ્ચય થાય છે કે કાત્યાયની વિગેરે ભગવાન્‌ની શક્તિઓ છે.

કાત્યાયની ભગવત્શક્તિ છે એ પક્ષમાં કાત્યાયનીને તામસી કહી હવે પક્ષાન્તર કહે છે કે **भगवानेव वा** એટલે આધિદૈવિક સ્ત્રીશરીરવાળા ભગવાન્ જ કાત્યાયની પદથી સમજવા, તે રહસ્યલીલામાં ઉપયોગી સ્ત્રીશરીરવાળા ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ ગુણાતીત છે એમ કહ્યું. આથી સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ અને ગુણાતીત વ્રજસુન્દરીઓનાં લીલામાં ઉપયોગી શરીરો આનાથી જ સિદ્ધ થાય છે એમ કહ્યું.

टि० :– આનાથી આગળ **ब्राह्मणाः सात्त्विकाः** થી શરુ કરીને **सेव्यते** સુધીનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવે છે. પદ્મપુરાણમાં નિચે પ્રમાણે કહ્યું છે. દણ્ડકારણ્યમાં રહેનારા સોળ હજાર ઋષિયો પોતાના આશ્રમની પાસે આવેલા ...

દર્શન કરીને તેમની સાથે રમણ કરવાની અત્યન્ત ઈચ્છા થવાથી તેમની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે અમને તમારી સ્ત્રી કરો. ત્યારે શ્રીરામચંદ્રજીએ તેમનાપર કૃપા કરતાં કહ્યું કે હાલમાં હું એક પત્નીવ્રત ધારણ કરું છું. વ્રજમાં તમારો મનોરથ પૂર્ણ થશે. તે ઋષિયો જ આ કુમારિકાઓ છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને સુબોધિનીમાં કહ્યું છે કે **ब्राह्मणाः** વિગેરે. આદિવારાહ પુરાણમાં કહ્યું છે કે કૃષ્ણની સાથે રમણ કરવાને સોળહજાર ગોપીરૂપ કર્યાં અને કૃષ્ણની સાથે રમણ કર્યું. મહાકૌર્મ પુરાણમાં કહ્યું છે કે મહાત્મા અગ્નિપુત્રો તપથી સ્ત્રીભાવને પ્રાપ્ત થયા અને જગતને ઉત્પન્ન કરનાર વાસુદેવ, અજન્મા વિભુ ભગવાનરૂપી ભર્તાને તેઓએ પ્રાપ્ત કર્યો. આ પ્રમાણે બીજાં પુરાણોથી માલુમ પડે છે કે સોળહજાર ઋષિયો એક જાતિના હતા અને તેથી જ આચાર્યે તે પ્રમાણે કહ્યું. આમાં સમજવાનું નીચે પ્રમાણે છે. પુરુષ શરીરમાં સ્ત્રીભાવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી કારણ કે બન્નેને એક એકનો વિરોધ છે. એમ હોવાથી આ ઋષિયોને અતિ શુદ્ધ અને અત્યન્ત પુણ્યશાલી જોઇને ભગવાન્ રામચંદ્રજી એટલા બધા પ્રસન્ન થયા કે જેથી તે ઋષિયોને **अदेयतम** એટલે કોઇ દીવસ પણ ન આપી શકાય એવા સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. એ સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ પુરુષરૂપમાં અથવા કેવલ સ્ત્રીરૂપમાં સંભવતો નથી કેમ કે તેનું કાંઇ પ્રમાણ મળતું નથી. ઋષિપત્નીઓ જેઓ સ્ત્રીરૂપે ભગવાનને શરણે ગઇ હતી તેમને પણ સ્વરૂપાનન્દનું દાન ભગવાને આપ્યું નહોતું અને શૂદ્ર અથવા હલકી જાતની ભીલડીઓને સ્વરૂપાનન્દનું દાન આપ્યું હતું. કિન્તુ જેની શક્તિઓ અચિન્ત્ય અને અનન્ત છે એવા ભગવાનની પ્રસાદરૂપ શક્તિઓ પણ બહુ જ છે તેમાં પણ અત્યન્ત અન્તરંગ એવી એક છે કે જેના સમ્બન્ધી જીવમાં ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ અવશ્ય થાય જ. તે શક્તિ ઉપર કહેલા **स्त्रीत्वरूप** ધર્મો જેનામાં છે એવી છે. માટે તે શક્તિને આ ઋષિયોમાં ભગવાને સ્થાપન કરી તેથી તેમને ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થાય તે યોગ્ય જ છે. પરન્તુ તે સ્વરૂપાનન્દમાં અનુભવને યોગ્ય દેહ હમણાં જ તેમને પ્રાપ્ત થયો કેમ કે ભગવાન્ રામચંદ્રજીની ઇચ્છા તેવી જ હતી. તેથીજ સુબોધિનીમાં કહ્યું છે કે " **तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवति** " સ્ત્રીત્વરૂપી ગુણો જેનામાં છે અને સ્ત્રીરૂપ જે છે એવી કાત્યાયનીરૂપ તે શક્તિ છે. એ શક્તિની જ **तदर्थम्** એટલે ફલની પ્રાપ્તિને માટે **सेव्यते** એટલે સેવા કરવામાં આવે છે એમ સંબન્ધ છે. તેથી જ તે ઋષિયોનો આવો ભાવ ભગવદ્ભાવ છે એ નિશ્ચય છે. કેમ કે દષ્ટિદ્વારા ભગવાન્ રામચંદ્ર જ્યારે તેમના હૃદયમાં પધાર્યા ત્યારે જ તે ભાવ તેમને ઉત્પન્ન થયો. **रसो वै सः** વિગેરે શ્રુતિઓમાં તેનું ભાવરૂપથી જ નિરૂપણ છે તેથી તે ધર્મરૂપ અથવા ગુણરૂપ નથી કિન્તુ ધર્મીરૂપ છે, તે આશયથી પક્ષાન્તર કહે છે કે **भगवानेव वा** એટલે એ ભાવ ધર્મીરૂપ ભગવાન્ જ છે. સેવ્ય ભગવાન્ સેવકને પોતાનું રૂપ સિદ્ધ કરી આપે છે જ. હૃદયમાં પધારેલા ભાવરૂપ ભગવાને અમારા દેહ વિગેરેને આવા સિદ્ધ કરી આપ્યા માટે તે રૂપ ભગવાનની સેવા કરાય છે (કરી). બહાર અમારી સાથે રમણ કરવાને ભગવાન્ પ્રકટ થાઓ એ હેતુથી-એ મતલબથી નાયિકાભાવથી સ્ત્રીત્વ કહ્યું. આથી તેનામાં કાંઇ ન્યૂનતા કે સગુણપણું આવી જતું નથી એ શંકાનો નિરાસ કરવાને **ગુણાતીત** પદ મુકયું. જેમ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયલા અમૃતનું દાન કરવાને મોહિનીરૂપ ભગવાન્ થયા હતા તેમ પોતાના હોઠમાં રહેલા અમૃતનું દાન કરવાને આ રૂપ છે એમ સમજવું આથી ગીતામાં " દિવ્ય ચક્ષુનું દાન કરું છું. " એ વાક્યથી જેમ ભગવદીય ચક્ષુથી જ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે તેમ ભગવદીય સ્ત્રીત્વથી જ ભગવાન્ ભોગ્ય છે એમ સમજવું.

અને સ્ત્રી એટલે સ્ત્રીનો દેહ એમ ભેદ છે. તેથી દેહ વિના કેવલ આકૃતિથી તેવા ભાવરૂપ ભગવાનની બાહ્યપૂજા સંભવતી નથી તેથી **स्त्री भवति** એટલે પ્રતિમામાં પ્રકટ થાય છે એ બન્ને પ્રકારની તેને માટે સેવા કરાય છે એવો અર્થ છે.

આ વ્રત અહીં જ પ્રસિદ્ધ છે એના ઉપર સ્વતન્ત્ર લેખ :- આ વ્રત એટલે કુમારિકાઓથી કરાતું કાત્યાયની વ્રત. અહીં એટલે શ્રીભાગવતમાં. આ વ્રત કરવાની બાબત અહીં જ પ્રસિદ્ધ છે. કાત્યાયની એ નામનો નિર્દેશ છે. તે આધિદૈવિકી સંહારિકા શક્તિ છે. તામસ ભક્તોને ફલ પ્રાપ્ત કરી આપનાર હોવાથી તેનું સ્વરૂપ તામસી છે. દુર્ગા અહીં પ્રસંગને લઇને કહી છે. એ દુર્ગાનો ઉપયોગ રાજસ પ્રકરણમાં સ્ફુટ થશે. કાત્યાયનીના સ્વરૂપના વિવેચનમાં બીજા બે પક્ષ કહે છે કે સાત્વિક બ્રાહ્મણો અથવા ગુણાતીત ભગવાન્ જ.

ટિપ્પણીમાં કહ્યું છે કે પુરુષપણામાં અથવા કેવલ સ્ત્રીત્વમાં સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થઇ શકતો નથી. ત્યાં કેવલ સ્ત્રીત્વમાં જે કેવલપણું કહ્યું તે શું છે? જો સ્ત્રીત્વ માત્ર જ કહો તો સર્વ સ્ત્રીમાં સ્ત્રીત્વ હોવાથી કોઇપણ સ્ત્રીને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થઇ શકશે નહિ. ઉત્તર—આ શંકા કરનારને સ્ત્રીત્વના સહકારીનું અનુસંધાન રહ્યું નથી. સહકારી **यत्सम्बन्धि जीवे** (જેના સંબંધવાળા જીવમાં ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ જરૂર થાય જ) વિગેરેથી પોતે જ કહેશે. **मानाभावात्** એટલે પ્રત્યક્ષ વિગેરે ચાર પ્રમાણોનો અભાવ છે તેથી. તેમાં શબ્દ પ્રમાણ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો અભાવ તો નિર્વિવાદ છે. આથી એટલે દ્વિજ સ્ત્રીઓને સ્વરૂપાનન્દનું દાન નથી કર્યું તેથી અન્વય વ્યભિચાર બતાવ્યો, એટલે જો કે દ્વિજ સ્ત્રીઓમાં પુંસ્ત્વ વિશિષ્ટ સ્ત્રીત્વ (પુરુષપણા સહિત સ્ત્રીપણું) હતું અને ભગવાનને શરણે તેઓ ગયાં હતાં તો પણ તેમને તે દાન કર્યું ન હતું. આગળ વ્યતિરેક વ્યભિચાર બતાવ્યો એટલે ભીલડીઓમાં ક્ષુદ્ર એટલે તદ્દન હલકું સ્ત્રીત્વ હતું તો પણ તેમને તે દાન કરવામાં આવ્યું હતું. ટિપ્પણીમાં **सा एका** એટલે ઉપર કહી તેવી. **तेषां प्रसादरूपा शक्तिः** અહીં શક્તિ એટલે સામર્થ્ય. **एका** એટલે મુખ્યા. તેનું સ્વરૂપ એ છે કે તેના સંબન્ધિ જીવમાં સ્વપારૂનન્દનો અનુભવ થાય. આ કાર્યલક્ષણથી તેનું મુખ્યરૂપ કહ્યું. આ શક્તિ કોઇ બીજો પદાર્થ હશે એવી શંકા થાય તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે શક્તિ એવા ભગવાનના ધર્મરૂપ જ છે, (કોઇ બીજો પદાર્થ નથી), કે જેનું સ્વરૂપ ઉપર કહ્યું તેમ જીવને સ્વરૂપાનન્દ કરાવનાર અન્તરંગ પ્રસાદ આપનાર છે અને તે સ્વરૂપ જ તેના સ્ત્રીત્વવાળું છે. **एव**કારથી એમ કહ્યું કે તે કોઇ બીજું સ્વરૂપ નથી. **अतः** એટલે ભગવાનના અનુભવ કરાવવા રૂપ હેતુથી. **ताम्** એટલે પૂર્વે કહેલી શક્તિને. **तदनुरूपः** એટલે સ્વરૂપાનન્દના અનુભવને અનુકૂલ. **अधुना** એટલે શ્રીકૃષ્ણાવતાર સમયે. **तथा** એટલે નન્દગોપસુત કૃષ્ણરૂપથી તેમના મનોરથ પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા જે કારણથી થઇ તે કારણથી. નિચોળ અર્થ કહે છે કે સ્ત્રીત્વ જેનું લક્ષણ છે એવા ધર્મરૂપ હોઇને સ્ત્રીરૂપ કાત્યાયનીરૂપ. ઉપર કહેલા ધર્મવાળી પણ તે શક્તિ. **स्त्रीरूपा** એટલે સ્ત્રીઓરૂપ છે જેના એવી જે કાત્યાયની તે રૂપ. આ જ બાબત **तदनुरूप** (તેને અનુકૂલ દેહ હમણાં પ્રાપ્ત થયો) એનાથી કહે છે. અથવા **तदनुरूप** એટલે ઉપર કહ્યો તેવો સ્ત્રીત્વ લક્ષણવાળો ધર્મ તેને અનુકૂલ, જેવી ઉપર કહેલા ધર્મવાળી સ્ત્રી આ શક્તિ તેવો જ દેહ. આમાં ભગવાનના સ્વરૂપના અનુભવ કરાવવારૂપ સરખાપણું બન્નેમાં છે. તે દેહ અગ્નિકુમારોને હાલમાં જ પ્રાપ્ત થયો છે. આ જ વાત **स्त्री भवति** એનાથી કહી છે. તાત્પર્ય કે એવા શરીરવાળી તે શક્તિ કાત્યાયની પદથી કહી છે. અથવા ઉપર કહેલા ધર્મનો જ સહાયભૂત દેહ લીલાના

સ્વારસ્યને લઇને ઉપર કહેલા ધર્મથી જ એટલે પોતાને અનુકૂલ દેહ પોતાથી જ પ્રાપ્ત થયો એમ **स्त्री भवति** એનો આશય છે. **स्त्रीरूपा** એટલે એવા પ્રકારનો સ્ત્રીદેહ જે કાત્યાયની પદથી કહ્યો છે તે રૂપ. જેમ જીવ જેવા દેહ (યોનિ)ને પ્રાપ્ત થાય તેવા દેહથી તેની સાથે વ્યવહાર થાય છે તેમ.

સુ૦ :–ત્યાં પૂજાનો પ્રકાર आप्लुत्याम्भसि એ શ્લોકથી કહે છે:—

आप्लुत्याम्भसि कालिन्द्या जलान्ते चोदितेरुणे ।
कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप सैकतीम् ॥ २ ॥

હે નૃપ, કાલિન્દીના જલને વિષે સ્નાન કરીને સૂર્યોદય થયો ત્યારે જલની સમીપે રેતીની પ્રતિમા કરીને દેવીની પૂજા કરી. ૨.

સુ૦ :–કાલિન્દીના જલમાં સ્નાન કરીને. તે કાલિન્દી ભગવાન્ પોતાના પતિ થાય એવી કામનાથી તપ કરે છે, તેથી આગળ ફલ થવાનું છે, તેથી સફલ તપના સંબન્ધને લીધે આ જલ પણ તે પ્રકારનું છે, તેથી તેમાં સ્નાન કરવું એ પણ વ્રતને અનુકૂલ અને સફલ છે, એમ જણાવવા માટે કાલિન્દી પદ મુકયું છે. તે કાલિન્દીને તો લાંબા કાલ પછી ફલ થવાનું છે. અહીં તો જલદી ફલ થવાનુ છે તે જણાવવાને કાલિન્દી પદ ફરીથી ન મુકતાં જલની સમીપ એમ એકલું જલ પદ વાપર્યું. जलान्ते એટલે જલની સમીપે. च પદથી એ સૂચવ્યું કે ઘેર આવીને પણ પૂજા કરી. देवी એટલે વાલુકા અથવા રેતીની પ્રતિમા કરીને. અરુણોદય થયો ત્યારે પ્રાતઃસંધ્યા સમય જેમાં સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે તે. તે દેવીની પૂજા કરી. આટલા ક્લેશથી ભગવાન્ પ્રાપ્ત થયા તે જણાવવાને नृप એ સંબોધન મુકયું.

લે૦ :–**सफलतपसम्बन्धित्वेन** એ પદની પહેલાં **कालिन्द्याः** અધ્યાહાર સમજવો. તે સફલ તપના સંબન્ધવાળી છે. સફલ તપ જેનું છે એવી **सफलतपस्विनी.** જલ પણ પોતાના સ્નાનનું, **तप** એટલે સ્નાનાદિરૂપ સફલ કરે છે જે તે **सफलतपसम्बन्धी** એ પ્રમાણે સમાસ છોડવો.

સુ૦ :–પૂજાનાં સાધનો गन्धैः એ શ્લોકથી કહે છે:—

गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः ।
उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवालफलतण्डुलैः ॥३॥

સુગંધીવાળા ગંધ (સુગંધી દ્રવ્યો) અને પુષ્પોથી, બલિથી, ધૂપ અને દીપકોથી, ઉંચા અને હલકા પ્રકારની સર્વ સામગ્રીથી, પલ્લવો, ફલ અને ચોખાથી (પૂજા કરી). ૩.

સુ૦ :–माल्य એટલે પુષ્પ. सुरभिभिः એટલે સુગંધીવાળા. એ ગંધ ને माल्य બન્નેનું વિશેષણ છે. बलिभिः એટલે હિંસા વગરની સામગ્રીથી. તેઓ ઋષિ હોવાથી તેમને સર્વજ્ઞાન છે. ધૂપ અને દીપાવલી. પંક્તિમાં ગોઠવેલા દીવા તે દીપકો, ઉંચા અને હલકા સર્વે અનેક પ્રકારના ઉપહાર એટલે નૈવેદ્યની સામગ્રી. પ્રવાલ એટલે પલ્લવો, ફલો અને ચોખા, એ પ્રમાણે નવ પ્રકારની સામગ્રીનું નિરૂપણ કર્યું. આમ ત્રણ શ્લોકથી કર્તા, દેશ અને દ્રવ્ય એ ત્રણનું નિરૂપણ થયું.

ઋતુમાં આપણા સંપ્રદાયમાં અનેક પ્રકારના દ્રવ્યો ભગવાનને સમર્પણ કરવામાં આવે છે, કેમ કે भगवानेव वा गुणातीतः એ પક્ષમાં કાત્યાયની ભગવદ્રૂપ છે. ૩.

મુ૦ :–મંત્ર कात्यायनी એ શ્લોકથી કહે છે :—

कात्यायनि महाभागे महायोगिन्यधीश्वरि ।
नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥ ४ ॥

હે કાત્યાયની, હે મોટાં ભાગ્યવાળી, હે મહાયોગિનિ, હે અધીશ્વરિ, નન્દગોપસુતને, હે દેવિ મારા પતિ કર. તને નમસ્કાર કરું છું. ૪.

સુ૦ :–કુમારિકાઓ ઋષિ છે, તેથી તેમને મંત્રનું દર્શન છે. મંત્રની પ્રસિદ્ધ દેવતાનો મંત્રની ઉપાસનાથી સાક્ષાત્કાર થયો, કેમકે અર્થનું (દેવતાનું) પણ દર્શન થયું. તેથી કાત્યાયની એ પરિજ્ઞાનનું સંબોધન છે. શરીરને જે છોડાવે તે कात्या એટલે સંહારિકા શક્તિ. તેનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ તે कात्यायनी. તે ફલિરૂપ (સુપડું ભૂસાને લોટથી છુટું પાડે છે તેના જેવી) છે. પ્રથમ ભગવાન્ પ્રાપ્ત ન થયા તેનું કારણ પોતાનું અદૃષ્ટ સારું ન હોવાથી તે જ પ્રતિબંધક હતું એમ માનવું જોઇએ. તપ તો સિદ્ધસાધન જ છે. નહિ તો આગળ પણ પ્રાપ્ત ન થાત. તેથી પ્રતિબંધ જે આધિદૈવિક છે તેનો નાશ કરવાને આ કાત્યાયની જ સમર્થ છે. જો એમ શંકા થાય કે પ્રતિબંધ આધિદૈવિક હતો, અને જો ભગવદિચ્છાથી જ હતો તો કાત્યાયનીથી પણ તે કેમ દૂર થઇ શકે ? તેનો ઉત્તર महाभागे એ પદથી કહે છે. જો કાત્યાયની અલ્પ ભાગ્યવાળી હોત તો ભગવાન્ (પોતાના અવતાર સમયે તેને અવતરવાની) આજ્ઞા આપત નહિ, યશોદાજીમાં તેનો જન્મ થાત નહિ, અને તેને ભગવાનનું દાસ્ય પ્રાપ્ત થાત નહિ. તું જો પ્રિય ભગવાન્ની પ્રાર્થના કરશે તો તે પોતાની ઇચ્છા પણ તને અનુકૂલ કરશે, કેમ કે તારું મોટું ભાગ્ય છે. વળી આભિમાનિક સંબન્ધથી તું ભગવાન્ની બ્હેન થાય છે, અને તે પણ મોટી બ્હેન. માટે તારા ઉપર ભગવાને ઉપકાર પણ કરવો જ જોઇએ. તારે એમ નહિ માનવું કે આધિદૈવિક દોષ મારાથી દૂર નહિ કરી શકાય. કારણ કે તું મહાયોગિની છે. દેવકીમાંથી ગર્ભ ખેંચી લઇને તેનું આરોપણ રોહિણીમાં કરવું વિગેરે કાર્યો તેંજ કર્યાં છે. જો એમ શંકા થાય કે આધિદૈવિક પ્રતિબંધનો પરિહાર કેવી રીતે કરવો ? કેમ કે તે પ્રતિબંધક શક્તિ કાલ વિગેરે કરતાં પણ વધારે બલિષ્ઠ છે, તો તેનો ઉત્તર-अधीश्वरि એ પદથી આપે છે. ઇશ્વર એટલે ભગવાનના ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને તું જ રહે છે. માટે તું અન્તરંગ શક્તિ છે. કાત્યાયનીના ત્રણ ગુણ અધીશ્વરિ, મહાયોગિનિ અને મહાભાગે એ ત્રણ પદથી કહ્યા. માટે સર્વ પ્રકારથી તું ભગવદીય છે. નન્દગોપસુતને મારા પતિ કર, દરેકના પતિ કર. ભગવાનને પતિ કરવા અશક્ય છે એમ ન માનવું. કારણ કે જેમ ભગવાન્ (ભગવાન્ હોવા છતાં) નન્દગોપના પુત્ર થયા, તેમ અમારા પતિ પણ થશે. વળી તું દેવતારૂપ છે, તેથી અલૌકિક પ્રકારથી પણ ભગવાનને તું પતિ કરશે. એના બદલામાં તો અમે તને નમન કરીએ છીયે, એટલે હુંપણાનું અમારું જે અભિમાન છે તે તને આપીએ છીએ કારણ કે તે તારું છે. બીજું સર્વ ભગવાનનું છે. પ્રતિબંધક નિવૃત્ત થશે એટલે [illegible]

ઢાંકીને કોઇક સ્થલે જરાક ઉઘાડીને રહે છે. માટે અમારે માટે ત્યાં ત્યાં એટલે જ્યાં અમે હોઇએ ત્યાં તું પડદો દૂર કર. એમાં કાંઇ તને અપરાધ લાગશે નહિ. કારણ કે તું તે ભગવાન્‌ને અમારા પતિ કરશે. કન્યા અને વરના વિવાહમાં અન્તર્પટ દૂર કરાય છે જ. આ અર્થ નિત્ય છે. પ્રત્યગ્ આશીર્મન્ત્ર હોવાથી એનો જપ જ કર્યો છે. કર્મના અંગ તરીકે કર્યો નથી. કલ્પમાં કહ્યું છે કે " **प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् जपत्यकरणान्.** " જે મંત્રો કર્મના અંગને માટે નથી એવા પ્રત્યગાશિષ મંત્રોનો જપ કરે છે.

યો૦ :–તને નમસ્કાર કરીએ છીએ એમ તને પદ વાપરવાથી સાક્ષાત્કાર થયો એમ જણાય છે. મોટી બ્હેન થાય છે તેનું કારણ કે યશોદામાં ઉત્પન્ન થવાથી આભિમાનિક સંબન્ધને લીધે બ્હેન થાય છે. " વિષ્ણુની પાછળ જન્મેલી આયુધવાળા અષ્ટ મહાભુજાવાળી દેખાઇ " એ વાકયને લીધે જ્યેષ્ઠા એટલે મોટી, ગુણવડે સમજવી. ગુણોને લઇને સર્વથી તું મોટી છે એવો અર્થ છે.

લે૦ :–ગયા શ્લોકમાં કહ્યું કે ત્રણ શ્લોકથી કર્તા, દેશ અને દ્રવ્યનું નિરૂપણ કર્યું. આ ચોથા શ્લોકમાં મન્ત્ર કહેવામાં આવે છે, અને પાંચમા શ્લોકમાં કાલ કહેવામાં આવશે, એમ પાંચ શ્લોકથી પંચાત્મક કર્મનું નિરૂપણ થયું એમ સમજવું. સાક્ષાત્કાર થયો કારણ કે મધ્યમ પુરુષ તું શ્લોકમાં વાપર્યો છે. પરિજ્ઞાન એટલે તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અમને થયું છે. તેથી પોતાના પરિજ્ઞાનનો સારી રીતે બોધ થયો છે એ પરિજ્ઞાન સંબોધનનો અર્થ છે. **तत्र** એટલે તેમાં એટલે ભગવત્પ્રાપ્તિમાં. **अदृष्टम्** ભગવાન્‌ને આચ્છાદન કરનાર (ઢાંકી રાખનાર) આધિદૈવિક સામગ્રીના હેતુરૂપ હોવાથી આધિદૈવિક પ્રતિબંધક, તેથી આ પ્રતિબંધક ભગવત્કૃત છે માટે તેનો નાશ કરવાને બીજો કોઇ સમર્થ નથી, પણ આ કાત્યાયની જ સમર્થ છે. કારણ કે ભગવાને લીલાના પ્રતિબંધનું નિવારણ કરવાનું સામર્થ્ય કાત્યાયનીને જ આપ્યું છે. અહીં **अदृष्ट** કર્મજન્ય નથી, પરન્તુ ભગવાન્‌ના જુદા જુદા અવયવોને આચ્છાદન કરનાર યોગમાયાનો અંશ તે જ **अदृष्ट** એમ સમજવું. જો ભગવદિચ્છાથી જ પ્રતિબન્ધ થયો હોય તો તે પ્રબળ હોવાથી કેમ દૂર થાય એમ **ननु**થી થતી શંકાનો અર્થ છે. **महाभाग्य** માં અર્થાપત્તિનું પ્રમાણ આપે છે કે જો અલ્પભાગ્ય હોત તો ભગવાન્‌ની આજ્ઞા ન થાત વિગેરે. ભાગ્યનું કાર્ય જે અહીં કરવાનું છે તે કહે છે કે તું પ્રાર્થના કરશે તો ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છા અનુકૂલ કરશે. **अतः** એનો પૂર્વની સાથે સંબન્ધ છે. ત્રણ હેતુથી તારું મહાભાગ્ય નિશ્ચિત થયું છે, તેથી તું પ્રાર્થના કરશે તો એમ કરશે એમ **यतः तत्र** પછી અધ્યાહાર લેવું. એમ પ્રતિબંધનું નિવારણ કરવાની પ્રાર્થના કરી. આથી જ ફલદાનની પણ પ્રાર્થના કરી, તે **आभिमानिकसम्बन्धेन** એનાથી કહે છે, એટલે ભાગ્યના સાધનરૂપ કારણ જે યશોદામાં જન્મ, તેનાથી આ ભાગ્યના કાર્યરૂપે કહેલું અહીં ઉપકારક ભગિનિત્વ કારણરૂપે કહેવાય છે, તેથી **पुनः** પદ મુકયું છે. પ્રભુપત્નીને દાસીઓ માતા કહીને બોલાવે છે, અને તેની પુત્રીને મોટી બ્હેન કહીને બોલાવે છે એ વ્યવહાર લોક સિદ્ધ છે. અહીં પણ **प्रायो बताम्ब** (અ. ૧૭) એ શ્લોકમાં યશોદાને માતા કહી છે, તેથી તેની પુત્રીને મોટી બ્હેનથી બોલાવવી એ વ્યાજબી છે. **कथम्** એટલે કયા પ્રકારથી ? ઉત્તર – તું અન્તરંગ છે તેથી ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના કરીને. કાત્યાયનીના ત્રણ ગુણ અધીશ્વરિથી ઐશ્વર્ય, મહાયોગિનિથી વીર્ય અને મહાભાગે એનાથી યશ એમ ત્રણ સમજવા. **सर्वप्रकारेण** એટલે ભગવાન્‌ના ધર્મોથી પણ, **वक्तव्योपि** આજ્ઞા વિના તેમ કરવું શક્ય નથી તેથી પ્રતિબન્ધનું નિવર્તન **स हि** વિગેરેથી સ્પષ્ટ કરે છે. **अयम् अर्थः** એટલે રમણરૂપ અર્થ. **नित्यः** એટલે કાદાચિત્ક નહિ. પતિની સાથે રમણ સર્વદા થાય છે, જારની સાથે કદાચિત્ થાય છે એવો ભાવ છે.

क्रमात् मध्यमपुरुषप्रथमपुरुषउत्तमपुरुषप्रयोगउक्ताः इति निरुक्ते निरूपितम् । तथा च अयम् मंत्रः प्रत्यकूकृतऋचरूपः इति अर्थः ॥ નિરુક્તમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે આર્શીર્વાદના મંત્રો ત્રણ પ્રકારના છે, પ્રત્યક્ષકૃત, પરોક્ષકૃત, અને આધ્યાત્મિકય. તે મંત્રો ક્રમથી, મધ્યમ પુરુષ તું, પ્રથમ પુરુષ તે અને ઉત્તમ પુરુષ હું ના પ્રયોગવાળા છે, તેથી આ મંત્ર પ્રત્યક્ષકૃત મંત્રરૂપ છે.

* હવે પછી "**तेषाम् प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवति**" અથવા તો "**भगवानेव वा गुणातीत**" એ બે પક્ષમાં મંત્રનો અર્થ કહેવામાં આવે છે. ભગવાનની સ્ત્રી કેટલી ? તે પ્રશ્ન જે સ્ત્રીઓને વિષે કરવામાં આવ્યો છે તે સ્ત્રીઓ કાત્યા – તેથી જ પરીક્ષિત્ રાજાના પ્રશ્નમાં પ્રભુની કેટલી સ્ત્રીઓ હતી ? એમ વચન છે. કાત્યા જેનું સ્થાન તે કાત્યાયની. इ પ્રત્યય છાન્દસ (વૈદિક) સમજવો.

શંકા :– આ કાત્યાયનીનો, ભગવાનનો ભોગ સંપાદન કરાવવાનો સ્વભાવ જેનો છે, તેની સ્થિતિ પોતાને વિષે જો આ કુમારિકાઓ જાણે છે તો પછી ભગવાનનો સંબન્ધ અવશ્ય થશે જ એવું જ્ઞાન પણ તે કુમારિકાઓને થશે જ, તો પછી વ્રતનો આરંભ શા માટે તેમણે કર્યો ? વિલંબ દૂર કરવાને માટે, એમ ન કહેવું કેમ કે આ કાત્યા સર્વથી અધિક છે, અને બીજું કોઇ પણ તેનો પ્રતિબંધ કરી શકવાને સમર્થ નથી. તે કાત્યાયની પોતે વિલંબ સહન કરી શકે તેમ નહિ હોવાથી પોતાની વય રસને યોગ્ય કરવાને માટે વ્રતનો આરંભ કર્યો એમ ન કહેવુ, કારણ કે તેનું કાંઇ પ્રમાણ નથી. મંત્રમાં તો એટલું જ સાંભળવામાં આવે છે કે ભગવાન્‌ને પતિ કર, અને તે પતિ કરવાપણું આ કાત્યાયની શક્તિના પ્રવેશથી સિદ્ધ થાય છે. અથવા તો તે રૂપ ભગવાનના પ્રવેશથી સિદ્ધ થાય છે. માટે આ વ્રતનું પ્રયોજન અમને જણાતું નથી. હવે તેથી પોતાને વિષે કાત્યાયની સ્થિતિ કરે છે એવું જ્ઞાન નહિ હોવાથી વ્રતનો આરંભ કર્યો એમ કહેવું જોઇએ, તો પણ ખરી રીતે કાંઇ તેનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી.

સમાધાન :– આ સર્વ શંકાનું સમાધાન કહે છે કે મંત્રમાં જે ફલ કહ્યું છે કે ભગવાન્‌ને પતિ કર તેજ પ્રયોજન છે. ઉપર કહ્યું તે ન્યાયથી તે પતિ કરવાપણું તો સિદ્ધ છે એમ નહિ કહેવું. કેમકે તેનું તાત્પર્ય તમને ખબર નથી. તે તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે. સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા આ કુમારિકાઓની હતી. ભગવાને કહ્યું છે કે હે સતીઓ ! જે ઉદ્દેશથી તમે આર્યા – કાત્યાયનીની પૂજારૂપ આ વ્રત કર્યું તે ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરવાને તમે મારી સાથે આ રાત્રિઓમાં રમણ કરશો. એમ હોવાથી રમણરૂપ કાત્યાયની શક્તિનો અથવા ભગવાનનો પ્રવેશ તે જ પ્રયોજન છે. તે પ્રયોજન આવેશરૂપ બલદેવજીથી અથવા તો વામન વિગેરેના રમણથી સિદ્ધ થઇ જશે એમ કદાચિત્ ભગવાન્ માને, કારણ કે ભગવાન્ તો સર્વને સર્વ સ્થલે યોજી આપવાને શક્તિવાન છે, અને ભગવાન્ તેમ કરે તો આવેશ અથવા અંશાવતાર સાથે સંબન્ધ થાય તે આ કુમારિકાઓને ઇષ્ટ નહિ હોવાથી વ્રતરૂપ તે કાત્યાયનીની પૂજા શરુ કરી, કે જેથી પોતાને બીજા કોઇ આવેશ અંશ વિગેરેનો સંબન્ધ નહિ થાય અને પુરુષોત્તમનો સંબન્ધ થાય, અને તેથી જ ભગવાને તેમને સતી એ વિશેષણ કહ્યું. અને એ જ અભિપ્રાયથી નન્દગોપસુત અને બીજા કોઇ નહિ તે પદ મંત્રમાં મુકયું. કારણ કે પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ નન્દગોપસુતમાં જ છે. (બીજા કોઇ આવેશ કે અંશાવતારમાં નથી). આ સર્વનું યથાર્થ નિરૂપણ જન્મ પ્રકરણમાં કરેલું છે.

---

* આ શ્રીગુસાંઇજીનો સ્વતંત્ર લેખ છે. જે સંસ્કૃતમાં સાધન પ્રકરણ પાન ૩ સુબોધિનીજી સાથે પ્રકટ થયલો છે.

જેમ કંસ વિગેરેના ભયથી તેને માલમ નહિ પડે તે માટે ગુપ્તસ્થાનમાં રાખેલા ભગવાન્ નન્દપુત્ર થયા, તેમજ તું કાત્યાયની તે ભગવાન્‌ને બીજાને ન ખબર પડે એવા સ્થલમાં લઈ જા કે જ્યાં અમારી સાથે રમણકર્તા તે થાય એ પણ નન્દગોપસુતનું તાત્પર્ય સમજવું. માટે જ બલદેવજી વિગેરેને પણ આથી દૂર કર્યા, અને ભગવાન્ પણ તેથી જ આગળ તે જ પ્રમાણે બલદેવજીને દૂર કરીને રમણ કરશે. જેનો ઉદ્દેશ એટલે હેતુ છે તે પદ નન્દગોપસુત અને પતિ કરવાની પ્રાર્થના-વાચકપદ એ બે પદની વચ્ચે દેવી પદ મુકયું છે અને દેવી પદથી સમ્બોધન કર્યું છે માટે મધ્યસ્થ થઈને કદાચિત્ દૂતીપણાથી પણ પતિ કરવાપણું સૂચવાય છે. જેમ દેવી શબ્દથી ક્રીડા તને પરમાનન્દજનક છે તેમ આ એટલે ભગવાન્‌ને અમારા પતિ કરવાપણું પણ તને પરમાનન્દજનક છે એમ સૂચવાય છે. ગાયો પોતે શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભ કાર્યમાં નિવૃત્તિ સમજી શકતી નથી. વધારે શું કહેવું ? પોતાનો રક્ષક જો પ્રેરણા કરે અને પોતાને ખાવાની વસ્તુ ઘાસ વિગેરેમાં પણ ગાયોની પ્રવૃત્તિને અટકાવે તો પણ તેઓ મુંગી જ રહે છે, તેમ જ આવી ગાયોનો પાલક જે નન્દરાય તેનો પુત્ર એમ કહેવાથી અમને આવા રમણરૂપ ફલના સંબન્ધમાં તેને સાધક બાધક જ્ઞાન (રમણ કરવા દેવું કે નહિ કરવા દેવું તે વિષેનું જ્ઞાન) નહિ હોવાથી કદાચિત્ પોતાની ઇચ્છા બીજી રીતની હોય તોપણ પોતે જ કૃપાથી પોતાની તેવી ઉલટી ઇચ્છામાંથી પણ પોતે જ દૂર કરીને અમારું ઇષ્ટ સંપાદન કરશે તે ગોપ પદથી જણાય છે. વળી ગોપ લોકો લોકમાં કાંઇ બહુ મોટા ગણાતા નથી તો પણ બ્રહ્માની વાણી સિદ્ધ કરવાને માટે પોતે તેવા ગોપલોકનું પુત્રપણું અંગીકાર કર્યું, તો પોતાની વાણી સત્ય કરવાને માટે અમારા પતિપણું પણ જરુર અંગીકાર કરશે. તું તો નિમિત્ત માત્ર થા, એ પણ જણાવવાને ગોપ પદ મુકયું છે. તેથી અહીં ગોપસુતને પતિ કરવામાં કાંઇ તને બહુ પ્રયાસ કરવો પડશે નહિ એમ પણ સૂચવ્યું, અને પોતાના અભિમાનનો અભાવ પણ સૂચવ્યો (કેમકે અમારા સાધનબલથી ભગવાન્ અમારા પતિ થયા નહિ પણ તારી પ્રાર્થના કરવાથી થયા માટે પોતાના સામર્થ્યનો અભાવ સૂચવ્યો). આવું ફલ સમ્પાદન કરી આપનાર જે તું તેનો બદલો અમારાથી આપી શકાય એમ નથી, કિન્તુ જેમ ભગવાનને કે જેને ગરુડરૂપી આસન છે તેને નમન સિવાય શું આપી શકીએ, તેથી જીવ માત્ર નમન જ કરી શકે છે, તેમ અમે પણ તને માત્ર નમન જ કરીએ છીએ તે આશયથી **ते नमः** એ પદ મુકયાં છે. નમન વિના બીજું કાંઇ પણ કરી શકતાં નથી તેમાં હેતુ તારું મહત્વ–મોટાપણું છે. તે **મહાભાગે** વિગેરે પદોથી કહ્યું છે. ભગવાન્‌ની સાથે આ કાત્યાયનીનો સંબન્ધ છે માટે તે યોગી છે, યોગમાં પણ મોટાપણું એ છે તે યોગ નાયિકાભાવ સહિત છે. તેથી એવો અર્થ થયો કે ભગવાનરૂપ તેવા પુરુષને વિષે તું અધીશ્વરી છે એટલે તેં ભગવાન્‌નું સ્વામિત્વ અંગીકાર કર્યું છે. સાધારણ રીતે જે મળી નહિ શકે અને યોગના સંબન્ધથી જે મળી શકે તે મહત્વ કહેવાય છે આવા મહત્વનો ઇશ્વર ભગવાન્ જ છે અને તું તો એવી છે કે તેવો ઇશ્વર પણ તને આધીન છે. અને તેને તું ફલ આપે છે તે સૂચવવાને **अधि** એ ઉપસર્ગ મુકયો છે. બન્ને પક્ષમાં આ કાત્યાયની ભગવત્સ્વરૂપ હોવાથી તેને અધીનપણામાં ઇશ્વરને વિષે કાંઇપણ ન્યૂનતાની શંકા લાવવી નહિ. મહાયોગપણામાં હેતુરૂપ વિશેષણ **महाभागे** એ પદથી કહે છે. ભક્તિમાર્ગમાં અંગીકાર એ જ ભાગ્યરૂપ છે તેમાં પણ પુષ્ટિપુષ્ટિમાં અંગીકાર એ મોટાપણું છે.

લે૦ :– अवश्यंभावित्वेन । અહીં ત્રીજી વિભક્તિ પ્રકારના અર્થમાં છે. જો કાત્યાયનીની પોતામાં સ્થિતિ છે એવું જ્ઞાન આ કુમારિકાઓને હોય તો તેવા પ્રકારનું જ ભગવત્સંબન્ધનું

પ્રયોજન એટલે રમણ ભગવાનના આવેશના રમણના પ્રકારથી જ સિદ્ધ થાઓ એવો અર્થ છે. **अंशावतार** એટલે વામન વિગેરે. **तत्रैव** એટલે અહીં અદિતિ રોહિણી વિગેરે નહિ પણ યશોદાને જણાવવાને **एव** મુકયો છે. **तत्र** એટલે ત્યાં પ્રકટ થયેલા. બલદેવજીમાં તો પુરુષોત્તમનો આવેશ છે તેથી બલદેવજીની સાથે રમણ ન થાઓ એવો એનો આશય છે. **उद्देश्य** વિગેરે નન્દગોપસુતને ઉદ્દેશીને પતિત્વનું વિધાન કરવામાં આવે છે તેથી ઉદ્દેશ્યનું વાચક નન્દગોપસુત પદ અને પતિત્વના વિધાનનું અથવા તેની પ્રાર્થનાનું બોધક પતિ પદ એ બેની વચ્ચે દેવી પદ મુકેલું છે તેથી. **तेन अत्र तत्र** વિગેરે. ગોપસુતને પતિ કરવાની પ્રાર્થનાથી. **स्वस्य** વિગેરે. પ્રાર્થનાથી જ ભગવાન પતિ થયા પોતાના સાધન બલથી નહિ તેથી અભિમાનનો અભાવ. **अधीश्वरि** એટલે ભગવાન કરતાં અધિક અને ભગવાનપર ઈશ્વરપણું જેનું છે એવી.

સુ૦ :–માટે તે મન્ત્રનો જપ કરતાં મુંગા રહીને જ પૂજા કરી તે **इति०** એ અર્ધ શ્લોકથી કહે છે.

इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः ॥ ४½ ॥

એ મન્ત્ર જપતાં તે પ્રસિદ્ધ કુમારિકાઓએ પૂજા કરી. ૪½.

સુ૦ :–આ મન્ત્રનો જપ કરતાં જ તે પ્રસિદ્ધ કુમારિકાઓએ મુગાં મુગાં પૂજા કરી કારણ કે તે કુમારિકાઓ હતી, સ્ત્રીઓને લગ્ન પછી જ મન્ત્રનો સંબન્ધ થઇ શકે તો પણ આ મન્ત્રનું દર્શન તો તેમને જ થયું હતું તેથી તેઓએ જપ કર્યો તે યોગ્ય જ છે. આથી ક્રિયા કહી.

લે૦ :– **अतः** વિગેરે આ કર્મના અંગરૂપે કર્યું ન હતું તેથી. સ્વતંત્ર લેખની પહેલાં આનો સંબન્ધ છે. વચમાં સ્વતંત્ર લેખનું વ્યાખ્યાન છે. **यतः कुमारिकाः** વિગેરે, તેઓ કુમારિકા હતાં તેથી મુગાં મુગાં કર્યું. ત્યાં શંકા એમ થાય છે કે આ મંત્રનો જપ જ ન કહેવાય. તેનો ઉત્તર એ છે કે આ મંત્રથી પૂજા **प्रत्यगाशीर्मन्त्र** હોવાથી ન થાય એ યુક્ત જ છે. **क्रियोक्ता** વ્રતના અંગભૂત પૂજારૂપ કર્મ કહ્યું એવો અર્થ છે.

एवं मासं व्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः ।
भद्रकालीं समानर्चुर्भूयान् नन्दसुतः पतिः ॥ ५½ ॥

એ પ્રમાણે કુમારિકાઓએ એક માસ સુધી વ્રત કર્યું, અને કૃષ્ણ જ જેના ચિત્તરૂપ છે તેવાં થયાં. પછી ભગવાન પ્રાપ્ત કરાવે એવી દેવતાનું નન્દસુત પતિ થાઓ તે મન્ત્રથી પૂજન કર્યું. ૫½.

સુ૦ :–એ પ્રમાણે અપ્રત્યક્ષ પ્રકારથી (કાત્યયનીની મારફતે) એક માસ પર્યન્ત કુમારીકાઓએ વ્રત કર્યું. આથી કેટલા કાલ સુધી તે કહ્યું અને તેનો ઉપસંહાર કર્યો એ પ્રમાણે છ અંગ સહિત વ્રતરૂપ ક્રિયાનું નિરૂપણ કર્યું. એ વ્રતનું ફલ થયું તે " **कृष्णचेतसः** " એ પદથી કહે છે. કૃષ્ણ એજ જેમના ચિત્તરૂપ છે એવાં તેઓ થયાં. પછી કૃષ્ણ સિવાય અન્યની પ્રાર્થના કરી નહિ. તેથી હવે પછી ચિત્તનો દોષ ગયલો હોવાથી ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરશે. જે વ્રત કર્યું હતું તેનું અવાન્તર (વચ્ચેનું) ફલ થયું તે છતાં પરમ ફલ હજી થયું નહિ. તેથી ફરીથી માસ એક પછી પણ વ્રત કર્યું

અથવા દેવતાવિશેષ રહે છે, તેથી ભગવત્સંબન્ધ પ્રાપ્ત કરાવે એવો જે કાલ તે જ ભદ્રકાલીરૂપ, તેની સારી રીતે પૂજા કરી. ત્યારે બીજા મન્ત્રનું પાછળથી દર્શન થયું. "**भूयान् नन्दसुतः पतिः**" એ મન્ત્ર. નન્દસુત પોતે જ પતિ થાઓ. એ પતિ થવામાં નિમિત્ત કાલ છે તેથી કાલની અભિમાની દેવતાનું પૂજન કર્યું. તેથી પતિ થવામાં કાલ નિમિત્ત હોવાથી કુમારિકાઓને ભગવાનનો સંબન્ધ કાદાચિત્ક થયો એટલે તે સર્વદા થયો નહિ. નન્દના પુત્ર પોતે કૃપાળુપણાથી થયા તે જ પ્રમાણે કૃપાળુપણાથી પતિ થાઓ એવી પ્રાર્થના કરી, અને પ્રાર્થના ભગવાનની જ કરી (બીજાની નહિ). અહીં દરેકની પ્રાર્થનાનો અભાવ હોવાથી સમુદાયપણાથી પણ ભગવાને રમણ કર્યું, અને તેથી જ આગળ પણ કહેશે કે "**एकैकशः प्रतीच्छंतु सहैव**" એટલે એક એક આવીને અથવા સામટાં આવીને વસ્ત્ર લઇ જાઓ. આ મન્ત્ર ફલવાચક હોવાથી (પતિરૂપ ફલ) અને પૂજાના અંગ તરીકે નહિ હોવાથી પહેલાના મંત્રની માફક આ પૂજાનું અંગ ન થાય તેથી સ્વરૂપથી જ કીર્તન કર્યું. **इति** એ શબ્દ છેલ્લે મુકયો નથી તેનું કારણ એ છે કે જો **इति** શબ્દ મુકયો હોત. તો આ મંત્રના કીર્તનને ગૌણપણું થાય. પ્રાર્થનાથી ભગવાનનું પોતે વરણ કર્યું, અને પ્રાર્થના અન્તઃકરણનો ધર્મ હોવાથી ભગવાન્ અન્તઃકરણની અન્દર જ પતિરૂપ થયા. કારણ કે ભગવાનનું વાક્ય છે કે જે જેવી રીતે મારે શરણે આવે છે તેનું તેવી રીતે હું ભજન કરું છું. તે પછી કુમારિકાઓ અન્તઃકરણમાં ભગવાન્ ધારણ કરેલા છે એવાં અને નિઃશંક થયાં.

નોટ:—**पूजायाम् अशेषत्वात्** પછી **मन्त्रवत्** એટલુ સુબોધિનીમાં છાપવાનું રહી ગયું છે તે ઉમેરીને વાંચવું. એ રહી ગયલા **मन्त्रवत्** શબ્દનો અર્થ લેખ અને યોજના બન્નેમાં આપ્યો છે.

ટિ૦:—**चित्तदोषस्य गतत्वात्**. જે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે તે દોષ કહેવાય છે. આ કુમારિકાઓ તો પહેલાં પણ કેવલ ભગવદીય હોવાથી વ્રત કરવાના હેતુરૂપ જે સંશય, તેનો હેતુ દ્વિતીય કોટિ ભ્રમ, તેની સ્ફૂર્તિરૂપ છે એમ જણાય છે. કૃષ્ણમાં જ જેનું ચિત્ત છે એવાં તેઓ હોવાથી ભગવાન્ પતિ થશે એવો નિશ્ચય થવાથી બીજી કોટિ (ભ્રમ)ની સ્ફૂર્તિ પણ જતી રહી તે ધ્યાનમાં રાખીને **चित्तदोषस्य गतत्वात्** એમ કહ્યું. ભગવાન્ પતિ થશે કે નહિ એવો જે અનિશ્ચય એ જ દોષ કુમારિકાઓના ચિત્તનો સમજવો. તેનો હેતુ તેમનો ભગવાન્ પરનો તેવો સ્નેહ જ છે. સ્નેહનો સ્વભાવ જ એવો છે કે સંશય ઉત્પન્ન કરે. આગળ સ્નેહ હોવા છતાં પણ કૃષ્ણમાં જ ચિત્ત હોવાથી તે ભ્રમના વિરોધીની તેમના ચિત્તમાં ઉત્પત્તિ થવાથી તે ભ્રમરૂપ અનિશ્ચયનો નાશ થાય જ, માટે આ સર્વ યોગ્ય જ છે. હમેશાં કૃષ્ણમાં ચિત્ત હોવા છતાં ફરીથી **कृष्णचेतस्त्व** કહ્યું તેમાં કાંઇ વિશેષ અથવા અધિકપણું કહેવું જોઇએ. વ્રત પછી એ પ્રમાણે કહ્યું તેથી તે વ્રતનું ફલ એ જ અધિકપણું એ આશયથી એને ફલ કહ્યું. આગળ ફરીથી સાધન કહ્યું છે માટે આ અવાન્તર અથવા વચ્ચેનું ફલ છે એમ સમજવું. આથી પહેલા કરતાં એટલી વિલક્ષણતા એમને આવી એમ સમજાય છે.

फलवाचकत्वात् થી શરુ કરીને **कृतम्** અહીં સુધીની સુબોધિનીની પંક્તિનો આશય નીચે પ્રમાણે છે. પહેલાં એક માસમાં સમાપ્ત થાય એવા વ્રતનો ઉપસંહાર કરીને ફરીથી પૂજા અને પૂજ્યના નામના ભેદવાળા જુદા મંત્ર અને કાલના ભેદ કહેવાથી અને **धृतव्रताः** એવું પ્રભુનું વાકય (શ્લોક ૧૯) હોવાથી આ વ્રત બીજું જ છે એમ સમજાય છે. વળી ભગવાન્ પતિ થાય એ જ

અને પતિ થવાપણું તો માત્ર ભગવાન્‌થી પોતાથી જ થઇ શકે એવું જ્ઞાન તેમને હોવાથી તેને માટે પ્રથમનું જ વ્રત કરવું તે સમ્ભવિત નથી, પણ હવે પછી બહાર પણ ભગવાન્‌રૂપ પતિની તેમને અપેક્ષા છે અને તેમાં તેવો કાલ જ નિમિત્ત છે, તેથી કાલની અભિમાની દેવતા આ છે એમ સમજીને તેની અહીંઆં પૂજા કહેવાય છે, તેથી જ ભગવાને તેના ચૌદ નામમાં આ નામ પણ કહ્યું. મન્ત્રમાં પણ બહાર પ્રકટ રીતે પતિથવારૂપ જ પ્રાર્થના કરવાની રહી. જો એમ ન હોય તો હૃદયમાં તો ભગવાન્ છે એમ નિશ્ચય હોવાથી તેવી પ્રાર્થના અઘટિત થાય માટે જ આ પૂજાના અઙ્ગરૂપ નથી કારણકે એનો વિષય જુદો જ છે. વળી પહેલાં તો બીજાની પ્રાર્થના કરી હતી તેથી બીજાના પ્રયાસથી પતિ થાય, પોતે જાતે થાય નહિ, તો નિરસપણું આવે, તેથી પણ આવી પ્રાર્થના કરી, અને તેથી જ ભગવાન્‌ની જુદી પૂજા કરી નહિ, કારણ કે ભગવાન્‌માં પતિપણાનો ભાવ છે. જો આવો અર્થ લઇએ તો પહેલાંનો મન્ત્ર કારણ વિનાનો થઇ જાય અને મન્ત્રત્વ જ રહે નહિ એમ કહેવું નહિ, કારણ કે અહીં ભાવનો ક્રમ જ એવો છે, અને પ્રથમ ભાવ એ બીજા ભાવનું કારણ છે, તેથી જ વ્રતના ફલ તરીકે કૃષ્ણચેતસ્ત્વ કહ્યું, તે જેવી રીતે થયું તે કહેવાઇ ગયલું છે. આ મન્ત્રમાં અર્થની ભાવના જ મુખ્ય છે. જપ મુખ્ય નથી માટે જપ શબ્દ આ મન્ત્ર સાથે વાપર્યો નથી. પોતાના ઇચ્છિત પ્રકારથી પ્રિયની ભાવના કરવી એ જ અહીં પૂજારૂપ છે, તે જ વાત ભગવાને **મદર્ચનાત્ (મારી પૂજાથી)** એમ ૨૫મા શ્લોકમાં કહી છે. વળી **भगवानेव वा गुणातीतः** એ પક્ષમાં તો બધું જ બરાબર બેસી જાય છે, કેમકે આ પક્ષમાં બન્ને (મન્ત્ર) એક હોવા છતાં પાછળની પૂજા વિશિષ્ટ ગુણવાળી હોવાથી પૂર્વના કરતાં તેનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે તેથી વ્રતનો ભેદ પણ સિદ્ધ થાય છે. એક કાર્યમાં જ તેના અવાન્તર ફલ અને પરમ ફલ કહી શકાય તેથી અહીં જુદાં વ્રત લઇએ તો અવાન્તર ફલ અને પરમ ફલ એમ જે સુબોધિનીમાં આચાર્યે કહ્યાં તે ઘટી શકતાં નથી એમ શંકા કરવી નહિ. કેમકે અહીં માત્ર સ્વામિની (કુમારિકાઓ)ના ઉદ્દેશથી જ ફલનું પરમપણું અને તેના વચ્ચેના ફલ તરીકે બીજાની અપેક્ષા છે. એમ હોવાથી બન્ને ફલ એક કર્મથી જ સાધ્ય હોવાં જોઇએ એવું કાંઇ અહીંઆં કારણ નથી એમ સમજવું. આમ હોવાથી જ પુરુષના ભેદથી જે એકને અવાન્તર ફલ હોય તે જ બીજાને પરમ ફલ પણ હોઇ શકે છે, તેથી જ જ્ઞાનમાર્ગીય મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારને યોગથી દોષનું નિવર્તન થાય છે અને જ્ઞાનથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે એ વાત પણ ઘટી શકે છે.

લે૦ :—**एवम् इदम् चेरुः ततः कृष्णचेतसः सत्यः अग्रिमं कृतवत्यः ।** એમ સંબન્ધ છે. આ પ્રમાણે આ વ્રત કર્યું પછી કૃષ્ણમાં ચિત્તવાલાં થઇને આગળનું કર્યું એવો સંબન્ધ છે. **भगवत्संबन्ध** વિગેરે. ભગવત્સંબન્ધ લક્ષણ છે જેનું એટલે જે કાલની અન્દર ભગવાન્‌નો સંબન્ધ અવશ્ય થાય તેવો કાલ. **निमित्तम्** ની પહેલાં **पतित्वे** એમ અધ્યાહાર સમજવું કારણ કે **कादाचित्कत्वात्** એટલે લક્ષ્મીની માફક હમેશાં પતિપત્નીભાવ સ્થાપવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી. **अतः** એટલે પતિપણામાં કાલ નિમિત્ત હોવાથી. **प्रार्थयन्ति** એટલે **पतिम् मे कुरु** માં પતિ કરવાનું બીજાના એટલે કાત્યાયનીના હાથમાં છે. અહીં પતિ થવાનું ભગવાન્‌માં જ છે (કાત્યાયની કે બીજા કોઇની અપેક્ષા વિના) એવો ભાવ છે. **फलवाचकत्वात्** વિગેરે. પહેલાંના મંત્રમાં **पतिम् मे कुरु** થી પતિરૂપ ફલની પ્રાર્થના દેવતાને કરેલી હોવાથી તે પૂજાનું શેષ છે. અહીં પોતે જ પતિ થાઓ એમ ફલનું સ્વરૂપ માત્ર કહેવાથી એ પૂજાના શેષ તરીકે નથી, તેથી આ મંત્ર ફલના સ્વરૂપને કહેનાર છે, તેથી આ મંત્ર જ નથી. **मन्त्रवत् इति** એટલે **तच्चोदकेषु मन्त्राख्या** એ લક્ષણથી **भूयात्** **नन्दसुतः पतिः** એ મંત્ર જ નથી ...

યો૦ :–फलवाचकत्वात् વિગેરે. એટલે भूयात् (થાઓ) એમ આ મંત્ર ફલવાચક હોવાથી પતિ થવું એ ફલ હોવાથી પૂજાનું શેષ એ નહિ હોવાથી भूयात् नन्दसुतः पतिः એ વાકયમાં દેવતાને પ્રાર્થના કરી નથી, પણ નન્દસુત પતિ થાઓ એ આશાથી ભદ્રકાલીની પૂજા કરી માટે એ પૂજાના શેષરૂપ નથી. मन्त्रवत् इति એટલે કાત્યાયની મંત્રની માફક આ મંત્ર પૂજાના અઙ્ગ તરીકે નથી તેથી स्वरूपेणैव कीर्तनम् એટલે ભગવાન્ પતિ થાઓ એમ સ્વરૂપથી જ ભગવાનનું કીર્તન કર્યું, કોઇ દેવતા પ્રતિ ભગવાનને પતિ કરવાની પ્રાર્થના કરી નથી. इतिशब्दप्रयोगे गौणता स्यात् એટલે भूयान्नन्दसुतः पतिः તેની પાછળ इति उच्चार्य એમ ઉચ્ચાર કરીને અથવા इति जप्त्वा વિગેરેથી इति શબ્દનો પ્રયોગ કરે તો મન્ત્રદ્વારા દેવતાની પ્રાર્થના થાય, અને દેવતાની કૃપાથી જો ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય તો પોતાના સ્નેહરૂપ ભક્તિ ગૌણ થઇ જાય. એ જ બાબત प्रार्थनया થી આરમ્ભ કરીને पतिर्जातः (ભગવાનનું પોતે જ વરણ કર્યું તેથી તે અન્તઃકરણના ધર્મરૂપ હોવાથી ભગવાન્ પતિ થયા) એ વાકયથી કહી છે.

સુ૦ :–પછી પ્રકટપણે પૂજા છોડી દઇને ભગવાનનું ગાન કરતાં કલિન્દીમાં કામના-સ્નાનને માટે ગયાં, તે उषस्युत्थाय એ શ્લોકથી કહે છેઃ—

उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धबाहवः ।
कृष्णमुच्चैर्जगुर्यान्त्यः कालिन्द्यां स्नातुमन्वहम् ॥६३॥

પોતપોતાનાં નામ લેવાથી પ્રાતઃકાલમાં ઉઠીને અને બીજાઓને ઉઠાડીને એક બીજાની સાથે પોતાના હસ્ત મેળવીને દરરોજ કાલિન્દીમાં સ્નાન કરવા જતાં ઊંચે સ્વરે શ્રીકૃષ્ણનાં ગુણગાન કર્યાં. ૬૩.

સુ૦ :–હવે નિઃશંકપણે સૂર્યોદય થતાં પહેલાં પોતપોતાના નામથી ઉઠી ઉઠાડીને શ્રીકૃષ્ણનું ઉંચેથી ગાન કર્યું. અહીં ગોત્ર શબ્દથી નામ પણ સમજવું, પછી પોત-પોતાના નામથી બોલાવવાથી પોતે પહેલાં જાગેલાં તે બીજાઓને તેમના નામથી જ જગાડે છે તેવો વ્યાવહારિક અર્થ છે. તે સર્વે ગોત્ર પ્રવર્તક ઋષિયો છે અને યજ્ઞમાં પ્રવૃત્ત થયા છે તેથી આર્ષજ્ઞાનથી પોતાના ગોત્રથી નિર્ભય થઇને કૃષ્ણ જે સદાનન્દ છે અને સ્વયમ્ પુરુષાર્થરૂપ છે તેનું ગાન કર્યું. વચમાં ભગવાનને કલ્પીને જે પ્રમાણે રાસની અન્દર થાય છે તેમ એક બીજાની સાથે પોતાના હસ્ત જોડયા અને તેથી પ્રકટપણે ભગ-વાન્ જેમના પતિ છે એવા તેઓ થયાં, તેથી જલક્રીડાને માટે ગોપિકાઓથી વિંટલાયલા કૃષ્ણનું ગાન કરતાં કાલિન્દીને વિષે સ્નાન કરવાને ગયાં. અહીં ગાન મુખ્ય છે, સ્નાન અને ગમન ગૌણ છે, દરરોજ એ પ્રમાણે કર્યું, આથી હેમન્તઋતુનો નિયમ હવે નથી એમ સૂચવ્યું, બીજાં વ્રતો પણ હવે નથી એમ સૂચવ્યું. હવે તો ગાનમાં જ આવીને સર્વે રહ્યું. કલિનું ખંડન કરે છે તે કલિન્દ (પર્વત) તેની કન્યા કાલિન્દી તે પણ કલિનું ખંડન કરનારી સમજવી, આથી ત્રણ દોષનો પરિહાર થશે એમ કહ્યું, સોકપણાનો એક-બીજા સાથે કલહ,[1] માન વિગેરેથી થતો ભગવાનની સાથે કલહ,[2] અને કલિકાલથી ચિત્તની અશુદ્ધિથી ભગવાનની સાથેનો કલહ.[3] આને માટે જ એટલે ફરીથી શુદ્ધભાવ થવાને માટે કાલિન્દીમાં સ્નાન કરતાં હતાં. પ્રાતઃકાલ સર્વ કાર્યો કરવામાં પ્રશસ્ત છે તેથી અને એમ વાકય છે કે “ ભગવત્ક્રીડાને માટે ગર્ગ પ્રાતઃકાલની પ્રશંસા કરે છે. ” તેથી પ્રાતઃકાલમાં

વાન્‌ની સ્થિતિ અવ્યકૃતપણાથી હમેશાંની થઇ. પોતે ભગવદ્‌ગાન હમેશાં કર્યું અને એક-બીજાની સાથે સ્પર્ધાનો અભાવ હમેશાંનો થયો, ભગવાન્‌ની સાથે નિત્ય સ્થિતિ થઇ અને દોષોનો અભાવ હમેશાંનો થયો. કોઇપણ સમયે આમાંનો કોઇપણ અંશ નિવૃત્ત થયો એમ નહિ.

લે૦ :-**तथात्वम्** એટલે ભગવાન્ પતિ જેના છે તેવાપણું. **अतः** એટલે એની પછી પ્રાતઃ-કાલમાં મૂલમાં **एवं जगुः ततः उषसि स्नातुम् यान्त्यः जाताः** એમ સંબન્ધના અભિપ્રાયથી કહે છે કે **गायन्त्य एव. गानम् मुख्यम्** એટલે કાલથી પરિચ્છિન્ન નહિ, નિત્ય. **स्नानगमने गौणे** એટલે કાલથી પરિચ્છિન્ન અમુક કાલ સુધીના. **अनेन** એટલે **अन्वहम्** પદથી. જો એમ ન હોત તો પહેલાંની માફક એક માસનું વ્રત હતું એમ કહેત. **अन्योन्यं कलहः** એટલે બીજી ગોપિકાઓને સૌંક માનીને કલહ.[1] **भगवता सह कलहः** માન વિગેરેથી થતો.[2] **कलिकालजनितः** એટલે ચિત્તની અશુદ્ધિને લીધે આટલું કષ્ટ વેઠયા છતાં ભગવાન્ આવ્યા નહિ તેથી તેમના ઉપર ક્રૂરતા વિગેરે દોષોનું આરોપણ કરવું તે.[3] **नात्र इति अन्वहम् इत्यस्य यान्त्य इति अनेन अन्वयात् गमने अपरिच्छिन्नः कालो न किन्तु दिनैः परिच्छिन्न एव** એટલે દરરોજ જતાં એમ કહેવાથી જવામાં કાલ અપરિચ્છિન્ન નથી પણ અમુક દીન સુધીનો છે. **अतः** એટલે જવાનું અમુક દીન સુધી હોવાથી ભગવત્‌સ્થિતિ, ગાન, સ્પર્ધાનો અભાવ, દોષનો અભાવ વિગેરે નિત્ય. તેથી જવાપણું અમુક કાલ સુધી હોવાને લીધે વાકયાર્થ એ પ્રમાણે કહ્યો છે. **असंघाताभावः** એટલે ભગવાન્‌ની સાથે સ્થિતિ અને ભગવાન્‌ની સાથે કલહનો અભાવ.

સુ૦ :-આ પ્રમાણે થયું ત્યારે ભગવાન્ પોતે પણ પ્રકટ થયા તે કહેવાને ઉપા-ખ્યાન **नद्याम्** એ શ્લોકથી શરુ કરે છેઃ—

नद्यां कदाचिदागत्य तीरे निक्षिप्य पूर्ववत् ।
वासांसि कृष्णं गायन्त्यो विजहुः सलिले मुदा ॥ ७½ ॥

કોઈ ભદ્રકાલમાં નદી આગળ આવીને પ્રથમની માફક વસ્ત્રો કિનારે મુકીને કૃષ્ણનું ગુણગાન કરતાં જલને વિષે આનન્દથી વિહાર કરવા લાગ્યાં. ૭½.

સુ૦ :-**कदाचित्** એટલે જ્યારે ફરીથી ભદ્રકાલ આવ્યો ત્યારે. કાલન્દીનું કલિના મલને દૂર કરવારૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ થઇ ગયું, તેથી હવે કાલિન્દી શબ્દ નહિ વાપરતાં નદી શબ્દ કહ્યો. પહેલાંની માફક જ ગુણગાન કરીને તે જ ગુણગાનથી મત્ત થઇને પોતાના દેહનું વિસ્મરણ થઇ જવાથી પોતે પહેરેલાં વસ્ત્રો કિનારાપર મુકીને ભગવાન્‌ની સાથે જલક્રીડા કરવા માટે જલમાં પ્રવેશ કરીને આનન્દથી જલમાં વિહાર કર્યો. સ્નાન કરતી વખતે મૌનનો પરિત્યાગ, વસ્ત્રનો પરિત્યાગ એ બે દોષ, જલની અંદર ક્રીડા અને નિયમ ગ્રહણ કરેલાં કુમારિકાઓના દેહના વિસ્મરણરૂપી બીજા બે દોષ, તે **मुदा** એટલે આનન્દથી એ શબ્દથી સૂચન કર્યા. એ પ્રમાણે કર્મમાર્ગની અંદર ચાર દોષ થયા. ભક્તિમાર્ગમાં એ ચારે દોષ નથી પણ ગુણ છે.

યો૦ :-મૌનનો પરિત્યાગ ભગવાન્‌ના કીર્તનને માટે કરવો જ જોઇએ. દશમસ્કન્ધમાં ગર્ભ-સ્તુતિના વાકયમાં કહ્યું છે કે 'ક્રિયાઓમાં ભગવાન્‌ના મંગલરૂપ નામોનું અને સ્વરૂપોનું શ્રવણ કરતો, ઉચ્ચાર કરતો, સ્મરણ કરતો અને ચિન્તન કરતો જે તમારા ચરણારવિંદને વિષે આવિષ્ટ ચિત્તવાળો થાય છે તે સંસારમાં ફરીથી ...

કીર્તન કરવું તે આવશ્યક છે, તેથી ભક્તિમાર્ગમાં મૌનનો પરિત્યાગ ગુણ છે. ૧. વસ્ત્રનો પરિત્યાગ ભક્તિજન્ય મદને સૂચવે છે તેથી તે પણ ગુણ છે. 'પરસ્પર તમારા ગુણગાનરૂપ અમૃતથી જેના દેહધર્મો દૂર થઇ ગયા છે' એ વાક્યથી પરમ ભક્તિમાં દેહધર્મ દૂર થઇ જાય છે. ચાલતા વિષયમાં પણ દેહધર્મની નિવૃત્તિ મદથી સૂચન કરી, અને વસ્ત્રના ત્યાગથી મદનું સૂચન કર્યું, માટે ભક્તિજન્ય મદને લીધે વસ્ત્રનો ત્યાગ એ ગુણ જ છે. ૨. **विजहुः** એ પદથી કહેલી ક્રીડા પણ ગુણ છે. "**तुष्यन्ति च रमन्ति च**" એમાં કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે ભક્તિનો ઉત્કર્ષ થાય છે ત્યારે ક્રીડા થાય છે. ૩. દેહવિસ્મરણ પણ ગુણ છે, કેમકે 'ભગવાન્‌માં ચિત્તવાળાં ભગવાનના ગુણગાન કરતાં ભગવાનની ચેષ્ટા કરતા ભગવદ્રૂપ થયેલાં ભગવાનના ગુણગાન ગાતાં પોતાના દેહ અને ઘરનું વિસ્મરણ કર્યું,' એ વાક્યમાં દેહનું વિસ્મરણ ગુણરૂપે કહ્યું છે. ૪. એ પ્રમાણે એ ચારે દોષો ભક્તિમાર્ગમાં ગુણરૂપ છે.

લે૦ :-मत्तः વસ્ત્ર પરિત્યાગ મત્ત મનુષ્યોને જ થાય છે, એવો ભાવ છે. આભાસમાં વચ્ચેના પ્રકરણનો અર્થ કહ્યો. **स्नाने**થી શરુ કરીને **गुणाः** સુધી વાક્યાર્થ કહ્યો.

સુ૦ :-માટે તેમના દોષ દૂર કરવાને માટે જ્યારે કર્મ પૂરું થયું ત્યારે ભગવાન્ પોતે પધાર્યા, પોતે **स्वयम्** એ પદનું એ તાત્પર્ય છે કે પહેલાં તો ભાવનાથી જ ભગવાન્ હૃદયમાં પધાર્યા હતા, હવે તો પ્રકટ રૂપે પધાર્યા, તે **भगवांस्तदभिप्रेत्य** એ શ્લોકથી કહે છે:—

भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।
वयस्यैरागतस्तत्र वृतस्तद्व्रतसिद्धये ॥ ८½ ॥

ભગવાન્ તેમના દોષ જાણીને તે નિવારણ કરવાને માટે પોતે કૃષ્ણ છે અને યોગેશ્વરેશ્વર છે તેથી, અને તે કુમારિકાઓએ ત્યાં જ વરણ કર્યું હતું તેથી જ તેમના વ્રતનું ફલ આપવાને માટે વયસ્યોની સાથે ત્યાં પધાર્યા. ૮½.

સુ૦ :-તેમનો અપરાધ જાણીને તેની નિવૃત્તિ કરવાને માટે પધાર્યા. વળી પોતે કૃષ્ણ છે એટલે સ્ત્રીઓના હિત કરનારા છે, અને આનન્દ સ્ત્રીઓની અંદર પ્રતિષ્ઠિત થઈને રહ્યા છે તેથી પધાર્યા. પરન્તુ પોતે સદાનન્દરૂપ હોવાથી દોષની નિવૃત્તિ કરવી જોઇએ. અંદર રહેલો દોષ નિવૃત્ત કરવાને ભગવાન્‌માં સામર્થ્ય છે તે જણાવવાને યોગેશ્વરેશ્વર એ પદ મુકયું છે. યોગેશ્વરો તો યોગબલથી અંદર પ્રવેશ કરીને તે તે સ્થલમાં રહેલા દોષને દૂર કરે છે. તે યોગેશ્વરોના પણ આ ભગવાન્ ઇશ્વર છે, માટે એને દોષ દૂર કરવાને અંદર પ્રવેશ કરવાની જરુર રહેતી નથી. **वयस्य** એટલે આ બાલકો પૂતનાને વિષે પ્રવેશ પામેલા હતા તેઓ પૂતનાના પ્રાણનું જ્યારે ભગવાને પાન કર્યું ત્યારે ભગવાન્‌માં પાછા આવ્યા હતા. અને તે આ કુમારિકાઓના આધિદૈવિકરૂપ હતા એટલે કુમારિકાઓના પુરુષભાવરૂપ હતા, માટે તે પુરુષરૂપ હતા, અને કુમારિકાઓ જો તે પુરુષરૂપોથી અધિષ્ઠિત નહિ થાય તો સ્વચ્છંદભોગયોગ્ય ન થાય તેથી (વિપરીત રસક્રીડાને યોગ્ય ન થાય તેથી) ભગવાને દષ્ટિદ્વારા તેમનો પ્રવેશ કુમારિકાઓમાં કર્યો. ભગવાન્ સાથેના ભોગની પ્રાર્થના તેઓએ પણ કરી હતી, અને તે જ સ્થાને કુમારિકાઓએ પણ '**भूयान्नन्दसुतः पतिः**' એમ પ્રાર્થના કરી હતી, એ સર્વ ધ્યાનમાં રાખીને વયસ્યોની સાથે [illegible]

ટિ૦ :-**एते हि बालकाः** થી શરુ કરીને **तद्भोगार्थं च** સુધી. અહીં આ જાણવાનું છે. ભગવાને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરતાં કેટલાક જીવોને પુરુષ પ્રકૃતિવાળા એટલે પુરુષ સ્વભાવવાળા અને કેટલાકને સ્ત્રી સ્વભાવવાળા સર્જ્યાં. શરીર પુરુષરૂપ ન હોય તો પણ તેમની પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ તેવો હોય છે, અને શરીર સ્ત્રીરૂપ ન હોય તો પણ તેમનો સ્વભાવ સ્ત્રી જેવો હોય છે. પુરુષ પ્રકૃતિવાળાઓ તો હરિનું ભજન કરે છે, કારણ કે તેમનામાં પુરુષના અંશનો પ્રવેશ હોય છે. બીજાઓ ભજન કરતા નથી, કેમકે તેમનામાં કેવલ પ્રકૃતિનો અંશ હોય છે. તેથી જ જ્યાં ભગવદ્ભજન કરવું એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં સર્વત્ર નરજાતિ વાપરીને અધિકારીનું નિરૂપણ કરાય છે, જેમકે "**को नु राजन् इन्द्रियवान्**" (હે રાજા, ઇન્દ્રિયવાળો કોણ ભગવાનનું ભજન ન કરે ?) એમાં **कः** એ નરજાતિનું પદ વાપર્યું છે. જો એમ નહિ માનીએ તો સ્ત્રીઓને હરિભજન કરવાનું રહે નહિ, કેમકે સ્ત્રીઓને (નારીજાતિના શબ્દથી) ભગવદ્ભજન કરવાનું વિધાન કર્યું નથી. તેથી શરીરમાં રહેલું પુરુષપણું કે સ્ત્રીપણું ભજનમાં ઉપયોગી નથી, પણ પુરુષપ્રકૃતિ અથવા સ્ત્રીપ્રકૃતિ જે ઉપર કહી તેની અપેક્ષાથી જ શાસ્ત્રમાં ભજન કરવાનું કહ્યું છે એમ સમજવું. આથી શરીર વિનાના જીવોને વિષે પણ પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વ છે એમ જણાય છે. આમ હોવાથી ઉપર કહેલા ઋષિયો પણ પુરુષ પ્રકૃતિવાળા હતા અને તેઓ ભગવાનને અત્યન્ત પ્રિય હતા, તેથી તેમના સંબન્ધી સર્વ ભગવાનને પ્રિય હતું. માટે મોટા અનુગ્રહથી તેમના ધર્મનો પણ અંગીકાર કર્યો, અને તેમના સંબન્ધી જે કાંઇ હોય તે વ્યર્થ ન થાય તેથી તેમના પુરુષરૂપ ધર્મને આ કુમારિકાઓમાં સ્થાપન કરવાને તે તે સ્થલે તેમનો અવતાર કર્યો. આ જ આધિદૈવિકત્વ સમજવું. તેથી જ ઋષિદશામાં ભગવાને જે વચન કહ્યું હતું તે ભગવાને સત્ય કર્યું, એમ આ પુરુષો જાણે છે, તેથી તેમને સાક્ષી તરીકે ભગવાન્ કહેશે, એ વાત **तदिमे विदुः** એ ૧૧મા શ્લોકમાં કહી છે. સ્ત્રીને જોવા વિગેરેથી વિકાર થાય એ તેમાં સહજ દોષ છે, અને એ દોષ થાય તો ભગવાનનો અપરાધ થાય, અને તેને લીધે અનર્થનો સંબન્ધ થાય, તેથી ખારથી મેલ દૂર કરીએ તેમ અતિ ક્રૂર ખારરૂપ સ્ત્રી પૂતનામાં પ્રથમ ભગવાને તેમનો સંબન્ધ કરાવ્યો. એઓ જો કે મોટા પુરુષ હતા તો પણ તે સમયે તે પૂતના પણ 'શું આ ભગવાન્ હશે, કે આ ભગવાન્ હશે ' એવા ભાવવાળી હોવાથી તેમનો પ્રવેશ પોતામાં કર્યો, તેથી જ તે પૂતનાની અંદર સ્થિતિ કરવા છતાં પણ (તે પૂતનાના ભગવદ્ભાવને લીધે) તેમનામાં આસુરભાવનો પ્રવેશ થયો નહિ. એમ હોવાથી તે પૂતનાના સંબન્ધથી જે ક્લેશ થયો તે વડે તપથી દોષની નિવૃત્તિ થાય તેમ તે ક્લેશરૂપ તપથી તેમના દોષની નિવૃત્તિ થઇ. અને ભગવાને 'મારે લીધે જ એમને પૂતના ખાઇ ગઇ ' એ વિચારથી પોતાના આનન્દનું દાન તેમને આપવાને માટે પૂતનાના પ્રાણની સાથે તેમનો પ્રવેશ પણ પોતામાં કર્યો. કુમારિકાઓને વિષે પણ ઉપર કહેલી રીતિએ પોતાની પ્રસાદરૂપ શક્તિનો અથવા પોતાનો પ્રવેશ કરીને પોતાના ભોગની યોગ્યતા સંપાદન કરી, અને સહજ પુરુષપણું તો તે કુમારિકાઓને વિષે જ સ્થાપન કર્યું. જો એમ નહિ માનીએ તો તે કુમારિકાઓમાં કામભાવ જ ઉત્પન્ન થાત, કારણ કે સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જ એવો છે, પણ કાંઇ સર્વાત્મભાવ ઉત્પન્ન થાત નહિ. જ્યાં કાંઇ પણ અતિશય અથવા વિશેષપણું જોવામાં આવે છે ત્યાં સ્વાર્થનો વિચાર કરીને જ તેવો અતિશય, થાય છે, માટે આ કુમારિકાઓને પોતાના સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રમાણે કામભાવ જ થાત, પણ સહજ પુરુષપણું તેમનામાં સ્થાપેલું હોવાથી તેમનામાં પ્રૌઢભાવની ઉત્પત્તિ થઇ, અને તેથી જ તેઓએ લોક અને વેદની અપેક્ષા ન કરતાં (સર્વાત્મભાવથી)

જો કે ભગવાન્ કાંઇ પણ સાધન વિના સર્વ કરવાને સમર્થ છે એમ કહી શકાય તો પણ તે તે વસ્તુની મર્યાદામાં રહીને જ ભોગ કરવાથી મોટો રસ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી સર્વ રસના ભોક્તા ભગવાને પણ તે પ્રમાણે કર્યું. જો એમ નહિ માનીએ તો ભગવાન્ સ્રીત્વ વિના પણ પોતના આનન્દનું દાન કરવાને સમર્થ છે, તેથી તેમનામાં સ્રીત્વનું સ્થાપન કર્યા વિના પણ પોતાના આનન્દનું દાન કરત, પણ રસની મર્યાદા સાચવવાને માટે જ વાત્સ્યાયનના શાસ્રને અનુસાર ભગવાન્ રમણ કરે છે. "**भगवानपि रन्तुं मनश्चक्रे**" એટલે ભગવાન્ પોતે ભગવાન્ હોવા છતાં પણ રમવાને મન કર્યું, એમ ફલ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે, માટે આ સર્વ યોગ્ય જ છે.

લે૦ :—**कर्मणि** એટલે હેમન્તના નિયમો વિગેરે રૂપ કર્મ. તે કર્મ પણ જો ચાલુ રહે તો આ ચાર દોષો થવાથી કેવલ કર્મમાર્ગમાં સર્વથા દોષરૂપ જ કહેવાય, તો ભગવાન્ તેમની ઉપેક્ષા જ કરે. **स्वयम्** એટલે પૂર્વે જેમની ભાવના કરતા હતા તે હવે પોતે પ્રકટ પધાર્યા એવો અર્થ છે. **आनन्दस्तत्र रमादिनां** અન્ન વિગેરેની માફક ઉપસ્થ વિષયનો આનન્દ સ્રીઓને વિષે સ્થિત થયલો છે. **भगवत्त्वात् समागतः कृष्णत्वाच्च इति मूलवासनया किञ्च इति उक्तम् ।** પોતે ભગવાન્ હોવાથી અને કૃષ્ણ હોવાથી મૂલ વાસનાથી પણ પધાર્યા તે જણાવવાને **किञ्च** એમ કહ્યું છે. **पुनः** વિગેરે એટલે નાયિકારીતિએ ભોગ સિદ્ધ થયા પછી નાયકરીતે ફરીથી ભોગને માટે. **दृष्टिद्वारा** એટલે **तास्तथा अवनता दृष्ट्वा** એ ૨૧ મા શ્લોકમાં કહેલી સર્વાંગ વિષયિણી દૃષ્ટિદ્વારા.

યો૦ :—**आधिदैविकरूपा** એટલે આ કુમારિકાઓના પુરુષભાવરૂપ. આની યુક્તિ મેં પ્રમાણ પ્રકરણની યોજનામાં નિરૂપણ કરી છે. **अनधिष्ठिता** વિગેરે, એટલે આ કુમારિકાઓ જો આ પુરુષભાવોથી અધિષ્ઠિત ન થાય તો વિપરીત રસક્રીડામાં જે સ્વચ્છન્દ ભોગ થાય છે તેને યોગ્ય તેઓ થાય નહિ, તેથી તે વિપરીત રસના અનુભવને માટે આ કુમારિકાઓમાં આ પુરુષભાવોનું સ્થાપન કર્યું એવો અર્થ છે.

સુ૦ :—પછી (પ્રતિબંધ નિવૃત્તિની પ્રાર્થના કુમારિકાઓએ કરી હતી તેથી અને તેઓએ ભગવાનનું વરણ કર્યું હતું તેથી, વરકન્યાના વિવાહમાં અંતર્પટ દૂર કરવામાં આવે છે તેથી), ભગવાને પોતાની અને તેમની વચ્ચે રહેલું જે વસ્ત્ર તે પડદારૂપ હોવાથી તે વસ્ત્રો પોતે લઇ લીધાં, તે **तासां वासांसि** એ શ્લોકથી કહે છે :—

तासां वासांस्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरम् ।
हसद्भिः प्रहसन् बालैः परिहासमुवाच ह ॥ ९६ ॥

તેમનાં વસ્ત્રો પોતાની સમીપ લઇને એકદમ કદંબપર ચઢીને હસતા બાલકોની સાથે પોતે પણ હસતા હસતા નીચે પ્રમાણેના પરિહાસનાં વચનો બોલ્યા એ આશ્ચર્ય છે. ૯૬.

સુ૦ :—**उपादाय** એટલે પોતાની પાસે લઇને, પોતાની અંદર રહેલું મોટું જગત તેને આચ્છાદન કરવાને, તે વસ્ત્રોથી તેનું આચ્છાદાન કરીને જલદીથી ભગવાન્ કદંબપર ચઢી ગયા. **नीप** એટલે કદમ્બ. જો જલદીથી કદમ્બપર નહિ ચઢે તો અંદર રહેલાઓ આચ્છાદિત થવાથી દૈત્યનો પ્રવેશ તેમનામાં થાય, અને વૃક્ષો વૈષ્ણવ હોવાથી તેમાં દૈત્યનો પ્રવેશ થાય નહિ, તેથી જ જેમ બને તેમ જલદી કદમ્બપર ચઢી ગયા. તેમનું આવરણ અન્ય સ્થલે

એમ સમજવું કે આ કુમારિકાઓને વિષે પોતાના વિષેનો કામ ભગવાને સ્થાપન કર્યો, જો એમ નહિ કરે તો આ કુમારિકાઓ નિષ્કામ થઈ જાય. કામરક્ષક નીપના ઉપર ભગવાન્ ચઢયા તેથી હવે પછી ત્યાં રહેલાઓ નિષ્કામ થઈ જશે એવી શંકા પણ રહી નહિ. વળી હસતા બાલકો સહિત પોતે પણ હસતા તે ગોપીજનનો સ્વાભાવિક કામ દૂર કરીને પોતાનો પ્રહસનરૂપ આધિદૈવિક કામ તેમનામાં યોજી આપ્યો. વળી બાલકો ભગવાનનું ચાતુર્ય અને શીઘ્રપણું જોઈને પોતાની કૃતાર્થતા સમજીને સંતોષપૂર્વક હસવા લાગ્યા, કારણ કે તેઓ બાલ હતા એટલે બલકાર્યને માટે તેમને ત્યાં આણ્યા હતા, અને તેથી જ આગળ તેમને જ્ઞાનશક્તિનું દાન કરશે, એટલે યથોચિત ભોગને અનુકૂલ જ્ઞાનશક્તિનું દાન ભગવાન્ તે બાલકોને કરશે. તે બાલકોની પણ આધિદૈવિક માયાનો તે કુમારિકાઓમાં પ્રવેશ થયો તેથી પ્રથમ બોલાવવાથી તેઓ આવ્યાં નહિ. એમ કરીને હસતાં હસતાં તે કુમારિકાઓનું સર્વ અભિમાન એટલે અહંકાર અથવા હુંપણું નિવૃત્ત કરવાને માટે ભગવાન્ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા. ભગવાન્ સર્વેશ્વર છે તે આવા પ્રકારનું બોલે છે, તે આશ્ચર્ય છે. તે જણાવવાને શ્લોકમાં ह શબ્દ છેવટે મુકયો છે.

ટિ૦ :–ઉપાદાયથી શરુ કરીને **अन्यत्र स्थापितमित्यर्थः** અહીં સુધીનો આશય નીચે પ્રમાણે છે. **उपादाय**ને બદલે **आदाय** પદથી જ વસ્ત્ર ગ્રહણનો સંભવ તો પ્રાપ્ત થાય છે. અને ગ્રહણ કરનાર પોતાની પાસે તે વસ્ત્રને લે છે એમ અર્થ થઈ શકે છે, તે છતાં સામીપ્યના અર્થવાળો **उप** ઉપસર્ગ કહ્યો તેથી તેનો કાંઈ વિશેષ અભિપ્રાય હોવો જોઈએ, તે અભિપ્રાય **स्वान्तःस्थितेः** વિગેરેથી સુબોધિનીમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યો છે, તે બાબતનો વિચાર આપણે કરીએ. તેમાં શંકા થાય છે કે શ્રુતિ એમ કહે છે કે **यः पृथिव्यां तिष्ठन्** એટલે જે **પૃથ્વીમાં રહે** છે ઇત્યાદિમાં નિરૂપણ કરેલું હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તે બ્રહ્મધર્મવાળું છે, તેથી તેનું આચ્છાદાન કરવાનું કહેવું તે અયુક્ત છે, કેમકે ભગવાનની સાથે વ્યવધાન અથવા આચ્છાદન થઈ શકે જ નહિ, તેથી તેમનામાં દૈત્યનો પ્રવેશ પણ થઈ શકે નહિ. વળી આચ્છાદનનું પ્રયોજન પણ અમને સમજ પડતું નથી. માટે એ આચ્છાદન ન થાય તેને માટે કદંબ ઉપર ચઢવાનું કહેવું તે પણ અમને સમજ પડતી નથી. વળી કદંબપર પોતે જ ચઢયા છે, તેથી પોતાની અંદર રહેલું જે જગત્ તેનો સંબન્ધ પણ કદંબને થાય જ. એમ હોવાથી જગત્ ભગવાનમાં રહેલું હોવાથી તેમાં દૈત્યના પ્રવેશનો સંભવ ન હોવાથી કદંબપર ચઢવું એ નકામું લખો છો. માટે કદંબપર શા માટે ચઢયા? આ શંકાનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે:–

કેટલાએક પુરુષો શાસ્ત્રથી ભગવાનને જાણીને અને તેમનું માહાત્મ્ય સમજીને ભગવાનનું ભજન કરે છે. તે પણ સાક્ષાત્ ભજન નહિ પણ શ્રવણ વિગેરે ધર્મદ્વારા ભજન કરે છે, ખરી રીતે તો તેઓ ધર્મોને જ ભજે છે, તેથી તેઓ વૈદિક કહેવાય છે. બીજાઓ પુત્રત્વ વિગેરે ધર્મદ્વારા ભગવાનને ભજે છે, તેઓ લૌકિક ધર્મવાળા કહેવાય છે. ભગવાન્ તેમને તેને અનુકૂલ ફલ આપે છે. આ કુમારિકાઓ તો ભગવાનના ધર્મમાં બુદ્ધિવાળાં નથી, પણ ભગવાનમાં જ એટલે ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ બુદ્ધિવાળાં છે. અને તે પણ નારદ વિગેરે અને યશોદાજી વિગેરેની માફક ધર્મોદ્વારા નહિ તેથી જ ભગવાન્ આગળ કહેશે કે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સ્વજનનો તમેં ત્યાગ કર્યો છે. સ્ત્રીને સ્વાભાવિક જે લજ્જા તેનો ત્યાગ પણ તેઓએ ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિને માટે જ કર્યો. એમ હોવાથી "**ये यथा माम् प्रपद्यन्ते**" એ વાક્યની રુએ ભગવાને પણ તેમને અનુકૂલ ફલ આપવું જોઈએ એટલે સર્વ મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને તેમનું ...

સ્વરૂપની મર્યાદાનો આ જ કારણથી એમને માટે ત્યાગ કર્યો, તેથી આગળ કહેવામાં આવશે કે 'આત્મારામ હોવા છતાં ભગવાને રમણ કર્યું.' 'સાધુઓ મારું હૃદય છે, મારા સિવાય બીજું કાંઇ તેઓ જાણતા નથી અને તેમના સિવાય બીજું કાંઈ હું પણ જાણતો નથી.' જો પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદાનો ત્યાગ ભગવાન્ ન કરતા હોય તો જેની જ્ઞાનશકિત અકુંઠિત છે તેને સાધુઓ સિવાય બીજા સર્વનું અજ્ઞ ન છે એમ કહેવું સંભવે જ નહિ. ભગવાન્‌ની પુષ્ટિલીલા અથવા અનુગ્રહલીલા આવા જ પ્રકારની છે. મર્યાદામાર્ગથી વિપરીતપણું (બાલકપણું, અજ્ઞાનપણું) અહીં દોષરૂપ નથી પણ ગુણરૂપ છે. પુષ્ટિમાર્ગ જ એ પ્રકારનો છે, એમ હોવાથી આવું મર્યાદાત્યાગપૂર્વક સ્વસ્વરૂપનું દર્શન પોતાના પુષ્ટિભકત સિવાય બીજા કોઇને ન થાય તે પ્રમાણે પોતામાં રહેલા સર્વ જગત્‌નું આચ્છાદન કર્યું એ આચ્છાદનનો મર્મ છે. તેમના સિવાય બીજું કાંઇ હું જાણતો નથી, એ વાકયમાં બીજા કોઇને ભગવાન્ ઓળખતા નથી એમ કહ્યું તેમ જ પોતાનું સ્વરૂપ પણ તેમને માટે જ પ્રકટ કર્યું, અને તેમના સિવાય (પુષ્ટિભકતો સિવાય) બીજા કોઇને તે સ્વરૂપનો સંબન્ધ નથી તે જ આચ્છાદનથી સમજવું. આ અર્થ અલૌકિક છે તે ભગવાન્‌ના વચનબલથી અને ભક્તિથી ભાવિત અંતર્હૃદયથી સમજવો. આવો મર્મ હોવાથી ભગવાન્ વ્યાપક છે અને આચ્છાદન સંભવિત નથી એવી શંકા નિર્મૂલ છે. જો એમ ન હોય તો '**हृदिस्थं कुरु केशवम्**' '**विसृजति हृदयं न यस्य ।**' (કેશવ ભગવાન્‌ને હૃદયમાં લાવો; જેનું હૃદય છોડતા નથી) વિગેરે ઘટી શકે નહિ. શ્રુતિ કહે છે કે 'ભગવાન્ દૂર પણ છે, પાસે પણ છે, અણુ છે, મોટા છે' વિગેરે સર્વનું તાત્પર્ય પણ આ જ છે. ભગવાન્‌રૂપ વસ્તુ જ આવી વિરુદ્ધધર્માશ્રયવાળી હોવાથી જ અને તે ભગવાન્‌ને ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણોથી સિદ્ધ હોવાથી એમાં કાંઇ જ અઘટિત નથી.

કદંબપર ચઢવાનું જે કહ્યું તેનો મર્મ નીચે પ્રમાણે છે: લીલા કરતા કરતા ભગવાન્ શાસ્ત્રાર્થનો બોધ પણ કરે છે, જે ભકતોને ભગવાન્ તરફ આ કુમારિકાઓના જેવો ભાવ હોય તેમને જ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમનો સંબન્ધ થાય છે, બીજાઓને કદિપણ થતો નથી. તેમને પુરુષોત્તમસ્વરૂપથી દૂર રાખવાને તેમનામાં આસુરધર્મનો પ્રવેશ આવશ્યક છે. એ આસુર આવેશ ભગવાન્‌થી અધિષ્ઠિત વૈષ્ણવોવડે અને શ્રવણાદિ વૈષ્ણવધર્મો વડે જલદીથી પોતે દૂર કર્યો, તે જણાવવાને માટે આચ્છાદન અને કદંબઆરોહણ વિગેરે કહ્યાં છે. સેવકો પાસે હોવા છતાં ભગવાને પોતે વસ્ત્રો શા માટે લીધાં ? વસ્ત્રો લીધા વિના તેમને પાસે શા માટે ન બોલાવ્યા ? વિગેરે શંકાનું સમાધાન એ છે કે અહીં માત્ર વસ્ત્રગ્રહણ સમજવાનું નથી, કિન્તુ આ કુમારિકાઓને સાક્ષાત્ ભગવત્સંબન્ધમાં જે અન્તરાય હતો તે બીજી કોઈ રીતે દૂર કરવાનું શકય નહિ હોવાથી વસ્ત્રના બહાનાથી તેને દૂર કરીને અન્યત્ર (બીજે સ્થલે) મુકી દીધો. ભગવાન્‌ની કૃતિ (કાર્ય) લૌકિકવત્ જણાય છે, પરન્તુ ખરી રીતે તે અલૌકિક છે, એ અલૌકિક દર્શન ભગવદ્દૃષ્ટિથી થાય છે બીજી કોઇ રીતે થતું નથી.

ટિ૦ :–तेषामपि मायाधिदैविकीत्यादि । કુમારિકાઓ જો એમ જાણે કે આ બાલકો આધિદૈવિક સંબન્ધથી આપણા સંબન્ધીઓ જ છે તો ભગવાને પ્રથમ બોલાવ્યા કે તુરત જ વસ્ત્ર વિનાનાં છતાં તેઓ ભગવાન્ પાસે આવત. કારણ કે આ બીજા પુરુષો નથી એવું જ્ઞાન હોવાથી, અન્ય પુરુષની દૃષ્ટિ પોતાના આવરણ વિનાના શરીર પર પડશે એવી બીક તેમને રહેત નહિ. પણ આ બાલકોએ હસીને તેમ જાણવા દીધું નહિ, અને તેથી ઉલટું જ જણાવ્યું, એ જે તેમનું કપટ તે જ તેમની (બાલકોની) માયા. તેથી આ બાલકો બીજા પુરુષો છે એમ જ્ઞાન થવાથી અને પોતે ભગવાન્‌ના અનન્ય હોવાથી તેમના દેખતાં વસ્ત્ર વિનાનાં પોતે આવ્યાં નહિ. તેઓ આધિદૈવિક

વાની ભગવાનની ઇચ્છા રસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે અને તેમની પરીક્ષા કરવાને માટે હતી.

લે૦ :—अन्तरा स्थितमिति । પ્રતિબંધની નિવૃત્તિની પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી અને વરકન્યાના વિવાહમાં અન્તર્પટ દૂર કરાય છે તેથી અને વરણ કરેલું હોવાથી તેને માટે વસ્ત્રો હરણ કર્યાં તે જણાવવાને આભાસ કહ્યો. किञ्च વિગેરે. કદંબ ઉપર ચડવાથી નિષ્કામતાની શંકાનો અભાવ કહ્યો, અને प्रहसन् એટલે હસવારૂપ કામ તેમનામાં યોજવાથી પણ નિષ્કામતાનો અભાવ કહ્યો. बलकार्यमिव । બલના કાર્યને માટે એટલે તેમનામાં પુરુષપણાથી રસનો અનુભવ કરાવવાને માટે. अत एव વિગેરે, દષ્ટિદ્વારા સ્થાપવાથી યથોચિત ભોગને અનુકૂલ જ્ઞાનશક્તિનું આ બાલકોને દાન કરશે.

યો૦ :—નીપ એટલે नितराम् ई कामं पिबति इति नीप इति. હમેશાં કામનું પાન કરે તે નીપ એટલે કદમ્બ. ई કામબીજ છે એ મંત્રશાસ્ત્રમાં સિદ્ધ છે, તેથી કાર્યને સિદ્ધ કરવાને માટે ત્યાં વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાને સ્થલે તેમને લઇ ગયા. આ પ્રમાણે ટિપ્પણીજીમાં स्वान्तः स्थितैः વિગેરેનો જે અર્થ કહ્યો છે તેની યુક્તિ કહી. આ અધ્યાયમાં સુબોધિનીની પંક્તિઓ બહુ ગૂઢ અર્થવાળી છે તેનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઇએ, પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણે વિસ્તારથી ટિપ્પણીજીમાં વ્યાખ્યાન કરેલું છે માટે ત્યાં જોઇ લેવું.

સુ૦ :—ભગવાનનું વાકય अत्रागत्य એ શ્લોકથી કહે છે :—

अत्रागत्याबलाः कामं स्वं स्वं वासः प्रगृह्यताम् ।
सत्यं ब्रुवाणि नो नर्म यद् यूयं व्रतकर्शिताः ॥१०½॥

હે અબલાઓ અહીં મારી પાસે આવીને તમારાં પોતપોતાનાં કામરૂપી વસ્ત્રો સારી રીતે ગ્રહણ કરો, હું સત્ય કહું છું, મશ્કરી કરતો નથી કારણ કે તમે વ્રત કરવાથી કૃષ થઈ (સુકાઇ) ગયાં છો. ૧૦½.

સુ૦ :—અમારો કામ ત્યાં જતો નથી, માટે અહીં જ આવીને કામરૂપી વસ્ત્ર એટલે વસ્ત્રરૂપ આચ્છાદક (ગ્રહણ કરો), અને કામમય હોવાથી પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લઇ જાઓ, એ લોક રીતે અર્થ છે. સર્વ કામનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ અહીં વસ્ત્રોમાં જ રહ્યું છે.

આ પ્રમાણે ભગવાને આપેલાં કામરૂપી વસ્ત્રના સંબન્ધ પહેલાં તે ગોપીજન નિષ્કામ જ હતાં, હવે પછી પણ પહેલાંના કામની માફક અથવા વસ્ત્રની માફક જો હરણ કરે તો ગ્રહણ વ્યર્થ થઇ જાય, તેથી કહ્યું કે प्रगृह्यताम् પ્રકર્ષથી એટલે સારી રીતે, કદી પણ જતો ન રહે એવી રીતે, ગ્રહણ કરો. કામનું દાન કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે તમો અબલા છો, બળ આ વસ્ત્રથી જ મળશે, તેથી જ ઇન્દ્રિયવિનાની એટલે સામર્થ્યવિનાની સ્ત્રીઓને અબલા કહે છે. अबला ને બહુવ્રીહિ સમાસ ગણીએ તો દાનનું નિમિત્ત સ્વાર્થને માટે એટલે ભગવાનને પોતાને માટે ભગવાને કામ અને વસ્ત્રનું દાન કર્યું (કે જેથી એ અબલાઓને ભગવાનની સાથે રમણ કરવાનું બલ પ્રાપ્ત થાય). (अन्यथा) જો એમ નહિ કરે તો રસશાસ્ત્રની મર્યાદાનો ભંગ થાય. વસ્ત્ર પણ જે મારે વિષે રહેલું છે તે બલથી લઇ લો. એવો પણ રસનો ધ્વનિ છે. જે મારાં હોય તેમણે જ પૂર્વે ત્યાગ કરેલા અર્થનો પરિગ્રહ કરવો, (अन्यथा) નહિ તો અનિષ્ટ થાય.

બાલકોના હાસ્યરૂપ માયાથી આ કુમારિકાઓ વ્યાપ્ત થયાં હતાં, તેથી તેઓ મારું એટલે ભગવાનનું વાકય અપ્રમાણ અથવા અસત્ય માનશે એમ સમજી ભગવાન્ કહે છે કે હું તમને સત્ય કહું છું

બરાબર નથી. શંકા-તમો કહો છો તે જૂઠું નથી, વસ્ત્ર આપશો, પણ નગ્નદર્શન કરીને મશ્કરી કરવાને કહો છો, તેના સમાધાનમાં કહે છે કે હું મશ્કરી કરતો નથી, જો કે લોકદષ્ટિથી મશ્કરી જેવું લાગે છે, તો પણ વસ્તુતઃ મશ્કરી નથી. મશ્કરી ન હોવામાં યુક્તિ પણ કહે છે કે તમે વ્રત કરવાથી સુકાઈ ગયાં છો અને જેમણે વ્રત કર્યું હોય તેમની સાથે મશ્કરી ઉચિત નથી, અને વળી જેમને કલેશ થયો હોય તેમની સાથે પણ મશ્કરી ઉચિત નથી. જો એવી અવસ્થામાં પણ મશ્કરી કરે તો તેમાંથી વૈર ઉત્પન્ન થાય.

ટિં૦ :-अस्मदीयः काम इति। (અમારો કામ વિ૦) લોકમાં બોલનાર પોતાની પાસે કોઈને બોલાવવો હોય ત્યારે આવ એ શબ્દ વાપરે છે, અને પોતાથી દૂર મોકલવો હોય ત્યારે જા એ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ આ શ્લોકમાં આવીને એ શબ્દથી જ પોતાની પાસેની જગ્યામાં એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી अत्र એટલે અહીં આવીને એમ અહીં શબ્દ મુકવાની જરુર શી ? જો એમ કહો કે आ નો અર્થ સામે એવો થાય છે તેથી કઇ જગ્યાએ તે આકાંક્ષા પૂર્ણ કરવાની બાકી રહે છે તેથી અહીં अत्र પદ જરુરનું છે, તો એમ કહેવું ઠીક નથી. કેમકે પોતપોતાનાં વસ્ત્રો ગ્રહણ કરો એ વાક્યથી આવવાનું વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાને માટે જ છે, અને જો બીજી જગ્યાએ આવે તો વસ્ત્ર ગ્રહણ થઇ શકે જ નહિ, તેથી વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાને તેને યોગ્ય સ્થળે આવવું એ અર્થ પ્રાપ્ત થઇ રહે છે જ. જેમકે દંડથી ઘડો કર એ વાક્યમાં દઢ ઘડો કરવાની વાત તો આવી જ જાય છે. વળી અભિમુખ એટલે સામે, એટલે શું તેનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ. સમ્મુખ કહેવાથી અભિમુખનો અર્થ આવી જતો નથી. સમ્મુખ થવામાં જ અભિમુખનો અર્થ આવી જતો હોય તો જે મનુષ્ય સમ્મુખ ઉભો રહીને પાછે પગે પાછળ જાય તે પણ આવે છે એમ કહેવાય, પણ તે કંઇ આવતો નથી, તે તો જાય છે. વળી અભિમુખ થવું એટલે બોલનારની પાસેની જગ્યામાં આવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ છે, તેથી પણ અહીં अत्र પદની જરુર નથી. ત્યાં આવ્યો એ વાક્યમાં જેમ ત્યાં સાર્થક છે, તેમ अत्र પણ સાર્થક છે એમ ન કહેવું. ત્યાં આવ્યો તેને બદલે ત્યાં ગયો એવો પ્રયોગ પણ લોકો કરે છે, અને જે બોલનારનો અભિપ્રાય પાસે બોલાવવાનો છે તે તો નિયમથી आगच्छ એટલે આવ એમ आ નો પ્રયોગ કરે છે, તેથી आની શક્તિ પાસે બોલાવવામાં છે. ત્યાં આવ્યો વિગેરેમાં તો કઇ જગ્યાએ આવ્યો એમ જગ્યા જાણવાની ઇચ્છાથી પોતાને તે જગ્યાએ ઉભેલો માનનાર જે બોલનાર છે તેનો ઉપચારિક પ્રયોગ છે, એમ તો તારે પણ કબુલ કરવું પડશે. આ શંકાનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે :-

અત્યાર સુધી આ કુમારિકાઓ ભાવનાથી જ સર્વ કરતાં હતાં, સાક્ષાત્ ભગવાન્ પ્રકટ થયા નહિ હતા. જયારે સાક્ષાત્ પ્રકટ થયા ન હોય ત્યારે જ ભાવના ઉચિત છે, સાક્ષાત્ પ્રકટ થાય ત્યારે ભાવના ઉચિત નથી, કારણ કે ભાવના અને સાક્ષાત્ એ બે સરખા કહેવાય નહિ. પ્રકટ થયા પછી પણ પ્રથમની ભાવનાની સ્થિતિ ઉચિત નથી, માટે ભાવના અને તેના કાર્યનો ત્યાગ કરીને अत्र એટલે અહીં હું જે પ્રકટ છું તેની પાસે આવીને વસ્ત્ર લઇ જાઓ. વળી અત્યાર સુધી ભાવનાથી જ તેમના કામની પૂર્તિ થતી હતી. તે કાંઇ મુખ્ય કામ નહોતો, પરન્તુ તેનો આભાસ હતો. મુખ્ય કામ જ હું તમને દાન કરું છું આ પ્રમાણે ભગવાને પોતાના કામનું દાન કર્યું હોવાથી કુમારિકાઓને હવે આગળ કામપૂર્તિ સાક્ષાત્ સંબન્ધ વિના ભાવના માત્રથી થશે નહિ. આ ધ્યાનમાં રાખીને આચાર્યજીએ " अस्मदीयः कामः " એટલે મારો મુખ્ય કામ એવાં પદ મુકયાં છે. ભાવનાથી કરેલો કામ તે કાંઇ મુખ્યકામ નથી.

તો રસમર્યાદાનો ભંગ થાય. જેનું દાન કરવામાં આવે તે લેવું તેનું નામ ગ્રહણ કરવું છે. રસને વશ થઇ પ્રિય ભગવાન્ કુમારિકાઓને સ્વાધીન થાય ત્યારે નહિ દાન કરેલાં વસ્ત્રનું પણ રસના આધિક્યથી, બલથી ગ્રહણ કરવું તે **પ્ર** થી સૂચવ્યું છે. અહીં **સ્વં** એટલે મારું વસ્ત્ર, તે **સ્વં** એટલે તમારું જે પ્રમાણે થાય તે પ્રમાણે ગ્રહણ કરો એવો પણ અર્થ છે. આથી એમ પણ સૂચવ્યું કે મારી પાસે એવું કાંઇ પણ નથી કે જે તમને અપાય નહિ.

अबला સંબોધનથી એમ કહ્યું કે તમે જો કે પહેલાં બલરહિત હતાં તો પણ મારી પાસે આવીને ઉપર કહ્યું તેવાં બલવાળાં થાઓ. ઉપર કહેલા વાચ્ય અર્થમાં વસ્ત્રો ગોપિકાનાં જ છે એ વાત તો સિદ્ધ જ છે, તો પછી **स्वम् स्वम्** એટલે પોતપોતાનાં એ પદો કહેવાની જરૂર રહેતી નથી, અને તે વ્યર્થ થઇ જાય છે. તે વ્યર્થતા દૂર કરવાને માટે પક્ષાન્તરથી તેમાંથી નીકળતો ધ્વનિત અર્થ **अस्मदीयाभिः** વિગેરેથી કહે છે. અત્યારસુધી આ કુમારિકાઓ વસ્ત્રવત્ કામભાવનો પણ ત્યાગ કરીને વિહાર કરતાં હતાં. **मुदा** એ પદથી કહ્યું કે ભગવાનની ભાવનામાત્રથી જ એઓ પૂર્ણ મનોરથવાળાં હતાં. **अबला** સંબોધનથી હવે તેઓ સ્વતંત્ર નહિ હતાં પણ ભગવાનને અધીન એટલે ભગવાનનાં સ્વકીય થયાં હતાં, તેથી તેમને વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. **स्वं** પદ બે વાર મુકયું છે તેથી પૂર્વસિદ્ધ સ્વત્વનો અનુવાદ કર્યો છે, માટે ઋષિદશાની અંદર જે કામ પૂર્વ હતો અને જેને લીધે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી હતી તે કામ અથવા તો અહીં જ જે પૂર્વકાલિન કામ હતો તેનો ધ્વનિ છે. તેથી જ કહ્યું કે જે મારાં હોય તેણે જ પૂર્વપરિગ્રહ કરવો એટલે જે અર્થનો ત્યાગ કર્યો છે તેને ફરીથી ગ્રહણ કરવો. અન્યથા જો કુમારિકાઓ એમ સમજે કે અમારા વ્રતના બલથી અમે પોતે આટલું મેળવ્યું, અને હવે પછી પણ અમારા વ્રતના બલથી જ બીજું પણ મેળવીશું, તો ભગવાનને અધીન હોવાનો ભાવ તેમનામાં રહે નહિ, અને ભગવદ્દત્ત વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય નહિ, કારણ કે વ્રતરૂપી કર્મનું ફલ અલ્પ હોવાથી વ્રતના ફલરૂપે મેળવેલાં વસ્ત્રનું અથવા કામનું ગ્રહણ અનિષ્ટ પરિણામ જ લાવે. સર્વાત્મભાવ અને શરણાગતિથી પ્રાપ્ત થયલો રસ ઇષ્ટ છે, તેના સિવાયનાં સ્વબલથી અથવા વ્રતબલથી પ્રાપ્ત કરેલો અનિષ્ટ છે; તેથી કહ્યું કે પહેલાં જે **स्वं** એટલે તમારું સ્વકીય હતું તેનો તમે ત્યાગ કર્યો માટે ફરીથી તે **स्वं** એટલે તમારું થાય એવી રીતે મારી પાસેથી ગ્રહણ કરો એવો પણ અર્થ થાય છે. પહેલાંની માફક પ્રચુરભાવવાળાં તમે થાઓ એવો અર્થ છે. ભગવાનને તે જ ઇષ્ટ છે. જો એમ નહિ થાય તો રસાભાસને લઇને અનિષ્ટ થઇ જાય.

अन्यथा વિગેરે. અથવા **स्वंस्वं** નો એવો પણ અર્થ છે કે નાયિકાભેદથી જે કુમારિકાનો જેવો ભાવ હોય તે ભાવને અનુરૂપ વસ્ત્ર ગ્રહણ કરો, પોતાને અનુરૂપ વસ્ત્ર ગ્રહણ નહિ કરે તો રસનું પોષણ નહિ થાય, એ જ બાબત **अन्यथा** વિગેરે પદોથી કહી છે. જ્યારે રસ ઉચ્છલિત થઇને અત્યન્ત વધી જાય ત્યારે તો તેની વ્યવસ્થા જુદી જ છે એટલે તેમાં કાંઇ અયુક્ત નથી, કેમકે રસ વધે તેને માટે જ આ કરવાનું છે.

અથવા આ પ્રકરણ કયારે ત્યાગ કરવો, કયારે ત્યાગ ન કરવો વિગેરેના નિર્ણયરૂપ હોવાથી તેના નિર્ણયનો ધ્વનિ પણ અહીં છે તે **अस्मदीयाभिः** વિગેરેથી કહે છે. અહીં આ આશય છે. હાલમાં આ ગોપિકાઓને હવે પછી જે બીજી અવસ્થા પોતાની થવાની છે તેની સ્ફૂર્તિને લીધે પોતાપણાના અનુસંધાનપૂર્વક વસ્ત્રનું સ્થાપન તીરને વિષે થાય. કિન્તુ પૂર્ણરસને લીધે મારી આ અવસ્થા હમેશાં થાઓ એવી પણ ગોપીજનને કદાચિત્ અપેક્ષા થાય, અને તેથી પ્રિય ભગવાનનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર હું ગ્રહણ કરીશ એવી દરેક ગોપીજનને ભાવની સ્ફૂર્તિ થાય તેથી વસ્ત્રનો ત્યાગ જ કર્યો

માત્ર તીરપર મુકયાં એમ નહિ એમ સમજવું, અને એમ થાય તો ત્યાગ કરેલા વસ્ત્રનો પાછો પરિગ્રહ કરવો તે યોગ્ય કહેવાય નહિ, પણ ત્યાગ કરેલાનું પાછું ગ્રહણ ન કરવું તે વાકય મર્યાદામાર્ગીય હોવાથી અને આ ગોપીજન તો કેવલ ભગવાન્ જ ધર્મી છે તેને પરાયણ હોવાથી અને વેદવાકયને અધીન ન હોઇને કેવલ ભગવાનને અધીન હોવાથી તેઓ જે આપે તે જો પ્રથમ ત્યાગ કરેલું હોય તો પણ તે ગ્રહણ કરવું યુક્ત જ છે, અન્યથા જો એમ ન કરે તો મર્યાદામાર્ગીયપણું થઇ જાય. વળી ત્યાગ તો કેવલ વસ્ત્રોનો જ કર્યો હતો, ભગવાન્ તો હમણાં પોતાનાં કામરૂપ વસ્ત્રો તેમને આપે છે તેથી ત્યાગેલા વસ્ત્રોનું ગ્રહણ કર્યું એમ પણ અહીં નથી. આચાર્યે તો લોકદષ્ટિની અપેક્ષાથી એવું સમાધાન કર્યું અને ત્યાગના નિર્ણયને કહેવા માટે પણ એવુ સમાધાન કર્યું. અથવા પૂર્વપરિગ્રહમાં **नञ्-प्रश्लेष** કરવો અટલે અપૂર્વપરિગ્રહ એમ વાંચવુ. તેનો અર્થ એ છે કે જે અમારાં છે તેઓએ જ જે નવાં કામરૂપી વસ્ત્રો આપું છું તે તેમણે ગ્રહણ કરવાં.

અથવા પૂર્વપદથી પ્રથમનો ઋષિરૂપ પુરુષપણાનો ધર્મ સમજવો. જો પુરુષપણું ન હોય તો સર્વભાવથી શરણાગતિ ન થાય, આથી એમ અર્થ થયો કે પહેલાં દણ્ડકારણ્યમાં તમે પુરુષો હતા તે જ ગોકુલમાં આવીને સ્ત્રીઓ થયા. તેથી પોતાના તેમની સાથેના પૂર્વસંબન્ધનું સ્મરણ કરાવ્યું. અને **अत्र आगत्य अबला** હે અબલાઓ અહીં આવીને, એ પ્રમાણે તેમને સંબોધન કરીને તેમનું કર્તવ્ય શું છે તે કહ્યું. અહીં **वासः** એટલે વસ્ત્ર, તેવો અર્થ ન કરતાં **वा** અને **सः** એમ બે પદ જુદાં વાંચવાં. **सः** એટલે પહેલાં તમારામાં જે હતો તે પુરુષરૂપ ધર્મ મારી પાસેથી સારી રીતે લો. અહીં **स्वं स्वं** એટલે પોતપોતાનાં એમાં **स्वं** પદ અવ્યય કહ્યું છે તે **सः** ના વિશેષણરૂપે લેવું. જે અર્થનો ધ્વનિ હોય તેમાં લિંગ વિગેરે એટલે જાતિ વિભક્તિ વિગેરે અપેક્ષિત નથી, તેથી પણ વિશેષણ લઇ શકાય. જો એમ ન રુચે તો **स्वं स्वं** ને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય સમજવાં. સર્વભાવથી જે શરણે આવેલા છે તેમને પોતાના આનન્દનું દાન શૃંગારની રીતથી જ કરશે. એ શૃંગારરસ માન, ખંડિતા વિગેરે ભાવોથી જ પૂર્ણ થાય છે. સર્વાત્મભાવની સ્ફૂર્તિમાં માન ખંડિતા વિગેરે ભાવનો સંભવ નથી, માટે કોઇક વખત તેવા ભાવો થશે અને કોઈકવાર નહિ થાય, એમ વિકલ્પથી પુરુષધર્મને ગ્રહણ કરો એમ **वा** અને **सः** એમાંના **वा** શબ્દથી કહ્યું. **सः** ના વિસર્ગનો લોપ છાન્દસ છે તેથી મૂલમાં આ ધ્વનિત અર્થ સમજવો.

લે૦ :–काममयत्वात् વિગેરે એટલે **सोमाय वासः** સોમને માટે વસ્ત્ર એ સ્થલે શ્રુતિમાં "**क इदं कस्मादात् कामः कामाय**" **इति श्रुतेः**। કોણે આ કોને આપ્યું, કામે કામને આપ્યું એમ શ્રુતિ હોવાથી આ વસ્ત્ર કામરૂપ છે. **आधिदैविकम्** એટલે આધિદૈવિક સ્વરૂપ. **अत्र** એટલે વસ્ત્રોમાં. **निरिन्द्रियाः** ઇન્દ્રિય એટલે સામર્થ્ય તે વિનાનાં એટલે અસમર્થ. જો બહુવ્રીહિ સમાસ લઇએ તો પણ અસમર્થને ભોગનો સંભવ ન હોવાથી બલ સંપાદન કરી આપવું તે પણ મારે માટે જ છે અને તેથી જ આ વસ્ત્રદાન સ્વાર્થને માટે જ છે. એમ સિદ્ધ થાય છે. **षष्ठयन्तबहुव्रीहि** માં પણ **न बलं याभ्यो यन्निमित्तकं बलं मम नास्ति अहं भवदधीनः अतो ददामि** એટલે જેમના નિમિત્તનું બલ મારી પાસે નથી, હું તમારે અધીન છું માટે આપું છું, એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે નિમિત્તતામાં બહુવ્રીહિ લઇએ તો નિમિત્તના બોધક **चतुर्थ्यन्तबहुव्रीहि**માં પણ સિદ્ધ થાય છે. **मायया च** એમાં પરિહાસનું વચન કહ્યું એમ **च**કારનો અર્થ વધારાનો સમજવો.

સુ૦ :–વળી અમારા સ્વરૂપના વિચારથી પણ આ જૂઠું થઇ શકતું નથી તે न मया

न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे विदुः ।
एकैकशः प्रतीच्छध्वं सहैवोत सुमध्यमाः ॥११½॥

મેં જે પહેલાં કહેલું તે કદાચિત્ મિથ્યા થતું નથી. તે આ વયસ્યો જાણે છે. તમે એક એક અથવા સર્વ સામટાં આવીને વસ્ત્ર ગ્રહણ કરો. તમે શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળાં છો.

સુ૦ :–वा અનાદરના અર્થમાં છે અને સમ્મુચ્ચયના અર્થમાં છે. મેં જે પહેલાં કહ્યું હતું તે કદાચિત્ પણ જૂઠું થતું નથી. उदितम् એટલે કહેલું, પહેલાં કહેલું તે उदित-पूर्वम्. અથવા હું જગતકર્તા હોવાથી મારું સજાતીય જગત્ મેં ઉત્પન્ન કર્યું છે. મારાથી ઉત્પન્ન થયલું કદાચિત્ પણ મિથ્યા હોતું નથી, એ वै એટલે નિશ્ચય છે. તેમાં આ આધિદૈવિક ઋષિયો સાક્ષી છે, અને તેઓ જાણે છે. પરન્તુ તમોએ આધિદૈવિક સ્વ-રૂપનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી અને તેમની માયાથી મોહિત થવાથી તમને સન્દેહ થાય છે. આગમનનો પ્રકાર કહે છે કે એકએક જણ આવીને પોતપોતાનું વસ્ત્ર ગ્રહણ કરો, જો એમ કરશો તો પ્રત્યેકનો જૂદો ભોગ થશે. અથવા સર્વથા મત્સર વિનાનાં હો અને અત્યન્ત ભક્ત હો તો એકઠાં પણ આવો. આ પક્ષ એકઠાં આવવાનો વધારે સારો છે. શંકા–ભગવાન્ આ જે કરવા યોગ્ય નથી તેનો ઉપદેશ શા માટે કરે છે ? ઉત્તર–તેઓ કુમારિકાઓ સારા મધ્યવાળાં છે, મધ્યસ્થાન જેમનું સુન્દર છે એટલે જેઓ શુદ્ધ અંતઃ-કરણવાળાં છે અને સર્વ બન્ધનની સિદ્ધિને માટે ભગવાને પૂર્ણજ્ઞાનદષ્ટિથી તેમની તરફ જોયું છે, તેથી સર્વ પ્રકારે શોભારૂપ તેઓ થાય છે.

લે૦ :–मया वा इति મારું કરેલું જગત્ મિથ્યા નથી કિન્તુ સત્ય જ છે એવો અર્થ છે.

સુ૦ :–આ પ્રમાણે ભગવાને કહ્યું છતાં પણ તેઓ આવ્યાં નહિ તે तस्य એ શ્લોકથી કહે છે :–

तस्य तत् क्ष्वेलितं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः ।
व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासा न निर्ययुः॥१२½॥

તે ભગવાનનું તે મશ્કરીનું કાર્ય જોઇને ગોપીઓ (વિચાર રહિત હોવાથી) પ્રેમમાં ડુબી ગયાં, પછી લજ્જા પામ્યાં. અને એક બીજાની સામે જોઇને તેમને હાસ્ય ઉત્પન્ન થયું, અને જલની બહાર નીકળ્યાં નહિ. ૧૨½.

સુ૦ :–તે નિરોધ કરનાર ભગવાનનું તે પ્રસિદ્ધ મશ્કરીનું કૃત્ય જોઇને (તેઓ આવ્યાં નહિ,) આમ મશ્કરીરૂપ સમજવાથી તેઓએ વાકયના અર્થનો વિચાર કર્યો નહિ, અને તેનો તે સમય જોઇને તેનું મશ્કરીપણું નિશ્ચય કરીને તે મશ્કરીના રસમાં પોતાનો પ્રવેશ સમજ્યાં, તેઓ ગોપીઓ હતી એટલે વિશેષ (બહુ) વિચાર કરવાની શક્તિ તેમનામાં હતી નહિ, તેથી કેવલ ભગવાનના પ્રેમમાં ડૂબી ગયાં. પ્રથમ તો સ્નેહ વડે જ ડૂબ્યાં, પછી (ભાવનાથી ભગવાનની સાથે) અંતરસંબંધ થયો. જ્યારે બહારનું જ્ઞાન થયું ત્યારે લજ્જા ઉત્પન્ન થઇ. પછી પ્રત્યક્ષ રીતે પોતાનો ભોગ થયો હોય એમ માનતાં સંમતિને માટે એક બીજાની સામે જોવા લાગ્યાં. ત્યારે દરેકના સંબન્ધનું જ્ઞાન બીજીને થયું નહિ તેથી કૌતુક (પોતાને જ અંદર સંબંધ થયો અને બીજીઓને નહિ એમ સમજીને) રસ ઉત્પન્ન થયો, અને તેમને હાસ્ય થયું. લોકરીતિએ પણ તેમને હાસ્ય થયું તેથી જલની બહાર તેઓ આવ્યાં નહિ.

લે૦ :-अनेन इति. क्ष्वेलितत्व એટલે મશ્કરી સમજ્યાં તેથી. તેમને વિચાર ન હોવાથી તેમને મશ્કરીપણાનું જ્ઞાન થયું. વળી મશ્કરી સમજવામાં બીજો પણ હેતુ किञ्च થી કહે છે. अन्योन्यसम्बन्धाभावात् એક બીજાના ભગવાનની સાથેના સંબન્ધના અજ્ઞાનને લીધે. कौतुकम् પોતાને જ ભગવાનની સાથે अन्तः सम्बन्ध થયો બીજાઓને નહિ એમ માનવાથી થતું કૌતુક.

સુ૦ :-ભગવાન્ તેમના અંદરના ભાવને જોઇને ફરીથી પહેલાંની માફક જ બોલ્યા તે एवं ब्रुवति એ શ્લોકથી કહે છે :-

एवं ब्रुवति गोविन्दे नर्मणाक्षिप्तचेतसः ।
आकण्ठमग्नाः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् ॥१३½॥

આ પ્રમાણે ફરીથી પણ ભગવાન્ જ્યારે એમ જ બોલ્યા ત્યારે પરિહાસના વચનથી તેમના ચિત્તને ક્ષોભ થયો, કંઠ પર્યન્ત જલમાં સર્વ અવયવોને ઢાંકીને રહ્યાં, શીતલ જલમાં ધ્રુજવા લાગ્યાં, અને તેમણે તે ભગવાનને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૩½.

સુ૦:-ત્યારે ફરીથી પણ ભગવાન્ આ જ પ્રમાણે બોલ્યા તેથી પરિહાસના વચન વડે કે જે ઉપર ઉપરથી જ પરિહાસરૂપે જણાતાં હતાં તેથી તેમને હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થયો, અને તેમના ચિત્તમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો, અને અર્થનો વિચાર કર્યાવિના એમ સમજ્યાં કે જો બહાર નીકળીશું તો ભગવાન્ કોપ કરશે, અથવા નિર્લજ્જ છીએ એમ જાણશે, તેથી કંઠ સુધી જલમાં ડૂબેલાં રહ્યાં કે જેથી પોતાના શરીરનો એક પણ અવયવ જણાય નહિ. પછી લૌકિક રસ અને ભય તેમના ચિત્તમાં થયો, અને બહારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી ઠંડા જલમાં ધ્રુજવા લાગ્યાં. પછી દેહભાવ દ્રઢ થવાથી પ્રથમના ભાવ ભૂલી ગયાં, અને સાક્ષિઓથી વ્યામોહિત થઇને યથાર્થજ્ઞાનરહિત થવાથી તે ભગવાન્ પ્રતિ કાંઇક બોલ્યાં.

લે૦ :-साक्षिभिः व्यामोहिताः । સાક્ષિઓથી વ્યામોહિત થઇને. જે તેમના પુરુષભાવરૂપ હતા. કુમારિકાઓની કાંઇપણ અપેક્ષા તેમને હતી નહિ, અને ભગવાનનું જ સ્વચ્છન્દપણું સંપાદન કરીને ભગવાનનું જ કાર્ય સિદ્ધ કરતા હતા અને ભગવાનની સાથે હાસ્ય કરતા હતા, તેમનાથી વ્યામોહિત થયાં. ભગવાન્ અને બાલકો આપણને હસે છે એમ જાણીને યથાર્થ જ્ઞાન રહિત થયાં.

સુ૦ :-તેમનું વાક્ય मानयं भो कृथाः એ શ્લોકથી કહે છે :-

मानयं भो कृथास्त्वां तु नन्दगोपसुतं प्रियम् ।
जानीमोऽङ्ग व्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः ॥१४½॥

અરે તમે અન્યાય કરો નહિ. તમને તો અમે ઓળખીએ છીયે. તમે નન્દગોપના પુત્ર છો, અને અમને પ્રિય છો. હે અઙ્ગ! આખા વ્રજમાં તમારી કીર્તિ છે અમારાં વસ્ત્રો આપો. અમે ધ્રુજીએ છીએ. ૧૪½.

સુ૦ :-ભગવાન્ ભર્તા હોવાથી તેમનું નામ લીધું નથી. भो એ સંબોધન બાલકોને પોતે સંબોધન કરતાં નથી તે જણાવવાને માટે. नय એટલે ન્યાય. अनय એટલે અન્યાય કરો નહિ અમે હજી સુધી કુલસ્ત્રીઓ છીએ, અમારા અંગનું દર્શન બીજા પુરુષની દૃષ્ટિથી થયું નથી તેથી હાલમાં બાલકોની દૃષ્ટિ અમારા અંગપર પડતી જોઇએ નહિ. અને

પ્રમાણે કરવાથી અધર્મ તો થતો નથી તો પણ અન્યાય તો થાય છે, નીતિ અને લોકની વિરુદ્ધ તો થાય છે એ અર્થ છે. તમારે એમ ન માનવું કે મને આ કુમારિકાઓ (ભગવાન્ તરીકે) ઓળખતાં નથી, એમ હોવાથી વગરવિચારનું આચરણ હોવાથી એ કુમારિકાઓ જ દુષ્ટ છે. એ શંકાનું નિવારણ કરવા તેઓ કહે છે તમને તો અમે ઓળખીયે છીએ, પરમાર્થથી (તમે ભલે ભગવાન્ હો)તે જ્ઞાન અમને હિતકારી નથી, માટે તે પક્ષ તુ શબ્દથી દૂર કરે છે. કિન્તુ નન્દગોપના તમે સુત છો એમ અમે જાણીએ છીએ આથી એમ કહ્યું કે તમે અમારા રાજાના (ધણીના) પુત્ર છો, રાજપુત્ર કાંઇ અનીતિ કરે નહિ. વળી અમારા તમે પ્રિય છો. પરમ પ્રિતિના વિષય છો. આથી એમ સૂચવ્યું કે તમારી (એકલાની) દૃષ્ટિ અમારા અંગ પર પડે નહિ એવો અમારો અભિપ્રાય નથી. अङ्ग એ સંબોધનથી કુમારિકાઓ પોતે ભગવાનના અંગરૂપ છે એમ જણાવ્યું. શંકા--અન્યાય થયો તો શું થયું ? સમાધાનમાં કહે છે કે તમે વ્રજમાં પ્રશંસાપાત્ર છો. વ્રજમાં સર્વત્ર તમે પ્રશંસાપાત્ર હોવાથી તમારી અપકીર્તિ થશે. કોઇ મનુષ્યના ચિત્તમાં એમ આવશે કે સ્ત્રીઓને અટકચાળાં કરી રંજાડે છે. વળી કોઇને એમ લાગશે કે અયુક્તનું પ્રદર્શન કરાવે છે, આ કારણને લઇને જલથી બહાર નિકળતા પહેલાં જ વસ્ત્રો આપો. દયાને માટે કહે છે કે અમે ધ્રુજીએ છીએ.

સુબોધિનીજી પા. ૭ નીચેની ફુટનોટનું ભાષાન્તર. અથવા અમે તમને પ્રભુ નન્દરાયજીના પ્રિય પુત્ર તરીકે જાણીએ છીએ. પ્રભુનો અથવા નન્દરાયજીનો લાડકો પુત્ર કોઇની પણ દરકાર કરતો નથી, કારણ કે તે લાડમાં ઉછરેલો છે, તેથી કદાચ તેના મનમાં આવી પણ ઇચ્છા થઇ હશે તે સમજીને કહે છે કે અન્યાય કરો નહિ. હૃદયમાં ઉછળતા રસસમુદ્રના મોજારૂપ હાસ્ય સહિત આ વક્રોક્તિ છે એમ શ્રીગુસાંઇજી કહે છે એવું કેટલાંક લિખિત પુસ્તકોમાં અધિક છે.

સુ૦ :-દણ્ડનો અંગીકાર કરે છે તે श्यामसुन्दर ते दास्यः એ શ્લોકથી જણાવે છે:-

श्यामसुन्दर ते दास्यः करवाम तवोदितम् ।
देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद् राज्ञे ब्रुवामहे ॥१५३॥

હે શ્યામસુન્દર, અમે તો તમારી દાસીઓ છીએ. તમારું કહ્યું કરવાને અમે તૈયાર છીએ, હે ધર્મજ્ઞ, અમારાં વસ્ત્રો આપો, જો નહિ આપશો તો અમે રાજાને કહી દઇશું. ૧૫૩.

સુ૦:-સુન્દર એવું સંબોધન કહ્યું છે તેથી પોતે છેતરતા નથી એમ જણાવે છે. ભગવાનને તુલ્ય પોતાને ન માનવાથી સ્ત્રીપણાનો ત્યાગ કરીને દાસીપણું કહે છે કે અમે તમારી દાસીઓ છીએ, પણ તમારા સમ્બન્ધીઓનાં અથવા આ બાળકોની દાસીઓ નથી. શંકા-દર્શનની ઇચ્છા દાસ્ય કહેવાથી કાંઇ દૂર થતી નથી, તેના સમાધાનમાં કહે છે કે તમારું કહ્યું કરવાને અમે તયાર છીએ, અમે દાસીઓ છીએ, પણ તમે જ માત્ર (બીજા નહિ) જે કહેશો તે કરવાને અમે તૈયાર છીએ. આ મર્મથી तव એમ એકવચન મુક્યું છે. હમણાં જે તમે કહો છો તે તો ઘણાનું વાક્ય છે એમ અભિપ્રાય છે. ત્યારે તો (જો તમે મારી દાસીઓ હો તો મારા કહેવાથી) મારા સંબન્ધી સર્વની દાસીઓ થાઓ. એમ જો કહો તો તેનો ઉત્તર આપે છે કે અમારાં વસ્ત્રો આપો એટલે અમે બધાની દાસી થવા તૈયાર છીએ. અથવા તો દાસીત્વની સિદ્ધિને માટે એટલે ભોગ્ય

નગ્ન સ્ત્રી, જેના સ્તન પ્રકટ છે એની સ્ત્રી, ઉન્મત્ત મનુષ્ય, પતિત મનુષ્ય, ક્રોધવાળા મનુષ્ય અને ભોગ કરતા મનુષ્યનું દર્શન કરવું નહિ.'

આ પ્રમાણે નગ્ન સ્ત્રીના દર્શનનો નિષેધ હોવાથી કહ્યું કે તમે ધર્મ જાણના હોવાથી તમને આમ કરવું ઘટતું નથી. આટલું કહેવા છતાં જ્યારે વસ્ત્ર ન આપ્યાં ત્યારે બહુ ક્લેશ થવાથી બહાર નીકળીને અથવા તો બહાર નિકળ્યા વિના પણ બહુ કાલમુખી કષ્ટનો અનુભવ કરીને પછી કહ્યું કે અમે રાજાને કહી દઈશું, નન્દરાજાને જણાવી દઈશું. અથવા અહીં એમ અભિપ્રાય છે કે નવ પદોથી નવ પ્રકારનાં કુમારિકાઓ કહ્યાં છે. રાજસરાજસી અથવા રાજસતામસીનું વચન 'मानयं भो कृथाः' એ છે. રાજસરાજસીનું **नन्दगोपसुतम्** એ વચન છે. રાજસસાત્ત્વિકીનું '**प्रियम्**'એ વચન છે. સાત્ત્વિકરાજસીનું '**व्रजश्लाघ्यम्**' એ વચન છે. સાત્ત્વિકસાત્ત્વિકીનું '**वेपिताः**' એ વચન છે. સાત્ત્વિકતામસીનું '**श्यामसुन्दर ते दास्यः**' એ વચન છે. તામસસાત્ત્વિકીનું '**करवाम तवोदितम्**' એ વચન છે. તામસરાજસીનું '**धर्मज्ञ**' એ વચન છે. બાકીનાંનું એટલે તામસતામસીનું '**नोचेद् राज्ञे ब्रुवामहे**' એ વચન છે.

टि० :–**राजसराजस्याः** વિગેરે. અહીં રાજસ વિગેરે જે ગુણો કહ્યા છે તે સ્વામિનીઓના પોતામાં એક બીજાથી જુદાજુદા ભાવો જણાવવાને માટે દૃષ્ટાન્ત રીતિએ કહ્યા છે. એ ભાવો પ્રાકૃત છે એમ જણાવવાને કહ્યા નથી. જો કોઇ વાદી હઠથી એમ કહે કે ત્રિલોકીની અંદર પ્રકૃતિના ગુણરહિત કોઈપણ વસ્તુ નથી, કેમકે '**न तदस्ति पृथिव्यां वा***' એ પ્રમાણે ગીતામાં પ્રભુનું વચન છે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે અહીં આ ભાવોને જ એવા ગુણરૂપ સમજવા. પ્રકૃતિના એટલે પ્રાકૃત એ ગુણો નથી. આથી એમ સમજવું કે અહીંની પ્રકૃતિ સામાન્ય રીતે જે પ્રકૃતિ કહેવાય છે તે નથી, પણ જુદી જ જાતની તે પ્રકૃતિ છે, અને તે પ્રકૃતિ રસરૂપ ભગવાનના સ્થાયિભાવરૂપ જ છે, અને તેથી જ ગીતામાં ભગવાને પૃથિવી વિગેરેમાં ગુણવગરની વસ્તુ નથી એમ સામાન્ય રીતે કહ્યું. લીલાસૃષ્ટિ તો અલૌકિક છે. અજન્ય એટલે નિત્ય છે. પૃથવી વિગેરેની અંદર તેનું સ્થાન નથી. તે તો બ્રહ્મવત્ છે. આ બાબત વિદ્વન્મણ્ડનમાં અમે વિસ્તારથી કહી છે.

લે૦ :–**तर्हि** જો તમે મારું કહ્યું કરતાં હો તો. **दास्योपि** એમાં **मतमम्बन्धिनामपि** એટલું અધ્યાહાર સમજવું. મારા સંબન્ધીઓની પણ દાસીઓ થાઓ એવો અર્થ છે. આમાં "આ તો અમે નહિ કરીએ, અમારાં વસ્ત્ર આપો" એવો ઉત્તર હોવાથી ભગવાન્ કહે તે કરવાપણું આવતું નથી, માટે પક્ષાન્તર કહે છે કે **दासीत्वसिद्ध्यर्थम्** દાસીત્વની સિદ્ધિને માટે. જો વસ્ત્ર અમે પહેરીશું તો બન્ને (તમારું કહેલું કરવાપણું અને દાસીપણું) સિદ્ધ થશે એવો ભાવ છે.

યો૦ :–**दासीत्वसिद्ध्यर्थम् वा** એટલે ભોગ્યદાસીત્વની સિદ્ધિને માટે. વસ્ત્ર ભૂષણ વિગેરેથી જે યુક્ત હોય તે જ દાસીઓ ભોગયોગ્ય થાય છે. આ મોટા અનુગ્રહનું કાર્ય છે, એટલો અનુગ્રહ જો હમણાં ન કરો તો સામાન્ય અનુગ્રહ કરવો જોઇએ, એવો આશય રાખીને કહે છે કે **दास्यसिद्ध्यर्थम् वा** એટલે પરિચર્યા અથવા સેવા કરાવવાને માટે વસ્ત્રો આપવાં જોઇએ. પરિચારિકાઓ વસ્ત્રરહિત હોય તે શોભતી નથી, માટે વસ્ત્રદાન કરવું જોઇએ એવો **दास्य** પદનો ભાવ છે.

સુ૦ :–આ પ્રમાણે તેમનાં વચનો સાંભળીને તેમના આધિદૈવિક સ્વરૂપોથી મોહિત થયાં હતાં, તે કારણથી ભગવાનના વાક્યની દરકાર ન કરતાં સ્વેચ્છાથી જ તેવાં થયાં હતાં તેથી ભગવાને લૌકિક બુદ્ધિથી તેમને **भवत्यः** એ શ્લોકથી કહ્યું–

श्रीभगवानुवाच ॥

भवत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा करिष्यथ ।
अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छन्तु शुचिस्मिताः ॥१६½॥

જો તમે મારી દાસીઓ હો અથવા મારું કહ્યું કરવાનાં હો, તો હે પવિત્ર મન્દહાસ્યવાળાં, અહીં આવીને તમારાં વસ્ત્રો લઇ જાઓ. ૧૬½.

સુ૦ :–જો મારા વાકયાનુસાર તમે ન કરતાં હો તો તમારા પોતાના વાકયાનુસાર તો કરવું જ જોઇએ. તમે તમારે પોતાને માટે બે વાકયો કહ્યાં છે. 'श्यामसुन्दर ते दास्यः' તે એક વાકય, અને " करवाम तवोदितम् " એ બીજું વાકય. માટે દાસીપણામાં અથવા દાસ્ય કરવામાં લોકને અનુચિત લાગશે તેનો વિચાર કરવો નહિ, તેમાં જો વાકય પ્રમાણે કરવું જ હોય તો અહીં આવીને તમારાં વસ્ત્રો લઇ જાઓ. જો બન્ને વાકયોમાં કહેલું નહિ કરો તો અસત્યમાં તમારો પ્રવેશ થશે અને નાશ જ થશે. દાસીપણામાં તો ધણીને સુખ થાય તેમ જ કરવું જોઇએ. બીજી કાંઇ મર્યાદા તેમણે પાળવાની નથી. માટે બીજો કોઇપણ તમારા (નગ્ન શરીરનું) દર્શન કરે તોપણ તેમાં તમને કાંઇ દોષ લાગતો નથી. આમ કરશો તો તમારા મનની નિષ્ઠા એટલે સ્થિરપણું થશે. જો તમે તમારા વચન પ્રમાણે કરશો તો તમારી વાણીનિષ્ઠા થશે એટલે વાણી સત્ય થશે. જો બન્ને નહિ કરો તો તો દેહનિષ્ઠા જ થશે, અને એમ થવાથી તમારો નાશ થશે. " वर्ति मे कुरु " એ વાકયથી પ્રભુના પતિપણાની પ્રાર્થના કરી, અને પોતાનું ભાર્યાપણું પહેલાં સંમત છે એમ સૂચવ્યું હતું તેથી यदि એટલે જો, તમો દાસી થવા " જો માગતાં હો તો " એમ ભગવાને કહ્યું.

સુ૦ :–ભગવાને ઈશ્વરભાવથી આ સર્વ કહ્યું હતું એમ વાકયાર્થ તેઓ જાણતાં નહિ હતાં છતાં તેઓ આવ્યાં એમ ततः એ શ્લોકથી કહે છે.

ततो जलाशयात् सर्वा दारिकाः शीतवेपिताः ।
पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य प्रोत्तेरुः शीतकर्शिताः ॥ १७½ ॥

પછી જલાશયમાંથી સર્વ બાલકીઓ ટાઢથી ધ્રૂજતી બે હસ્તવડે યોનિને ઢાંકીને ટાઢથી દુ:ખી થતી બહાર નિકળી. ૧૭½.

સુ૦ :–જલના સ્થાનમાંથી એટલે જલ જે જડ છે તેના સ્થાનમાંથી (તેઓ આવ્યાં). જલનો અભિપ્રાય એમ છે કે તેઓએ જવું નહિ. કારણ કે અજ્ઞાનીઓને તો મર્યાદા પાળવામાં જ શુદ્ધિની સંભાવના હોય છે. તેના કરતાં ભગવાન્‌ના વાકયમાં નિષ્ઠા રાખવી એ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. સર્વ આવી એમ કહેવાથી ઈશ્વરના વાકયને લીધે તેમનામાં જે ભિન્ન ભિન્ન ગુણ હતા તે તિરોભૂત થઇ ગયા.

दारिकाः બાલકીઓ, એમ જે શુકદેવજીએ કહ્યું તે તેમનું બાલકપણું જણાવવાને કહ્યું. જો દારિકા શબ્દ ન વાપર્યો હોત તો સભાને અને રાજાને તે કુમારિકાઓ તરફ અન્યથા (ઉલટો–દુષ્ટ) ભાવ થાત. શંકા–અત્યન્ત તામસ કુમારિકાઓ વાકયનિષ્ઠ કેવી રીતે થયાં ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેઓ ઠંડીથી ધ્રુજતાં હતાં તેથી બહારના ધ્રુજારાથી અને અન્દરની ઠંડીથી દુ:ખી થઇને [illegible]

સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવું જોઇએ (પરીક્ષાર્થે) તે માટે તેમની જાતિનું વર્ણન કર્યું. જો એમ નહિ કરે તો શુકનું માથું પડી જાય.

ટિ૦ :-મૂલમાં **તતઃ** પદથી માત્ર આનન્તર્ય એટલે 'પછીથી' એમ કહ્યું. એનો અર્થ એ નથી કે સાંભળીને સમજ પડવાથી (તેઓ આવ્યાં). પછી સુબોધિનીમાં કહ્યું છે કે તેમને વાકયનો અર્થ સમજ ન પડયો તે છતાં (આવ્યાં). તે વાકય "ઈશ્વર અથવા ધણીના વાકય પ્રમાણે કરવું જોઇએ" વિગેરેથી કહ્યું. **ईश्वरवाक्येन** (ઇશ્વરના વાકયને લીધે) વિગેરેનો અર્થ એ છે કે ગયા શ્લોકમાં રાજસરાજસ વિગેરે જે ગુણો કહ્યા હતા તેના ભાવવાળા ગુણોને લીધે તેઓ તેવાં વચન જ માત્ર બોલ્યાં હતાં, પણ આવ્યાં ન હતાં. પછી ભગવાને દાસીઓ તમે છો તો આવો એમ ન કહ્યું પણ જો દાસીઓ હો તો આવો એમ કહ્યું. તેથી જો નહિ આવશો તો દાસીપણું પણ રહેશે નહિ એમ જણાવ્યું. આતો બહુ જ અનિષ્ટ થાય એવો ભય તેમને ઉત્પન્ન થયો, આ ભયને લીધે તેમના રાજસરાજસ વિગેરે જુદા જુદા ભાવો તિરોભૂત થઇ ગયા. તેથી ઇશ્વરવાકયથી તે ભાવોનો તિરોભાવ થવાથી સર્વ એકરૂપ થઇ ગયાં, અને એકરૂપપણાથી તેઓ સર્વે આવ્યાં.

અત્યન્ત તામસી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન્ ગમે તે કહે તો પણ બાલકો પર-પુરુષ હોવાને લીધે તેમને નગ્ન શરીરનું દર્શન નહિ કરાવીશું એ આગ્રહ તે **અત્યન્ત તામસ** શબ્દથી સૂચવે છે. બાલકોને વિષે સ્વધર્મત્વ હતું (તેઓ પોતાના જ આધિદૈવિક સ્વરૂપો હતા), અને તેઓ કોઇ બીજા પુરુષ ન હતા, તે છતાં તે કુમારિકાઓને તેવું જ્ઞાન ન હોવાથી તેમણે આવો આગ્રહ કર્યો, એમ હોવાથી ભગવાનના વાકયને માન આપીને આવવું સંભવિત નથી, એ શંકાનું તાત્પર્ય છે. તેના સમાધાનનો આશય નીચે પ્રમાણે છે. પોતાની પાસે લાવવા, અને સર્વ રીતે પરીક્ષા કરવા માટે બાલકો તેમના પોતાના આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે એમ ન જણાવવું, એ બન્ને કાર્ય કરવાને માટે લીલામાં ઉપયોગી આધિદૈવિક કાલ જે ભગવાનનો મુખ્ય સેવક છે તેણે પોતાનો ધર્મ શીતપણું અન્દર અને બહાર પ્રકટ કર્યું. તેને લઇને જલની અન્દર તેઓ વધારે વખત રહી શકયાં નહિ. અને તેથી જ આની પહેલાં જલવિહારમાં પણ તેમને શીત-ટાઢ લાગી નહિ. હવે શીત પ્રકટ થવાથી તેઓ અન્દર રહી શકયાં નહિ, અને **शीतकर्शिताः** એટલે ટાઢથી દુઃખી થતાં એમ કહ્યું છે, તેથી પહેલાં રહેલો તેમનો આગ્રહ જતો રહ્યો, અને તેઓ બહાર આવ્યાં. આ સર્વ "**स्वभावाधीना एव**" સ્વભાવને અધીન થઇને એ શબ્દોથી સૂચવ્યું છે. શંકા-ઉપર કહ્યું તે સમાધાનથી તો કુમારિકાઓ કાલને અધીન થયાં, ભગવાનને અધીન ન થયાં એમ પ્રાપ્ત થયું. ઉત્તર-જો ભગવાનની આજ્ઞાથી આવ્યાં ન હોત તો એમ થાત. પણ એમ થયું નથી, કેમકે પૂર્વે જે વચન કહ્યાં હતાં અને પાછળથી ભગવાને જે વચનોનો અનુવાદ કર્યો હતો કે દાસ્ય વિગેરેથી કહેલું કરવું જોઇએ, તેની સિદ્ધિને માટે જ તેઓ આવ્યાં હતાં, કેમકે ભગવાને પણ તેવાં જ વચન તેમને કહ્યાં હતાં. અને **यदि** પદથી તેમને જણાવ્યું હતું કે જો હવે તમે આવશો નહિ તો પહેલાં તમે કહેલાં બન્ને વચનો સિદ્ધ થશે નહિ. માટે હવે પછી પણ જેમ ભગવાન્ કહે તેમ જ આપણે કરવું એવા વિચારથી જ તેઓ આવ્યાં, તેથી હાલના સમયમાં પણ ભગવાને કહેલું જ કર્યું, એટલે ભગવાનના વચનથી જ તેઓ આવ્યાં એમ એની મેળે સિદ્ધ થાય છે. (માટે આ શંકા ટકતી નથી). શીત અથવા ટાઢની જે વાત કહી છે તે તેમનો આગ્રહ ઘણો દઢ હતો તે જણાવવાને કહી છે. એટલે ટાઢથી ધ્રુજતાં છતાં અત્યન્ત દઢ આગ્રહને લીધે તેઓ આવ્યાં નહિ, પછી જ્યારે ભગવાને આવાં વચનો કહ્યાં ત્યારે તો આવ્યાં જ એવો અર્થ છે. **यदि** (જો) એ

તેઓ આવ્યાં, તે છતાં યોનિ ઢાંકીને આવ્યાં તેથી કાંઇક આગ્રહ તો રાખ્યો જ, તેથી **स्वभावाधीनात्र** (સ્વભાવને અધીન થઇને જ) એમ આચાર્યશ્રીએ કહ્યું. ભગવાન્ કહે તે ન કરવાથી કાલના ધર્મો બાધ કરે છે તે પણ ઠંડી લાગી એમ કહેવાથી જણાવ્યું. પરપુરુષને એટલે બાલકોને આપણે આવી સ્થિતિમાં દર્શન અપીશું નહિ વિગેરેમાં જે શંકા કહી હતી અને જે સમાધાન કર્યું હતું, તે જ આશયને લીધે આ સર્વ કર્યું. માટે આમાં કાંઇપણ દોષ રહેતો નથી.

લે૦ :–**परीक्षार्थमिति** । સર્વ પ્રકારથી વિચાર કરવાને માટે. **प्रमेयम् निरूप्यमिति** । સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવું જોઇએ તે હેતુથી પોતે યોનિ ઢાંકીને વિગેરેથી જાતિનું વર્ણન કર્યું. શંકા–ભલે એમ હો, તથાપિ સ્વભાવને અધીનપણાનો વિચાર બીજી કોઇ રીતે કહેવો જોઇતો હતો. સભામાં આવા શબ્દ વાપરવા ન હતા. સમાધાન–લીલાસ્થ સર્વ જીવો ભગવદ્રૂપ છે, તેમને લૌકિક માનીએ તો સંકોચને લઇને સભામાં તેમના સ્વરૂપનું કથન થઇ શકે નહિ. અને એમ થાય તો બ્રહ્મને લૌકિક માનવાને લીધે જેમ શાકલ્યનું માથું પડ્યું તેમ શુકનું પણ માથું પડી ગયું હોત.

યો૦ :–**अकथने शुकस्य इति** । જો શુકદેવજી તેમનામાં લૌકિક ભાવ માનીને રહસ્યવર્ણન ન કરે તો શુકદેવજીનું માથું પડે, પણ શુકદેવજી તો આ કુમારિકાઓને સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ માને છે, અને પુરુષોત્તમના સર્વાંગવર્ણનમાં જેમ દોષ નથી, તેમજ આ કુમારિકાઓના ગૂઢાંગનું વર્ણન કર્યું તેમાં દોષ નથી. વસ્તુતઃ તો તેઓ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણરૂપ છે. બ્રહ્માજીએ ભૃગુને કહ્યું છે કે 'હે પુત્ર ! વ્રજસુંદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી, તેઓ તો શ્રુતિઓ છે', તેનું અનુસંધાન રાખીને શુકદેવજીએ રહસ્યવર્ણન કર્યું. જો એમ વર્ણન ન કરત તો તેમનું માથું પડત, કેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે તારું માથું પડશે.

भगवानाहता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः ।
स्कन्धे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् ॥१८३॥

ભગવાન્ તેમને સર્વ પ્રકારે નિર્દુષ્ટ જોઇને તેમના શુદ્ધ ભાવથી પ્રસન્ન થયા. વૃક્ષના સ્કન્ધ ઉપર તેમનાં વસ્ત્રો મુકીને પ્રસન્ન થઇને કાંઇક હાસ્યસહિત નીચે પ્રમાણે ભગવાને કહ્યું. ૧૮૩.

સુ૦ :–પછી ભગવાન્ તેમને સર્વ પ્રકારે નિર્દુષ્ટ જોઇને, અથવા તો બાલકોને લીધે, તેમણે કાંઇક સંગ્રહ કરેલો હોવાથી કાંઇક અશુદ્ધ જોઇને, પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિ સર્વત્ર વ્યાપવા નહિ દીધી તેથી કાંઇક ગુસ્સે થઇને, તેમનો ત્યાગ કરવો એમ માનવા છતાં, તેમના શુદ્ધભાવથી, શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રસન્ન થયા. પછી ફરીથી જ્ઞાનશક્તિ પ્રકટ કરીને, વૃક્ષ વૈષ્ણવ હોવાથી તેના સ્કન્ધ ઉપર વસ્ત્રો મુકીને, તેમના વસ્ત્રરૂપી આવરણોને વૈષ્ણવ કરીને, પછી તેમનું નિદાન એટલે કહેવાનું સાંભળીને, કાંઇક મોહ કર્યો અને સ્મિત–હાસ્ય કર્યું, નહિ તો તેઓ મુક્ત થઇ જાય, અને પછી એવી રીતે બોલ્યા, કે જેથી પોતાનું વાકય ગોપિકાઓ અંગીકાર કરે.

ટિ૦ :–**ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्ता** । (જ્ઞાનદૃષ્ટિ સર્વત્ર વ્યાપવા નહિ દીધી) વિગેરે. અહીં આ સમજવાનું છે. ભગવાનની કુમારિકાઓના સર્વ અંગની દર્શન કરવાની ઇચ્છા પ્રચુર (પુષ્કળ) હતી. તે નહિ પાર પડવાથી તેમને રોષ થયો, તે '**अतः त्याज्या**' એથી દર્શાવ્યું છે. વચ્ચે પ્રસન્ન થયા એમ કહ્યું છે તેથી આ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં હસ્તનો અંતરાય પણ ભગવાન્ સહન કરી

ઉપર વસ્ત્રો મુકવાનું તાત્પર્ય 'तासामावरणानि' (તેમના આવરણો) વિગેરેથી કહે છે. અહીં આ આશય છે. પ્રથમ ભગવાનની સાથે અન્તરાય હોવાથી બીજે સ્થલે સ્થાપ્યાં, પછી જેમ વૈષ્ણવનો સંગ ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેમ તેમનાં વસ્ત્રો વૃક્ષના સ્કન્ધપર મુકવાથી તેમને વૈષ્ણવ ધર્મયુક્ત કર્યાં, એ તાત્પર્ય છે. કેમકે તે વસ્ત્રો ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવે છે તે બાબત ભગવાન્ તરત જ બીજા પદમાં આગળ કહેશે, એ વસ્ત્રો ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવે છે કેમકે તે રસના ઉદ્બોધક છે, તેથી તેવા ખાસ સ્થલ ઉપર (વૈષ્ણવ વૃક્ષના સ્કન્ધ ઉપર) તેમને મુકયાં એમ લાગે છે. તે વખતે ભગવાનને પ્રસન્ન થવાનો બીજો વિશેષ હેતુ શું છે એવી અપેક્ષા થાય તો કહે છે કે तासां निदानं श्रुत्वा. (તેમનું કહેવાનું સાંભળીને). निदान એટલે કહેવું. કુમારિકાઓએ કહ્યું કે તમે વયસ્ય સહિત છો, માટે તમારા કહેવાથી અમારે આવવું, કે નહિ આવવું, અને આવીએ તો તે સારું કે નહિ, તે અમને કાંઇ સમજ પડતી નથી, અમે તો કેવલ તમારે અધીન છીએ, માટે અમારા કૃત્યથી તમારા મનમાં શું આવશે તે અમને સમજ પડતી ન હોવાથી અમારું રક્ષણ આ બાબતમાં તમારે જ કરવું, આમ તેમની અનન્યતા સાંભળીને ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા. અથવા તો निदानं એટલે કુમારિકાઓનું સ્વરૂપ. પદ્મિની સ્ત્રીઓને નીવીમાં પદ્મગંધ હોય છે. જ્યારે વૃક્ષના સ્કન્ધપર વસ્ત્રો મુકયાં ત્યારે ભ્રમરોના ટોળાંઓનો ગુંજારવ ત્યાં થયો, તેમના ગુંજારવનું શ્રવણ તે જ નિદાન-શ્રવણ. તેથી પોતાને અનુરૂપ ઉત્તમ નાયિકાઓ છે એમ જાણી રસભાવનો ઉદ્બોધ થવાથી તેમના પર પ્રસન્ન થયા.

લે૦ :-अन्यार्थमिति । બાલકોને લીધે વિગેરે. બાલકોની દૃષ્ટિ ન પડે તેને માટે આટલો સંગ્રહ કર્યો, એમ જાણીને પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિ સર્વત્ર વ્યાપ્ત ન થવાથી કાંઇક દોષયુક્ત (તેમને માન્યાં). ततः पुनः । (પછી ફરીથી). પ્રથમ જોતાં છતાં તેવી રીતે ગૂઢાઙ્ગ ઢાંકેલું જોઇને રોષથી જાણે જોતા હોય એવા થયા, પછી સુન્દર મધ્ય જોઇને પ્રસન્નતાથી ફરી જોવા લાગ્યા.

યો૦ :-आहताः, आ એટલે સર્વ પ્રકારે. अहताः એટલે કોઈપણ અંશથી દુષ્ટ નહિ, એમ અહીં आ અભિવિધિના અર્થમાં છે. મહાભાષ્યમાં કહ્યું છે કે 'થોડાના અર્થમાં, ક્રિયાયોગમાં, મર્યાદા અભિવિધિમાં, જે आ આવે છે તે ङित् થાય છે. વાકય અને સ્મરણના અર્થમાં જે आ આવે તે ङित् થાય નહિ.' તેથી અહીં आ अहताः એ પ્રમાણે દીર્ઘ ખુશીથી લઇ શકાય. અભિવિધિને વિષે સંધિ આર્ષ છે. કેમ કે વ્યાકરણની રીતે સંધિ કરવી જોઇએ એમ મહાભાષ્યકાર ઋષિએ સિદ્ધ કરેલી છે.

સુ૦ :-ભગવાનનું વાકય यूयम् એ શ્લોકથી કહે છે:—

यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत् तदु देवहेलनम् ।
बध्वाञ्जलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंहसः कृत्वा नमो वो वसनं प्रगृह्यताम् ॥१९६॥

વ્રત ધારણ કરેલું હોવા છતાં તમે વસ્ત્રવિનાનાં થઇને જલને વિષે ક્ષોભ કર્યો, તે તમારું કૃત્ય નિશ્ચય દેવની અવગણનારૂપ છે. તે પાપને દૂર કરવાને મસ્તક ઉપર હસ્તની અંજલિ કરીને, નમસ્કાર કરીને (દરેક) તમારું વસ્ત્ર લઈ જાઓ. ૧૯૬.

સુ૦ :-'જલને વિષે અગ્નિ અને દેવતાઓ રહે છે, માટે જલને વિષે મૂતરવું નહિ, અને ઝાડો કરવો નહિ અને થુંકવું નહિ, વસ્ત્ર વગર સ્નાન કરવું નહિ. આ અગ્નિ ગુહ્ય છે. આ અગ્નિ અતિદાહ ન કરે તેને માટે (ઉપર પ્રમાણે કરવું નહિ)' આ શ્રુતિને લીધે વસ્ત્રવિના સ્નાન કરવાથી જલની અન્દર રહેલા અગ્નિ અને દેવતાઓ વ્રત વિગેરે

આવ્યા હતા, માટે સ્વતંત્રતાથી ફલદાન કરવાને, તે કર્મ સારા ગુણવાળું કરવાને બોલ્યા. તમે વ્રત ધારણ કર્યું તે છતાં વસ્ત્રવિનાનાં થઇને જલને વિષે ક્રીડા કરીને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો, માટે ક્રીડાથી અને વસ્ત્રના અભાવથી એટલે દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ બન્ને પ્રકારથી, જલનો ક્ષોભ કર્યો, તે દેવની અવગણના કરી તે પ્રસિદ્ધ છે. 'उ' એ નિશ્ચયના અર્થમાં છે. આ પ્રમાણે દોષનું નિરૂપણ કરીને તેના પ્રાયશ્ચિતનું નિરૂપણ કરે છે. બે હાથથી અંજલિ કરીને મસ્તક ઉપર તે અંજલિ મુકીને પાપનો નાશ કરવાને નમસ્કાર કરીને તમારું આ વસ્ત્ર લઇ જાઓ. આ પ્રમાણે જે હસ્ત (બાહુ) અથવા ક્રિયાશક્તિ તમારા અભિમાન-ની રક્ષાને માટે સ્થાપન કરી હતી તે ક્રિયાશક્તિ એટલે હસ્તને અપરાધની નિવૃત્તિ કરવાને માટે યોજો, તે પણ મસ્તક ઉપર એટલે જ્ઞાનશક્તિ સહિત યોજો, આમ કરવાથી જ દેવતા પ્રસન્ન થશે. કારણ કે તમારી ક્રિયા અથવા હસ્તનું મૂલ તે મસ્તકની જ્ઞાન-શક્તિથી વ્યાપ્ત થશે. શાસ્ત્ર જાણનારાઓ કહે છે કે આ જ પ્રવાહરૂપ ક્રિયાશક્તિ છે. તે જો જ્ઞાનથી વ્યાપ્ત થાય તો ફલ સિદ્ધ થાય અને કૃતાર્થ થાય.

લે૦ :–तत्रापि ज्ञानसहिता । તે પણ મસ્તક ઉપર એટલે જ્ઞાનશક્તિ સહિત યોજો. એટલે યોજવામાં પણ મારી જ્ઞાનશક્તિ સહિત કરવી જોઇએ. માથાસુધી જોડવાથી જ તેમ થશે એવો ભાવ છે. **एषैव, प्रौघरूपा शक्तिरिति तद्विदः,** શાસ્ત્ર જાણનારાઓ કહે છે કે આ જ પ્રવાહરૂપ ક્રિયાશક્તિ છે. **एषा एव** એટલે ક્રિયાશક્તિ જ. **प्रौघ, प्र** પુષ્કળ **ओघ** એટલે પ્રવાહ. પ્રાવાહિકી શક્તિ. **तद् विदः** શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ થયું છે કે એ કર્મ વડે બહુ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનશક્તિ બ્રહ્મરૂપી જ ફલ આપવાવાળી છે. તેમ અહીં નથી, તે જણાવવાને **एव** મુક્યું છે. તે શક્તિ જો જ્ઞાનથી વ્યાપ્ત થાય તો મોક્ષરૂપ મુખ્ય ફલ સિદ્ધ થાય, કેમકે જ્ઞાનીને તેની અભિ-વ્યક્તિ થવાથી મોક્ષ ક્રમથી સિદ્ધ થાય એવો સિદ્ધાન્ત છે. અહીં પણ પ્રાવાહિક અભિમાનનું રક્ષણ કરનાર ક્રિયાશક્તિ જો મારી જ્ઞાનશક્તિથી વ્યાપ્ત થાય તો પ્રાવાહિકત્વનો ત્યાગ થવાથી અને અનન્યતા સિદ્ધ થવાથી ભગવત્સંબન્ધરૂપી ફલ સિદ્ધ થાય, અને કર્મ સારા ગુણવાળું પણ થાય, એટલે **कृतार्थ** પણ થવાય. એટલે સાધેલો છે વ્રતરૂપી અર્થ જેણે એવા થવાય. **अर्थः** જે નરજાતિનું છે તે **व्रत** એ નાન્યતરજાતિને બદલે વાપર્યો છે, તે સામાન્ય રીતે કહેવાના અભિપ્રાયથી છે.

યો૦ :–या क्रियाशक्तिरभिमानरक्षार्थं स्थापिता । જે ક્રિયાશક્તિ તમારા અભિ-માનની રક્ષાને માટે સ્થાપન કરી વિગેરે. હાથ ક્રિયાશક્તિરૂપ હોવાથી જે હાથો લજ્જાની રક્ષાને માટે સ્થાપ્યા હતા તે બન્ને હાથ મસ્તકના ઉપર નમન કરવામાં સ્થાપીને અપરાધની નિવૃત્તિ કરવી જોઇએ. મસ્તક ઉપર હાથ યોજવામાં મારા જ્ઞાનથી તેઓ જોડાશે. ક્રિયામૂલ એટલે હસ્તનું મૂલ. હસ્ત મસ્તક ઉપર સ્થાપવાથી ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિથી વ્યાપ્ત થશે, એમ થવાથી સારી રીતે નિરીક્ષણ કરવાથી ભગવાનમાં ભાવવિશેષનો આવિર્ભાવ થશે. **एषैव** વિગેરે. આ લજ્જાની રક્ષાને માટે સ્થાપન કરેલી ક્રિયાશક્તિ પુષ્કળ પ્રવાહરૂપ છે, કેમકે ભગવાનને જે અભિપ્રેત નથી તેમ કરવાથી પ્રવાહના સંબન્ધવાળો સંસાર જ ઉત્પન્ન કરશે એવો અર્થ છે, તે ક્રિયાશક્તિ આ ભગવત્-સેવામાં જ યોજવી જોઇએ, એવા પ્રકારના જ્ઞાનથી જ જો યોજવામાં આવે તો પ્રવાહની ગતિને દૂર કરીને ભગવત્સંબન્ધને લીધે અલૌકિકી થાય અને પુષ્ટિમાર્ગના ફલને સિદ્ધ કરે.

સુ૦ :–તે કુમારિકાઓએ ભગવદભિપ્રાયને પણ જાણીને (અને ભગવાનના વાક્યનું શ્રવણ કરીને) ભગવાને કહ્યું તેના કરતાં અધિક કર્યું, તે **इत्यच्युतेनाभिहिता** એ શ્લોકથી કહે છે:–

इत्यच्युतेनाभिहिता व्रजाबला मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिम् ।
तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षात्कृतं नेमुरवद्यमृग् यतः ॥ २०½ ॥

અચ્યુત ભગવાને આમ કહ્યું તેથી આ વ્રજની અબલાઓએ વિનાવસ્ત્રે સ્નાનને વ્રતભંગ માનીને તે ભગવાનની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે તે વ્રત અને સર્વ કર્મના સાક્ષાત્ફલરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા, કારણ કે નમસ્કારથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે. ૨૦½.

સુ૦ :-અચ્યુત એટલે કોઇપણ અંશથી ચ્યુતિ અથવા સ્ખલન વિનાનું. પૂર્ણશક્તિવાળા એવા ભગવાનના કહેવાથી જેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, એવી વ્રજની અબલાઓ જેઓ સ્વભાવથી જ ચતુરાઇ વિગેરે દોષવિનાની હતી, તેઓ વસ્ત્રવિનાના સ્નાનને વ્રતનો ભંગ થયલો માનીને, પોતાના હૃદયમાં પણ તે કહેવું સત્ય છે એમ સમજીને, તે બાબતમાં પૂર્ણતા કરવાની ઇચ્છાથી અથવા તો તે વ્રતને પૂર્ણ કરનાર ભગવાનની ઇચ્છાવાળીઓએ (ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા). માત્ર દેવતાના અપરાધની નિવૃત્તિ કરવાને માટે નહિ, પણ તે વ્રત અને સર્વ કર્મના સાક્ષાત્કારરૂપ સાક્ષાત્ ફલરૂપે પ્રાપ્ત થયલા ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા. ફલ પ્રાપ્ત થયું એટલે સાધનની ન્યૂનતા, એટલે ભગવાનને પતિ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રતિબંધક રહ્યું જ નહિ, એ રીતે ફલની દૃષ્ટિવાળીઓએ તેવા ફલ સંપાદન કરાવનાર ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા. કેટલાક ટીકાકાર એમ કહે છે કે 'સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા,' તેમ કરવાનું કારણ એ છે કે નમસ્કારથી પાપ દૂર થાય છે. દેવતાનો અપરાધ શાન્ત થયો છતાં જલમાં ક્રીડા કરવાથી કર્મ અપૂર્ણ થવાથી ફલમાં વિઘ્ન આવે માટે એ બન્ને એક કાર્યથી જ નિવારણ થાય એમ નમસ્કાર કર્યા, અથવા તો તે ભગવાનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાથી પ્રણામ કર્યા. વ્રતનો ભંગ એમ પ્રથમ કહેલું હોવાથી તત્ પદ વ્રતચ્યુતિનો સૂચક છે એમ ન કહેવું, કારણ કે જો એમ કહીએ તો વ્રત અને તે સિવાયના સર્વ કર્મના ફલરૂપ જે ભગવાનને નિરૂપણ કર્યા છે તે વ્યર્થ થઇ જાય. વળી "दृढम् प्रलब्धा" વિગેરે ઈર્ષ્યાના હેતુનું કહેવું અયુક્ત થાય, વ્રત પૂર્ણ થયું એ પક્ષમાં તેને માટે જ સર્વ કહેલું ભગવાને કરાવ્યું તેથી અસૂયાનો હેતુ તેમને રહેતો નથી, પોતાના હિતની વાણી અથવા હિતના કૃત્યથી અસૂયાનો આરોપ સંભવતો નથી, પણ ઉલટું તેનાથી વિપરીત ભાવની સંભાવના થાય છે. શંકા–વ્રતની ચ્યુતિ માની તો પછી તેની ઉપેક્ષા કરીને પ્રિય ભગવાનને જ શા માટે નમસ્કાર કર્યા? ઉત્તર–કેમકે તે કર્મ અને સર્વ કર્મના ફલરૂપ ભગવાન્ હતા. શંકા–જો એમ કહેશો તો વ્રતચ્યુતિ માની એમ કહેવું વ્યર્થ થઈ જશે. ઉત્તર–વ્યર્થ નહિ થાય, કારણ કે તે સમયના ભાવનું પ્રૌઢપણું અહીંઆં નિરૂપણ કર્યું છે. જો એમ નહિ માનો તો "अवद्यमृग्" એ વિશેષણ વ્યર્થ થઇ જશે.

લે૦ :-अभिप्रायमपि. અભિપ્રાયને પણ જાણીને. એટલે વાક્ય શ્રવણ કરીને તેનો અભિપ્રાય પણ સમજીને એવો અર્થ છે. उक्तादप्यधिकम् । કહ્યું તેના કરતાં પણ અધિક. એટલે જે ભગવાને કહ્યું તે કર્યું. તે તો કાંઇ સંકોચથી પણ થઇ શકે, અને તેમ કરે તો સર્વથા સર્વ પ્રકારે તેમનું દર્શન ભગવાનને થાય નહિ તેથી ભગવાનની તેમને સર્વ પ્રકારે જોવાની ઇચ્છા જાણીને તે પૂર્ણ કરવાને માટે નિઃશંકપણે તેમ કર્યું અને કાંઇ પણ સંકોચ રાખ્યો નહિ એવો અર્થ છે. [illegible]

બાબતમાં પૂર્ણતા કરવાની ઇચ્છાથી. અહીં तत् એટલે तादृशे अर्थे એમ અર્થ લઇએ તો तत् સાતમી વિભક્તિવાળો અવ્યય સમજવો, અને तत्‌નો અર્થ तस्य લઇએ તો તેના આગલા પદની સાથે द्वंद्व સમજવો. એટલે तस्य એટલે વ્રતના અને અશેષ કર્મના સાક્ષાત્ ફલરૂપ એમ અર્થ થાય. फले जाते એટલે ભગવાન્ પધાર્યા તેથી. એનો नेमुः નમસ્કાર કર્યા એ સાથે સંબન્ધ છે. व्यर्थां એટલે વિરુદ્ધ છે અર્થ જેનો. પતિરૂપ ફલમાં પ્રતિબન્ધ કરે એવો. तादृशम् તેવા ફલને સંપાદન કરી આપનાર. कर्मच्छिद्रस्य એટલે ક્રીડાવડે કર્મમાં અન્તરાય થવાથી.

સુ૦ :–ત્યારે ભગવાન્ સન્તોષ પામ્યા અને વસ્ત્રો આપ્યાં તે तास्तथा એ શ્લોકથી કહે છે. :–

तास्तथावनता दृष्ट्वा भगवान् देवकीसुतः ।
वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत् करुणस्तेन तोषितः ॥ २१½ ॥

તે કુમારિકાઓને આ પ્રમાણે અધિકપણે પ્રણામ કરતી જોઇને ભગવાન્ દેવકીસુતે કરુણા કરીને તેમને (અપૂર્વ) વસ્ત્રોનું દાન કર્યું, કારણ કે તે નમસ્કારથી ભગવાનને સંતોષ થયો હતો. ૨૧½.

સુ૦ :–જો ચતુરાઇથી નમસ્કાર કર્યા હોત તો ભગવાન્ સન્તુષ્ટ થાત નહિ, પરન્તુ આ પ્રમાણે એટલે ભગવાને કહ્યા કરતાં અધિક રીતે નમેલી જોઇને સન્તુષ્ટ થયા. માત્ર ચતુરાઇથી તેમણે નમન કર્યું નહોતું, તેથી મારો અભિપ્રાય જાણીને મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે જ નમસ્કાર કર્યા એમ ભગવાને જાણ્યું, તેનું કારણ તે પોતે ભગવાન્ હતા. કૃપા કરવાનો હેતુ એ છે કે જેમ દેવકી ઉપર કૃપા કરીને તેના સુત થયા, તે જ પ્રમાણે આ કુમારિકાઓ ઉપર કૃપા કરીને તેમના પતિ થયા. પછી વસ્ત્રો તેમને પ્રકર્ષથી આપ્યાં. ताभ्यः એમાં ચતુર્થી વિભકિત કહી છે તેથી અપૂર્વ દાન કર્યું એમ સૂચન કર્યું છે. [*તેથી અર્થ વિશેષ હોવા છતાં અહીં दा એટલે આપવું એ પદ વાપર્યું છે, કારણ કે दा માંનો दा જતો રહીને એક નવો यच्छ् (અપૂર્વ) થાય છે. તેમ અહીં પણ દાન કરવાના વસ્ત્રોમાં પ્રથમના કેવલ વસ્ત્રોની નિવૃત્તિ કરીને અપૂર્વ એટલે નવાં ભગવદ્‌ભાવાત્મક કામરૂપ વસ્ત્રો ભગવાને સંપાદન કરીને આપ્યાં. તેથી જ "प्रेङ्खणङ्गसज्जिताः" ૨૩ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે ત્યાં આ (નવાં) વસ્ત્રદાનને જ હેતુરૂપ કહ્યાં છે. કેમકે "परिधाय स्ववासांसि" (પોતપોતાનાં વસ્ત્રો પહેરીને) કહ્યું છે. તેથી જ स्व પદ કહ્યું છે, કારણ કે નાયિકાઓને પ્રિય ભગવાન્ તરફ અતિઉત્કટ ભાવ ઉત્પન્ન થયો એ स्व એટલે ભગવાનનો પોતાનો જ દાન કરેલો ભાવ છે. નહિતો પ્રયોજન વિના स्वपद કહેત નહિ.] અર્થ એ છે કે તેમને વિષે જે પ્રકારથી તેમનો પૂર્વોકત કામ સિદ્ધ થાય તે રીતે તેમને પ્રકર્ષથી દાન કર્યું. તેથી જ જલક્રીડા વિગેરેને વિષે આ વસ્ત્રો દિવ્ય હોવાને લીધે વસ્ત્રો ઉતારવા અને જલક્રીડા પછી પાછાં પહેરવા વિગેરેની અપેક્ષા રહેતી નથી. શંકા–આ પ્રમાણેના વસ્ત્રદાનનો હેતુ શું ? સમાધાન–करुणः એ શબ્દથી સૂચવે છે, તેમનાપર કરુણા કરી એટલે દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા અને આનન્દનો આવિર્ભાવ કરવાની ઇચ્છા ભગવાનને તેમના તરફ ઉત્પન્ન થઇ. શંકા–તો પછી મુક્તિ જ આપવી હતી. વસ્ત્રોનું દાન શા માટે

કર્યું? સમાધાન–ગોપીજનના તે કૃત્યથી (નમસ્કારથી) ભગવાન્‌ને સન્તોષ થયો હતો, તે મુગ્ધભાવથી સાષ્ટાંગ નમસ્કારથી ભગવાન્‌ને સન્તોષ ઉત્પન્ન થયો હતો. (જો આ પ્રમાણે સન્તોષ ન થયો હોત તો માત્ર બ્રહ્મભાવ સમ્પાદન કરાવીને મુક્તિ આપત). પણ અહીં તો બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી તેમને રમણ પણ કરાવવાની ઇચ્છાથી રમણને ઉપયોગી અવયવ વિગેરે સામગ્રીસમ્પાદક તેવા પ્રકારના કામરૂપી વસ્ત્રનું દાન કર્યું. રસની રક્ષા માટે જ વસ્ત્રદાન કર્યું. આથી બીજાને આ કુમારિકાઓનું અદર્શન વિગેરે પણ સિદ્ધ થશે.

ટિ૦ :–લોકમાં અને વેદમાં મુક્તિ જ પરમ ફલ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે મુક્તિ ભક્તિમાર્ગમાં અલ્પ છે, અને વસ્ત્રદાન વિશેષ છે, તે પ્રકટ કરવાને માટે **ननु तर्हि मुक्तिमेव दद्यात्** તો પછી મુક્તિ જ આપવી હતી વિગેરે શંકા અને તેનાં સમાધાન થયાં છે. મુક્તિ તો માત્ર સર્વ દુઃખના અભાવરૂપ છે. પરમ કરુણા એકલા દુઃખના અભાવમાં કહેવાય નહિ, પણ આનન્દાવિર્ભાવ પણ જો થાય ત્યારે જ પરમ પદ સાર્થક થાય. જેમને વિષે આવો સન્તોષ ભગવાનને નથી થતો તેમને જ ભગવાન્ મુક્તિનું દાન કરે છે. પરમ કરુણા આ વસ્ત્રદાનમાં હેતુ છે, તેથી આ ગોપિકાઓને માત્ર મુક્તિનું દાન કર્યું નહિ. માટે મુક્તિ આ કામભાવ કરતાં અલ્પ છે એ સ્પષ્ટ છે.

લે૦ :–તથાજ્ઞાને એમ ભગવાને જાણ્યું. એટલે મારો અભિપ્રાય જાણીને, મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે એ પ્રમાણે કર્યું એમ **आन्तरभावज्ञान** સહિત ભગવાન્ હોવાથી પોતે જાણ્યું, અને દેવકીસુત હોવાથી સન્તોષ પામ્યા તેથી વસ્ત્રદાન કર્યું. **करुणः** એ પદમાં કરુણાવાળા એમાં અતિશયના અર્થના અભિપ્રાયથી કહે છે કે પરમ કરુણાથી દુઃખ દૂર કરવું તેમાં આનન્દનો તિરોભાવ છે, તેથી આનન્દનો આવિર્ભાવ કરે એવી કરુણા વડે એવો અર્થ છે. **ब्रह्मभूतानाम्** બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થયા પછી એટલે જેમની અન્દર આનન્દ પ્રકટ થયો છે એવા. એ પ્રમાણે જો ભગવાનને સન્તોષ ન થયો હોત તો માત્ર બ્રહ્મભાવ સંપાદન કરત, અને તેથી તેમની મુક્તિ જ થાત. અહીં તો ભગવાનને સન્તોષ થયો છે, તેથી તેમની સાથે આગળ રમણ પણ થવાનું છે, માટે રમણને ઉપયોગી અવયવ વિગેરે સામગ્રી સિદ્ધ કરી આપે એવાં વસ્ત્રદાન કરવારૂપ બ્રહ્મભાવ સિદ્ધ કરી આપ્યો.

સુ૦ :–શંકા–આ ગોપીજન અનેક પ્રકારનાં હતાં. “**भवत्यो यदि मे दास्यः**” એ વાક્યનું શ્રવણ કર્યું તે પહેલાં તેમનું અનેકભાવપણું કહેવાઈ ગયું છે. વસ્ત્ર પહેરવા પછી પ્રથમની ભિન્નભિન્ન ભાવવાળી વાસનાઓથી થતો દોષ તેમને કેમ ઉત્પન્ન નહિ થયો? એ શંકાના સમાધાનમાં **दृढं प्रलब्धा** એ શ્લોકથી કહે છે:–

दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः ।
वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं ता नाभ्यसूयन् प्रियसङ्गनिर्वृताः ॥ २२½ ॥

ભગવાને તેમને અત્યન્ત છેતર્યાં, તેમની શરમ છોડાવી દીધી, તેમનું અપમાન કર્યું, તેમને પુતળાની માફક કર્યાં, અને વસ્ત્રો પણ તેમનાં લઈ લીધાં, તે છતાં તે કુમારિકાઓને આ ભગવાનપર ઈર્ષ્યા આવી નહિ, પણ પ્રિય ભગવાનના સંગથી અત્યન્ત આનન્દ થયો. ૨૨½.

સુ૦ :–અહીં આ વિચાર કરવામાં આવે છે કે તેમને લૌકિક દૃષ્ટિ થઇ કે નહિ? ભગવાન્‌ના વચનમાં તેમને વિશ્વાસ આવ્યો, ભગવાન્ વિષે તેમને સ્નેહ થયો, ભગવાનનું પરમ આપ્તપણું એટલે અત્યન્ત વિશ્વાસ રાખવાયોગ્યપણું તેમને લાગ્યું, પોતાના

એમ ન થાત તો, જે સર્વથા નિરભિમાન થઇ ગયાં હતાં તેમને ફરીથી ભગવત્સંગમની ઇચ્છા થાત નહિ. તમે 'વસ્ત્રવિના જલમાં વિહાર કર્યો' વિગેરે વચનોથી તેમને અત્યંત છેતર્યાં. 'અહીં આવીને પોતપોતાનાં વસ્ત્રો લઇ જાઓ,' એ વાકયથી તેમની શરમ છોડાવી દીધી, કે જે શરમ અથવા લજ્જા તેમનું સર્વસ્વ હતું. આ પ્રમાણે પ્રથમ વાકયથી તેમનાપર દોષનો આરોપ કર્યો. બીજા વાકયથી તેમનામાં ગુણનો અભાવ કહ્યો. च થી ઉદ્ધતાઇથી તેમની શરમ છોડાવી એમ પણ અર્થ સમજવો. જો 'તમે મારી દાસીઓ હો,' એ તેમનું જ વાકય આગળ કરીને તેમને નિરુત્તર કર્યાં, અને એમ કરીને તેમનું અપમાન કર્યું. स्तोभवाक्य એટલે ખોટું વાકય, અને તેનો પ્રકર્ષ એટલે તેથી તેનાપર અપકાર કરવો, માટે તેમનું અપમાન કર્યું. 'મસ્તક ઉપર હાથ જોડીને' એ વચનોથી તેમને ખેલવણા જેવાં એટલે પુતળી જેવાં બનાવ્યાં. જેમ બાલકને કરીએ છીએ તેમ તેમની સાથે કર્યું, અને વળી તેમનાં વસ્ત્રો પણ લઇ તો લીધાં જ. આ પ્રકારે તેમની સાથે પાંચ પ્રકારના દોષ ભગવાને કર્યાં છતાં પણ ભગવાન્-પર તેમને ઈર્ષ્યા આવી નહિ. ઈર્ષ્યા તો જ્યારે અન્દર હૃદયમાં દુઃખ થાય ત્યારે જ થાય. પણ ભગવાન્નાં આ વાકયો તો તેમને મોટા અગ્નિના ઉપર જલ સિંચવાની માફક ઠંડક આપનારાં લાગ્યાં. જેમને ભગવાને પોતાના સ્વરૂપથી જ આનન્દ પ્રાપ્ત કરાવ્યો છે, તેમને તે વાકયોથી દુઃખ ઉત્પન્ન થઇ શકે જ નહિ. તેઓ તો ભગવદાનન્દથી જ અત્યન્ત સુખ પામ્યાં. વળી ભગવાન્નાં આધિદૈવિક વાકયોથી પણ અપકાર કરી શકાય જ નહિ. તેનુ કારણ કે પ્રિય ભગવાનના સંગથી એટલે વસ્ત્રદ્વારા તેમને પ્રિય ભગવાન્નો સંગ થયો હતો, તેથી તેઓ અત્યન્ત આનન્દમગ્ન હતાં. પ્રમેયબલ આગળ પ્રમાણ-નું બલ દુર્બલ થઇ ગયું. પ્રમેય એટલે ભગવાન્ના સ્વરૂપનું બલ તે પ્રમેયબલ, તેની આગળ પ્રમાણબલ એટલે ભગવાન્ના વચનનું બલ દુર્બલ થઇ ગયું. આથી प्रायच्छत् એ પદમાં જે प्र છે તેનો અર્થ એ છે કે આપતાં આપતાં તેમને પોતે જ વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં, કરુણાપદથી એમ પણ સમજવું કે તે સમયે જે જે ઉપચારો યોગ્ય હતા તે સર્વ કર્યાં, (અશ્રુ લુછવાં, મસ્તકપર હાથ ફેરવવો વિગેરે.) આથી તેમને અત્યન્ત સન્તોષ થયો, અને પોતાને વિષે દોષ ન રહેવાથી ભગવાન્ના ઉપર પણ દોષનો આરોપ કર્યો નહિ.

ટિ૦ :—લૌકિક દૃષ્ટિ તેમને થઇ નહિ એમ નહિ સમજીએ તો તેમાં જે બાધ આવે તે अन्यथा જો એમ ન થાત તો વિગેરેથી કહે છે. લોકમાં જે ધર્મો અસૂયા એટલે ઈર્ષ્યાના હેતુ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેનો અનુભવ કરવા છતાં જો તેમને અસૂયા થઇ નહિ, તો તેવા ગોપિકાઓનો ભાવ અલૌકિક થયો એમ સિદ્ધ જ થયું, તે તાત્પર્ય કહેવાને માટે જ અસૂયાના હેતુઓ શ્લોકમાં ગણાવ્યા છે. એમ ન કહેવું કે આ ગોપિકાઓને ભગવાન્ તરફ સ્નેહ થવાથી જ અસૂયા થઇ નહિ, અને અલૌકિક દૃષ્ટિ થવાથી તેમ થયું નથી (ભગવાન્ તરફ અસૂયા થઇ નથી), કેમકે માત્ર સ્નેહ જ હોય તો ખંડિતા, કલહાન્તરિતા વિગેરે ભાવોમાં પણ સ્નેહ છતાં અસૂયા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. વળી જેઓ માત્ર શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા છે અને જેઓને ભગવાન્ તરફ સ્નેહ છે જ નહિ, તેઓ પણ ભગવાન્ તરફ અસૂયા કરવાથી અનિષ્ટ થાય એમ સમજે છે, તેથી તેવા સ્નેહવિનાનાને પણ અસૂયા થતી નથી (માટે સ્નેહ જ અસૂયા ન થવાનો હેતુ છે એમ કહેવાય નહિ). વળી ખંડિતા વિગેરેને ભગવાન્નો સંગ ન હોવાથી અસૂયા થાય છે. અને તેથી જ શ્લોકમાં

છે ત્યારે ભવિષ્યના સંગના અભાવને માટે જ ઠપકો આપે છે, અને તેથી જ ખંડિતા પ્રિય ભગવાનને તેમ કહે છે, તેથી કહેવાને સમયે તો ભગવાનનો સંગ તેને છે, સંગનો અભાવ નથી. પહેલાના સંગના અભાવને લીધે ઠપકો આપે છે એમ કહેવાય નહિ, કેમકે ત્યાર પછી તો કહેતી વખતે ભગવાનનો સંગ છે, માટે પહેલાના અસંગનો તો તે વખતે બાધ થઇ ગયો. શંકા–પૂર્વકાલનો અસંગ કાંઇ તેથી મટી ગયો નહિ, કેમકે તે તો અત્યન્ત અભાવરૂપ છે, અને જોકે વિશેષરૂપે તે અત્યન્તાભાવરૂપે લાગતો નથી તો પણ કાંઇક અંશે તો તે અભાવરૂપ લાગે છે. ઉત્તર–પાછળ થતા સંગ સિવાય તે અત્યંતાભાવનો પ્રતિયોગી કોઇ બીજો સંગ છે એવું પ્રમાણ નથી. વળી એવો કોઇ પ્રતિયોગી માનતાં ગૌરવ થાય છે, અને એમ માનવા જતાં અત્યન્તાભાવનો જ અભાવ થઇ જાય છે. વળી આથી આ ગોપિકાઓમાં દોષમાત્રનો અભાવ છે (અલૌકિક દૃષ્ટિ નથી), એમ પણ કહેવું નહિ. કારણ કે દોષનું મૂલ તો અભિમાન છે, અને તે અભિમાન આ ગોપિકાઓમાં છે જ નહિ એ વાત તો હસ્તની અંજલિ કરવા પર્યન્ત ભગવાનની આજ્ઞા સ્વીકારવાથી કહેવાઇ ગઇ છે. માટે ફરીથી એમ કહેવું કે આ ગોપિકાઓને માત્ર દોષનો અભાવ હતો એ તો વ્યર્થ છે. એ બાબત **सर्वथानिरभिमानानाम्** જે સર્વથા નિરભિમાન થઈ ગયાં હતાં, એ પદથી કહી છે.

આપ્રમાણે લોકમાં ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન કરનાર સર્વ કારણોનો તેમને અનુભવ હોવા છતાં તેમને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઇ નહિ, માટે તેમના ભાવ અને દૃષ્ટિ અલૌકિક થયાં એમાં કાંઇપણ શક નથી. એ ભાવ કાંઇ લુખ્ખો નહિ હતો, કિન્તુ મહારસરૂપ હતો, તે ભગવાન્માં વિશ્વાસ, સ્નેહ, આપ્તપણું, પોતાના દોષની સ્ફૂર્તિ વિગેરેથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. એમનો આવો વિશુદ્ધ ભાવ હોવાને લીધે તેમને વસ્ત્રદાનથી–વસ્ત્રદ્વારા પણ ભગવાન સાથે સાક્ષાત્સંબન્ધનો અનુભવ થયો. એ બાબત શ્લોકમાં **प्रियसङ्गनिर्वृताः**, પ્રિયના સંગથી સુખી થયલાં, એ પદથી કહી છે. કેમકે તેને લીધે જ તેમને અસૂયા થઇ નહિ. જો એમ નહિ માનીએ તો અસૂયાના હેતુ તરીકે **दृढं प्रलब्धाः** વિગેરે હેતુઓ કહ્યા પછી તરત જ અસૂયાની ઉત્પત્તિમાં કોઇ પ્રતિબન્ધ નહિ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ નહિ થવાનું કાંઇ કારણ મળતું નથી.

લે૦ :–**पूर्ववासनया** એટલે 'જો તમે મારી દાસીઓ હો' એ વાક્ય શ્રવણ કર્યા પહેલાં તેમના અનેક પ્રકારના જુદા જુદા ભાવો હતા તે વાસનાથી. **वस्त्राणि अपहृतानीति** । પરીક્ષાને માટે ખેલવણાની માફક તેમને કર્યાં, તેના પછી પણ નમસ્કાર વિના આપ્યાં નહિ, એ અર્થ છે. અને તેથી જ આ વિશેષણનો એવો અર્થ કહ્યો કે તેની નિવૃત્તિનો બીજો ઉપાય નથી.

સુ૦ :–પછી જે થયું તે **परिधाय** એ શ્લોકથી કહે છે:–

परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसङ्गमसज्जिताः ।
गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिंल्लज्जायितेक्षणाः ॥ २३½ ॥

પોતપોતાનાં વસ્ત્રો પહેરીને પ્રેષ્ઠ ભગવાનના સંગમને માટે તેઓ સજ્જ થયાં. તેઓ ગૃહીતચિત્તા થયાં, તેઓ હાલીચાલી શકયાં નહિ અને તે ભગવાનને વિષે લજ્જાવાળી દૃષ્ટિવાળાં તેઓ થયાં. ૨૩½.

સુ૦ :–પોતપોતાનાં વસ્ત્રો પહેરીને પ્રેષ્ઠ ભગવાનના સંગમને માટે, તૃતીય એટલે કામ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે, તેઓ સજ્જ થયાં. તેઓ રસની ખાણરૂપ થયાં. જો એમ નહિ માનો તો શૃંગારરસના આશ્રયનો ભંગ થાય, અથવા ક્ષીણ રસ ઉત્પન્ન થાય. આ
[illegible]

છે કે તેઓ गृहीतचित्ता થયાં એટલે તે કુમારિકાઓએ ભગવાન્‌ના ચિત્તનું ગ્રહણ કર્યું, અને ગોપીઓના ચિત્તનું ભગવાને ગ્રહણ કર્યું. संबन्धिनः એટલે કોનું ચિત્ત ગ્રહણ કર્યું, અને કર્તા એટલે કોણે ચિત્ત ગ્રહણ કર્યું, એ બન્નેની અપેક્ષાથી ભગવાન્‌નું ચિત્ત ગોપિકાઓએ ગ્રહણ કર્યું, એટલે વસ્ત્ર પહેરાવવાથી ભગવાન્‌નો અભિપ્રાય તેમણે જાણ્યો, અને ભગવાને તેમનું ચિત્ત ગ્રહણ કર્યું, તે तोषितः એ પદથી ૨૧૩મા શ્લોકમાં કહ્યું. (આ પ્રમાણે બન્નેનાં ચિત્તગ્રહણમાં પરસ્પર કારણ થયાં). આ પ્રમાણે ચિત્તના અદલાબદલીથી અંકુર એટલે સ્મરની બીજી દશા ઉત્પન્ન થઈ, પછી ક્રિયાશક્તિ કુંઠિત થઇ ગઇ, તે ચાલી શકયાં નહિ, તે ना चेलुः એ પદથી કહ્યું છે. વળી જ્ઞાનશક્તિ પણ કુંઠિત થઇ ગઇ, તે કહેવાને તે રસમાં તેનો વિનિયોગ કહે છે કે તેઓ लज्जायितेक्षणाः થયાં, એટલે જેમનાં નેત્રો ભગવાન્ તરફ લજ્જાથી જોઇ રહ્યાં છે અથવા તો જેમનાં નેત્રો લજ્જાથી ભગવાન્‌ને વિષે અર્પણ થયાં છે એવાં તેઓ થયા. કેટલાંક ટીકાકાર એમ કહે છે કે પોતાના પહેલાંના દોષના અનુસન્ધાનથી તેમને આમ થયું. (પહેલાં બોલાવ્યાં ત્યારે તેઓ આવ્યાં નહિ એ દોષ). વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે તે સમયે તેમની આવા ભાવવાળી દૃષ્ટિ થઇ. એ પ્રમાણે તેમનાં શરીર, અન્તઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિનું નિરૂપણ કર્યું.

ટિ૦ :–रसाकरा जाताः, રસની ખાણરૂપ થયાં. રસ એટલે શૃંગારરસ, તે શૃંગારને યોગ્ય અવયવો હોય તેમાં જ પ્રકટ થાય છે, એમ રસશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. જો અંગો રસને યોગ્ય ન હોય તો રસના આશ્રયરૂપ તે અંગો થઇ શકે નહિ, તેથી અહીં રસને યોગ્યપણું થયું, તે જણાવવાને માટે જેમ ધનુષ્ય બખ્તર વિગેરેથી વીર પુરુષો રણસંગ્રામ માટે સજ્જ થાય તેમ આ કુમારિકાઓ પ્રેષ્ઠ ભગવાન્‌ના સંગમને માટે સજ્જ થયાં. વસ્ત્ર કામરૂપ હોવાથી તેના દાન પછી જ તેઓ આ પ્રમાણે યોગ્ય થયાં. કુમારિકાઓને તે જ સમયે આ પ્રમાણે શૃંગારરસને યોગ્ય થયું તે યુક્તિ-વિરુદ્ધ છે એમ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે જો તેવી જ વય, તેવાં અવયવો વિગેરે પ્રાપ્ત ન થાય, તો કામશાસ્ત્રમાં કહેલા નખક્ષત, દન્તક્ષત, તાડન, વિગેરે વ્યાપારોથી ઉદ્દબોધ થતા રસનો આશ્રય તેવાં અંગ થઇ શકે નહિ. અને संगम પદ જે શ્લોકમાં મુક્યું છે, તેના બાધનો પ્રસંગ આવે. આ પ્રમાણે વય, અવયવો, વિગેરે ન થાય, અને ગમે તેમ કરીને સંગમ થાય, તો પૂર્ણ રસ પ્રકટ ન થાય અને ક્ષીણરસપણું થાય. પ્રથમ દારિકા, કુમારિકા, વિગેરે શબ્દો કહ્યા છે અને હવે રસાકરા શબ્દ વાપર્યો છે, તેથી પહેલાં કહી ગયા તેમ ગુણાતીત ભગવાને જ તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો, અને ભગવત્સ્વરૂપ તેમનાં દેહ, ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ વિગેરે કર્યાં, તેથી જ અહીં કાલના ક્રમ વિના જ એટલે કુમારિકા અવસ્થામાં જ તેમને આ સર્વ સિદ્ધ થયું. **पूर्वस्वदोषेति** વિગેરે. પહેલાં ભગવાને તેમને બોલાવ્યાં તે સમયે ન આવ્યાં તે જ તેમનો **પૂર્વનો દોષ.** વસ્તુસ્થિતિ તો એ છે કે **તે સમયે તેમની આવા ભાવવાળી દૃષ્ટિ થઇ,** એટલે હમણાં તે પ્રભુએ જે રસ પ્રકટ કર્યો તેના ભારથી તેઓ ભરાઇ ગયાં. તેથી તે પ્રભુ સિવાય બીજું કાંઈ પણ અનુસન્ધાન તેમને રહ્યું નહિ, એવી ભાવદૃષ્ટિ તેમની થઇ. આ જ તે સમયને ઉચિત ભાવદૃષ્ટિ હતી, તે **तदा इयम् भावदृष्टिः** એ પદોથી કહ્યું છે.

લે૦ :–अङ्कुर उत्पन्ने સ્મરની બીજી દશા ઉત્પન્ન થઇ ત્યારે. આગળ સંકલ્પ વિગેરે દશાઓમાં ક્રિયાની પણ નિવૃત્તિ થઇ, તે જણાવવાને કહે છે કે ક્રિયાશક્તિ પણ કુંઠિત થઇ ગઇ.

યો૦ :–संबन्धिनः कर्तुश्च. કોનું ચિત્ત ગ્રહણ કર્યું એમ સંબન્ધીની જીજ્ઞાસા થતાં ગ્રહણ

કોણે ચિત્ત ગ્રહણ કર્યું એટલે ચિત્ત ગ્રહણ કરનાર કોણ એવી જીજ્ઞાસા થતાં જેમણે ચિત્ત ગ્રહણ કર્યું એમ ચિત્ત ગ્રહણ કરનાર કુમારિકાઓ છે એમ કહ્યું. એમ બન્નેનાં ચિત્ત ગ્રહણમાં બન્ને પરસ્પર હેતુ છે. **लज्जायितेक्षणाः** ભગવાનને વિષે લજ્જાથી અર્પિત થયલાં છે નેત્રો જેમનાં, એ બીજા અર્થમાં **लज्जार्पितेक्षणाः** એવો પાઠ સમજવો. શરીર, અન્તઃકરણ, અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ કહી, તેમાં પોતપોતાનાં વસ્ત્રો પહેરીને એ પદથી ઇન્દ્રિયની વૃત્તિ કહી.

સુ૦ :-પછી જે ઉચિત હતું તે ભગવાને કર્યું, તે तासां विज्ञाय એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

तासां विज्ञाय भगवान स्वपादस्पर्शकाम्यया ।
धृतव्रतानां सङ्कल्पमाह दामोदरोबलाः ॥ २४½ ॥

તે ગોપિકાઓ જેઓએ પોતાના ચરણસ્પર્શની ઇચ્છાથી વ્રત ધારણ કરી રાખ્યું છે તેમનો સંકલ્પ વિશેષ પ્રકારે જાણીને ભગવાન દામોદરે તે અબલાઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૨૪½.

સુ૦ :-તેમનો સંકલ્પ જાણીને બોલ્યા એમ સંબન્ધ છે. ભગવાન્ એટલે સર્વ-સામર્થ્યયુક્ત હોવાથી તેમ જાણીને જે યોગ્ય હોય તે કરશે એ સિદ્ધ જ છે. સંકલ્પને ઉત્પત્તિથી અને યુક્તિથી એમ બન્ને રીતે જાણ્યો, એમ **विज्ञाय** માંનો વિનો અર્થ છે. તેમાં એટલે બન્ને રીતે જાણવામાં વિષયનો નિર્ધાર (નક્કી કરવું તે) કહે છે. તે ગોપીજન લૌકિક સ્ત્રીઓની માફક વિવાહને માટે આવ્યાં નહિ હતાં, તેમ લોકથી વિરુદ્ધ થઇને પણ આવ્યાં નહિ હતાં. વળી તેઓ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને પણ આવ્યાં નહિ હતાં, કિન્તુ સર્વ પ્રકારે વિચાર કરતાં ભક્તિને માટે જ તેઓ આવ્યાં હતાં, તે **स्वपादस्पर्शकाम्यया** એ પદથી કહે છે. **स्वस्य** એટલે ભગવાનના જ (અન્યના નહિ), તેમાં પણ ભક્તિથી જ અને ભક્તિમાં પણ માત્ર ચરણસ્પર્શની ઇચ્છાથી જ. તે ભક્તિમાં પણ શ્રવણથી સખ્ય પર્યન્તની ઇચ્છા તેમને નહિ હતી. વળી માત્ર ઇચ્છા જ તેમની નહિ હતી, પણ તેને માટે દેહ, ઇન્દ્રિય વિગેરેનો વિનિયોગ પણ તેમણે કર્યો હતો, તે **धृतव्रतानाम्** એ પદથી કહે છે; ધારણ કરેલું છે કાત્યાયનીની પૂજાનું વ્રત જેમણે એવાં તેઓ હતાં, ધારણ શબ્દ કહેવાથી તે વ્રતની નિવૃત્તિ થઇ ન હતી એમ સૂચવ્યું છે. નહિ તો **कृतव्रतानाम्** જેમણે વ્રત કર્યું હતું એમ કહેત. **संकल्प** એટલે મનનો નિયમ, આથી તેમનો સર્વ શરીર મન ઇન્દ્રિય વિગેરેનો સંઘાત ઉત્તમ ભકિતને માટે જ હતો એમ નિશ્ચય કરીને પછી જેમ તેવી ભકિત સિદ્ધ થાય તેનો ઉપાય ભગવાન્ કહે છે. શંકા-આ પ્રમાણે વિચાર કરીને કહેવાનું પ્રયોજન શું ? સમાધાન-ભગવાન્ દામોદર હતા. દામોદર પદથી ગોપિકા (યશોદા)ને વશ હતા, એમ નિરૂપણ કર્યું. જો યશોદાને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વશ થયા હતા, તો અહીં આ ગોપિકાઓને વશ આ ગોપિકાઓની ઇચ્છા પ્રમાણે થશે એમ સૂચવ્યું. પ્રથમ તેમના સ્વરૂપનો બોધ જે પદથી થાય તે પદ કહે છે કે તેઓ અબલા થઇ ગયાં હતાં. આ પદ રસનો બોધ કરનાર છે, રસને લીધે કામ સર્વ અંગમાં વ્યાપ્ત થઇ જવાથી તેઓ અબલા થઇ ગયાં હતાં, અને ભગવાન્ દામોદર એટલે ગોપિકાઓને વશ થઇ ગયા હતા, આ પ્રમાણે અન્યોન્ય વશપણું સૂચવ્યું છે.

લે૦ :-तत्र, તેમાં એટલે ઉત્પત્તિથી અને યુક્તિથી જ્ઞાન થયું ત્યારે. **लोकविरोधेन,** લોકથી

સ્પર્શમાં લોકવિરોધ થતો નથી. ચરણસ્પર્શની કામનાથી. આથી તેઓ જ્ઞાનને માટે આવ્યાં ન હતાં એમ સૂચવ્યું. **संबोधनमाहाबलाः ।** સ્વરૂપનો સારી રીતે બોધ જે વડે થાય એવા તેમના સ્વરૂપનો બોધ કરનાર પદ **अबलाः** . એ અબલાપદ ભગવાન્ જે વાક્ય કહે છે તેની પહેલાં કહ્યું એવો અર્થ છે.

सु० :–તેમના હૃદયમાં પોતાનો અભિપ્રાય ભગવાનૂને જણાવવો એમ જે હતું તેને માટે કહે છે કે તમારો સંકલ્પ મેં જાણ્યો છે, તે **सङ्कल्पो विदितः** એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

सङ्कल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां मदर्चनात् ।
मयानुमोदितः सोसौ सत्यो भवितुमर्हति ॥ २५½ ॥

હે સાધ્વીઓ ! તમે કરેલી મારી પૂજાથી તમારો સંકલ્પ મારા જાણવામાં આવ્યો છે, તે સંકલ્પને મેં અનુમોદન આપ્યું છે, તેથી તે સત્ય થવાને યોગ્ય છે. ૨૫½.

सु० :–તમારો અભિપ્રાય હું જાણી ગયો છું, આથી એમ જણાવ્યું કે તમારે કહેવાની જરુર નથી. જો કહે તો રસ પુષ્ટ ન થાય, તેથી જ ભગવાન્ પણ તેનો ઉચ્ચાર કરતા નથી. તે સંકલ્પ અયોગ્ય હશે એવી શંકાનું નિવારણ કરવાને **साध्व्यः** પદ મુકયું છે. સાધ્વી એટલે સર્વ દોષથી મુક્ત એટલે પતિવ્રતા. એમ હોવાથી તેઓને આવો સંકલ્પ કરવાને અધિકાર હતો, તેથી તે સંકલ્પ સફલ થાય જ, આથી એમ સૂચવ્યું કે તમને કોઈ અન્યને આપી દઇશું અથવા તો કોઇ પ્રકારે તમારો ઉપયોગ કર્યા પછી અન્યને આપી દઇશું વિગેરેનું નિવારણ કર્યું. **भवतीनाम्** એટલે તમે સર્વ, જેમનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવ્યું નથી તે. જો કે કાત્યાયનીની પૂજાથી આ અર્થ સિદ્ધ થયો હતો, તે છતાં બીજીવાર પણ તમે મારું જ પૂજન કર્યું. દેવતા જ્યારે પ્રબુદ્ધ (જાગૃત) થઈ હોય, ત્યારે જ પૂજનારના સંકલ્પનું જ્ઞાન તેને તે જ સમયે થાય છે. પણ તે પૂજન ભાવનાથી કરેલું હોવાથી તેનો સાક્ષાત્ સ્પર્શ મને ન થયલો હોવાથી તે સંકલ્પ અસત્ય થાય છે, વળી દેવતાની આજ્ઞા વિના પૂજા કરેલી હોવાથી તે સંકલ્પ ફલદાયક પણ થતો નથી. માટે હાલ સંતોષને લઇને તે બન્ને ખામીઓ પૂરી આપે છે. તે એટલે સંકલ્પને સ્વરૂપથી અને ફલથી પૂર્ણ કરી આપે છે તે **मयानुमोदितः** એ પદથી કહે છે. મેં અનુમોદન કર્યું છે તેથી તે સંકલ્પ **अनु** એટલે પછીથી મારા મોદને પ્રાપ્ત થયો છે. **स** એટલે પ્રસિદ્ધ, પૂજામાં પ્રગટ થયલો, ભાવપૂર્વક દૃષ્ટિથી પુષ્પાદિ પદાર્થો ભાવના કરેલા ભગવાનને સમર્પણ કરેલા તેરૂપ સંકલ્પ તે સંકલ્પ ભાવનાથી સિદ્ધ થયલો હોવાથી, તેમાં પુષ્પ વિગેરે વસ્તુનો સમુદાય ભગવાન્‌ના સાક્ષાત સ્વરૂપમાં તેમનું સમર્પણ થયું ન હતું તેથી, તે સ્વરૂપથી અસત્ય હતો, પરન્તુ તે હવે સ્વરૂપથી સત્ય થઇને ફલનો જ્ઞાપક થયો, તે ફલના જ્ઞાપકપણું **असौ** એ પદથી કહ્યું છે. હાલમાં હું પ્રત્યક્ષ છું, અંતઃકામનું તમને દાન કર્યું છે, આ દૃષ્ટિ પણ ભાવોને પ્રકટ કરનારી છે, અને નિવેદન કરવાનું તે તમારું સર્વસ્વ છે, માટે પૂર્વ આકૃતિ (પૂજા) ને તુલ્ય આ સર્વ જે હાલમાં થયું તે **असौ** એ પદથી કહ્યું. તે સંકલ્પ સ્વરૂપથી સત્ય અને ફલથી પણ સત્ય થવાને યોગ્ય છે. સત્ય સંકલ્પથી સત્ય ફલ જ ઉચિત છે: માટે સર્વ પ્રકારે તમે અને તમારો સંકલ્પ યોગ્ય હોવાથી ફલ જરુર થશે. માટે ચિન્તા કરવી નહિ એ ભાવ છે. આથી એ સંકલ્પ ગોપિકાઓના કાર્યને અધીન હોવાથી ફલ પણ ગોપિકાઓને અધીન છે, એમ કહીને વચનના સંદેહનું નિવારણ કર્યું.

ટિ૦ :–भवतीनाम् એ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાન બે પ્રકારે થાય છે, વસ્તુના સ્વરૂપથી અને વસ્તુના ગુણોથી. અહીં भवतीनाम् सङ्कल्प એમ બે પદ જુદાં મુકયાં છે, તેથી સંકલ્પનું જ મને જ્ઞાન થયું છે, હજુ સ્વરૂપનું જ્ઞાન બાકી છે એમ સૂચવ્યું છે. આ ગોપિકાઓનું સ્વરૂપ રસાત્મક હોવાથી માત્ર અનુભવથી જ જાણી શકાય તેવું હોવાથી તેનું જ્ઞાન હજી આગળ થવાનું છે. હાલ તો તમારો સંકલ્પ જ મેં જાણ્યો છે એમ રસોક્તિ અહીં સમજવી. 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' (બ્ર૦ સૂ૦ ૨–૧–૩૩) એ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે રસની મર્યાદામાં રહીને જ ભગવાન્ એમના સ્વરૂપનો અનુભવ કરશે એ આશયથી આમ કહ્યું છે.

असौ એ પદથી કહેલું તાત્પર્ય કાર્યપદથી કહ્યું છે. ફલ એટલે ભગવાનનું રમણ એ આ ગોપિકાઓએ નિવેદન કરેલા દેહ, ઇન્દ્રિય વિગેરેના ભોગરૂપ છે. તે આ કાર્ય, અથવા ફલના મધ્યપાતિ (મધ્યમાં પડેલા) છે. કાર્ય આ ગોપિકાઓ કરનાર હોવાથી તેમને અધીન છે. असौ એ પદમાં કહેલી પૂજાથી ભગવાનને વિષે વિવિધ રસભાવ ઉત્પન્ન થવાથી રસપૂર્વક સ્મિત, વિલાસ, ઇક્ષિણ, વિગેરેથી એ ભાવ પૂર્ણ કરાય છે, બીજી કોઇ રીતે નહિ. આથી આ પ્રકારની પૂજાથી પરસ્પર અદ્‌ભૂત ભોગ સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી કહેલી પૂજાનું મધ્યપાતિ છે. નિવેદન કરેલી વસ્તુનો પૂજ્ય ભગવાન્ જે ભોગ કરે તે પૂજામધ્યપાતિ હોય. રસની મર્યાદાના ક્રમથી જ્યારે આ પૂજા પુષ્ટ થાય ત્યારે જ તે આગળ થતા ફલને સિદ્ધ કરી આપે, તેથી જ કહ્યું કે ફલ ગોપિકાઓને જ અધીન છે, અને તેથી જ હમણાં ભગવાને રમણ તેમની સાથે કર્યું નથી. તેથી कृष्णचेतस्त्वेन, એટલે કૃષ્ણમાં ચિત્તવાળાં આ ગોપિકાઓ હોવા છતાં અને મનનો નિશ્ચય હોવા છતાં "જો તમે મારી દાસીઓ હો" એ વચનથી અને "તમે વસ્ત્રવિના સ્નાન કર્યું" વિગેરે વચનથી ફલમાં જે સંશય થયો તેનું પણ નિવારણ કર્યું. આ સર્વ રસમર્યાદાના ક્રમથી આગળ થવાનું છે માટે ફલ ગોપિકાઓને અધીન છે એમ કહ્યું છે.

લે :–तदैव ज्ञानम् ત્યારે જ જ્ઞાન થાય છે. દેવતા જ્યારે જાગૃત થાય ત્યારે પૂજા કરી હોય તો જ પૂજકના સંકલ્પનું જ્ઞાન દેવતાને થાય છે. परं अर्चनम् પૂજા ભાવનાથી કરેલી હોવાથી સાક્ષાત્ સ્પર્શ ન હોવાથી તે સંકલ્પ સ્વરૂપથી અસત્ય થાય, અને દેવતાની આજ્ઞાવિના પૂજા કરેલી હોવાથી તે સંકલ્પ ફલ પણ આપે નહિ, તેથી ફલથી પણ અસત્ય થાય. द्वयं पूर्यते, તે બન્ને ખામીઓ પુરી આપે છે. સંકલ્પ સ્વરૂપથી અને ફલથી સત્ય કરવાનું असौ सत्य એ એ પદથી કહ્યું છે. तत्र શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં. પહેલાં કહેલી પ્રતીક ઉત્તરાર્ધની સમજવી. સંકલ્પનું ફલ આપવાપણાનું ससंकल्पથી શરુ કરીને इति भावः સુધીમાં વર્ણન છે. स तु अस्तु એ સંકલ્પ તો ભાવનાથી જ સિદ્ધ હોવાથી તેમાં કોઇ વસ્તુઓ (પૂજાની) હોતી નથી, માટે તે સ્વરૂપથી અસત્ય છે, પણ હાલમાં સ્વરૂપથી સત્ય થઇને ફલને જણાવનાર તે થયો છે. तज्ज्ञापितम् એટલે ફલને ઉત્પન્ન કરવાપણું.

સુ૦ :–શંકા–સમય જતાં અન્ય સામગ્રી એટલે ભગવાનને અસમર્પિત સંઘાતનો સંગ થવાથી આ ભગવાન્‌ને સમર્પિત સંઘાત પણ ભેળસેળ થવાથી પૂર્વ અવસ્થાને જ પ્રાપ્ત થશે અને આવો ને આવો રહેશે નહિ. સમાધાન–સામાન્ય ન્યાયથી न मयि એ શ્લોકથી કહે છે :–

न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।
भर्जिताः क्वथिता धाना भूयो बीजाय नेशते ॥ २६३ ॥

કરી શકતો નથી. જેમ ભુંજેલી અને કવાથ કરેલી (બાફેલી) જવની ધાણી ફરીથી બીજને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી તેમ. ૨૬૬.

સુ૦ :–આ સામગ્રી એટલે ભગવાન્‌ને વિષે બુદ્ધિનો આવેશ સંઘાતનો સંસ્કાર છે, તે કારણને લીધે જેમ એક વાર સંસ્કાર પામેલો બ્રાહ્મણ નહિ સંસ્કાર પામેલાઓની સાથે મળવા છતાં તેનો સંસ્કાર લુપ્ત થતો નથી, અને તેને ફરી સંસ્કારની જરુર પડતી નથી, તેમ જ અહીં પણ બુદ્ધિનો આવેશ સંસ્કારરૂપ હોવાથી ભગવાન્‌ને અર્પણ કરેલી સર્વ સામગ્રી ભગવદીય થયેલી હોવાથી તે પણ અસંસ્કૃત થતી નથી. ભગવાન્ કરોડો સૂર્યના કરતાં અધિક જ્ઞાનાગ્નિરૂપ છે, માટે સર્વ બુદ્ધિને અધીન હોવાથી જો બુદ્ધિનું અર્પણ તેમને વિષે કર્યું તો સર્વ જ અર્પણ થઇ ગયું, તેથી બુદ્ધિનું જ અર્પણ અહીં મય્યાવેશિતધિયામ્ એ પદથી કહ્યું છે. વળી કેવલ સમર્પણ કહ્યું નથી પણ તેનો આવેશ કહેલો છે, એટલે તેના (ભગવાન્‌ના) ઉપર સ્થાપન કરેલી છે. બુદ્ધિને અધીન કામ છે; ઇચ્છા જ્ઞાનને અધીન છે, તેથી "કામઃ સઙ્કલ્પઃ" વિગેરે શ્રુતિઓમાં 'સર્વ મનજ છે.' એમ સર્વ મનનો ધર્મ હોવાથી નિરૂપણ કરેલું છે, અને મનથી પર બુદ્ધિ છે, તેથી સર્વ બુદ્ધિને અધીન છે. જેમ રાજાને પકડવાથી આખું રાજ્ય પકડનારને અધીન થાય છે, તેમ બુદ્ધિનું ભગવાન્‌ને નિવેદન કરવાથી સર્વનું નિવેદન ભગવાન્‌ને થઇ જાય છે. તેથી પૂર્વાવસ્થામાં તેમનું જે સ્વરૂપ હતું તે હવે રહેતું નથી, (પણ ભગવદીય થઇ ગયું). કામ પુરુષાત્મક છે, શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "આ પુરુષ કામમય છે." જો કામ કામને માટે યોજાતો નથી તો આગળ તે સંઘાતમાંથી બીજો સંઘાત (શરીર) ઉત્પન્ન થતો નથી. પરન્તુ તે જ સંઘાત છેલ્લો થાય છે, કારણ કે બુદ્ધિની સાથે કામ પણ બળી જાય છે. સંઘાત કામમય છે. ત્યાં દૃષ્ટાન્તથી માત્ર આવેશ કરવાથી તે કાર્ય એટલે બીજો કામ ઉત્પન્ન કરતો નથી તે ભર્જિતા વિગેરે શબ્દોથી સિદ્ધ કરે છે. જવ વગેરે ભુંજવાથી ધાણી થઈ જાય છે, ધાના તે ભુંજેલા જવ છે એમ કહ્યું છે, જેમ ધન ધનને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ જવ જવને ઉત્પન્ન કરે છે. પણ ધાણીની અવસ્થામાં તે બીજા જવને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી (ધનની અમુક અવસ્થામાં ધાણીરૂપે થઇ જાય છે ત્યારે તે બીજા ધનને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. જ્યાં સુધી ધન રહે છે ત્યાં સુધી જ તેમાંથી બીજું ધન ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ જવનું પણ સમજવું). માટે પૂર્વાવસ્થાનો ત્યાગ કરીને જે સંબંધમાત્રથી તદીયા એટલે તેના રહે છે, તે તેનું કાર્ય કરતાં નથી. કેટલાંક બીજોની બીજશક્તિ કેવલ અગ્નિથી જતી રહેતી નથી, પણ તેમને જલ અને અગ્નિ બેનો સંયોગ થાય ત્યારે જતી રહે છે તેથી ક્વથિતા (બાફેલા) પદ મુકયુ છે, આ તો દૃષ્ટાંતમાત્ર છે. જેટલું કરવાથી જેની બીજશક્તિ જતી રહે છે, તેને તેટલું કર્યા પછી કાર્ય કરવાની શક્તિ રહેતી નથી, તેથી તે ધાણી થઇ જાય છે, અને ફરીથી બીજ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ થતી નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'અન્ન ધાનામાં લીન [illegible] જાય છે અને ધાના ભૂમિમાં લીન થઇ જાય છે" ત્યાં ધાના શબ્દથી બીજમાં[illegible] [illegible]ખા કહ્યા છે તેમ અહીં પણ સમજવું. તેથી ભુંજેલાં એમ કહ્યું માટે મને સમર્પણ કરેલો કામ ફરીથી બીજા કામને ઉત્પન્ન કરશે નહિ તો પછી પૂર્વાવસ્થાને તો પ્રાપ્ત નહિ થાય એમાં કહેવું જ શું ? (કદાચિત્ બીજા કામને ઉત્પન્ન કરે તો પણ મારા સંબંધી કામને ઉત્પન્ન કરશે, પૂર્વ સિદ્ધ તો નહિ જ). જો પૂર્વાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય તો બીજા કામને (બીજને)

લે :–**નનુ.** શંકા–વિગેરે. ભગવાનને નિવેદન કરેલો સંઘાત (શરીર) નિવેદન નહિ કરેલાની સાથે સંગ પ્રાપ્ત થવાથી અનિવેદિત થઇ જશે એવી શંકા છે. **अयम्** આ સામગ્રી એટલે ભગવાનને વિષે કરેલો બુદ્ધિ વિગેરેનો આવેશ. **अतः** (અહીં પણ) બુદ્ધિનો આવેશ સંસ્કારરૂપ હોવાથી. **जाता** એ પદ પછી **तथा असंस्कृता न भवति** એટલું અધ્યાહાર સમજવું. **अकार्यत्वम्** એટલે બીજો કામ જેમાંથી નથી થતો તે. ધનની અવસ્થા વિશેષ તે **धान.** તેનું **धाना.** (ધાણી). ધનની અવસ્થામાં જવ વિગેરે નવા જવ ઉત્પન્ન કરે છે, તે જવ ભુંજેલા થઇને ધાણીની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય, એ અવસ્થામાં એ જવ ધનના સંબન્ધી માત્ર છે, ધનરૂપ નથી, તેથી **अतः** પદ મુક્યું છે. **सुतराम्** કદાચિત્ બીજો કામ ઉત્પન્ન કરે તો પણ મારા સંબન્ધી જ કામ ઉત્પન્ન કરશે, પૂર્વસિદ્ધ કામ ઉત્પન્ન કરશે નહિ.

સુ૦ :–આ પ્રમાણે अधिकं तत्रानुप्रविष्टम् એ ન્યાયથી એટલે તમારામાં ભગવદ્‌ભાવરૂપ અધિકતાનો પ્રવેશ થયેલો છે તથા તમને કાંઇ હાની થઇ નથી, પણ ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થઇ છે, તેથી તમે જ્યાં પણ હશો ત્યાં તમને પ્રાકૃત અવસ્થા થશે નહિ. માટે તમે જાઓ તે याताबला એ શ્લોકથી કહે છે :—

याताबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः ।
यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सतीः ॥ २७½ ॥

હે અબલા! તમે વ્રજમાં જાઓ, તમારા મનોરથ સિદ્ધ થયા છે, જે રમણના ઉદ્દેશથી, હે સતીઓ, દેવી કાત્યાયનીનું પૂજનરૂપ આ વ્રત તમે કર્યું, તે રમણ, આ રાત્રિઓ જેનું દર્શન હું તમને કરાવું છું, તે રાત્રિઓમાં મારી સાથે તમે કરશો. ૨૭½.

સુ૦ :–ફરીથી સ્વકીયપણેથી સંબોધન કર્યું છે, તે સ્નેહને સૂચવે છે. મારી સાથે પર્યટન કરવું તે બલનું કાર્ય છે, અને તમે અબલા છો. જેમ પૃથ્વીને બીજે સ્થલે લઇ જવાતી નથી, પણ પૃથ્વી પરના નકામા ઉગેલા અડચણકારક અંકુરો જ દૂર લઇ જવાય છે, તેમ તમને દૂર લઇ જવાની જરૂર નથી. શંકા–તો પણ સંસ્કારને માટે ખેડવું વિગેરે ક્રિયાનો વ્યાપાર ભૂમિ ઉપર થાય છે તેમ અહીં રહીને તેવો વ્યાપાર અમારી યોગ્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે તમારે કરવો જોઇએ. ઉત્તર–તમે સિદ્ધ થયાં છો, તમારે વિષે કાંઇ પણ સિદ્ધ થવાનું બાકી રહ્યું નથી, પણ તમે સિદ્ધ જ છો, માટે તમે વ્રજમાં જાઓ. અલૌકિક દૃષ્ટિનું દાન કરીને ભગવાન્ કહે છે કે આ રાત્રિઓમાં મારી સાથે તમે રમણ કરશો. આ એટલે જેનું દર્શન હું તમને કરાવું છું અને જે રાત્રિઓ મારે વિષે જ રહેલી છે, તે રાત્રિઓમાં મારી સાથે તમે રમણ કરશો. क्षपाः બીજી વિભક્તિમાં છે તે અત્યન્ત સંયોગસૂચક છે, રમણસહિત રાત્રિઓનું દર્શન કરાવ્યું છે એટલે રમણમાં સન્દેહ નથી. શંકા–આ જ ફલ કેમ આપ્યું? અન્તર્ગૃહ ગોપિકાઓની માફક નિત્યસંબન્ધ કેમ ન આપ્યો? (જો તેમના જેવો નિત્યસંબન્ધ આપ્યો હોત તો તેમને પણ અન્તર્ગૃહગતાની માફક વિપ્રયોગનો અનુભવ ન થાત એમ કહો તો) રાત્રિ અને દિવસનો સંબન્ધ એટલે કદાચિત્ રાત્રિમાં કદાચિત્ દિવસમાં તેવો દરરોજનો સંબન્ધ કેમ નહિ આપ્યો? તેના ઉત્તરમાં यद् उद्दिश्य એ પદથી કહે છે. કાત્યાયની દેવીનું પૂજારૂપ વ્રત રમણને ઉદ્દેશીને જ કર્યું હતું. ભગવાનની પૂજા તો તેમનો ભાવનાનો મનોરથ સત્ય કરવામાં ઉપયોગી થઇ હતી. રમણ કાત્યાયની વ્રતનું ફલ હતું તેમાં માત્ર જ નિયામક

નક્કી કરેલા સમયે જ રમણ થયું, તેથી દિવસે અથવા અપરિમિત કાલે ન થયું. વળી સતી એટલે તમે સતીરૂપ છો. સતીઓનું દિવસે રમણ થઇ શકે નહિ, અને સર્વદા રમણ પણ તેમને ઇષ્ટ નહિ, તેથી વિવાહિતાના ન્યાયથી રમણ થશે એવો ભાવ છે. પ્રથમ વાક્ય ભગવાને જ્યારે કહ્યું ત્યારે આવ્યાં હોત તો ભગવાન્‌ની આજ્ઞા પાળવાથી અક્ષયફલ થાત. કર્મનું ફલ તો ક્ષયવાળું હોય.

ટિ૦ :-यथा भूमिः જેમ પૃથ્વીને વિગેરે. ભગવાન્ વિષયનો કામ બીજા કામને ઉત્પન્ન કરતો નથી, તેના દૃષ્ટાંતમાં ધાના (ધાણી) સૂચવ્યા છે, તેનાથી સૂચવાતો અર્થ અહીં કહે છે. તે પૂર્વાવસ્થામાં એટલે જવની અવસ્થામાં ભૂમિને વિષે રોપવામાં આવે તો તેમાંથી અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્યાં જેમ વિજાતીય અંકુરની ઉત્પત્તિ ન થાય અને ભૂમિનું રક્ષણ થાય તેને માટે ભૂમિને બીજે સ્થલે લઇ જવાતી નથી, પણ વિજાતીય બીજના અંકુર ઉત્પન્ન કરનારા ભૂમિના દોષને જ દૂર કરવામાં આવે છે. અહીં આ ચાલતા પ્રસંગમાં સ્વામિનીના (ગોપીજનના) હૃદયની ઇચ્છા એમ છે, જે ભગવાન્ હવેથી જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની સાથે જ અમને લઇ જાય, એ વાત રસનું પોષણ કરવાને માટે જ અને લોકથી વિરુદ્ધ હોવાથી રસાભાસ થવાના સંભવને લીધે હાલમાં કરવા યોગ્ય નથી, માટે ભગવાને આજ્ઞા કરી કે 'હમણાં તમે વ્રજમાં જાઓ. અથવા પૃથ્વીના સંબન્ધી ફલ વિગેરે પૃથ્વીની પાસે લઇ જવામાં આવે છે. (પૃથ્વીને બીજે સ્થલે લઇ જવાતી નથી) એવો અર્થ છે, તેથી જ્યારે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે ત્યારે તમારે માટે સંખ્યા વિગેરેમાં હું જ વ્રજમાં આવીશ એવો ભાવ છે. **रमणसहितास्ताः રમણ સહિત રાત્રિઓનું.** આ રાત્રિઓ રમણને માટે જ કરેલી હોવાથી તે જણાવનારો ધર્મ તે રાત્રિઓમાં રહેલો છે, તેથી તેના દર્શનથી પોતાના રમણનો નિશ્ચય પણ તેમને થયો.

લે૦ :-રાત્રિ અને રમણ એ બન્નેનો અત્યન્ત સંયોગનો અર્થ **रमणसहिताः ताः प्रदर्शिताः (રમણ સહિત રાત્રિઓનું દર્શન કરાવ્યું)** એ પદોથી કહે છે કે રમણ સહિત તે ભવિષ્યની રાત્રિઓનું દર્શન કરાવ્યું. એવું ભવિષ્ય હોવાથી કાંઇ પણ સન્દેહ રહ્યો નહિ. આ અક્ષરાર્થ છે એમ સમજવું. **नित्यसंबन्ध**, સર્વદા અન્તર્ગૃહગતાની માફક નિત્યસંબન્ધ, જો તેમ થાય તો આ કુમારિકાઓને તેમની માફક વિપ્રયોગનો અનુભવ ન થાય, તેથી આ અર્થમાં અરુચિથી બીજો અર્થ **अहोरात्र** એ પદથી કહે છે. કોઇ દિવસ રાત્રિએ, કોઇ દિવસ દિવસે એમ દરરોજ.

યો૦ :-तथापि संस्कारार्थं कर्षणवत्, તો પણ સંસ્કારને માટે ખેડવું વિગેરે. જો કે ભૂમિના દોષો બીજે સ્થલે લઇ જવામાં આવે છે, ભૂમિને બીજે સ્થલે લઇ જતા નથી, તો પણ ભૂમિના ઉપર ખેડવું વિગેરે ક્રિયા કરાય છે, તેમ અમને પણ ભજનને ઉપયોગી અમે થઇએ એવો સંસ્કાર કરવા જોઇએ. **इमाः क्षपाः** આ રાત્રિઓ. મારે વિષે જ રહેલી રાત્રિઓ. અહીં આમ સમજવાનું છે. શંકા—વસ્ત્રહરણ લીલા હેમન્ત ઋતુમાં દિવસને વિષે થઇ તો **इमाः क्षपाः** એટલે આ રાત્રિઓ એમ કેમ કહી શકાય? જો રાત્રિને વિષે કહ્યું હોય તો રાત્રિના સરખાપણાને લીધે શરત્કાલસંબન્ધિની રાત્રિઓ લઇ શકાય. દિવસે પણ જો શરદ્‌ઋતુમાં કહ્યું હોય તો શરતસંબન્ધિની રાત્રિ લઇ શકાય, પણ અહીં તો ઋતુ શરદ્ નથી પણ હેમન્ત છે, અને રાત્રિ નથી પણ દિવસ છે, તેથી આ રાત્રિઓમાં એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે રમણ તો શરદ્‌રાત્રિઓમાં થયું છે, **शरदोत्फुल्लमल्लिका** એ પદથી સ્પષ્ટ છે. **સમાધાન—**આ રાત્રિઓ અલૌકિક છે, ભગવદ્‌રમણના અધિષ્ઠાનભૂત છે; નિત્યરમણસહિત છે, આ જગતની રાત્રિઓ કરતાં ભિન્ન છે. અલૌકિક શરદ્‌ની

રાત્રિઓનું દર્શન ગોપીજનને કરાવ્યું. આ સર્વ इमाः શબ્દથી સિદ્ધ થાય છે. જે સમીપમાં હોય તેને માટે જ एतद् શબ્દનો પ્રયોગ (અહીં इमाः) થઇ શકે છે.

સુ૦ :-પછી ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી તેઓ વ્રજમાં ગયાં કેમકે આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં તેમને બીક લાગતી હતી તે इत्यादिष्टा એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ।
ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजं कृच्छ्रान् निर्विविशुर्व्रजम् ॥ २८½ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે :-આ પ્રમાણે કુમારિકાઓ કે જેમનો કામ સિદ્ધ થયો હતો, તેઓ ભગવાને આજ્ઞા કરવાથી બહુ દુઃખ પામીને ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન કરતાં વ્રજમાં ગયાં. ૨૮½.

સુ૦ :-જો કે તેમનો કામ રમણનો હતો તે રમણ તો હજી થયું નથી, તો પછી लब्धकामाः કેમ કહેવાય ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જો કે તેમનો કામ અથવા મનોરથ તો મોટો હતો, તો પણ ભગવદિચ્છાથી હાલ તેનો બાધ થયો હતો, પણ ભગવાન્ પતિ થાઓ એ તેમનો મનોરથ તો પ્રાપ્ત થયો હતો, પરન્તુ સાક્ષાત્ વિવાહના અભાવે તેઓ કુમારિકા જ રહ્યાં હતાં. તેમને રસાન્તર થયો નહિ હતો તે જણાવવાને તેમની ભક્તિ ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजम् એ પદથી કહે છે. હૃદયને વિષે ભગવાનના ચરણકમલનું તેઓ ધ્યાન કરતાં હતાં. कृच्छ्रात् એટલે તેમને વચમાં બહુ દુઃખ થયું અને ત્યાંથી જઈ શકયાં નહિ, જેમતેમ કરીને વ્રજમાં ગયાં. ઘેર જવાની આજ્ઞાથી તેમને એટલો બધો તાપ થયો કે જો ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન તેઓ નહિ કરત, તો તે સમયે તેમનું જીવન પણ ટકી શકત નહિ, પણ તે ધ્યાનને લઇને તે ધ્યાનનો વિષય ચરણકમલરૂપ હોવાથી તાપ હરણ કરવાનો ગુણ તેમાં હોવાથી જીવન ટકી રહ્યું. તથાપિ कृच्छ्रात् એમ કહ્યું છે, તેથી તે ધ્યાન તાપના કાર્યના પ્રતિબન્ધમાં જ (મરણના પ્રતિબન્ધમાં જ) ખપી ગયું, પણ તાપને દૂર કરી શકયું નહિ એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે અઠ્ઠાવીશ તત્ત્વરૂપ અને અડધો અધિક શ્લોક એમ સાડીઅઠ્ઠાવીશ શ્લોકથી તેમની અર્ધભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું, અને તત્ત્વનો અતિક્રમ પણ કહ્યો.

ટિ૦ :-तासामर्धभक्तिः તેમની અર્ધભક્તિ, અંગસંગના અભાવને લીધે અર્ધભક્તિ

લે૦ :-શંકા-તેમનો કામ તો રમણનો હતો તે રમણ તો હજુ થયું નથી તો પછી लब्धकामाः (કામ સિદ્ધ થયો) એમ કેમ કહેવાય ? તેના ઉત્તરમાં ગયા શ્લોકમાં सिद्धा એ પદથી, મનોરથ અને ભગવાનનું પતિપણું પ્રાપ્ત થયું હતું એ કહે છે.

યો૦ :-साधिकैः तत्त्वैः એટલે ૨૮½ તત્ત્વરૂપ શ્લોકથી.

સુ૦ :-હવે ગોપોને ભગવાને જ્ઞાન આપ્યું તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (જ્ઞાન એટલે પોતાનો સર્વ સંઘાત પરોપકારને માટે હોવો જોઇએ તે). જો એવું જ્ઞાન ગોપાલોને નહિ થાય તો તેના પરિણામમાં તેમને અનર્થ થાય. તેઓ જો એમ જાણે કે આપણો સર્વ સંઘાત પરોપકારને માટે છે, તો ધીમે ધીમે એમ પણ સમજે કે વ્રજની સર્વ વસ્તુ ભગવાનને માટે જ છે તે હેતથી તેમને પરોપકારરૂપ વિદ્યા જે વિદ્યાનું પ્રથમ પર્વ છે

તેનું જ્ઞાન આપવાને ભગવાન્ બીજા સ્થાનમાં ગયા તે અથથી શરુ કરીને દશ શ્લોકથી કહે છેઃ-

अथ गोपैः परिवृतो भगवान् देवकीसुतः ।
वृन्दावनाद् गतो दूरं चारयन् गाः सहाग्रजः ॥ २९½ ॥

હવે નવું પ્રકરણ શરુ કરતાં કહે છે કે ભગવાન્ દેવકીસુત ગોપોથી વિંટ-લાયલા, બલદેવજીની સાથે ગાયો ચારતા વૃન્દાવનથી દૂર ગયા. ૨૯½.

સુ૦ :-અથ કહેવાથી અહીં નવું પ્રકરણ શરુ થાય છે. ગોપોથી વિંટલાયલા ભગવાન્ કે જેમની પ્રવૃત્તિ ભક્તોના ઉદ્ધારને માટે હતી તે વૃન્દાવનથી દૂર ગયા. વૃન્દાવનનો ત્યાગ કરીને આગળ ગયા. વૃન્દાવન સ્ત્રીપ્રધાન હોવાથી ત્યાં જ્ઞાન થઇ શકે નહિ, તેથી આગળ ગયા. ત્યાં ગયલા ગોપોને જ્ઞાન થાય તેને માટે પ્રથમ ધર્મનું નિરૂપણ चारयन् गाः એ પદથી કરે છે. પૂર્વે ગાયો પણ ભગવાન્ સાથે નહોતી, ગોપાલો પણ નહોતા, અને બલભદ્ર પણ નહોતા, પછીથી જ તેઓ ભગવાન્‌ને મળ્યા, એમ તે સમયે મળવાનું કહીને જણાવ્યું છે, તે अथ गोपैः શબ્દોથી સમજ પડે છે.

ટિ૦ :-અહીં જે ગોપાલો કહ્યા છે તે પૂર્વે કહેલા વયસ્યો નથી. ગોપ પદથી જ વયસ્યો નથી એમ સમજ પડે છે, કારણ કે વયસ્યો કાંઇ ગોપ હતા નહિ. સ્તોક વિગેરે ગોપો જો એમ નહિ સમજે કે વ્રજની સર્વ વસ્તુ માત્ર ભગવાનને માટે છે, તો કુમારિકાઓનું વૃતાન્ત સાંભળીને પ્રભુને વિષે દોષનો આરોપ કરે, અને એ દોષારૂપ જ અનર્થરૂપ છે. જો સર્વ જ પ્રભુને માટે છે એમ જાણે તો દોષારોપનો સંભવ રહે નહિ. वृन्दावनस्य स्त्रीप्राधान्यात् (વૃન્દાવન સ્ત્રીપ્રધાન હોવાથી) વિગેરે. અહીં જ્ઞાન એટલે પારકાને માટે છે એવું જ્ઞાન સમજવું. ભગવદીય વ્રજની સ્ત્રીઓને તો રસભાવના પ્રચુરપણાને લીધે અમારે માટે જ પ્રભુપ્રાકટ્ય છે એમ જ્ઞાન દૃઢ હતું તેથી જ તેઓ આગળ કહેશે કે તમે વ્રજજનની આર્તિ દૂર કરવાને માટે પ્રકટ થયા છો, એ વાત સ્પષ્ટ છે. એમ હોવાથી વૃન્દાવનમાં ભગવાનને માટે આપણું સર્વસ્વ છે, તેનાથી વિપરીત જ્ઞાન તે આપણું સર્વસ્વ પારકાને માટે છે, એવું જ્ઞાન વ્રજની સ્ત્રીઓને સંભવતું નથી. ભગવાનથી બીજી વસ્તુઓમાં તો તેમને ઉપેક્ષા જ છે, માટે વૃન્દાવનમાં સર્વ ભગવાન્‌ને માટે હોવાથી પારકા અને પારકાને માટે એવું જ્ઞાન તેમને સંભવતું નથી.

લે૦ :-प्रथमपर्वरूपाम् । પ્રથમ પર્વ છે. ટિપ્પણીજીમાં આ અધ્યાયની શરુઆતમાં विद्यापंचकम् તેનો અર્થ આપતાં જે પ્રથમ પર્વ કહ્યું છે તે રૂપ.

યો૦ :-प्रथमपर्वरूपाम् । જે પ્રથમ પર્વ છે. " વૈરાગ્ય, સાંખ્ય યોગ, તપ અને કેશવમાં ભક્તિ એ પંચપર્વા વિદ્યા છે. જે વિદ્યાથી વિદ્વાન હરિને વિષે પ્રવેશ કરે છે. ", એ વાક્યમાં વૈરાગ્ય પ્રથમ કહ્યું છે, તેથી प्रथमपर्वरूपा એનો અર્થ વૈરાગ્યરૂપા વિદ્યા એમ સમજવું. વૈરાગ્ય થવાથી જ પરોપકારને માટે આપણું સર્વસ્વ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

સુ૦ :-પછી કેટલેક દૂર જઇને સર્વ થાકી ગયા હતા ત્યારે કોઇક સ્થલે છાયાને વિષે બેઠેલા હતા ત્યારે તેમને ઉપદેશ આપવાને માટે ભગવાન્ કાંઇક બોલ્યા, તે निदाघ એ શ્લોકથી કહે છેઃ—

निदाघार्कातपे तिग्मे छायाभिः स्वाभिरात्मनः ।
आतपत्रायितान् वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकसः ॥ ३०½ ॥

ઉનાળાના સૂર્યના તીક્ષ્ણ તાપને સમયે પોતાની છાયાઓથી ભગવાનની પાસે છત્રરૂપે થતા ઝાડોને જોઇને વ્રજવાસીઓને ભગવાને કહ્યું. ૩૦½.

સુ૦ :–ઉનાળાના સમયમાં જે સૂર્ય, તેનો તડકો તીક્ષ્ણ હોય ત્યારે પણ પોતાની છાયાઓવડે **आत्मनः** એટલે ભગવાનની પાસે શ્વેત છત્રના આકારથી આવતાં પૂર્વે વર્ણન કરેલાં વૃક્ષોને જોઇને વ્રજવાસી ગોપોને ભગવાને કહ્યું. 'વ્રજમાં ઉત્પન્ન થયલા કરતાં વનમાં ઉત્પન્ન થયલાં વૃક્ષો વધારે સારાં છે. પંચપર્વા વિદ્યા વૃક્ષના દૃષ્ટાન્તથી ભગવાન્ બોધ કરશે. વૃક્ષોની અન્દર ચાર વિદ્યાના ભેદ છે, અને ગોપોને વિષે એક છે, જે પ્રકારે તે ભેદ પણ એકના ચાર થાય તેને માટે ભગવાન્ ઉપદેશ આપે છે, જો કે હમણાં ઉનાળાનો સમય નથી, અને આ વૃક્ષો છત્રીની માફક થતાં નથી, તે છતાં તેમની પૂર્વ અવસ્થાનું સ્મરણ કરીને હાલમાં તે વૃક્ષોને જોઇને ભગવાન્ ઉપદેશ આપે છે.

ટિ૦ :–**व्रजजातापेक्षया** વ્રજમાં ઉત્પન્ન થયલા કરતાં વિ. ભગવાનની પાસે જવામાં તેઓ અટકાવ કરે છે. અને વનનાં વૃક્ષો તો ભગવાનના રમણને અનુકૂલ છે, તેથી તેઓ વ્રજના લોકો કરતાં ઉત્તમ છે. અથવા અહીં વૃક્ષોની જ વાત છે, તેઓ ખાસ લીલામાં (વ્રજનાં વૃક્ષો) અનુપયોગી હોવાથી તેમના કરતાં વનનાં વૃક્ષો ઉત્તમ છે.

સુ૦ :–અહીં અગીઆર મુખ્ય અધિકારી ગોપો અગીઆર ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા છે, તે જો પરોપકાર કરનારા થાય તો સર્વ સિદ્ધ થાય, માટે તેને સંબોધન કરતા હે કૃષ્ણ એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

हे कृष्ण स्तोक हे अंसो श्रीदामन् सुबलार्जुन ।
विशालर्षभ तेजस्विन् देवप्रस्थ वरूथप ॥ ३१½ ॥

હે કૃષ્ણ, સ્તોક, હે અંસુ, શ્રીદામા, સુબલ, અર્જુન, વિશાલ, ઋષભ, તેજસ્વી, દેવપ્રસ્થ અને વરૂથપ. ૩૧½.

સુ૦ :-ભગવાનનું નામકરણ થયું ત્યારે બીજી ગોપિકાઓએ પણ પોતાના પુત્રનાં નામ તેવાં જ પાડયાં. (તેથી અહીં કૃષ્ણ કોઇ ગોપનું નામ સમજવું) સ્તોક એ બીજો, અંસુ ત્રીજો, શ્રીદામા, સુબલ, અર્જુન, વિશાલ, ઋષભ, તેજસ્વી, દેવપ્રસ્થ અને વરૂથપ. વરૂથપ એ મનનો અધિષ્ઠાતા, જે જેની પાસે હોય તે તેનો અધિષ્ઠાતા, કૃષ્ણ વાણીનો, સ્તોક રસનો અધિષ્ઠાતા, વાણી અને રસ બન્ને એક સ્થલે હોવાથી તેને સામટું સંબોધન છે. ફરી પાછું બીજાઓનું જુદું સંબોધન કર્યું છે. અંસુ ગંધ (નાક)નો અધિષ્ઠાતા, શ્રીદામા ચક્ષુનો, સુબલ બાહુનો, અર્જુન શ્રોત્રનો, વિશાલ ત્વચાનો, ઋષભ ચરણનો, બાકી રહેલો તેજસ્વી પચાવવાનું કાર્ય જણાવનાર હોવાથી પાયુ ઇન્દ્રિયનો અધિષ્ઠાતા. (દેવપ્રસ્થ ઉપસ્થનો અધિષ્ઠાતા). આ સર્વનો ભગવાનની સાથે સારી રીતે વ્યવહાર હોવાથી એક મોટું પર્વ સિદ્ધ થયું, તે ભગવાને તેમને સંબોધન કરવાથી નિરૂપણ કર્યું.

લે૦ :-**इन्द्रियाधिष्ठातृरूपाः ।** ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતાઓ જેમના રૂપોને વિષે છે તેઓ. **पाकज्ञापकत्वात्** અશ્રુ વિગેરે પાયુ ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય છે, તેમનાથી અન્તઃસ્વેદ થાય છે અને પાક

યો૦ :–જે ભક્તોનો નિરોધ કરવાનો છે તેમની અગીયાર ઇન્દ્રિયોના આધિષ્ઠાતાઓ આ ગોપો છે. કૃષ્ણઉપનિષદ્‌ને વિષે કહ્યું છે કે સર્વ વૈકુંઠને ભૂમિ ઉપર અવતારેલું છે, તેથી કૃષ્ણાવતારનું સર્વ પરિકર વૈકુંઠવાસી છે. માટે આ સખાઓ વૈકુંઠવાસી હોઇને વ્રજમાં જેમનો નિરોધ કરવાનો છે તે ભક્તોના અગીઆર ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતાઓ ભગવાનની સાથે જ અવતરેલા છે એમ સમજવું. વ્રજવાસી સર્વ અલૌકિક હોવાથી તેમની ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતાઓ પ્રપંચથી અતીત વૈકુંઠના પરિકરરૂપ હોય તે યોગ્ય જ છે.

સુ૦ :–બીજું પર્વ पश्यत એ શ્લોકથી કહે છે:—

पश्यतैतान् महाभागान् परार्थैकान्तजीवनान् ।
वातवर्षातपहिमान् सहन्तो वारयन्ति नः ॥ ३२३ ॥

આ મહાભાગ્યવાનો કે જેમનું પરોપકારને માટે જ જીવન છે, તેમને જુવો, વાયુ સહિત વર્ષા તાપ અને ટાઢને પોતે સહન કરતા આપણા વાયુ સહિત વર્ષા વિગેરેને તેઓ દૂર કરે છે. ૩૨૩.

સુ૦ :–ધર્મ એ પ્રથમ પર્વ (ચાર બાકી રહ્યાં તેમાંનું પ્રથમ). સર્વનો પરિત્યાગ કરીને પરોપકારાર્થ સ્થિતિ કરવી એ બીજું, સર્વત્ર ભગવદ્‌બુદ્ધિ રાખવી એ ત્રીજું, તેને જણાવનાર સર્વની સેવા છે, અકામ–નિષ્કામપણું એ ચોથું, ભગવદીઓનું આ ચાર સિદ્ધ થાય ત્યારે કૃતાર્થતા થાય. પ્રથમ જેવા ધર્મની અપેક્ષા છે તે पश्यत એ શ્લોકથી કહી છે. ધર્મની અંદર સન્દેહ થાય ત્યારે પ્રથમ ધર્માત્માઓને જોવા જોઇએ, ધર્મ એ ભાગ્યવાળાઓને જ ફ્ળે છે, જો ભાગ્ય નહિ હોય તો ધર્મ કરવામાં વિઘ્ન થાય, ભાગ્ય પણ મોટું જોઇએ, તેને જણાવનાર યશ છે. તે જેનું સર્વ ગુણગાન કરે તેવો યશ તે महाभागान् એ પદથી કહે છે. ધર્મનું સ્વરૂપ परार्थ (પારકાને માટે) એ પદથી કહે છે. જીવન અને તેના ઉપકરણ (એટલે સર્વ સામગ્રી), તેમાં જીવન જો પરોપકાર માટે હોય તો અન્તે ધર્મ સિદ્ધ થાય એમ નિરૂપણ કર્યું, તેજ મુખ્ય ધર્મ, કારણ કહ્યું છે કે 'અન્તે જેવી મતિ તેવી ગતિ થાય છે.' તે સામાન્યપક્ષને દૂર કરે છે એટલે સામાન્ય રીતે સર્વ ધર્મ એમ નહિ, પણ જે છેલ્લે સિદ્ધ થાય તે ધર્મ. પરોપકાર એ જ એક અન્તે જેનું જીવનરૂપ છે તે एकान्तजीवनान् એ પદથી કહ્યું, જેનું જીવન થોડોક સ્વાર્થ અને થોડો પરાર્થ એમ બે રૂપ હોય તે મધ્યમ, અને જેનું જીવન માત્ર સ્વાર્થ માટે હોય તે અધમ, એ પ્રમાણે સ્વરૂપથી અંતમાં ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું. બાહ્ય ધર્મ वातवर्षा વિગેરે પદથી કહે છે. જીવનથી શરીર વધે છે, તે વૃદ્ધિ પણ આ વૃક્ષોની પારકાની ઇચ્છાથી જ થાય છે. જો પારકો તે વૃક્ષની વૃદ્ધિની ઇચ્છા ન કરે અને તેટલા જ કાષ્ઠથી પોતાનું કાર્ય કરવા માગે, (તો વૃક્ષને છેદી નાંખે છે તેથી વૃદ્ધિ થતી નથી એટલે વૃદ્ધિનો આધાર પણ પારકાની ઇચ્છા ઉપર જ રહ્યો.) આ પ્રકારનું જો જીવન હોય તો પરાર્થતા સિદ્ધ થાય. તે પ્રમાણે ધર્મ પણ જો પરાર્થ માટે હોય તો જ સિદ્ધ થાય; જો કેવલ સ્વાર્થને માટે હોય તો અધમ, અને બન્ને સ્વાર્થ અને પરાર્થને માટે હોય તો તે કામ્ય હોવાથી મધ્યમ, જેમકે ઉપવાસ. જે અન્ન પોતાની પાસે હોય તે પારકાને આપી દઇને, તે અન્નના અભાવમાં જે ઉપવાસો થાય તે મોક્ષના હેતુ થાય, રંતિદેવની માફક. તે ઉપવાસો ઉત્તમ. જે અન્ન પોતાની પાસે પ્રથમથી જ હોય નહિ તે બીજા ...

છતાં તે બીજાને પીડા ન કરવાને માટે તે બીજાનું અન્ન ન લેવું અને ઉપવાસ કરવા તે મધ્યમ, એ બન્નેનો અભાવ હોય એટલે પોતાની પાસે અન્ન નહિ હોય અને પારકાની પાસેથી પણ નહિ મળે તે છતાં અન્નની ઇચ્છા થાય તે ન મળવાથી જે ઉપવાસ કરવા તે ક્લેશાત્મક હોવાથી અધમ. તે પણ જો એવો સંકલ્પ નહિ કરે કે આ ઉપવાસથી મારું કે અમુકનું હું ઇષ્ટ કરીશ તો તે ઉત્તમ, જો તેવો ઇષ્ટ કરવાનો સંકલ્પ કરે તો મધ્યમ, અને પારકાને અપકાર કરવાને માટે જો ઉપવાસ કરે તો તે અધમાધમ (અધમમાં અધમ). હવે ઉત્તમની વાત કરે છે. વાત, વર્ષા, આતપ (તડકો), હિમ (ઠંડી) તેમાં વર્ષા આતપ અને હિમ એ ત્રણ કાલના ગુણ છે (એટલે ચોમાસુ, ઉનાળો ને શિયાળો એ કાલના ગુણ છે), આ ચારમાંનો પ્રથમ તે ત્રણનો સહકારી સમજવો. (એટલે વાયુ એ વર્ષા, આતપ અને હિમ એ ત્રણેનો સહકારી સમજવો). આ સર્વને સહન કરીને પણ પારકાઓના આ ત્રણેને (એટલે વર્ષા, આતપ ને હિમને) દૂર કરે છે. તેમાં પણ આપણા પોતાના પણ આ ત્રણે (વર્ષા, આતપ ને હિમ) દૂર કરે છે. આથી પ્રમાણ પણ સૂચવ્યું અને પ્રત્યુપકારનો અભાવ પણ કહ્યો. બાહ્યતપ આ જ છે. અનશન વિગેરે તો પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેથી તેની ધર્મમાં ગણત્રી થતી નથી, અને બીજા સર્વ ભેદ હીન (અધમ) છે.

ટિ૦ :–तदा अन्ते धर्मः વિગેરે. **परार्थजीवनान्** એટલે પારકાને માટે જેનું જીવન છે, એટલું જ કહ્યું હોત તો ચાલત, તે છતાં **एकान्त** એ પદો કહ્યાં, તેનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છેઃ– જીવન પરાર્થનું સાધન હોવાથી તેની પૂર્વેના કાલનું જીવન પણ તેવું જ કહેવું જોઇએ, તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે પાછળથી સિદ્ધ થતો **પરાર્થ** પૂર્વકાલના જીવનને અન્તે થાય છે. તે **પરાર્થ** કાંઇ પ્રસંગને લઇને થતો પરાર્થ નથી, પણ સમજીને તેના ઉદ્દેશથી જ કરેલો હોવાથી તે મુખ્ય **પરાર્થ** છે, તેથી જ **एक** પદ મુકયું છે. એ જ વાત અન્તે જેવી મતિ તેવી ગતિ વિગેરેથી કહી છે. એમ હોવાથી **પરાર્થ** જ એક મુખ્ય જેને અન્તે છે એવો મૂલ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ જ પક્ષમાં બીજી રીતે પણ યોજના થઇ શકે છે, તે **एकान्ततः** વિગેરેથી કહે છે. **यथोक्तवासाः** વિગેરે. એનું જ વિવરણ **विद्यमानम्** વિગેરેથી કહે છે તે નીચે પ્રમાણેઃ– પોતાની પાસે હતું, તે અન્ન બીજાને આપીને, તે અન્નના અભાવથી જે ઉપવાસો થયા, તે તેના મોક્ષના હેતુ થયા. તેથી તેના જેવા જે હોય તે ઉત્તમ કહેવાય. **स्वत इति।** પોતાની પાસે અન્ન નહિ હોવાથી, પોતાની પાસેનું અન્ન દાનમાં આપી દેવાથી નહિ. એવાને બીજાની પાસે અન્નની પ્રાપ્તિનો સંભવ હોવા છતાં, પોતાને અન્નની અપેક્ષા હોવા છતાં, પણ બીજાને પીડા ન થાય માટે તે બીજો અન્ન આપતો હોય તે ન લેવાથી જે ઉપવાસ થાય તે મધ્યમ. **तदुभयाभावे।** એ બન્નેનો અભાવ હોય. એટલે પોતાની પાસે અન્ન ન હોય અને પારકાની પાસેથી અન્ન મળે નહિ તે છતાં જો અન્નની કામના હોય અને જે ઉપવાસ થાય તે અધમ. **निर्हेतुश्च।** એવો અધમ પણ જો આ ઉપવાસથી તેનું અથવા મારું કલ્યાણ કરીશ એવો સંકલ્પ ન કરે તો તે અધમ પણ અધમોમાં ઉત્તમ સમજવો. કલ્યાણ કરવાનો સંકલ્પ રાખે તો તે અધમોમાં મધ્યમ સમજવો, ને અન્યનો અપકાર કરે તે તો અધમમાં પણ અધમ સમજવો. **आद्यश्चतुर्णामिति।** ચારમાં પહેલો (વાત) ત્રણનો સહકારી સમજવો. અથવા મન્દ પવન પણ પોતાના જેવા અનેકના સહકારથી મોટું કાર્ય પણ કરે છે એ આશયથી આમ કહ્યું તેથી **यथाश्रुत ग्रन्थ** સમજવો.

લે૦ :–प्रथमम् पर्व इति। ચારમાં પ્રથમ. **वातवर्षा** એની પહેલા પૂર્વાર્ધમાં આન્તરધર્મનું

થાય છે તેથી આલીજીવનનું જ નિરૂપણ કરવું જોઇએ તે **जीवनेन हि** થી કહે છે. વૃદ્ધિ એટલે આજીવન. **न मन्यते** પછી **तदा** અધ્યાહાર સમજવો. **वृद्धिम्** તે વૃક્ષોને પવન વિગેરે સહન કરવાથી તે પવન વિગેરેનું વારણ કરવાની ઇચ્છા કરે નહિ ત્યારે તેટલાથી જ કાર્યની ઇચ્છા રાખે છે, ત્યારે તેમ થાય છે. એવો અર્થ હોવાથી **तदा तथैव भवति** એટલું અધ્યાહાર સમજવું. જ્યાં સુધી અન્નદાન વિગેરેની પારકો ઇચ્છા રાખે છે, ત્યાં સુધી જ જો થાય તો પરાર્થને માટે જ થાય. **केवलश्चेत्** સ્વાર્થને માટે હોય તો. **निर्हेतुश्च** વિગેરેથી ધર્મમાં પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા.

યો૦ :–**सा वृद्धिः** તે વૃક્ષોની વૃદ્ધિ પારકાની ઇચ્છાથી જ એટલે પારકા ઉપર ઉપકાર કરવાની ઇચ્છાથી જ થાય છે તે વાત **यदि** વિગેરેથી સ્પષ્ટ કરે છે. **परः** એટલે કાષ્ઠની આકાંક્ષાવાળો. **वृद्धिम न मन्यते ।** વૃદ્ધિને ઇચ્છતો નથી પણ સૂક્ષ્મવૃક્ષનું જ છેદન ઇચ્છે છે, ત્યારે વૃદ્ધિ થતી નથી. તેથી વૃદ્ધિ પારકાની ઇચ્છાથી જ થાય છે એવો અર્થ છે. **उभयार्थश्चेत्**, સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ બન્ને હોય તો. **आद्यश्चतुर्णाम् इति ।** વાત, વર્ષા, આતપ અને હિમ, એમ ચારમાં **आद्य** એટલે વાત. એ વાત, વર્ષા આતપ અને હિમનો સહકારી સમજવો, તેથી વર્ષા પણ વાતની સાથે હોય તો જ પીડા કરે છે. એ પ્રમાણે ગ્રીષ્મમાં તડકો અને શીતકાલમાં હિમ એ વાતના સહકારી સમજવા.

સુ૦ :–એ પ્રમાણે ધર્મનું નિરૂપણ કરીને પરોપકાર લક્ષણ છે જેનું એવું અર્થરૂપ પર્વનું अहो એ શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છેઃ–

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥ ३३½ ॥

અહો ! આમનું જન્મ ઉત્તમ છે, કેમકે તેનાથી સર્વ પ્રાણીઓનું ઉપજીવન થાય છે. જેમની પાસે યાચના કરીને અર્થીઓ (યાચકો) જેમ સુજન પાસેથી વિમુખ જતા નથી તેમ તેમની પાસેથી પણ વિમુખ જતા નથી. ૩૩½.

સુ૦ :–એમનું જ જન્મ એટલે દેહ ધારણ કર્યા પછીનું જીવન ઉત્તમ છે કે જેમને કાંઇ પણ સ્વાર્થની અપેક્ષા નથી, તે **सुजनस्य इव** એ દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરે છે. **अहो** એ આશ્ચર્ય છે કે એવો પણ જન્મ થાય છે કે જેમાં પોતાનું તો કાંઇ કાર્ય છે નહિ. ભગવાન્‌ના અવતારમાં પણ લીલા હોય છે. જો કે તે પારકાને માટે હોય છે તો પણ લોકપ્રસિદ્ધિથી સ્વાર્થને એટલે ભગવાન્‌ને માટે પણ છે, તેથી ભગવાન્‌ને પણ આશ્ચર્ય લાગે છે. માત્ર કર્મફલના ભોગ કરવામાં, દેડકાના જેવી સ્થિતિ હોઇને તેમાં કાંઇ પરોપકાર હોતો નથી. માટે એમનું જ જન્મ ઉત્તમ છે, તેનો હેતુ એ છે કે તેની અંદર સર્વપ્રાણીઓનું ઉપજીવન છે, તે સર્વ પ્રાણીઓને જીવાડે છે. તે સફલ જીવનવાળા છે. એવું સફલ જીવન જેનાથી થાય છે તે સુજનોને વિષે પ્રસિદ્ધ છે, જેમ કે સજ્જનને ઘેર ગયલો અર્થી (યાચક) જો તે સુજનપાસે દ્રવ્ય હોય તો વિમુખ જતો નથી, એવો સુજન દુર્લભ હોય છે માટે એકવચન વાપર્યું છે. **येषाम्** એ સર્વનામથી સર્વ વૃક્ષો એવા પ્રકારનાં હોય છે, તેથી તેમનું અધિકપણું સૂચવ્યું. **वै** એટલે નિશ્ચયથી તેઓ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તેમની પાસે અર્થિત્વ કરવામાં (માગવામાં) આવે તો અર્થીઓ વિમુખ થતા નથી. આગળ પણ દેહત્યાગ પછી **वि** એટલે ગીધ વિ૦ પક્ષિઓના મુખમાં પડતા નથી, પણ જો વૃક્ષોનાં લાકડાં હોય તો તેમના દેહને ભસ્મ કરવાને મદદ લાગે છે. **वि**નો અર્થ કાલ

ટિ૦ :–अग्रेपि આગળપણુ. દેહત્યાગ કર્યા પછી. वीनाम् પક્ષીઓના, ગીધ વિગેરેનાં મુખ ભક્ષણને માટે હોય છે, જે મુખમાં તેવા અર્થી થઇને લાકડાં મેળવીને પડતા નથી. લાકડાં હોવાથી દેહ બળીને ભસ્મ થઇ જાય છે. वि શબ્દનો અર્થ કાલ લઇએ તો કાલના મુખમાં પડતા નથી. વૃક્ષમાત્રની ભિક્ષા માગનાર પરમહંસ હોય છે.

લે૦ :–तद्येन તે સફલ જીવન જેનાથી, એટલે સર્વનું ઉપજીવન જેનાથી થાય છે તે. सर्वनाम्ना એ સર્વનામથી. એટલે મહાસંજ્ઞાકરણને યોગ્ય આશય સ્વીકારવાથી. गृहीतुम् ગ્રહણ કરવા પછી स्वस्वाधर्म्येण એટલે 'પોતાના સમાન ધર્મપણાથી' અધ્યાહાર સમજવું.

સુ૦ :–આ પ્રમાણે અર્થનું ઉત્તમપણું સિદ્ધ કરીને કામનું ઉત્તમપણું સિદ્ધ કરતાં તેમનું કામથી થયલું સર્વ પરોપકારને માટે છે તે पत्र એ શ્લોકથી કહે છેઃ–

पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते ॥ ३४½ ॥

પત્ર, પુષ્પ, ફલ, છાયા, મૂલ, વલ્કલ (છાલ) સુકાં લાકડાં, ગંધ, અંતઃસાર, ભસ્મ, અસ્થિ અને શાખાઓથી સર્વના કામ (મનોરથ) પૂરા પાડે છે. ૩૪½.

સુ૦ :–પત્રો ઝાડને લાગેલા પદાર્થો છે. જેમ કેશ દાંત વિગેરે હોય છે તેમ. તેમાં પત્રોનો ઉપયોગ સર્વેને હોય છે, પણ (મનુષ્યના) કેશનો ઉપયોગ તો કોઇ પણ રીતે થઇ શકતો નથી. પુષ્પો રજરૂપ છે, તે પુષ્પો સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરનાર છે, સ્રીઓનું રજ તો તેમને પોતાને પણ અપકાર કરનાર છે. ફલ પુત્રોના જેવાં છે, પરન્તુ તે (મનુષ્યો) પુત્રોને માટે અન્યનો ઘાત કરે છે, તે પુત્રોને કાંઇ બીજાને આપી દેતા નથી. છાયા એ ઘરના જેવી છે. સર્વને કાંઇ ઘરમાં પ્રવેશ મળતો નથી. કદાચ પ્રવેશ મળે તો તાપયુક્ત થાય છે, અને ઠંડી વિગેરેની માફક ભય પ્રાપ્ત થાય છે. વર્ષાની માફક દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે. (ઝાડો તો છાયાથી તાપ, શીત અને વૃષ્ટિ ત્રણેનું નિવારણ કરે છે.) મૂલ એ વૃક્ષોનો ધર્મ છે. પ્રાણીઓના ધર્મમાં પશુઓની હત્યા થાય છે, અહીં તો વૃક્ષો પોતાનું મૂલ ઔષધને માટે બીજાઓને આપે છે તેથી ધર્મ. વલ્કલ તે સામગ્રી છે, ઘટ પટ વિગેરેના જેવી. दारूणि એટલે સુકાં કાષ્ઠ. તે બીજાઓને આપે છે. પણ મનુષ્યના તો આ સર્વ ઉપભોગ કરતાં બાકી રહેલાં તે પણ પારકાઓને ઉપકાર કરતાં નથી. તે બાબત સ્રીશરીર વિગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે. गंध-ચંદન વિગેરેમાં ગંધ કીર્તિરૂપ છે. મનુષ્યો તો કીર્તિથી પ્રસિદ્ધ નામવાળા હોય તો પણ નામથી પણ ઉપકાર કરતા નથી. निर्यासः એટલે તેના અંદરનો સાર, તે વાક્યરૂપ છે, भस्म (વૃક્ષોની) ઉપયોગમાં આવે છે, મનુષ્યોની ઉપયોગમાં આવતી નથી, પણ મરી ગયા પછી પણ પ્રેત થવાથી તેને માટે શ્રાદ્ધાદિ કરવાનું હોવાથી તે અપકાર જ કરે છે. વૃક્ષની ભસ્મ તો ધોવા માંજવામાં ખપ લાગે છે. अस्थि તે ઝાડના કટકા (અંગારા) છે, તે સર્વત્ર તેજ અથવા દેવતામાં ઉપકાર(મદદ)કરે છે. આમના એટલે મનુષ્યોના તો અસ્થિ કોઇને પણ ઉપકાર કરતાં નથી, પરન્તુ દોષના નિમિત્ત થાય છે, તે 'नारं स्पृष्ट्वा,' એ વાક્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. तोक्माः એટલે સૂક્ષ્મ વૃક્ષો, જે શાખારૂપ છે. તેઓ નોકર ચાકરની માફક ઉપયોગમાં આવે છે. આ પ્રમાણે (ઝાડો) પોતાની સર્વ વસ્તુથી સર્વેના કામ પૂરા પાડે છે.

લે૦ :–शीतवत् इति । ઠંડી વિ૦ માફક. છાયા તડકો, શીત અને વૃષ્ટિનું નિવારણ કરે છે.

સુ૦ :–વળી કેવલ પરાર્થ અને સ્વાર્થ બન્નેને માટે ઉપયોગ કરે છે એમ નહિ, કિન્તુ પારકાને માટે જ તેઓ ઉપયોગ કરે છે, તેથી તેઓ મોક્ષરૂપ છે, વિરક્ત છે, જ્ઞાનીઓ છે, અને જેમના સ્વાર્થ પૂર્ણ થઇ ગયા છે એવા છે, તે કહેવાને **एतावद्** એ શ્લોકથી કહે છે.

एतावज् जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ।
प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत् सदा ॥ ३५½ ॥

દેહીઓમાં, ખાસ કરીને ભગવદિચ્છાથી જેમણે દેહ ગ્રહણ કરેલા છે તેઓનો આવો ધર્મવાળો જન્મ જ સફલ છે; પ્રાણથી, અર્થથી, બુદ્ધિથી, અને વાણીથી સદા પારકાનું કલ્યાણ જ કરવું. ૩૫½.

સુ૦ :–**एतावद्** એટલે ધર્મવત્ જન્મ તે જ સફલ જન્મ છે, તેથી આ જે હવે કહેવામાં આવશે તે જ જન્મનું સાફલ્ય છે. **देहिनाम्** એટલે જેમણે દેહ ગ્રહણ કરેલા છે તે, તેમાં પણ **देहिषु** એટલે જેઓએ દેહ ગ્રહણ કરેલા છે તેઓમાં પણ જેઓએ ભગવદિચ્છાથી પોતાના દેહ ગ્રહણ કરેલા છે, અને જેમના પોતાના તેમ જ બીજાના એટલે પુત્ર વિગેરેના પણ જન્મ ભગવદિચ્છાથી જ થયલા છે; પોતાની કાંઇ ક્રિયા કે પ્રારબ્ધ વિગેરેથી જેમણે દેહ ગ્રહણ કરેલા નથી, તેમને તો આ જ એટલે જે કહેવાય છે તે જ જન્મસાફલ્ય છે. પછી (એટલે ભગવદિચ્છાથી દેહ ગ્રહણ કર્યા પછી) સંસ્કારો વડે જ્ઞાન સિદ્ધ થયા પછી જો સર્વ જગતના જેવા જ સ્વાર્થપરાયણ પોતે થાય તો તેમાં કાંઇ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. ભગવાને તો સર્વને માટે સર્વ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેથી પોતે પણ પોતાનું સર્વ સર્વને માટે ઉપયોગમાં લે, તો તે ભગવાનના જેવો થાય, તો ભગવાનનો અવતાર જેમ પરોપકારને માટે થાય છે તેને તુલ્ય થઇ તેનો જન્મ પણ સફલ થાય છે, નહિ તો તે પણ પ્રવાહના જેવો જ થાય છે. પારકાને માટે જ પોતાનું છે માટે સ્વાર્થતા સંભવતી નથી, તે **प्राणैः अर्थैः** વિગેરેથી કહે છે. આ ચાર પ્રાણ વિગેરે સર્વ પુરુષાર્થમાં ઉપયોગી છે, તો પણ ધર્મ વિગેરેમાં એક એક સ્વતંત્રપણે યોજાય છે, તેથી પ્રાણ વડે જે ધર્મ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે પારકાને માટે જ કરવો. અર્થ પણ પારકાને માટે જ વાપરવો એ સ્પષ્ટ છે. બુદ્ધિ એ કામરૂપ છે, કારણ કે અમુક વિષયમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે, માટે બુદ્ધિનો ઉપયોગ પણ પારકાના કામ સિદ્ધ કરવાને માટે જ કરવો. વાણી જે ઉપદેશરૂપ છે, મોક્ષ આપવાવાળી છે, તે પણ પારકાને માટે જ વાપરવી. આ પ્રમાણે સર્વના આ ચારથી સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા, અને તે પણ સર્વદા, કોઇક સમયે એમ નહિ. **इति** એ સમાપ્તિસૂચક છે. એમ ઉપદેશ કરીને એમ કહ્યું નહિ, તે પણ પહેલાંની માફક જ સમજવું. (એટલે ભગવાનનાં આ વચનો પણ લીલામધ્યપાતિ સમજવાં), નહિ તો આ લીલા ન કહેવાય. જેમ ભગવાનની ક્રિયાઓનું વર્ણન કરાય છે તેમ ભગવાનનાં વાક્યો પણ કહ્યાં.

ટિ૦ :–**यदि सर्वतुल्यता०**। જો સર્વ જગતના જેવા સ્વાર્થપરાયણ વિ. જ્ઞાન થયા પછી પણ અજ્ઞાનીની માફક જો સ્વાર્થપરાયણતા હોય તો કાંઇ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. જેમ કુંડળવાળો પુરુષ કુંડળી કહેવાય છે, તેમાં કુંડળ સિવાય બીજું કાંઇ કુંડળીપણું નથી, કેમકે કુંડળ એ જ વિશેષણ છે, તેમ અહીં પણ **एतावत्**નો અર્થ સમજવો.

લે૦ :–**देहिनाम्** સામાન્ય રીતે, દેહિઓમાં ખાસ કરીને જેમણે દેહ ગ્રહણ કરેલો છે તેઓમાં ખાસ વિશેષ શું છે તે **देहग्रहणम्** વિગેરેથી કહે છે. પોતાનો તેમ જ પુત્ર વિગેરેનો દેહ જેમને ભગવદિચ્છાથી જ પ્રાપ્ત થયો છે. પોતાની કાંઇ ક્રિયા અથવા પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયો નથી

કર્યા પછી જ્ઞાન સિદ્ધ હોવાથી જન્મનું સાફલ્ય હવે પછી જે ધર્મ કહેવામાં આવશે તેનાથી જ થાય છે.

સુ૦ :–પછી જે કર્યું તે **इतिप्रवाल** એ શ્લોકથી કહે છે:–

इतिप्रवालस्तबकफलपुष्पदलोत्करैः ।

तरूणां नम्रशाखानां मध्येन यमुनां गतः ॥ ३६½ ॥

આ પ્રમાણે ભગવાને સમાપ્તિ કરી. પછી કુમળાં પાંદડાં, ગુચ્છા, ફલ, પુષ્પ, દલ એ સર્વના સમૂહોથી જેમની શાખાઓ નમ્ર થઇ ગઇ છે, તે વૃક્ષોની વચ્ચે થઇને યમુના (તરફ) ગયા. ૩૬½.

સુ૦ :–તેમની જે પરાર્થતા પ્રસિદ્ધ છે તે બતાવતા તેમની વચ્ચેના માર્ગમાં થઇને યમુના તરફ ગયા એમ સંબન્ધ છે. જે વૃક્ષોને વિષે આ પાંચ અંગના સમૂહો છે, (૧) પ્રવાલ એટલે કોમલ પત્રો, (૨) સ્તબક એટલે પુષ્પ અથવા પાંદડાંના ગુચ્છા, (૩) ફલો, (૪) પુષ્પો, અને (૫) માત્ર દલ એ પાંચે અંગના સમૂહોથી જેમની શાખાઓ નમેલી છે. આટલું પારકાને આપવા છતાં પણ જેઓ અત્યંત નમ્ર છે તેમની વચ્ચે જવું તે તેમના ગુણોના સંબન્ધ કરાવવાને માટે. યમુના પણ વળી આવા જ ધર્મવાળી છે માટે ત્યાં ગયા.

યો૦ :–**पञ्चांगानाम्** । પ્રવાલ, સ્તબક, ફલ, પુષ્પ અને દલ એ પાંચ અંગોના.

સુ૦ :–ત્યાં ગયા પછી જે કર્યું તે તત્ર એ શ્લોકથી કહે છે:—

तत्र गाः पाययित्वापः सुमृष्टाः शीतलाः शिवाः ।

ततो नृप स्वयं गोपाः कामं स्वादु पपुर्जलम् ॥ ३७½ ॥

ત્યાં ગાયોને ઉજ્જ્વલ, શીતલ અને કલ્યાણકારી અપ્નું પાન કરાવીને હે નૃપ! ભગવાને પોતે અને ગોપોએ યથેચ્છ સ્વાદુ જલનું પાન કર્યું. ૩૭½.

સુ૦ :–ત્યાં યમુનામાં ગાયોને अप् એટલે જલનું પાન કરાવીને પછી ગોપોએ અને ભગવાને પોતે પણ યથેચ્છ જલપાન કર્યું. પ્રાતઃકાલમાં જ ઘેરથી નીકળેલા ભોજન નહિ મળવાથી ક્ષુધિત (ભુખ્યા) થયલા અને ભગવદિચ્છાથી ભક્ષ મળવા છતાં ગૃહગમનની આશારહિત થયલાઓએ જલનું જ પાન કર્યું. आपः (જલો) એ નારીજાતિ હોઇ સ્ત્રી-પ્રકૃતિવાળા છે, તેથી પોતાના જેવી જ પ્રકૃતિવાળી ગાયોને જ તે અપ્નું પાન કરાવ્યું. सुमृष्टाः એટલે ઉજ્જ્વલ, કાદવ વિગેરે દોષથી રહિત. शीतलाः એટલે ઠંડાગુણવાળાં જલો. શિવાઃ એટલે પરિણામે આરોગ્ય કરનારાં. जल એ નાન્યતર જાતિ છે, તે પણ કામરૂપ સ્વાદિષ્ટ. આથી અધિક જલનું પણ પાન થઇ શકે એમ કહ્યું.

યો૦ :–**आपः स्त्रीप्रकृतिकाः** । આપઃ એ નારીજાતિ વિ. સ્ત્રીપ્રકૃતિકા એટલે સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિ જેનાથી બંધાય છે તે. સ્ત્રી એટલે વ્રજસુન્દરીઓ, પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. એટલે વ્રજસુન્દરીઓમાં ભગવાનને વિષે પરમ સ્નેહરૂપ ભાવ તેને સિદ્ધ કરનાર જે યમુનાજીના **આપઃ** (જલો) તે ગાયોને પીવડાવ્યાં, તે પીવાથી ગાયોને ભગવાનને વિષે ભાવવિશેષ ઉત્પન્ન થયો. શ્રીયમુનાજીમાં નપુંસક પ્રકૃતિવાળું જે જલ તે ગોપોને પીવડાવ્યું, તે પીવાથી ગોપોને ભગવાનની અન્તરંગલીલાનાં દર્શન વિગેરેમાં પુંભાવરૂપ દોષ થાય નહિ. આ તારતમ્ય એ નારીજાતિનું પદ आपः અને **जल** એ નાન્યતરજાતિનું પદ, એ બેથી સૂચવ્યું છે. નહિ તો એક જ જે જલ તે ગાયોને અને ગોપોને પાન કરાવવામાં આપઃ અને જલ એમ જુદાં જુદાં પદો વાપરે નહિ.

શ્રીહરિરાયજીકૃત સ્વતંત્ર લેખ :–શ્રીહરિરાયજી આ શ્લોક પર એક સ્વતંત્ર લેખમાં

(સ્વ૦ લે૦ ભા૦ પ્રકરણ ભાગ ૧૫માં) નીચે પ્રમાણે કહે છે:–શ્રીયમુનાજીમાં [illegible]

(પરોપકારરૂપ) માત્ર ધર્મ છે એમ નિરૂપણ કર્યું. ગાયોને તેના સંબન્ધથી માત્ર પરાર્થતાનું જ્ઞાન ઉદય થાય તે અનુચિત છે, કારણકે તેમનો (ગાયોનો) ભગવાન્ તરફનો ભાવ સ્વામિનીઓના ભાવના જેવો છે, તે વાત **"गावश्च कृष्णमुख"** એ શ્લોકની અન્દર સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ત્યાં સ્વામિનીના ભાવના જેવી સામગ્રી પ્રકટ કરીને પ્રભુએ સ્વબલથી તેવો ભાવ સંપાદન કર્યો છે એમ કહ્યું છે. તે ભાવ પ્રભુને યોગ્ય હોવાથી તેનો વિજાતીય ભાવ જેમનામાં હોય તેમના સંબન્ધી રસનો પ્રભુ ભોગ કરતા નથી. જન્મોત્સવના અધ્યાયની **'गन्धरूपम्'** એ કારિકામાં સ્વામિનીઓને વિષે જ ભગવદ્ભોગ યોગ્ય પાંચ વિષયો છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી જ શ્રીઆચાર્યજીએ કહ્યું છે કે **'रसो नवनीतस्य'** 'રસ નવનીતનો' વિગેરે. પરાર્થજ્ઞાન તો સ્વામિનીના ભાવથી વિજાતીય ભાવ જેને હોય તેને જ થાય. સ્વામિનીઓને તો અમારે માટે જ પ્રભુનું પ્રાકટ્ય છે, એમ જ્ઞાન હોવાથી પોતાની વસ્તુઓને વિષે પોતાનાપણાનું જ્ઞાન દૃઢ હતું, તેથી જ પાન કરવાનું જે જલ તે એક હોવા છતાં તે કહેનાર પદ બે **આપઃ** અને **જલનું** તાત્પર્ય શ્રીઆચાર્યજી નિરૂપણ **स्त्रीप्रकृतिका** વિગેરેથી કરે છે. યમુનાજલની અન્દર બે પ્રકાર છે. સ્વામિનીસહિત ક્રીડાનો સંબન્ધ તેમાં હોવાથી સ્વામિનીનો ભાવ ઉત્પન્ન કરવાપણું તેનામાં છે, તેથી જ યમુનાજીની સ્તુતિમાં **'इयं तव कथा अधिका'** એમ શ્રીઆચાર્યજીએ કહ્યું છે. કારણ કે દોષ માત્ર નિવૃત્ત કરવા વડે સરખાપણાથી–સ્વરૂપથી ભગવદ્ભાવ ઉત્પન્ન કરવાપણું પણ તેમાં છે, તેથી જ **'स्मरपितुः श्रियं बिभ्रतीम्'** એમ ત્યાં કહ્યું છે, અને તે જ પ્રમાણે પ્રભુચરણ શ્રીગુસાંઇજીએ તેનું વિવરણ કર્યું છે. તેથી જે જલો સ્ત્રીસ્વભાવવાળાં છે એટલે પોતાના પ્રવેશથી સ્ત્રીસ્વભાવ સંપાદન કરી આપનાર છે તે **आपः** (જલ)નું પાન તેની સજાતીય ભાવવાળી ગાયોને કરાવ્યું, જેથી તે ગાયોને તે ભાવ એટલે સ્વીયત્વ અભિમાનરૂપ ભાવ (એટલે આ સર્વ વસ્તુઓ અમારી છે ને ભગવાનના ઉપયોગની છે એવો ભાવ) દૃઢ થાય. ગોપોને તો જલમાત્રનું પાન કરાવ્યું. તે કામરૂપ હોવાથી ભગવદ્ભાવ ઉત્પન્ન કરનારું અને નપુંસક હોવાથી ભગવાનને વિષે દોષારોપના મૂલરૂપ જે પુંભાવરૂપ દુષ્ટ સ્વભાવ તેનો જય કરનારું છે તે પીવડાવ્યું. માટે મહાપ્રભુજીના વિવરણમાં (ટીકામાં) કાંઇપણ બાધ આવતો નથી, તેથી સત્પુરુષોએ પોતાના ચિત્તને વિષે કાંઇપણ શંકા લાવવી નહિ. આ ટુંકસાર છે.

સુ૦ :–આમ થવાથી માત્ર ઉપરથી જ ક્ષુધા નિવૃત્ત થઈ, તેથી વિશેષ પ્રાર્થના કરવાને, ભગવાન્‌ને નીચે પ્રમાણે વિજ્ઞાપના કરી, તે **तस्याः** એ શ્લોકથી કહે છે:–

तस्या उपवने कामं चारयन्तः पशून् नृप ।
कृष्णरामावुपागम्य क्षुधार्ता इदमब्रुवन् ॥ ३८½ ॥

તે યમુનાજીના ઉપવનમાં ઇચ્છા પ્રમાણે પશુઓને ચરાવતા, હે નૃપ ! કૃષ્ણ અને બલરામની પાસે આવીને ક્ષુધાથી પીડિત થયલા નીચે પ્રમાણે બોલ્યા, ૩૮½.

સુ૦ :–કાલિન્દીના ઉપવનને વિષે પશુઓને ચરાવતા ચરાવતા કૃષ્ણ અને બલરામની પાસે આવીને જેમ તાલના ફલને માટે કર્યું હતું તે જ પ્રમાણે કાંઇક વચન બોલ્યા. ગોપ એટલે વિવેકવિનાના. રાજન્ એ સંબોધન સ્નેહથી કથામાં રસ ઉત્પાદન કરવાને સર્વત્ર વાપર્યું છે, અને એ સંબોધનવડે મહત્તા સૂચવાય છે, તેથી સર્વ અર્થને માટે ભગવાનને જ વિનંતિ કરવી એ જ વિદ્યાનું ફલ એમ અન્તે સૂચવ્યું.

લે૦ :–ગોપને અવિવેકી કહ્યા કારણ કે વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં કહ્યું છે કે 'દૈહિક વસ્તુઓને માટે પ્રભુની વિનંતિ કરવી નહિ' પણ અંતઃકરણ ગોચર પ્રભુ થાય તો દૈહિક વિષયથી અન્ય વિષયની વિનંતિ કરવી.

અધ્યાય ૨૦ મો.

कारिकार्थ :–વૈદિકકર્મ અને વૈદિકજ્ઞાન વીશમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. એ બન્નેનો નિર્ણય પણ જે છે તે પણ અહીં નિરૂપણ કરાય છે. કા. ૧.

टि० :–उभयोर्निर्णयो यादृक् इति. उभयोः એટલે જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેનો. ભગવત્સંબંધ-વિના કર્મ પણ સત્ત્વશોધક થઇ શકતું નથી, નહિ તો ગોપોના વાક્યોથી વિપ્રોને ભગવદ્ભાવ થાત. તો પણ તેમનું કર્મ વૈદિક હોવાથી અને તે કર્મનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં જ હોવાથી તેનું પરિણામ ભક્તિમાં જ આવ્યું છે. એવું પરિણામ પણ તેની મેળે આવ્યું નથી. કિન્તુ પત્નીઓ જે ભક્ત હતી તેમના સંગથી જ આવ્યું છે. જો ભક્તિ ન થાય તો કર્મ વ્યર્થ જ થાય. બીજા શ્લોક(૧૦–૨૦–૨)માં **भक्तायाः** એ પદથી એક પત્નીના પ્રસંગથી જ બીજીઓનો અંગીકાર થયો છે, તેવીઓના પણ સંગથી જ પુરુષોને ભક્તિ થઇ છે. **गृहूणन्ति नो न पतयः** (૧૦-૨૦-૩૦) એ વાક્ય સાંભળીને તેનું સમાધાન કરીને પ્રભુએ પાછા જવાની આજ્ઞા કરી, અને થયું પણ તેમ જ, તેથી એ સિદ્ધ થયું કે બીજાને મુખ્ય માની પ્રભુભજન કરે તો પ્રભુ તે માનતા નથી, એથી તો ભગવદન્તરાય જ થાય છે અને પુરુષાર્થસિદ્ધિ થતી નથી. બીજી પત્નીઓને પણ ભગવાન્ તરફ સ્નેહ હતો જ, પણ આ તો પ્રસાદનો વિષય હતો. તેનો હેતુ ભક્તત્વ કહેલું હોવાથી બીજાં ભાવ કરતાં આ એક પત્નીના ભાવમાં વિલક્ષણપણું જણાય છે, તે તેનો સર્વાત્મભાવ છે. પુષ્ટિલીલામાં અંગીકાર એ જ અહીં પ્રસાદ છે. અને તેથી જ તેની શીઘ્ર મુક્તિ થઇ નથી. પૂતના વિગેરેને જે પ્રસાદ થયો તેના જેવો જ જો અહીં પ્રસાદ કહ્યો હોત તો પ્રસાદવિશેષ એમ કહેવું તે વિરુદ્ધ થાત. શરીર મર્યાદામાર્ગીય હોવાથી તેનો નાશ કરીને પ્રભુએ જે આપવાનું હતું તે આપ્યું એ મર્મ છે. આ પ્રમાણે **કર્મ અને જ્ઞાનનો નિર્ણય અહીં કહ્યો છે.**

ले० :–कर्मज्ञाने इति. વિપ્રો અને તેમની પત્નીઓની મર્યાદા અને પુષ્ટિ એમ બે પ્રકારના ભેદથી બે પ્રકારનાં કર્મ અને જ્ઞાન ૨૦મા અધ્યાયમાં કહ્યાં છે.

यो० :–इत्युक्ता (૧૦–૨૦–૩૩) શ્લોકમાં કહેલું વૈદિકકર્મ, **देशः कालः** (૧૦–૨૦–૧૦) શ્લોકમાં કહેલું વૈદિકજ્ઞાન. આ બન્ને આ (૨૦મા) અધ્યાયમાં જ કહેવાશે.

સાક્ષાત્ ભગવાને કહેલું પણ તાત્પર્યજ્ઞાનપૂર્વક સમજ પડતી નથી. (નહિ તો યજ્ઞપત્નીઓ ઘેર જવાનું સ્વીકારી લેત નહિ). પરમ્પરાથી કહેવાયલું પણ, એટલે ગોપોદ્વારા બ્રાહ્મણોને જે ભગવાને કહાવ્યું તે પણ, તેમ જ (બ્રાહ્મણો સમજ્યા નહિ કેમ કે તેઓ ઉત્તમ અધિકારરહિત હતા). યજ્ઞપત્નીનો ભગવાન્‌ને વિષે પરમ ભાવ પણ પ્રથમથી બીજાઓ સમજ્યા નહિ, તેનું કારણ પણ તે જ. કા. ૨.

टि० :–શંકા–**नन्वद्धा मयि कुर्वन्ति** (ભા. ૧૦-૨૦-૨૬) અને **प्राणबुद्धिमनःस्वात्मा** (ભા. ૧૦-૨૦-૨૭) વિગેરેથી ભગવાને પોતાને વિષે સહજ પ્રિયત્વ અને પોતાથી બીજાઓને વિષે ઉપાધિથી પ્રિયત્વ છે, અને તે ઉપાધિવાળું પ્રિયત્વ પુરુષાર્થ નથી એમ ભગવાને સ્પષ્ટ કહ્યું, તે સાંભળીને પણ પત્નીઓ ઘેર કેમ ગઇ? ઉત્તર–સાક્ષાદ્ભગવાને કહેલું પણ પ્રથમથી જ તાત્પર્યજ્ઞાનપૂર્વક સમજ પડતું નથી. ગોપદ્વારા બ્રાહ્મણોને જે કહ્યું તે **परम्परोक्तम्** એટલે પરંપરાથી કહ્યું કારણકે તેઓ ઉત્તમ અધિકાર રહિત હતા. એ વાત **प्रायः श्रुत** (૧૦–૨૦–૨૩) શ્લોકના વિવરણમાં સ્પષ્ટ થશે. શંકા–

તો તેનો પ્રતિબંધ તેઓએ શા માટે નહિ કર્યો ? ઉત્તર-સર્વ પત્નીઓના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ સર્વાત્મભાવ તે ઉત્તમ નાયિકાનો પ્રથમથી તેમને સમજ પડી નહિ, કારણકે સર્વાત્મભાવરૂપી વસ્તુ જ એ પ્રકારની છે. અથવા શંકા-જો બ્રાહ્મણોને પરંપરા એટલે ગોપદ્વારા કહેલાનું ભાન થયું નહિ, તો સ્ત્રીઓને તેનું ભાન કેમ થયું ? ઉત્તર-જેમ પ્રભુવાક્ય દુર્બોધ છે તેમ સ્ત્રીઓનો ભાવ પણ ઉત્કટ હતો, તેથી પ્રિય ભગવાન્ સંબન્ધી વાર્તાનું શ્રવણ કરવાથી ઉત્કટભાવ ઉત્પન્ન થવાથી તેઓ ભગવાન્ પાસે આવ્યાં. તેમને પણ કાંઇ ભગવાન્‌ના વચનનું તાત્પર્યજ્ઞાન ન હતું. આ અર્થ લઇએ તો **स्त्रियाः भावः** એ એકવચન જાતિઅભિપ્રાયથી સમજવું. અથવા શંકા-**प्रसीदन्** (૧૦-૨૦-૨) એ શ્લોકમાં તે યજ્ઞપત્નીઉપર ભગવાને પ્રસાદ કર્યો એમ અવશ્ય કહેવું જોઇએ. તે પ્રસાદ દેહત્યાગ અથવા સદ્યોમુક્તિ હોઇ શકે નહિ. કારણ કે એવા બે પ્રકારનો પ્રસાદ તો પૂતના વિગેરે પર પણ કર્યો હતો, અને બીજો કોઇ પ્રસાદ તો સ્પષ્ટ કહ્યો નહિ, તો તે પ્રસાદ શું હશે ? ઉત્તર-**स्त्रियाः भावः** જેમ વ્રજસીમન્તિનીઓનો ભાવ સર્વોત્કૃષ્ટ હતો, તેમ આ યજ્ઞપત્નીઓનો ભાવ પણ સર્વાત્મભાવરૂપ હતો, તેથી જેમ વ્રજસીમન્તિનીઓની સાથે લીલા કરી તેમ આ પત્ની-સાથે પણ લીલા કરી. માત્ર દેહ મર્યાદામાર્ગીય હતો તેથી તે દેહનો નાશ કર્યો. જો એ પત્ની પણ ભગવાન્ પાસે આવી હોત, તો તેને સર્વાત્મભાવ હોવાથી પાછી જાત જ નહિ, તેથી અહીં જે પ્રતિબંધરૂપ મર્યાદાદેહ હતો, તેનો નાશ કરીને ભગવાન્ તેને લઇ ગયા, એ જ પ્રસાદ અહીં સમજવો. નહિ તો **ये यथा माम्** એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય. અથવા શંકા-એકના ઉપર જ પ્રસાદ કરવાનો હેતુ શું ? ઉત્તર-સર્વ પત્નીઓના ભાવ કરતાં તે એકનો ભાવ ઉત્કૃષ્ટ હતો તેથી જ.

॥ कारिकार्थ संपूर्ण ॥

સુ૦ :-આગલા અધ્યાયમાં પંચપર્વા વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો, તેથી સર્વ મોહ જતો રહ્યો, પણ (ક્ષુધા તૃષા વિગેરે) દૈહિકધર્મો તો ગયા નહિ, તે પણ જો જાય તો કૃતાર્થ થવાય, (એટલે કે ભગવાને જે ઉપદેશ કર્યો તે સર્વ પરોપકારને માટે હોવું જોઇએ તે ઉપદેશમાં કહ્યા પ્રમાણેના તેઓ થયા કહેવાય). તેથી એવો નિશ્ચય કરીને સર્વે ગોપાલો કે જેઓ ઉત્તમ અધિકારીઓ હતા તેઓએ રામ રામ એ શ્લોકથી વિજ્ઞાપના કરીઃ-

गोपा ऊचुः ॥

राम राम महावीर्य कृष्ण दुष्टनिबर्हण ।
एषा वै बाधते क्षुन्नस्तच्छान्तिं कर्तुमर्हथ ॥ १ ॥

ગોપાલો કહે છેઃ-હેરામ, હેરામ, હે મહાવીર્ય, હે કૃષ્ણ, દુષ્ટનું નિકંદન કરનાર, આ ક્ષુધા અમને બહુ બાધા કરે છે, તેથી તેની શાન્તિ તમારે કરવી જોઇએ. (૧).

સુ૦ :-બે વાર રામ શબ્દ આદરમાં વાપર્યો છે. એ નામથી "યોગીઓ અનન્તને વિષે, સત્‌ને વિષે, આનન્દને વિષે, અને ચિદાત્માને વિષે રમણ કરે છે માટે રામ પદથી એ પરબ્રહ્મ કહેવાય છે" તેથી જેવી રીતે આત્માને વિષે રતિ થાય, તેવી રીતે તમે કરો એમ પ્રાર્થના કરી. મહાવીર્ય તેમાં સામર્થ્યસૂચક છે. રામ રામ અને મહાવીર્ય એ ત્રણ પદથી એમ સૂચવ્યું કે એ જ્ઞાનાત્મક છે, શ્રુતિરૂપ છે અને આવેશી છે. (પ્રથમ રામ પદથી યોગીઓના રમણ સ્થાનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનાત્મક કહ્યા. બીજા રામ પદથી શ્રુતિ-રૂપ સંકર્ષણ કહ્યા, મહાવીર્ય એ પદથી આવેશયુક્ત કહ્યા. કારણ કે [illegible]

ભગવદાવેશનું કાર્ય છે.) ભગવાન્‌ને પણ ગોપો હે કૃષ્ણ! હે દુષ્ટનું નિકન્દન કરનાર એ બે પદોથી પ્રાર્થના કરે છે. 'ક્ષુધા મનુષ્યનો શત્રુ નિશ્ચય છે' એ શ્રુતિથી સદાનન્દના તિરોભાવરૂપ છે, માટે સદાનન્દરૂપ કૃષ્ણથી જ તે નિવૃત્ત થાય, તેથી કૃષ્ણ એ સંબોધન કહ્યું છે. ક્ષુધા દુષ્ટ હોવાથી તેમાં સત્‌નો તિરોભાવ છે, અને દુઃખરૂપ હોવાથી તેમાં આનંદનો તિરોભાવ છે). એ બન્ને તિરોભાવ તેના પ્રતિયોગી એટલે વિરોધીથી જ નાશ પામે, તેથી **एव** એ પદ મુકયું છે. જો કે આ ક્ષુધા બાધક છે અને મૃત્યુરૂપ છે, તો પણ તેનું નિવારણ કરવું જોઈએ, તે જણાવવાને માટે **दुष्टनिबर्हण એ પદ મુકયું છે.** સર્વે દુષ્ટો તારાથી જ નિવારણ થાય છે. **ક્ષુધા** એ સ્ત્રી છે અને સ્ત્રીનું નિવારણ કરવાનું અમારું સામર્થ્ય નથી. સ્ત્રીરૂપ વિદ્યાથી સ્ત્રીરૂપ ક્ષુધા દૂર થઈ શકે નહિ, તે આ ક્ષુધા અમારો નિશ્ચય બાધ કરે છે એ પદોથી કહે છે. શંકા–જો ક્ષુધાનો અભાવ થાય તો તરત જ શરીરનો પાત થાય અને ભગવાન્‌ની સાથે લીલા થઈ શકે નહિ. સમધાન–તે ક્ષુધાની શાન્તિ કરવી યોગ્ય છે કે જેથી તે બાધ ન કરે. જેમ અજ્ઞાન વિગેરે દોષની નિવૃત્તિ કરવામાં શાસ્ત્ર ઉપાયરૂપ છે, તેમ ક્ષુધાની નિવૃત્તિ કરવામાં જ્ઞાનરૂપ કાંઇક ઉપાય તમારે કહેવો જોઇએ.

લે૦ :–**कृतार्था भवन्तीति,** કૃતાર્થ થવાય, એટલે **सर्वं परार्थं कुर्यात्** એમ જે ભગવાને ઉપદેશ કર્યો તે જેમણે સિદ્ધ કર્યો એવા થાય છે. **अयन् हि इति** આથી પ્રથમ ચરણમાં કહેલાં ત્રણ પદ **राम राम** અને **महावीर्य** ના અર્થ કહ્યા. પહેલા **राम** પદથી યોગીઓ જે સ્થાનમાં રમણ કરે છે તે **ज्ञानात्मक राम,** બીજા પદથી **संकर्षण** રૂપ હોવાથી **શ્રુતિરૂપ. महावीर्य** પદથી ત્રીજા આવેશીરૂપ સમજવા, કારણ કે મહાસામર્થ્ય આવેશનું કાર્ય છે. **सदानन्देति** 'સદાનન્દના' ભત્રિજારૂપ હોવાથી દુષ્ટ હોવાથી સત્‌નો તિરોભાવ, દુઃખસ્વરૂપ હોવાથી આનન્દનો તિરોભાવરૂપ. અભાવ તેના પ્રતિયોગી (વિરોધી)થીજ નાશ પામે છે, તેથી **एव** મુકયો છે. **क्षुधा** દુષ્ટ હોવામાં પ્રમાણ શ્રુતિનું કહ્યું. **एषा** શ્લોકમાં મુકયું છે તેમાં તેનો અક્ષરાર્થ સ્ત્રીત્વ છે. તેના આભાસમાં કહે છે કે **स्त्रीनिवारणे** વિગેરે. **विद्यया स्त्रिया इति** સ્ત્રીરૂપ વિદ્યાથી ક્ષુધારૂપ સ્ત્રી બાધ કરી શકાતી નથી. સર્વ ભગવદીય છે. સર્વ ભગવદીય છે એવું જ્ઞાન ભગવાને ઉપદેશ કર્યું તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે ભગવાન્ સિવાય સર્વ પરતન્ત્ર છે. માટે જ્ઞાનને વિષે પણ ભગવાનને પરતન્ત્રતારૂપ સ્ત્રીત્વ રહ્યું છે તેથી જ્ઞાન વિષયાકાર હોવાથી સ્ત્રીરૂપ છે.

यो० :–**राम** પદની નિરુક્તિમાં "યોગીઓ અનન્તને વિષે" વિગેરે શ્રુતિ કહી. જો કે આ શ્રુતિ **रामतापनीय** ઉપનિષદ્‌માં છે, અને તેથી તે રામચંદ્ર વિષે છે, તો પણ એ પરબ્રહ્મ કહેવાય છે તેથી **राम** પદથી **પરબ્રહ્મ વાચક છે,** અને ચાલતા પ્રસંગમાં બલરામને વિષે પૂર્ણપુરુષોત્તમનો આવેશ હોવાથી બલરામ અહીં પુરુષોત્તમ જ છે, તેથી આ શ્રુતિ બલદેવજીને લગાડી તે યુક્ત જ છે. બલરામને વિષે પુરુષોત્તમના આવેશનું શું પ્રમાણ છે? એમ શંકા થાય તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાને બલદેવને વૃન્દાવનના વૃક્ષ પશુ વિગેરેનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરતાં એમ કહ્યું કે **'गोप्योन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः'** અહીં ભગવદ્‌એકભોગ્ય જે લક્ષ્મી તેની સ્પૃહાનું નિરૂપણ અને ભગવદ્‌એકભોગ્યા શ્રીગોપીજનની ભુજાના અંતઃસંબંધનું નિરૂપણ એ પ્રમાણ સમજવું. **यथा आत्मनि रतिः भवति तथा कर्तव्यम्** એ પદનો એ આશય છે કે જે રીતે આત્માને વિષે એટલે આત્માની અન્દર રામસ્વરૂપમાં અમારી રતિ થાય તે પ્રમાણે કરવું જોઇએ,

ક્ષુધા તૃષા વિગેરેની પરતંત્રતા નિવૃત્ત થાય છે.

સુ૦ :–એમ વિજ્ઞાપના ગોપોએ કરી, તે છતાં તેમ કરવાથી સંસારનો એકદમ નાશ નહિ થાય, પણ ધીમે ધીમે એટલે પૂર્વસંસારનો નાશ થઈને, અને ઉત્તરસંસાર ઉત્પન્ન નહિ થઈને, સંસારનો અભાવ થશે, એવા વિચારથી અને વળી સ્ત્રીઓના ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે, તેમાં પણ બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ કે જેઓ પુરુષાધિકાર રહીત હતાં, તેમના પર ઉપકાર કરવાને માટે, અને વળી ધર્મ(ભક્તિ)માર્ગનું સ્થાપન કરવાને માટે, અને જેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેમને તો ભિક્ષાટન જ મુખ્ય છે, એવો વિચાર કરીને, પ્રથમ પુરુષો-પાસે ભિક્ષા માગવા તેમને કહ્યું, કારણ કે દ્રવ્ય ઉપર પુરુષોનું સ્વામિત્વ હોય છે, ને અલૌકિક ઉપાયો કહે તો સ્ત્રીમુક્તિ ન થાત, સર્વેને સત્સંગ ન થાત. સત્સંગ ન થાય તો ભક્તિમાર્ગનો ઉચ્છેદ થાય. (કારણ કે એકાદશ સ્કંધમાં ઉદ્ધવજીને ભગવાને કહ્યું કે 'હે ઉદ્ધવ ! સત્સંગ વિના માર્ગનો ઉચ્છેદ થાય).' ભિક્ષાને માટે જવામાં ગોપોને દીનતા થવાનો સંભવ નથી, કારણ કે તેમને અભિમાન નહિ હતું, વળી જે પોતાની સમાન હોય તેની પાસે ભિક્ષા માગવામાં દીનતા થાય, પણ આ દીક્ષિતો તો પૂજ્ય હતા. વળી ભગ-વાન્‌ની કૃપાથી લોકો પાસે પણ તેમને કાંઈ ભિક્ષા માગવાની નહિ હતી, માટે આ સર્વેનો વિચાર કરીને ભગવાને ભિક્ષા માગવાનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી ઉત્તર આપ્યો, તે **इति** એ શ્લોકથી કહે છેઃ–

श्रीशुक उवाच ॥

इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान् देवकीसुतः ।
भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥ २ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ–એ પ્રમાણે ગોપોએ વિજ્ઞાપના જેની કરી હતી તે પોતે ભગવાન્ એટલે સર્વ સમર્થ હતા, તે છતાં દેવકીસુત એટલે કૃપાળુ હતા તેથી, પોતાની ભક્ત વિપ્રભાર્યા ઉપર કૃપા કરવાને આ એટલે નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૨.

સુ૦ :–એ પ્રમાણે ગોપોએ વિજ્ઞાપના કરી, તે છતાં અને પોતે ભગવાન્ એટલે સર્વ સમર્થ છતાં દેવકીસુત હોવાથી, પોતે પરમકૃપાળુ હોવાથી અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના ઉપર કૃપાવાન્ હોવાથી, અને પોતે ભક્તિમાર્ગના પ્રવર્તક હોવાથી, વિપ્રભાર્યા જે ભક્ત હતી, તેના પર કૃપા કરવાની ઇચ્છાથી આ જે નીચે કહેવાશે તે એટલે યાચના કરવાનું કહ્યું.

લે૦ :–**अग्रपश्चाद्भावेन**-પૂર્વસંસારનો નાશ અને ઉત્તરસંસાર ઉત્પન્ન ન થાય તે પ્રકારે. **इतीति**. જ્ઞાન વિગેરે ઉપાયથી ક્ષુધાની શાન્તિની વિજ્ઞાપના કરી, તેને અનુકૂલ નહિ એવું, અને ભગવાનના સામર્થ્યને પણ અનુકૂલ નહિ એવું યાચન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો, તેથી ભગવાન્ અને દેવકીસુત એ બે વિશેષણ મુકવાનું પ્રયોજન સમજાતું નથી, તેથી **अपि** શબ્દ વાપરીને તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે, કે વિજ્ઞાપના કરવા છતાં વિજ્ઞાપના અને પોતાનું સામર્થ્ય એ બન્નેને વિરોધી એવી યાચનાનો ઉપદેશ પોતે **દેવકીસુત હોવાથી ભક્ત વિપ્રભાર્યા ઉપર કૃપા કરવા માટે કર્યો.**

યો૦ :–**संसारस्याग्रपश्चाद्भावेन.** જ્ઞાનના ઉપદેશથી સંસાર નિવૃત્ત થશે તો **अग्रपश्चात्** ભાવથી સંસાર જતો રહેશે. એકદમ સામટો જતો રહેશે નહિ. તેથી ક્રમથી સંસારના ધર્મો નિવૃત્ત કરવા જોઇએ એવી ઇચ્છાથી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો નહિ. **ततः संप्रदायोच्छेदश्च स्यात्** સત્સંગનો અભાવ થાય તો ભક્તિમાર્ગના સંપ્રદાયનો વિચ્છેદ થાય. એકાદશ સ્કંધમાં

વાક્ય છે કે 'હે ઉદ્ધવ, સત્સંગ વિના માર્ગનો ઉચ્છેદ થાય. શંકા–ભિક્ષા માગવા જતાં ગોપોને દીનતા નહિ લાગે? સમાધાન–તેમને અભિમાન નહિ હોવાથી દીનતા તો તેમને લાગતી જ નથી. જો અભિમાન હોય તો સામાન્ય જન પાસે યાચના કરતાં દીનતા લાગે. આ દીક્ષિતો તો પૂજ્ય હતા. અથવા પૂજ્યને વિષે અભિમાનની શંકા કરીને કહ્યું કે તેમને વિષે અભિમાન ન હતું.

સુ૦ :–જ્ઞાન તો બ્રહ્માત્મક બીજરૂપ છે, તે બ્રહ્મથી જ જો પરિપુષ્ટ થાય તો બ્રહ્મયોગ્ય થાય. જેમ બ્રાહ્મણની અંદર પુષ્ટ થયલું બીજ, બ્રાહ્મણના અન્નથી વૃદ્ધિ પામેલું, બ્રહ્મસંસ્કારોથી બ્રહ્મ અને વેદથી વ્યાપ્ત થયલું, બ્રહ્મભાવને યોગ્ય થાય છે, તેમ હાલમાં પણ ઉત્પન્ન થયલું જ્ઞાન, બ્રાહ્મણના અન્નથી જ જો પુષ્ટ થાય, તો ફલદાયક થાય, તેમાં પણ આ બ્રાહ્મણો પૂર્ણજ્ઞાન અને કર્મમાં નિષ્ઠાવાળા હતા. જેવા તેવા નહિ હતા. જ્ઞાનનું મૂલ અન્ન છે. "अन्नेन प्राणाः" એ પરંપરાથી "विज्ञानेनात्मानं वेदयति" તે અન્તસુધીની શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી "જે અન્નદાન કરે છે તે આ સર્વનું દાન કરે છે," એમ હોવાથી બ્રાહ્મણે આપેલું અન્ન જો ખાવામાં આવે તો તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે અન્નદ્વારા સર્વનું દાન પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જ્ઞાન બ્રાહ્મણમાં જ સારી રીતે જ સ્થિત થયલું છે. જો બીજાનું અન્ન પ્રાપ્ત થાય, તો તેથી ઉત્પન્ન થયલું જ્ઞાન પણ બીજાએ જ કહેલું થાય, અને તેથી તે બ્રહ્મજ્ઞાન ન થાય, તેથી ભગવાને પ્રથમ બ્રાહ્મણોનું સ્વરૂપ કહ્યું, અને પછી प्रयात એ શ્લોકથી યાચનાનું કહે છે:–

प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
सत्रमाङ्गिरसं नाम ह्यासते स्वर्गकाम्यया ॥ ३ ॥

દેવોનો યજ્ઞ થાય છે ત્યાં જાઓ, બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણો સ્વર્ગકામનાથી આંગિરસ નામનું સત્ર કરવા ત્યાં બેઠા છે. ૩.

સુ૦ :–દેવોનો જેમાં યજ્ઞ થાય તે દેવયજન એટલે યજ્ઞભૂમિ. તેના ભેદો શ્રુતિમાં ઘણા કહ્યા છે. અયોગ્ય દેશને વિષે યજ્ઞ ન કરવો એમ જણાવવાને તે કહ્યા છે. અહીં સર્વે બ્રાહ્મણો જ હતા. કોઈ યજ્ઞ કરનાર ક્ષત્રિય નહિ હતો. તે સર્વ ધર્મોથી શુદ્ધ હતા, તે ब्रह्मवादिनः એ પદથી કહ્યુ છે. બ્રહ્મને નિરૂપણ કરવાને તે યોગ્ય હતા. બ્રહ્મ એટલે વેદ ને વેદાર્થ. એવા મુખ્ય અધિકારીઓ, આંગિરસ યજ્ઞ જે ચોવીસ રાત્રિદિવસનો હતો (चत्वारः षडहा ચાર × છ દિવસ) એ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો, તે સ્વર્ગની ઇચ્છાથી કરતા હતા. શ્રુતિમાં કહ્યુ છે કે 'सुवर्ग (સ્વર્ગ) લોકને પ્રાપ્ત કરવાને માટે આંગિરસ સત્ર કરતા હતા.' સ્વર્ગ એ ભગવાનના આનન્દનો અંશ છે, અને ભગવાનનો અવતાર છે, એમ "देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोभवत्" એ શ્રુતિમાં નિર્ણય કર્યો છે. માટે તે સર્વોત્તમ सत्रिणः (યાજ્ઞિકો) હતા.

ટિ૦ :–ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकम् (જ્ઞાન તો બ્રહ્માત્મક)થી શરુ કરીને कार्यक्षमं भवति (ફલદાયક થાય.) ત્યાં સુધીનો આશય નીચે પ્રમાણે છે:–ગયા અધ્યાયમાં અહીં વૃન્દાવનનું સર્વ ભગવાનને માટે છે, એવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, એમ હોવાથી પોતાના ઉપયોગને માટે તે નથી એમ જ્ઞાન થયું. સર્વ વસ્તુ પોતાને માટે નથી એમ કરવા જતાં વ્યવહારનો વિરોધ થાય, અને લીલાનો પણ વિરોધ થાય, તેથી જ ક્ષુધાનિવારણ આવશ્યક હોવાથી ભગવાનની [illegible]

સંભવ હોવાથી પ્રાર્થના કરવું વ્યર્થ થઇ જાત. તેથી જેનો ઉપયોગ કરવાની પ્રભુની ઇચ્છા હોય, તેનો તે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો જોઇએ. જ્યાં તેવી ઇચ્છા ન હોય, ત્યાં તે પ્રભુને ઉપયોગની નથી, એવા જ્ઞાનની અપેક્ષા છે. તેમાં પણ જે ભગવાનનો એમ આગ્રહ હોય કે 'આ તો મારે જ ગ્રાહ્ય વસ્તુ છે અને મારે જ ભોગ કરવાની છે' તો જ બાલલીલામાં રસ આવે, નહિ તો તેનું પરિણામ શાંત રસમાં આવે, અને રસાભાસ થાય. જ્યાંસુધી ઉપદેશ કરેલું જ્ઞાન જાગૃત છે, ત્યાં સુધી આવું થવું સંભવતું નથી, તેથી પ્રથમ લોકને અનુરૂપ અને પરિણામમાં ભગવદ્‌ગામી જે જ્ઞાન તે જેનાથી થાય તે આ અન્ન છે, તેથી આ પ્રમાણે કહ્યું. એ અન્નના સ્વામીઓ બહિર્મુખ હોવાથી અને એ અન્ન સમર્પણ કરનાર વિપ્રભાર્યાઓ ભક્ત હોવાથી, તે અન્ન બન્ને પ્રકારનું છે. અન્ન જ્ઞાનનું પોષક છે એ વાત શ્રુતિસિદ્ધ છે.

લે૦ :-स्वर्गकाम्यया. સ્વર્ગની કામનાની ઇચ્છા કહી તે છતાં સ્વર્ગ એટલે ભગવાનના આનન્દનો અંશ હોવાથી, તે કર્મ વિકૃત નહિ હતું, એટલે ઐચ્છિક નહિ હતું.

સુ૦ :-ત્યાં જઇને યાચના કરવી જોઇએ તે तत्र गत्वा એ શ્લોકથી કહે છે:-

तत्र गत्वौदनं गोपा याचतास्मद्विसर्जिताः ।
कीर्तयन्तो भगवत आर्यस्य मम चाभिधाम् ॥ ४ ॥

હે ગોપો, અમે મોકલેલા તમે ભગવાન્ આર્ય બલભદ્ર અને મારા નામનું કીર્તન કરતા ત્યાં જઈને ચોખા માગો. ૪.

સુ૦ :-અમે મોકલેલા એટલે સ્વતંત્રતાથી ગયલા એમ નહિ. નહિ તો જવામાં પણ અપરાધ થાય. અમારા નામથી માગવું, તે કહે છે કે આર્ય બલભદ્ર અને મારા નામનું કીર્તન કરતા માગજો.

સુ૦ :-તે પ્રમાણે કર્યું, તે इत्यादिष्टा એ શ્લોકથી કહે છે:-

इत्यादिष्टा भगवता गत्वायाचन्त ते तथा ।
कृताञ्जलिपुटा विप्रान् दण्डवत् पतिता भुवि ॥ ५ ॥

ભગવાને એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરેલા, તેઓએ તે પ્રમાણે હાથની અંજલિ કરીને, દંડવત્ ભૂમિને વિષે વિપ્રોને પ્રણામ કરીને, તેમની યાચના કરી. ૫.

સુ૦ :-ભગવાને આજ્ઞાકરેલા બીજું કાંઇ કરવાને શક્તિમાન નહિ હતા, તેથી ત્યાં જઈને તે જ પ્રમાણે તેઓએ યાચના કરી. તેમના યાચવાનો પ્રકાર કહે છે; कृताञ्जलिपुटा એટલે અંજલિપુટ જેઓએ કરેલો છે તેવા. આમ કરવાનું કારણ તેમને ગર્વ ન હતો, તે સૂચવવાને દંડવત્ ભૂમિપર પડ્યા અને બ્રાહ્મણો પાસે યાચના કરી એમ સંબન્ધ છે.

સુ૦ :-તેમની યાચનાનાં વાક્યો हे भूमिदेवाः વિગેરે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે :-

हे भूमिदेवाः शृणुत कृष्णस्यादेशकारिणः ।
आप्ताञ् जानीत भद्रं वो गोपान् नो रामचोदितान् ॥ ६ ॥

હે ભૂમિદેવો ! સાંભળો, અમે કૃષ્ણની આજ્ઞા પાળવાવાળા છીએ. યથાર્થ કહેવાવાળા અમે ગોપો છીએ, અને રામે (બલભદ્રે) અમને મોકલ્યા છે એમ જાણો, તમારું કલ્યાણ થાઓ. ૬.

સુ૦ :-બ્રાહ્મણો પૃથ્વીપર પ્રત્યક્ષ દેવો છે. શ્રુણુત એ પદથી શ્રવણને માટે પ્રાર્થના કરે છે. તમે કોણ છો એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો કહે છે, કે અમે કૃષ્ણની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાવાળા છીએ. સદાનન્દરૂપ ભગવાન્ જે ફ્લરૂપ છે, તેની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાવાળા અમે છીએ. તો પણ તમો ભગવાનનું વાક્ય કહો છો તેમાં પ્રમાણ શું ? એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તો કહે છે કે અમે આપ્ત છીએ, એમ જાણો. આપ્તવાક્ય એટલે શબ્દ, અને તે પ્રમાણરૂપ છે, જેવું જોયું હોય એ જ પ્રમાણે કહેનાર તે આપ્ત. તમો શું કહેવા માગો છો ? એવી આકાંક્ષા થાય તો કહે છે કે તમારું કલ્યાણ થાઓ. પ્રથમ તો યાચકોએ આશીર્વાદ કહેવા જોઈએ, અથવા જે અમે કહીશું તે તમારા કલ્યાણ-રૂપ જ છે. અમો જાતિથી ગોપો છીએ, બલભદ્રે અમોને મોકલ્યા છે. ભગવાન્ સદાનન્દ ભક્તોને યાચના કરવાને પ્રવૃત્તિ કરાવતા નથી. જો કે ભગવાને કહ્યું છે કે अस्मद्विसर्जिताः તો પણ તે વાક્ય હોવાથી (ભગવદ્વાક્ય હોવાથી) તે વેદરૂપ થયું, તેથી બલભદ્રમાં જ તેનો પ્રવેશ થયો, તેથી રામે મોકલેલા એમ જે કહ્યું તે યુક્ત છે.

સુ૦ :-આ પ્રમાણે પૂર્વપીઠિકા કહીને गाश्चारयन्तौ એ શ્લોકથી યાચના કહે છેઃ-

गाश्चरयन्तावविदूर ओदनं रामाच्युतौ वो लषतो बुभुक्षितौ ।
तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ॥ ७ ॥

રામ અને કૃષ્ણ જેઓ નિકટમાં ગાયોને ચરાવે છે, તેઓ ભૂખ્યા થવાથી તમારા ચોખાની ઇચ્છા કરે છે. હે દ્વિજો ! તે અર્થિઓને જો તમને શ્રદ્ધા હોય અને જો તમારા ચોખા હોય તો તેમને આપો. તમે ધર્મ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. ૭.

સુ૦ :-ગાયો ચરાવતા એટલે ધર્મ પ્રવર્તાવતા. નિકટમાં રહેલા બ્રહ્મ અને પરમાનન્દ તમારા અન્નની ઇચ્છા કરે છે, તેનો હેતુ એ છે કે તેઓ ભૂખ્યા થયા છે, નહિ તો યાચના કરે નહિ. કોઇ પણ યાચક પાસે યાચના કરતું નથી. कीर्तयन्तो भगवतः એવા ભગવાનના વચનથી તેમનો અભિપ્રાય નહિ જાણીને ભૂખ્યા થયા છે એમ જાણ્યું, તેથી बुभुक्षितौ એમ કહ્યું. તેમની મારફ્તે ભગવાન્ જ યાચના કરે છે એમ અભિપ્રાય સમજ્યા, જેમ કોઇ મહાન્ પ્રભુ યાચના કરીને સેવકને આપે છે, તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણની યાચના કરીને આપવાનું છે, એમ તેઓ સમજ્યા, તેથી કહ્યું કે તેઓ ભૂખ્યા થયા છે. દ્વિજ એ સંબોધન અજ્ઞાનથી અથવા રૂઢિથી સમજવું. તેમને એટલે રામ અને કૃષ્ણને ચોખા આપો. અહીં ભૂખને જ પાત્ર (યોગ્યતા)માં નિરૂપણ કરી, બીજું યોગ્યતાનું અંગ એ કે માગે છે તે. નહિ તો એકાદશીને વિષે પણ ભૂખ્યાને અન્ન આપવું એમ થાય, તેમાં પણ જો શ્રદ્ધા એટલે આસ્તિક્યબુદ્ધિ હોય તો આપો. એટલે આ બેને દાન કરવાથી અમે કૃતાર્થ થઇશું એમ સમજતા હો તો આપો. च થી જો ચોખા હોય અથવા તો તમારા જ ચોખા હોય, અમુક પ્રસંગને લઇને બીજાના આવેલા હોય એમ નહિ અહીં સર્વત્ર વિધિ અને નિષેધનું પરિજ્ઞાન તમને જ છે, તે તમે બ્રહ્મ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો એથી કહે છે.

લે૦ :-अतः (તેથી) એટલે ક્ષુધાના જ્ઞાનને લીધે.

યો૦ :-ब्रह्मपरमानन्दौ, બ્રહ્મ અને પરમાનન્દ વિગેરે. ब्रह्म રામપદનો અર્થ છે, કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'યોગીઓ અનન્તને વિષે રમણ કરે છે' परमानन्द એ અચ્યુત પદનો અર્થ

कृषिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परंब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ (पू. गो. ता. उ.)

कृष् એ સત્ અથવા સત્તાવાચક છે, ण એ આનન્દવાચક છે. એ બન્ને એકઠાં કરતાં પરબ્રહ્મ કૃષ્ણ થાય છે.

सु० :-શંકા-દીક્ષિતોનું અન્ન ખાવું જોઇએ નહિ, કેમકે કહ્યું છે કે 'દીક્ષિતનું વસ્ત્ર પહેરવું નહિ, દીક્ષિતનું પાપ ઉઘાડું પાડવું નહિ, અને તેનું અન્ન ખાવું નહિ,' તો તેનો दीक्षायाः એ શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે :—

दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः ।
अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ॥ ८ ॥

હે સજ્જનોમાં ઉત્તમ ! દીક્ષાથી પહેલાં, યજ્ઞમાં પશુવધના પહેલાં અને સૌત્રામણિયજ્ઞના દિવસ પહેલાં, દીક્ષિતનું પણ અન્ન ખાનારને દોષ લાગતો નથી. ૮.

सु० :-દીક્ષાથી પહેલાં દીક્ષિતનું અન્ન ખાઈ શકાય છે, તેથી, દીક્ષાના દિવસોમાં ખાવું નહિ, તેમ જ પશુવધના દિવસોમાં ખાવું નહિ. સૌત્રામણિયજ્ઞના હોમ કરવાને દિવસે ખાવું નહિ, જો સુરાના પાત્ર હોય તો. અથવા દીક્ષાથી શરુ કરીને પશુવધ સુધી ખવાય નહિ, અને સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં પણ ખવાય નહિ. "संस्थिते वाग्नीषोमीये हुतायां वा वपायाम्" (અગ્નીષોમીય વધ થતા સુધી અથવા મજ્જાના હોમ સુધી) એ વાકયથી અને સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં સુરા પ્રધાન હોવાથી અને 'સુરા એ અન્નનો મેલ છે' એ વાકયથી મેલના સંબન્ધવાળું અન્ન ખાવું નહિ. દ્રવ્યનો નિર્દેશ કરેલો હોવો જોઇએ કે નહિ તે પક્ષ સંદેહવાળો હોવાથી અહીં કહ્યો નથી. અન્યત્ર એટલે આ સિવાયને સ્થલે દીક્ષિતનું પણ અન્ન ખાનારને દોષ લાગતો નથી. આ અર્થ યુક્ત છે તે શ્રુતિ બતાવીને સિદ્ધ કર્યું છે.

લે૦ :-पशुसंस्थाया अन्यत्र એના પછી भोक्तव्यम् અધ્યાહાર સમજવું.

सु० :-આ પ્રમાણે યુક્તિ સહિત યાચના કરવા છતાં તે લોકોએ અન્ન આપ્યું નહિ. તેનો હેતુ અશ્રવણ એટલે એ વાત ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તેમને લાગી નહિ. તેનો પણ હેતુ એ કે એ બાલકોની વાણી હતી. કહ્યું છે કે 'જેમને સંસ્કાર નહિ થયો હોય તેમની સાથે, સ્ત્રીની સાથે, અને શુદ્રની સાથે સંભાષણ કરવું નહિ.' તે છતાં ભગવાન્‌ના નામથી યાચના કરી હતી તેથી દાન નહિ આપવામાં તેમનો દોષ જ હતો, એમ માનીને શુકદેવજીએ इति ते એ શ્લોક કહ્યો :—

इति ते भगवद्याच्ञां शृण्वन्तोपि न शुश्रुवुः ।
क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः ॥ ९ ॥

આ પ્રમાણેની ભગવાન્‌ની યાચના તેઓએ સાંભળવા છતાં તેનાપર લક્ષ આપ્યું નહિ, કારણ કે તેઓ ક્ષુદ્ર અર્થની આશાવાળા હતા, આડંબરવાળાં કર્મ કરવાવાળા હતા, બાલકબુદ્ધિવાળા હતા, અને ત્રણે વેદનો અર્થ તો અમે જ સમજીએ છીએ એમ માનનારા હતા. ૯.

सु० :-તેઓએ ભગવાનની યાચના સાંભળતાં છતાં તેનાપર ચિત્ત આપ્યું નહિ, તેનાં કારણો ચાર હતાં क्षुद्राशा વિગેરે. ક્ષુદ્ર (અલ્પ) અર્થને વિષે જેમની આશા છે એવા તેઓ હતા. પરમાનન્દની અપેક્ષાથી સ્વર્ગાનન્દ ક્ષુદ્ર છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'આ પરમાનન્દ...

આનન્દની માત્રાથી બીજા જીવે છે.' વૈદિક કર્મ જો અંગસહિત કરવામાં આવે તો ફલ અવશ્ય થાય. પ્રમાણબલમાં નિષ્ઠાવાળા હોવાથી તેઓ એમ માને છે કે ભગવાન્ સર્વાત્મક છે અને સર્વત્ર છે. સામાન્ય રીતે પ્રાકટ્યના પક્ષમાં પણ યજ્ઞ પણ ભગવાન્ છે અને સર્વની પ્રારબ્ધ મૂર્તિ જ છે, તેથી તેને સંતોષ આપવો જોઇએ, માટે જેમ યજ્ઞમાં અપરાધ ન પડે તે પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ. જો એમ નહિ હોય તો વિધિનિષેધનું કાંઇ પ્રયોજન જ રહેતું નથી. ઘણું ખરું આ બ્રાહ્મણોએ દ્રવ્યનિર્દેશ (જાહેર કરવું તે) કરેલો હતો. 'હોમવાનું દ્રવ્ય, પશુઓ, પુરોડાશો, આ સર્વે મારા યજ્ઞને માટે છે, તે જ્યાંસુધી યજ્ઞ થશે ત્યાંસુધી યજ્ઞમાં હું તેનો ઉપયોગ કરીશ, ને બાકી રહેશે તેમાંથી બ્રાહ્મણો ભોગ કરો' એમ નિર્દેશ કર્યો હતો. આથી બ્રાહ્મણપદ તેમાં કહેલું હોવાથી ભગવાન્‌ને પણ તેઓએ અન્ન આપ્યું નહિ, કારણ કે તેમને તો બીજા રૂપનું ભાન થયું. આ પ્રમાણે તેઓ ક્ષુદ્ર આશાવાળા હતા. વળી તેઓ મોટા કર્મ કરવાવાળા હતા. જો કે નાનાં કર્મો કરવામાં તેટલો જ સ્વર્ગ સિદ્ધ થાય, તો પણ નાનું કર્મ કરે જ નહિ. તેથી મોટા યજ્ઞથી પણ જેટલો સ્વર્ગ થાય તેટલો જ ભગવાનને અન્નદાન કરવાથી પણ થાય, ભગવાન્ સર્વયજ્ઞમય હોવાથી અધિક સ્વર્ગ પણ થાય, તે છતાં તેઓએ તેમ કર્યું નહિ. કર્મના તારતમ્યથી ફલનું તારતમ્ય થાય તે ન્યાય છે, તેથી તેઓએ તેમ કર્યું નહિ. અન્યથા પૂર્ણ ભગવાન્‌ને આહુતિ આપવાથી સર્વ લોક સિદ્ધ થાય, તેથી સત્રનો આરંભ જ વ્યર્થ થાય, તેથી જેમ સમાન ફલ આપનાર અલ્પ કર્મ કરવામાં આવતાં નથી, તેમ આ પણ તેઓએ કર્યું નહિ. એમ કહ્યું છે કે 'આપતો પણ નથી ને રાંધતો પણ નથી' માટે તેઓ મોટા આડંબરવાળાં કર્મો કરવાવાળા હતા. સ્થુલ કર્મમાં જ તેમની આસક્તિ હતી, તે કર્મ નષ્ટ થાય એવી શંકાથી તેઓએ આપ્યું નહિ, કારણ કે તેઓ **અજ્ઞાની** હતા. કર્મ તો દેવતાની પ્રીતિને માટે છે. તે દેવતાઓ આધિદૈવિક છે. ભગવાન્ સંતોષ પામે તો જ તેઓને સંતોષ થાય છે. બીજી રીતે નહિ. 'ગોખલામાં જો મધુ પ્રાપ્ત થાય તો પર્વત તરફ શા માટે જાય.' એ ન્યાય પ્રમાણે સર્વફલરૂપ ઐશ્વર્ય વિગેરે સર્વગુણવાળા સર્વદેવતારૂપ અલ્પ સાધનથી જે સંતોષ પામે એવા પરબ્રહ્મનો અનાદર કર્યો. ખરી વસ્તુના અજ્ઞાનથી યજ્ઞભગવાન્‌નું પ્રાકટ્ય ન થાય એમ તેઓએ જાણ્યું નહિ. યજ્ઞના સ્વરૂપનું પણ તેમને જ્ઞાન હતું નહિ. નહિ તો મૂલ પરબ્રહ્મનો અનાદર કરવાથી બહુ અન્તરાય થશે એમ તેઓ જાણત. પણ કેવલ ભ્રાન્તિથી આ જ કરવાનું છે એમ સમજીને તેઓ વર્ત્યા, તેથી તેઓ બાલકબુદ્ધિવાળા જ હતા. વળી જેમ આ સર્વેનું તેમને અજ્ઞાન હતું તેમ જ પોતાનો દોષ પણ તેઓ સમજતા ન હતા. પોતાના દોષનું જો ભાન હોય તો બીજો કોઇ પણ તેમને બોધ આપે. પોતાની મૂઢતાનું અજ્ઞાન હોવાનું કારણ એ હતું કે તેઓ **वृद्धमानिनः** અમે જ ત્રણે વેદનો અર્થ જાણીએ છીએ, એમ મિથ્યાઆગ્રહવાળા હતા.

લે૦ :–अश्रवणम् इति (અશ્રવણ) એટલે **ग्राह्यत्वेन अश्रवणम्** ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ન લાગવું તે. **दत्तचित्ताः** એટલે સાંભળવા છતાં પણ તે વાત ચિત્તમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગણી નહિ.

સુ૦ :–તેમનું અજ્ઞાન સર્વ વસ્તુનું યથાર્થ નિરૂપણ કરીને **देशः** એ શ્લોકથી પ્રકટ કરે છે:–

देशः कालः पृथग् द्रव्यं मन्त्रतन्त्रद्विजाग्नयः ।

દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, મન્ત્ર, તન્ત્ર, દ્વિજ (બ્રાહ્મણ) અગ્નિ, દેવતા, યજમાન, ક્રતુ, ધર્મ એ સર્વરૂપ જે છે તે (એ સર્વના જુદા જુદા સ્વરૂપ અથવા જુદા જુદા દ્રવ્યો).૧૦.

સુ૦ :-દેશ વિગેરે અગીયાર અથવા બાર, કોઇનું સ્વરૂપ તેઓ જાણતા નથી. કર્મ તો જ્ઞાનસહિત કરવું જોઇએ, ત્યાં દેશ એટલે દેવોના યજ્ઞ થાય તે સ્થાનો, કાલ વસન્ત વિગેરે. પૃથક્ એટલે જુદા જુદા ભેદ સર્વ વસ્તુમાં સમજવા, અથવા પૃથક્ દ્રવ્ય માત્રનું વિશેષણ લેવું. એટલે જુદા જુદા દ્રવ્ય. મન્ત્ર, ઋગ્ વિગેરે. તન્ત્ર એટલે એક પછી એક તેવી સ્થિતિ અથવા ક્રિયાઓનો સમુદાય. દ્વિજ બ્રાહ્મણો તેમાં 'ભાર્ગવ, હોતા એટલે યજ્ઞ કરાવનાર-હોમનાર થાય છે' વગેરે ભેદો. અગ્નિ એ બહુ પ્રકારના જુદા જુદા હોય છે, આહવનીય વિગેરે. દેવતા અગ્નિ વિગેરે. યજમાન બ્રાહ્મણ વિગેરે, તેમાં પણ 'સિક્તરેતા' વિગેરે જુદા જુદા ભેદ છે. ક્રતુ એટલે યજ્ઞની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા. ધર્મ એટલે યજ્ઞ, ચ થી તેના અંગો વિગેરે સર્વે. અથવા આધ્યાત્મિક ભેદથી ક્રતુ એટલે યજ્ઞ, ધર્મ એટલે તે યજ્ઞથી ઉત્પન્ન થતું અપૂર્વ.

સુ૦ :-શંકા—આ સર્વ બ્રહ્માત્મક છે તો ચાલતા વિષયમાં ઠપકો શા માટે આપો છો ? ઉત્તર-તદ્ બ્રહ્મ એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

तद् ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवन्तमधोक्षजम् ।
मनुष्यदृष्ट्या दुःप्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे ॥११॥

તે પરમ બ્રહ્મ સાક્ષાત્ ભગવાન્ જેનાથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન હેઠે રહે છે તેને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓ કે જેઓ પોતાના આત્માને પણ મર્ત્ય માને છે તેઓએ મનુષ્ય-દૃષ્ટિથી તેમનું માન્યું નહિ. ૧૧.

સુ૦ :-આ જે સર્વ છે, તે બ્રહ્મ છે તેમાં પણ પરમ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ શબ્દથી ચાર વસ્તુ કહેવામાં આવે છે. વેદ, બ્રાહ્મણ જાતિ, બ્રહ્મા અને પરબ્રહ્મ, માટે બીજા ત્રણથી છુટું પાડવાને परम શબ્દ વાપર્યો છે, તે જ આ (ભગવાન) સાક્ષાત્ છે. સાક્ષાત્ શબ્દથી ઉપચાર(બહાના)થી એ બ્રહ્મ છે, કાર્યથી બ્રહ્મ છે, અંશથી બ્રહ્મ છે, સગુણ બ્રહ્મ છે, એ સર્વે પક્ષો દૂર કર્યા. તેથી પણ અધિક भगवन्तम् એ શબ્દથી કહે છે. છ ગુણ અને ઐશ્વર્યથી યુક્ત પુરુષોત્તમ તે ભગવાન્. ભગવત્ શબ્દથી કહેવાતા પ્રાકૃત-પણાને દૂર કરવાને अधोक्षज એ પદ કહ્યું છે; નીચે છે ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જેનાથી એવા. શંકા-તો પછી આવી વસ્તુ જે પ્રકટ છે અને સ્વયંપ્રકાશ છે તેમને વિષે તેઓને અજ્ઞાન કેમ થયું ? તેનું સમાધાન मनुष्यदृष्ट्या એ પદથી કરે છે. તેમના ઉંધા જ્ઞાનથી તેમને અજ્ઞાન થયું છે. જો અન્યભાવની સ્ફૂર્તિ તેમને ન હોત તો વિચારમાં અને જ્ઞાનના ઉપાય યોજવામાં તેમની પ્રવૃત્તિ થાત. અન્યથા (ઉંધા) જ્ઞાનનો હેતુ दुःप्रज्ञा (દુષ્ટ હતી બુદ્ધિ જેમની) એ પદથી કહે છે. બુદ્ધિના દોષથી સર્વત્ર તેમને અન્યથાજ્ઞાન હતું, તેમ જ ચાલતા પ્રસંગમાં પણ તેમને અન્યથાજ્ઞાન થયું. શંકા-અહીં અન્યથાજ્ઞાન થવું યોગ્ય નથી, કારણ કે બ્રહ્મના સમાન ધર્મવાળું કોઇ છે નહિ. બ્રહ્મ કાંઈ વિષયરૂપ નથી. તેથી તેના ઉપર વસ્તુનો આરોપ કરી શકાય નહિ. બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ હોવાથી પણ તેનું અન્યથાજ્ઞાન થાય નહિ, અને સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ હોવાથી

સ્પર્શ કરતી નથી, કિન્તુ વચ્ચે રહેલી માયાને જ અવલંબન કરે છે, જેમ કે ભ્રમદૃષ્ટિ-વાળાને ભૂમિ ફરતી દેખાય છે તેમ. ત્યાં કોઇ પણ વખત ભૂમિ વિગેરેમાં કાંઇ આવર્ત એટલે ફરવાપણું હોતું નથી. તેથી પોતાના અધિકારને લીધે વચમાં જ ભૂમિ વિગેરેમાં દૃષ્ટિભ્રમણનો આરોપ કરવામાં આવે છે. (તેથી સ્થિર ભૂમિ ફરતી દેખાય છે). જો વિષયના ધર્મોને લઇને તેમ હોત તો છીપમાં રૂપાની માફક બીજા જોનારને પણ તેવો ભ્રમ થાત. (પણ ભ્રમદૃષ્ટિવાળાને જ ભૂમિ ફરતી દેખાય છે, બીજાને ફરતી દેખાતી નથી) અને તેને પણ બીજે સમયે પણ તેવો ભ્રમ થાત, (પણ તેવું થતું નથી). તેથી તેઓ માનુષભાવથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે પોતાને મનુષ્યો માનીને ભગવાન્‌ને પણ તેવા મનુષ્ય જ માને છે, જેમ ચોર બધાને ચોર જ સમજે છે, તેમ મૂર્ખ માણસ જો દેવ ઉતરીને આવે તેને પણ પોતાના જેવો જ માને છે, જેમ પારધી તપસ્વીને માને છે, કેમ કે તેને તે બીજો પોતાથી વિલક્ષણ છે એવું જ્ઞાન નથી. તેથી પોતાના દોષને લઇને જ નિર્દુષ્ટ-વિષયમાં-ભગવાન્‌માં ઉંધી સ્ફૂર્તિ થાય છે. તેથી આ લોકો જેઓ પોતાના આત્માને પણ મર્ત્ય એટલે મરવાયોગ્ય કરી નાખે છે, તો પરમાત્માને પણ તેમ કરવામાં તેમને શું પ્રયાસ પડે? માટે ભગવત્‌શાસ્ત્ર જાણીને પણ તેઓએ તેમનું માન્યું નહિ.

લે૦ :-**સમાનધર્માભાવાત્**, સમાન ધર્મવાળું કોઇ છે નહિ વિગેરેથી અન્યથાજ્ઞાનના અસંભવનો હેતુ કહે છે. સમાન એટલે પોતાના સ્થાનમાં રહેતો સમાનસ્થાનવાળો ધર્મ. રૂપાના સમાનસ્થાનવાળો ધર્મ ચકચક થવું તે છીપમાં પણ છે, તેથી તેનેવિષે આરોપ યોગ્ય છે, તેથી બુદ્ધિ-વડે રૂપાપણાના આરોપને લીધે છીપમાં તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. મનુષ્યપણું તો સ્વસમાન્ અધિકરણ ધર્મ ભગવાન્‌માં નહિ હોવાથી ભગવાન્‌માં આરોપયોગ્ય નથી, તેથી બુદ્ધિવડે મનુષ્ય-ત્વના આરોપનો સંભવ ભગવાન્‌માં નહિ હોવાથી ભગવાન્ મનુષ્ય છે એવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય નહિ. તેથી તેવા જ્ઞાનનો ભગવાન્‌માં અસંભવ છે. અન્યથાજ્ઞાન કહેવાથી અન્યથાખ્યાતિનો પક્ષ લઇને જ વ્યાખ્યાન કર્યું, સમાન ધર્મના અભાવનો હેતુ **સ્વપ્રકાશત્વાત્**, સ્વયંપ્રકાશ છે, એ પદથી કહે છે. સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી વિષય બ્રહ્મરૂપ છે, સર્વથા સર્વપ્રકારે શુદ્ધ છે, તેમાં કોઇ પણ પ્રકારે મનુષ્યત્વના સમાન ધર્મનો સંભવ નથી. **કથં ઇતિ** એના પછી **તદા** અધ્યાહાર છે, એટલે અસંભવ હોવાથી એવો અર્થ છે. **ન વિષયં સ્પૃશતિ।** બુદ્ધિ અહીં વિષયને સ્પર્શ કરતી નથી વિગેરે, વિષયના ઔત્પત્તિક ધર્મોનો (બુદ્ધિ) વિચાર કરતી નથી. તેનો વિચાર કરે તો અસમાન્ ધર્મોનો વિચાર થાય નહિ. **મધ્ય એવેતિ** વચ્ચે રહેલી વિગેરે. મધ્ય ધર્મોનો જ વિચાર કરે છે. **ભૂમ્યાદયઃ** પછી **પ્રતીયન્તે** અધ્યાહાર સમજવું. ભૂમિના ઔત્પત્તિક ધર્મોનો વિચાર થતો નથી. સ્થિરત્વ એ ભૂમિનો ઔત્પત્તિક ધર્મ છે, તે **વિષયધર્માણામ્** વિગેરે પદથી કહે છે. જો વિષયમાં **આવર્ત** એટલે ફરવાપણું હોત તો **અન્યસ્યાપિ** એટલે જેને ભ્રમણ નથી તેને પણ તેમ દેખાત. (**અન્યઃ સ્યાત્** તેને બદલે **અન્યસ્યાપિ સ્યાત્** એ પાઠ ટીકાકારોએ લીધેલો છે) **તસ્યાપિ** એટલે જેને ભ્રમણ છે તેને પણ. **મનુષ્યા એવેતિ** જીવને દેહરૂપ માનતા તેઓ. **મર્ત્યં કૃતવન્તઃ ઇતિ ।** જીવને દેહરૂપ માનવા લાગ્યા. **અતઃ ઇતિ** પોતાનો જે મર્ત્યત્વ ધર્મ માની બેઠેલા છે તેનો જ વિચાર કરનારા, ભગવાન્ જે સર્વપ્રકાશ છે તેના ધર્મનો વિચાર નહિ કરનારા, તેથી ભગવાન્‌ને વિષે મનુષ્યદૃષ્ટિથી ભગવાનના વાક્યને માન્યું નહિ. **ભગવચ્છાસ્ત્રમ્** એટલે વેદ વિગેરે. **દૃષ્ટ્વાપિ** એટલે તેને જોવા છતાં પણ, તેના તાત્પર્યના અજ્ઞાનને લીધે મર્ત્યપણું માન્યું. **મર્ત્યાત્માનઃ**

કરાતી સત્ય છીપ જે સત્ય છે તેની અન્દર રૂપાના સસ્કારના પ્રબલપણાથી તમોગુણયુક્ત બુદ્ધિ રૂપાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે રૂપાનું જ્ઞાન બુદ્ધિથી ગ્રહણ થાય છે તે વેદસ્તુતિમાં કહ્યું છે. 'अन्तरा त्वा ये विभाति मयैकरसे.' રૂપુ તો પછી બુદ્ધિની અન્દર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે વિષયરૂપે ગ્રહણ કરાય છે, તેથી ચક્ષુઇન્દ્રિય તો છીપનુ જ ગ્રહણ કરે છે, પણ બુદ્ધિ રૂપાને વિષયરૂપ જુવે છે. માટે ઇન્દ્રિયથી સંયુક્ત જે છીપ તેનાથી અન્ય રૂપાની ખ્યાતિ થાય છે, તેથી સિદ્ધાન્ત અન્યખ્યાતિનો છે. સોપાધિકભ્રમની અંદર એટલે શંખ પીળો છે વિગેરેમાં વિષયના ગુણો ભ્રમનો હેતુ નથી, પણ કાચ-કમળો વિગેરે ઉપાધિ ભ્રમનો હેતુ છે, તે 'विषयधर्माणाम् हेतुत्वे' વિગેરેથી 'रजतभ्रमवदन्यस्यापि स्यात्' ત્યાં સુધી કહે છે. જેમ રૂપાનો ભ્રમ ચકચક થવું વિગેરે ગુણને લઇને ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે શંખ પીળો દેખાય છે તેમાં વિષયના ગુણથી ભ્રમ નથી, એમ હોવાથી એક માણસને ઉત્પન્ન થતો રૂપારૂપ ધર્મ બીજાને પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ એક માણસને ઉત્પન્ન થતો શંખમાં પીળાશ દેખાવાનો ભ્રમ બીજો જે કમળાના દોષથી રહિત છે, તેને ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણ કે વિષયમાં (શંખમાં) પીળાપણાના ધર્મનો અભાવ છે, તે બાબત रजतभ्रमवदन्यस्यापि स्यात् એ વાકયથી કહ્યું છે. વળી જેને શંખ પીળો છે, એમ ભાન થાય છે, તેને પણ કમળાની ઉપાધિ નિવૃત્ત થતાં તેવું ભાન થતું નથી, જો વિષય (શંખ)ના ધર્મને લીધે જ તે હોત તો તે ધર્મો સર્વને તુલ્ય હોવાથી કાલાન્તરે પણ એટલે કમળાની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ તે થાત, તે બાબત 'तस्यापि कालान्तरे स्यात्' એથી કહે છે. તે નિરુપાધિક ભ્રમ અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી નાશ પામે છે. સોપાધિકભ્રમ શંખ પીળો છે વિગેરે તો અધિષ્ઠાન પીળું ન હોવા છતાં તેવું જ્ઞાન થાય છે, તેથી અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી નાશ પામતું નથી, કિન્તુ ઉપાધિનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થાય છે. એમ એ બેમાં ભેદ છે. ચાલતા વિષયમાં ભગવદિચ્છાથી જણાતા ભગવાન્‌ના મનુષ્યધર્મો જે અવાસ્તવ એટલે ખોટા છે તે ભકિતરહિત બુદ્ધિના દોષથી ભગવાન્‌ને વિષે જણાય છે. તેથી ભગવાન્‌માં મનુષ્યબુદ્ધિ થાય છે, તેથી અહીં સોપાધિક ભ્રમ છે એમ સમજવું, જ્યારે ભગવદિચ્છાથી ભગવદ્‌ભક્તિસહિત બુદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ઉપાધિનો નાશ થાય છે, અને ભગવાન્‌માં મનુષ્યપણાનો ભ્રમ નિવૃત્ત થાય છે એમ સમજવું. ભ્રમસ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર તો મેં प्रमेयरत्नार्णवમાં ख्यातिविवेकમાં વિસ્તારથી જણાવેલો છે, તેથી જેને વિશેષ જીજ્ઞાસા થાય તેણે ત્યાંથી જોઇ લેવું.

સુ૦:- પછી જે થયું તે न ते यदोमिति प्रोचुः એ શ્લોકથી કહે છે:-

न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परन्तप ।
गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णरामयोः ॥ १२ ॥

હે પરંતપ! તેઓએ હા એમ અંગીકારવાકય કહ્યું નહિ, અને ના એમ પણ કહ્યું નહિ, તેથી ગોપોએ નિરાશ થઇ પાછા ફરીને કૃષ્ણ અને રામને તે પ્રમાણે કહ્યું ૧૨.

સુ૦:- ओम् એટલે અંગીકાર કરવું. न એટલે ના કહેવું. જો ના કહેત તો બીજા ઉપાય કરવામાં તેમની પ્રવૃત્તિ થાત, અથવા તેમના ધર્મથી સંતુષ્ટ થાત, તેઓએ 'ના' ન કહી. તે અસત્ય હતું, તેથી તેમનામાં સત્યની નિવૃત્તિ થઇ એ સિદ્ધ થયું, તેથી ગોપો નિરાશ થઇને પાછા ફર્યા. परन्तप એ સંબોધન પોતાના આધિદૈવિક શત્રુને કોપનો નિષેધ

કરવાને માટે કહેવાઇ ગયું. અથવા ' પરન્તપ ' એ સંબોધન રાજા પરીક્ષિત્‌નું સમજવું. જો મોટું ભાગ્ય હોય તો જ અતિથિ વિમુખ જતો નથી, એમ રાજાના ભાગ્યનું અભિનન્દન કરવાને માટે તેને પરંતપ કહ્યો. પાછા ફરીને એટલે એકદમ ભગવાન્‌પાસે પાછા જઇને કૃષ્ણ અને રામની પાસે તે પ્રમાણે કહ્યું.

લે૦:– જો નિષેધ ન કર્યો તો ગોપોને **નિરાશા** કેમ થઇ એમ શંકા થાય તો **न** એ પદથી કહે છે. અસત્યમાં અભિનિવેશ થવાથી વસ્તુનું શુદ્ધજ્ઞાન ન થાય, તેથી ' ના ' એમ કહે તે સત્યની નિવૃત્તિ તો કાંઇ પણ ન બોલીને મુગા રહેવાથી પણ સિદ્ધ જ થઇ. જો શુદ્ધજ્ઞાન હોય તો મુગા કેમ રહે ? તેથી ના એમ ન બોલ્યા, તે છતાં તેમના અજ્ઞાનનો નિશ્ચય કરીને **નિરાશ** થયા. **परन्तप** એ રાજાનું સંબોધન છે, દશમસ્કન્ધની નિરોધલીલાના આરંભમાં શુકદેવજીએ પોતાને વિષે પધારેલા આધિદૈવિક ભગવદ્‌રૂપ શુકને કોપનો નિષેધ કરવાને માટે વાપર્યું છે. **उक्तम्** એ અહીંઆં અધ્યાહાર છે. તું **પરન્તપ** હોવાથી મારેવિષે આવિષ્ટ થયલા ભગવાનનું દર્શન કરે છે. તેથી તેનામાં પ્રત્યક્ષ કોપના અભાવનું દર્શન કર એવો ભાવ છે. રાજાને શુકને વિષે આવિષ્ટ થયલા ભગવાનનું દર્શન કોઇ પણ સ્થલે સ્ફુટ કહ્યું નથી, તેથી અરુચિથી બીજો પક્ષ કહે છે કે **राज्ञो वा** એટલે રાજાના કોપનો નિષેધ કરવાને માટે. આ અર્થમાં **कोपनिषेधार्थम्** (કોપના નિષેધને માટે) એટલું અધ્યાહાર સમજવું. તેનું વિશેષ વિવેચન **महत्** (મોટું ભાગ્ય વિગેરે) પદોથી કરે છે, તારું એવું **મોટું ભાગ્ય** છે, તે બ્રાહ્મણોનું એવું ભાગ્ય નથી, તેથી અભાગ્યને લીધે એમ કહ્યું. માટે એવા મૂઢ મનુષ્યો તરફ કોપ કરવો ઉચિત નથી એવો ભાવ છે.

યો૦.– **न इति असत्ये सत्यनिवृत्तेः सिद्धत्वात्** તેઓએ જે **ओम्** (હા) એમ ન કહ્યું તે સત્ય હતું, કારણ કે બ્રાહ્મણોનો તેવો જ અભિપ્રાય હતો, તેઓએ જે **न** (ના) **એમ ન કહ્યું તે અસત્ય હતું**, કારણ કે તેમનો અભિપ્રાય આપવાનો નહિ હતો તેથી ના કહેવી યુક્ત હતી, તે છતાં ના **એમ ન કહ્યું તે અસત્ય હતું**. એ પ્રમાણે ના ન કહી તે તે બ્રાહ્મણોના હૃદયમાં અસત્યનો અભિનિવેશ સૂચવે છે. એમ હોવાથી જે સિદ્ધ થયું તે **सत्यनिवृत्तेः सिद्धत्वात्** એ પદોથી કહે છે. અસત્યના અભિનિવેશથી સત્યની નિવૃત્તિ થાય જ, અને **જ્યાં અસત્ય હોય ત્યાં સત્યને અવલંબન કરનારાઓએ સ્થિતિ કરવી નહિ, પણ જતું રહેવું, તેથી ગોપો નિરાશ થઇને પાછા ફર્યા.** દશમસ્કન્ધની લીલા નિરૂપણ કરવાને શુકદેવજીમાં ભગવાને આવેશ કર્યો તે **वैयासकिः सभगवान्** એ વાક્યમાં કહ્યું છે. ત્યાં **सभगवान्** એટલે ભગવાનસહિત એ અર્થ છે, તેથી શુકને વિષે આવિષ્ટ થયલા ભગવાન **આધિદૈવિક શુક** કહેવાય છે. માટે **આધિદૈવિક શુક** એટલે ભગવાનને **પરન્તપ** એ સંબોધન શુકદેવજીએ કર્યું, તેનું પ્રયોજન કોપના નિષેધને માટે હતું. **ગોપો નિરાશ થઇને પાછા ફર્યા** એમ શુકના મુખમાંથી શ્રવણ કરીને શુકને વિષે આવિષ્ટ ભગવાન ક્રોધ કરે તે ક્રોધના નિષેધમાટે તે હતું. **परन्तप** એમાં **पर** એટલે ક્રોધાત્મક શત્રુ તેને જે તાપ કરે તે **પરન્તપ. તમે પરન્તપ** હોવાથી ક્રોધ ન કરવો એ અહીં કહેવાનું પ્રયોજન છે. **શંકા**–પોતાને વિષે આવિષ્ટ ભગવાનને સેવક શુકદેવજી ક્રોધ ન કરવો એમ ઉપદેશ કેવી રીતે કરે ? **ઉત્તર आगतम्** (કહેવાઇ ગયું) એ પદથી કહે છે. એટલે શુકદેવજીને એ સમયની લીલાની ભાવનાથી પરવશ થઇ જવાથી મુખમાંથી તે નિકળી ગયું. શુકદેવજીએ તે વિચાર કરીને કહ્યું નથી. **राज्ञो वा** અથવા **પરન્તપ** એ સંબોધન **રાજા પરીક્ષિત્‌ને** માટે સમજવું, તેનું પ્રયોજન પણ પ્રથમ કહ્યું તેમ જ તેના કોપના નિષેધને માટે જ હતું. રાજા પરમ વૈષ્ણવ છે, ગોપો નિરાશ થઇને પાછા ગયા

તમે પર એટલે ક્રોધરૂપ શત્રુ તેને તાપ કરનાર છો, તેથી બ્રાહ્મણોએ જે આ અવગણના કર્યું તેમાં તમારે ક્રોધ કરવો નહિ. કારણ કે તમો બ્રાહ્મણોને દેવતા માનનાર છો.

तदुपाकर्ण्य भगवान् प्रहस्य जगदीश्वरः ।
व्याजहार पुनर्गोपान् दर्शयँल्लौकिकीं गतिम् ॥ १३ ॥

ભગવાન્ જગતના ઈશ્વર તે સાંભળીને હસ્યા, અને ગોપોને લોકની ગતિનું દર્શન કરાવી તેમને ફરીથી કહ્યું. ૧૩.

સુ૦:– ગોપોના ખેદ વિગેરેને જોઈને અને યાજ્ઞિકોનું ભગવાન્થી વિમુખપણું હોવાથી તેમના તરફનો ક્રોધ જોઈને તે નિવૃત્ત કરવાને માટે ભગવાને હાસ્ય કર્યું. શંકા–ભગવાન્ની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તે યાજ્ઞિકો તરફ ભગવાને ક્રોધ કરવો જોઇએ, તો પછી હાસ્ય કેમ કર્યું? ઉત્તર–**जगदीश्वरः** 'જગતના એ જ ઈશ્વર છે,' એ પદથી કહે છે. તેમને તેવી જ રીતનો ભગવાને પ્રબોધ કર્યો હતો (તેથી તેઓ તેમ વર્ત્યા). તે ગોપો પૂર્વનો ખેદ ભુલી ગયા, તેથી તેમને ફરીથી ભગવાને કહ્યું અને પાછું જવાનું અંગીકાર કરે એમ તેમને પ્રબોધ કર્યો કે લૌકિકગતિ તો આવા જ પ્રકારની હોય છે. કોઇકવાર માગેલું મળે છે, કોઇકવાર નથી મળતું અને કોઇકવાર માગનારને ઉત્તર પણ મળતો નથી.

સુ૦:– ભગવાનનું વાક્ય **मां ज्ञापयत** એ શ્લોકથી કહે છે:—

मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससङ्कर्षणमागतम् ।
दास्यन्ति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युषिता धिया ॥ १४ ॥

સંકર્ષણસહિત હું આવ્યો છું એમ તમે પત્નીઓને જણાવો, તેઓ તમને તમારી ઇચ્છાપૂર્વક અન્ન આપશે, કેમકે તેઓ મારેવિષે સ્નેહવાળાં છે, અને બુદ્ધિથી તેઓ મારેવિષે રહ્યાં છે.

સુ૦:– યજ્ઞને વિષે યજમાનની પત્નીઓ તે પત્નીઓ જ કહેવાય છે. તેઓ નિર્દોષ છે એમ જણાવવાને માટે તેમને પત્ની કહે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'સ્ત્રીઓ નિરિન્દ્રિય છે, તેમને મિલકતમાં ભાગ નથી, તેઓ તો ચાકર જેવાં છે, વિગેરે,' તેથી તેઓ નિર્દુષ્ટ હોવાથી તેમને મારી ખબર કરો કે હું બલભદ્રસહિત આવેલો છું. તમારે યાચના તો કરવી જ નહિ. માગ્યા વગર જ તેઓ તમને આપશે અને તમારી ઇચ્છાપુરતું આપશે. **काम** (યથેષ્ટ) પદથી અને **वः** (તમને) એ પદથી તેનો અન્નદોષ નિરૂપણ કર્યો. તમને દાન આપશે તેનો હેતુ એ છે કે મારેવિષે તેઓ પ્રેમવાળાં છે. તેથી મારું આવવાનું તેમને જણાવવાથી તેમને સન્તોષ થશે, અને જેમ કોઇ પ્રિય વાર્તા લાવનારને દાન આપવામાં આવે છે તેમ તમને આપશે. વળી બુદ્ધિથી તેઓ મારેવિષે જ રહેલા છે. સંઘાત એટલે શરીરમાં બુદ્ધિથી તેઓ મારેવિષે રહેલાં છે, અને બુદ્ધિસિવાય બીજાથી એટલે દેહ, ઇન્દ્રિય અને પ્રાણથી તેઓ ત્યાં રહેલાં છે. બુદ્ધિ એ તો દૃષ્ટાન્ત માત્ર છે, જ્ઞાનશક્તિથી અને અન્તઃકરણથી તેઓ અહીં મારી પાસે રહેલાં છે, અને બાહ્યક્રિયાથી અને દેહથી તેઓ ત્યાં રહેલાં છે, તેથી તેમની જ્ઞાનશક્તિ મારેવિષે રહેલી છે, તેથી તેઓ તમને આપશે.

ટિ૦:– **तस्यान्नदोषो निरूपितः ।** તેનો અન્નદોષ નિરૂપણ કર્યો વિગેરે. પ્રથમ કામપદનો

વાર્થી દોષ થાય છે. એમ જાણવું તે દોષ કેવી રીતે નિરૂપણ કર્યો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે **कामपदात् કામપદથી** નિરૂપણ કર્યો. અહીં આ અર્થ છે. અન્નના સ્વામી પુરુષ છે, તેઓએ તે અન્ન સ્વર્ગની કામનાથી યજ્ઞસંબન્ધી બીજા દેવતાઓના ઉદ્દેશથી સંકલ્પપૂર્વક સિદ્ધ કરેલું હોવાથી, સકામ હોવાથી અને તેમાં પુષ્કળ કામ હોવાથી, તે **કામરૂપ** જ થયું, તે જણાવવાને માટે **કામ** એ વિશેષણ મુકયું છે. તેથી તે યાજ્ઞિકોનું અભક્તપણું સૂચવ્યું, તેથી બીજાને ઉદ્દેશીને કરેલું હોવાથી, અભક્તના સંબન્ધી હોવાથી, તે ભગવદ્‌ભોગને યોગ્ય નથી થતું એ દોષ કહ્યો. વળી '**मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः** એમ કહીને દાન સમયે પણ તેઓ મને આપશે એટલે દાનનું પાત્ર બીજું કહેવાથી અન્નનો ઉપર કહેલો દોષ સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી **वः इतिपदाच्च** વિગેરે કહ્યું. પહેલું વાક્ય અને પાછળનું વાક્ય સંગત થતું નથી એમ ન કહેવું. તેઓ ભક્ત હોવાથી હું આવેલો છું એમ જણાવવાથી મારા સંબન્ધીઓ જાણીને તમને પણ આપશે, તે જણાવવાને પ્રથમ **स्व** કહ્યું, અને પછી અન્નમાં દોષપણું જણાવવાને પાછળથી **वः** એમ કહ્યું, જો એમ ન હોત તો જેમ ભગવાને કહ્યું કે તેઓ તમને આપશે તેમ તેઓ પણ તેમને જ આપતે, ભગવાનને માટે ત્યાં લઇ જાત નહિ. **શંકા**—તો પછી આવું અન્ન આ સ્ત્રીઓએ આણેલું તે ભગવાને અંગીકાર કેમ કર્યું? **સમાધાન**—અહીં એમ લાગે છે કે પત્નીઓ યાજ્ઞિકોની અર્ધાંગના હોવાથી, તે અન્નમાં તેમનો પણ અડધો ભાગ હોવો જોઇએ, અને તેઓ ભક્ત હોવાથી તેમનો ભાગ ઉપર કહેલા દોષરહિત છે, એમ માનવું જોઇએ. એમ હોવાથી પહેલાં તે ભાગ જુદો નહિ કરેલો હોવાથી, તે અન્નમાં દોષ કહ્યો, પછી તે પત્નીઓએ ભગવાનને માટે જ્યારે પોતાનો ભાગ જુદો કર્યો ત્યારે ભગવાને તે અંગીકાર કરવો આવશ્યક છે, કેમ કે ભગવાને કહ્યું છે કે '**ભક્તિથી જે મને આપવામાં આવે છે તેનો હું ભોગ કરું છું.**'

અથવા '**अन्नमादाय भाजनैः**' એમ ૧૯મા શ્લોકમાં અન્નના પાત્રો કહ્યાં છે, તેથી તે અન્ન જુદું કરવાનો સંભવ નથી; તે છતાં જેમ તે અન્નમાં પહેલાં બીજાનો ઉદ્દેશ એટલે યજ્ઞનો ઉદ્દેશ હોવાથી, દોષહેતુ થયું, તેમ પાછળથી ભગવાનનો ઉદ્દેશ હોવાથી, તે દોષની નિવૃત્તિના હેતુ-રૂપ થયું, તેથી તે સર્વ અન્ન ભગવાનને અંગીકારને યોગ્ય થયું, એમ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પત્નીઓની ભક્તિથી તેમના પુરુષોનો અંશ નિર્દુષ્ટ કેવી રીતે થયો એમ શંકા કરવી નહિ. કેમકે તે પત્નીઓ-ના સંબન્ધથી તેમના પુરુષો પણ ભક્ત થયા, એમ આગળ કહેવામાં આવશે.

અથવા **कामम्** એટલે **यथेष्टम् (યથેષ્ટ)** એ પક્ષ લઇએ તો પણ તેનું તાત્પર્ય **तस्यान्नस्य दोष** (તેના અન્નના દોષ) વિગેરેથી કહે છે. અહીં આ અર્થ છે. આધિદૈવિક યજ્ઞ સંપાદન કરવાને માટે તે યાજ્ઞિકોએ આધિદૈવિક યજ્ઞરૂપ ભગવાનની આજ્ઞાથી માગવા આવેલા આધ્યાત્મિક ગોપોની માગણીનો ભંગ કર્યો, તે જ અહીં **દોષપદથી** કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી આ આધિભૌતિક યજ્ઞ પણ કેમ સિદ્ધ થશે (સિદ્ધ નહિ થાય) એમ જાણીને સાક્ષાત્ આધિદૈવિક ભગવાનને આપવું અશક્ય હોવાથી તમે જે આધ્યાત્મિક છો, તેમને તૃપ્તિ થાય તેટલું અન્ન આપશે (એમ ભગવાને કહ્યું) અને તેથી આધિદૈવિક ભગવાનને પણ તૃપ્તિ થશે, આધિભૌતિક યજ્ઞ પણ સિદ્ધ થશે, એ આશયથી કહ્યું કે '**कामपदात् वः इतिपदात् च**' એટલે તમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આપશે. જો એમ નહિ માનીએ તો યજ્ઞ માટેનું અન્ન યજ્ઞમાટે ન રાખીને યથેષ્ટ દાન આપશે એમ કહેવું તે ઘટી શકતું નથી. તે પત્નીઓ તો '**તરુના મૂલમાં સિંચન કરવાથી આખા ઝાડને પાણી પહોંચે**' તેમ તેમને જ્ઞાન હોવાથી આધિદૈવિક દ્વારથી એટલે ભગવાનને જ આપવાથી સર્વ થાઓ, એવી ઇચ્છાથી ભગવાનની પાસે જ સર્વ અન્ન લઇ આવ્યાં માટે આ સર્વ યુક્ત છે

લે૦:- ताः सङ्घाते बुद्धया વિગેરે, અહીં સંઘાતમાં સાતમી વિભક્તિ નિર્ધારણના અર્થમાં છે. સંઘાતમાં બુદ્ધિથી એટલે અન્તઃકરણથી મારે વિષે તેઓ રહે છે. દેહ, ઇન્દ્રિય પ્રાણથી ત્યાં રહે છે, એવો અર્થ છે.

સુ૦:- તે બાલકો પહેલાંની માફક જ ફરીથી જઈને તે જ પ્રમાણે માગવા લાગ્યા તે गत्वा એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

गत्वाथ पत्नीशालायां दृष्ट्वासीनाः स्वलङ्कृताः ।
नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् ॥ १५ ॥

હવે તે ગોપોએ પત્નીશાળામાં જઇને તે બ્રાહ્મણોની સતીઓને નિશ્ચિતપણે બેઠેલાં, સારી રીતના અલંકારના સૌભાગ્યવાળાં જોઇને, તેમને નમન કરીને, વિનય સહિત નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૫.

સુ૦:- अथ પદથી ભિન્ન પ્રકરણ સૂચવ્યું છે. જે માર્ગથી અને જે રીતથી પહેલાં ગયા હતા તે રીતે ગયા નહિ. પત્નીશાળા જૂદી જ હોય છે, અને તે प्राग्वंश (પૂર્વ તરફના સ્તંભવાળા યજ્ઞના ઓરડા)માં અથવા સભામંડપમાં હોય છે, પણ તે યજમાનના કુટુંબને બેસવાના ઓરડામાં જ હોય છે, તેથી તેઓ નિશ્ચિતપણે ત્યાં બેઠાં હતાં, અને સારી રીતે અલંકાર તેઓએ ધારણ કરેલા હતા. આથી તેઓ સૌભાગ્યસહિત હતાં એમ નિરૂપણ કર્યું. પહેલાંથી તેમને જ્ઞાન ભગવાને આપ્યું હતું (કે તેઓ મારેવિષે પ્રેમવાળાં છે વિગેરે). વિનયસહિત આ જે હવે કહેવામાં આવશે તે બોલ્યા. બ્રાહ્મણનો સંબન્ધ પત્નીઓને હોવાથી તેમને નમન કર્યું, તેઓ સતીઓ હોવાથી તેમના તરફ વિનય દર્શાવ્યો.

સુ૦:- તેમનું વાક્ય नमः વિગેરે બે શ્લોકથી કહે છેઃ—

नमो वो विप्रपत्नीभ्यो निबोधत वचांसि नः ।
इतोविदूरे चरता कृष्णेन प्रेषिता वयम् ॥ १६ ॥

તમને વિપ્રપત્નીઓને નમસ્કાર, અમારાં વચન સાંભળો; અંહીંથી નિકટ લીલાથી પરિભ્રમણ કરતા કૃષ્ણે અમોને મોકલ્યા છે. ૧૬.

સુ૦:- વૈદિકઅર્થનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, વિપ્રપત્નીઓ એમ કહ્યું. તેમાં પણ ધ્યાન બરાબર આપે તેને માટે निबोधत એમ કહ્યું. निबोधत એટલે બરાબર ધ્યાન આપવું. તમે કોણ છો, તે જાણવાની આકાંક્ષા થાય તો કહે છે કે 'અહીંથી પાસે જ પરિભ્રમણ કરતા, લીલા કરતા, कृष्णेन સદાનન્દે અમને મોકલ્યા છે,' અથવા તો પોતે જે કાર્યમાટે આવ્યા છે તે જણાવ્યું.

લે૦:- वैदिकार्थः વૈદિક અર્થનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી. યજ્ઞમાં યજમાનની પત્નીઓ, પત્નીઓ જ કહેવાય છે, એનું જ્ઞાન તેમને હોત તો માત્ર પત્નીઓ પદ જ વાપરત.

સુ૦:- પ્રયોજન गाश्चारयन् એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

गाश्चारयन् स गोपालैः सरामो दूरमागतः ।
बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयताम् ॥ १७ ॥

તે કૃષ્ણ ગાયો ચારતા, ગોપાલો અને રામની સાથે બહુ દૂરસુધી આવી પહોંચ્યા

સુ૦:- તેઓ બીજાનું અન્ન ગ્રહણ કરતા નથી, તેથી ભગવાન્‌ની આજ્ઞા છતાં અને સ્ત્રીઓ આપે તે છતાં, તે અન્ન પોતે લીધું નહિ, કિન્તુ (પરન્તુ) ભગવાન્‌ને માટે જ યાચના કરી, કારણ કે તે જ તેમનો ધર્મ છે. ભગવાન્‌ને ભૂખ લાગી છે, તે ભગવાન્‌નો ભૂખરૂપી દોષ કહ્યો તે અજ્ઞાનને લીધે કહ્યો. ગાયો ચરાવવી ગોપાલોને આવશ્યક છે, માટે તેમને લઇને ઘાસવાળા સ્થાનમાં કૃષ્ણ આવ્યા છે. ગોપાલોની સાથે આવ્યા છે. આથી જો પોતે કૃષ્ણ આવે તો બધા જ અહીં આવે, તેથી કૃષ્ણને આવવામાં જે અડચણ છે, તે નિરૂપણ કરી. રામસહિત એમ કહેવાનું તાત્પર્ય આદરને માટે અને બીજું કાંઇ કામ નથી તે જણાવવાને માટે. અથવા તો ભૂખરૂપી દોષ જણાવવાનું કારણ પણ તે જ. માટે તે ભૂખ્યા થયા છે, અને સેવકસહિત છે, તેમને તેમનું જ અન્ન ત્યાં જઇને તેમને આપો. प્ર શબ્દ કહ્યો છે, તે જેમ સમયને યોગ્ય હોય તે પ્રમાણે જઇને આપો.

લે૦:- **अन्यान्नम्** બીજાનું અન્ન. એટલે ભગવત્સંબન્ધરહિત–અસમર્પિત. **स्त्रीभिर्दत्तमपि.** સ્ત્રીઓએ આપવા છતાં. **अपि** શબ્દ સંભાવનાના અર્થમાં છે. જે અન્ન સ્ત્રીઓએ આપવાનો સંભવ છે તે અન્ન. **दोषकीर्तनम्** દોષ કહ્યો તે, એટલે ભગવાનને ભૂખ લાગી છે એમ કહેવું તે.

યો૦:- **दोषकीर्तनम्** દોષ કહ્યો તે. ભગવાનને ભૂખ લાગી છે એમ કહેવું તે દોષ છે, તે અજ્ઞાનને લીધે છે. **"मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन्"** **"गूढः कपटमानुषः"** (ભા. ૧૦-૧-૭) વિગેરે વાક્યોથી મનુષ્યના અસાધારણ ધર્મો ભગવાન્‌માં માયાને લીધે પ્રતીત થાય છે. ખરી રીતે ભગવાન્‌માં મનુષ્યના ધર્મો નથી, તેથી શ્રુતિમાં '**क्षुधा** (ભૂખ) ખરેખર મનુષ્યનો શત્રુ છે,' એમ કહેલું હોવાથી ક્ષુધા મનુષ્યનો અસાધારણ(ખાસ)ધર્મ હોવાથી, ભગવાનને વિષે ભૂખ હોતી નથી. –એ પ્રકારનું શાસ્ત્રાર્થનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી.

સુ૦:- પછી જે થયું છે તે **श्रुत्वाच्युतम्** એ શ્લોકથી કહે છે :—

श्रुत्वाच्युतमुपायान्तं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः ।
तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसम्भ्रमाः ॥ १८ ॥

કૃષ્ણને પાસે આવતા સાંભળીને, નિત્ય તેમના દર્શનની ઉત્સુકતાવાળી તેમની કથાથી જેમનું ચિત્ત આકુલવ્યાકુલ હતું એવાં તેઓ સંભ્રમમાં પડી ગયાં. ૧૮.

સુ૦:- **चरता** એ વચન કહ્યું, તેથી તે પણ પાછળ આવે છે એમ કહ્યું. તેથી પાસે આવતા એમ વર્તમાન કૃદન્ત વાપર્યું. **उप** એટલે સમીપે (પાસે), **'आगच्छन्तम्'** એટલે આવતા. પહેલાં તો તે વિપ્રપત્નીઓ ત્યાં ભગવાન્ પાસે ગયાં હતાં, હાલ તો ભગવાન્ અહીં આવે છે, અને મનોરથ તો પહેલાં પોતાને જવાની ઇચ્છા હતી એવો હતો. તેથી કરીને ભગવાન્‌ના આવવાનું સાંભળીને શું કરવું તે સમજ નહિ પડવાથી સંભ્રમવાળાં થયાં. વળી નિત્ય ભગવાન્‌ના દર્શનની ઉત્સુકતા તેમને હતી, તેથી જલદી જવાની ઇચ્છા થઇ. ભગવાન્ ભૂખ્યા હતા, તેથી સામગ્રી પણ લઇ જવી જોઇએ, તેથી પણ સંભ્રમ થયો. વળી તે ભગવાન્‌ની કથાઓથી તેમનું મન (**आक्षिप्त**) આકુલવ્યાકુલ થયું હતું. ગમે ત્યાં મન હોય તો ત્યાંથી નીકળીને દૂર ભગવાન્‌માં જતું, તેથી મનોરથ બહુ હોવાને લીધે હવે શું કરવું, એવા સંભ્રમમાં તેઓ પડી ગયાં.

લે૦:- **मनोरथस्तु.** મનોરથ તો. આપણે ત્યાં જઇને જ આમ કરીશું એવો મનોરથ

તો અહીં આવ્યા, તેથી મનોરથને ભૂલી જઇને સંભ્રમવાળાં જ થયાં.

યો૦:– पूर्वं तु तास्तत्र गताः પહેલાં તો તે વિપ્રપત્નીઓ ત્યાં ભગવાન્‌પાસે ગયાં હતાં. પહેલાં તો પોતાના મનોરથથી ત્યાં ભગવાનની સમીપ ગયાં હતાં. **मनोरथस्तु पूर्वशेषः** મનોરથ તો વિગેરે. રમણનો મનોરથ પહેલાં ભગવાનની પાસે જવાના જે જે વિચાર કરેલા તેનો શેષભૂત હતો. ભગવાનની પાસે જ્યારે જવાય ત્યારે તેમની સાથે રમણનો મનોરથ સિદ્ધ થાય. ભગવાન્ તો અહીં આવે છે, એટલે આપણો મનોરથ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે એ પ્રમાણે તેમને સંભ્રમ થયો.

સુ૦:– હાલ જે કરવાનું છે તે જ જરુરનું હોવાથી કરવું જોઇએ, એવો વિચાર કરીને સામગ્રીસહિત ગયાં તે **चतुर्विधम्** એ શ્લોકથી કહે છે:–

चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः ।
अभिसस्रुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः ॥ १९ ॥

પાત્રોમાં ચાર પ્રકારનું બહુ ગુણવાળું અન્ન લઇને સર્વ પત્નીઓ પ્રિય ભગવાનની સામે જેમ નદીઓ સમુદ્ર તરફ જાય છે તેમ ગયાં. ૧૯.

સુ૦:– ચાર પ્રકારનું એટલે ભક્ષ્ય, પેય, ચુસવાનું અને ચાટવાનું. નહિ તો તે ભોજન નહિ કહેવાય. જે ભક્ષ્ય અથવા ખાવાનું હોય છે, તેમાં દાંતનો ઉપયોગ હોય છે, અને બીજું ગૌણ હોય છે. ચુસવાનું હોય છે, તેમાં બધી તરફ રહેલા ભાગો (અંશો) નો ઉપયોગ હોય છે. ચાટવાનું હોય છે, તેમાં જીહ્વાનો ઉપયોગ હોય છે. પેય–પીવાનું હોય છે, તેમાં અંદર રહેલા મુખનો ઉપયોગ હોય છે. તેથી આ ચાર પ્રકારનું સર્વે ભોજન કહેવાય છે. ગુણો એટલે મસાલા અથવા મધુર વિગેરે રસો. બહુ ગુણો જેમાં છે એવું બહુ ગુણવાળું. **अन्नम्** સાધારણ એટલે સર્વ પત્નીઓનું એકઠું, (જુદું જુદું કરેલું નહિ), અપેક્ષિત કરતાં પણ વિશેષ અન્ન. **भाजनैः** પાત્રો વડે એટલે જેમ પાત્રોમાં હતું તે પાત્રોમાં જ, તેમાંથી કાઢીને નહિ. **अभिसस्रुः** એટલે અભિસાર કર્યો, સામાં ગયાં. **अभि**માં સમુદાયશક્તિ હોવાથી સર્વથા ગયાં એમ સમજાય છે, તેનો હેતુ એ કે ભગવાન્ પ્રિય હતા, પ્રિયની પાસે સર્વે જાય તે સ્વાભાવિક છે, માટે સર્વે જ ગયાં. બહુ જણ એક્કી વખતે એકઠાં થઇને કેવી રીતે જઇ શકયાં ? એમ શંકા થાય તો તે શંકાને દૃષ્ટાન્તથી દૂર કરતા જવામાં પ્રતિબંધનો અભાવ **समुद्रमिव निम्नगाः** એ પદોથી કહે છે. નદીઓ જવામાં વચ્ચે પર્વતો વિગેરેના પણ અટકાવને ગણકારતી નથી. તે નદીઓના દેવો કાંઇ તેમના પતિઓ નથી, કિન્તુ સમુદ્ર જ છે, તેમ જ અહીં પણ તેઓ નીચે જ જતાં હતાં, તેથી ઉંચે એટલે અહંકારમાં રહેલા પતિઓનો અંગીકાર કર્યો નહિ.

લે૦:– धर्मा वा. અથવા મધુર. મધુરત્વ વિગેરે. **साधारणम्.** સર્વ સ્ત્રીઓનું સાધારણ એટલે એકઠું, જુદું કરેલું નહિ. **समुदायशक्त्या** સમુદાયશક્તિ હોવાથી. અભિસરણ પદનો અર્થ સમુદાયમાં જવાનો છે તેથી.

સુ૦:– પ્રતિબન્ધ કોઇએ નહિ કર્યો હશે ? તેવી શંકા થાય તો **निषिध्यमानाः** એ શ્લોકથી કહે છે:–

निषिध्यमानाः पतिभिर्भ्रातृभिर्बन्धुभिःसुतैः ।
भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः ॥ २० ॥

ઉત્તમ મનુષ્યો કીર્તિ ગાય છે. તેમનું લાંબા સમયસુધી ગુણશ્રવણ સાંભળેલું હોવાથી તેમને વિષે જ જેમણે પોતાની આશાઓ બાંધેલી હતી તેઓ (ગયાં). ૨૦.

સુ૦:– જેઓ સંબન્ધવિનાના છે તેઓનું સ્ત્રીઓ સાથે ભાષણ થઇ શકે નહિ, તેથી જેઓ સંબન્ધી હતા, તેઓએ જ તેમને અટકાવ્યાં, અને તે અટકાવ બહુ બળવાળો હોય છે. અહીં તેમના પિતાઓએ અટકાવ્યાં એમ કહ્યું નથી, જો તેમ હોત તો ઉત્પત્તિવિરોધ એટલે પિતા જે તેમને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેમનો વિરોધ થાત. (તેમની જવાની વૃત્તિ બંધ પડત) પણ જ્યારે યુક્તિવિરોધ થાય (જવું યોગ્ય છે કે નહિ એવી શંકા થાય) ત્યારે તો શાસ્ત્ર જ બલિષ્ઠ છે (શાસ્ત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે જ કરવું જોઇએ). તેમના ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ ચાર જણ આપી શકે. પતિ ધર્મ સિદ્ધ કરે, ભાઈ અર્થ સિદ્ધ કરે, ઇચ્છિત અર્થ એટલે કામ બંધુઓ સિદ્ધ કરે, અને સુત મોક્ષ સિદ્ધ કરે. તેઓ જો નિષેધ કરે (અને તેમના કહ્યા પ્રમાણે કરે નહિ) તો તેઓ જે જે પુરુષાર્થ આપે તેની હાનિ થાય, તો પણ (તે ચારે પુરુષાર્થની હાનિ નહિ ગણકારતાં) પાંચમા પુરુષાર્થને જ માનનારાં તેઓ ગયાં જ, તે भगवति વિગેરે પદોથી કહે છે. ભગવાન્ એટલે છ ધર્મવાળા અને પોતે ભગવાન્ એક ધર્મી, માટે ત્યાં જવાથી સાત પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. વળી ભગવાન્ ઉત્તમશ્લોક હોવાથી ઉત્તમ એટલે જેમણે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરેલા છે, તેઓ પણ ભગવાન્ના ગુણગાન કરે છે, તેથી આઠમો પુરુષાર્થ ભક્તિ પણ સિદ્ધ થાય છે, વળી જેની કામના હોય તે પુરુષાર્થ કહેવાય, જેની કામના નહિ હોય તે કાંઈ પુરુષાર્થ કહેવાય નહિ, તેથી ધર્મ વિગેરે પણ તેમને પુરુષાર્થ હતા જ નહિ. પણ ભગવાન્ અથવા ભગવત્પ્રાપ્તિ એ જ તેમનો પુરુષાર્થ હતો, એ અભિપ્રાયથી दीर्घश्रुतघृताशयाः પદો કહે છે. દીર્ઘકાલસુધી જે (ભગવાન્) સાંભળવામાં આવ્યા હતા અથવા જે જે સાંભળ્યું હતું તે ભગવાન્ને વિષે અથવા તે ગુણોને વિષે ધરેલી છે આશાઓ જેમણે એવાં તે પત્નીઓ હતાં. જેમ કોઇ ફલના શ્રવણ કરવાથી તે ફલને વિષે તેને પ્રાપ્ત કરવાને ચિત્ત લાગે છે તેમ તેમનું ચિત્ત ભગવાન્માં હતું, બીજે કોઇ સ્થલે નહિ હતું. જેઓએ અટકાવ કર્યો હતો, તેઓએ વાણીથી જ અટકાવ કર્યો હતો, કારણ કે ઋત્વિજો કર્મમાં વ્યગ્ર હતા. બીજાની સ્ત્રીને બીજો અડકી શકે નહિ, અડકે તો યાગનો નાશ થાય, તેથી યજમાનની પત્નીવિનાનાં સર્વે જ ગયાં. સર્વ એકરૂપ થઇને ગયાં. ઋત્વિજોએ મિશ્ર પ્રતિષેધ કર્યો હતો અથવા નાનાઓએ મોટાંઓને અટકાવ્યાં હતાં છતાં ગયાં. યજમાન તો મુખ્ય હોવાથી તેમનાથી ભિન્ન હતો, તેથી તે સર્વે ગયાં જ.

યો૦:– પાંચમા પુરુષાર્થને જ. સ્વતન્ત્ર ભક્તિરૂપ પુષ્ટિમાર્ગભજનને જ પુરુષાર્થ માનનારાં.

લે૦:– यजमानस्तु યજમાન તો વિગેરે. સર્વને યજમાન માનીએ તો પણ અહીં જે મુખ્ય હોય તે જ યજમાન પદથી કહેવામાં આવ્યું છે.

સુ૦:– તે પત્નીઓ જેઓ ભગવાન્ પાસે ગયાં તેઓના જવાનો પ્રકાર यमुना એ શ્લોકથી કહે છે :–

यमुनोपवनेऽशोकनवपल्लवमण्डिते ।
विचरन्तं वृतं गोपैर्ददृशुः साग्रजं स्त्रियः ॥ २१ ॥

ગોપોથી વિંટલાયલા ભગવાન્ પોતાના મ્હોટા ભાઈની સાથે હતા, તેમનું દર્શન સ્ત્રીઓએ કર્યું. ૨૧.

સુ૦:– યમુનાના ઉપવનને વિષે સુન્દરરીતે ચાલતા ભગવાનને સ્ત્રીઓએ જોયા એવો સંબન્ધ છે, જલ અને સ્થલને વિષે ક્રીડાને યોગ્ય ભૂમિનું સૂચન કર્યું, ઉપવનને વિષે પુષ્પો અને ફ્લો સર્વદા થાય છે, કેમકે તેવાં જ (ફ્લ અને પુષ્પ થાય એવાં જ વૃક્ષો) રોપવામાં આવે છે, યમુના ક્રૂર હોવાથી ઉપવનની રક્ષા થાય છે, વળી યમનો ભાગ પણ ત્યાં નથી, ત્યાં ગયલાં પત્નીઓને બન્નેના પરિત્યાગને લીધે કદાચ શોક થાય તેની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે તે અશોકના નવપલ્લવોથી મંડિત હતું, 'ઉપવન અશોકના નવપલ્લવોથી મંડિત હતું' એમ કહેવાથી શય્યાનું પણ નિરૂપણ કર્યું, વિભાવો વગેરેથી યુક્ત સ્થલમાં મુગ્ધ ગોપોથી વિંટલાયલા અને હંસગતિથી ચાલતા ભગવાન્‌ને તેમના મ્હોટાભાઈ સહિત–જે ક્રિયા-શક્તિરૂપ હોવાથી સર્વપ્રકારે રક્ષણ કરવાને સમર્થ હતા તેમનાસહિત–દર્શન કર્યું, પોતાના અભિલષિત પ્રકારથી દર્શન કર્યું, કેમકે તેઓ સ્ત્રીઓ હતાં.

લે૦:– समागमनप्रकारम्. જવાનો પ્રકાર વગેરે. આ સ્ત્રીઓ સર્વાત્મભાવવાળી હતી, તેથી ઉપર કહેલું અભિસરણ જ તેમને મુખ્ય હતું, દર્શન તો તેના એક પ્રકાર તરિકે ગૌણ હતું, એ અભિપ્રાયથી પ્રકાર જ વાક્યાર્થ તરિકે કહ્યો છે. **क्रूरा** પદ નવું શરીર કરવાના દૃષ્ટાન્તથી કહ્યું, ભગવાનની સાથે સંબન્ધ થવામાં જેટલા પ્રતિબન્ધો આવે છે તે સર્વનો નાશ યમુના કરે છે, તેથી પોતાનું ઉપવન ભગવાનની ક્રીડાને માટે જ ઉપયોગિ છે તેમાં પ્રતિબન્ધો આવશે નહિ એ ભાવ છે, બીજું તાત્પર્ય **यमभागाभावश्च–યમનો ભાગ ત્યાં નથી,** એ પદથી કહે છે કે દોષનો એટલે યમના ભાગ થવારૂપ દોષનો પરિહાર કરવાને માટે જ યમુનાને ઉત્પન્ન કરી છે, શ્રી યમુનાષ્ટકમાં કહ્યું છે કે 'નવી તનુ થવામાં જે જે પ્રતિબન્ધ આવે તેને યમુના દૂર કરે છે, તેથી યમુનાના ઉપવનમાં કોઇ પણ પ્રતિબન્ધ કરી શકે જ નહિ, સામાન્ય રીતે બ્હેનની વસ્તુમાં ભાઇનો ભાગ હોતો નથી તેથી ત્યાં જે ગયલા હોય તે ફરીથી સંસારમાં આવીને યમરાજના સંબન્ધમાં આવતા નથી, પણ ભગવાનનો જ સંબન્ધ તેમને થાય છે, **उभयपरित्यागे બન્નેના પરિત્યાગને લીધે,** બન્નેનો પરિત્યાગ એટલે ભગવાનની અપ્રાપ્તિને લીધે બુદ્ધિથી જ્યાં રહ્યાં હતાં તે સ્થલનો ત્યાગ કર્યો, અને બાકીની જે વસ્તુઓ એટલે શરીર વગેરેથી જ્યાં રહ્યાં હતાં તેનો ગૃહત્યાગને લીધે ત્યાગ કર્યો, ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ ન હતી છતાં પ્રાપ્તિના નિશ્ચયને લીધે તેમને શોક હતો નહિ.

યો૦:– यमुना क्रूरा–યમુના ક્રૂર, ભગવાનનો સંબન્ધ થવામાં જેટલા પ્રતિબન્ધ આવે તેનો નાશ કરનારી, હોવાથી પોતાનું ઉપવન ભગવાનની ક્રીડાને માટે જ ઉપયોગિ હોવાથી તે વનના નાશ કરનારનો નાશ પોતે કેમ ન કરે? **यमभागाभावश्च–યમનો ભાગ ત્યાં નથી–**યમ કાલરૂપ છે, અને કાલ સર્વનો ભક્ષક છે, તેથી આ ઉપવનને પણ કદાચિત્ અન્યથા કરે એટલે નાશ કરે, પણ અહિં પોતાની બ્હેન યમુનાના સંબન્ધને લીધે તેની વસ્તુઓનો અને તેના સંબન્ધીઓનો નાશ કરતો નથી, પણ બ્હેનના સંબન્ધને લીધે નાશ ન કરતાં ઉલટો તેમની રક્ષા કરે છે.

સુ૦:– સ્ત્રીઓએ જોયલા ભગવાનનું વર્ણન કરે છે, નહિ તો તે ભગવતૃચરિત્ર ન થાય. સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ અભિસરણનું અંગ હોવાથી, તેવું વર્ણન કરવામાં બીજા સર્વ–જ્ઞાનાદિના–પ્રકાર દૂર કરીને–ભગવાને જ પોતાનું સ્વરૂપ સ્ત્રીદર્શનને યોગ્ય કર્યું છે એમ તેવા

श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमालिबर्हधातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे ।
विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम् ॥२२॥

શ્યામ, સુવર્ણના પરિધિવાલા, વનમાલા ધારણ કરનાર, મયૂરપિચ્છ, ધાતુઓ, પ્રવાલ, વગેરેથી નટવેષ જેમણે ધારણ કરેલો છે એવા, પોતાના અનુચરના ખભા ઉપર જેમણે એક હસ્ત ધર્યો છે. અને બીજા હસ્તથી જેઓ કમલને હલાવી રહ્યા છે એવા, કર્ણમાં રહેલા કમલના ઉપર રહેલા વાલ (કેશ), ગાલ અને મુખકમલ ઉપર જેમનું હાસ્ય પ્રસરી રહ્યું છે એવા (ભગવાનનાં) દર્શન તેમણે કર્યાં. ૨૨.

સુ૦ઃ-श्यामम् પ્રથમ તો વર્ણ શ્યામ છે, એટલે શૃંગારરસાત્મક છે, "श्यामो भवति शृंगारः", ગૌર જો હોત તો રજોરૂપ જ થાત, અને તૈજસ એટલે રાતો થાત, શુક્લ જલની પ્રકૃતિ જેવો હોય છે, અને અવ્યક્તરસવાલો હોય છે, અન્ન સર્વરસાત્મક અને ભોગ્ય હોય છે, કેવલ રસજનક નહિ થાય એમ શંકા થાય તો તેને માટે એ બેના સંબન્ધનું નિરૂપણ हिरण्यपरिधिम् અને वनमालिनम् એ બે પદોથી કરે છે, સુવર્ણ મેખલા જ પરિધિરૂપ છે, અને કુણ્ડલ મુકુટ અને કણ્ઠના આભરણો પીતાંબર કંકણ અંગદ (બાજુબંધ) વગેરે પણ પરિધિરૂપ સમજવાં, આથી પરિધિસહિત સહસ્રમૂર્તિ શ્યામચન્દ્રનું નિરૂપણ કર્યું, વનમાલા જેણે ધારણ કરેલી છે એવા. સર્વપુષ્પવાળી તે શુભ્ર હોય છે, બીજા સર્વ રસ પણ તેમાં હોય છે, તે જણાવવાને તેનાં ત્રણ સાધન બર્હ. ધાતુ અને પ્રવાલ એ શબ્દોથી કહ્યા, એ ત્રણેના એકબીજાની સાથે સંબન્ધથી સર્વ રસ ઉત્પન્ન થાય છે, બર્હ એટલે મયૂરપિચ્છ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. ધાતુઓ અનેક પ્રકારની શુભ્ર વગેરે મિશ્રિત હોય છે, પ્રવાલ કાંઇક રાતાં હોય છે, આ સર્વનું ધારણ કરેલું હોવાથી નટવેષ જેનો છે એવા ભગવાન્ કહ્યા, કેવલરસ અને ધર્મસહિત રસ એ બન્નેનું દાન કરવાને ભગવાન્ ઉપસ્થિત થયા છે. વળી સામગ્રીરૂપ લીલા પણ પોતે જ સિદ્ધ કરે છે તે જણાવવાને અનુવ્રતના (અનુચરના) ખભા ઉપર પોતાનો એક હસ્ત ધર્યો છે અને બીજાથી કમલને હલાવે છે એમ કહ્યું. લીલાનું પ્રધાનપણું જણાવવાને પોતાનું પરવશપણું જણાવ્યું, સ્વાતંત્ર્ય હોય તો જ રસનું રક્ષણ થાય છે માટે પોતાના સમાનધર્મવાલા અનુચરના ખભા ઉપર હસ્ત ધરીને બન્ને (સંયોગ અને વિપ્રયોગ)ને જણાવતા કમલરૂપ વિશ્વને ભ્રમણ કરાવે છે, એટલે સર્વ અન્યથા (ઉલટું) કરીશ એમ જણાવતા નિર્ભયપણું સંપાદિત કરે છે, પણ જો ભક્ત ભગવાન્‌ને અનુરૂપ હોય તો જ, જો અણુમાત્ર પણ વિરુદ્ધ ભાવ હોય તો એમ કરતા નથી. આ રસનું પરિણામ ક્રિયામાં હોવાથી ક્રિયાશક્તિના મૂલરૂપ સ્કન્ધ(ખભા)વિષે ક્રિયારૂપ હસ્ત ધરેલો છે એમ નિરૂપણ કર્યું, બન્ને હસ્ત એક જ સ્થલે મૂકેલા હોય તો રસ સિદ્ધ થાય નહિ તેથી બીજા હસ્તથી જગતને હલાવતા એમ કહ્યું, કમલને હલાવવાથી તેમાંથી મકરન્દ ઝરે તેથી રસને માટે જ હલાવે છે, એમ સૂચવ્યું જ્ઞાનનો અને ક્રિયાનો મર્યાદાનો શાસ્ત્રોનો અંગોનો ભક્તિનો એ સર્વેનો વિરોધ થશે એવી શંકા થાય તેનો પરિહાર કરવાને 'कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम्' પદ કહ્યું, બે કર્ણને વિષે રહેલાં બે કમલ અને તેના પર રહેલા વાલ (અલક), નાલને સ્થાને કર્ણ સમજવા, તેમને વિષે રહેલાં જે કમલ અને તેના ઉપર રહેલા વાલ તે ભ્રમરરૂપ સમજવા એટલે નાલસહિત [illegible]

ગાલના ઉપર અને મુખના ઉપર જેમનું હાસ્ય પ્રસરી રહ્યું છે એવા ભગવાનનું વર્ણન કર્યું, નાલસહિત કમલને વિષે રહેલા ભ્રમર ઉપર પણ હાસ્ય પ્રસરી રહ્યું છે, અને ગાલ અને મુખ ઉપર પણ પ્રસરી રહ્યું છે, સર્વને કમલરૂપ સમજવું, અથવા ગાલને અને મુખને કમલરૂપ સમજવું, બે કર્ણમાં એક યોગરૂપ છે, અને બીજો સાંખ્યરૂપ છે, સાંખ્ય નિવૃત્તિશાસ્ત્રરૂપ છે યોગ પ્રવૃત્તિશાસ્ત્રરૂપ છે કમલ મર્યાદારૂપ છે અલક એ શાસ્ત્ર અને વિદ્વત્તારૂપ છે બે ગાલ ભક્તિનાં અંગ છે મુખ ભક્તિરૂપ છે, એ સર્વે રસવાળાં છે, તેથી अब्ज (કમલ)પદ વાપર્યું. अब्ज એટલે રસમાંથી જન્મેલાં, એ સર્વને વિષે ભગવાનનું હાસ્ય પ્રસરેલું હોવાથી અને હાસ્ય મોહરૂપ હોવાથી એ સર્વને વ્યામોહ થયો એમ સૂચવ્યું, આથી સર્વના વિરોધનો પરિહાર કર્યો.

ટિ૦:-ज्ञानक्रिययोः (જ્ઞાન અને ક્રિયાનો વગેરે)થી શરુ કરીને सर्वविरोधः परिहृतो भवति (સર્વના વિરોધનો પરિહાર થયો) ત્યાંસુધી.

શંકા—આ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું એવું બન્ને રસરૂપ ભગવાનના સ્વરૂપનું પત્નીઓને યોગ્ય દર્શન થયું, તે છતાં તેઓ એકદમ પાછાં ગયાં એ સર્વથા બુદ્ધિવિરુદ્ધ લાગે છે, જ્ઞાનનું પરિણામ હમેશાં ક્રિયામાં આવવું જોઈએ, તો રસરૂપ ભગવાનનું જ્ઞાન છતાં રસભોગની ક્રિયા ન કરતાં તેઓ કેમ પાછાં ગયાં? બર્હ ધાતુ અને પ્રવાલ એના શ્રીસુબોધિનીજીમાં કેવલ અને ધર્મસહિત રસદાનને માટે ઉપસ્થિત અને પરવશ તેથી બન્ને રસ જણાવનાર ક્રિયાવડે તેને જ અનુરૂપ ભગવાનનું જ્ઞાન પણ જણાય છે, તેથી એકદમ પાછા જવું એ બન્ને રસથી વિરોધિ લાગે છે, તેથી જ અહીં મર્યાદાવિરોધ કહ્યો, ભગવદ્જ્ઞાન વગેરે વિરુદ્ધ થવાં સંભવતાં નથી, 'કૃષ્ણના ચરણકમલમાં રહેલા મધુને પાન કરનાર ત્યાગ કરેલા ઘરમાં ફરીથી જતો નથી' વગેરે જે ભાગવતશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેથી પણ આ પત્નીઓનું પાછું જવું એ વિરુદ્ધ લાગે છે, વળી રસશાસ્ત્રની રીતે પણ વિરુદ્ધ લાગે છે, અંગ એટલે ભગવાનના પ્રેમનું પહેલાં શ્રવણમનન વગેરે કરેલું તે અને વિભાવ અનુભાવ વગેરે જે ઉત્પન્ન થયલા તે, એ સર્વે અંગોથી પત્નીઓનું પાછું જવું વિરુદ્ધ લાગે છે, ભગવાનની સંગતિ જેમને થઈ તે પત્નીઓ બીજા મનુષ્યને પતિ માનીને તેમનું ભજન કરે તો ભક્તિનો વિરોધ છે, આ સર્વ વિરોધનું સમાધાન હાસ્યરૂપ વ્યામોહથી કર્યું, તેનો આશય નીચે પ્રકારે છે, જો ઉપર કહી ગયા તે સર્વમાંથી એકની પણ સ્ફૂર્તિ થાત એટલે કર્ણ એટલે સાંખ્યયોગરૂપ જ્ઞાનક્રિયા, ઉત્પલ એટલે મર્યાદા અલક એટલે શાસ્ત્રો વગેરેમાંથી એકની પણ સ્ફૂર્તિ થાત તો તેનું ફલ સારું આવત, અને તેઓ ભગવત્સમીપ રહેત, પરન્તુ આ સર્વના મૂલરૂપને મોહરૂપ હાસ્યનો (અથવા હાસ્યરૂપ મોહનો) સંબન્ધ થવાથી એ સર્વમાંથી એકની પણ સ્ફૂર્તિ થઈ નહિ, અને તેથી તેમાંના એકનું પણ કાર્ય સિદ્ધ ન થવાથી તે પત્નીઓ પાછાં ગયાં.

અથવા ભગવાન્ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વસમાન છે, અને તેમની જ્ઞાનશક્તિ પણ સર્વસમાન છે, તેથી તે વિકારને ઉત્પન્ન કરતી નથી અને મોહ તો વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેઓ પાછાં ગયાં. ભગવાનની ક્રિયાશક્તિનું પણ યોગશાસ્ત્ર વગેરેમાં નિરૂપણ કરેલા મનના સમાધિના હેતુરૂપ હોવાથી પણ તેઓ પાછાં ગયાં, બ્રાહ્મણીઓને વિષે આવો રસભાવ પ્રકટ કરવો એ મર્યાદાવિરુદ્ધ છે, શાસ્ત્રો તો પોતપોતાના અધિકારને અનુસાર ભગવદ્ભજન કરવું એમ કહે છે, એમ થાય તો જ શુભ ફલ થાય, અધિકારથી વિરુદ્ધ

વર્તનમાં વિરુદ્ધ ફલ થાય, આ પત્નીઓને તો વિવાહિત પતિઓનું ભજન એ જ અધિકારને અનુરૂપ હોવાથી રસરીતે ભગવાનનું ભજન કરવું વિરુદ્ધ હતું. શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતિએ ભજન કરવું તે ભજન ભક્તિનું અંગ ગણાય, તેનાથી વિપરીત રીતે ભજન કરવું એટલે શૃંગારના ભાવ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે ભજન કરવું, એ અંગનો વિરોધ થાય, જારપણાથી અહિં ભજન કરત તે ભક્તિવિરોધિ થાત, વ્યામોહ કરવાથી ભગવાને સર્વનું સમાધાન કર્યું તેનો આશય નીચે પ્રકારે છેઃ– લોકમાં જે કોઇ જે કોઇને જે કાર્યને માટે વ્યામોહ કરે છે તે મોહ પામેલો મનુષ્ય મોહ પમાડનારના કહ્યા પ્રમાણે કરે છે અને પોતાને અનુકૂલ કાંઇ પણ કરી શકતો નથી, તેથી આ પત્નીઓને આમ મર્યાદાભાવથી જ ભજન કરાવવાનું તાત્પર્ય ભગવાને મોહથી સિદ્ધ કર્યું અને પુષ્ટિમાર્ગીય રીતથી જે તેઓ કરવા જતાં હતાં તેમાંથી તેમને દૂર કર્યાં, માટે કાંઇ પણ વિરોધ નથી, અથવા શરુઆતમાં બન્નેરસરૂપ ભગવાનનું સ્વરૂપ હોવા છતાં તેઓ પાછાં કેમ ગયાં ? એ શંકા કરી હતી તેના સમાધાનને માટે જ **सर्वव्यामोहात्** વગેરે કહે છે, સર્વ પત્નીઓનો અથવા સર્વાંશે તે પત્નીઓનો સર્વપ્રકારે વ્યામોહ ભગવાને કર્યો, તેથી ઉપર કહેલાં ભગવદીય જ્ઞાન ક્રિયા મર્યાદા અંગ અને ભક્તિ વગેરે કોઇનું પણ કાર્ય તેમને વિષે સિદ્ધ થયું નહિ, તેથી તેઓ ઘેર ગયાં, અહિં આ તાત્પર્ય છે, તેઓ ઘેર ગયાં એમ કહેવાથી ભગવદીય જ્ઞાન ક્રિયા વગેરેનું કાર્ય સિદ્ધ ન થયું એ સ્પષ્ટ જ છે, તો પછી કર્ણોત્પલ વગેરે પદથી જ્ઞાન વગેરે જે કહ્યાં તે નિરર્થક થઈ જાય એ શંકાનું સમાધાન કરવાને તેનું પ્રયોજન કહેવું જ જોઇએ, તે પ્રયોજન એ છે કે જે એક પત્નીનો મર્યાદાનો દેહ હતો તેનો ત્યાગ કરાવીને પુષ્ટિમાર્ગીય દેહ પ્રાપ્ત કરાવીને ભગવાન્ પોતાની પાસે લાવ્યા, તે પત્નીને માટે પ્રભુએ તેવા ધર્મો પ્રકટ કર્યા, અને તેનું તે કાર્ય-ભગવદ્રસ પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય-સિદ્ધ થયું, અને આ બીજી પત્નીઓને માટે કાંઇ ભગવાને પોતાના જ્ઞાનક્રિયા વગેરે ધર્મો પ્રકટ નહિ કર્યા હતા તેથી તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહિ એમ વિરોધનો પરિહાર થાય છે, માટે આ શ્લોકમાં ભગવાનના ધર્મોનું નિરૂપણ કરવા છતાં ભગવદ્દર્શનનું નિરૂપણ આ શ્લોકમાં ન કરતાં આગલા શ્લોકમાં કર્યું, પરન્તુ બન્નેએ (એક મુખ્ય પત્નીએ અને બીજાં સર્વ પત્નીઓએ) જોયલું સ્વરૂપ એક જ હતું તેથી પૂર્વશ્લોકની સાથે આ શ્લોકની સંગતિ કહી, ભગવાનના ધર્મોની પ્રતીતિ થઇ છતાં તે આ પત્નીઓના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શકયા નહિ તે ભગવાનના હાસ્યરૂપ વ્યામોહને લીધે, પૂર્વશ્લોકમાં જ્યાં ભગવાનનું દર્શન થયું એમ કહ્યું ત્યાં ધર્મોની પ્રતીતિ થઈ એમ કહ્યું નહિ આ શ્લોકમાં ધર્મોની પ્રતીતિ થઈ છતાં તે ધર્મો હૃદયને વિષે પ્રવેશ કરી શકયા નહિ એમ કહ્યું. એટલું આ બે શ્લોકમાં તારતમ્ય છે.

ટિ૦ઃ–रजोरूप एव (રજોરૂપ જ) વગેરે, રસની ઉદ્દીપક સામગ્રી **रजः** પદથી કહેવામાં આવે છે, એમ ટિપ્પણીમાં પહેલાં કહેવાઇ ગયું છે, તેથી તે રસનો ઉદ્દીપક છે, રસરૂપ નથી, તેથી **एव** પદ મૂકયું છે. **गौरः** શૃંગારનો ઉદ્દીપક છે, અને શૃંગાર શ્યામ છે, તેથી ગૌર શૃંગારરૂપ નથી પણ માત્ર ઉદ્દીપક છે એમ કહ્યું. **तैजसश्च** (અને તૈજસ), શ્રુતિમાં તૈજસનો રાતો વર્ણ કહ્યો છે તેથી. **केवलम्** (કેવલ). રસના પક્ષમાં ઉદ્દીપકરહિતપણું અને ગુપ્તરસરહિતપણું અન્યને રસજનક થતું નથી, **केवलम्** **बर्ह**પદથી નટવેષ કહ્યો માટે કેવલરસ સમજવો, પહેલાં કહેલાં ત્રણ વિશેષણથી

બીજાના સંબન્ધવાળો શૃંગારરસ કહેવાથી તે ધર્મસહિત કહ્યો, सामग्रीरूपाम् સામગ્રી-રૂપ, તેવી લીલા જોઇને રસ ઉદ્બુદ્ધ થાય છે, તેથી રસના ઉદ્બોધમાં લીલાસામગ્રી, स्वातन्त्र्ये રસ સ્વતંત્ર હોય તો તે રસ ગુપ્ત રક્ષિત થાય છે, उत्पलानाम् કમલ બહારૂ-રૂપ હોવાથી રૂપમર્યાદાના હેતુરૂપ હોવાથી.

યો૦:-वर्णः शृङ्गाररसात्मकः શૃંગારરસાત્મક છે, શૃંગાર શ્યામરૂપનો હોવાથી. गौरो रजोरूप एव स्यात् ગૌર જો હોત તો રજોરૂપ થાત. હિરણ્યપરિધિ પદથી કહેલાં સુવર્ણ-મેખલા વગેરે આભરણો ગૌર હોવાથી તેનું સ્વરૂપ કહ્યું, વનમાલાનું સ્વરૂપ કહે છે કે 'शुक्लो जलप्रकृतिकोऽव्यक्तरसः', સુવર્ણમેખલા વગેરેરૂપ તૈજસ પદાર્થોવડે અને વન-માલારૂપ જલપ્રકૃતિવાળા પદાર્થોસહિત શ્યામવર્ણવાલા ભગવાન્નું સ્વરૂપ કહે છે કે 'अन्नमेव हि सर्वरसात्मकम् भोग्यं च,' શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'જે લાલરૂપ છે, તે તૈજસ અગ્નિનું રૂપ છે, જે સફેદરૂપ છે તે જલનું છે, જે કૃષ્ણ અથવા શ્યામ છે તે અન્નનું છે, ત્યાં અન્નની શ્યામતાનું નિરૂપણ કર્યું છે. અન્નશબ્દથી પૃથ્વી સમજવી અને પૃથ્વીની અન્દર સર્વે રસો છે, અને તે સર્વેને ભોગ્ય છે, તેથી અહિં પણ શ્યામપણું કહેવાથી સર્વરસપણું અને સર્વથી ભોગ્યપણું સિદ્ધ થયું, અને સ્વરૂપ શૃંગારરસાત્મક હોવાથી તેવા ભાવવાળી સ્ત્રીઓને જ ભોગ્ય છે એમ ગૂઢાશય સમજવો, આથી પરિધિસહિત સહસ્રમૂર્તિ શ્યામચન્દ્ર (કૃષ્ણચન્દ્ર) નું નિરૂપણ કર્યું, अनेन એટલે શ્યામ અને હિરણ્યપરિધિ એ બે વિશેષણવાળા સ્વરૂપને કહેવાથી, પરિધિસહિત એટલે પરિધિરૂપ સુવર્ણમેખલા મુકુટ કંઠનાં આભરણ પીતાંબર કંકણ કડાં વગેરે સહિત, પરિધિ (કુંડાલું) સૂર્ય અને ચન્દ્રને બન્નેને હોવા છતાં શ્યામવર્ણ કહ્યો છે. અને શૃંગાર-રૂપતા કહી છે, તેથી અને શૃંગારરસની અંદર ચન્દ્ર જ યોગ્ય હોવાથી ચન્દ્ર જ સમજવો, સહસ્રમૂર્તિપણું સુવર્ણમેખલા વગેરેના સ્વરૂપના વિચારથી કહ્યું, દ્વિતીયસ્કન્ધના સાતમા અધ્યાયનાં શ્રીસુબોધિનીમાં કહ્યુ છે કે "જે વરાહ વગેરે અવતારો છે તે સર્વે ભગવાન્ના પ્રાદેશમાત્ર વગેરે ધર્મોના અવતારરૂપ છે," મેખલા વામન અવતાર છે, પીતાંબર પૃથુ અવતાર છે વગેરે, એ પ્રમાણે સર્વે આભરણો અવતારરૂપ હોય છે, એમ હોવાથી મેખલા વગેરે વામનવિગેરે અવતારોની મૂર્તિરૂપ છે, તે સર્વેનીસહિત શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર એમ સિદ્ધ થયું, વળી સૂતનું વાકય છે કે 'હે દ્વિજ! સત્ત્વનિધિ હરિના અસંખ્ય અવતારો છે, તેથી અવતારો અનન્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અને ભગવાન્નાં આભરણ અનન્ત અવતારોની મૂર્તિરૂપ છે તેથી સહસ્રમૂર્તિસહિત એમ સિદ્ધ થયું.

केवलं रसं धर्मसहितमपि. કેવલરસ અને ધર્મસહિતરસ વગેરે. बर्ह પદથી નાટયને અનુસાર વેષ કહેવાથી કેવલરસ કહ્યો, કેવલરસ નાટયને વિષે પ્રસિદ્ધ છે, એમ વેણુગીતનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં નિર્ધાર કરેલું છે, કેવલ શબ્દથી વિપ્રયોગશૃંગારરસ સમજવો, श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमालिनं એ ત્રણ વિશેષણોથી ધર્મસહિત રસ કહ્યો, ધર્મસહિત તો સંયોગશૃંગારરસ સમજવો, કેમકે વેણુગીતનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહ્યું છે કે 'સંભોગમાં ધર્મસહિત શૃંગારરસ હોય છે,' कर्णयोः उत्पले ये अलकाः ઇત્યાદિ, નાલને સ્થાને બે કર્ણ સમજવા, તેમાં જે બે કમલો તેમાં અલક ભ્રમરરૂપ સમજવા.

श्यामं हिरण्यपरिधिम् ઉપર સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાન:-

परिधिनिरूपणेन हासादिनाह्लादकत्वेन चन्द्ररूपत्वम् । सूर्याचंद्रमसोरेव मण्डलावरणे परिधिपदप्रयोगात् विलक्षणत्वाय श्याम इति । अनेन शृङ्गाररसात्मकता निरूपिता । तस्य श्यामवर्णत्वेन रसविद्भिर्वर्णनात् । अत एव 'शृङ्गारः सखि मूर्तिमानि'ति जयदेवोप्यवदत् । श्यामता तु कण्ठोक्तैवेति । सर्वविधरसनिरूपणार्थं नटवेषपदसूचितस्वरूपवैचित्र्यं निरूपयन्ति सहस्रमूर्तिरिति । नटा हि विविधवेषैर्भावप्रदर्शनैश्च सहस्रमूर्तयो भवन्ति सर्वविधरसनिरूपकाः तद्रूपेण भगवत्यपि तथात्वमुक्तम् । एवं सत्येतादृशाखिलरसोद्बोधकस्वरूपदर्शने यज्ञपत्नीनां तथाभाव उचित एव परं तथाङ्गीकाराभावान् न तथा संबन्धोभूदितिभावः ।

અનેન એ પ્રકારે નિરૂપણ કરવાથી, પરિધિરૂપે નિરૂપણ કરવાથી હાસ્ય વગેરેથી આનન્દ આપનાર છે, તેથી તેનું ચન્દ્રરૂપપણું કહ્યું, સૂર્ય અને ચન્દ્રમા બન્નેને મંડલ હોય છે, તે મંડલને પરિધિ કહેવાથી (ચન્દ્રનું સૂર્યથી) વિલક્ષણપણું જણાવવાને श्यामम् એ પદ કહ્યું, આથી તે શૃંગારરસાત્મક છે એમ નિરૂપણ કર્યું, કારણ કે રસને જાણનારાઓ શૃંગારરસને શ્યામવર્ણનો વર્ણન કરે છે, તેથી જ 'હે સખિ આ તો મૂર્તિમાન્ શૃંગાર છે' એમ જયદેવે પણ કહ્યું છે, એની શ્યામતા તો સ્પષ્ટ જ કહી છે, સર્વ પ્રકારના રસનું નિરૂપણ કરવાને માટે નટવેષ પદથી સૂચન થતું સ્વરૂપવૈચિત્ર્ય સહસ્રમૂર્તિ પદથી નિરૂપણ કરે છે, નટો વિવિધ પ્રકારના વેષોથી અને ભાવના પ્રદર્શનથી સહસ્રપ્રકારની મૂર્તિઓને (રૂપો) ધારણ કરે છે, અને સર્વપ્રકારના રસનું નિરૂપણ કરે છે, એવા વેષથી ભગવાન્‌ને વિષે પણ સર્વ પ્રકારના રસનું નિરૂપણ કરવાપણું કહ્યું, આ પ્રકારે હોવાથી આવા અખિલ રસના ઉદ્‌બોધ કરનાર સ્વરૂપનાં દર્શનથી યજ્ઞપત્નીઓને પણ તેવો જ ભાવ ઉચિત હતો પરન્તુ ભગવાને તેમનો તે પ્રકારે અંગીકાર કરેલો નહિ હોવાથી તેમને ભગવાન્‌ની સાથે તેવો રસરૂપ સંબન્ધ થયો નહિ.

સુ૦:– એ પ્રકારે ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને ત્યાં તે પત્નીઓના સ્વરૂપનું વર્ણન प्रायः એ શ્લોકથી કરે છે:–

प्रायःश्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरन्ध्रैः ।
अन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं यथाभिमतयो विजहुर्नरेन्द्र ॥ २३ ॥

ઘણી રીતે સાંભળેલા પ્રિયતમ ભગવાન્‌ના અભ્યુદયરૂપ ગુણગાન તે રૂપ કર્ણનાં આભરણો તેમનાદ્વારા જેમનું ચિત્ત ભગવાન્‌ને વિષે નિમગ્ન થયું હતું તે પત્નીઓએ તે ભગવાન્‌નો હવે ચક્ષુના રંધ્ર(છિદ્રો)વડે અન્દર હૃદયમાં પ્રવેશ કરાવીને ચિરકાલસુધી આશ્લેષ કરીને સુષુપ્તિસાક્ષી ભગવત્સ્વરૂપપ્રાજ્ઞને પ્રાપ્ત કરીને જેમ અહંકારની વૃત્તિઓ તાપ દૂર કરીને લીન થઈ જાય છે તેમ હે નરેન્દ્ર ! આ પત્નીઓ પોતાનો તાપ દૂર કરીને ભગવત્સ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયાં. ૨૩.

સુ૦:– પુષ્કલ સાંભળેલા હતા પ્રિયતમ ભગવાન્‌ના કીર્તિરૂપ ગુણો જેમણે તે, તેમના कर्णपूराः એટલે કર્ણનાં આભરણો કહ્યાં, તે દ્વારા ભગવાન્ જ્યારે અન્દર પ્રવિષ્ટ થયા ત્યારે તેમને વિષે તેમનું મન નિમગ્ન થઈ ગયું, 'જેમ ઘરમાં ગંગાનું પૂર આવે અને ઘર તેમાં ડુબી જાય તેમ તેમનું મન ડુબી ગયું,' તે અન્દર રહેલા ભગવાન્‌નો ફરીથી બીજા પ્રકારથી ચક્ષુના છિદ્રદ્વારા અન્દર પ્રવેશ કરાવીને

ભગવાને કર્ણદ્વારા પ્રવેશ કર્યો હતો, હવે ચક્ષુદ્વારા રૂપાત્મક ભગવાન પ્રવેશ કરે છે તેથી અથ પદ મૂકીને ભિન્ન પ્રકાર સૂચવે છે, પહેલાં શબ્દાત્મક ભગવાન્‌ના પ્રવેશથી સંસારના જ તાપ નિવૃત્ત થયા હતા પણ અલૌકિક-વિરહથી થયલા-તાપની નિવૃત્તિ થઈ ન હતી અને આ રૂપાત્મક ભગવાન્‌ના પ્રવેશથી અલૌકિક તાપનો પરિહાર થાય છે એમ तापं जहुः એ પદે કહે છે. શંકા-સર્વ અંગોને વિષે પ્રવિષ્ટ થયલો તાપ માત્ર અન્તઃકરણમાં ભગવાન્‌ના પ્રવેશથી કેમ શાંત થાય? સમાધાન-सुचिरं परिरभ्य એ શબ્દોથી કહે છે કે અન્દર બહુ કાલસુધી ભગવાન્‌નું આલિંગન કર્યું તેથી સર્વ તાપ દૂર થયો. શંકા-સર્વ તાપ શાંત થયા નષ્ટ થયા નહિ, એમ કહેવું જોઈએ, (પરિરંભ-આલિંગન-કરનારના ભેદમાં જ ઘટી શકે છે, તેથી પ્રિયના પરિરંભથી તેના વિરહથી થતા તાપની શાન્તિ માત્ર થાય), સમાધાન-તે પત્નીઓ ત્યાં જ લીન થઈ ગયાં એમ કહેતાં સ્વરૂપથી પણ તાપનો નાશ થયો (ભેદ ન રહે એવા પરિરંભથી તાપનો નાશ થયો એવો ભાવ છે) તે प्राज्ञं यथाभिमतयः એ પદોના દૃષ્ટાન્તથી કહે છે, प्राज्ञ એટલે સુષુપ્તિના સાક્ષી, પોતાના ભગવદ્રૂપ આત્માને અહંકારની વૃત્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને તે જ સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે તેમ જ આ પત્નીઓ ભગવાન્‌ને વિષે સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થયાં, પણ તેમને હજુ સંસ્કારો બાકી હતા તેથી તેઓ સાયુજ્યમાંથી પાછાં બહાર આવ્યાં, જો તેમને સંસ્કાર બાકી રહ્યા ન હોત તો તેમનું સાયુજ્ય જ થઈ જાત, प्रायः એટલે ઘણુંખરું, ભગવાન્‌ના ગુણોનું ગ્રહણ કર્યું હતું એમ કહેવાથી ભગવાન્‌ના સર્વ ગુણોનું શ્રવણ તેમણે કર્યું ન હતું, નહિ તો મોહ કરે છે એવું જ્ઞાન થતાં (ચેતી જઈને) તેઓ મોહમાં પડત નહિ વળી ભગવાન્‌નો કોઈ પણ અનુભાવને તેમણે જોયો ન હતો માત્ર શ્રવણ કર્યું હતુ, વળી ભગવાન્ પ્રિયતમ હોવાથી તેમના અનુભાવ (સામર્થ્યના અનુભવ)ને પણ પ્રિયતમરૂપે શ્રવણ કર્યો હતો-સાધનરૂપે શ્રવણ કર્યો ન હતો-(તેથી તેમને કામભાવ જ હતો, ભક્તિના સાધનરૂપ શુદ્ધભાવ ન હતો), उदय કહેવાથી કોમલ ભાવોનું જ શ્રવણ કર્યું હતું અને તે પણ કર્ણને વિષે પ્રવાહરૂપે પ્રવિષ્ટ થયા હતા, સર્વ અંગોને વિષે પ્રવિષ્ટ થયા ન હતા, કારણ કે જોયા પછી પ્રવેશ કરવાથી સર્વાંગે પ્રવેશ થઈ શકે તેમ અહિં થયું ન હતું, તેથી તેમનું મન જ માત્ર નિમગ્ન થયું, દેહ વગેરે નિમગ્ન થયાં નહિ, હમણાં (ભક્તિનિષ્ઠામાં પણ) આ પત્નીઓએ જ્ઞાનનિષ્ઠ થઈને અન્દર જ ભગવાનનો સત્કાર કર્યો, અને સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થયાં, આ પત્નીઓનું જ્ઞાન તમોરૂપ હતું, એમની ભક્તિ રજોરૂપ હતી, તેમનો સંગ સત્ત્વરૂપ હતો, આ સર્વને લીધે જ સુષુપ્તિ (ગાઢનિદ્રા)નો દૃષ્ટાન્ત અહીં આપ્યો છે, (પ્રાજ્ઞ એ સુષુપ્તિનો સાક્ષી છે), તાપની નિવૃત્તિ એ જે ફલ થયું, જ્ઞાન, ભક્તિ અને ભગવત્સંગથી માત્ર તાપ જતો રહીને નેત્રથી પીવાયોગ્ય ભગવલ્લાવણ્યામૃતનું પાન કર્યું, नरेन्द्र એ સંબોધન ધ્યાનને માટે અને મોહ ન કરવાને માટે છે.

ટિ૦:-दृष्टानन्तर्याभावात् જોયા પછીના પ્રવેશનો અભાવ હોવાથી, दृष्ट એટલે દર્શન, તેના आनन्तर्यનો એટલે પાછલપણાનો અભાવ હતો તેથી, જો અહિં ભગવાન્‌ના જે ભાવોનું વર્ણન કર્યું તેને અનુરૂપ પોતાના ભાવોથી સાક્ષાત્ અનુભવ પછી શ્રવણ કર્યું હોત તો પૂર્વે થયલા અનુભવના સંવાદ અથવા સાક્ષિરૂપે સર્વ અંગોને વિષે તે રસનો આવિર્ભાવ થાત, અહિં તેનો અભાવ હોવાથી

લે૦:-**अलौकिका:** એટલે ભગવાનના વિરહથી થયલા. **ननूपशान्ता एव । परिरंभ** એટલે આલિંગન. જ્યાં ભેદ હોય ત્યાં જ તે ઘટી શકે છે, અને પ્રિયના આલિંગનથી તેનાં વિરહથી થતો તાપ શાન્ત થાય છે, તેમ અહિં પણ થવું જોઇએ એવી શંકા થાય તો આ પત્નીઓના આલિંગનમાં અભિમાનની વૃત્તિઓને પ્રાતપ્રાપ્તિનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે. તેથી તેમાં ભેદ નહિ રહે એવું આલિંગન હોવાથી **તાપનો નાશ જ થયો** એવો ભાવ છે. **प्रियतमत्वेनैव प्रियतमत्वे ज.** આથી તેમને કામભાવ જ હતો, ભક્તિના સાધનરૂપ જ્ઞાનથી શુદ્ધભાવ ન હતો. **इदानीमपि (હમણાં)** ભક્તિનિષ્ઠામાં પણ, **ज्ञानं हि** અહિં **एतामाम** એટલું અધ્યાહાર છે. મનના નિગ્રહનરૂપ જ્ઞાન કામભાવરૂપ હોવાથી **તમોરૂપ** જ કહેવાય, તેથી **हि** શબ્દ મૂક્યો છે, અને તેથી જ અભિમતિનો એટલે વૃત્તિઓનો દૃષ્ટાન્ત આપ્યો છે, **ભગવાનના મુખનું સાક્ષાત્ અવલોકન કરવું તે ભક્તિ,** તેમાં ભગવાનના હાસ્યનો સંબન્ધ હોવાથી તે **રજોરૂપ** હતી, ચિરકાલસુધી ભગવાનને પરિરંભ કર્યો, તે ભગવત્સંગથી તેમને શાન્તિ થઇ એમ જણાવવાથી તે **સત્ત્વરૂપ** હતો, **अन्यथा** જ્ઞાન અને ભક્તિના સંગથી માત્ર, આથી આ શ્લોકના અર્થનો ઉપસંહાર કર્યો, મહાવાક્યનો અર્થ કહે છે, આ પ્રમાણે '**ददृशुः स्त्रियः**' એ ૨૧મા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રકારે અભિસારના અંગરૂપ ભગવદ્દર્શન ભગવાનનાં ચરિત્રરૂપે જે કહ્યું હતું તે આ બે શ્લોકથી સિદ્ધ કર્યું, **नरेन्द्र** ધ્યાનથી રસવિશેષ પ્રાપ્ત થવાથી અને અધિકારને લઇને તેમાં જેની નિષ્ઠા છે તેને મોહ ન થાય એવો ભાવ છે.

યો૦:-**ज्ञानं हि तमोरूपम्** જ્ઞાન **તમોરૂપ** હતું, યજ્ઞપત્નીઓને ભગવાનનું જ્ઞાન તમોરૂપ હતું કારણ કે તેમને ભગવાનમાં કામ ઉત્પન્ન કરનાર તરિકે બોધ થતો હતો. **रजोरूपा भक्तिः** ભક્તિ રાજસી અને **सत्त्वरूपः सङ्गः** 'લાંબા કાલસુધી આલિંગન કરીને' એ પદથી કહેલો આલિંગનરૂપ સંગ **સાત્ત્વિક.**

સુ૦:- પછી ભગવાને જે કરવાનું હતું તે **तास्तथा** શ્લોકથી કહે છે:-

तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः प्राप्ता आत्मदिदृक्षया ।
विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा प्राह प्रहसिताननः ॥ २४ ॥

તે પ્રકારે સર્વ આશાઓનો ત્યાગ કરીને ભગવદ્દર્શનની ઇચ્છાથી તેમને આવેલાં જાણીને સર્વ મનુષ્યોની બુદ્ધિને જાણનાર ભગવાન્ પુષ્કલહાસ્યવાળા મુખે નીચે પ્રકારે બોલ્યા. ૨૪.

સુ૦:- તથા એટલે પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી, જેમણે આ લોક અને પરલોકની આશાઓ છોડી દીધેલી છે એવાં પત્નીઓને પોતાના દર્શનની ઇચ્છાથી-કેવલ ભગવાનનાં દર્શન કરવાને માટે-જ આવેલાં છે એમ જાણીને મર્યાદામાર્ગમાં તો આટલું જ કર્તવ્ય છે કે જે ભગવાનનું શ્રવણ થયું છે તેમનું મનથી નિદિધ્યાસન કરવું જોઇએ, કારણ કે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે, તે સાક્ષાત્કાર (દર્શન) તો આ પત્નીઓને થયો, **विज्ञाय** એમ જાણીને જે રૂપનો (રસરૂપનો) પ્રકાર પોતે કર્યો હતો તેનાથી વિલક્ષણ વચન ભગવાન્ બોલ્યા, તેમનું સ્વરૂપ જાણીને પુષ્કલહાસ્યવાળું મુખ કરીને બોલ્યા, દર્શનપછી જે ભાવ થાય તેનો વ્યામોહ કરવાને માટે હાસ્ય કર્યું. **प्राह** તેમાં **प्र** મૂકેલો હોવાથી કાંઇ પણ બાધ વિના બોલ્યા, શંકા-આ પ્રકારે સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ વચનો બોલવાં અયુક્ત હતાં, સમાધાન-**अखिलदृग्द्रष्टा** એ પદથી કહે છે કે સર્વની બુદ્ધિઓના દ્રષ્ટા ભગવાન્ છે, સર્વ ગુણવાળા ધર્મીઓ એટલે જુદાજુદા ગુણવાળા મનુષ્યોની જે પ્રવૃત્તિઓ હોય છે તે કેવલ ધર્મીઓની

પ્રવૃત્તિ સર્વ ભગવાન્ જાણે છે. પ્રવાહની માફક બાધકસહિત ધર્મોવાળા સર્વત્ર જતા ધર્મીઓની પ્રવૃત્તિ કે જે પ્રવૃત્તિમાં પછવાડેથી બાધ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ પણ ભગવાન્ જાણે છે. તેથી આ પત્નીઓ છેલ્લા પક્ષમાં નિમગ્ન હતાં એટલે પાછળથી એમને ભગવદ્રસના અનુભવમાં બાધ ઉત્પન્ન થાય એવાં હતાં, તેથી હાસ્યથી મોહનાં વચન કહ્યાં.

સુ૦:- ભગવાન્નું વાક્ય સ્વાગતમ્ એ ચાર શ્લોકથી કહે છે :—

स्वागतं वो महाभागा आस्यतां करवाम किम् ।
यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं हि वः ॥२५॥

હે મહાભાગ્યવાળાં ! તમે ભલે આવ્યાં. આવ્યાં તે બહુ સારું કર્યું, બેસો, તમારે માટે અમે શું કરીએ ? અમારાં દર્શનને માટે આવ્યાં તે તમે બહુ યોગ્ય કર્યું છે. ૨૫.

कारिकार्थः– પ્રથમ શ્લોકમાં પહેલાં જે આવી ગયું તેનો અનુવાદ છે. બીજા શ્લોકમાં તે પ્રકારે કરવું તે તેમને યોગ્ય છે એમ કહ્યું. ત્રીજા શ્લોકમાં તેમનો મર્યાદામાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો, અને પછી ચોથા શ્લોકમાં ઘેર જવાનો બોધ કર્યો. કા. ૧.

સુ૦:– પહેલાં જે થયું તેનો અનુવાદ કરે છે, લૌકિક ન્યાયથી તમારું જે અહીં આવવું થયું તે બહુ સારું છે, એમ સૂચવી કુશળ હોવાનો પ્રશ્ન કર્યો. महाभागाः એ પદથી એમ કહ્યું કે તમે મહાભાગ્યવાળાં હોવાથી, કોઇપણ બાહ્ય વસ્તુ આપવાની રહેતી નથી. महत्त्व અન્દરનું ભાગ્ય પણ સૂચવે છે, અને તેથી તમને સર્વ સમૃદ્ધિ સિદ્ધ છે અને સાક્ષાત્કાર પણ સિદ્ધ થયો છે, એમ નિરૂપણ કર્યું. પાસે આવેલાને ખેદ ન થાય એટલે કાંઇપણ શ્રમ ન પડે તેને માટે કહ્યું કે બેસો. શા ઉદ્દેશથી આવ્યાં છો ? તે પૂછે છે કે અમે તમારે માટે શું કરીએ ? આથી જો કોઇ વસ્તુ તમારી પાસે નહિ હશે તો હું તેનો સંગ્રહ કરી આપીશ, અન્તે તમારી શુદ્ધ ગતિ એટલે મોક્ષ સિદ્ધ કરી આપીશ, તે બાબત યજ્ઞપત્નીઓ તથા બીજાં મોક્ષ પામી ગયાં એમ આગળ કહેવામાં આવશે. વૈષ્ણવોની સાથે સંગ પણ કરાવીશ, અને તેટલા માટે જ યાજ્ઞિકોને ભગવાન્ જ્ઞાન આપશે, અને તે જ્ઞાનથી શુદ્ધ થયલાના સમાગમથી સર્વથા પ્રપત્તિ સિદ્ધ થશે, પછી તેમનાદ્વારા આ પત્નીઓ પણ મોક્ષને યોગ્ય થશે. માટે જેટલું તમારે માટે કરવું યોગ્ય છે તે કરીશું એમ કહ્યું. શંકા–અધિક કાંઇ કરવાનું નથી, અમે તો તમારાં દર્શન કરવા માટે આવ્યાં છીએ, એમ જો કહે તો તેનું સમાધાન કરે છે કે અમારું દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી આવ્યાં તે યોગ્ય છે. वः એમ બહુવચન મુકવાથી કેવલ ભાવનું નિવારણ કર્યું, તેથી કહે છે કે આ તમે બહુ યોગ્ય કર્યું, કેમકે સર્વસામગ્રીસહિત ભગવાનના દર્શન કરવાં જોઇએ.

સુ૦:– શંકા–આ જે તમે કહ્યું તે મર્યાદામાર્ગમાં અને જ્ઞાનમાર્ગમાં થાય. અમારો તો તમારેવિષે અધિક પ્રેમ છે, માટે તમે જે કહો છો કે આટલું જ યોગ્ય છે તે કેમ ? તેના ઉત્તરમાં नन्वद्धा એ શ્લોકથી કહે છે :—

नन्वद्धा मयि कुर्वन्ति कुशलाः स्वार्थदर्शिनः ।
अहैतुक्यव्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा ॥ २६ ॥

હેતુવિનાની અને દેહ ઇન્દ્રિય વિગેરેના આવરણવિનાની ભક્તિ કરે છે, જેમ આત્મા જે પ્રીતિનો વિષય છે, તેનાપર કરે છે તેમ. ૨૬.

સુ૦:- ननु એટલે ખરેખર, એ શબ્દ કોમલ સંબોધનમાં વાપર્યો છે, સ્નેહ પણ મર્યાદામાં જ યોગ્ય છે, અને તેથી જ સાક્ષાત્ મારી ભક્તિ કરે છે, કોઇપણ કામનાને લીધે નહિ. मयि એ પદથી ભગવાન્ આત્મા છે એમ નિરૂપણ કર્યું. એકવચન વાપરવાથી ભગવાન્‌સિવાય બીજા સર્વની ભક્તિ કરવાનું 'कुर्वन्ति' એ પદથી દૂર કર્યું, આ કાંઇ નવું નથી, કિન્તુ આ તો પરંપરાથી જ સિદ્ધ છે, કારણ કે તેઓ કુશળ છે. સર્વ સાધનો આ પ્રકારે (મારી ભક્તિ કરવાથી) કાંઇપણ પ્રયાસવિના સિદ્ધ થાય છે, અને ફલ પણ સિદ્ધ થાય છે. વળી તેઓ સ્વાર્થમાં કુશળ છે. બીજું સર્વ ઇન્દ્રિય વિગેરેના પોષણમાં જાય છે, આ જ માત્ર પરમાત્માતરફ જાય છે, જ્યાંસુધી ભગવાન્‌માં પ્રેમ થતો નથી ત્યાંસુધી આત્મામાં પણ પ્રેમ થતો નથી, ભગવાન્‌માં થયલો પ્રેમ જ આત્માતરફ વળે છે. જ્યાંસુધી આત્મામાં પ્રેમ થતો નથી, ત્યાંસુધી બીજી વસ્તુઓમાં રાગ ઓછો થતો નથી, તેથી તેમને स्वार्थदर्शिनः એટલે આત્મામાં કુશળ કહ્યાં. માટે જ કોઇપણ હેતુ વિનાની અને દેહ ઇન્દ્રિય વિગેરેના આવરણવિનાની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જેમ આત્મા કે જે પોતાની પ્રીતિનો વિષય છે, તેનેવિષે કરે છે, તેમ જ મારેવિષે કરે છે, જ્ઞાનીઓને આત્મા દૃષ્ટાન્તરૂપ થાય છે, કારણ કે આત્માથી આગળની કક્ષા એટલે પરમાત્માસુધી તેઓ પહોંચતા નથી, લોકનેવિષે પણ પોતાની પ્રીતિના વિષય પતિ વિગેરેમાં આત્માનું જ દૃષ્ટાન્ત અપાય છે. લોકનેવિષે અલૌકિક જ્ઞાનનેમાટે પદાર્થનું દૃષ્ટાન્ત સિદ્ધ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'પતિનેમાટે પતિ પ્રિય નથી, પણ આત્માનેમાટે જ પતિ પ્રિય છે.'

ટિ૦:- यावन् न भगवति प्रेमेत्यादि। જ્યાંસુધી ભગવાન્‌માં પ્રેમ થતો નથી વિગેરે. અહીં આ ભાવ છે, ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન્ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ છે તેથી નિરુપાધિક સ્નેહ એટલે કોઇપણ ઉપાધિવિનાનો સ્નેહ ભગવાનના ઉપર જ થાય છે અને ભગવાનતરફ સ્નેહમાં ઉપયોગી હોવાને લીધે જ પોતાના આત્મા વિગેરેમાં પણ સ્નેહ થાય છે, એમ વસ્તુસ્થિતિ છે, તેથી જ મહિષી-ગીતમાં કહ્યું છે કે "**यर्ह्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून्।**" "હે કમલનયન ભગવન્! જો તમારો પ્રસાદ નહિ મળશે તો હું પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ." એમ હોવાથી જે પ્રમાણે વિષયી મનુષ્યોને આત્માના અધ્યાસવાળા દેહ, ઇન્દ્રિય વિગેરેમાં આત્માના અજ્ઞાન છતાં પરમ સ્નેહ હોય છે, તેમ ભગવાન્‌માં સ્નેહ જેમને નથી, એવા મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓને વિષયોતરફ વૈરાગ્ય થાય છે એમ સમજવું.

લે૦:- આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છેઃ-ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાનનેવિષે સ્નેહ મુખ્ય છે. અને તે સ્નેહને લઇને ભગવાનનીઉપર રહેલા આત્માનેવિષે સ્નેહ થાય છે, અને તેથી બીજી વસ્તુઓનેવિષે રાગ દૂર થાય છે. મુમુક્ષુઓને તો ભગવાનનેવિષે સ્નેહ હોતો નથી, તો ભગવાનની ઉપર રહેલા આત્મામાં સ્નેહ કેમ થાય? અને આત્મામાં સ્નેહ ન થાય તો વૈરાગ્ય પણ કેમ થાય? એવી શંકા થાય તો તેનું દૃષ્ટાન્તથી નિવારણ કરે છે કે જેમ 'વિષયી મનુષ્યોને આત્માનું અજ્ઞાન છતાં આત્માનું અજ્ઞાન હોવાથી તેમાં સ્નેહ નથી હોતો, છતાં આત્માની ઉપાધિવાળા દેહ વિગેરેમાં સ્નેહ થાય છે', તેમ મુમુક્ષુઓને ભગવાનનેવિષે સ્નેહ નહિ હોવા છતાં ભગવાનનેવિષે રહેલા આત્મામાં સ્નેહ થાય છે, તેથી વિષયો આત્માનો નાશ કરનાર હોવાથી, તે વિષયોમાં તેમને વૈરાગ્ય થાય છે, જેમ વિષયી મનુષ્યને દેહના નાશ કરનારઉપર દ્વેષ થાય છે તેમ. એથી એમ

સિદ્ધ થયું કે ઉપાધિનું જ્ઞાન જ સ્નેહનો હેતુ છે. તોપણ જ્યાંસુધી મૂલને સ્પર્શ ન કરે (ભગવાન્ સુધી પહોંચે નહિ) ત્યાંસુધી તે વૈરાગ્ય દઢ થતું નથી. તે હેતુથી શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહ્યું કે જ્યાં-સુધી ભગવાન્‌માં પ્રેમ નહિ થાય ત્યાંસુધી આત્મામાં પ્રેમ થતો નથી. અને તેથી જ ભરતને ફરીથી વિષયાસક્તિ થઈ હતી. **भर्तादौ** પછી શ્રીસુબોધિનીજીમાં **आत्मादृष्टान्तः** એમ અધ્યાહાર સમજવું. **ज्ञानार्थम्** એટલે દૃષ્ટાન્તથી અલૌકિક જ્ઞાનને માટે, તેથી જ '**न वाऽरे पत्युः कामाय**' (બૃ. ઉ. ૪-૫-૬) વિગેરે દૃષ્ટાન્તવડે આત્માનો બોધ કર્યો છે. તેથી **हि** શબ્દ શ્રીસુબોધિનીજીમાં મુકયો છે.

યાં૦:- તૃતીય સ્કન્ધમાં બ્રહ્માને ભગવાને કહ્યું છે કે 'હે બ્રહ્મા! હું આત્માઓનો આત્મા છું, પ્રેષ્ઠમાં પ્રેષ્ઠ છું, તેથી મારેવિષે રતિ કરવી જોઇએ, આત્માનેલીધે જ દેહાદિ પ્રિય છે.'

સુ૦:- તેનું ઉપપાદન प्राण એ શ્લોકથી કરે છે :-

प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदारापत्यधनादयः ।
यत्सम्पर्कात् प्रिया आसंस्ततः को न्वपरः प्रियः ॥२७॥

પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન, પોતાનાં શરીર અથવા ધન, આત્મા, સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ વિગેરે જે કાંઇ આત્મસંબન્ધિ છે, તે સર્વ મારા સંબન્ધથી પ્રિય લાગે છે, માટે મારાથી બીજો જે કોઇ નિયમ્ય છે, તેવો કોણ પ્રિય લાગી શકે? ૨૭.

સુ૦:- પ્રાણ વિગેરે સર્વે આત્માના સંબન્ધથી પ્રિય લાગે છે. આત્મા પણ પરમાત્માના સંબન્ધથી પ્રિય લાગે છે, પરમાનન્દ પણ આત્મરૂપેં જ પ્રિય લાગે છે. કેવલ આત્મા પ્રિય લાગતો નથી, તેમ કેવલ આનન્દ પણ પ્રિય લાગતો નથી. જો કેવલ આનન્દ પ્રિય લાગતો હોય તો પારકાનો આનન્દ પણ પણ પ્રિય લાગે. કેવલ આત્મા પ્રિય લાગતો હોય તો દુઃખી જીવ જે આત્મા છે તે પણ પ્રિય લાગે, પણ એ બન્ને પ્રિય લાગતા નથી, (માટે પરમાનન્દ આત્મરૂપે જ પ્રિય લાગે છે) એમ હોવાથી પ્રાણાદિનેવિષે જે સ્નેહ છે, તે ઉપાધિવાળો છે. સહજ (સ્વાભાવિક) સ્નેહ તો મારેવિષે જ છે. માટે બીજો કોણ પ્રિય લાગે? **प्राणाः** એટલે ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ બન્ને, **बुद्धिः** એટલે જે મનને નિયમમાં રાખે છે તે. **मनः** મન. **स्व** એટલે પોતાનું શરીર, ધન વિગેરે. **आत्मा** એટલે દેહ અથવા આત્મા. **दाराः** એટલે સ્ત્રીઓ, **अपत्य** એટલે પુત્રો, **धन** એટલે પશુ વિગેરે જે કાંઇ આત્માનાં સંબન્ધિ છે, જેનો આત્માનો એટલે મારો સંબન્ધ છે, તેથી તે બધા પ્રિય લાગે છે. તેથી મારાથી બીજો કોણ પ્રિય હોઇ શકે? **अपर** એટલે નહિ પર, પર એટલે નિયામક, અપર એટલે નિયમ્ય (નિયામક નથી તે); જે નિયમ્ય છે, તે તો અપ્રિય જ લાગે છે.

લે૦:- **अपरश्च.** પર એટલે નિયામક. ન પર એટલે નિયમ્ય. બીજો તો આવો નિયમ્ય જ હોય છે, તેથી તે અપ્રિય લાગે છે.

સુ૦:- માટે કાર્ય સિદ્ધ થયલું હોવાથી ઘેર જાઓ, એમ तद् यात શ્લોકથી કહે છે :-

तद् यात देवयजनं पतयो वो द्विजातयः ।
स्वसत्रं पारयिष्यन्ति युष्माभिर्गृहमेधिनः ॥ २८ ॥

માટે દેવયજ્ઞમાં જાઓ, તમારા પતિઓ જેઓ દ્વિજ છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમી

સુ૦:- જો કે હું આત્મા છું, તો પણ બહારના રમણથી બુદ્ધિમાં વિકાર પ્રાપ્ત થાય માટે તે કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે તમે પતિવ્રતા છો. લગ્નસંસ્કારથી સંસ્કાર પામેલાં છો, માટે દેવયજ્ઞમાં જાઓ. વળી તમારા પતિઓ દ્વિજ છે, બ્રાહ્મણ જાતિના છે, તેથી સંસ્કારનો જો નાશ થાય તો યજ્ઞ સિદ્ધ ન થાય, તેથી તેઓ પોતાનો યજ્ઞ તમારી સાથે રહીને પાર પાડશે, કારણ કે તેઓ ઘરમાં બુદ્ધિવાળા (ગૃહસ્થ) છે, અને ગૃહસ્થોને ભાર્યાની સાથે રહીને જ કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, માટે તમારું મારા દર્શનરૂપી કાર્ય સિદ્ધ થયલું હોવાથી, તમારા પતિઓ તમારી રક્ષા કરી શકે એમ હોવાથી, તેમનો યજ્ઞ સિદ્ધ કરાવવાના પરોપકારનો સંભવ હોવાથી તેમના જાતિ, યજ્ઞ, ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ સિદ્ધ કરવાને માટે તમારે જવું જોઈએ,

સુ૦:- પત્નીઓ તો પોતે સર્વપરિત્યાગ કરીને આવ્યાં છે, પોતાને ભગવાન્‌નો સાક્ષાત્કાર થયો છે, અને હવે ફરીથી પૂર્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી એ અયુક્ત છે, એવો વિચાર કરીને પોતાને પાછાં નહિ મોકલવાની પ્રાર્થના મૈવમ્ એ શ્લોકથી કરે છે :—

पत्न्य ऊचुः ॥

मैवं विभोर्हति भवान् गदितुं नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलम् ।
प्राप्ता वयं तुलसिदाम पदावसृष्टं केशैर्निवोढुमतिलङ्घ्य समस्तबन्धून् ॥२९॥

હે વિભો (સર્વસમર્થ), તમને આવું ક્રૂર વચન બોલવું ઘટતું નથી. વેદનું વચન સત્ય કરો. સર્વ બંધુઓનો ત્યાગ કરીને, તમારા ચરણથી દૂર કરેલી તુલસીની માલા અમારા કેશના અંબોડામાં ધારણ કરવાને, તમારા ચરણના મૂલને અમે પ્રાપ્ત થયાં છીએ. ૨૯.

સુ૦:- ઘેર જવું તો અનુચિત છે અને કર્તવ્ય નથી, તો પણ પ્રભુના વચનને લીધે જો કરવું પડે તો તેમ કરવામાં ઓકેલું ખાવાજેવું થાય, તો તેમાં મોટો ભય ઉત્પન્ન થાય, એવી શંકા લાવીને પ્રાર્થના કરે છે કે હે સમર્થ! તમે સર્વપ્રકારે સર્વ કરવાને શક્તિમાન્ છો, તેથી આમ બોલવું તમને યોગ્ય નથી. અયોગ્યતાનું કારણ કહે છે કે એ ક્રૂર વાક્ય છે, સ્વરૂપથી, ફલથી અને અર્થથી ત્રણે રીતે ક્રૂર છે. (પ્રથમ સ્વરૂપથી ક્રૂરતા જણાવે છે.) પુષ્ટિમાર્ગને પ્રવર્તાવવાને જે ભગવાને અવતાર લીધો છે, તે મર્યાદા કેમ સ્થાપે છે? (અમને આમ મર્યાદામાર્ગમાં રહેવાનું કેમ સૂચવે છે? (ફલથી ક્રૂરત્વ સૂચવે છે) કે આ મર્યાદા પણ નથી, કારણ કે ભગવાનનું આ વચન તો ત્યાગ કર્યા પછી ફરીથી ગ્રહણ કરવાનું વિધાન કરે છે. જો કે સ્ત્રીઓને ત્યાગ કરવો કહ્યો નથી, તો પણ જ્યારે તમે અવતાર લીધો છે, ત્યારે તો તેઓએ-સ્ત્રીઓએ ત્યાગ કરવો ઉચિત છે, કારણ કે સ્ત્રીઓને માટે જ આનન્દરૂપ ભગવાન્ આપ પ્રકટ થયા છો. બીજે સમયે ફલરૂપ આનન્દનો અભાવ હોવાને લીધે, સ્ત્રીઓ ભોગ્ય હોવાને લીધે તેમને બીજી જગ્યાએ જવું આવશ્યક થવાથી ભલે ત્યાગ અનુચિત હો, પણ ચાલતા વિષયમાં તો તેથી વિપરીતપણું છે, કારણકે આનન્દરૂપ ભગવાન્ પોતે જ ભોગ કરી શકે છે, માટે ફલનો અનુભવ ભગવાન્ પોતે કરાવી શકવાથી અન્યનો ત્યાગ ઉચિત જ છે, અને એમ હોવાથી ફરીથી તેનો પરિગ્રહ કરવાનું કહેવું તે ક્રૂર થાય છે. (અર્થથી ક્રૂરપણું કહે છે કે)વળી આ બોલવું દયાનો અભાવ સૂચવે છે, સંસારના દાવાનલમાંથી નીકળેલાને ફરીથી તેમાં પ્રવેશ કરવાનું કહે છે

તેથી, અને જો એ જ પ્રકારથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી હોય તો પણ તમારે અમને પાછાં મોકલવાં યોગ્ય નથી, કારણ કે તમે સર્વસમર્થ છો. અહીં જ તેવો પ્રકાર એટલે પુરુષાર્થસિદ્ધિનો પ્રકાર સિદ્ધ કરો, પોતે અમારા પતિરૂપ થઇને કોઇક સ્થલે રહો, અથવા તો અમને બીજા પ્રકારે એટલે ગોપિકારૂપે બીજાઓને જણાવો, અથવા તો તમે જે આત્મા છો, તેમાં અમારો પ્રવેશ કરાવો, અથવા તો અમને વૃક્ષ વિગેરે બનાવી દો, અથવા તો અમને અદૃશ્ય કરી દો. આ પ્રમાણેના સર્વ ઉપાયો હોવા છતાં અમને પાછાં ઘરમાં એટલે સંસારમાં મોકલવાનો ઉપાય શા માટે કરો છો? જો તમે એમ કહો કે બીજા બધા ઉપાયો તો સિદ્ધ કરવાના રહ્યા, અને ઘર તો સિદ્ધ જ છે, અને તેમાં કાંઇ નવું કરવું પડતું નથી. તો તેનો ઉત્તર કહે છે કે વેદમાં કહેલું સત્ય કરો. નિગમ એટલે વેદ કહે છે કે "ત્યાગ કર્યા પછી ફરીથી ગ્રહણ કરવું નહિ". શ્રુતિએ કહ્યું છે કે "આ તાપસોએ તો ત્યાગ કરવો જોઇએ". "ફરીથી આવતો નથી, ફરીથી આવતો નથી". "હે અર્જુન! મારી પાસે આવ્યા પછી પુનર્જન્મ થતો નથી'. (ગી. ૮–૧૬) આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં વચનો વેદમાં કહ્યાં છે, તે ત્યાગ કર્યા પછી જો ફરીથી ઘન ગ્રહણ કરાવો તો અસત્ય થઈ જાય, માટે તમારો વેદ સત્ય કરો. શંકા – મારી પાસે આવ્યા પછી એટલે મારું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી, એવો અર્થ હોવાથી તમને પાછા જવામાં બાધ આવતો નથી, કારણ કે તમને કાંઇ સાયુજ્ય થયું નથી પણ તમે મારાથી જુદાં રહ્યાં છો, એના સમાધાનમાં કહે છે કે અમે તમારા ચરણના મૂલને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. પ્રાણીઓનો પોતાનો પ્રયત્ન તો આટલે સુધીનો જ હોઈ શકે કે તમારા બે ચરણના મૂલને પ્રાપ્ત કરવું. ચરણનું મૂલ એટલે ચરણનો પ્રેમ, અથવા ચરણની રજ ધારણ કરવી તે, અથવા ચરણની છાયાનો આશ્રય કરવો તે, અથવા ચરણને અવલંબનવાળા ચિત્તની સ્થિતિ, અથવા ચરણના નીચેના ભાગમાં સેવાને માટે સ્થિતિ. આમાંથી કાંઇપણ પ્રાણી કરે, પછી બાકીનું તમારે જ કરવું જોઇએ, તેની અધોગતિ કરવી જોઇએ નહિ. શંકા–તમે સ્ત્રીઓ છો અને કામયુક્ત છો, એમ હોવાથી લોકવિરુદ્ધ, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અને અવતારવિરુદ્ધ કામ હું કેવી રીતે કરું? માટે તમારે તો જલદી પાછાં જવું જ યોગ્ય છે, એમ જો ભગવાન્ કહે તો તેનો ઉત્તર **तुलसिदाम पदावसृष्टं केशैः निवोढुम्** (તુલસીની માલા તમારા ચરણથી દૂર કરેલી અમારા કેશમાં ધારણ કરવાને, એ શબ્દોથી આપે છે. અમને અનુચિત કર્મની અભિલાષા નથી, કિન્તુ આખો દિવસ સેવા કરીશું, અને સ્વામીનો નિદ્રાનો સમય થશે, ત્યારે અથવા સ્વામીને નિદ્રા આવી હશે ત્યારે ચરણની સેવા કરતા કરતા ચરણના આભરણને સ્થલે પુષ્પના આભરણની માફક બાંધેલી તુલસીમાલા તમે જે પ્રસાદતરીકે અમને આપી હશે તે, અથવા તમે અસ્પર્શમાં હો તો દૂરથી કહાડી નાંખેલી માલા, અમે પરમ પુરુષાર્થ સમજીને ગ્રહણ કરીશું, તેને માટે અથવા કેશસંબન્ધી વેણી અંબોડા વિગેરેમાં તે માલાને ધારણ કરવા માટે તમારા ચરણના મૂલને અમે પ્રાપ્ત થયાં છીયે. શંકા–જો એટલી જ તમને અભિલાષા હોય તો ત્યાં તમારે ઘેર જ તુલસીની માલા મોકલી આપીશું. તેનો ઉત્તર કહે છે કે સર્વ બન્ધુઓને પતિ પુત્ર વિગેરેને અમે છોડીને આવ્યાં છીએ, તેથી તેમનો વિરોધ કરવાથી અમે ત્યાં રહી શકીશું નહિ, એટલે ત્યાં અમને તે માલા તમે મોકલી શકશો નહિ.

લે૦:– **आदौ** ત્રણ પ્રકારમાં પ્રથમ, સ્વરૂપથી ક્રૂરતામાં. ફલથી ક્રૂરતા **नाप्रीयम्** વિગેરે

'આ ફલરૂપ આનન્દના અભાવ'માં હેતુ છે. **उचित एव** ફલનો અનુભવ કરાવે છે તેથી ઉચિત જ છે. **किञ्च** વિગેરેથી અર્થથી ક્રૂરતા જણાવે છે. **दयाभावात्** દયાનો અભાવ જણાવવાથી, દયાના અભાવનું વિવરણ **संसार** વિગેરેથી કરે છે. **तद्रूपः** પતિરૂપ, **अन्यथा** ગોપિકા વિગેરેના રૂપથી અમને બીજાઓને બતાવો. **प्रेम** અમે પ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો છે. **रजः** રજને અમે ધારણ કરી છે. **छाया** છાયાનો આશ્રય કરીને, તેની પાછળ અમે ગયાં છીએ, આ પ્રમાણે ત્રણ કહ્યાં. મૂલ પ્રેમની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર બીજી રીતે વર્ણવે છે. ચરણને અવલંબન કરનાર ચિત્તનેવિષે સ્થિતિ એટલે નિશા. **अधः** ચરણના અધોભાગનેવિષે સ્થિતિ, **स्वामिनो निद्रासमये** વિગેરેથી વર્ણન કરશે. **पादयोः समर्पितम्** ચરણના આભરણની જગ્યાનેવિષે પુષ્પના આભરણની માફક બાંધેલી. જ્યારે કેશ છુટા હોય ત્યારે તુલસીની માલાનું સ્થાપન તેમાં સંભવતું નથી, એ આશયથી **केश** પદનો અર્થ કહે છે, કે કેશના સંબન્ધી વેણી અંબોડા વિગેરેથી. **न तत्र स्थितिः** અમે ત્યાં હોઇશું નહિ તો પછી તુલસીની માલા ક્યાં મોકલશો ?

સુ૦– વળી તેઓના ઉપર ઉપકાર કરવાનેમાટે જવું જોઇએ એમ જે આપે કહ્યું તે પણ સંભવતું નથી; તે **गृह्णन्ति** એ શ્લોકથી કહે છે:–

गृह्णन्ति नो न पतयः पितरौ सुता वा न भ्रातृबन्धुसुहृदः कुत एव चान्ये ।
तस्माद् भवत्प्रपदयोः पतितात्मनां नो नान्या भवेद् गतिररिन्दम तद् विधेहि ॥३०॥

અમારા પતિઓ, માબાપ, પુત્રો, ભ્રાતાઓ, બન્ધુઓ અને મિત્રો કોઇપણ અમારું પાછું ગ્રહણ કરશે નહિ, તો બીજા તો કયાંથી જ ગ્રહણ કરે. તેથી તમારા ચરણના અગ્રભાગની આગળ પડેલાં જે અમે તેમની, હે શત્રુનાશક ! બીજી ગતિ ભલે ન થાઓ, તમારી સાથે જ જવાની આજ્ઞા કરો. ૩૦.

સુ૦:– તેમના–પતિના વચનનું ઉલ્લંઘન કરીને અમે આવેલાં હોવાથી, તેઓ અમને રાખશે જ નહિ. જો ધણી ન રાખે તો પિતાને ઘેર રહેવું, એ પક્ષનું પણ નિરાકરણ કરે છે કે માબાપ પણ અમને રાખશે નહિ. અથવા તો પુત્રો તમને જુદાં રાખીને અન્ન આપશે, એનું પણ નિરાકરણ કરે છે, કે તેઓ પણ રાખશે નહિ. બાન્ધવો પોતાની પાસે રાખશે, તેનું પણ નિરાકરણ કરે છે કે તેઓ પણ રાખશે નહિ. મિત્રો ઉપકાર કરશે, તેનું પણ નિરાકરણ કર્યું કે તેઓ પણ રાખશે નહિ. પ્રત્યક્ષ બન્ધુઓની પણ વિરુદ્ધ જવાથી બીજાઓ અમારું ગ્રહણ કરશે નહિ, એમાં તો કહેવું જ શું ? હવે જો એમ કહો કે તમારી જાતિનો પરિત્યાગ કરીને જ્યાં બને ત્યાં રહેવું, તો પછી અહીં જ રહેવું ઠીક છે. જો એમ કહો કે અહીં રહેવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ નહિ થાય, તો કહે છે કે ભલે ન થાઓ, તે '**भवत्प्रपदयोः**' વિગેરે પદોથી કહે છે. તમારા ચરણ આગળ પડેલાં જે અમો તેની બીજી કોઇ પણ ગતિ ભલે ન થાઓ. ચરણ આગળ પડેલાંની ગતિ તો જે ચરણની ગતિ તે જ હોઈ શકે, જેમ જોડાની ગતિ હોય છે તેમ, અથવા ચરણ આગળ પડેલા વસ્ત્રના ટુકડાની હોય છે તેવી. તે જ પ્રમાણે અમારી ગતિ ભલે થાઓ, બીજી કોઇપણ સ્વર્ગાદિ ગતિ અમારા પતિઓની સાથે ભલે ન થાઓ, તેથી તમારા ચરણની જ ગતિ અમારી કરો. તમારી દાસીઓ થઈને તમારીસાથે સર્વત્ર પર્યટન કર્યા કરીશું: અમારા ભર્તા વિગેરેનો ભય તો તમને છે જ નહિ, એમ હે **अरिन्दम** (શત્રુનાશક) એ પદથી કહે છે. માટે તમારી સાથે તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં અમને જવાની આજ્ઞા કરો.

લે૦:- **सर्वत्र पर्यटनम्** પછી **कुर्वन्त्यो भवाम** અધ્યાહાર સમજવું.

યો૦:- **गमनमेव विधेहि** તમે જાઓ ત્યારે અમારે તમારીસાથે ત્યાં જ જવું એમ કરો.

સુ૦:- આમ પ્રાર્થના તેઓએ કરી ત્યારે પતિ પિતા વિગેરેના બાધને લીધે આ પત્નીઓ એમ કહે છે, એ હેતુથી તરત જ તે બાધનું સમાધાન **पतयः** એ શ્લોકથી કરે છે :-

श्रीभगवानुवाच ॥

पतयो नाभ्यसूयेरन् पितृभ्रातृसुतादयः ।
लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते ॥ ३१ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ- પતિઓ, પિતા, ભ્રાતા, પુત્ર અને લોકો કોઈ તમારી ઉપર દોષનો આરોપ કરશે નહિ, કારણ કે મારીપાસે આવેલાં જે તમો તેનું દેવો પણ સન્માન કરશે. ૩૧.

સુ૦:- ત્યાગ અને અગ્રહણની સંભાવના જ નથી, એટલું જ નહિ પણ તમારી ઇર્ષ્યા પણ કરશે નહિ, તો પછી ત્યાગ અને અગ્રહણ એની સંભાવના જ કયાં ? પતિ પિતા વિગેરેને આગલાઓમાં રહેલી ઉપાધિ પાછળનાઓમાં હોતી નથી. પિતાને પતિમાં રહેલો કામ હોતો નથી, ભાઇને પિતામાં રહેલો લોભ હોતો નથી. વળી સર્વે લોકો તમારાપર દોષનો આરોપ કરશે નહિ, તેનો હેતુ એ છે કે તમે મારીપાસે આવેલાં હોવાથી દેવો પણ તમારું સન્માન કરશે. જે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ હોય, કે જે યુક્તિવિરુદ્ધ હોય તેમાં સર્વની અસંમતિ હોય. પોતાના આત્માપાસે જવામાં કોઇની પણ અસંમતિ હોઇ શકે નહિ. જો એમ ન હોય તો પોતે પોતાનો સ્પર્શ કરવાથી અથવા પોતે પોતાને માટે જવાથી પણ તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

ટિ૦:- **पित्राद्योपि पूर्वपूर्वोपाधीत्यादि** । પતિ, પિતા, ભ્રાતા, પુત્ર વિગેરેને પૂર્વપૂર્વમાં રહેલું અટકાવવાનું કારણ પાછળનાઓમાં હોતું નથી, જેમ કે પિતાને પુત્રીના છોકરાએ આપેલા પિંડનો લોભ હોવાથી પિતા પુત્રીનો અન્ય પાસે જવાનો નિષેધ કરે તે લોભ ભાઇને નથી, ભાઇને પોતાની બ્હેનની સૌભાગ્યની ઇચ્છા હોય તેથી તે નિષેધ કરે પણ એ ઇચ્છા પુત્રમાં નથી, પુત્ર તો માતાના નિર્દોષત્વની જ અપેક્ષા કરે છે, બીજાઓને તો તેની પણ અપેક્ષા હોતી નથી. જો કે બીજાઓમાં રહેલા અટકાવોના કારણ પાછળ આવતાઓમાં ઇર્ષ્યા નહિ હોવાના હેતુરૂપે નથી, તો પણ તે પત્નીઓમાં તે તે ધર્મો હમણાં સર્વ નાશ પામ્યા છે એમ સૂચવનારાં આ વાક્યો છે. એમ હોવાથી ભગવાન પાસે આવ્યાં તે સમયે જેઓએ તેમનો અટકાવ કર્યો હતો તે અટકાવવાનું કારણ પતિ, પિતા વિગેરેમાં રહેલા ધર્મો જ હતા એમ સમજવું.

લે૦:- **एव नास्ति.** અહીં **एव** પદ અયોગ સૂચવનાર છે. સંભાવના છે જ નહિ એ અર્થમાં છે.

યો૦:- **त्यागाग्रहणसंभावनैव नास्ति.** તમારા પતિઓ ઇર્ષ્યા પણ કરશે નહિ. એમ કહેવાથી ત્યાગની અને અગ્રહણની સંભાવના જ નથી. ત્યાગ અને અગ્રહણ એ બન્નેની સંભાવના એમ સમાસ છોડવવો. **त्याग** એટલે ફરીથી સ્વીકાર ન કરવો અને **अग्रहण** એટલે તાત્કાલિક સ્વીકાર ન કરવો તે.

સુ૦:- એમ છે તો લોકનો અને વેદનો વિરોધ નહિ હોવાથી તમારીસાથે અમારો અંગસંગ પણ થાઓ, એમ જો પત્નીઓ કહે તો **न प्रीतये** એ શ્લોકથી ઉત્તર આપે છેઃ-

न प्रीतयेनुरागाय ह्यङ्गसङ्गो नृणामिह ।
तन्मनो मयि युञ्जाना अचिरान्मामवाप्स्यथ ॥ ३२ ॥

મારી સાથે અંગસંગ આ સ્થલે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરશે નહિ, મારેવિષે સ્નેહ પણ ઉત્પન્ન કરશે નહિ, અને મનુષ્યોને પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરશે નહિ, તેથી મારેવિષે મનને જોડતાં મને તમે જલદી પ્રાપ્ત થશો. ૩૨.

સુ૦:- આ સ્થલે અંગસંગ મનુષ્યોને પ્રીતિકારક થઈ પડતો નથી. અંગસંગ એટલે અંગની સાથે સંગ. આત્માની સાથે જ સંગ ઉચિત છે, અથવા મનની સાથે જ સંગ ઉચિત છે. અંગની સાથે તો ભગવાન્નો સંગ ઉચિત નથી. અંગસંગ એટલે ભગવાન્નું અંગ અને પત્નીઓનું અંગ એ બે અંગનો સંગ એમ ન કહેવું, કારણ કે તે બાધિત છે. માટે લોકથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભગવાન્ની સાથે અંગસંગ કર્તવ્ય નથી. વળી સંગ જે કરવાનો તે પણ ભક્તિનેમાટે કરવાનો, જેથી ભગવાન્નેવિષે અધિક સ્નેહ થાય. પણ તે તો થશે નહિ, તે अनुरागाय એ પદથી કહે છે. અંગસંગથી ભગવાન્ની સાથે અનુરાગ થશે નહિ. તમને પણ એથી અનુરાગ કે સ્નેહ થશે નહિ, મનુષ્યોને પણ આ અંગસંગનું જ્ઞાન થવાથી તેમને પણ મારાપર સ્નેહ થશે નહિ, વળી સંગ સાયુજ્યમાં મોટો પ્રતિબન્ધક છે, માટે મારેવિષે ચિત્તને જોડતાં મને જલદીથી તમે પ્રાપ્ત થશો. આથી પત્નીઓની બીજી કોઇ ગતિ થાય તેનું પણ નિવારણ કર્યું. સીધા માર્ગથી અર્થ સિદ્ધ થતો હોય તો આડા માર્ગથી સિદ્ધ કરવો અયુક્ત છે. તેથી એમ કહ્યું.

લે૦:- बाधितत्त्वात् ભગવાનનું અંગ અને ભગવાનનો આત્મા એમ બે જુદાં હોતાં જ નથી.

યો૦:- अङ्गयोरिति न वक्तव्यम् .પત્નીના અંગની સાથે ભગવાન્નો સંગ ઉચિત નથી. જો કે યજ્ઞપત્નીઓ ભગવાન્ નથી તોપણ ભગવાન્ ભગવાન્ હોવાથી અને સિદ્ધાન્તમાં ભગવાન્ અને ભગવાન્ના અંગનો અભેદ અંગીકાર કરેલો હોવાથી ભગવાન્ને આત્માથી જુદું અંગ હોતું જ નથી, વસુદેવની સ્તુતિમાં કહ્યું છે કે ' ભગવાન્ કેવલાનુભવાનન્દસ્વરૂપ છે અને સર્વની બુદ્ધિને જોનારા છે.

સુ૦ :-ભગવાન્નું વાક્ય ઉલ્લંઘન થઈ શકતું નથી, તેથી પત્નીઓએ તે જ પ્રમાણે કર્યું, તે इत्युक्ताः એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

श्रीशुक उवाच ॥

इत्युक्ता द्विजपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
ते चानसूयवस्ताभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ॥ ३३ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:-ભગવાને એમ કહેવાથી તે દ્વિજપત્નીઓ ફરીથી યજ્ઞને વાટે ગયાં અને તે દ્વિજોએ તેમની અસૂયા ન કરતાં તે સ્ત્રીઓનીસાથે યજ્ઞ પૂરો કર્યો.૩૩.

સુ૦ :-આ યજ્ઞ પ્રથમ છે, તેથી સર્વત્ર દ્વિજપદ કહ્યું છે, તેથી જ આગળ તેમના ત્રણ જન્મ કહેશે, યજ્ઞની સમાપ્તિસુધી તો તેઓ દ્વિજ જ છે. શંકા-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'દીક્ષિતે યજ્ઞનેમાટે માપીને જેટલી જગ્યા નક્કી કરી હોય તેમાંથી બીજે સ્થલે જાય તો યજ્ઞનો નાશ થાય,' તો પછી આ દ્વિજપત્નીઓએ તે જગ્યામાંથી દૂર પ્રવાસ કેવી રીતે કર્યો? શ્રુતિ કહે છે " આ દીક્ષિત ગર્ભ છે, અને દીક્ષિતે માપેલી જગ્યા યોનિ છે. જો દીક્ષિતે માપેલી જગ્યાથી દીક્ષિત દૂર જાય તો યોનિમાંથી ગર્ભ પડી જાય તેમ જ દીક્ષિતનું થાય અને જે વ્રતો દીક્ષિતે કરવાનાં છે તે તેની પત્નીએ પણ કરવાનાં છે". જ્યારે આમ છે ત્યારે પછી યજ્ઞ પૂરો કેવી રીતે થાય? એમ શંકા થાય તો કહે છે કે તે વાત ખરી છે પણ

કિન્તુ તેમને ભગવત્પદની પ્રાપ્તિ જ થઈ છે, કારણ કે આગળ તેમને પણ ભક્ત તરીકે નિરૂપણ કર્યા છે. આ સંસ્કારો તેમને પદરૂપ ફલમાં ઉપકારી થાય છે. યજ્ઞમાં ઉપકારી થયા નથી. જો તકરાર પડે તો ' ઋત્વિક્પણું બલવાન છે, ' એ ન્યાયથી પણ તે પત્નીઓ કાંઇ મુખ્ય નહિ હતાં, વળી યજ્ઞકર્મનો સમય થયો ત્યારે તેઓ પાછાં આવ્યાં હતાં, એમ **यज्ञवाटं पुनर्गताः** એ પદથી કહે છે. ભગવાને જેમ કહ્યું હતું તેમ જ થયું. તે **ते च** વિગેરે પદોથી કહે છે, તેમનો દોષ ન જોતાં તે પત્નીઓનીસાથે પોતાનું સત્ર સમાપ્ત કર્યું.

લે૦:- એક યજ્ઞપત્નીનું મરણ થયું તોપણ પૂર્વમીમાંસાના છઠ્ઠા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં વ્યવસ્થા કરી છે, કે ' જો યજમાનનું પણ મરણ થાય તો તેનો પ્રતિનિધિ સ્થાપીને યજ્ઞ પૂરો કરવો, ' તે પ્રમાણે અહીં પણ પ્રતિનિધિ સ્થાપીને યજ્ઞ પૂરો કરી શકાય.

સુ૦:- મુખ્યપત્ની ગયાં ન હતાં તે **तत्रैका** એ શ્લોકથી કહે છે:-

तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवन्तं यथाश्रुतम् ।
हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबन्धनम् ॥ ३४ ॥

ત્યાં એક યજ્ઞપત્ની કે જેને તેના પતિએ ધરી રાખ્યાં હતાં, તેણે જે પ્રમાણે ભગવાનનું શ્રવણ કર્યું હતું, એવા ભગવાનને હૃદયથી આલિંગન કરીને, જે દેહથી કર્મનું બન્ધન થાય એવા પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો. ૩૪.

સુ૦:- તેમાંનાં એકને તેમના પતિ યજમાને ધરી રાખ્યાં, અને તેમ કરવાથી અનર્થ જ થયો તે કહે છે કે જે પ્રમાણે ભગવાન્નું શ્રવણ કર્યું હતું, તેવા ભગવાન્ને હૃદયથી આશ્લેષ કરીને, દેહનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાગ કરવાનું કારણ એ હતું કે તે દેહ કર્મમાં બંધન કરાવનારો હતો. તે દેહ પોતાને નુકશાન કરનારો હતો, તેથી તેનો ત્યાગ કર્યો, (દેહને પતિ અટકાવ કરી શકતા હતા, તેથી તે દેહ ભગવાન્ના સંબન્ધમાં પ્રતિબન્ધરૂપ થયો, તેથી તે નુકશાનકર્તા છે એમ જાણીને તેનો ત્યાગ કર્યો.) પોતાના આત્માના અધિકારને માટે દેહનું ગ્રહણ કરવાનું હોય છે, દેહ જે ઉપકાર કરી શકે તે તો આટલો જ, તે ઉપકાર એટલે ભગવત્સેવા, અને તે તો બીજી રીતે સિદ્ધ થઈ, એટલે આ પ્રકારે ભગવાન્ને માનસિક આલિંગન કરવાથી સિદ્ધ થઈ. જે ભગવાન્ને આલિંગન કરે તેને ભગવાન્ની નિકટ (પાસે)થી બીજે સ્થાને જવાનું નથી, એટલે બીજો દેહ પણ તેને પ્રાપ્ત થયો નહિ, જેમ ભગવાન્ની શક્તિઓ ભગવાન્થી જુદી રહેતી નથી, તેમ જેણે ભગવાન્નું આલિંગન કર્યું તે ભગવાન્થી અન્ય દેહ અથવા અન્ય સ્થાનમાં રહેતો નથી. ફરી જ્યારે કર્મનો સંબન્ધ આત્માને થાય ત્યારે તે કર્મથી આત્માને બંધન થાય, તેથી ત્યાં કર્મને સ્થાને તે પત્ની ગયાં નહિ, કારણ કે આ સમય તો કર્મનો હતો, તેથી ત્યાગ જ તેમણે શ્રેષ્ઠ માન્યો, યજ્ઞ હમણાં ચાલુ થઈ ગયો હતો, અને તેઓ કર્મને અધીન ન હતાં તેથી અન્તર્ગૃહગતા ગોપિકાઓની માફક તેમનામાં કર્મનો ભોગ કહી શકાય નહિ, દેવતારૂપ પત્નીનું અધિષ્ઠાન જે દેહ તેમાંથી કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ નિવૃત્ત થઈ ગયા, કારણ કે તેણે ભગવાન્નું આલિંગન કર્યું, અને અન્તર્યામી ભગવાન્ પણ નિવૃત્ત થયા, માટે ભગવાન્માં તેની મુક્તિ સિદ્ધ થઈ.

દેવતારૂપ વિગેરે. **दिव्** ધાતુનો અર્થ ક્રીડા કરવી એમ છે, તેથી અન્દર જેમણે ભગવાનને આલિંગન કર્યું હતું તે. **भगवान् अपि** અન્તર્યામિરૂપ ભગવાન્ પણ નિવૃત્ત થઈ ગયા, **अतः** તેથી કૃષ્ણને વિષે **મુક્તિ સિદ્ધ થઈ.**

યો૦:- अपकारित्वात् त्यागः પતિ દેહનો નિરોધ કરી શકે, તેથી ભગવાનના સંબન્ધમાં પ્રતિબન્ધક થાય તે દેહનું **અપકાર કરવાપણું** સમજીને **ત્યાગ કર્યો. आत्मनोऽधिकारार्थमेतत्परिग्रहः** ભગવદીયો દેહગ્રહણ કરે છે તે પોતાના આત્માને ભગવાનની સેવા કરવાનો અધિકાર મળે તે માટે, દેહવિના કેવલ જીવથી હરિની સેવા થઈ શકે નહિ, તેથી જ દેહ ગ્રહણ કરવાનો હોય છે. **उपकारस्त्वेतावानेव. જીવને વિષે દેહે કરેલો ઉપકાર તો** ભગવત્સેવારૂપ જ છે, તે ઉપકાર જો શરીરથી સિદ્ધ થાય તો દેહ સમીચીન સમજવો. જો ન સિદ્ધ થાય તો દેહ સર્વદોષનો ભંડારરૂપ સમજવો,–પરમ અપકારકર્તા સમજવો, તે **एतावान् एव** એ પદોથી કહ્યું. **स चान्यथैव सिद्धः** આ પ્રકારે ભગવાનને માનસિક આલિંગન કરવાથી તે ઉપકાર તો સિદ્ધ થયો, કેમકે હૃદયથી આલિંગન કરીને ત્યાગ કર્યો એમ કહ્યું છે, તે વાત ભગવાનનું જ આલિંગન કર્યું એથી જ કહ્યું **स्थानान्तरम्** જેણે ભગવાનનું આલિંગન કર્યું તેણે ભગવાનના નિકટ સ્થાનમાંથી **બીજાસ્થાનમાં જવું** યોગ્ય નથી. જ્યાંસુધી દેહ હોય ત્યાંસુધી પતિની સાથે કર્મનો સંબન્ધ આવશ્યક છે, અને કર્મ કરવાથી પાછી બન્ધની સંભાવના થાય છે, તેથી દેહત્યાગ જ ઉત્તમ છે, એમ સમજીને દેહ ત્યાગ કર્યો. **यज्ञ इदानीं समारूढः**થી શરુ કરીને **वक्तव्यः** સુધી, યજ્ઞ જ્યારે થતો હતો ત્યારે વચમાં ભગવાને ઓદન(ચોખા)ની યાચના કરી, અને યજ્ઞપત્નીઓ સર્વસામગ્રી તૈયાર કરીને ભગવાનની પાસે જવાને માટે નિકળ્યાં ત્યારે પતિના અટકાવવાથી એકે દેહનો ત્યાગ કર્યો, તેથી યજ્ઞાત્મક કર્મ તે પત્નીને સિદ્ધ ન થયું, અને તેથી તે કર્મ તેનું નિયામક ન થયું, અને યજ્ઞ તો હમણાં ચાલુ થઈ ગયો હતો તેથી તે કર્મને અધીન થઈ નહિ, માટે તેને કર્મનો ભોગ કરવાનો રહ્યો નહિ. તેને માટે વિલક્ષણ અથવા ઉલટું દૃષ્ટાન્ત આપે છે, કે ફલપ્રકરણમાં અંતર્ગૃહગત ગોપીઓની જે વાત કહેવામાં આવશે તેમને ભગવાનના વિરહથી થતા દુઃખનો અનુભવ થયો અને તેથી તેમના પાપનો ક્ષય થયો, અને ભગવાનને આલિંગન કરવાથી પરમ સુખનો અનુભવ થયો, અને તેથી પુણ્યનો ક્ષય થયો, તે પ્રમાણે આ પત્નીને થયું નહિ. **देवतारूपायाः पत्न्याः** વિગેરે. 'યજ્ઞ નિશ્ચય યજમાન છે' એ શ્રુતિથી આધિદૈવિક યજ્ઞનું અધિષ્ઠાન યજમાન છે, તેમ જ આધિદૈવિક યજ્ઞપત્નીનું અધિષ્ઠાન યજમાનની પત્નીનો દેહ છે, તેથી કાલ, **કર્મ** અને સ્વભાવ **તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ** ગયા. તેનો હેતુ એ કે તેણે ભગવાનનું આલિંગન કર્યું. યજ્ઞાત્મક કર્મની અસિદ્ધિ અને તે કર્મથી થતો પ્રતિબન્ધ આ પત્નીને થયો નહિ, એમ નિરૂપણ કરીને કાલ, કર્મ અને સ્વભાવની નિવૃત્તિ કરીને તે પત્ની ભક્તિમાર્ગીય હોવાથી તેના અન્તર્યામી ભગવાનમાં લયનો સંબન્ધ ન હોવાથી **અન્તર્યામી** ભગવાન્ **પણ નિવૃત્ત થઇ ગયા. તે પરમ ભક્ત હોવાથી પુરુષોત્તમમાં તેની મુક્તિ થઈ.**

સુ૦:- તે પત્ની પોતાનીસાથે સાયુજ્ય પામ્યાં ત્યારે **તેને અને બાલકોને ભોજન કરાવ્યું તે भगवानपि એ શ્લોકથી કહે છે:-**

भगवानपि गोविन्दस्तेनैवान्नेन गोपकान् ।
चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ॥ ३५ ॥

અન્ન કે જે ચાર પ્રકારનું હતું તેવડે ગોપોને ભોજન કરાવીને પોતે ભોજન કર્યું, અને બલભદ્રે પણ ભોજન કર્યું, એમ કરવાનું કારણ એ હતું કે પોતે પ્રભુ હતા. ૩૫.

સુ૦:– જો કે બીજે પ્રકારે કરવું હોત તો તેમ કરવાને ભગવાન્‌માં સર્વ સામર્થ્ય છે. માત્ર આજ્ઞાથી ક્ષુધાને દૂર કરવી પણ ભગવાન્‌ને શકય છે, તો પણ પોતે ગાયોના ઇન્દ્ર છે, અને સર્વ ધર્મના પણ ઇન્દ્ર છે, તેથી ધર્મનીરક્ષાનેમાટે, ભક્તિની રક્ષાને માટે, અને પોતાના વાકયની રક્ષાનેમાટે તે જ અન્ન જે ઉપર કહેલું તે પ્રમાણે ભક્ષ્ય વિગેરે ચાર પ્રકારનું હતું અને જે સંપૂર્ણ રસાત્મક હતું તેવડે ગોપોને ભોજન કરાવ્યું અને પોતે પણ ભોજન કર્યું, અને બલભદ્રને પણ ભોજન કરાવ્યું. પોતાનું ભોજન તો પૂર્વવત્ જ હતું. હવે જે પત્નીએ પ્રભુમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેણે પણ ભોજન કર્યું. તેથી વઃ એમ જે બહુવચન કહ્યું છે તેનો વિરોધ આવતો નથી. શંકા–આવું અપૂર્વ કાર્ય ભગવાને શામાટે કર્યું ? ઉત્તર–ભગવાન્ પ્રભુ છે, તેથી સર્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ છે.

લે૦:– **धर्मरक्षार्थम्** ધર્મની રક્ષાનેમાટે એટલે જેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેમણે ભિક્ષાથી જ નિર્વાહ કરવો તે ધર્મની રક્ષાનેમાટે. **भक्तिरक्षार्थम्** ભક્તિની રક્ષાને માટે એટલે ભક્ત-પત્નીના ઉપર કૃપા કરવાને માટે. **स्ववाक्यरक्षार्थम्** પોતાના વાકયનું રક્ષણ કરવાને, એટલે એમ સમજવું કે જો માત્ર આજ્ઞાથી ક્ષુધાનું નિવારણ કરે તો ગોપોને પોતે જે વાકય કહીને મોકલ્યા હતા તે વાકય ખોટું પડે તેને માટે.

સુ૦:– વૈદિક જ્ઞાન અને કર્મનું નિરૂપણ કરીને **एवम्** એ શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છેઃ–

एवं लीलानरवपुर्नृलोकमनुशीलयन् ।
रेमे गोगोपगोपीनां रमयन् रूपवाक्कृतैः ॥ ३६ ॥

આ પ્રમાણે લીલાને માટે જ એમણે નરવપુ ધારણ કર્યું હતું, એવા ભગવાને નરલોકનાં સર્વ લૌકિકવૈદિકમાં પોતાના ધર્મો યોજતા પોતાના રૂપ, વાણી અને કૃતિથી ગાયો, ગોપો અને ગોપીઓને રમણ કરાવતા પોતે પણ રમણ કર્યું.૩૬.

સુ૦:– લીલા કરવાને માટે જ જેમણે નરવપુ ધારણ કર્યું હતું. સર્વ લૌકિક અને વૈદિકનું અનુશીલન કરતા એટલે તેમની અન્દર પોતાના ધર્મો યોજી આપતા, બન્ને પ્રકારના એટલે માર્યાદિક અને પુષ્ટિ બન્નેને ભગવત્શાસ્ત્રને અનુસાર કરતા ગાયો ગોપો અને ગોપીઓની વચ્ચે (મધ્યે) પોતે રમણ કર્યું, અથવા ગાયો ગોપો અને ગોપીઓના સંબન્ધી થઇને પોતે રમણ કર્યું, અથવા **गोपीनाम्** એ જે છઠ્ઠી વિભક્તિ છે તે દ્વિતીયાના અર્થમાં સમજવી, એટલે તેમને રમણ કરાવતા પોતે પણ રમણ કર્યું, રૂપથી ગાયોને રમણ કરાવ્યું, વચનથી ગોપોને રમણ કરાવ્યું, અને કૃતિથી ગોપીઓને રમણ કરાવ્યું, અથવા રૂપ વચન અને કૃતિથી સર્વેને (ત્રણેને) રમણ કરાવ્યું. સચ્ચિદાનન્દો ત્રણ નિરૂપણ કર્યા, કે જે રમણમાં સાધનરૂપ હતા. પોતાના રમણમાં ત્રણેનો સંબન્ધ હતો.

યો૦:-**सच्चिदानन्दास्त्रयो निरूपिताः** ત્રણ સચ્ચિદાનન્દો નિરૂપ્યા એટલે રૂપ, વાણી અને કૃતિરૂપ ત્રણે પદાર્થો સચ્ચિદાનન્દ હતા, એ ત્રણેમાંના દરેક સચ્ચિદાનન્દરૂપ હતા, એક સદ્રૂપ

સુ૦:– આ પ્રમાણે વિપ્રોના માર્યાદિક જ્ઞાન અને કર્મો અને તેમની પત્નીઓના પુષ્ટિજ્ઞાનકર્મોનું નિરૂપણ કરીને તેમનું ફલ જે ભક્તિ તેનું અથ એ શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે:–

अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्वतप्यन् कृतागसः ।
यद् विश्वेश्वरयोर्याच्ञामहन्म नृविडम्बयोः ॥ ३७ ॥

હવે તે પશ્ચિમબુદ્ધિ બ્રાહ્મણો મનુષ્યલોકનું વિડંબન કરનાર વિશ્વના ઈશ્વરોની યાચનાનો આપણે ભંગ કર્યો, તેનું અનુસ્મરણ કરીને પોતે પાપ કરેલું સમજીને પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. ૩૭.

સુ૦:– ભગવાનની એક કૃતિ અનેક કાર્યને સાધવાવાળી હોય છે, તે વાક્યોથી દ્વિજોના પ્રબોધનરૂપ કૃતિ બાલકોની શિક્ષાને માટે થઈ, પત્નીની મુક્તિ થઈ, તે દ્વિજોને પ્રબોધ થયો, અને મર્યાદાનું સ્થાપન થયું, તેથી વાક્યથી પ્રબોધ પામેલા દ્વિજોના ભક્તિબોધક વાક્યો કહે છે :–

कारिकार्थः–अथानुस्मृत्य એ ૩૭મા શ્લોકમાં પશ્ચાત્તાપનું નિરૂપણ કરે છે. **दृष्ट्वा स्त्रीणाम्** એ ૩૮મા શ્લોકમાં વિગર્હા એટલે પોતાની નિંદાનું નિરૂપણ છે. **धिग् जन्म** એ ૩૯મા શ્લોકથી પોતાના જન્મને ધિક્કાર છે એ નિંદાના હેતુનું નિરૂપણ કરે છે. અને **नूनं भगवतः** એ ૪૦મા શ્લોકમાં ભગવાનથી વિમુખ થવામાં હેતુ માયા છે તે નિરૂપણ કર્યું છે, **अहो पश्यत** એ ૪૧મા શ્લોકમાં ભક્તિથી થયલા સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને ભક્તિના અભાવથી કર્મથી પોતાનાં હીનપણાનું નિરૂપણ કર્યું છે. કા.૧.

नासां द्विजातिसंस्कारः એ ૪૧મા શ્લોકમાં સંસ્કારોવિના પણ ભક્તિ થવાથી ભક્તિનું કારણ સંસ્કારો નથી એમ નિરૂપણ કર્યું. **अथापि ह्युत्तमश्लोके** એ ૪૨મા શ્લોકમાં ભક્તિનું સાધન સંસ્કારોથી બીજું જ છે, એમ નિરૂપણ કર્યું, એટલે ભગવાનના અનુગ્રહરૂપ સાધન જ ભક્તિમાં છે એમ નિરૂપણ કર્યું. (મૂલમાં સંસ્કારો વિગેરેવાળા પણ આપણામાં ભક્તિ નથી એમ સૂચવવાથી અન્વયવ્યભિચાર[1] સૂચવ્યો અને સાધનવિનાનાં પત્નીઓને ભક્તિ છે, એમ કહેવાથી વ્યતિરેકવ્યભિચાર[2] કહ્યો). **ननु स्वार्थविमूढानाम्** એ ૪૩મા શ્લોકમાં ભગવાને કરેલી યાચનાનો હેતુ પોતાની બુદ્ધિના પ્રબોધને માટે છે, એમ નિરૂપણ કર્યું. **अन्यथा पूर्णकामस्य** એ ૪૪ મા શ્લોકમાં જો એ પ્રયોજન ન હોત તો યાચના ઘટતી જ નથી તેનું નિરૂપણ કર્યું. **हित्वान्यान्** એ ૪૫મા શ્લોકમાં તે ભગવાને કરેલી યાચના બીજી કોઈ રીતે બીજા કોઈ કારણથી હોઈ શકે જ નહિ તેનું પ્રતિપાદન કર્યું. કા. ૨.

देशः कालः અને **स एष भगवान्** એ ૪૬ અને ૪૭મા શ્લોકથી કર્મના વૈયર્થ્યનું બોધન અને કર્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, અને ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, એ પ્રમાણે કર્મ અને ભગવાન્ એ બન્નેના સ્વરૂપના વર્ણનથી પોતાના કર્મનું વૈયર્થ્ય "**अपि मूढा न विद्महे**" એ શબ્દોથી કર્યું. **अहो वयं धन्यतमाः** એ ૪૮મા શ્લોકથી પોતાની ભગવદીય સ્ત્રીઓના સંબન્ધથી કૃતાર્થતા કહી. કા. ૩.

नमस्तुभ्यम् એ ૪૯મા શ્લોકમાં ભગવાનને કરેલા નમસ્કારોથી પોતાને ક્ષમા કરાવવાનું નિરૂપણ કર્યું. **स वैष आद्यः पुरुषः** એ ૫૦મા શ્લોકમાં પ્રાર્થનાથી ક્ષમા કરવાનું

૧. અન્વયવ્યભિચાર–સંસ્કારનો સંબન્ધ હોવાં છતાં ભક્તિ થઈ નહિ તે.
૨. વ્યતિરેકવ્યભિચાર-સંસ્કારસંબન્ધ નહિ છતાં ભક્તિ થઈ તે.

નિરૂપણ કર્યું. इति स्वागमनुस्मृत्य એ ૫૧મા શ્લોકમાં જો કે ભગવાન્‌ના દર્શનની ઇચ્છા તેમને હતી તોપણ કંસના ભયને લીધે તેઓ આવ્યા નહિ તે નિરૂપણ કર્યું, ભક્તિથી જ આવો પશ્ચાત્તાપ કરીને ભગવદ્વૈમુખ્યનિંદા, પોતાની ભગવદ્‌ભક્ત સ્ત્રીની પ્રશંસા અને અપરાધની ક્ષમા માગવી વિગેરે મતિ થઈ, કારણ કે પૂર્વે પણ આ બ્રાહ્મણો ભક્ત જ હતા, તેથી તેમને આવી સદ્‌બુદ્ધિ થઈ. કા. ૪.

સુ૦:-अथानुस्मृत्य એ શ્લોકથી પ્રથમ અનુતાપ (પશ્ચાત્તાપ) કહે છે. ભગવદીયોનું વાક્ય સ્મરણ કરીને અને તેની દ્વારા તેમના મૂલરૂપ ભગવદ્‌વાક્ય સ્મરણ કરીને પોતાની કર્મની જડતા છોડી દઈને ભક્તિને અનુસરનારા થયા. विप्राः એટલે પશ્ચિમબુદ્ધિવાળા પાછળથી જેમને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તેવા બ્રાહ્મણો, પત્નીના નિરોધથી, નિષેધથી, અઘટિત વચન કહેવાથી ભક્તનું મરણ પ્રાપ્ત કરાવનાર થવાથી તેમણે અપરાધો કર્યા હતા તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. સર્વે અપરાધો કરતાં ઈશ્વરવાક્યનું ઉલ્લંઘન કરવું એ મોટો અપરાધ છે તેનું નિરૂપણ यद् विश्वेश्वरयोः વિગેરે પદોથી કરે છે. વિશ્વના ઈશ્વરરૂપ બેની યાચનાને ગણકારી નહિ. દ્વિવચન કાલવાચક અને પુરુષોત્તમવાચક સમજવું, અથવા શબ્દબ્રહ્મવાચક અને પરબ્રહ્મવાચક સમજવું, યાચના-બાલકોદ્વારા ચોખાની માગણી વસ્તુતઃ આજ્ઞાભંગ ભગવાને જ કરાવ્યો હતો, પહેલાં યાચનાનું વાક્ય કહીને પણ ભક્તના ઉપર કૃપા કરવાને માટે ફરીથી મોકલીને, ભક્તપત્નીના ઉપર કૃપા કરવાને માટે પ્રથમ આજ્ઞાભંગ કરાવ્યો. બીજીવાર પત્નીઓ પાસે મોકલવાથી આજ્ઞા સિદ્ધ થઈ જ હતી, તે પ્રમાણે બલિ-પ્રાસે યાચના કર્યા પછી ભગવાને યાચના કરવી અનુચિત છે, માટે આ યાચના ન હતી પણ આજ્ઞા હતી, તેથી પરંપરાથી પણ યાચનાભંગ દૂર કર્યો, બલિનું વાક્ય એમ હતું કે 'પુરુષ મારી પાસે આવ્યા પછી ફરીથી યાચના કરવાને યોગ્ય રહેતો નથી.' (ભા. ૮-૧૯-૨૦)

कारिकार्थः-બ્રાહ્મણોના આ યજ્ઞરૂપ ધર્મનો અન્નદાનથી બાધ થતો નથી, વળી તેમનો ભગવાન્‌ના ઉપર સ્નેહ (ભક્તિ) થયો, તેથી પણ ધર્મનો બાધ થતો નથી જ, ભગવાને વિહિત ભિક્ષાનો જ ભંગ કરાવ્યો છે, લૌકિક ભિક્ષાનો ભંગ કરાવ્યો નથી. કા. ૧.

સુ૦:- 'न्यासभूतौ प्रयच्छ मे' (ન્યાસભૂત બે પાદનું મને દાન કર) 'तथापि याचे तन्नः प्रयच्छ' (તથાપિ જે યાચું છું તે અમને આપ) 'तत्तन्निवेदय' (તે તે નિવેદન કર) વિગેરે વાક્યો વિરુદ્ધ થતાં નથી, વળી તે દ્વિજોના કશાનું અયુક્ત ગ્રહણ કર્યું નથી, તેમનું જે મર્યાદામાર્ગીય પત્નીનો દેહ વિગેરે હતું તેનું ગ્રહણ કર્યું નહિ, પણ તેમને તો ઘેર પાછાં મોકલ્યાં, માટે પણ કાંઈ વિધિનું ઉલ્લંઘન થયું નથી. શંકા-આ બે બાલકો ઈશ્વરો કેમ કહેવાય? ઉત્તર-તે બે તો મનુષ્યોનું અનુકરણ માત્ર કરતા હતા. કેવલ મનુષ્યરસનું પ્રદર્શન પોતાના અભિનયથી કરાવતા હતા, આ પ્રકારે પોતાનું અપરાધિપણું નિરૂપિત કર્યું.

ટિ૦:- एवं ज्ञानकर्मणी द्विविधे। વિપ્રો અને તેમની પત્નીઓનાં મર્યાદા અને પુષ્ટિ-ભેદથી જ્ઞાન અને કર્મ બે પ્રકારનાં નિરૂપણ કરવાનાં તે.

વિશ્વેશ્વર પદનું તાત્પર્ય वस्तुतो भगवतैवम्, વસ્તુતઃ ભગવાને જ વિગેરે પદોથી કહે છે. વિશ્વેશ્વર એટલે વિશ્વનો ઈશ્વર-નિયામક-પ્રવર્તક અને નિવર્તક એમ બન્ને હોવાથી તેમના વાક્યનું ઉલ્લંઘન એ મોટો દોષ હતો. बलिवाक्यात् परंपरयापि, જો કે माम् એ પદ બલિએ પોતાનેમાટે જ વાપર્યું હતું, ભગવાન્‌નેમાટે વાપર્યું ન હતું, અને તેથી

હોઈ શકે, તેથી ઐશ્વર્યધર્મ તેમાં હોવાથી, અને તે ઐશ્વર્ય જે ભગવાન્નું છે તે બલિમાં હોવાથી પરિણામે બલિવાકચ ભગવદ્વાકચ થઈ જાય છે. શંકા–જો યાચનાનો ભંગ ભગવાને જ કરાવ્યો તો તે ભંગને વિપ્રનો અપરાધ કેમ ગણો છો? વળી દીક્ષિતે માપેલી જગ્યામાંથી પ્રવાસ ન કરવો જોઈએ એ વાકચનું ઉલ્લંઘન કરાવ્યું, અને 'આપતો નથી, રાંધતો નથી.' વિગેરે વિધિનું ઉલ્લંઘન કરાવ્યું, અને ઉલટું વિપ્રોપર અપકાર કરવાપણું ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત થયું, આ સર્વનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે બ્રાહ્મણોનો આ સત્ર અથવા યજ્ઞરૂપ ધર્મ અન્નસમર્પણથી બાધિત થતો નથી, કેમકે બાકી રહેલામાંથી ભોજન કરવું એવો વિધિ હોવાથી અન્નદાન તો વિહિત છે, યજ્ઞને માટે નિર્દિષ્ટ આજ્ય વિગેરે શેષભૂત અન્નવિનાના વસ્તુદાનનો નિષેધ છે, માટે અન્નદાનને બાધ આવતો નથી, વળી 'જે દેશમાં અન્ન ન હોય તે દેશને બાળી મુકવો' એવું વાકચ હોવાથી અન્નદાન તો આવશ્યક પણ છે. વળી આગળ ફલનું પણ દર્શન જોવામાં આવે છે, તેથી સાધન સમગ્ર ન થયું એમ પણ અહીં કહી શકાય તેમ નથી, એ પ્રકારે **स्नेहाच्च**–તે સ્નેહ થયો તેથી ઈત્યાદિ પદથી કહે છે, જો કે તેમના અન્નનો સ્વીકાર કરવાથી અને તેમને ભક્તોનો સંગ થવાથી ભક્તિ થઈ, તોપણ આગળ તેમને હવે ભક્તિવિના બીજું કાંઈ ફલ કર્મનું થવાનું જ નથી, અને વૈદિકકર્મ વ્યર્થ થાય જ નહિ, તેથી તેના ફલ તરીકે પણ ભગવાને તેમને ભક્તિ જ સંપાદન કરાવી આપી તે જણાવવાને માટે **स्नेहाच्चापि** એમ **अपि** શબ્દ મુકચો છે. વળી જે કહ્યું કે યાચનાભંગ થયો વિગેરે તેનો ઉત્તર **भिक्षारूपेण** વિગેરેથી કહે છે કે તે યાચના જે વિહિત હતી તેનો જ બાધ ભગવાને કર્યો, લૌકિક યાચનાનો વિરોધ તો વિપ્રોએ જ કર્યો, માટે યાજનાભંગનું અપરાધકથન યુક્ત જ છે. માટે યાચનાબાબતનાં ભગવદ્વચનો લૌકિકયાચનાપરત્વે હોવાથી તેનો વિરોધ આવતો નથી એમ **न्यासभूतौ प्रयच्छ मे** વિગેરે પદોથી કહે છે.

અથવા શંકા–ભગવાન્ ભક્તવાક્પરિપાલક હોવાથી બલિની વાણીથી વિરુદ્ધ સ્ત્રીઓ પાસે યાચના કેમ કરી? ઉત્તર–**ब्राह्मणानाम्** વિગેરેથી આપે છે કે બલિના વાકચથી વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં કહેલી યાચનાનો અને સ્નેહથી થયલી યાચનાનો વિરોધ આવતો નથી, કન્યા વિગેરે બાબતની યાચના લૌકિક છે તેનો પણ વિરોધ આવતો નથી, કિન્તુ જે દીનતાવાળી યાચના છે તેનો જ વિરોધ આવે છે, ચાલતા વિષયમાં જે યાચના છે તે ભગવાને દીનતાથી કરી નથી, કારણ કે ભક્તના ઉપર કૃપા કરવાને તે કરી હતી, માટે તે દીનતાનાં વચનોનો વિરોધ આવતો નથી તે **न्यासभूतौ** વિગેરે વાકચથી કહ્યું છે.

લે૦:- **प्रबोधनम्** વાકચોવડે પ્રબોધનરૂપ કૃતિ. **तस्य च** એટલે પોતાની વિગર્હા અથવા નિન્દાનો. **तथात्वे**–વિમુખતામાં. **स्वभक्तः**, વિપ્રોની પોતાના તરફ ભક્તિનો ઉદ્બોધ ભગવાનની યાચનામાં હેતુ હતો. **तथात्वसाधनम्** ભગવાનનું યાચના કરવું તે અયોગ્ય છે, તે જણાવનાર સાધન. **कर्मवैयर्थ्यबोधनम्**. એ શ્લોકવડે તેમાં દેશ વિગેરેથી કર્મનું સ્વરૂપ અને ભગવત્સ્વરૂપ એમ બે રૂપ કહેવાથી પોતે કરેલા કર્મના વૈયર્થ્યનું બોધન, અને આપણે મૂઢો જાણતા નથી, એથી જ્ઞાનરૂપ ફલ ઉત્પન્ન થયું નથી તેનું બોધન. ત્યારે ભક્તિ કેમ સિદ્ધ થઈ? એ શંકાનો ઉત્તર **स्त्रीसम्बन्धात्** (સ્ત્રીઓના સંબન્ધથી) વિગેરે પદોથી આપે છે કે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવાથી જે કૃતાર્થતા થઈ, તે ભક્તોના સંબન્ધને લીધે. તે કાંઇ કેવલ કર્મનું ફલ ન હતું, પછી એ શ્લોકોથી નમસ્કારોવડે અનો

ચૌદ પ્રકારની મતિ ભક્તિથી જ થાય તેથી આભાસમાં અવાન્તર પ્રકરણનો અર્થ ભક્તિ કહી, એવો ભાવ છે. **तथोक्त्वापि–યાચનાનું વાક્ય કહીને પણ** ભકતના ઉપર કૃપા કરવાના હેતુથી ફરીથી મોકલીને ભકતભાર્યાપર કૃપા કરવાને પ્રથમ આજ્ઞાનો ભંગ કરાવ્યો. બીજીવાર પત્નીઓ પાસે મોકલીને તો આજ્ઞા સિદ્ધ જ કરાવી એવો ભાવ છે. **बलिवाक्यात् બલિની યાચના કર્યા પછી ભગવાને યાચના કરવી ઉચિત નથી,** તેથી આ યાચના ન હતી પણ આજ્ઞા હતી એવો ભાવ છે. ટિપ્પણીમાં **प्रवासं न ददातीति विध्युल्लङ्घनं च** વિગેરે, **न ददाति इति वाक्योल्लङ्घनम्** એનો અર્થ એ છે કે "આપતો નથી રાંધતો નથી." એ અન્ન નહિ આપવાની વિધિનું ઉલ્લંઘન ભગવાને કરાવ્યું. બીજી વિધિના ઉલ્લંઘનનું સમાધાન **ब्राह्मणानाम्** એ કારિકાથી કરે છે, અન્નદાન વિધિને વ્યવસ્થાથી સ્થાપન કરે છે. **अयम्**થી શરુ કરીને **भावः** સુધી પ્રથમનું સમાધાન [1]**અર્થાપત્તિથી** નિરૂપણ **किञ्च अग्रे** વિગેરેથી કરે છે. જો વિધિનું ઉલ્લંઘન થયું હોત તો ભક્તિરૂપ ફલ ન થાત. બીજીનું પણ આ જ સમાધાન સંભવે છે, તેથી **किञ्च** તેનો સમુચ્ચય કરે છે. જેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેમને તો ભિક્ષાટન જ મુખ્ય છે, તેથી ભિક્ષારૂપ વિહિત જે યાચના છે તે અયુક્ત હોવાથી, તેનો બાધ દાનસંપાદન નહિ કરવાથી ભગવાને કરાવ્યો. લૌકિક યાચના અયુકત નહિ હોવાથી તેનો બાધ વિપ્રોએ જ કર્યો, તે **भगवता** વિગેરે પદોથી કહે છે. સારાંશ કે ભિક્ષાના અંશનો બાધ ભગવાને કર્યો, લૌકિક અંશનો બાધ વિપ્રોએ કર્યો. **न वा,** તેમના સંબન્ધી દેહાદિ મર્યાદામાર્ગીય હોવાથી પોતાને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ન હોવાથી પોતાના ઉપયોગમાં ન લેતાં તેમને તરત જ પાછાં મોકલી દીધાં, તેથી પણ **વિધિનું ઉલ્લંઘન થયું નહિ.**

યો૦:– આ શ્લોકપરની યોજના કારિકાર્થમાં આવી જાય છે.

સુ૦:– એ પ્રમાણે પોતાના તે અપરાધનો દંડ કરતા હોય એમ પોતાની નિન્દા दृष्ट्वा એ શ્લોકથી કરે છેઃ–

दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीम् ।
आत्मानं च तया हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ॥ ३८ ॥

સ્ત્રીઓની ભગવાન્ ફલરૂપ કૃષ્ણમાં અલૌકિક ભક્તિ જોઈને પોતાને તે ભક્તિથી હીન જોઈને પશ્ચાત્તાપ કરતા પોતાના આત્માની નિન્દા કરવા લાગ્યા. ૩૮.

સુ૦:– સ્ત્રીઓની કૃષ્ણનેવિષે અલૌકિક ભક્તિ જોઈને તે ભક્તિથી હીન એવા પોતાના આત્માની નિન્દા કરવા લાગ્યા, પુષ્ટિભક્તિની આવી જ સ્થિતિ હોય છે. ભગવાન્ જેમનામાં છ ગુણ અને ઐશ્વર્ય છે, તે પણ કૃષ્ણ એટલે સદાનન્દ માત્ર થયા. સર્વ ગુણો ઢાંકી દઈને અથવા દૂર કરીને માત્ર ધર્મિરૂપે જ રહ્યા. કૃષ્ણ ફલરૂપ હોવાથી સ્ત્રીઓની તે ધર્મિસ્વરૂપમાં ભક્તિ થાય છે. પુરુષો તો ધર્મને અથવા ગુણોને જોવાવાળા હોવાથી તે ભક્તિરહિત હોય છે, તે બન્ને સ્ત્રીઓની ધર્મિસ્વરૂપ કૃષ્ણમાં ભક્તિ વિગેરેથી કહે છે. એ ભક્તિમાં દોષ નથી, તે જણાવવાને માટે અલૌકિકી ભક્તિ એમ કહ્યું, તારતમ્ય જણાવનાર ધર્મ જેનામાં હોય છે, પદાર્થનું સ્વરૂપ જે બરાબર સમજે છે, અને ભક્તિનો ભાવ અને અભાવ જે જાણે છે તે ભક્ત. આ દ્વિજોને આ પ્રકારનું ભાન થયું, તેથી અહીં આ કહેલી નિન્દા એ વસ્તુતઃ સ્તુતિરૂપ છે, તેમને કેવલ જ્ઞાન જ પોતાની

૧ વગર કહે આવી પડતો અર્થ—જેમકે પુષ્ટ દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી, એટલે કે રાત્રિએ

કૃતાર્થતાના અભિમાનમાં બાધક થયું, એટલું જ નહિ પરન્તુ તેવી ક્રિયા પણ તેઓ કરવા લાગ્યા એટલે અશ્રુપાત વિગેરે પણ કરવા લાગ્યા, એમ **अनुतप्ताः** એ પદથી કહ્યું છે.

લે૦:- गर्हां कुर्वन्ति (આપણે દુષ્ટ છીએ વિગેરે શબ્દોથી જે નિન્દા તે ગ્રંથમાં આપી નથી એમ સમજવું, માટે) નિન્દા એ આ શ્લોકનો વાક્યાર્થ છે, કેવા કેવા શબ્દોથી નિન્દા કરી તે કાંઇ અહીં કહ્યું નથી એમ સમજવું. આગળ શ્લોકમાં નિન્દાનો હેતુ એ વાક્યાર્થ છે, નિન્દાનું વિવરણ નથી. **पुष्टि** વિગેરે. પોતાના દોષનું પરિજ્ઞાન ભગવાનના અનુગ્રહથી જ થાય છે. **एवकार** અયોગવ્યવચ્છેદક છે. **षड्गुणैश्वर्य** વિગેરે. છ ગુણોમાં ઐશ્વર્ય પણ જેનો ધર્મ છે એવા ભગવાન્, **परिज्ञानम्** પરિજ્ઞાન કરાવનાર ધર્મ. **बाधकम्** જ્ઞાનથી જ કૃતાર્થતાના અભિમાનમાં બાધક. **क्रियापि** અશ્રુપાત વિગેરે.

यो०:- धर्मोपसर्जनत्वेन धर्म्येव जातः, ઐશ્વર્ય વિગેરે ધર્મોને ગૌણ કરીને તેમની સ્ફૂર્તિ ન કરાવીને યજ્ઞપત્નીઓના હૃદયમાં ધર્મી ભગવાન્ જ આનન્દરૂપ સ્ફુરિત થયા. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "આનન્દ બ્રહ્મ છે એમ વિશેષ પ્રકારે જાણ્યું," કોટિકંદર્પથી આધક લાવણ્યવાળા તે ભગવાન્ યજ્ઞપત્નીઓના હૃદયમાં સ્ફુરિત થયા. **स्त्रीणां तत्र भक्तिः** કેવલ ધર્મીનેવિષે જે સાક્ષાત્ મદનમોહનસ્વરૂપનેવિષે શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનેવિષે જ કામભાવથી તે સ્ત્રીઓને ભક્તિ થઈ.

સુ૦:- શંકા- આ દ્વિજોએ પોતાના આત્માને વિષે સત્ પદાર્થો હોવા છતાં આત્માની નિન્દા કેમ કરી? એ પ્રમાણે સત્ પદાર્થો હોવા છતાં, જો તેઓ આત્માની નિન્દા કરે તો તેમનું અનિષ્ટ જ થાય. સમાધાન-પોતાના આત્માની અન્દર જે સત્ પદાર્થરૂપે દેખાતાં હતાં તે બીજના અભાવને લીધે, એટલે સત્તાનું બીજ ભગવાન્‌ની સન્મુખ થવું તે, તેના અભાવને લીધે, વસ્તુતઃ તે અસત્ જ હતાં, તે ધિગ્ જન્મ એ શ્લોકથી જણાવે છેઃ-

धिग् जन्म नस्त्रिवृद् विद्यां धिग् व्रतं धिग् बहुज्ञताम् ।
धिक् कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ॥ ३९ ॥

આપણા શુક્લ સાવિત્ર અને યાજ્ઞિક એવા ત્રિવૃત્ જન્મને ધિક્કાર છે, ત્રણ વેદસહિતની આપણી વિદ્યાને ધિક્કાર છે, આપણા વ્રતને ધિક્કાર છે, આપણા બહુજ્ઞાનપણાને ધિક્કાર છે, આપણા કુલને ધિક્કાર છે, આપણા ક્રિયાચાતુર્યને ધિક્કાર છે, કેમકે આપણે અધોક્ષજ ભગવાન્થી વિમુખ છીએ. ૩૯.

સુ૦:- ધિક્કાર બાળી નાંખો એ અર્થમાં છે, પ્રાણ જ્યારે જતા રહે ત્યારે શરીરને બાળી જ નાંખવામાં આવે છે, એ પ્રમાણે જન્માદિના પ્રાણ ભક્તિ છે તે જો ન હોય તો તેને બાળી નાંખવાં જ ઉચિત છે. **ત્રિવૃત્ જન્મ** એટલે શુક્લ, સાવિત્ર અને યાજ્ઞિક રૂપે જન્મ. આપણી વિદ્યા જે **ત્રિવૃત્** એટલે ત્રણવેદસહિત છે તેને પણ ધિક્કાર છે. આપણું વ્રત કે યજ્ઞમાં 'આપવું નહિ' તે વિગેરેને પણ ધિક્કાર છે. જે બહુ જાણવાવાળા હોય છે, જેમને ધર્મનું સૂક્ષ્મ પરિજ્ઞાન હોય છે, તેઓ લોકથી વિરુદ્ધ પણ આચરણ કરે છે, તેમ આ બાબતમાં આપણે પણ કર્યું, માટે આપણા બહુજાણવાપણાને પણ ધિક્કાર છે. વળી આપણે તો કુલીન છીએ, એટલે વંશને કલંકનો સંબન્ધ થાય એમ સમજી સ્ત્રીઓને ભગવાન્‌નીપાસે જતાં અટકાવ્યાં એવા આપણા કુલને પણ ધિક્કાર છે. વળી આપણા ક્રિયામાં ચતુરપણાને પણ ધિક્કાર છે, કે જે ચતુરાઇને લીધે આપણે ભગવાનની અવગણના કરી, તે એમ સમજીને કે ભગવાનની દરકાર નહિ કરતાં બીજી રીતે

આપણો પુરુષાર્થ આપણે સિદ્ધ કરીશું. ભક્તિ તો જેઓ શક્તિવિનાના બાયલા હોય તે જ કરે, જેમ આંધળા પાંગળા વિગેરે યજ્ઞાદિક ક્રિયામાં અસમર્થ હોવાથી તેમને બીજી રીતે યોજવામાં આવે છે, તેમ જ જે અશકત અથવા બાયલા હોય તેને ભક્તિમાં પણ યોજવામાં આવે છે, એ પ્રકારની આપણી જે ક્રિયાની ચતુરાઈ તેને પણ ધિક્કાર છે. પોતે યજ્ઞમાં આસક્ત હોવા છતાં ભગવાન્‌માં વિમુખ હોવાનો હેતુ બીજનો અભાવ છે, એટલે સત્ત્વબીજ જે ભગવાન્‌ની સંમુખ કરનાર છે, તેનો અભાવ છે તે કહે છે કે આપણે અધોક્ષજ ભગવાન્‌થી વિમુખ છીએ. શંકા–એમ કેમ હોઈ શકે ? યજ્ઞ પણ ભગવાન્ જ છે, તેથી જે યજ્ઞમાં આસક્ત હોય તે ભગવાન્‌થી વિમુખ કેમ હોય ? આ શંકાનું નિવારણ તુ શબ્દથી કરે છે. ત્યાં હેતુ એ છે કે ભગવાન્‌થી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન નીચું છે. જ્ઞાનમાં પણ માત્ર આત્મસાક્ષાત્કાર હોય છે. કર્મમાર્ગમાં ક્રિયારૂપ યજ્ઞની સિદ્ધિ અને જ્ઞાનવાન્‌ના કર્મોમાં અલૌકિક રૂપની સિદ્ધિ થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો કાંઇ સાક્ષાત્કાર જ ફૂલ નથી, જે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પણ માત્ર આનુષંગિત (ગૌણ) ફ્લ છે. જેમ શેરડીના ભક્ષકો કરતાં કેવલ (નર્યા) રસના ભક્ષણ કરવાવાળા વધારે રસવાળા છે, તેમ જ આવો ભક્તિમાર્ગ ભગવાને પ્રકટ કરવાથી બીજા રૂપના ભજનના જે પક્ષો હતા તે સર્વ પૂર્વપક્ષ થઈ કર્તવ્ય રહ્યા નથી.

ટિ૦:– ज्ञानेप्यात्मसाक्षात्कारः (જ્ઞાનમાં પણ માત્ર આત્મસાક્ષાત્કાર હોય છે) વિગેરે. ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન પુરુષોત્તમને પહોંચી શકતું નથી તે ज्ञानेप्यात्मसाक्षात्कारः એ શબ્દોથી કહે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં ફ્લ એ છે કે મનથી આત્મસાક્ષાત્કાર થાય, માટે જ્ઞાનમાર્ગનું પરિણામ મનથી આત્મસાક્ષાત્કારમાં જ છે. કર્મમાર્ગમાં અધિકારીભેદથી બે પ્રકાર છે, જે કર્મઠો બહિર્મુખ છે તેઓ ક્રિયારૂપ યજ્ઞનું ભજન કરે છે અને તેથી અદૃષ્ટદ્વારા તેમને ફ્લસિદ્ધિ થાય છે, એવું તેમનું મત છે. જે કર્મમાર્ગીઓને શ્રુતિનું તાત્પર્યજ્ઞાન હોય છે, તેઓ અલૌકિક યજ્ઞરૂપનું ભજન કરે છે, તેથી તે ભજન ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની કૃતિનો વિષય નથી, માટે એવા ભજનમાં અધોક્ષજત્વ સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન્‌નો સાક્ષાત્કાર 'नाहं वेदैः', 'न तु मां शक्यसे द्रष्टुम्' વિગેરે ગીતાવાક્યને અનુસાર ઇન્દ્રિયજન્ય નથી. ભગવાન્‌નાં દર્શન થયા છતાં જ્યાંસુધી સર્વ ઇન્દ્રિયોથી ભગવાન્‌નો સાક્ષાત્ અનુભવ થતો નથી, ત્યાંસુધી શાન્તિ થતી નથી તેથી સાક્ષાત્કાર માત્ર કાંઇ ત્યાં ફ્લ નથી. (એ બાબત વેણુગીતમાં भगवता सह संलापः વિગેરે કારિકાઓમાં સ્પષ્ટ કહી છે). "દર્શન આપીને ક્ષણે ક્ષણે મનમાં કામદેવ ઉત્પન્ન કરો છો" એ વાક્યથી દર્શન તો આગળ થવાના ભોગમાં ઉપયોગી હોવાથી તે અંગ અથવા ગૌણ છે, જેમ શેરડીનો સાંઠો રસના સંબન્ધને લીધે ભક્ષ્ય છે, તેમ ભગવદાનન્દના કાંઇક અંશના સંબન્ધને લીધે બીજા ભગવદ્રૂપો ભજન કરવા યોગ્ય થાય છે. એ આશયથી इक्षु (શેરડી)નું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. કેવલરસાત્મક પ્રભુ પોતે હમણાં જ પ્રકટ થયા, તેથી હમણાંની પહેલા તે તે પક્ષો એટલે યજ્ઞ કરવા, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા વિગેરે કર્તવ્ય હતા પણ હવે તો કેવલરસાત્મક પ્રભુ પ્રકટ થવાથી હવે તે કોઇ પણ કર્તવ્ય રહ્યા નથી.

લે૦:– बीजाभावात् સત્વબીજ જે ભગવાન્‌નું સામ્મુખ્ય કરાવે તેના અભાવથી. तज्ञ

સુ૦:- જ્ઞાનવાળા ભગવાન્‌થી વિમુખ થવામાં શું હેતુ છે, તેનો ઉત્તર नूनं भगवतः એ શ્લોકથી કહે છેઃ—

नूनं भगवतो माया मायिनामपि मोहिनी ।
यद् वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजाः ॥ ४० ॥

ભગવાનની માયા નક્કી માયાવીઓને પણ મોહ કરનારી છે, કેમ કે આપણે મનુષ્યોના ગુરુઓ દ્વિજો આપણા સ્વાર્થમાં જ મોહ પામ્યા છીએ. ૪૦.

સુ૦:- માયાથી પૂર્વે રહેલું જ્ઞાન વિગેરે ઢાંકી દેવામાં આવે છે, અને તેથી માયાવડે મૂલ જ્ઞાન આચ્છાદન થવાના હેતુથી જે શિષ્યો પ્રાકૃત અથવા લૌકિકજ્ઞાનવાળા હોય છે, તેમનું તે લૌકિક જ્ઞાન આચ્છાદન કરીને પછી નવું જ્ઞાન તેમનામાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. જો એમ ન કરે તો પૂર્વના લૌકિક જ્ઞાનના વિરોધને લીધે નવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન જ ન થાય, માટે સર્વે ગુરુઓ માયાવી છે. અહીં ભગવાનની માયાથી ઉલટું જ થઈ ગયું, તે ગુરુઓએ પોતાની માયાથી પોતાની બુદ્ધિને જ આચ્છાદન કરી અને પ્રાકૃતબુદ્ધિને ગ્રહણ કરી, તે કહે છે કે ખરેખર ભગવાનની માયા માયાવીઓને પણ વ્યામોહ કરે છે, કે જેથી કરીને આપણે જે લોકોના ગુરુઓ છીએ, અને પ્રાકૃત બુદ્ધિને આચ્છાદન કરીને આપણી બુદ્ધિનું દાન કરીએ છીએ, તે આપણે આપણી જ બુદ્ધિનું આચ્છાદન કર્યું, અને પ્રાકૃત બુદ્ધિનું ગ્રહણ કર્યું. ભગવાનની માયાનું એ કાર્ય છે, કે પ્રાકૃત બુદ્ધિમાં લૌકિકત્વનું આચ્છાદન કરીને અલૌકિકત્વનું ગ્રહણ કરાવે છે, નહિ તો ભગવાન્ અથવા ભગવત્‌શાસ્ત્ર કેમ ગ્રહણ કરાય, અથવા ભક્તિ કેમ ગ્રહણ કરાય ? કેમ કે જો પ્રાકૃત જ્ઞાન આચ્છાદન ન થયું હોય તો તે ભગવાન્, ભગવત્‌શાસ્ત્ર અને ભક્તિનો અટકાવ કરે. સ્વાભાવિક પ્રાકૃત જ્ઞાનને ભક્તિ નાશ કરવાને સમર્થ નથી, કારણ કે તે બહુ સૂક્ષ્મ (કોમલ) હોય છે, તેથી જ્યારે ગુરુની માયાથી તે પ્રાકૃત જ્ઞાનનું આચ્છાદન થાય, અને અલૌકિક જ્ઞાન સંપન્ન (પ્રાપ્ત) થાય, અને તે અલૌકિક જ્ઞાન પણ જ્યારે સ્થિર થાય, ત્યારપછી ભગવાનની માયાથી આચ્છાદિત થવાથી ઉત્પન્ન થયલું પ્રાકૃત જ્ઞાન મૂલવિનાનું હોય છે, તેને ભગવત્‌શાસ્ત્રથી અથવા ભક્તિથી દૂર કરીને પોતાનું જ્ઞાન ત્યાં સ્થાપવામાં આવે છે; તેથી ભગવાનની માયા માયાવીઓને પણ વ્યામોહ કરનારી છે એ નિશ્ચય છે. એમાં પૂર્વપક્ષ(શંકા)નો સંભવ જ નથી. શ્લોકમાં દ્વિજપદ મુક્યું છે, તે દ્વિજપદથી પોતાનું સંબોધન કહ્યું છે, કેમ કે આધિદૈવિકની વિમુખતાને લીધે યજ્ઞ સિદ્ધ થયો નથી એટલે શુક્લ, સાવિત્ર, યાજ્ઞિક વિગેરે પદો તેમને લાગુ પડતાં નથી.

લે૦:- अतः ये વિગેરે. માયાથી મૂલ જ્ઞાન ઢંકાઇ જાય છે, તેથી પ્રાકૃત એટલે લૌકિક જ્ઞાનવાળા. अन्यथा भगवानिति પ્રાકૃત બુદ્ધિમાં પ્રાકૃતપણાનું આચ્છાદન ન કરાય તો. ज्ञानेन પ્રાકૃત જ્ઞાનથી.

સુ૦:- વળી अहो એ શ્લોક કહે છેઃ—

अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्‌गुरौ ।
दुरन्तं भावं योऽविध्यन् मृत्युपाशान् गृहाभिधान् ॥

જુઓ, કે જે ભાવથી ઘર નામના મૃત્યુપાશ પણ છેદાઈ ગયા.*

સુ૦:- અહો એ આશ્ચર્યના અર્થમાં છે. જે પુરુષોમાં દુર્લભ છે તે સ્ત્રીઓમાં થયું એ આશ્ચર્ય છે. ભાવને જુઓ. ઘુણાક્ષરન્યાયેન એટલે જેમ લાકડાં કોરીને જંતુઓ અક્ષર જેવા આકાર કરે છે, એ કાંઇ સમજીને કરતાં નથી તેમ આ ભાવ પણ કોઇકવાર થઈ ગયો હોય, એમ શંકા થાય તે दुरन्तम् પદથી દૂર કરે છે. એ ભાવ અન્તવિનાનો પુષ્કળ છે. શંકા-સ્ત્રીઓને પુરુષોમાં ભાવ થાય છે જ, એમાં આશ્ચર્ય શું ? ઉત્તર-આ ભાવ કૃષ્ણ જે સદાનન્દ છે, અને જગદ્ગુરુ છે, તેનેવિષે થયો છે. (સામાન્ય પુરુષનેવિષે થયો નથી). સ્ત્રીઓને કામી પુરુષોનેવિષે જ ભાવ થાય છે. ભગવાન્‌નેવિષે કાંઇ ભાવ થતો નથી, અને અહીં તે થયો તે આશ્ચર્ય છે. શંકા-ભગવાન્‌નેવિષે એવો ભાવ થયો તેમાં શું થયું ? સમાધાન-જે ભાવથી ઘર નામ છે જેનું એવા મૃત્યુના બન્ધનો છેદી નાંખ્યા, તે ભાવ અથવા ભક્તિને જુઓ.

સુ૦:- શંકા-આ યજ્ઞનું મુખ્ય ફલ ન થયું તો પણ ઉત્તરમીમાંસાના ન્યાયથી ચિત્ત-શુદ્ધિ તેનાથી થાય તેથી ધિક્કાર અનુચિત છે, તેનો ઉત્તર-नासाम् એ શ્લોકથી કહે છે:-

नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि ।
न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रिया शुभाः ॥ ४१ ॥

એમને દ્વિજાતિનો સંસ્કાર જનોઈ નથી, ગુરુકુલનેવિષે વેદાધ્યયનમાટે નિવાસ પણ નથી, કોઈ પ્રકારનું તપ એમણે કર્યું નથી, આત્મવિચાર પણ એમણે કર્યો નથી, શૌચ પણ પાળ્યું નથી, અગ્નિહોત્ર વિગેરે શુભ ક્રિયાઓ પણ કરી નથી. ૪૧.

સુ૦:- આ સ્ત્રીઓને દ્વિજાતિનો સંસ્કાર નથી. સંસ્કારોને લીધે સ્ત્રીઓને એવો ભાવ નથી થયો, તે અન્વય અને વ્યતિરેક વ્યભિચારથી જણાવે છે, કે સંસ્કારરહિત આ સ્ત્રીઓને આ ભક્તિ થઈ (એ વ્યતિરેક વ્યભિચાર), અને સંસ્કારવાળા જે આપણે તેમને એ ભાવ થયો નહિ (એ અન્વય વ્યભિચાર) એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે, કે આ સ્ત્રીઓને દ્વિજાતિનો સંસ્કાર જે જનોઈ તે નથી. વળી વેદાધ્યયનનેમાટે ગુરુકુલમાં રહ્યાં નથી. એમને તપ એટલે સ્વધર્મ નથી, શ્રૌતસ્માર્ત કર્મો એમણે કર્યાં નથી, ઇન્દ્રિયનું દમન એમણે કર્યું નથી, સ્નાન વિગેરેથી ક્લેશ સહન કર્યો નથી, આત્મવિચાર પણ એમણે કર્યો નથી, શૌચ વિગેરે પણ એમણે પાળ્યું નથી, અગ્નિહોત્ર વિગેરે શુભ ક્રિયાઓ પણ કરી નથી.

સુ૦:- એ પ્રમાણે ભક્તિના અધિકરણ એટલે સ્થાનરૂપ પત્નીઓનેવિષે સાધન-ના અભાવનું નિરૂપણ કરીને अथापि એ શ્લોકથી ભક્તિ કહે છે.

अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।
भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्काराद्दिमतामपि ॥ ४२ ॥

એમ હોવા છતાં પણ ઉત્તમ પુરુષો જેનું કીર્તન કરે છે એવા કૃષ્ણ, જે

* આ શ્લોક અને તેનું વ્યાખ્યાન કોઇક પ્રતમાં હોવાથી અહીં આપ્યું છે. તે વધારાનો

યોગેશ્વરોના પણ નિયંતા છે, તેમનેવિષે આ સ્ત્રીઓને દૃઢ ભક્તિ છે, અને આપણે જો કે સંસ્કાર વિગેરેથી સિદ્ધ છીએ, છતાં આપણને તે ભક્તિ નથી. ૪૨.

સુ૦:- શંકા—આ ભક્તિના સાધન કાંઇ સંસ્કાર નથી, જેમ જારનેવિષે સ્નેહ થાય તેમાં શુભ સંસ્કાર સાધન કે કારણ નથી તેમ. એ શંકાનું નિવારણ **उत्तमश्लोके** એ પદથી કરે છે. ઉત્તમ એટલે વ્યાસ, વાલ્મીકિ, પરાશર વિગેરે જેનું કીર્તન કરે છે તે ભગવાન્. આથી ભગવાન્નેવિષે પ્રમાણનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. પ્રમેયનો ઉત્કર્ષ **कृष्णे** એ પદથી કહે છે. **कृष्ण** એ પદથી ભગવાન્માં ફલનો પણ ઉત્કર્ષ કહ્યો. **योगेश्वरेश्वरे** એ પદથી સાધનનો ઉત્કર્ષ કહે છે. યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વર એટલે નિયંતા, તેનેવિષે ભક્તિ. તે ભક્તિ પણ દૃઢ. પતિ વિગેરેએ અટકાવ કર્યા છતાં જે નાશ ન પામે એવી તેલની ધારાના જેવી નિરંતર ચાલુ સર્વથી અધિક ભક્તિ. અન્વયનો વ્યભિચાર **न च अस्माकम्** એ પદથી કહે છે. ઉડતાલીશ સંસ્કારવાળા જે આપણે છીએ તેને એ ભક્તિ નથી.

લે૦:- **अष्टचत्वारिंशत्** (ઉડતાળીશ) વગેરે. હાલમાં બીજા સંસ્કારો નહિ હોવા છતાં, ઉત્તમ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે તેથી પૂર્વ જન્મનેવિષે તે સંસ્કારો સિદ્ધ થયલા હોવા જ જોઇએ.

સુ૦:- શંકા—આ સ્ત્રીઓને જન્માંતરોને વિષે સંસ્કારો સિદ્ધ થયલા હોવા જ જોઇએ, કારણ કે એઓ ચર્ષણિ શક્તિવાળાં છે. જો એમ ન હોત તો ધણીનો પરિત્યાગ તેઓ કરી શકત નહિ. માટે ગોપિકાઓની માફક પૂર્વજન્મને વિષે તેઓ પણ પુરુષો જ હોવા જોઇએ, વળી 'હજારો જન્મનેવિષે તપ, ધ્યાન અને સમાધિ વગેરેથી જે પુરુષોનાં પાપ ક્ષીણ થઈ ગયાં છે, તેમને જ કૃષ્ણનેવિષે ભક્તિ થાય છે' એવું વાક્ય હોવાથી તેમને બહુ જન્મના સંસ્કારો થયા નહિ હશે એવી શંકા કરીને આશ્ચર્યથી તે શંકાનું સમાધાન **ननु** એ શ્લોકથી કરે છે:—

ननु स्वार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया ।
अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः ॥ ४३ ॥

ખરેખર આપણે જેઓ સ્વાર્થ એટલે ભગવત્સેવામાં વિમૂઢ છીએ, અને ઘરની ઇચ્છાથી પ્રમત્ત છીએ, તેને અહો કેવું આશ્ચર્ય કે ગોપોના વાક્યથી (આપણી પૂર્વ સ્થિતિનું) ભગવાને સ્મરણ કરાવ્યું. સત્પુરુષોની ગતિ તો ભગવાન્ છે. ૪૩.

સુ૦:- **ननु** એટલે નિશ્ચય, એ કોમલ સંબોધન છે. ખરેખર એમ જ હોવું જોઇએ. સ્વાર્થમાં વિમૂઢ અને ઘરની ઇચ્છાથી પ્રમત્ત એવા જે આપણે તેમને ભગવાને ગોપોના વાક્યોથી પૂર્વસ્થિતિનું સ્મરણ કરાવ્યું. પહેલાં આપણે પણ ભગવદીય જ હતા, પછી આપણામાં દૈત્યના આવેશથી અને દૈત્યરાજાના દેશમાં રહેવાથી, દૈત્યરાજાઓના રક્ષણનીચે હોવાથી, તેમના અન્નના ભોજનથી, આપણે આપણું ભગવદીય સ્વરૂપ ભુલી ગયા, તેને ભગવાને ગોપોના વાક્યોના બહાનાથી સ્મરણ કરાવ્યું. નહિતો શું ભગવાન્ બીજાનું અન્ન માગે? વળી આપણને પોતાના જ (ભક્ત તરીકે) જાણે છે. આ આશ્ચર્ય છે કે માત્ર વાક્યથી આપણને જ્ઞાન કેવી રીતે થયું. ભગવાન્નું સામર્થ્ય તો અલૌકિક છે. **अहो** એ પદથી તેનું અનુકરણ સૂચવે છે. આથી આગળ કહેલા બધા પૂર્વપક્ષો દૂર કર્યા. આ સ્ત્રીઓ પણ ભગવાન્ની પોતાની દાસીઓ છે, અને આપણે દાસ છીએ, એમાં

ભગવત્સેવા તેમાં આપણે વિમૂઢ છીએ. ઘરની ઇચ્છા એટલે ઘરના કાર્યની ચિન્તાવાળા છીએ, અને ઘરના ધર્મો જ પાળવાવાળા છીએ, તેમાં પણ તેની ચિન્તાથી પ્રમત્ત થયલા છીએ, અથવા ભગવત્સેવામાં બેદરકાર થયા છીએ, તેથી પોતાના સેવકોને ભગવાને સ્મરણ કરાવ્યું. સાક્ષાત્ ઉપદેશનો અધિકાર આપણને નથી, એમ માનીને ગોપોના વાક્યોથી સ્મરણ કરાવ્યું, તેમ કરવાનું કારણ એ છે કે સત્પુરુષોની ગતિ (આશ્રય) આ ભગવાન્ છે. જો ભગવાન્ ઉપેક્ષા કરે, તો સત્પુરુષોનો નાશ જ થાય.

લેં૦:– चर्षणयः (ચર્ષણિ શક્તિવાળાં) વગેરે. यज्ञपत्न्यस्तथापरे એ વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે તેવી લીલાના વિષય હોવાથી ભગવાનની સાથે રમણ કરી શકે તેવી શક્તિવાળાં તેઓ હતાં.

સુ૦:– ભગવાન્ યાચના કરે તે બીજી કોઇ રીતે ઘટતું નથી, તેથી આ સર્વ (ઉપર કહેલું) કલ્પના કરીને કહ્યું, યાચના બીજી કોઇ રીતે ઘટતી હશે એમ કલ્પીને તેનો અન્યથા એ શ્લોકથી પરિહાર કરે છેઃ—

अन्यथा पूर्णकामस्य कैवल्याद्याशिषां पतेः ।
ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद् विडम्बनम् ॥ ४४ ॥

જો એમ ન હોય તો ભગવાન્ જે પૂર્ણકામ છે, કૈવલ્યથી શરૂ થતા સર્વ આશિષ્‌ના પતિ છે, તેમને આપણે જે દાસ છીએ, તેમનું શું પ્રયોજન છે? આ યાચના કાંઇ ભગવાનની ખરી યાચના નથી, પણ અનુકરણમાત્ર છે. ૪૪.

સુ૦:– ભગવાન્‌ને તો કશાની અપેક્ષા નથી. ભગવાન્‌ને કાંઇ દુઃખ નથી, કે જેની નિવૃત્તિ અથવા તો દુઃખનિવૃત્તિના સાધનની અપેક્ષા હોય. વળી ભગવાન્ પૂર્ણકામ હોવાથી તેમને કાંઇ સુખ પ્રાપ્ત કરવાની અપેક્ષા નથી, કે સુખપ્રાપ્તિ કરવાના સાધનની પણ અપેક્ષા નથી. તેમને તો જે જે કામો ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૂર્ણ (સિદ્ધિસહિત જ) ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે કામો કાંઇ લૌકિક કામોની માફક વિષયોથી પૂરાતા નથી, પણ ઉત્પન્ન થતી વખતે જ પૂર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે કામો નિત્યવિષયવાળા હોય છે, એમ હોવાથી આ જે અન્નકામના ભગવાન્‌ને વિષે પ્રકટ થઈ, તે અન્નસહિત જ પ્રકટ થઈ, તેથી અર્થ સિદ્ધ હોવાથી (અન્નસાથે કામના ઉત્પન્ન થયલી હોવાથી) બીજા પાસે અન્ન માગવું એ યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે, પણ જો ભગવાન્‌ને બીજો કોઇ હેતુ હોય તો સિદ્ધ અર્થ (અથવા સિદ્ધ અન્ન) દૂર કરીને તે પ્રાપ્ત કરવાને બીજું સાધન કરે છે, અથવા તો અન્ન પ્રાપ્ત કરવાને પોતાનીપાસે કાંઇ સાધન નથી એમ બોધ કરે છે, તેથી આ યાચનાનું ફલ આપણને પ્રબોધ કરવો (આપણું દાસત્વ અને ભક્તત્વ જે પ્રથમ હતું તે જણાવવું) એ જ છે. વળી ભગવાન્ કૈવલ્યથી શરૂ થતા આશીર્વાદોના પતિ છે. કૈવલ્ય એટલે કેવલતા. શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેની નિવૃત્તિ થઇને કેવલ આત્માથી સ્થિતિ રહે તે કેવલતા, અન્યથા રૂપનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપનેવિષે પાછી સ્થિતિ થવી એટલે કૈવલ્ય* એ પ્રથમ ફલ છે, તેની પહેલાં તો દુઃખ જ હોય છે, માટે કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થયાપછી સ્વરૂપથી ભગવાનનું ભજન થાય, પછી આનન્દનો આવિર્ભાવ થાય, પછી ભગવાન્‌નેવિષે પ્રવેશ થાય અથવા તો ભગવાન્‌નેવિષે ભક્તિ થાય, પછી ભગવદીય ધર્મો કે જે ભગવાન્‌ની આજ્ઞારૂપ છે તે, અર્થ જે ભગવદીય હોય છે તે, કામ જે ભગવદીય હોય છે તે, એ પ્રમાણે કૈવલ્યથી

* આ પંક્તિની વ્યાખ્યા સામાન્ય રીતે સર્વ પ્રકારે સંભવ છે

શરુ થતા આશીર્વાદ અથવા શુભ પદાર્થો, તે સર્વના ભગવાન્ પતિ એટલે દાતા અથવા નિયામક છે. આ પ્રમાણે ભગવાન્ સર્વ આશિષ્‌ના દાતા અને નિયામક હોવાથી ગોપોને ક્ષુધા લાગે જ નહિ, અને તેઓ તે નિવારણ કરવાની પ્રાર્થના પણ કરે નહિ. વળી ભગવાન્ લોકોને કૈવલ્યથી શરુ થતા આશિષ્‌ના દાન કરનાર હોવાથી આ ગોપોને સંઘાત અથવા શરીરમાં જોડે જ શું કરવા કે જેથી તેમને ક્ષુધા લાગે? માટે ક્ષુધા ઉત્પન્ન કરીને અન્ન પોતાની પાસે હોવા છતાં તે નહિ આપીને આપણને આપણી પૂર્વ સ્થિતિનું ભાન કરાવવાને માટે જ ભગવાને ગોપોને અહીં મોકલ્યા. વળી આપણે જે નિયમ્ય અથવા દાસ છીએ તેનું ભગવાન્‌ને શું પ્રયોજન? આપણે દાસ હોવાથી દાસનું અન્ન કાંઇ ભગવાન્ ભોગ કરે? દાસોને તો ભગવાન્ આપે, (દાસનું કાંઇ લેવાય નહિ). કોઇ મોટા રાજાની એક દિવસમાત્રની વ્યવસ્થા કોઈ દાસ કરી શકતો નથી. એવા ભગવાન્‌ની આગળ આપણે તેમનું શું કરી શકવાના છીએ? માટે ભગવાન્ જે યાચના કરે છે, તે તો અનુકરણ માત્ર કરે છે, અને તે અનુકરણ રસની ઉત્પત્તિને માટે કરે છે, એ વાત નક્કી છે. નટ યોગીના ભાવનું પ્રદર્શન કરાવે છે, તેમાં તેને રસ ઉત્પન્ન કરવાસિવાય બીજું કાંઇ પ્રયોજન નથી, તેમ ભગવાને જે યાચનાનું અનુકરણ કર્યું તે આપણને ઉદ્‌બોધ કરવાને માટે જ કર્યું, (બીજું કાંઇ પ્રયોજન નથી).

યો૦:- कैवल्याद्याशिषां पतेः વગેરે. કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી, સ્વરૂપથી એટલે શુદ્ધ જીવરૂપથી, ભગવાન્‌નું ભજન થાય, પછી જે આનન્દ ઢંકાઈ ગયો છે, તેનો આવિર્ભાવ થાય, પછી બે પક્ષ પડે છે. ૧, મર્યાદાભક્તોનો ભગવાન્‌નેવિષે પ્રવેશ થાય છે. ૨. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને ફલરૂપ ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે. તેથી કરીને ભગવાન્‌નેવિષે પ્રવેશ અથવા ભક્તિ એમ કહ્યું. અહીં આ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. કૈવલ્ય એ ધર્મ વિગેરે સર્વ પુરુષાર્થનો અન્ત છે, એમ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, પણ શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં તો એમ કહ્યું છે કે 'ભગવાન્ કૈવલ્યથી શરુ થતા આશીર્વાદ અથવા પુરુષાર્થના પતિ છે', તેથી કૈવલ્ય એટલે પ્રથમ કક્ષા અથવા પુરુષાર્થની શરુઆત થઈ, તેનું સ્વરૂપ શ્રીસુબોધિનીજીમાં कैवल्यम् એટલે કેવલતા એટલે સંઘાતની નિવૃત્તિથી શરુ કરીને कामाः ત્યાં સુધીમાં વિવેચન કર્યું. તેથી શ્રુતિમાં જે નિરૂપણ કર્યું છે કે કૈવલ્ય જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ज्ञानात् एव हि कैवल्यम् તે ખરું છે, તો પણ તેથી કરીને ભકિતની કાંઇ ક્ષતિ અથવા હાનિ થતી નથી, સંઘાત અથવા શરીરની નિવૃત્તિથી કેવલ સ્થિતિરૂપ જે કૈવલ્ય તે જ્ઞાનથી જ થાય છે. કારણ કે કૈવલ્યજ્ઞાન એ અધ્યાસનું નિવારણ કરે છે, પણ કૈવલ્યમાત્ર પરમ-પુરુષાર્થ નથી. કૈવલ્ય તો પ્રથમ કક્ષા અથવા શરુઆત છે, તેથી જ શ્લોકમાં कैवल्याद्याशिषां पतेः એમ પદો મુકયાં છે. પરમ પુરુષાર્થ તો પુરુષોત્તમના નિત્યલીલાધામમાં પ્રવેશ છે, તે તો પુરુષોત્તમના અનુગ્રહથી ઉત્પન્ન થતી પુષ્ટિભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ગીતા અ૦ ૧૮ શ્લો૦ ૫૬માં કહ્યું છે કે 'મારા પ્રસાદથી પરા શાન્તિ અને શાશ્વત અથવા નિત્યધામ પ્રાપ્ત કરશે.' આથર્વણિક ગોપાલતાપનીય વિગેરે ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે, કે 'ભગવાન્ એક છે સર્વને વશ કરવાવાળા છે, સર્વ સ્થલે છે, કૃષ્ણ એટલે ફલરૂપ છે, પૂજા કરવા યોગ્ય છે, એક છતાં બહુ પ્રકારે પ્રકાશે છે, તે સિંહાસનપર બિરાજેલાને જે નિત્ય ભજે છે તેને જ શાશ્વતી એટલે નિત્યસિદ્ધિ થાય છે, બીજા કોઈને થતી નથી.' અહીં भज् ધાતુથી સેવા સમજવી, કારણ કે भज ધાતુનો અર્થ સેવા છે ...

છે કે શાશ્વત અથવા નિત્યસ્થાનને પ્રાપ્ત કરશે' અને ગોપાલતાપનીય ઉપનિષદ્‌માં કહ્યું છે કે 'શાશ્વતી એટલે નિત્યસિદ્ધિ તેમને પ્રાપ્ત થશે' એ બન્નેમાં શાશ્વત સ્થાનથી અને શાશ્વતી સિદ્ધિથી એમ સમજવું કે ભક્તોને નિત્યલીલાધામમાં પ્રવેશરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમ કે શાશ્વત પદનો અર્થ નિત્ય છે.

સુ०:- શંકા-ભગવાન્ જો કે પૂર્ણ છે, તો પણ અવતાર લઈને લીલાથી નટનીમાફક લૌકિકકાર્ય કરે છે, તેથી (નટની માફક) યાચના કરે, તે તો યુક્ત જ છે, તેનું સમાધાન हित्वान्यान् એ શ્લોકથી કહે છે:—

हित्वान्यान् भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशयासकृत् ।
आत्मदोषापवर्गेण तद्याच्ञा जनमोहिनी ॥ ४५ ॥

લક્ષ્મી ચરણસ્પર્શની આશાથી બીજાનો ત્યાગ કરીને વારંવાર પોતાનો ચાંચલ્યદોષ દૂર થાય અને ફરીથી ઉત્પન્ન જ ન થાય એવી રીતે વારંવાર ભગવાન્‌ને ભજે છે, તે ભગવાન્ યાચના કરે તે મનુષ્યોને મોહ કરવા માટે જ. ૪૫.

સુ०:- જો ભગવાન્‌ને યાચના કરવી જ હોય તો લક્ષ્મીને જ શામાટે ન કહે? (લક્ષ્મીની જ યાચના શામાટે ન કરે?). ભિક્ષુકો પાસે યાચના શામાટે કરે? એમ ન માનવું કે લક્ષ્મી બીજા કાર્યમાં ગુંથાયલી હતી તેથી તેની યાચના ન કરી, કેમકે તે લક્ષ્મી તો બીજા સર્વને છોડીને વારંવાર ભગવાનને જ ભજે છે, અને તે પણ વળી ભગવાનના ચરણસ્પર્શની આશામાત્રથી ભજે છે, તે લક્ષ્મીને જો ભગવાન્ કાંઈ પણ આજ્ઞા કરે તો લક્ષ્મી પોતાને કૃતાર્થ માને (અને તરત ભગવાન્‌નું તે કાર્ય કરી આપે), એવી લક્ષ્મીને છોડીને બીજાની પાસે યાચના કરે તેમાં બીજો કાંઈ હેતુ જ હોવો જોઈએ. શંકા— લક્ષ્મીમાં ચંચળતા છે, તેથી તે સમયે ત્યાં નહિ હોય, (તેથી આપણી પ્રાર્થના કરી), એમ જો કહો તો તેનો ઉત્તર आत्मदोषापवर्गेण એ શબ્દોથી કહે છે. પોતાનો દોષ જે ચાંચલ્ય તે દૂર થાય અને ફરી ઉત્પન્ન ન થાય એવી રીતે ભજે છે. ભગવાનના સેવકોનો ધર્મ આવો જ છે. શંકા—લોકો પહેલાં પણ કહેતા હતા કે ભગવાને બલિપાસે ભિક્ષા માગી, તેમ હમણાં પણ માગી હશે? સમાધાન—એ ભિક્ષા જનને મોહ કરનારી જ છે (વસ્તુતઃ એ ભિક્ષા છે જ નહિ). નહિ તો પોતાના શરીરનેવિષે ત્રૈલોક્યનું દર્શન કરાવ્યું, તે વ્યર્થ થઈ જાય. બલિને તો એમ જણાવ્યું કે મારીપાસે સિદ્ધ જ છે, (આખું ત્રૈલોક્ય મારા શરીરમાં છે), તેથી હું જે યાચના કરું છું તે વસ્તુતઃ યાચના છે જ નહિ, પણ લોકોને તો મોહ માત્ર થયો કે ભગવાને બલિની યાચના કરી.

देशः कालः पृथग् द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोग्नयः ।
देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ ४६ ॥

દેશ, કાલ, જુદું જુદું દ્રવ્ય, મંત્ર, તંત્ર, ઋત્વિજ્, અગ્નિ, દેવતા, યજમાન, યજ્ઞ અને ધર્મ એ સર્વ ભગવદ્‌રૂપ જ છે. ૪૬.

સુ०:- વળી દેશ વિગેરે સર્વ ભગવદાત્મક જ છે, એમ હોવાથી તેને દાન નહિ આપવં એવી બદ્ધિ થવી તે મોહ પામ્યાવિના કેમ થાય? માટે આ જે યાચના તે મોહ

સર્વ પદાર્થો ભગવદાત્મક છે, એમ જણાય છે, તો પણ આપણને જે મોહ થયો, તે ભગવાન્‌ની યાચનાથી જ થયો.

સુ૦:- તે જ પુરુષરૂપ આ જગત્ છે, એ ખરી વાત છે, તો પણ એવા ને પુરુષને પણ તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી, દાન તેને ન આપવું તે ઉચિત છે, એવી શંકા થાય તેનો ઉત્તર **स एष** એ શ્લોકથી કહે છે:—

स एष भगवान साक्षाद् विष्णुर्योगेश्वरेश्वरः।
जातो यदुष्वित्यशृण्म ह्यपि मूढा न विद्महे ॥ ४७ ॥

તે જ આ ભગવાન્ છે, સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે, યોગેશ્વરોના સ્વામી છે, તે યદુઓમાં પ્રકટ થયા છે. એમ આપણે સાંભળ્યું છે, છતાં આપણે મૂઢ હોવાથી તેમને ઓળખતા નથી. ૪૭.

સુ૦:- તે પુરુષ તે જ આ ભગવાન્ છે, અને તેનાથી પણ અધિક છે, (કેમકે) તે પુરુષોત્તમ છે, વળી આ સાક્ષાત્ આધિદૈવિક યજ્ઞ, વિષ્ણુ છે. બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું એવો આપણો સંકલ્પ હોય તો પણ આ યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વર એટલે સ્વામી છે, એવા પુરુષ પુરુષોત્તમ યદુઓને વિષે પ્રકટ થયા છે, એવું આપણે સાંભળ્યું છે, તથાપિ પૂર્વ સંસ્કારના લોપ થવાને લીધે આપણે વિશેષ રીતે મૂઢ થઈ ગયા છીએ, તેથી ભગવાન્‌ને આપણે ઓળખતા નથી, એ પ્રમાણે પોતાના અપરાધનું સમર્થન કર્યું.

યો૦:- **साक्षादयं यज्ञः** વિગેરે. જો યજ્ઞ એ જ પરમેશ્વર છે, એવી આપણી બુદ્ધિ હોય, તોપણ આપણે આ શ્રીકૃષ્ણની જ આરાધના કરવી જોઇએ, કારણ કે આધિદૈવિક યજ્ઞરૂપ એ જ છે, અને આધિદૈવિક યજ્ઞ એ વિષ્ણુ છે, શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'યજ્ઞ નિશ્ચય વિષ્ણુ છે.' બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવાને માટે જ અન્ન અપાય, બીજાઓને અપાય નહિ, તો પછી ગોપોને કેવી રીતે અપાય એવી શંકા થાય તો કહે છે કે "**एको विष्णुः महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः त्रीन लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विश्वभुगव्ययः**" અર્થ 'એક વિષ્ણુ એક મોટો ભૂત અથવા પ્રાણી છે, અને તેમાંથી અનેક પ્રાણીઓ જુદાં થયાં છે, એ ભૂતાત્મા ત્રણ લોકોને વ્યાપ્ત થઇને ભોગ કરે છે. એ સર્વનો ભોગ કરનાર છે, અને એમાં કાંઇ પણ ફેરફાર થતો નથી.' એ પદ્યમાં પણ વિષ્ણુ શબ્દ આ શ્રીકૃષ્ણનો જ વાચક છે, તેથી એ શ્રીકૃષ્ણને માટે ગોપોને અન્ન આપવું જ જોઇએ.

સુ૦:- તે અપરાધની ક્ષમા કરાવવાને માટે **नमः** એ શ્લોકથી નમસ્કાર કરે છે. અહીં વચમાં એક શ્લોક **विगीतः** એટલે પ્રક્ષિપ્ત છે તેનું પણ વાખ્યાન કરવામાં આવે છે:-

अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रियः।
भक्त्या यासां मतिर्जाता अस्माकं निश्चला हरौ ॥ ४८ ॥

અહો આપણે બહુ કૃતાર્થ છીએ, કે જેમને આવી સારી સ્ત્રીઓ મળી છે, જેમની ભક્તિથી આપણી મતિ હરિનેવિષે નિશ્ચલ થઈ. ૪૮.

સુ૦:- **अहो** એ આશ્ચર્યના અર્થમાં છે, આપણે એમ બહુવચન પોતાની પ્રશંસાના અર્થમાં છે. **धन्यतमाः** એટલે કૃતાર્થ છીએ કે આપણી સ્ત્રીઓ એવી સારી છે, કે જેમની

नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
यन्मायामोहितधियो भ्रमामः कर्मवर्त्मसु ॥ ४९ ॥

તમને ભગવાનને, કૃષ્ણને જેમની મેધા અકુણ્ઠિત છે, તેમને નમસ્કાર છે. જેમની માયાથી બુદ્ધિ મોહિત થવાથી અમે કર્મમાર્ગમાં ભમ્યા કરીએ છીએ. ૪૯.

સુ૦:– અપરાધને લીધે દીનતા આવવાથી ભગવાન્ પ્રકટ થયા એમ જણાય છે, નહિ તો તુભ્યમ્ એટલે તને, જે હાજર છે તેને એમ ન કહેત, આથી તેમનો અપરાધ દૂર થયો એમ નિશ્ચય થાય છે, તે ભગવાન્ના છ ગુણો જોઇને નમસ્કાર કરતા भगवते એમ શબ્દ વાપરે છે. જે ભગવાનનું દર્શન થાય છે, ને જે દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ છે, તે બેનો ભેળસેળ ન થાય તે જણાવવાને भगवते પદ મુકયું છે. સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ થયું છે. તે જણાવવાને કૃષ્ણપદ મુકયું છે. એમની પૂર્ણજ્ઞાનશક્તિ જોઇને કહે છે કે જેની બુદ્ધિ કુણ્ઠિત નથી એવા તમો છો, જો કે ભગવત્ શબ્દથી જ નિત્યજ્ઞાનપણું પ્રાપ્ત થાય છે (ભગવાન્ના છ ગુણોમાં જ્ઞાન પણ નિત્ય છે), તોપણ જેમ 'सर्वस्य ईशानः' એ શ્રુતિથી ભગવાન્માં સાધારણ ઐશ્વર્ય કહ્યું છે, એમ 'सर्वज्ञ' એ શ્રુતિથી તેવું સાધારણ જ્ઞાન भगवते પદથી કહેવામાં આવે છે, એમ હોવાથી "મારાસિવાય તે ભકતો બીજુ કાંઇ જાણતા નથી અને હું પણ તે ભક્તોસિવાય બીજું કાંઇ પણ જાણતો નથી" એ વાકયથી કેવલ ભકતવિષયનું 'તે ભકત મારા છે' એવું જે જ્ઞાન તે પુષ્ટિમાર્ગીય છે, તે અહીં મેધા શબ્દથી કહેવાય છે. એવું ભગવાન્નું આપણા વિષયનું જ્ઞાન પહેલાં હતું, વચમાં આપણે જો કે બહિર્મુખ થવા છતાં ભગવાન્નું તે જ્ઞાન અકુણ્ઠિત હોવાથી તે જ્ઞાનને લીધે ભગવાને આપણી યાચના કરીને આપણને પ્રબોધ કર્યો પણ આપણી ઉપેક્ષા કરી નહિ. વળી આપણને આ અપરાધ ભ્રાન્તપણાને લીધે થયો હતો એમ નથી, તે જણાવવાને ભ્રમ પણ તમે જ કર્યો એમ કહે છે. यन् माया એ પદથી ભગવાન્ની માયાને લીધે જ આપણી બુદ્ધિ મોહિત થવાથી કર્મમાર્ગનેવિષે આપણે ભ્રમણ કરીએ છીએ, નહિ તો જ્ઞાનમાર્ગમાં અથવા તો ભકિતમાર્ગમાં આપણી મતિ થાત, અથવા તો શુદ્ધ વૈદિક કર્મમાં આપણી મતિ થાત. બુદ્ધિ વ્યામોહિત થવાથી આભાસરૂપ કર્મમાર્ગમાં જ અને તેમાં પણ નિશ્ચય નહિ હોવાથી આપણે ભ્રમણ માત્ર કરીએ છીએ, તેથી આપણને મોહ થયો છે, તે વાત નક્કી છે.

યો૦:– **शुद्धे वा वैदिके कर्मणि ।** શુદ્ધ વૈદિક કર્મમાં વિગેરે. નિશ્ચયથી કરાતા અગ્નિહોત્રથી તે સોમયજ્ઞસુધીના નિત્યકર્મનેવિષે. તે પાંચ પ્રકારનાં નિત્યકર્મ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે તત્ત્વદીપનિબન્ધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કહેલું છે.

સુ૦:– વાણીથી પણ स वैष એ શ્લોકથી ક્ષમા માગે છેઃ–

स वैष आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनाम् ।
अविज्ञातानुभावानां क्षन्तुमर्हत्यतिक्रमम् ॥ ५० ॥

તે જ આ આદ્યપુરુષ છે, તેમની માયાથી આપણા આત્મા મોહિત થયા છે, તેથી આપણે તેમના અનુભાવને જાણી શકયા નથી, તેથી આપણા અપરાધને તે ક્ષમા

સુ૦:- પોતાની કોઇ પણ ક્રિયાથી પોતાના અપરાધની ક્ષમા મળી શક્તી નથી, કારણ કે પોતાની ક્રિયા દુર્બલ છે, માટે તે જ અથવા ભગવાન્ જ કે જેનો અપરાધ આપણાથી થયો છે, તે પોતે આપણી આગળ પ્રકટ થયા છે તેથી જણાય છે કે આપણને ક્ષમા કરશે. વળી એ સર્વથી પ્રથમ છે, સર્વના પિતા છે, માટે પુત્રોનો અપરાધ જેમ પિતા સહન કરે તેમ આપણો અપરાધ એ સહન કરશે. વળી આ પુરુષ છે, અન્તર્યામી છે, તેથી તેની જ પ્રેરણાથી આપણાથી અપરાધ થયો છે, માટે તે સહન કરે તે યોગ્ય જ છે. વળી તેની જ માયાવડે આપણાં ચિત્ત મોહિત થયાં છે, તેથી આપણે ભગવાનનો અનુભાવ જાણ્યો નહિ, એવા આપણે હોવાથી આપણો અપરાધ ક્ષમા કરવો એમને યોગ્ય છે. એમના પોતાના ધર્મોના વિચારથી (પ્રથમ પુરુષ અન્તર્યામી, પ્રેરક વિગેરે) પણ આપણને ક્ષમા કરવી એમને યોગ્ય છે.

સુ૦:- આ પ્રમાણે અપરાધની ક્ષમા કરાવીને જેમનો સર્વ વ્યાપાર નિવૃત્ત થયો છે, એવા તેઓ થયા (શાન્ત થઈ ગયા), પોતે ત્યાં જઇને લોકન્યાયથી ક્ષમા કરાવી આવ્યા નહિ તેનું કારણ इति એ શ્લોકથી કહે છે :—

इति स्वाघमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः ।
दिदृक्षवो व्रजमथ कंसाद् भीता न चाचलन् ॥ ५१ ॥

એ પ્રમાણે પોતાના પાપનું અનુસ્મરણ કરીને કૃષ્ણને વિષે તેઓએ અપરાધ કર્યો હતો એવા, અને પોતાને દર્શન કરવાની ઇચ્છા હતી, તે છતાં કંસથી બ્હીને (કંસ આ ભગવાન્ છે, એમ જાણશે તો તેમને હેરાન કરશે એમ જાણીને) વ્રજતરફ પોતે ગયા નહિ. ૫૧.

સુ૦:- પોતાના અપરાધનું સ્મરણ કરીને, તે બ્રાહ્મણો કૃષ્ણ (વ્રજમાં) વિદ્યમાન છતાં પણ અને પોતે જે તેમની અવગણના કરી હતી છતાં પણ, દર્શન કરવાની ઇચ્છા હતી છતાં પણ, પોતાનું કાર્ય બંધ કરીને, પછી ભિન્ન પ્રકરણથી વ્રજતરફ ગયા નહિ, તેનો હેતુ એ હતો કે તેઓ કંસથી બ્હીતા હતા. ત્યાં જઇશું તો કંસ આ ભગવાન્ છે એમ જાણી કદાચિત્ તેમનું બુરું (અપકાર) કરશે, અને તેમ થશે તો વ્રજનો આ મોટો અપરાધ આપણે કરીશું, તેથી વ્રજ તરફ ગયા નહિ.

દશમસ્કન્ધ સાધનપ્રકરણે ૨૦મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૧ મો

કારિકાર્થઃ– એકવીશમા અધ્યાયમાં હૈતુક કર્મનું નિવારણ કરીને યુક્તિથી જ તે કર્મને વૈદિક કર્યું, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

યો૦:– ઇન્દ્ર વૃષ્ટિ કરે છે તેથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે, તે અન્નથી આપણે જીવીએ છીએ, એ હેતુથી ઇન્દ્રનો યજ્ઞ આપણે કરવો જોઇએ એમ માનીને ઇન્દ્રયાગ પ્રતિવર્ષ ગોપ કરતા હતા, તેથી તે માત્ર હૈતુક કર્મ કહેવાય છે, અને એવા હૈતુક જ્ઞાનથી તે ઇન્દ્રયાગ થતો હોવાથી એ યજ્ઞ વિહિત અથવા વિધિના સ્પર્શવાળો કહેવાય નહિ, તેથી તેનું (હૈતુક કર્મનું) નિવારણ કરીને ગોવર્ધનયાગ કરાવ્યો. ગોવર્ધન ભગવદ્રૂપ હોવાથી અને ભગવદ્યાગનું વિધાન સર્વ વેદમાં હોવાથી તે યાગ વૈદિક થયો, તેથી એવા વૈદિક યાગમાં ભગવાને તેમને–ગોપોને યોજ્યા, તેથી જ શ્રીનન્દરાયજીએ ભગવાનને ઉત્તર આપતાં પોતે જે ઇન્દ્રયાગ કરતા હતા તે હૈતુક યાગ હતો એમ કહ્યું: ‘ પર્જન્ય (વર્ષાદ) ભગવાન્ ઇન્દ્ર છે ’ વગેરે હેતુઓ નન્દરાયજીએ ભગવાનને કહ્યા હતા, અને ભગવાને પણ નન્દરાયજી જે ઇન્દ્રયાગ કરતા હતા તે વેદમૂલક નહિ હોવાથી અને કેવલ યુક્તિસિદ્ધ હોવાથી તેનું (હૈતુક ઇન્દ્રયાગનું) નિવારણ કરવાને ‘ કર્મથી જ જન્તુ ઉત્પન્ન થાય છે ’ વગેરે શ્લોકોથી યુક્તિઓ જણાવીને શ્રીગોવર્ધનયાગ કરવામાં પણ ‘ હે તાત ! આપણે વનવાસી છીયે, ગોવર્ધન પ્રર્વતઉપર નિત્ય નિવાસ કરવાવાળા છીએ ’ એમ કહીને ગોવર્ધનયાગમાં પણ યુક્તિઓ જ બતાવી, તેથી જ કારિકામાં કહ્યું છે કે તેને **વૈદિક કરીને યુક્તિથી જ તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.**

જેમ બ્રાહ્મણોને પ્રબોધ કર્યો, તેમ દેવતાઓને પણ પોતે શ્રીકૃષ્ણે પ્રબોધ કર્યો, મોટાઓને મોટી શિક્ષા, જેમ જેમ મોટા તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર શિક્ષા પણ મોટી કરી. કા.૨.

યો૦:– યજ્ઞપત્નીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરીને તેમના ભર્તાઓને બોધ કર્યો, તે જ પ્રકારે ઇન્દ્રનો માનભંગ કરીને સર્વ દેવોને **શિક્ષા આપી.** ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ એ ત્રણ અધ્યાયની લીલાથી જે અનુગ્રહ સિદ્ધ થયો તે હવે ત્રીજી કારિકામાં કહે છે.

સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્ર હરી લીધાં, વિપ્રોની સતી સ્ત્રીઓનું ગ્રહણ કર્યું, અને દેવોના તો યજ્ઞનો ભાગ લઈ લીધો, આથી જે જે વસ્તુઓનેવિષે તેમની–સ્ત્રીઓની, બ્રાહ્મણોની અને દેવોની–સારી પ્રતિષ્ઠા હતી તે લઈ લીધી. કા.૩.

યો૦:– કુમારિકાઓનાં વસ્ત્રગ્રહણ કરીને તેમનાદ્વારા તેમનો અંગીકાર કર્યો, યજમાનોની સ્ત્રીઓનું ગ્રહણ કરીને તે સ્ત્રીઓદ્વારા બ્રાહ્મણોનો અંગીકાર કર્યો, દેવોના હવિનું ગોવર્ધનમાં રહેલા સ્વરૂપથી ગ્રહણ કર્યું અને હવિગ્રહણદ્વારા દેવોના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો.

તામસ અને રાજસોનો પોતાની ઇચ્છાથી ઉદ્ધાર કરીને સાત્ત્વિકોનો ઉદ્ધાર કરવાને આ યાગભંગ કર્યો. કા. ૪.

યો૦:– તામસનો એટલે કુમારિકાઓનો, રાજસનો એટલે બ્રાહ્મણોનો, અને **સાત્ત્વિક જીવો** એટલે દેવોનો, એ પ્રકારે ત્રણ અધ્યાયમાં જે પ્રમેય સિદ્ધ થયું તે કહ્યું. બ્રાહ્મણોને રાજસ કહ્યા કારણ કે તે કર્મઠ હતા, **‘कर्मश्रद्धा तु राजसी’** એ શ્રીગીતાવાક્ય તેમના રાજસત્વમાં પ્રમાણ છે.

॥ कारिकार्थ संपूर्ण ॥

સુ૦:- આગલા અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણો આવ્યા નહિ એમ કહ્યું, એઓ નહિ આવવાથી કોઇને એમ શંકા થાય કે ગોકુલમાં વૈદિક યજ્ઞ થતો નહિ હોય, તેના સમાધાનનેમાટે કૃષ્ણ પોતે ભગવાન્ હોવા છતાં અને સર્વથી નિરપેક્ષ હોવા છતાં, ત્યાં પોતાનેમાટે યજ્ઞ કરાવ્યો તે भगवानपि એ શ્લોકથી કહે છે:—

श्रीशुक उवाच ॥

भगवानपि तत्रैव बलदेवेन संयुतः ।

अपश्यन्निवसन् गोपानिन्द्रयागकृतोद्यमान् ॥ १ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:- કૃષ્ણે પોતે ભગવાન્ હોવા છતાં, અને બલદેવની સાથે હોવા છતાં, અને પોતે ગોકુલમાં રહેતા હતા, તે છતાં ગોપોને ઇન્દ્રયાગનેમાટે ઉદ્યમ કરતા જોયા. ૧.

સુ૦:- આ પ્રકારે ત્યાં ગોકુલમાં જ બલભદ્રસહિત સારી રીતે રહેતા ભગવાને પોતે વ્રજવાસીઓનો નિરોધ પોતામાં કરતા છતાં, તેમને બીજાનેમાટે (ઇન્દ્રનેમાટે) પ્રવૃત્તિ કરતા જોયા, તે गोपानिन्द्रयागकृतोद्यमान् (ગોપોને ઇન્દ્રયાગનેમાટે પ્રયત્ન કરતા) એ પદોથી કહે છે. ઇન્દ્રયાગનેમાટે કરેલો છે ઉદ્યમ જેમણે એવા વૃદ્ધ ગોપોને ભગવાને જોયા. આથી શુકદેવજીને પણ આશ્ચર્ય થયું, એમ પણ જણાવ્યું; તે આ પ્રમાણે:—“ જ્યાં શ્રવણ વગેરેની પરંપરાથી ભગવત્સંબન્ધી ધર્મ રહે છે, કે શ્રવણ વગેરે (પ્રેમથી નહિ પણ માત્ર) શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું હોવાથી જ કરવામાં આવે છે, ત્યાં પણ ભગવાન્સિવાય અન્યના ધર્મનો સંબન્ધ સંભવતો નથી, અને અહિં તો (માત્ર શ્રવણાદિ ધર્મ નહિ પણ) સ્વાભાવિક ઐશ્વર્યાદિવાળા સાક્ષાત્ ધર્મી ભગવાન્ બિરાજે છે, અને અન્યના ધર્મોને સહન ન કરી શકે એવા ભગવાન્ના ઐશ્વર્ય વગેરે जागरूक (સાવધાન) છે, તોપણ આવા વ્રજમાં પણ પોતે ભગવાને અન્ય ધર્મને જોયો, જેમ સૂર્ય જે પોતાના કિરણોથી નાશ પામે એવા અંધકારના સમૂહને જુવે તેમ. તેથી જ ભગવાન્નો નિવાસ કહ્યો અને अपि (તે છતાં પણ) એવું પદ મૂક્યું, અને भगवान् પદ પણ મૂક્યું. વળી ક્રિયાશક્તિ જેનામાં પ્રધાન છે એવા બલદેવજી જે દેવ હોવાથી ભજનધર્મને વિરોધી જે કાંઇ હોય, તેનો નાશ કરે, તે ભગવાન્નીસાથે હતા તે છતાં પણ અન્યનો યાગ વ્રજવાસીઓ કરતા હતા, એ આશ્ચર્યનો હેતુ છે.” અત્યારસુધી ભગવાન્ નિવાસ માત્ર કરતા હતા, પણ બીજા ધર્મોનો બાધ કરતા ન હતા, તેથી આટલા કાલસુધી યાગ એટલે ઇન્દ્રયાગ થયા કર્યો તે અભિપ્રાયથી પણ નિવાસ કહ્યો છે, ધીમેધીમે વ્રજવાસીઓનો નિરોધ કરવાની ઇચ્છા ભગવાન્ને હતી, એકદમ સામટો અને સર્વ પ્રકારથી નિરોધ કરવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી. જો તેમ કરત તો લીલામાં રસ ન આવત, તેથી અત્યારસુધી આ ઇન્દ્રયાગ બંધ કર્યો નહિ, એમ લાંબા વખતસુધી રહેવાપણું વર્તમાનકૃદન્તથી (निवसन् એ પદમાં) જણાય છે. જો કે વર્તમાનકૃદન્તનો અર્થ માત્ર વર્તમાનપણું જણાવનારો છે, તો પણ અખંડ દંડના જેવો વાસ લાંબા સમયનો હતો, તેથી તે વાસનું વર્તમાનપણું જણાવવામાં જેમ તે વાસ લાંબા સમયનો હતો તેમ તેનું વર્તમાનપણું પણ લાંબા સમયનું હતું, એમ સૂચવાય છે. अपश्यत् એ પદમાં જે દર્શન કહ્યું તે તે વ્રજવાસીઓમાં ભગવાન્ની પોતાની

યુક્તિથી બાધિત નથી, અને તે ન કરવો તે અસુખની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ છે, એમ જાણતાં લોકની રીતિમાં નિષ્ઠાવાળી બુદ્ધિવાળા વ્રજવાસીઓને બાલકના કહેવાથી આવા કર્મનો કેમ ત્યાગ થાય એમ તેમને જ્ઞાન થાય, અને ભગવાન્‌ના કહેવાનો અંગીકાર કરે નહિ, તેથી જ પ્રથમ આવી પોતાની જ્ઞાનશક્તિ બીજની માફક ગુપ્ત રીતે તેમનામાં સ્થાપન કરીને તે બીજને ઉદ્‌બોધ કરનારાં વચનો આગળ ભગવાન્ કહેશે, અને તેથી સર્વ ઇષ્ટની સિદ્ધિ થશે એમ સમજવું.

સુ૦:- આવું ઇન્દ્રયાગ જેવું કર્મ ભગવાન્‌ના ભક્તો જેમનો નિરોધ ભગવાને કરેલો છે, તેમણે કરવું જોઇએ નહિ, તેથી તે કર્મનો નિષેધ કરવાને તે મતને પૂર્વપક્ષ કરીને સિદ્ધાન્ત કહેવાનેમાટે પ્રસ્તાવના तदभिज्ञः એ શ્લોકથી કહે છે:-

तदभिज्ञोऽपि भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।
प्रश्रयावनतोऽपृच्छद् वृद्धान् नन्दपुरोगमान् ॥ २ ॥

તે સર્વ પ્રકારે જાણવા છતાં, ભગવાન્ પોતે સર્વના અન્તરાત્મા હોવા છતાં, સર્વ વસ્તુ પોતાની દૃષ્ટિની અંદર હોવા છતાં, નન્દરાયજી જેમાં મુખ્ય છે એવા વૃદ્ધોને વિનયથી નમન કરીને ભગવાને પૂછ્યું. ૨.

સુ૦:- ભગવાન્ તો સર્વજ્ઞ છે, (જો સર્વજ્ઞ છે જેથી એ વાત છાની રાખીશું તોપણ) લોકન્યાયથી પણ આગલે વર્ષે તે યજ્ઞ કરેલો હોવાથી તે સારી રીતે જાણતા હતા. પોતે સર્વના અન્તરાત્મા હોવાથી અને સર્વજ્ઞાનશક્તિવાળા હોવાથી અને સર્વ વસ્તુનું દર્શન પોતાને હોવા છતાં એટલે આવા મહાન્ ગુણો હોવા છતાં વિનયથી પ્રણામ કરતા, જાણે કાંઇ જાણુતા નહિ હોય તેવા થઇને, નન્દ જેમાં મુખ્ય છે, એવા વૃદ્ધોને ભગવાને પુછ્યું.

સુ૦:- कथ्यताम् એ શ્લોકથી પ્રશ્ન જ કહે છે :-

श्रीभगवानुवाच ॥

कथ्यतां मे पितः कोयं सम्भ्रमो व उपागतः ।
किं फलं कस्य वोद्देशः केन वा साध्यते मखः ॥ ३ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે:- હે પિતા ! મને કહો, આ મોટો સંભ્રમ તમને શું આવી પડ્યો છે, એનું ફલ શું છે, કયા દેવતાના ઉદ્દેશથી એ કરો છો, કયા પદાર્થોથી આ યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે ? ૩.

સુ૦:- पितः એ સંબોધન ત્રણે ઉત્તરના જ્ઞાનને માટે છે, પિતાની પાસે પુત્રે શિક્ષણ લેવું જોઇએ, તેથી ભગવાન્ કહે છે કે મને કહો કે આ સંભ્રમ તમને શું આવી પડ્યો છે, જેમાં તમને સારી રીતે ભ્રમ થયો છે, એવો આ શું પદાર્થ આવી પડ્યો છે, અથવા આ કેવા ઉત્સવનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે ? જો એ અલૌકિક હોય તો તેનું વિધાન કહેવું જોઇએ તે કહે છે કે એનું શું ફલ છે ? પ્રથમ તો કર્મનું ફલ જાણવું જોઇએ, નહિતો તે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જ ન થાય. " પ્રયોજનવિના મંદ બુદ્ધિવાળો પણ કોઇ તેમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી " [illegible]

છે, અથવા કયા દ્રવ્યથી એ સિદ્ધ થાય છે, સર્વ કર્મમાં દ્રવ્ય, દેવતા અને ફલ કહેવાં જોઇએ. આ સંભ્રમ બહુ મોટો છે, તેથી ઘણું ખરું આ યજ્ઞ બહુ મોટો હોવો જોઇએ. (એવો મોટો હોવા છતાં) વેદમાં તો એ અપ્રસિદ્ધ છે, તેથી તેનો ઉપહાસ પણ સૂચવ્યો.

સુ૦:– આ સર્વ વિશેષપણે કહેવું જોઇએ, એમ કહેતાં ફરીથી एतद् ब्रूहि એ શ્લોકથી કહે છે:–

एतद् ब्रूहि महान् कामो मह्यं शुश्रूषवे पितः ।
न हि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ॥ ४ ॥

હે પિતા, સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા મને આ કહો, મને આનેવિષે મોટો અભિલાષ છે. અહિંઆં કંઇ ગુપ્ત રાખવા જેવું જણાતું નથી, વળી સાધુ પુરુષોને તો કાંઇ ગુપ્ત રાખવાનું હોતું જ નથી, કેમકે તેમને કાંઇ કરવાનું જ હોતું નથી, કેમકે તેઓ તો સર્વના હૃદયરૂપ છે. ૪.

સુ૦:– એ કહેવાથી શું ફલ થાય? તો કહે છે કે મને મોટો કામ છે, આ મારો મોટો અભિલષિત પદાર્થ છે, અથવા એ વિષયની મને ઇચ્છા છે. માટે હું જે સાંભળવાની ઇચ્છાવાળો છું તેને કહો. પોતાનું અજ્ઞાનપણું જણાવવાને ફરીથી पितः (પિતા) એમ સંબોધન કર્યું છે, બાલકો પિતાને બહુ પ્રકારે સંબોધન કરે છે. શંકા–આ વાત ગુપ્ત રાખવા જેવી છે. બાલકોને કહેવા જેવી નથી. સમાધાન–આ કાંઇ ગોપ્ય જણાતું નથી, કારણકે સંભ્રમ તો મોટો જોવામાં આવે છે, વળી સાધુ પુરુષોને કાંઇ પણ ગુપ્ત રાખવા જેવું હોતું નથી, જો હોય તો તેઓ સાધુ જ કહેવાય નહિ, તે જણાવવાને શ્લોકમાં બે हि પદો મૂક્યાં છે. વળી સાધુઓને કાંઇ કરવાપણું જ હોતું નથી, તો પછી ગુપ્ત રાખવાનું કૃત્ય તો શું જ હોય? સાધુઓ એટલે અહિં શાસ્ત્રમાં કહેલા કૃપાલુ (જેઓ કોઇનો દ્રોહ કરતા નથી) વગેરે ધર્મવાળા સમજવા. તેમને કાંઇ પણ ગુપ્ત કાર્ય હોતું નથી, તેનો હેતુ એ છે કે તેઓ સર્વના આત્મા એટલે હૃદયરૂપ છે, તેઓ તો सर्वहितेरताः એટલે સર્વના કલ્યાણમાં તત્પર હોય છે, તેમાં પણ અહિં આ શ્લોકમાં તેઓનું કૃત્ય કાંઇ ગોપ્ય નથી, આથી એમ સૂચવ્યું કે ભગવત્શાસ્ત્ર કદાચિત્ ન પણ કહેવાય, પણ લૌકિક કહેવામાં કાંઇ પ્રતિબન્ધ જણાતો નથી.

ટિ૦:–एतद् ब्रूहि महान् कामः। शुश्रूषवे એટલે સાંભળવાની ઇચ્છાવાળાને એમ આગળ કહ્યું છે, તેથી शुश्रूषा એ પદમાં सन् (વર્તમાન) પ્રત્યયથી ઇચ્છા કહેવાઈ જ ગઈ, તેથી महान् कामः એમાં કામપદનો બીજો અર્થ કહે છે, કે એ મને અભિલષિત અર્થ છે. જો કે બીજાના દ્વારા કહેવામાં આવે તોપણ સાંભળવાની ઇચ્છાની નિવૃત્તિ સંભવે છે, તોપણ હું જે સાંભળવાની ઇચ્છાવાળો છું, તેને તમે સાક્ષાત્ કહો, એ મારો મોટો અભિલાષ છે, એમ ઉપર ઉપરથી અર્થ છે, ખરી રીતે તો યાગનો ભંગ કરવો એ જ અર્થ ભગવાનના મનથી મોટો છે, એ અહિં કહેવાનું તાત્પર્ય છે, તોપણ અન્ય ભજનના નિવારણપૂર્વક પોતાનું ભજન કરાવવું એ જ પ્રભુનું તાત્પર્ય છે, તેથી બીજો અર્થ કહે છે કે તે વિષયની મને ઇચ્છા છે, એટલે મારો યાગ કરાવવો એવી મારી ઇચ્છા છે.

સુ૦:– નવ વસ્તુઓ સર્વથા ગુપ્ત રાખવી જોઇએ, એવું શાસ્ત્રમાં હોવાથી કાંઇ પણ ગુપ્ત નહિ રાખવું એમ કેમ કહો છો, એવી શંકા થાય તો તેનો ઉત્તર अस्तस्वपरदृष्टीनाम्

अस्तस्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषाम् ।
उदासीनोरिवद् वर्ज्य आत्मवत् सुहृदुच्यते ॥ ५ ॥

જેમને મારો અને પારકો એવી દૃષ્ટિ મટી ગઈ છે, અને જેમને મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુ રહ્યા નથી, તેમણે ઉદાસીનનો શત્રુની માફક ત્યાગ કરવો, અને મિત્રને આત્મવત્ ગણવો એમ કહ્યું છે. ૫.

સુ૦:– ભેદદૃષ્ટિ એટલે આ મારું અને આ પારકું, એવી ભેદદૃષ્ટિ જેમની જતી રહેલી છે તે. પારકું એવી બુદ્ધિ હોય તો જ અમુક ગુપ્ત રાખવું એવું શાસ્ત્ર હોઈ શકે, પણ પારકાનો જ અભાવ હોય તો તેવું ગોપ્યશાસ્ત્ર હોઈ શકે નહિ, વળી જેમને મિત્ર, ઉદાસીન કે શત્રુ નથી એવા, તેમનેવિષે બુદ્ધિનો ભેદ નહિ હોવાથી, તે ભેદથી થયલા મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુઓ હોતા નથી. એવો ઉપદેશ પણ કર્યો કે સર્વત્ર સરખાપણાની બુદ્ધિ રાખવી. હવે જો કદાચ એમ કહો કે આવા સરખાપણાના જ્ઞાનનો અધિકાર નથી, તો તે પક્ષમાં પણ કહે છે કે આ તો ત્યાજ્ય એટલે છોડવા યોગ્ય, અને આ તો અત્યાજ્ય એટલે નહિ છોડવા યોગ્ય, એવી માત્ર બે ગતિ જ બુદ્ધિની કરવી. જો ત્રણ ગતિ કરીએ તો બુદ્ધિ તદ્દન નષ્ટ થઈ જાય, અને સગુણ પણ થાય, માટે બે જ કરવી, એ પ્રકારે ચારના બે ભેદ કેમ કરવા તે કહે છે. આત્મા, મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુ એમ ચાર પ્રકાર છે, તેમાં આત્મા અને મિત્રને એક ગણવો અને ઉદાસીન અને શત્રુને એક ગણવો, તેથી કાર્યમાં ઉદાસીનને શત્રુની માફક દૂર કરવો, અને મિત્રને આત્માની માફક ગણવો. उच्यते એટલે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. એ કહેવાથી પ્રમાણ જણાવ્યું.

લે૦:– **द्वयी गतिः** પછી **बुद्धेः** એમ અધ્યાહાર સમજવું. બુદ્ધિની બે ગતિ. **त्रिविधगतौ,** ત્રણ પ્રકારની ગતિ જો કરીએ તો સંશયરૂપ થવાથી તે મનરૂપ થાય, અને બુદ્ધિ તો ચિત્તમાં સ્થિતિરૂપ છે, જો બુદ્ધિ માત્ર હોય તો કેટલેક કાલે તેનો નાશ થાય, અને મનરૂપ થાય તો તો તે જ ક્ષણે નાશ થાય, તેથી બુદ્ધિ અતિ નષ્ટ થઈ જાય. **सगुणापि,** જ્યારે બુદ્ધિ ચિદ્રૂપ હોય ત્યારે તે નિર્ગુણ છે. બે ગતિમાં જ્યારે નિશ્ચયાત્મક થાય, ત્યારે તેનું ચિત્તત્વ પણ થાય. જ્યારે ત્રીજી ગતિ થાય, ત્યારે તે મનરૂપ થવાથી ચિત્તત્વની પણ સંભાવના રહેતી નથી, તેથી તે સગુણ થાય છે, અને સગુણ થવાની સાથે તેનો નાશ પણ થાય, તે જણાવવાને માટે શ્રીસુબોધિનીજીમાં **सगुणापि**માં **अपि** શબ્દ મૂક્યો છે.

સુ૦:– (ઉપલા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે એમ સિદ્ધ થયું કે ગુપ્ત ન રાખતાં કહેવું જોઈએ, પણ જાણતા હોય તો કહેવાય), ન જાણતા હોય તો કેવી રીતે કહેવાય ? એનો ઉત્તર **ज्ञात्वाज्ञात्वा** એ શ્લોકથી કહે છે:–

ज्ञात्वाज्ञात्वा च कर्माणि जनोयमनुतिष्ठति ।
विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेत् ॥ ६ ॥

આ મનુષ્ય જ્ઞાનથી અને અજ્ઞાનથી કર્મો કરે છે. વિદ્વાનને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અવિદ્વાનને થતું નથી. (તેને અલ્પ ફલ જ થાય છે.) ૬.

સુ૦– જે બાબત જાણીને મનુષ્ય કરે છે, અને અજ્ઞાનથી કરે છે, તેમાં પણ કર્મ જે વૈદિક છે. તેમાં જ્ઞાન આવશ્યક છે. [illegible]

વિદ્વાન્‌ને કર્મસિદ્ધિ થાય છે. જેને જ્ઞાન હોય છે તેને જ કર્મનું ફલ થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'જે વિદ્યાવડે કરે છે, શ્રદ્ધાવડે કરે છે, અથવા ગુરુપાસે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને કરે છે, તે જ વધારે વીર્યવાળું થાય છે.' (છાં. ઉ. ૧-૧-૧૦). જે वीर्यवत्तरम् એટલે વધારે વીર્યવાળું હોય તે જ ફલ ઉત્પન્ન કરી શકે છે અથવા તો જ્ઞાનથી કર્મ કર્યું હોય તેનું સંપૂર્ણ ફલ થાય છે, અને જ્ઞાનવિના પણ જે કર્મ કર્યું હોય તેનું ફલ તો અલ્પ થાય છે, તે અવિદ્વાન્‌ને તેવું સંપૂર્ણ ફલ થતું નથી.

સુ૦:- પ્રથમ તો આ તમારે કહેવું જોઇએ કે આ કર્મ વૈદિક છે, સ્મૃતિઅનુસાર છે, કે લૌકિક છે. જો આમાંનું કોઇ પણ નહિ હોય તો એ કર્તવ્ય જ નથી, એ આશયથી तत्र એ શ્લોકથી કહે છે:-

तत्र तावत् क्रियायोगो भवतां किं विचारितः ।
अथ वा लौकिकस्तन् मे पृच्छतः साधु भण्यताम् ॥ ७ ॥

ત્યાં પ્રથ આ તમે વિચારેલો ક્રિયાયોગ શું વૈદિક છે, સ્માર્ત છે કે લૌકિક છે? તે હું જે પુછું છું, તેને સારી રીતે કહો. ૭.

સુ૦:-તેમાં બીજું કાંઇ કહો તેના કરતાં પ્રથમ તો આ જ કહો, કે આ ક્રિયાયોગ જે તમે વિચારેલો છે, તે વૈદિક છે કે સ્માર્ત છે, અથવા લૌકિક એટલે કુલધર્મ કે દેશધર્મના જેવો છે. આ ત્રણની બાબતમાં નિર્ણયરૂપ હું જે પુછું છું તે સારી રીતે કહો, એટલે યુક્તિપૂર્વક અને પ્રમાણપૂર્વક કહો.

સુ૦:- એ પ્રકારે ભગવાને પુછવાથી જે પ્રકારના જ્ઞાનથી ઇન્દ્રયાગ કરતા હતા, તે પ્રકાર पर्जन्य થી લઇને ચાર શ્લોકથી કહે છે:-

कारिकार्थः- હેતુક (એટલે સકામ) શાસ્ત્રનો આશ્રય લઇને લૌતિક ઇન્દ્રને માટે લોકરીતિએ પરંપરાપ્રાપ્ત કર્મ ભ્રમથી કરે છે, તે નિરૂપણ કરે છે. કા. ૧.

સુ૦:- હેતુશાસ્ત્ર એનું મૂલ હોવાથી પ્રથમ હેતુ पर्जन्य એ શ્લોકથી કહે છે:-

नन्द उवाच ॥

पर्जन्यो भगवानिन्द्रो मेघास्तस्यात्ममूर्तयः ।
तेभिवर्षन्ति भूतानां प्राणनं जीवनं पयः ॥ ८ ॥

નન્દ કહે છે:- પર્જન્ય એટલે વૃષ્ટિ કરનાર દેવ ઇન્દ્ર તે ભગવાન્ જ છે, મેઘો તેના શરીરના અવયવો છે, તેઓ પ્રાણીમાત્રને પ્રાણ એટલે તુષ્ટિ, અને પુષ્ટિ કરનાર અને જીવન આપનાર જલની સારી રીતે વર્ષા કરે છે. ૮.

સુ૦:- पर्जन्यः એટલે વૃષ્ટિ કરનાર દેવ. તે ભગવાન્ જ છે. જો ભગવાન્ ન હોય તો તે પર્જન્યના રેતસ્થી અન્ન વગેરે થાય છે, તેથી (તે જગત્‌કર્તા કહેવાય), ભગવાન્ જગત્‌કર્તા કહેવાય નહિ, માટે પર્જન્ય દેવ ભગવાન્ જ છે, અને મેઘો તેના શરીરની મૂર્તિઓ એટલે અવયવો છે, અને તેઓ જ સર્વે ભૂત પ્રાણીઓના પ્રાણદાયક એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ કરનાર અને જીવન આપનાર જલની વર્ષા કરે છે, તેથી સર્વ જગત્‌ની રક્ષા કરનાર પર્જન્ય દેવ જ છે. જલ અને અન્નવડે જ સર્વ પ્રાણીઓ જીવે છે, તેથી સર્વને ઉપકાર કરનાર અને પરમ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયલા ઇન્દ્રની જ સર્વેએ ઉપાસના કરવી જોઇએ.

ટિ૦:- अन्यथा तद्रेतस વગેરે. ભગવાન્‌વિના બીજો કોઇ એક આખા જગત્‌ની ઉત્પત્તિ

અને સ્થિતિના હેતુરૂપ થવો સંભવતો નથી; તેથી અહિં પર્જન્યને ભગવાન્ કહ્યા છે.

સુ૦:-તેથી તેનું ભજન બધા કરે છે, તે तत् तात એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

तत् तात वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरम् ।
द्रव्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजन्ति क्रतुभिर्नराः ॥ ९ ॥

તેથી હે બાલક ! અમે (વૈશ્યો) અને બીજા (ક્ષત્રિઓ અને બ્રાહ્મણો) મેઘોના પતિ ઇન્દ્ર જે ઈશ્વર છે, તેનું તેના રેતસ્ (વીર્ય)રૂપ જલથી સિદ્ધ થયલા પદાર્થોવડે સર્વે મનુષ્યો વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞોવડે યજન અથવા પૂજન કરે છે. ૯.

સુ૦:- तात એટલે બાલક, એ સંબોધન સ્નેહથી કરેલું છે, છેતરતા નથી તે સૂચવવાનેમાટે. અમે એટલે વૈશ્યો અને બીજા એટલે ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો, તેમાં વળી જે કોઇ અન્નઉપર જીવન ગાળનારા છે, તે સર્વે મેઘોના પતિ ઇન્દ્ર કે જે પોષક છે, તે ઇશ્વિરનું, તેના રેતસ્થી જ એટલે તેના બીજરૂપ જલથી સિદ્ધ થયલા દાણા વગેરેથી નાના પ્રકારના યજ્ઞો કરીને, સર્વે મનુષ્યો યજન કરે છે. કેમકે શાસ્ત્રમાં જે અધિકાર આપ્યો છે તે મનુષ્યોનેમાટે છે.

સુ૦:- પછી યજ્ઞમાં બાકી રહેલા અન્નથી ધર્મ, અર્થ અને કામની સિદ્ધિનેમાટે મનુષ્યો જીવે છે, તે तच्छेषेण એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

तच्छेषेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफलहेतवे ।
पुंसः पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः ॥१०॥

અને મનુષ્યો તેના શેષથી ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થના ફલના હેતુનેમાટે તેના ઉપર આધાર રાખે છે, કેમકે પુરુષના પુરુષપ્રયત્નોનું ફલ આપનાર પર્જન્ય છે. ૧૦.

સુ૦:- तत् शेष એટલે ઇન્દ્રનું શેષ અથવા યજ્ઞનું શેષ- બાકી રહેલા અન્નથી અથવા તો ઇન્દ્રનું શેષપણું અથવા દાસપણું પ્રાપ્ત કરીને જીવે છે, તેના બાકી રહેલા અન્નથી પોતાનું જીવન ચલાવે છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થના ફલનો હેતુ જીવન છે, અને જીવનનેમાટે અન્ન છે. અથવા તેનું (ઇન્દ્રનું) દાસ્ય પ્રાપ્ત કરીને જીવે છે. શંકા- પોતાના પુરુષાર્થથી અન્ન ઉત્પન્ન કરીને, પોતાની મેળે જ જીવે છે, એમાં ઇન્દ્ર શું કરે છે ? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે પુરુષના જે પુરુષપ્રયત્ન છે, ખેતી વગેરે વ્યાપારો છે, તે સર્વ પુરુષાર્થનું ફલ આપનારા પર્જન્ય જ છે, જો પર્જન્ય સહાય ન કરે તો વર્ષા થાય નહિ, અને પુરુષપ્રયત્ન વ્યર્થ જ જાય, માટે પુરુષમાં પોતામાં સામર્થ્ય હોવા છતાં ઇન્દ્ર ઉપર જ જીવનનો આધાર રાખવો પડે છે.

સુ૦:- વળી પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયલો આ ધર્મ છે, તેથી કરવો જોઇએ, ન કરે તો પ્રત્યક્ષ અનિષ્ટ જરૂર થાય તે य एवम् એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

य एवं विसृजेद् धर्मं पारम्पर्यागतं नरः ।
कामाल् लोभाद् भयाद् द्वेषात् स वै नाप्नोति शोभनम् ॥११॥

જે પુરુષ કામને લીધે, લોભને લીધે, ભયને લીધે અને દ્વેષને લીધે આ પ્રકારે

સુ૦:- જેમ ગામની દેવીઓની જો પૂજા ન કરવામાં આવે તો તરત જ તેઓ ગામને બાળી મૂકે, તેથી તેમની પૂજા કરવી જોઇએ, કેમકે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે 'ચાલતી આવેલી સેવાનો પરિત્યાગ કરવો એ દ્વેષનું મૂલ છે,' તે જ પ્રકારે પરંપરાથી ચાલતો આવેલો અને ધર્મથી કરાતો યજ્ઞ જે પુરુષ પોતે મનુષ્ય થઇને ત્યાગ કરે, તે શુભ ફલને પ્રાપ્ત કરતો નથી. ત્યાગ કરવામાં ચાર હેતુ હોય છે, કામ, ક્રોધ, લોભ અને અન્યના ભયથી થતો પ્રતિબન્ધ, તે ચારે काम વગેરે પદોથી કહે છે. કામને લીધે યજ્ઞ કરનારને સ્વાસ્થ્ય હોતું નથી, કેમકે જેટલો કાલ યાગ કરવામાં રોકાવો જોઇએ તેટલો કાલ ભોગમાં જ ચાલ્યો જાય છે, તેથી કાલના સંકોચને લીધે યજ્ઞ ન કરે તે કામના હેતુને લીધે છે. લોભ એ દ્રવ્યમાં રહેલો દોષ છે, દ્રવ્ય મારા સ્વાર્થનેમાટે બચાવવું એ હેતુથી યજ્ઞ ન કરવો તે લોભ કહેવાય. ભય બીજાનો હોય અથવા કલેશનો ભય હોય, દ્વેષ એ દેવતાવિષયક હોય અથવા પ્રમાણુવિષયક હોય, એ પ્રમાણે ચાર હેતુઓને લીધે ભજન ન કરવામાં આવે તો અનિષ્ટ ફલ જ થાય, અથવા શુભ ફલની પ્રાપ્તિ ન થાય, અથવા શુભ ફલમાં પ્રતિબન્ધ થાય. એ પ્રકારે હેતુવાદનો આશ્રય કરીને લૌકિક, સ્માર્ત અને વૈદિક એ ત્રણે પ્રકારના સંબન્ધરહિત કર્મ પણ કરવું જોઇએ એમ નિરૂપણ કર્યું.

સુ૦:- ભગવાન્ જે સર્વ ધર્મના રક્ષક છે, અને પાખંડ ધર્મને દૂર કરનાર છે, તેમણે આ ત્રણે પ્રકારના સંબન્ધવિનાના અને માત્ર હેતુવાદથી થતા કર્મમાં રહેલો દોષ જણાવ્યો તે वचो निशम्य એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

श्रीशुक उवाच ॥

वचो निशम्य नन्दस्य तथान्येषां व्रजौकसाम् ।
इन्द्राय मन्युं जनयन् पितरं प्राह केशवः ॥ १२ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ- નન્દનું તથા બીજા વ્રજવાસીઓનું વચન સાંભળીને ઇન્દ્રને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરતા કેશવ ભગવાને પિતાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૨.

સુ૦:- નન્દનું વચન શ્રવણ કરીને તથા બીજાઓનું વચન શ્રવણ કરીને અને તેને સંમતિ આપનાર પુરોહિતોનું વચન શ્રવણ કરીને પણ, વ્રજવાસીઓ સર્વે મૂર્ખા જ છે એમ વિચાર કરીને, અને આધિભૌતિક ઇન્દ્ર મફતમાં ખાઈ જાય છે, એમ સમજીને, અને ધર્મ તો (અદૃષ્ટ ફલ આપનાર હોય), દૃષ્ટ ફલ આપનાર હોય જ નહિ, તેથી ભગવાન્ ઇન્દ્રને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરતા પિતા નન્દને (નીચે પ્રમાણે) કહેવા લાગ્યા. જો એમ શંકા થાય કે ભગવાને ઇન્દ્રદેવની સાથે દુશ્મનાવટ શા માટે કરી, એમ દેવદ્રોહ કરવાથી ભગવાન્‌ને અનિષ્ટ ન થાય ? તેનો ઉત્તર આપવા કહે છે, કે ભગવાન્ તો કેશવ છે. क એટલે બ્રહ્મા, ईश એટલે મહાદેવ, એ બન્નેને व એટલે મોક્ષ આપનાર છે, તો પછી આ ક્ષુદ્ર બિચારો ઇન્દ્ર ભગવાન્‌નું શું અનિષ્ટ કરવાનો હતો ? આવા કર્મથી, પાખંડ ધર્મોથી બ્રહ્માદિનું દેવપણું જ જતું રહે, તેની નિવૃત્તિ કરવાનેમાટે ભગવાને આ પ્રમાણે કર્યું.

યો૦:- भौतिक इन्द्र. (આધિભૌતિક ઇન્દ્ર) વગેરે. વૈદિક રીતિએ નહિ કરાતા, માત્ર યુક્તિથી કલ્પિત કર્મમાં આધિદૈવિક ઇન્દ્ર, વેદોક્ત કર્મથી જ જેનો યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે તે, બલિ ગ્રહણ કરતા નથી, અને આ અવૈદિક રીતે યજ્ઞ પણ શ્રદ્ધાથી કરાયલો હોવાથી તેનું ગ્રહણ અવશ્ય કોઇથી થવું જ જોઇએ, તેથી આધિભૌતિકરૂપથી ઇન્દ્ર આ યજ્ઞનો ભોગ કરે છે, તેથી અહિં આધિભૌતિક ઇન્દ્ર કહ્યો.

સુ૦:- પ્રથમ તો ભગવાન્ હેતુપક્ષ **कर्मणा** એ શ્લોકથી દૂર કરે છે. હેતુવાદ જ્યાંસુધી હૃદયમાં ઘર કરી રહ્યો હોય, ત્યાંસુધી સાક્ષાત્ બ્રહ્મવાદ કહેવા યોગ્ય નથી. તેથી તે વ્રજવાસીઓની હેતુવાદમાં નિષ્ઠા દૂર કરાવવાનેમાટે ભગવાન્‌ના મનમાં એમ આવ્યું કે કાલ, કર્મ અને સ્વભાવવાદ તેમને કહેવા જોઇએ, તેમાં પણ કાલવાદ ગૂઢ હોવાથી એકદમ હૃદયમાં પ્રવેશ કરી શક્તો નથી, કેમકે જ્યોતિષ્શાસ્ત્ર જાણનારાઓ જ તેમાં નિપુણ હોય છે, અને કર્મ અને સ્વભાવવાદ યુક્તિમાં અને ઉત્પત્તિમાં ઉપયોગમાં આવી શકે એવા છે, તેથી યુક્તિ જણાવવા નેમાટે પહેલાં તો ભગવાન્ કર્મવાદ **कर्मणा जायते** એ શ્લોકથી કહે છે:–

श्रीभगवानुवाच ॥

कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते ।
सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिपद्यते ॥ १३ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે:- પ્રાણી કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે, કર્મથી જ લય થાય છે. સુખ, દુઃખ, ભય અને કલ્યાણ કર્મથી જ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૩.

સુ૦:- જેવું શુભ કે અશુભ કર્મ હોય છે, તે વડે કરીને જ પ્રાણી દેવ, પક્ષી કે મનુષ્ય થાય છે. જેથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનેવિષે સ્થિતિ કરીને રહેલું છે, અને જેવડે સર્વ લય થાય છે, તે જ ઉપાસનાને યોગ્ય છે. પ્રાણી કર્મથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, કર્મથી જ મરે છે, એટલે શુભ અને અશુભ ભોગની સમાપ્તિ થવાથી કર્મ વિપરીત થવાથી મરે છે, અને સ્થિતિમાં કર્મ જ હેતુ છે, તે કહે છે કે જીવતો પ્રાણી કદાચિત્ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે, કદાચિત્ દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે, કદાચિત્ ભય પ્રાપ્ત કરે છે, અને કદાચિત્ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે. આ સર્વ જો કર્મ ન હોય તો ઘટતું નથી.

લે૦:- **उत्पन्नः** વગેરે, **वक्तव्यत्वेन भगवन मनसि** એટલું અધ્યાહાર સમજવું. વક્તવ્ય તરીકે ભગવાનના મનમાં ઉત્પન્ન થયા. **उपपन्नाः** ને બદલે લેખકાર **उत्पन्नाः** પાઠ લે છે.

સુ૦:- કર્મ કારણ કેમ હોઈ શકે? કર્મ તો જડ છે, ચેતન પ્રાણીને ચેતન હોય તે જ ફલ આપી શકે, કેમકે સ્વામી અને સેવકની વચ્ચે આપણે તે પ્રમાણે સંબંધ જોઈ શકીએ છીએ, તેથી ઈશ્વરવાદ જ સત્ય થઈ શકે, કર્મવાદ સત્ય થઈ શકે નહિ, એવી શંકા થાય તો તેનો ઉત્તર **अस्ति चेत्** એ શ્લોકથી કહે છે:–

अस्ति चेदीश्वरः कश्चित् फलरूप्यन्यकर्मणाम् ।
कर्तारं भजते सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः ॥ १४ ॥

પારકા એટલે જીવના કર્મોનું ફલ આપનાર કોઇ ઈશ્વર હોય, તોપણ તે કર્મ કરનારને જ ફલ આપે છે, જે કર્મ કરતો નથી, તેનો પ્રભુ તે ઈશ્વર નથી. ૧૪.

સુ૦:- પ્રથમ તો ઈશ્વર જ નથી, કેમકે તેનું કાંઇ પણ પ્રયોજન નથી, જે (ઉપર કહેલાં) કર્મસિદ્ધાન્તને જાણતો નથી એવો મૂર્ખ છે, તે જ ઈશ્વરને માને છે. વેદ તો કર્મનો બોધ કરે છે, કે ફલના સાધનતરીકે કર્મ કરવામાં આવે એટલે ફલ થશે. જેમ ભોજન કરે એટલે તૃપ્તિ થાય, જેવું બીજ વાવ્યું તેવું ફલ થાય, જો શયન કરે તો નિદ્રા આવે, તેમ જ અલૌકિક બાબતમાં પણ કર્મથી જ ફલ થાય (એમાં ઈશ્વરની શી જરૂર?).

એમ પણ ન કહેવું કે કર્મ અનિત્ય છે, અને એવું અનિત્ય કર્મ ફ્લ કેમ સિદ્ધ કરી શકે ? કેમકે કર્મ નિત્ય છે, અને તે જ સમયે સૂક્ષ્મ સ્વર્ગ (સારા કર્મનું સારું ફ્લ) ઉત્પન્ન કરી શકે છે, જેમ બીજમાંથી ગર્ભાધાન થાય છે તેમ, અથવા અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરીને તેના દ્વારા ફ્લ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. બીજી કોઈ પણ રીતે અયુક્ત નહિ હોવાથી આ જે અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે, તે એવું જ કલ્પવું કે જે અદૃષ્ટ બીજા કોઇ અધિષ્ઠાતાવિના જ ફ્લ ઉત્પન્ન કરે. અથવા તો ભલેને ઈશ્વર હોય, ઈશ્વરની કલ્પના તમે કરો તોપણ તે કાંઇ પણ કરી શકે એવો નથી. સૂપકાર–રાંધનારનીમાફક તે જીવને પરતંત્ર જ રહેવાનો, જે જીવનું જેવું કર્મ હોય તેવું ફ્લ તેનેમાટે સિદ્ધ કરીને (રસોઇઆની માફક) તેને આપે, તે કહે છે કે બીજાનાં કર્મ એટલે જીવના કર્મનું ફ્લ નિરૂપણ કરનાર ઈશ્વર જો કોઇ હોય તોપણ તે કર્તાને જ ફ્લ આપે છે, એટલે જે કર્તા જેવું કર્મ કરે તેને તેવું ફ્લ આપે, બીજા કોઇને નહિ. વળી તે ઈશ્વર પણ કર્મ ન કરનારનો કાંઇ પ્રભુ નથી. જો તમે સ્વતંત્ર ઇશ્વરવાદ લો, એટલે એવો ઇશ્વર કલ્પો કે કર્મની દરકાર કર્યાવિના પોતે ગમે તેવું ફ્લ આપે, તો તે ઇશ્વરમાં વિષમતા અને ક્રૂરતા આવે, તેથી ઇશ્વરવાદ તો સર્વથા નકામો છે. આ પ્રમાણે હેતુથી કોઇ ઇશ્વર છે એવું જેઓ સિદ્ધ કરવા મથે છે, તેનું નિરાકરણ કર્યું. પ્રમાણથી (વેદ વગેરેથી) સિદ્ધ થતા ઇશ્વરનો અહિં નિષેધ કર્યો નથી, કેમકે જે પ્રમાણસિદ્ધ છે તેનો હેતુને લીધે નિષેધ કરી શકાવાનો સંભવ નથી.

સુ૦:– એ પ્રમાણે પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો પ્રયોજનવિનાનો પણ કર્તા માન્યાવિના છુટકો નથી, તેથી પ્રમાણનો જો અભાવ હોય તો માત્ર હેતુથી સિદ્ધ થતો ઇશ્વર અંગીકાર કરવાની જરૂર નથી, તે किमिन्द्रेणेह એ શ્લોકથી કહે છે :–

किमिन्द्रेणेह भूतानां स्वं स्वं कर्मानुवर्तिनाम् ।
अनीशेनान्यथाकर्तुं स्वभावविहितं नृणाम् ॥ १५ ॥

પોતપોતાના કર્મોને અનુસાર વર્તન કરનાર પ્રાણીઓને કર્મફ્લના દાનમાં ઇન્દ્રનું શું પ્રયોજન છે ? કારણ કે મનુષ્યોથી સ્વભાવથી કરાતું કર્મ અન્યથા અથવા ઉલટું કરવાને તે સમર્થ નથી. ૧૫.

સુ૦:– इह એટલે કર્મના ફ્લનું દાન કરવામાં, પોતપોતાના કર્મને અનુસાર વર્તન કરનારા પ્રાણીઓને ઇન્દ્રનું શું કામ છે ? કર્મની અનુવૃત્તિનો નિષેધ ઇશ્વરથી પણ થઈ શક્તો નથી, કેમકે કર્મના ઉપર જ તેના જીવનનો આધાર છે. તેથી ઈશ્વરને સિદ્ધ કરવા જતાં તેનું અનીશ્વરપણું સિદ્ધ થાય છે, તે કહે છે કે ઇન્દ્ર કર્મ અને તેના ફ્લને અન્યથા એટલે ઉલટું કરવાને સમર્થ નથી, તો એવા ઇશ્વરનું પ્રયોજન શું ? જો એમ શંકા થાય કે કર્મ કરવામાં ઈશ્વર હેતુ હશે, કેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "જેને (ઇશ્વર) ઉંચે લઈ જવા માગે છે તેનીપાસે સારું કર્મ કરાવે છે અને જેને નીચે લઈ જવા માગે છે તેનીપાસે નઠારું કર્મ કરાવે છે" (માટે સારાં નરસાં કર્મ કરાવવામાં ઇશ્વર જ હેતુ છે), તો તે શંકાનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે આ પક્ષ પણ અંગીકાર કરવો યોગ્ય નથી, કારણ કે (શ્રુતિમાં કહ્યું તે કરતાં) બીજી રીતે પણ તે ઘટી શકે છે. કર્મ કરવામાં તો સ્વભાવ જ હેતુ છે, જો સત્ત્વગુણ પ્રકટ થાય તો તેવો સત્ત્વગુણી મનુષ્ય સારું કર્મ

તો તેવો મનુષ્ય અધમ કર્મ કરે છે, તેથી મનુષ્યોને સ્વભાવથી કરાતું કર્મ જ સ્વભાવથી જ સિદ્ધ થાય છે. ઈશ્વર તેને અન્યથા એટલે ઉલટું કરવાને સમર્થ નથી માટે એવા અસમર્થ ઈશ્વરને અંગીકાર કરવાની જરૂર નથી.

સુ૦:– સ્વભાવને પ્રબોધ કરવાનેમાટે ઈશ્વરનો અંગીકાર કરવો જોઈએ, એવી શંકા થાય તો **स्वभावतन्त्रो हि जनः** એ શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે:–

स्वभावतन्त्रो हि जनः स्वभावमनुवर्तते ।
स्वभावस्थमिदं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ १६ ॥

સ્વભાવને પરતંત્ર પ્રાણી સ્વભાવપ્રમાણે જ વર્તન કરે છે. આ સર્વ જગત્ સાત્ત્વિક દેવ, રાજસ અસુર અને તામસ મનુષ્યસહિત સ્વભાવને વિષેજ રહેલું છે.૧૬.

સુ૦:– જો અમુક દેશ અને અમુક કાલની હદની અંદર સ્વભાવ રહેતો હોય તો તેના પ્રબોધનેમાટે ઈશ્વરનો અંગીકાર કરવાની જરૂર પડે, પણ સ્વભાવ તો પ્રથમ જીવને વશ કરે છે, પછી જીવ સ્વભાવને વશ થઈને ચાલે છે, પછી બંધનમાં પડ્યો હોય તેમ સ્વભાવને અધીન થઈને સ્વભાવ પ્રમાણે જ વર્તન કરી શકે છે, જેનો જે સ્વભાવ હોય, સાત્ત્વિક વગેરે (તેવો તે થાય છે). જો એમ શંકા થાય, કે જેઓ સ્વભાવને વશ નથી તેમને માટે ઈશ્વરનો અંગીકાર કરવો જોઈએ, તો તેનો ઉત્તર કહે છે કે આ સર્વ સ્વભાવમાં જ રહેલું છે. આખું જગત્ જ સ્વભાવને વિષે રહેલું છે. સાત્ત્વિક દેવો, રાજસ અસુરો, તામસ મનુષ્યો એ ત્રણે પ્રકારના જીવોનીસાથે જગત્ સ્વભાવનેવિષે જ રહ્યું છે.

સુ૦:– જો એમ શંકા થાય કે આ લોકમાંથી બીજા લોકમાં જવાને માટે ઈશ્વરની અપેક્ષા છે, જો એમ નહિ માનીએ તો જ્યારે દેહ જતો રહે ત્યારે બીજા લોકમાં જવાના માર્ગનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, જ્યાં ફલ મળવાનું છે, તે દેશમાં કેવી રીતે જઈ શકાય ? તેના સમાધાનમાં **देहानुच्चावचान्** એ શ્લોકથી કહે છે:–

देहानुच्चावचान् जन्तुः प्राप्योत्सृजति कर्मणा ।
शत्रुर्मित्रमुदासीनः कर्मैव गुरुरीश्वरः ॥ १७ ॥

જીવ કર્મથી ઉંચાનીચા દેહ પ્રાપ્ત કરીને જ પછી (પ્રથમના દેહને) છોડે છે. શત્રુ, મિત્ર, તટસ્થ એ સર્વ કર્મ જ છે, ગુરુ અને ઈશ્વર પણ કર્મ જ છે. ૧૭.

સુ૦:– ઉંચા અને નીચા અનેક પ્રકારના દેહને આ જીવ પ્રાપ્ત કરીને પછી પોતાના પ્રથમના દેહને છોડે છે. કાંઈ પણ વ્યવધાન અથવા અટકાવવિનાનાં કર્મથી બીજા દેહને પહેલાં પ્રાપ્ત કરીને પછી પ્રથમ દેહને છોડે છે, એવો અર્થ છે, તેમ કર્મથી જ થાય છે. દેહ સમાન હોવા છતાં કદાચ કોઈ શત્રુ થાય છે, કદાચ કોઈ મિત્ર થાય છે, કોઈક ઉદાસીન અથવા તટસ્થ રહે છે, તેનો શો હેતુ છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે શત્રુ, મિત્ર અને તટસ્થ એ સર્વ કર્મ જ છે, નહિ તો તેઓથી અશુભ અને શુભ ફલ ન થાય. વળી ગુરુ પણ કર્મ જ છે, કેમકે ગુરુ ઉપદેશ કરે અને તે ઉપદેશ ફલે એવું કર્મનું અદૃષ્ટ ન હોય તો ગુરુ ઉપદેશ કરે પણ નહિ અને તેવું ફલ થાય પણ નહિ. ઈશ્વર પણ કર્મ જ છે, કારણકે કર્મ જ ફલદાન કરે છે.

तस्मात् सम्पूजयेत् कर्म स्वभावस्थः स्वकर्मकृत् ।
अञ्जसा येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतम् ॥१८॥

માટે જીવે સ્વભાવમાં એટલે પોતપોતાના ભાવમાં રહીને પોતપોતાનું કર્મ કરતા કર્મનું જ સંમાન કરવું જોઈએ. જે ઉપાયથી જે પ્રકારથી કાંઇ પણ પ્રયાસવિના સર્વપ્રકારે જે જીવી શકે તે જ તેનું દૈવત છે. ૧૮.

સુ૦:– કર્મનું જ સંમાન કરવું જોઈએ, તે કર્મના સંમાનનો પ્રકાર કહે છે. 'સ્વભાવનેવિષે રહીને પોતાનાં કર્મ કરવાં.' જેનો જેવો સ્વભાવ એટલે પોતાનો ભાવ, બ્રાહ્મણાદિ વગેરે, તેને અનુસાર પોતાના વર્ણાશ્રમમાં વિધાન (આજ્ઞા) કરેલું કર્મ કરવું જોઈએ. જો એમ ન કરે તો પતિત થાય, ફલ આપો કે ન આપો, ઈશ્વર હો કે ન હો, પણ કર્મ તો કરવું જ જોઈએ, એમ હોવાથી સર્વ રીતે પ્રયાસવિના જે ઉપાયથી અને જે પ્રકારથી જીવી શકે તે જ તેનું દૈવત છે. આ અર્થ યોગ્ય જ છે. સત્ અથવા અસત્ જેને વિષે જે પ્રતિષ્ઠિત એટલે સારી રીતે સ્થિતિ કરી રહેલો છે, તે જ તેનું દૈવત છે.

સુ૦:– જો એમ ન કરે તો તેમાં જે બાધક આવે તે आजीव्य એ શ્લોકથી કહે છેઃ–

आजीव्यैकतरं भावं यस्त्वन्यमुपधावति ।
न तस्माद् विन्दते क्षेमं जारान्नार्यसती यथा ॥१९॥

પ્રથમ એક ભાવ અથવા પક્ષનાઉપર પોતાના જીવનનો આધાર રાખીને જે મનુષ્ય (તેનો ત્યાગ કરીને) પાછળથી બીજા તરફ દોડે છે, તેને તે બીજાથી પણ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતું નથી, જેમ અસતી અર્થાત્ વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને જારપુરુષ તરફથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ. ૧૯.

સુ૦:– એકના ઉપર પોતાના જીવનનો આધાર રાખીને પ્રથમ તેને અનુસાર પોતાનું વર્તન કરીને પછી જે બીજા તરફ દોડે છે, એટલે ત્યાં સંતોષ નહિ પામતાં અધિક ફલ પ્રાપ્ત કરવાને માટે બીજા પક્ષનો આધાર લે છે, તો તેમાંથી પણ તેને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે તે બીજો પણ માને છે કે આ તો મારો પણ ત્યાગ કરશે. જે કોઇ આ વાત ન માને તેને માટે દૃષ્ટાંત કહે છે કે જેમ અસતી એટલે વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને જાર તરફથી કલ્યાણ થતું નથી તેમ. જારપુરુષ કાંઇ તે સ્ત્રીનું ભરણપોષણ કરવાનો નથી, તેમ તેની સાથે સર્વદા સંભોગ પણ કરવાનો નથી. વળી આવી સ્ત્રીને પરલોકપ્રાપ્તિ તો નથી જ, માટે કર્મ આવશ્યક હોવાથી તે પક્ષનો ત્યાગ કરવો નહિ.

वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः ।
वैश्यस्तु वार्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया ॥ २० ॥

બ્રાહ્મણે વેદથી પોતાનું જીવન ચલાવવું, ક્ષત્રિયે પૃથ્વીની રક્ષાથી પોતાનું જીવન ચલાવવું, વૈશ્યે તો પોતાના ધંધાથી જીવન ચલાવવું, શૂદ્ર તો દ્વિજ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સેવાથી પોતાનું જીવન ચલાવવું. ૨૦.

સુ૦:– વળી સર્વે કર્મ ઉપર જ પોતાના જીવનનો આધાર રાખે છે, તેથી બ્રાહ્મણે વેદઉપર આધાર રાખવો, તેનું જીવન વેદના પઠનપાઠન વગેરેથી જ થાય. ક્ષત્રિયે તો

જીવન ચલાવવું. શૂદ્રે તો દ્વિજ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સેવાથી પોતાનું જીવન ચલાવવું, તેમની સેવા કરતાં તેઓ જે આપે તેનાથી પોતાનું જીવન ચલાવવું. તુ શબ્દથી એમ સમજવું કે બીજા બધા પક્ષો તેમને માટે યોગ્ય નથી.

સુ૦:- એ પ્રકારે સર્વે વર્ણોનું પોતપોતાના કર્મોવડે જ જીવન છે, એમ નિર્ધાર કરીને ઉપર કહી ગયા કે પોતાના જીવન(ધંધા)નો હેતુ ઇન્દ્ર હોવાથી તેની અપેક્ષા છે, તેનું નિરાકરણ કરવાનેમાટે પોતાના જીવનના આધારના ધંધાઓનો કૃષિ એ શ્લોકથી વિભાગ કરી બતાવે છે:-

कृषिवाणिज्यगोरक्षा कुसीदं तुर्यमुच्यते ।
वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोनिशम् ॥ २१ ॥

ખેતી, વ્યાપાર, ગોચારણ, અને વ્યાજવટું એ ચોથું કહેવામાં આવ્યું છે, એ પ્રમાણે (વૈશ્યનો) જીવનનો આધાર ચાર પ્રકારનો છે, તેમાં આપણે હમેશાં ગાયઉપર જીવન ગાળનારા છીએ, (તેથી ઇન્દ્રનું પ્રયોજન આપણને નથી). ૨૧.

સુ૦:- कृषि એટલે ખેતી, वाणिज्य એટલે વ્યાપાર, गोरक्षा એટલે ગાયો ચરાવવી તે, कुसीदं એટલે વ્યાજવટું, તેમાં પ્રથમ ત્રણ ન હોય તો જ આ ચોથું વ્યાજવટું છે, તેનાઉપર આધાર રાખવો, નહિ તો (પ્રથમ ત્રણમાંથી કોઇ પણ હોય તે છતાં વ્યાજવટું કરે તો) તે નિંદિત છે, કારણ કે તેને उपपातक એટલે હલકા પ્રકારના પાપમાં ગણવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર વૃત્તિના અથવા જીવનના ગણાવીને તેનો ચાલતા પ્રસંગમાં જે ઉપયોગ છે તે કહે છે કે વાર્તા અથવા જીવન ચાર પ્રકારનાં છે. તે પ્રકારોમાં આપણે તો સર્વદા જ ગાયનાઉપર આધાર રાખનારા છીએ, તેથી આપણને ખેતી નહિ હોવાથી ઇન્દ્રનું આપણને કાંઇ પ્રયોજન નથી.

સુ૦:-(ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે આપણને ખેતી નહિ હોવાથી ઇન્દ્રનું પ્રયોજન નથી, આ શ્લોકમાં કહે છે કે) ભલે ખેતી હો, તોપણ ઇન્દ્રનો ઉપયોગ નથી; તે सत्त्वम् એ શ્લોકથી કહે છે:-

सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ।
रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत् ॥ २२ ॥

સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ, સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને લયના હેતુઓ છે, રજોગુણથી વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિવિધ પ્રકારનું જગત્ (સર્વત્ર રજોગુણના પ્રવેશથી) એકબીજાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૨.

સુ૦:- ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયને માટે રજસ્, સત્ત્વ અને તમસ્ સ્વીકારાયલા છે, તેથી એ ત્રણે ગુણો સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને લયના હેતુ છે. સામટા ત્રણે ગુણોનું નિરૂપણ કરીને પ્રત્યેક ગુણના ઉપયોગનું નિરૂપણ કરે છે. રજસથી વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે અવશ્ય રજોગુણ જગત્ની ઉત્પત્તિ કરે છે. જો રજોગુણ મેઘોને પ્રેરે નહિ તો મેઘો કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે? જો ઇન્દ્ર વગેરેને પણ આપણે અંગીકાર કરીએ તો તેઓ પણ રજોગુણને અધીન જ રહેવાના, તેથી તેઓ સ્વતંત્ર તો નથી જ. વળી આ (જગત્) એક બીજાથી ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે સર્વત્ર રજોગુણનો પ્રવેશ છે, તેથી બીજમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન

પાછો પિતા ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "પ્રજાની પાછળ પ્રજા ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે." વળી વિવિધ પ્રકારનું જગત્ પણ ઉત્પન્ન થયા કરે છે, અચિત્રમાંથી ચિત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, ચિત્રમાંથી અચિત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. ભાંગેલામાંથી આખું ઉત્પન્ન થાય છે, આખામાંથી ભાંગેલું ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ સર્વ રજોગુણથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવું જોઈએ. માત્ર એક રજોગુણનો એ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે અંગીકાર કરવાથી (ઇન્દ્ર મેઘ વગેરેનો અંગીકાર નહિ કરવાથી) ટુંકામાં જ આપણો અર્થ સરવાથી વિશેષ અંગીકાર કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેથી જીવસૃષ્ટિ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. (જીવને દેહનો યોગ થવો અને વિયોગ થવો, સુખની અને દુઃખની પ્રાપ્તિ થવી વગેરે કર્મથી જ થાય છે.) જડસૃષ્ટિ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જડસૃષ્ટિને માટે પણ ઈશ્વરની અપેક્ષા નથી, એમ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત ઈશ્વરવાદનું નિરાકરણ કર્યું. વેદથી સિદ્ધ ઈશ્વરનું નિરાકરણ કર્યું નથી, એમ અમે ઉપર કહી ગયા છીયે.

લે૦:- **जीवसृष्टिः** જીવનો દેહ સાથે યોગ અને વિયોગ અને સુખ વગેરેની પ્રાપ્તિ.

સુ૦:- હવે વૃષ્ટિનેમાટે ઇન્દ્રની અપેક્ષા છે, એ મતનું વિશેષ પ્રકારે નિરાકરણ **रजसा चोदिता** એ શ્લોકથી કરે છે:-

रजसा चोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बूनि सर्वतः ।
प्रजास्तेनैव सिध्यन्ति महेन्द्रः किं करिष्यति ॥ २३ ॥

રજોગુણથી પ્રેરાયલા મેઘો સર્વત્ર જલની વર્ષા કરે છે, તે રજોગુણથી પ્રેરિત વર્ષાથી જ પ્રજા જીવે છે, એમાં મહેન્દ્ર શું કરવાનો છે? ૨૩.

સુ૦:- મેઘો વર્ષે છે, તેમની અન્દર રજોગુણ છે. એ રજોગુણ વિક્ષેપ કરનારો છે, તેથી તે રજોગુણથી વિક્ષિપ્ત થયલા (ઉશ્કેરાયલા) મેઘો વર્ષે જ, જેમ રાજાઓ કૌતુકથી પ્રેરાયલા વર્ષે એટલે દાન આપે તેમ. જો એમ નહિ માનીએ તો, ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી મેઘો વર્ષે છે એ પક્ષનો સ્વીકાર કરીએ તો, જલનેવિષે અને વર્ષાને લાયક નહિ એવી ભૂમિમાં વર્ષા ન થાય, (કેમકે ઇન્દ્ર અયોગ્ય ભૂમિમાં વર્ષા કરવાની મેઘોને આજ્ઞા કરે નહિ). તેથી રજોગુણના વિક્ષેપથી જ મેઘો પોતાને ગમે તેમ વર્ષે છે, માટે ઇન્દ્ર આજ્ઞા કરતો નથી એ માનવું આવશ્યક હોવાથી અને ટુંકામાં જ આપણું કાર્ય સરતું હોવાથી ઇન્દ્રની આજ્ઞા વર્ષામાં નિયામક નથી, કિન્તુ રજોગુણ જ નિયામક છે, માટે તે વડે જ એટલે રજોગુણથી પ્રેરાયલી વર્ષાથી જ પ્રજા જીવે છે, એમ હોવાથી મહેન્દ્ર શું કરવાનો હતો? તેનું કાર્ય બીજી રીતે જ સિદ્ધ થઈ જાય છે, (તો પછી તેની જરૂર શી?).

યો૦:- **यथा राजानः कौतुकिनः** જેમ રજોગુણથી પ્રેરાયલા રાજાઓ કૌતુકથી એટલે વગર વિચારે દ્રવ્ય આપે છે તેમ રજોગુણથી વિક્ષિપ્ત થયલા મેઘો જલની વર્ષા કરે છે.

સુ૦:- દુર્જન ભલે સન્તોષ પામો, (તેનું કહેલું બધું કબુલ કરીએ) એ ન્યાયથી મહેન્દ્રનું કામ અથવા તેની જરૂર ભલે હો, તો પણ આપણને તેનો ઉપયોગ નથી, તે **न नः पुरो जनपदाः** એ શ્લોકથી કહે છે:-

न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयम् ।

આપણને શહેરોનો આધાર નથી, દેશો નથી, ગામો નથી અને ઘરો નથી. હે તાત ! આપણે તો નિત્ય વનમાં રહેવાવાળા છીએ, વન અને પર્વતપર આપણો વાસ હોય છે.

સુ૦:– આપણને શહેરો અથવા નગરો નથી, આપણને દેશો પણ નથી, આપણને ગામો અથવા હાટો (બજારો) પણ નથી, અને આપણને ઘરો પણ નથી. ઇન્દ્ર લોકનો પાલક છે, વૃષ્ટિનો સાધક છે, યજ્ઞનો ભોક્તા છે, અને દિશાઓનો દેવતા છે, પણ આ ચારે પ્રકાર આપણને કોઇ પણ રીતે ઉપયોગી નથી. આપણને શેહેર ન હોવાથી તેની રક્ષાને-માટે ઇન્દ્રની જરૂર નથી. આપણને દેશ ન હોવાથી તેનું અધિપતિપણું ઉપયોગી નથી. અને ખેતી વગેરેમાં તેના ઉપયોગની આપણને જરૂર નથી. આપણને ઘર નહિ હોવાથી ઇન્દ્ર હવિ (યજ્ઞના પદાર્થ) ગ્રહણ નહિ કરશે એવો જે ભય અગ્નિહોત્ર કરનારને હોય છે, તે આપણને નથી. આપણને ઘર ન હોવાથી દિશા વગેરેના જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. વળી આપણે વનવાસી છીએ, અને શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કે 'વનનો કોઇ સ્વામી નથી.' તાત એ સંબોધન સ્નેહથી છે, અને છેતરતા નથી તે જણાવવાનેમાટે છે. વળી આપણે સર્વદા પર્વત-પર રહીએ છીએ, અને શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'વનસ્પતિઓ વૈષ્ણવ છે' અને વિષ્ણુ પર્વતોના અધિપતિ છે, માટે આપણને વૈષ્ણવયજ્ઞ જ ઉચિત છે.

સુ૦:– ત્યાં (વૈષ્ણવયજ્ઞમાં) વિષ્ણુનાં બે અંગ છે, બ્રાહ્મણો અને ગાયો. એક સ્થલે એટલે બ્રાહ્મણોમાં મંત્ર સારી રીતે રહ્યા છે, અને એક સ્થલે એટલે ગાયોમાં હવિ (યજ્ઞનું દ્રવ્ય) રહ્યું છે. ગોવર્ધન પર્વત પોતે જ દેવતા છે, તેથી વૈષ્ણવયાગ જ કરવો જોઇએ એમ કહેતાં ગાયો, બ્રાહ્મણો અને પર્વતનો યજ્ઞ શરુ કરો એમ तस्मात् એ શ્લોકથી કહે છેઃ–

तस्माद् गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः ।
य इन्द्रयागसम्भारास्तैरयं साध्यतां मखः ॥ २५ ॥

માટે ગાયો બ્રાહ્મણો અને ગોવર્ધનનો યજ્ઞ શરુ કરો, અને ઇન્દ્રના યાગનેમાટે જે સામગ્રી તૈયાર કરેલી છે, તેવડે આ યજ્ઞ સિદ્ધ કરો. ૨૫.

સુ૦:– જો યુક્તિને જ પ્રમાણ માનવી હોય તો આ યુક્તિ વેદને અનુસાર છે, તેથી પર્વત અને વનમાં ફરનારાઓને આ જ યજ્ઞ ઉચિત છે. શ્લોકમાં अद्रि પછી च મૂકયો છે, તેવડે વેદમાં કહેલા સર્વે નાના દેવતાઓ પણ આવી ગયા એમ સમજવું. अयम् એટલે આ એ પદથી गोसवात्मकः યજ્ઞ સમજવો. "ગોસવવડે યજ્ઞ કરાવ્યો" એ વાક્યથી ગોસત્ર કરતાં આ જૂદો છે, અને લૌકિક છે, અને આનું વિધાન (કેમ કરવો વગેરેની વિધિ) ભગવાન્ જ કહેશે. આથી એમ જણાવ્યું કે જો માત્ર યુક્તિસિદ્ધ (વેદમાં કહેલું નહિ) એવું કાંઇ પણ ગ્રહણ કરવું હોય તો તે ઇશ્વરે કહેલી યુક્તિથી સિદ્ધ થતું હોય તે જ ગ્રહણ કરવું. માત્ર લૌકિક યુક્તિથી સિદ્ધ થતું હોય તે ગ્રહણ કરવું નહિ. જો એમ શંકા થાય કે જે પદાર્થો ઇન્દ્રનેમાટે એકઠા કરેલા હતા તે પદાર્થોથી બીજું કેમ સિદ્ધ થઈ શકે? તો તેનો ઉત્તર કહે છે કે જે ઇન્દ્રના યજ્ઞનેમાટે પદાર્થો (યજ્ઞમાં વાપરવાની વસ્તુઓ) સિદ્ધ કરેલા છે, તેવડે જ આ મખ (યજ્ઞ) સિદ્ધ કરો. मख એ પદથી સર્વ દેવને આ યજ્ઞથી ઉપકાર થશે એમ જણાવ્યું. ત્યાં ઇન્દ્રયાગમાં તો એક ઇન્દ્રને જ સન્તોષ થયો હોત. જ્યાં અજ્ઞાનથી કાંઇ પણ કરવામાં આવે તેવે સર્વ સ્થલે આ જ વ્યવસ્થા થાય છે. બીજાને માટે [illegible]

જોઈએ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "જેને માટે હવિનો નિર્વાપ થયો હોય કે તરત જ ચંદ્રમા ઉગી જાય, તો કાલભ્રમથી પ્રવૃત્ત થયલી ઈષ્ટિ ઉલટી થઈ જાય, એટલે ચોખાના ત્રણ વિભાગ કરીને મધ્યમ ચોખા અગ્નિને અને જાડા ચોખા ઈન્દ્રને નિર્વપાય." તેમ ચાલતા પ્રસંગમાં કાલભ્રમના જેવી યુક્તિભ્રમને લીધે પ્રવૃત્ત થયલો ઈન્દ્રયાગનો પણ ભગવાન્‌ને માટે વિનિયોગ અને ઈન્દ્રનેમાટે સિદ્ધ કરેલી સામગ્રી ઈન્દ્રને નહિ સમર્પણ કરતાં ભગવાન્‌ને સમર્પાય.

યો૦:- **स्वयमेव देवता.** દેવતા એટલે વિષ્ણુ, નન્દગ્રામ અને બરસાનું પર્વત શિવ અને બ્રહ્મારૂપ છે, અને ગોવર્ધન વિષ્ણુરૂપ છે એમ પુરાણમાં કહ્યું છે.

સુ૦:- તે ઈન્દ્રના યાગ કરતાં અહિં વિશેષ **पच्यन्ताम्** એ શ્લોકથી કહે છે:-

पच्यन्तां विविधाः पाकाः सूपान्ताः पायसादयः ।
संयावापूपशष्कुल्यः सर्वदोहश्च गृह्यताम् ॥ २६ ॥

વિવિધ પ્રકારના પાક તૈયાર કરો અન્તે સૂપ તૈયાર કરો, દૂધપાક વગેરે તૈયાર કરો, સંજાપની ખીર, માલપૂવા, વડાં, જલેબી વગેરે તૈયાર કરો. આજનું સર્વ દૂધ ઉપયોગમાં લો અને જે દૂધ ઉપયોગમાં ન લેવાય તે વાછરડાંઓને આપો. ૨૬.

સુ:-લૌકિક ઉત્સવ જ્યારે આગળ આવ્યો હોય ત્યારે સામાન્ય મનુષ્યોને મોટો ઉત્સવ થાય છે, અને સ્ત્રીઓને પણ આવા ઉત્સવમાં ઉપકાર થાય છે. (કેમકે તેઓ પણ આવા લૌકિક ઉત્સવમાં ભાગ લઈ શકે છે). વિવિધ પ્રકારના પાક, ભુંજવાના, જલમાં પકવવાના, તેલ, ઘી, દૂધ, દહિં વગેરેમાં કરાતા સર્વપાક વિવિધ પ્રકારના પાકમાં કહી દીધા (ગ્રહણ કર્યા), તેથી નાના પ્રકારના ભક્ષ્ય (ભોજનના પદાર્થો) તૈયાર થશે, અને તે સર્વ તૈયાર થઈ રહ્યા પછી અન્તે સૂપ તૈયાર કરવો. પકવાન્ વગેરે કરવામાં બહુ સમય લાગે છે, તેથી પ્રથમથી જો સૂપ કરે તો તે ખાટો થઈ જાય. **पायस** એટલે બહુ દૂધની અંદર થોડા ચોખા નાંખીને ધીમા તાપમાં રાંધવાથી ઘણે સમયે તે તૈયાર થાય છે તેથી દૂધપાકને પ્રથમ કરવો. અથવા દેવોનેમાટે પાક પ્રથમ કરવો. વચમાં લૌકિકમાં જેઓ મોટા હોય તેમનેમાટે પાક તૈયાર કરવો. અને સામાન્ય મનુષ્યોને માટે માત્ર સૂપ તૈયાર કરવો. પછી જે કરવાનું તે કહે છે. **संयावः** એટલે સંજાપની ખીર, ઘઉંનો રવો આગલે દિવસે રાંધવા મૂકેલો ઘણે સમયે સિદ્ધ થાય છે તે પણ ગ્રહણ કરવો. માલપૂવા (વડાં વગેરે) જે લોટમાં ગૉળ મિશ્રણ કરીને ચિકણા પદાર્થમાં (ઘી, તેલ વગેરેમાં) તળાય છે તે પણ તૈયાર કરવા. જલેબી-નાલના આકારથી ફેરવવાથી જે ગૉળ ખાવાના પદાર્થો થાય છે તે તૈયાર કરવા. આજનું દોહેલું સર્વ દૂધ ગ્રહણ કરવું, તેનો વેચવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરવો નહિ. च શ્લોકમાં મૂક્યો છે તેથી જે દૂધ ગ્રહણ કરવાને અશકય હોય તે વાછરડાંને આપવું.

हूयन्तामग्नयः सम्यग् ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ।
अन्नं बहुविधं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षिणाः ॥ २७ ॥

બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણોવડે સારી રીતે અગ્નિમાં હોમ કરવા. તે બ્રાહ્મણોને તમારે બહુ પ્રકારનું અન્ન આપવું, અને દક્ષિણામાં ગાયો આપવી. ૨૭.

સુ૦:- પછી દેવોનેમાટે અલૌકિક હોમ કરવો, સારી રીતે એટલે શાસ્ત્રમાં જે વિધિ કહી હોય તે પ્રકારે કરવો, બ્રાહ્મણ એટલે સ્વરૂપથી જ ઉત્તમ, બ્રહ્મવાદી એટલે

વગેરે સાથે બહુ પ્રકારનું અન્ન આપવું. વ: એટલે તમારે આપવું, અથવા એ તમારું કર્તવ્ય છે. બ્રાહ્મણો પ્રતિ ભગવાન્ કહે છે કે વ: તમને આપવું, અને ગાયો દક્ષિણામાં આપવી.

યો૦:- **अलौकिको देवानामर्थे होमः**-દેવોનેમાટે અલૌકિક હોમ-લૌકિક શબ્દ સ્મૃતિ અને પુરાણમાં જે કહ્યું હોય તેને માટે વપરાય છે, તેથી અલૌકિક શબ્દથી વેદમાં કહેલા સમજવા, તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે વેદોક્ત હોમ કરવો. **देयं वो धेनुदक्षिणाः।** અહિં **वो** એ પદનો અર્થ **युष्माभिः** તમારે એમ ત્રીજી વિભક્તિથી કર્યો તે વૈદિક પ્રક્રિયા-વૈદિક વ્યાકરણની રીતિએ કર્યો. **ब्राह्मणान् प्रति वो युष्मभ्यम्।** એટલે જ્યારે ભગવાન્ નન્દ વગેરેને ઉપદેશ કરે એવો અર્થ લઇએ ત્યારે બ્રાહ્મણો તરફ તમારે આ કર્તવ્ય છે એવો અર્થ સમજવો. જ્યારે ભગવાન્ પુરોહિત બ્રાહ્મણો તરફ વઃ તમે એમ કહેતા હોય ત્યારે તમને (પુરોહિતને) ગાયો દક્ષિણામાં આપવી, એ રીતે તમને વઃ ચતુર્થી વિભક્તિ સમજવી.

સુ૦:- પછી બીજાઓને પણ આપવું તે **अन्येभ्यः** એ શ્લોકથી કહે છે:-

अन्येभ्यश्च श्वचाण्डालपतितेभ्यो यथार्हतः ।
यवसं च गवां दत्वा गिरये दीयतां बलिः ॥ २८ ॥

બીજા ક્ષત્રિય વૈશ્ય વગેરેને, પછી કુતરાં, ચાંડાલ અને પતિતોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે બલિ આપવું, ગાયોને ઘાસ આપવું, અને ગિરિ ગોવર્ધનને બલિ આપવું ૨૮.

સુ૦:- ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે સર્વ વર્ણોને, અને પછી કુતરાં, ચાંડાલ અને પતિતોન પણ આપવું. એઓ બહારથી બલિનો ભોગ કરનારા છે, તેથી દૈવતત્વથી છેલ્લું તેમનું નિરૂપણ કર્યું. કુતરાં ચાંડાલ પતિત અને કાગડાઓને બલિ આપવું એમ કહ્યું છે, પરન્તુ સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે આપવું. પછી ગાયોન ઘાસ આપવું, ચારવા માટે લઈ જવી નહિ. પછી ગિરિ ગોવર્ધનને બલિ આપવું; સર્વ જ ઉત્તમ અન્નનો પર્વત આગળ ઢગલો કરવો.

स्वलङ्कृता भुक्तवन्तः स्वनुलिप्ताः सुवाससः ।
प्रदक्षिणं च कुरुत गोविप्रानलपर्वतान् ॥ २९ ॥

સારા અલંકાર ધારણ કરીને, ભોજન કરીને, અંગઉપર ચંદન વગેરેના સારા લેપ કરીને, સારાં વસ્ત્રો ધારણ કરીને, ગાયો, બ્રાહ્મણો, અગ્નિ અને ગોવર્ધનની પ્રદક્ષિણા કરો. ૨૯.

સુ૦:- પછી આપણે સર્વે અને સ્ત્રીઓ અને બાલકોએ સારા અલંકાર ધારણ કરવા, ભોજન કરવું, પછી ચંદન વગેરેના અંગઉપર લેપ કરવા, પછી ઉત્તમ જામા વગેરે વસ્ત્રો પહેરીને ગોવર્ધનની પ્રદક્ષિણા કરવી. શ્લોકમાં **च** મૂક્યો છે તેથી વૃન્દાવનની પણ પ્રદક્ષિણા કરવી. ગાય, બ્રાહ્મણ અને અગ્નિની પણ પ્રદક્ષિણા કરવી. પર્વતા એટલે બીજા પણ ગોવર્ધનની પાસેના પર્વતોની પ્રદક્ષિણા કરવી, અથવા તો આચારને લઈને એકલા ગોવર્ધનની પ્રદક્ષિણા કરવી.

સુ૦:- શંકા-આ જે કરવાનું કહો છો તે વૈદિક છે? કે વૈદિક વગેરેમાંનું એક છે? કે યુક્તિસિદ્ધ જ છે? જો કેવલ યુક્તિસિદ્ધ જ હોય તો પરાપૂર્વથી યુક્તિસિદ્ધ જે ઇન્દ્રયાગ તે જ શા માટે ન કરવો? એવી શંકા થાય તેનો ઉત્તર **एतन् मम मतम्** એ શ્લોકથી આપે છે:-

एतन् मम मतं तात क्रियतां यदि रोचते ।

આ મારું સંમત છે, તે હે પિતા ! જો તમને રુચતું હોય તો કરો. આ યજ્ઞ ગાયોને, બ્રાહ્મણોને, પર્વતોને, મને અને દેવતાઓને પણ પ્રિય છે. ૩૦.

સુ૦:- તમારે કયાં તો ઇન્દ્રનું કહ્યું કરવું અથવા તો મારું કહ્યું કરીને મારું ગ્રહણ કરવું. અને જો મારું ગ્રહણ કરો તો આ જે મને સંમત છે તે કરો. જો ઇન્દ્રનો પરિગ્રહ કરો તો ઇન્દ્રયાગ કરો. તાત એટલે પિતા, એ સંબોધનથી એમ સૂચવ્યું કે મારું પરિગ્રહણ કરવાથી સ્નેહ પણ અધિક થશે, તેથી આ કરવું. તોપણ માત્ર મારા આગ્રહથી જ (જોરજુલમથી) ન કરવું, એમ કરવાથી અશ્રદ્ધાથી કરેલું તે ન કરવા જેવું થાય. વળી આ યજ્ઞ ગાયો, બ્રાહ્મણો. પર્વતો અને મને પણ પ્રિય છે. શ્લોકમાં च મૂકયો છે તેથી આ યજ્ઞ દેવોને પણ પ્રિય છે, કારણ કે આ મારેમાટે જ કરવાનો છે. એમ હોવાથી સર્વથા ઇન્દ્રયાગનો પરિત્યાગ કરીને આ જ કરવું એમ જણાવ્યું.

સુ૦:- ભગવાને અન્તઃકરણથી આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી, તેથી તેમના હૃદયમાં તે સારી રીતે બેસી ગયું એમ કહેતા શુકદેવજી એ પ્રકારે ભગવાન્‌ના કહેવાનો હેતુ कालात्मना એ શ્લોકથી કહે છે:-

श्रीशुक उवाच ॥

कालात्मना भगवता शक्रदर्पं जिघांसता ।
प्रोक्तं निशम्य नन्दाद्याः साध्वगृह्णन्त तद्वचः ॥ ३१ ॥

ઇન્દ્રના ગર્વને હણવાની ઇચ્છાવાળા કાલરૂપી ભગવાને જે કહ્યું તે સાંભળીને નન્દ વગેરેએ તેમના વાકયનો સારી રીતે અંગીકાર કર્યો. ૩૧.

સુ૦:- દુષ્ટનું નિરાકરણ કરવાનેમાટે આ ભગવાન્ કાલરૂપ થયા. काला-त्मना-કાલના આત્મા એટલે આધિદૈવિકરૂપ અથવા અન્તર્યામી થયા, એવા થવા છતાં પણ પોતાના સ્વરૂપથી ચ્યુત થયા નહિ, એટલે સ્વરૂપમાં કાંઇ ફેરફાર થયો નહિ, તે भग-वता ભગવાન્ એ પદથી કહે છે. એ પ્રકારે કહેવાનો હેતુ એ હતો કે ઇન્દ્રના ગર્વનો નાશ કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી. તેના ઉપર ઉપકાર કરવાનેમાટે તેનો ગર્વ દૂર કરવો જ જોઈએ. જ્યારે ભગવાન્ પધારે ત્યારે તેણે અવશ્ય ભગવાન્‌ના કહ્યા પ્રમાણે કરવું જ જોઇએ, તેમ કરવાથી જ લીલા પુષ્ટ થાય, અને વિશેષ નિરોધ કરવો પડે નહિ. ઇન્દ્રે ભગવાન્‌ના કહ્યા પ્રમાણે ન કર્યું તે તેના ગર્વને લીધે હતું, અને ઐશ્વર્ય તે ગર્વનો હેતુ હતો. ઇન્દ્ર અધિકારી હોવાથી તે ઐશ્વર્ય દૂર કરવું જોઇએ નહિ, તેથી ભ્રમશાસ્ત્રથી તેને જે ગર્વ થયો હતો તે જ દૂર કર્યો, તેથી ભગવાને કહેલું સાંભળીને એટલે ભગવાને જે સાધન કહ્યું તે સાંભળીને મુખ્ય નન્દ વગેરેએ તેમનું વાકય જેવું હતું તેવું સારી રીતે ગ્રહણ કર્યું, એટલે ભગવાને કહેલા અર્થનો અંગીકાર કર્યો.

સુ૦:- પછી તે જ પ્રકારે કર્યું તે तथा च એ શ્લોકથી કહે છે:-

तथा च व्यदधुः सर्वं यथाह मधुसूदनः ।
वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्द्रव्येण गिरिद्विजान ॥३२॥

જે પ્રકારે મધુસૂદન ભગવાને કહ્યું હતું તે પ્રકારે સર્વ કર્યું. અને સ્વસ્તિવાચન

સુ૦:- વિધિપૂર્વક કર્યું, તે કહેવાને वाचयित्वा स्वस्त्ययनम् એમ કહ્યું, સ્વસ્તિવાચન એટલે પુણ્યાહવાચન (પુણ્યાહ-પવિત્ર દિવસ). પછી જેઓ પૂજ્ય હતા તેમની પૂજા કરી, જે પ્રકારે ગ્રહોને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે તેવો પ્રકાર આમાં સમજવો.

उपहृत्य बलीन् सर्वानादृता यवसं गवाम् ।
गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ ३३ ॥

સર્વને બલિ અર્પણ કરીને, (ગ્રહોને, દિગ્દેવતાઓને, જેમ ભગવાને કહ્યું હતું, તે પ્રકારે સર્વને બલિ અર્પણ કરીને), ગાયોને ઘાસ આપ્યા પછી, પોતે આદરયુક્ત થઈને, ગાયોને આગળ કરીને ગિરિની પ્રદક્ષિણા કરી. ૩૩.

સુ૦:- પછી સર્વ બલિ સમીપ લાવીને, ગ્રહોને, દિશાઓના દેવતાઓને અને તેમના આશ્રિતોને, જેમ ભગવાને કહ્યું હતું તે પ્રકારથી બલિ આપીને, એટલે પૂજાના પ્રકારો કરીને અને ભેટ આપીને, પછી પોતે આદરયુકત થઈને ગાયોને આગળ કરીને ગિરિગોવર્ધનની પ્રદક્ષિણા કરી. સારી રીતે દક્ષિણમાં એટલે જમણા હાથ તરફ ગિરિ-પર્વત રહે તે પ્રમાણે પ્રદક્ષિણા કરી. જો કે સામાન્ય રીતે કહેવાથી જ વિશેષ આવી જાય છે, તોપણ કાંઇ પણ ઓછું (બાકી) રાખ્યું નહિ, અને કાંઇ પણ ઓછું ન રહે તે પ્રકારે કર્યું, એમ કહેવાને પ્રદક્ષિણાનો વિશેષ કહ્યો.

સુ૦:- પ્રદક્ષિણામાં વિશેષ अनांसि એ શ્લોકથી કહે છે:-

अनांस्यनडुद्युक्तानि ते चारुह्य स्वलङ्कृताः ।
गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायन्त्यः सद्द्विजाशिषः ॥ ३४ ॥

તે ગોપાલોએ સારા અલંકાર ધારણ કરીને, ગાડાંઓને બળદ જોડીને, અને તેમને પણ સારી રીતે શણગારીને, તે ગાડાંઓમાં બેસીને પ્રદક્ષિણા કરી, અને ગોપીઓએ અને બીજી સ્ત્રીઓએ પણ અલંકાર ધારણ કરીને અને ગાડાંમાં બેસીને કૃષ્ણના પરાક્રમો ગાતાં ગાતાં સારા બ્રાહ્મણોના અથવા ભગવદીઓના અને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરીને પ્રદક્ષિણા કરી. ૩૪.

સુ૦:- જો ગાડાંઓમાં ન જાય તો ક્લેશ થાય, અને ભગવાન્‌માં ચિત્ત રહે નહિ, તેથી ગાડાંને બળદ જોડ્યા. પછી ગાડાંને શણગાર્યાં, તેમ બળદને પણ શણગાર્યા. તે ગોપાલોએ તે ગાડાંઓઉપર ચઢીને, શ્લોકમાં चकार મૂક્યો છે તેથી કેટલાએક પોતે ગાડાંઓમાં ન બેસતાં બીજાઓને બેસાડીને, સારીરીતે અલંકાર ધારણ કર્યા કે જે અલંકાર નીચે પડી ન જાય તેવા. અને ગોપીઓએ પણ ગાડાંમાં બેસીને પ્રદક્ષિણા કરી એવો સંબન્ધ છે. શ્લોકમાં च મૂક્યો છે તેથી બીજી સ્ત્રીઓ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરેની) પણ સમજવી. કૃષ્ણ-સદાનન્દ જેમણે પોતાને માટે જ અવતાર લીધો હતો તેમના પૂતનાને મારવા વગેરે પરાક્રમો ગાવા લાગ્યાં, આથી (ગાતાં હતાં તેથી) આ કાર્યમાં (પ્રદક્ષિણામાં) શરીરની વિકલતા ન હતી એમ સૂચવ્યું. બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ સત્ય થયા, અથવા સારા બ્રાહ્મણોના અથવા ભગવદીઓ અને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ સત્ય થયા. આથી એમ નિરૂપણ કર્યું કે આ યજ્ઞની અન્દર બ્રાહ્મણોને અને સ્ત્રીઓને ઘણો સંતોષ થયો.

યો૦:- अनडुहश्च એનો સંબન્ધ आरुह्यની સાથે છે તેથી એને બીજી વિભક્તિ સમજવી.

સુ૦:- તેઓ પ્રાકૃત એટલે સામાન્ય હતા, ગોવાળીઆઓને તો જે જુવે તેનાપર જ વિશ્વાસ આવે, તેથી તેમને વિશ્વાસ આવે તેમાટે ભગવાને બીજું રૂપ ધારણ કર્યું, તે કૃષ્ણસ્તુ એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविश्रम्भणं गतः ।
शैलोस्मीति वदन् भूरि बलिमादद् बृहद्वपुः ॥ ३५ ॥

કૃષ્ણે પોતાથી તદ્દન જુદું સ્થૂલરૂપ ધારણ કરીને, ગોપોનો વિશ્વાસ મેળવીને, હું ગોવર્ધન પર્વત છું, એમ કહેતા પુષ્કલ બલિનું (પકવાન્નનું) ભોજન કર્યું. ૩૫.

સુ૦:- આ રૂપથી જે અત્યન્ત જુદું હોય તેવું વિલક્ષણરૂપ ધારણ કર્યું. અતિસ્થૂલ પોતે થયા. આ ભગવાનનું એક બીજું જ રૂપ હતું. એ રૂપ પર્વતનું આધિદૈવિક રૂપ નહિ હતું તે જણાવવાને તુ શબ્દ મૂકયો છે. ગોપોનો વિશ્વાસ પોતે મેળવીને, તેવા દેખી શકાય એવા રૂપમાં તે ગોપોને વિશ્વાસ હતો માટે એ વિશ્વાસ ભગવાન્ તરફ જ હતો એમ સમજવું. તે બલિનો પોતે ભોગ કર્યો, ત્યારે ગોપોએ પૂછ્યું કે તમે કોણ છો ? ત્યારે પોતે કહ્યું કે હું પર્વત છું. इति શબ્દ પ્રકારના અર્થમાં છે. કોઇને કહ્યું કે હું ગોવર્ધન છું, કોઇને કહ્યું કે હું શૈલ છું, કોઇને કહ્યું કે હું પર્વત છું, એમ કહેતા બલિ-પકવાન્ન વગેરેનું પુષ્કલ ભોજન કર્યું, અને પર્વતમાં રહેલા સર્વને તૃપ્ત કર્યા.

યો૦:- आधिदैविकं रूपम् વગેરે. ગોવર્ધનનું આધિદૈવિક રૂપ આ ન હતું, પણ આ તો શ્રીગોવર્ધનનેવિષે વાસ કરનાર શુદ્ધ પુષ્ટિપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ હતું. અહિં ગોવર્ધનનેવિષે નિવાસ કરનાર પુરુષોત્તમના સ્વરૂપનું અને નન્દરાજકુમારરૂપ પુરુષોત્તમનું બન્ને રૂપનું સાથે જ ભોજન સમજવું, કારણ કે બન્ને રૂપ એક જ છે, એટલે નન્દરાજકુમાર એવું એક રૂપ ગોપોને ગોવર્ધનવિષે નિવાસ કરનાર સ્વરૂપની પૂજા શિખવતા પોતે ગોવર્ધનની પૂજા કરે છે, તે શિખવનાર સ્વરૂપનેવિષે નન્દને પુત્રભાવ દૃઢ છે, તેથી આ દેવ પુત્રનું કલ્યાણ કરો, એવી બુદ્ધિથી નન્દરાય પોતે ગોવર્ધનની પૂજા કરતા પોતાના બાલક શ્રીકૃષ્ણપાસે તેની પૂજા કરાવે છે, તેથી આ લીલા અને આ ભાવનો આશ્રય લઇને અમારા માર્ગમાં શ્રીનવનીતપ્રિયજી ભગવાન્ ગોવર્ધનની પૂજા કરે છે. નન્દરાજકુમાર અને ગોવર્ધનનેવિષે સ્થિતિ કરનાર સ્વરૂપ બન્નેનું સાથે ભોજન હોવાથી ગોકુલસ્થ અને ગોવર્ધનસ્થ બન્ને સ્વરૂપોની એક જ સ્થલે ભોજનલીલા જણાવવાને શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વરે ભગવદાજ્ઞા મેળવીને શ્રીનવનીતપ્રિયાદિ સ્વરૂપોને શ્રીગોકુલથી પધરાવીને શ્રીગોવર્ધનધરનીસાથે અન્નકૂટોત્સવમાં સ્થાપન કર્યાં, અને તે સ્વરૂપો સાથે જ ભોજન કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતની રીતે ગોકુલસ્થ પુરુષોત્તમસ્વરૂપ અને ગોવર્ધનસ્થ પુરુષોત્તમસ્વરૂપ એ બન્નેનું સાથે ભોજન હોવાથી બે રૂપ થયાં, એ પ્રકારે જુદું જુદું દર્શન કહ્યું.

સુ૦:- પછી કેટલાકને સન્દેહ પણ થાય તેથી બધાને બતાવીને નમસ્કાર કરે છે, તે तस्मै એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्रेत्मनात्मने ।
अहो पश्यत शैलोसौ रूपी नोनुग्रहं व्यधात् ॥ ३६ ॥

વ્રજજનોની સાથે તે પોતારૂપી પર્વતને પોતે નમસ્કાર કર્યા, અને કહ્યું કે અહો

ઉપકાર કર્યો. ૩૬.

સુ૦:– વ્રજજનોની સાથે તેને (શૈલરૂપને) નમસ્કાર કર્યા, પોતે પોતાને જ નમસ્કાર કર્યા. चक्रे અને आत्मना એ બે પદ વચ્ચેનો આ વૈદિક પ્રક્રિયાથી લુપ્ત–ઉડી ગયો છે. आत्मना એટલે પોતે જ, બીજા કોઇ મારફત નહિ. સ્વરૂપને જ સાધન તરીકે વાપરીને તે તે સ્થલે રહેલી માયા દૂર કરી, તે જણાવવાને आत्मने એટલે પોતાને એમ કહ્યું. સર્વથા 'તે જ આ છે' (ભગવાન્ પોતે જ ગોવર્ધન છે) એમ વચન પણ अहो पश्यत અહો જુઓ–વગેરેથી કહે છે. આ ભગવાન્ પર્વત છે. કારણ કે ભગવાન્ સર્વાત્મક છે, કેમકે આનંદમયનું બીજ સર્વાત્મક છે, તેથી તેના નામથી જ તેનો ઉપદેશ કરે છે. पश्यत એટલે જુઓ, એમ જે ભગવાન્ પ્રબોધ કરે છે, તે વિશેષ જણાવવાને માટે છે. જે વસ્તુ પ્રમાણને અધીન છે, તેમાં પણ સાવધાન કરવાને માટે જ, જુઓ એમ વિધિ કહ્યો તે યોગ્ય જ છે, કદાચ એમ શંકા થાય કે ગોવર્ધન પર્વત તો જુદો દેખાય છે, તો પછી આ ભગવાન્ તે જ પર્વત એમ કેમ કહેવાય ? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે આ ભગવાન્ રૂપવાન્ એટલે ઇચ્છામાં આવે એવું રૂપ ધારણ કરનાર છે. તેથી તમને સંતોષ આપવાનેમાટે આવું રૂપ ધારણ કરીને ભોજન કરે છે. આ પણ (ઇચ્છામાં આવે એવું રૂપ ધારણ કરવું તે પણ) આનન્દરૂપ ભગવાન્માં જ સંભવે છે, કારણ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે આનન્દરૂપ ભગવાન્ જ સર્વનું બીજ છે. વળી આપણાઉપર અનુગ્રહ કર્યો. કારણ કે આપણે જે પદાર્થો આપ્યા તે સર્વનો સ્વીકાર કર્યો, નહિ તો માત્ર દર્શન આપત, ભોગ કરત નહિ, नः એટલે આપણા ઉપર, એમ જે સામાન્ય વચન કહ્યું તેનું નમસ્કારની માફક સમર્થન કરવું.

લે૦:– तथात्वात् એટલે भगवत्त्वात् ભગવાન્ હોવાથી: આનન્દમાંથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે વગેરે શ્રુતિમાં 'આનન્દમય સર્વનું બીજ છે.' એમ કહ્યું તે આનન્દમય ભગવદ્રૂપ છે, તેથી સર્વનામવડે ભગવાનનો જ ઉપદેશ છે. एतदपि આ પણ વગેરે. આનન્દ બીજ હોવાથી અને બીજ સર્વથી સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનું કાર્ય કામરૂપપણું એટલે ઇચ્છાપ્રમાણે રૂપ ધારણ કરવું તે યુક્તજ છે. नमस्कारवत् નમસ્કારની માફક, જેમ પોતે પોતાને જ નમન કર્યું તેમ પોતે પોતાના ઉપર જ અનુગ્રહ કર્યો એવો અર્થ છે.

યો૦:– आत्मनात्मने વગેરે. આથી આ સમજવું કે ભગવાને પોતે એક સ્વરૂપથી નન્દરાયની સાથે રહીને ગોવર્ધનમાં રહેલા પોતાના બીજા સ્વરૂપને નમસ્કાર કર્યા. આથી સર્વ વ્રજવાસીઓની માયા અથવા સ્નેહ શ્રીકૃષ્ણમાં જ હતો, પરન્તુ નન્દરાજકુમાર તરીકે હતો. શ્રીકૃષ્ણનેવિષે દેવભાવ ન હતો તેથી દેવભાવથી તેઓ બીજાનું ભજન કરશે તો ભગવાન્માં નિરોધ સિદ્ધ થશે નહિ, તેથી દેવભાવનું સ્થાપન પણ પોતામાં કરવામાટે પોતે પણ ગોવર્ધનની પૂજા કરી. આ લીલાથી એમ સિદ્ધ થયું કે વ્રજવાસીઓનો દેવ ગોવર્ધન પર્વતમાં રહેલા ભગવાન્ પુરુષોત્તમ છે, તેથી જ ગોવર્ધનનાથ અમારા સિદ્ધાન્તમાં-પુષ્ટિમાર્ગમાં દેવ છે, તેથી તેમનેવિષે જ દેવ તરીકે વ્યવહાર થાય છે. દેવમંદિરની માફક ત્યાં ધ્વજા વગેરે સ્થાપન કરવામાં આવે છે, એમ પુષ્ટિમાર્ગીઓએ ભાવના કરવી. શંકા–ગોવર્ધન પર્વત જુદો દેખાય છે, તો પછી ભગવાને પોતાના સ્વરૂપને असौ शैलः એમ કહીને શૈલ કેમ કહ્યો ? તેનો ઉત્તર કહે છે કે अस्तौ

'एतदात्म्यमिदं सर्वम्–આ સર્વ જગત્ તે આત્મા અથવા ભગવન્મય છે.' 'पुरुष एव इदं सर्वं, स सर्वं भवति–પુરુષ એટલે ભગવાન્ જ આ સર્વ જગત્ છે. તે ભગવાન્ જ સર્વ જગત્‌રૂપ થાય છે' વગેરે શ્રુતિઓમાં ભગવાન્‌નું સર્વાત્મકપણું સ્પષ્ટ કહેલું છે, તે જ વાત આગળ પ્રતિપાદન કરે છે કે આનન્દમય બીજ સર્વાત્મક છે. 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति–આ આનન્દમય આત્માને પામે છે.' એ શ્રુતિથી આ આનન્દમય છે. આનન્દમય બીજ છે, કારણ કે આનન્દમય સર્વનું કારણ છે. 'तस्माद् वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः-તે અથવા આ આત્મામાંથી જ આકાશ ઉત્પન્ન થયું.' आनन्दात् हि एव खलु इमानि भूतानि जायन्ते–આનન્દમાંથી જ ખરેખર આ ભૂત(પ્રાણી)-માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.' આ શ્રુતિઓમાં આનન્દમયને સૃષ્ટિનું કારણ કહેલું હોવાથી આનન્દમય સર્વનું બીજ છે એમ સમજવું, બીજ સમવાયી કારણ હોવાથી કાર્ય પણ તદ્રૂપજ થયું, તેથી જે ભગવાન્ કારણરૂપ છે તે જ ભગવાન્ શૈલરૂપ પણ છે, તેથી તેને (ભગવાનને) શૈલ કહેવા તે યુક્ત જ છે. नमस्कारवत् समर्थनीया–નમસ્કારની માફક સમર્થન કરવું. જેમ પોતે શૈલરૂપ પોતાને નમસ્કાર કર્યા, કે જેથી તે વ્રજવાસીઓને તે શૈલરૂપ સ્વરૂપમાં માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય, તેમ જ માહાત્મ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનેમાટે આપણઉપર અનુગ્રહ કર્યો એમ કહ્યું, એટલે વ્રજવાસીઓ જેમના ઉપર અનુગ્રહ થયો તેમાં ભગવાને પોતાને પણ ગણ્યા.

સુ૦:- એ પ્રકારે તેમનું સ્વરૂપ કહીને આગળ પણ તેમના ભજનની સિદ્ધિનેમાટે પ્રાર્થના કરો એમ एषः એ શ્લોકથી કહે છે:-

एषोवजानतो मर्त्यान् कामरूपी वनौकसः ।
हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मणे आत्मनो गवाम् ॥ ३७ ॥

જે વનવાસીઓ મરણધર્મવાળા હોવા છતાં આ ગોવર્ધનનું અપમાન કરે, તેનો યથેચ્છરૂપ ધારણ કરનાર એ નાશ કરે જ. માટે એવા મોટાને આપણા અને ગાયોના કલ્યાણમાટે આપણે નમસ્કાર કરીએ. ૩૭.

સુ૦:- જો પ્રાર્થના ન કરે તો તેમાં જે બાધક થાય તે કહેતા માત્ર અવજ્ઞા કરવાથી પણ જે બાધક થાય તે કહે છે. જે કોઇ આની અવજ્ઞા કરે, 'તે શું કરવાનો છે' એમ કહે, એવા મનુષ્યને એટલે મરણ જેનો ધર્મ જ છે એવાને આ અપમાન બહુ અનિષ્ટ નિવડે છે, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટની વાત તો દૂર રહી વસ્તુતઃ એ તેનો નાશ જ કરે છે. તેના નાશ કરવાનું સામર્થ્ય અને નાશ કરવાનો પ્રકાર કહે છે, કે તે ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરી શકે છે, તેથી શસ્ત્રી–શસ્ત્રવાળો પણ થાય છે, વાઘ પણ થાય છે, સિંહ પણ થાય છે, તેનાથી દૂર નાસી જવું અશક્ય છે, કારણ કે આપણે સર્વ વનવાસી છીએ–વન જ આપણું નિવાસ સ્થાન છે, તેથી એવાઓને એ હણે છે જ. તેનાથી બચવાનો ઉપાય કહે છે કે આપણે એને નમસ્કાર કરીએ. પોતે છેતરતા નથી તે જણાવવાનેમાટે નમસ્કારમાં પોતે પણ સામેલ થાય છે. આ હેતુવાદ છે. તેથી બીજાનો નિષેધ કરવામાં જ તાત્પર્ય છે, માટે અત્યન્ત આગ્રહ કરવાની જરૂર નથી; આપણા અને ગાયોના કલ્યાણ માટે નમસ્કાર કરવા, કેમકે વાઘ વગેરેનો ભય બન્નેને ઉપદ્રવ કરે છે. મોટાઓને પ્રતિવિધિ–બદલો માત્ર નમસ્કારથી જ આપી શકાય, તેથી हि શબ્દ મૂક્યો છે. એ પ્રકારે આગળ જતાં પણ આ પૂજા કરાવવાની સિદ્ધિનેમાટે (ગોવર્ધનયાગ દરરોજ વ્રજવાસીઓ કર્યા કરે તેનેમાટે) અને

એનો જો ત્યાગ કરે તો ભય ઉત્પન્ન કરવાનેમાટે ભગવાને આ પ્રમાણે વચનો કહ્યાં,અને ઈશ્વરનાં વાક્યો હોવાથી થાય પણ તેમ જ. (ગોવર્ધનનું અપમાન માત્ર કરે તો તેનો નાશ થાય જ).

સુ૦:- એ પ્રકારે ગોવર્ધનયાગ કરાવીને પાછા પોતાના સ્થાને લઈ ગયા એમ ઉપસંહાર इति એ શ્લોકથી કરે છે:-

इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणोदिताः ।
यथा विधाय ते गोपाः सहकृष्णा व्रजं ययुः ॥ ३८ ॥

તે ગોપો વાસુદેવરૂપી ભગવાન્થી સારીરીતે પ્રેરણા પામેલા ગોવર્ધન, ગાયો અને બ્રાહ્મણોનો વૈષ્ણવયજ્ઞ, જેવી પ્રેરણા થઈ તે પ્રમાણે કરીને, કૃષ્ણ જે ફલરૂપ હતા, તેમની સાથે વ્રજમાં ગયા. ૩૮.

સુ૦:- ગોવર્ધન, ગાય, અને બ્રાહ્મણોનો યજ્ઞ કે જે વૈષ્ણવયજ્ઞ છે તે કરાવીને. વાસુદેવથી જ જેમને સારીરીતે પ્રેરણા થયલી છે એવા, એટલે વિશેષ રીતે જ્યાં જ્યાં જેમ જેમ કરવાનું હતું તેમ તેમ વાસુદેવના બોધથી ભગવદાવેશથી આ સર્વ કરીને, ફરીથી તેઓ ગોપ માત્ર થઇને, ફલસહિત એટલે ભગવાન્સહિત પાછા વ્રજમાં પોતાના સ્થાનમાં ગયા, અન્તે જેવા પ્રથમ હતા તેવા જ થયા એમ કહ્યું, નહિ તો આ સર્વથી કાંઇ બીજું જ ફલ થયું હશે એવી શંકા થાય, તેથી પ્રથમ જેવા હતા તેવા થઇને પાછા ગયા એમ કહ્યું.

ટિ૦:- **वासुदेवप्रचोदिताः**-વાસુદેવના બોધથી. અહિં ભગવાનને વાસુદેવ કહ્યા છે, તેનો અર્થ એ કે શુદ્ધ સત્ત્વાકાર અંતઃકરણ ગોપોનું કરીને, કર્મમાં ઉપયોગી શ્રદ્ધા, સામર્થ્ય વગેરેમાં ઉપયોગી થવાને માટે ત્યાં પ્રકટ થઇને સર્વે પોતે કરાવ્યું, એ આશયથી **वासुदेवप्रचोदिताः** એમ કહ્યું છે. પ્રેરણા કરવામાં પ્રકર્ષ-અતિશયપણું પણ આ જ (પોતે તેમના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરીને સર્વે કરાવ્યું). જો એમ ન હોત તો **प्रचोदिताः** એમ કહેત નહિ. આગળ પાછા જતી વખતે ગોપો જ મુખ્ય હતા અને પ્રભુ પોતે ગૌણ થઈ ગયા હતા, એટલે તે સમયે ભગવાનનો આવેશ તેમનામાં ન હતો એમ સૂચન કર્યું, તે બન્નેનું તાત્પર્ય ' **भगवदावेशेनैतत्**-ભગવદાવેશથી આ સર્વ ' એ પદથી જણાવ્યું.

દશમસ્કન્ધ તામસ સાધનપ્રકરણે ૨૧ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૨ મો.

कारिकार्थः- આ હેતુશાસ્ત્ર છે કેમકે તે દૃષ્ટાર્થનેમાટે ઉપયોગી થાય છે, હેતુશાસ્ત્ર-વિનાનું બીજું શાસ્ત્ર અદૃષ્ટાર્થ કહેવાય છે, એ બન્નેનો નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

(હેતુશાસ્ત્ર–અમુક ફલ પ્રાપ્ત થતું આપણને અમુક કાર્યથી દેખાય છે, માટે તે કાર્ય કરવું તેનું નામ હેતુશાસ્ત્ર. એનું ફલ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે માટે હેતુશાસ્ત્ર દૃષ્ટાર્થ કહેવાય છે. વેદમાં કહ્યું છે તેથી કરવું, તેનું પરિણામ–ફલ સ્પષ્ટ દેખાય કે નહિ, એમ જે શિખવે તે બીજું શાસ્ત્ર, એટલે હેતુશાસ્ત્રનું વિરોધી કહેવાય અને તેનું ફલ અદૃષ્ટ હોય છે, એટલે સ્પષ્ટ દેખાતું નથી.)

टि०:- **तद् ज्ञापयति निश्चितम्**–તેનો (એ બન્નેનો) નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે. જે કર્મનું ફલ સ્પષ્ટ દેખાય છે તે કર્મનો અધિષ્ઠાતા ઇન્દ્ર સ્પષ્ટ દેખાય એવું અનિષ્ટ ઉત્પન્ન કરીને તેનાદ્વારા પોતાના યજ્ઞનો ત્યાગ થયલો હોવાથી પોતાનો પ્રભાવ જણાવે છે.

હૈતુક યજ્ઞમાં આ ઇન્દ્ર ફલનો ભોગ કરનાર હતો તેણે વૃષ્ટિરૂપી વિઘ્ન કર્યું, તેથી કૃષ્ણ ગોવર્ધનધારી થયા. કા. ૨.

બન્ને હૈતુક હોવાથી ભગવાને આ પ્રમાણે કર્યું, નિષિદ્ધના ભોગ કરનારની બુદ્ધિ સર્વથા નાશ પામે છે. કા. ૩.

टि०:- **उभयोर्हैतुकत्वार्थम्**–બન્ને હૈતુક હોવાથી, ભગવાન્‌પાસે સ્પષ્ટ દેખાય નહિ એવાં અનેક સાધન હોવા છતાં પણ ગોવર્ધનરૂપી સ્પષ્ટ દેખાતા સાધનથી જ રક્ષણ કરવાનું તાત્પર્ય કહે છે કે બન્ને હૈતુકત્વવાળા હોવાથી અ૦ ૨૧ શ્લોક ૧૦માં જેમ નન્દરાયજીએ કહ્યું હતું કે '**तच्छेषेण उपजीवन्ति**–તેના બાકી રહેલા ભાગથી જીવે છે, તેથી પોતાનું જીવન જેનાઉપર આધાર રાખે છે એવું અન્ન ઉત્પન્ન કરનાર ઇન્દ્રનો યાગ કરવો જોઇએ, તેમ જ ભગવાને પણ (અ. ૨૧ શ્લો. ૨૪ માં) કહ્યું હતું કે **આપણે તો હમેશાં ગાયપર વૃત્તિ કરનારા છીએ, વન અને પર્વતપર નિવાસ કરનારા છીએ તેથી ગાય, પર્વત વગેરે ઉપર આપણું જીવન હોવાથી ગાય પર્વત વગેરેનો યજ્ઞ શરુ કરો**, માટે આ બન્ને હૈતુક છે એમ કહ્યું, એટલે જેમ હેતુમાટે તમે ઇન્દ્રનો યાગ કરવા કહો છો, તેમ જ હેતુને માટે જ ઇન્દ્રનો યાગ ન કરતાં આપણે ગાયો, પર્વત વગેરેનો યાગ કરવો જોઇએ. **एवं भगवता कृतम्**–ભગવાને આ પ્રમાણે કર્યું, એટલે બીજાને સ્પષ્ટ લાગે કે આ અનિષ્ટ થયું, તેમ જ બીજાને સ્પષ્ટ દેખાય તે પ્રમાણે દૃષ્ટ સાધનથી જ ભગવાને તે અનિષ્ટનું નિવારણ કર્યું. વસ્તુતઃ હું મારા સ્વાત્મયોગથી રક્ષણ કરીશ એમ કહેલું હોવાથી ખરેખરું રક્ષણ તો સ્વાત્મયોગથી જ કરેલું છે, પણ બીજાને એવી પ્રતીતિ થાય કે ગોવર્ધન ધારણ કરીને રક્ષણ કર્યું, તેથી પોતે ગોવર્ધન ધારણ કર્યો એવો અર્થ છે. જો એમ ન કરત તો '**મારા આત્મયોગથી હું રક્ષણ કરીશ**' એ પદનો વિરોધ આવત. સાર એ છે કે જે રૂપે **ભગવાને યજ્ઞનો ભોગ કર્યો તે રૂપથી જ રક્ષણ કર્યું**.

તે જણાવવાનેમાટે ઇન્દ્રનાં મહામોહનાં વાકયો ખાસ કરીને બાવીશમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યાં છે, અને કૃષ્ણે ઇન્દ્રથી પુષ્કલ પીડાયલા વ્રજનું ગોવર્ધન ધારણ કરીને સારી રીતે પાલન કર્યું, તે પણ કહ્યું છે. કા. ૪–૪½.

॥ कारिकार्थ संपूर्ण ॥

સુ૦:– ગયા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રના યાગનો ભંગ નિરૂપણ કર્યો. તે કારણથી ક્રોધ પામેલો ઇન્દ્ર વ્રજને પીડા કરવાને માટે વૃષ્ટિ કરે છે, તે **इन्द्रः** વગેરેથી શરુ થતા દશ શ્લોકથી કહે છે:–

कारिकार्थः– પહેલા શ્લોકમાં ક્રોધ, બીજા શ્લોકમાં ઉદ્યમ, ત્રીજાથી છઠ્ઠા શ્લોક સુધીમાં ઇન્દ્રનાં વાક્યો, સાતમા શ્લોકમાં ઉપરના છ શ્લોકોનું, આઠમા, નવમા અને દશમા શ્લોકની સાથે સંધાન. આઠમા શ્લોકમાં પીડા, નવમા શ્લોકમાં હેતુ, અને દશમા શ્લોકમાં ફલ, એમ આ દશ શ્લોકોનો અર્થ સમજવો. કા. ૧.

ટિ૦:– **सर्वनाशनात्** ઇન્દ્રના સર્વ પુરુષાર્થનો નાશ થયલો હોવાથી, શ્લોકોની સંખ્યા દશ કહી. (ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય) છ ગુણ અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ મળી કુલ્લે દશનો નાશ થવાથી શ્લોકની સંખ્યા પણ દશ કહી.

યો૦:– **इन्द्रस्तदा** એ શ્લોકમાં ક્રોધ, **गणं संवर्तकम्** એ શ્લોકમાં ઉદ્યમ, પછી ચાર શ્લોકથી ઇન્દ્રનાં વાક્યો. તેમાં ક્રમ નીચે પ્રમાણે. **अहो श्रीमदमाहात्म्यम्** એ એક, **यथादृढैः** એ બીજું, **वाचालम्** એ ત્રીજું, **एषां श्रियावलिप्तानाम्** એ ચોથું, એ પ્રમાણે ચાર વાક્યો. પછી **अहं चैरावतम्** એ શ્લોક મેઘો વ્રજમાં આવ્યા પછી વ્રજના નાશમાટે ઇન્દ્રનું આવવું છે તેને માટે કહ્યો. અન્તે ઇન્દ્ર વ્રજના નાશનેમાટે આવે છે, તેનું સંધાન આ ૭મો શ્લોક કરી આપે છે, માટે આ સન્ધિનો શ્લોક કહેવાય છે. **अहो श्रीमदमाहात्म्यम्**થી શરુ થતા ચાર શ્લોક **इत्थं मघवताज्ञप्ता**થી શરુ થતા ત્રણ શ્લોકની સાથે સન્ધિ (જોડાણ) કરી આપે છે, માટે એ સાતમો શ્લોક સન્ધિશબ્દથી કહેવાય છે. ત્રીજાથી શરુ થતા ચાર શ્લોકનાં વાક્યો, આઠમા શ્લોકથી શરુ થતા ત્રણ શ્લોકનાં વાક્યોનીસાથે સંધાન કરતા ઇન્દ્રે સાતમો શ્લોક કહ્યો, માટે ઇન્દ્રનું વ્રજમાં આવવું એ સન્ધિરૂપ છે, પછી આઠમાથી પીડા કહી, નવમાથી પીડાનો હેતુ કહ્યો, દશમાથી વૃષ્ટિનું ફલ કહ્યું, આ પ્રમાણે દશ શ્લોક છે. ક્રોધ અને ઉદ્યમના બે, પછી ઇન્દ્રવાક્યને નિરૂપણ કરનાર ચાર, એ પ્રમાણે છ શ્લોક, ત્યાર પછી સાતમો સન્ધિશ્લોક, ત્યાર પછી આઠમો પીડા નિરૂપણ કરનાર, નવમો હેતુ નિરૂપણ કરનાર અને દશમો ફલ નિરૂપણ કરનાર, એમ દશ શ્લોક. એમ શંકા ન કરવી કે કારિકામાં પીડા, હેતુ અને ફલ પહેલાં કહેલાં છે અને સન્ધિ પાછળથી કહી છે, માટે સાતમો શ્લોક સન્ધિનો ગણીને પાછળના આઠ, નવ, અને દશ, પીડા, હેતુ અને ફલ ગણવામાં કારિકાનો વિરોધ આવે છે; કેમકે સાતમા શ્લોકમાં જે સન્ધિ કહી તેની પહેલાં જ 'તમે પીડા કરો, વર્ષાધારા કરો, જલના સમૂહથી પૃથ્વીને ડુબાડી દો' એમ ઇન્દ્રે મેઘોને આજ્ઞા કરી તેથી કારિકામાં પીડા, હેતુ અને ફલ સન્ધિ પહેલાં કહ્યું તે બરાબર જ છે. ઇન્દ્રે પીડા, હેતુ અને ફલ કહીને હું ઐરાવત નાગ (હસ્તિ) પર આરોહણ કરીને પાછળથી વ્રજમાં આવીશ એમ સંધાન કહ્યું, એમ કારિકાનો અર્થ ફલિત થાય છે. જો કે પીડા, હેતુ અને ફલ ઇન્દ્રના વચનમાં મૂલમાં પ્રાપ્ત થતાં નથી, તોપણ આઠમા વગેરે શ્લોકોમાં મેઘે કરેલી પીડા, હેતુ, અને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પીડા, હેતુ અને ફલ વ્રજમાં મેઘોએ કર્યાં, તે ઇન્દ્રની આજ્ઞાવિના સંભવે જ નહિ, તેથી ઇન્દ્રનાં વાક્યો પીડા, હેતુ, અને ફલ બોધક છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ઇન્દ્રે પીડા, હેતુ અને ફલની મેઘોને આજ્ઞા કરી એમ જણાય છે, માટે કારિકાર્થ યોગ્ય જ છે. આઠમા શ્લોકમાં પીડા સ્પષ્ટ જ છે. **पीड्यमानासुरोजसा** એમ શ્લોકમાં જ કહ્યું છે, પીડા કેમ થાય એમ આકાંક્ષા થાય, તો નવમા શ્લોકમાં **शर्कराः** વૃષ્ટિ પીડાના હેતુ તરીકે નિરૂપણ કરી છે, માટે આ નવમા શ્લોકમાં હેતુનું નિરૂપણ સ્પષ્ટ છે, અને દશમા શ્લોકમાં વ્રજભૂમિને જલમાં ડુબવું એ ફલનું નિરૂપણ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે પીડા, હેતુ અને ફલ જે મેઘોએ કર્યાં એમ શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યાં છે તે ત્રણે પહેલાં ઇન્દ્રે મેઘોને આજ્ઞારૂપે કહ્યાં. આ પ્રમાણે અર્થ સારી રીતે બેસી જાય છે.

સુ૦:- પહેલાં તેનો ક્રોધ इन्द्र એ શ્લોકથી કહે છે:-

श्रीशुक उवाच ॥

इन्द्रस्तदात्मनः पूजां विज्ञाय विहतां नृप।

गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नन्दादिभ्यश्चुकोप सः ॥ १ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:-પછી હે નૃપ! તે ઇન્દ્રે કે જેણે નિષિદ્ધ ભાગનો ભોગ કર્યો હતો, તેણે પોતાની પૂજા નાશ પામેલી જાણીને, ગોપો કે જેઓની અંદર નન્દ વગેરે હતા, અને જેઓ કૃષ્ણને પોતાના નાથ માનતા હતા, તેમના ઉપર ક્રોધ કર્યો. ૧

સુ૦:- ગોકુલમાં જવાને સમયે જ પોતાની પૂજા નાશ પામેલી જાણીને. नृप એ સંબોધન રાજાઓ એમ જ વર્તે છે તે જણાવવાને માટે છે. ગોપોના ઉપર ક્રોધ કર્યો. શંકા-ગોપો અજ્ઞાની છે, એવા અજ્ઞાનીઓની ઉપર કોપ કરવાનું શું કારણ? ઉત્તર-ગોપો ભલે અજ્ઞાની હોય પણ નન્દ તો મોટા છે ને? તે नन्दादिभ्यः એ પદથી કહે છે. (તેમણે શામાટે આવું અનુચિત કરવા દીધું)? શંકા-તો પછી કોપ ઉચિત જ છે. ઉત્તર-કૃષ્ણ એ જ નાથ છે જેમના (ગોપોના) તેથી. (નન્દ જેવા મોટાઓએ પણ કૃષ્ણનું જ કહ્યું માનીને પૂજાનો નાશ કર્યો હતો, માટે ઇન્દ્રનો ખાસ કોપ કૃષ્ણ ઉપર હતો.) શંકા-ઇન્દ્ર શુદ્ધ સત્વના પરિણામરૂપ હતો, (દેવ હતો, તેણે આમ શા માટે કર્યું?) તેણે કૃષ્ણ ઉપર કોપ કેમ કર્યો? ઉત્તર-सः એ પદથી કહે છે. सः એટલે તે ઇન્દ્ર કે જેણે આટલા વર્ષસુધી નિષિદ્ધ ભાગનો-(નિષિદ્ધ અન્નનો)ભોગ કર્યો હતો તે. (નિષિદ્ધનો ભોગ કરવાથી તેની બુદ્ધિ હણાઇ ગઈ હતી તેથી તેણે કૃષ્ણઉપર ક્રોધ કર્યો.)

સુ૦:- માત્ર કોપ જ કર્યો એટલું જ નહિ, કિન્તુ પ્રયત્ન પણ કર્યો, તે गणम् એ શ્લોકથી કહે છે:-

गणं सांवर्तकं नाम मेघानां चान्तकारिणाम्।

इन्द्रः प्राणोदयत् क्रुद्धो वाक्यं चाहेशमान्युत ॥ २ ॥

ક્રોધ પામેલા ઇન્દ્રે પ્રલય કરનાર મેઘોના સમૂહને અને સંવર્તક નામના પ્રસિદ્ધ પ્રલયકારી ગણને પ્રકર્ષથી (વેગથી) મોકલ્યા, અને પોતાને ત્રિલોકીનો ઈશ્વર માનનાર ઇન્દ્ર વાક્ય પણ બોલ્યો. ૨.

સુ૦:- गण એટલે બહુનો સંઘાત, संवर्तक એટલે પ્રલય કરનાર, नाम એ પ્રસિદ્ધિ જણાવનાર છે, તેથી આ સંવર્તક ગણ પ્રલય કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એમ શંકા થાય કે જ્યારે એ એકઠા થાય ત્યારે જ એમનામાં નાશ કરવાની શક્તિ આવતી હશે, તે શંકા દૂર કરવાનેમાટે દરેક મેઘ પ્રલય કર્તા છે તે જણાવવાને मेघानां अन्तकारिणाम्-અન્ત લાવનાર મેઘોના, એ પદો કહે છે. અન્ત લાવનાર મેઘોના પણ ગણને અને સંવર્તક ગણને મોકલ્યા, એમ થવાથી પ્રત્યેક મેઘ અને મેઘોના સમુદાયથી સામાન્ય રીતે અને વિશેષ રીતે નાશ થાય. તેની આજ્ઞા પાળવી જ જોઇએ તે જણાવવાને इन्द्र પદ મૂક્યું છે. इदृ એ ધાતુ પરમ ઐશ્વર્યનું સૂચક છે. પરમ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયલાના વાક્યનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે જ નહિ, તેથી તે જ સમયે વિચાર કર્યાવિના પ્રકર્ષથી (બહુવેગથી) મોકલી આપ્યા. એમ કરવાનો હેતુ એ હતો કે તેને ક્રોધ ચઢ્યો હતો, એ પ્રકારે તેનો માનસ-
[illegible] કે વાક્ય પણ બોલ્યો. કેમકે આ ઇન્દ્ર પોતાને ઈશ

માનતો હતો, હું જ ત્રૈલોકયનો ઈશ છું એમ પોતાને માનતો હતો. उक्त એટલે વાકય પણ બોલ્યો, આથી અત્યન્ત અયુક્ત એણે કર્યું એમ સૂચવ્યું.

સુ૦:- ચાર શ્લોકથી ઇન્દ્રનું વાકય કહે છે:-

इन्द्र उवाच ॥

अहो श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां काननौकसाम् ।
कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनम् ॥ ३ ॥

ઇન્દ્ર કહે છે:- વનમાં વાસ કરનાર ગોપોનું લક્ષ્મીના મદનું માહાત્મ્ય કેટલું આશ્ચર્યકારક છે? જેમણે મર્ત્ય કૃષ્ણનો સમીપમાં આશ્રય લઇને દેવનું અપમાન કર્યું. ૩.

સુ૦:- ઇન્દ્ર એમ માને છે કે પરંપરાથી સિદ્ધ હૈતુક યજ્ઞનો ત્યાગ ન કરવો જોઇએ, અને નવા આરંભ કરેલાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. अहो એટલે આ બહુ આશ્ચર્ય છે. ગોપો સર્વથા વિવેકરહિત છે, આ પ્રમાણે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન એમણે કેવી રીતે કર્યું ? એમ જાણે પોતાના હૃદયમાં જ કહેતો હોય તેમ બોલ્યો. લક્ષ્મીના મદનું માહાત્મ્ય આશ્ચર્યકારક છે, કેમકે લક્ષ્મીના મદથી, જે ગોપો છે તેઓએ પણ (મારા જેવા) દેવની અવગણના કરી. તેમાં પણ એઓ કાંઇ મોટા નથી, પરન્તુ ગોપ માત્ર છે. નથી તેમને સત્સંગ, કે નથી તેમને સારી રીતે દેશમાં સ્થિતિ, કિન્તુ આ તો જંગલમાં વસનારા. એવાઓને પણ લક્ષ્મી મદ કરે છે. જો એમ શંકા થાય કે લક્ષ્મીના મદથી તેઓએ આમ કર્યું નથી, પણ ભગવાનના વાકયથી જ કર્યું, માટે તેમનો શો દોષ? તો કહે છે કે મર્ત્ય એવા કૃષ્ણનો તેઓએ આશ્રય લીધો. દેવો અમર્ત્ય એટલે મરણવિનાના છે, અને મનુષ્યો મરણ ધર્મવાળા છે. ભગવાન્ સદાનન્દ છે, તોપણ મનુષ્યનો વેષ ધારણ કરેલો છે. તેના મર્ત્યના વાકયનું ગ્રહણ કરવું એ જ તેમનો દોષ. उप એટલે સમીપમાં આશ્રય કરવો. માત્ર બીજો યાગ તેઓએ કર્યો એટલું જ નહિ, કિન્તુ દેવ એવા જે ઇન્દ્ર તેનેમાટે એકઠા કરેલા દ્રવ્યથી જ કર્યો, અને તેનું અપમાન કર્યું.

લે૦:- तस्य परिग्रह એટલે મર્ત્યના વાકયનો પરિગ્રહ.

સુ૦:- જો એમ શંકા થાય કે ભગવાને તો કર્મમાર્ગ જ સારો કહ્યો છે, તો તેને દૂષણ શામાટે આપો છો? તો यथादृढैः એ શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે:-

यथादृढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नाम नौनिभैः ।
विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षन्ति भवार्णवम् ॥ ४ ॥

દેખાવમાં માત્ર નૌકા જેવા, અદૃઢ કર્મમય યજ્ઞોથી, આન્વીક્ષિકી વિદ્યાનો ત્યાગ કરીને, જેઓ સંસારસમુદ્રને તરવાની ઇચ્છા રાખે છે (તેમના જેવા આ છે.)૪.

સુ૦:- અદૃઢ એવા યજ્ઞોથી જે સંસારસમુદ્રને તરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેઓ વચ્ચે જ ડુબી જાય છે. પોતાથી જ હંકારાયલી હોડીથી તરી જવું સંભવતું નથી, તે હોડી પણ પોતાનાં કર્મોથી જ પ્રેરાય છે, તેથી તેમાં બેવડો કલેશ થાય છે તે कर्ममयैः એ પદથી કહે છે. કર્મ એ જ તેમનું સ્વરૂપ છે. તે પણ દૃઢ નથી, કારણ કે તેમાં પ્રાયશ્ચિત્તો ઘણાં કરવાં પડે છે. क्रतुभिः એ તો નામ માત્ર છે, કારણ કે તે નૌકાના જેવા છે, તે પણ દેખાવમાત્રમાં જ નૌકા. તે કર્મો પણ જો ચિત્તશુદ્ધિને માટે કરે, તો તે કર્મોથી બહ

ત્યાગ કરીને એ પદથી કહે છે. કર્મ તો અવિદ્યા છે. આન્વીક્ષિકી એટલે અન્વીક્ષણ કરવું-શોધવું એ વિદ્યા છે. અન્વીક્ષા એટલે શ્રવણ કર્યા પછી ફરીથી આત્માનું અનુસંધાન કરવું તે. "જે વિદ્યા અને અવિદ્યા બન્નેને સાથે જાણે" આ સ્થલે કેવલ અવિદ્યાનો નિષેધ કરેલો છે, તે हित्वा એ પદથી કહે છે. જેમ તેઓ તરી જવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ તરતા નથી, તેમ જ આ ગોપો પણ ઈશ્વરવાદનું નિરાકરણ કરીને કેવલ કર્મવાદથી પોતાના નિર્વાહની ઇચ્છાને પણ તરી જતા નથી, એટલે તેમનો નિર્વાહ પણ થતો નથી. તેથી તેમણે કરેલું કર્મ (નવો યજ્ઞ) વ્યર્થ હોવાથી તે યજ્ઞવડે તેમનું પાલન શક્ય નથી, તેથી તેમનો વિઘાત (નાશ) સુખથી કરો એવો ભાવ છે.

સુ૦:- તે ઇન્દ્રના દોષને લીધે ભગવાન્ તરફ વિપરીત બુદ્ધિ થઈ, કેમકે છ ગુણ અને ઐશ્વર્યવાળા ભગવાન્ તરફ એણે છ દોષનાં વચનો કહ્યાં, તેમાં ભગવાનનું ઐશ્વર્ય કોઇનાથી પણ હણી શકાય એવું નથી, તેને અનુસરીને જ બીજે સ્થલે (ઇન્દ્રમાં) ઐશ્વર્ય દૂર કરવામાટે ભગવાને યથાર્થ જ વાક્ય કહ્યાં હતાં. ઇન્દ્રની બુદ્ધિથી તો ભગવાન્‌માં ઐશ્વર્ય ન હતું, તે છતાં તેવાં વાક્ય ભગવાન્ બોલ્યા હતા એમ લાગ્યું, તેથી वाचालम् એ શ્લોકથી કહે છે:-

वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पण्डितमानिनम् ।
कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियम् ॥ ५ ॥

વાચાલ, બાલિશ, સ્તબ્ધ, અજ્ઞ, પંડિતમાની, મર્ત્ય કૃષ્ણનો ઉપાશ્રય કરીને ગોપોએ મારું અપ્રિય કર્યું. ૫.

સુ૦:- જે અતિશય બોલે તે વાચાલ. પોતે ઈશ્વર ન હોવા છતાં ઈશ્વરની માફક બોલે તે વાચાલ. અથવા તો વાચાલ શબ્દથી વૈરાગ્યનો અભાવ સૂચવ્યો. પોતાનેમાટે ભગવાન્ અતિશય બોલ્યા તેથી બાલિશ-જ્ઞાનરહિત, જેનામાં વીર્ય અથવા સામર્થ્ય ન હોય તે છતાં અશક્ય કરવાની ઇચ્છા રાખે તે બાલિશ કહેવાય. જ્ઞાનનો અભાવ અહિં સ્પષ્ટ છે. સ્તબ્ધ એટલે જેનામાં નમ્રતા નથી તે, એવામાં કીર્તિનો અભાવ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે જે અત્યન્ત નમ્ર હોય તે જ કીર્તિમાન્ હોય છે. પોતાને જ જે પંડિત માને તે પંડિતમાની કહેવાય તેને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતી નથી. અથવા તો અહિં આ ઉલટું સમજવું કે કીર્તિનો અભાવ આ પંડિતમાની પદથી કહ્યો. અજ્ઞ એટલે જ્ઞાનનો અભાવ સ્પષ્ટ છે, મર્ત્ય એટલે મનુષ્ય. તે વિરક્ત હોતો નથી અથવા ઈશ્વર હોતો નથી. કૃષ્ણ એટલે કૃષ્ણતરીકે જે પ્રસિદ્ધ છે તે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રની વિપરીત બુદ્ધિ હતી, અથવા वाचालम् વગેરે પાંચ પદનો અર્થ નીચે પ્રમાણે સમજવો:- કૃષ્ણ જે સદાનન્દ છે તેને પણ છ ગુણથી વિપરીત ગુણોવાળા માનીને ભગવાનનેવિષે પણ વિપરીત બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને સર્વે ગોપો કે જેઓ અલ્પ બુદ્ધિવાળા છે, તેઓએ મારું અપ્રિય એટલે યાગભંગ કર્યો. જો ભગવાનને પરમેશ્વર જાણતા હોત (અને એમ કર્યું હોત) તોપણ મને ખેદ થાત નહિ. વસ્તુતઃ-ખરી રીતે તો વાણીથી अलम् એટલે પૂર્ણ, જ્યાં જ્યાં વાણી પ્રવર્તી શકતી નથી તે પૂર્ણ હોય છે. તે સર્વ વેદના કર્તા છે તેનો સર્વથા આશ્રય કર્યો નહિ, કિન્તુ ઉપ-સમીપમાં એટલે થોડો જ આશ્રય કર્યો. अलम् એટલે પૂર્ણ એ अल् ધાતુનું રૂપ છે.

મિત્ર છે, તેને પણ ભગવાન્ મોક્ષનું દાન કરે છે. बाल એટલે વાળ જેને છે, જે પુચ્છવાળો છે, મર્કટ છે (તેને પણ મોક્ષનું દાન કરે છે). वाचालम् વગેરે પદોથી વેદોને પણ અગમ્ય એમાં ઉત્કર્ષ કહ્યો. વાળવાળાને પણ (મર્કટને પણ) મોક્ષ આપે છે, એમાં કૃપાળુતા કહી. स्तब्ध એટલે બ્રહ્મભૂત, શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'એક આકાશનેવિષે વૃક્ષની માફક સ્તબ્ધ સ્થિતિ કરે છે, તે પુરુષથી આ સર્વ જગત્ પૂર્ણ છે.' જો ભગવાન્ નમ્ર હોત તો સત્ય વગેરે લોકોનો નાશ જ થાત, તેથી ભગવાને પોતે અનમ્ર હોઇને બીજાઓને નમાવેલા છે. પંડિતોને જે માન આપે તે પંડિતમાની, તે વિદ્યાવાળાઓની પૂજા કરે છે, તેથી પૂજાનેમાટે ભગવાને વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. अज्ञ એટલે જેનાથી વિશેષ જાણવાવાળો ન હોય તે, એટલે આ ભગવાન્ સર્વજ્ઞ છે, કારણ કે આ કૃષ્ણ સદાનન્દ છે. જ્યાં ધર્મી સ્થિતિ કરે છે ત્યાં તે ધર્મસહિત જ હોય છે, તેથી ગોપોએ મર્ત્યશરીરનો આશ્રય કરીને, એટલે શરીરધારીઓ થઇને, મે अप्रियम् એટલે જેના કરતાં બીજું પ્રિય મારું કાંઇ ન હોઈ શકે એવું કર્યું. બીજો કોઇ ભગવાન્ કરતાં પ્રિય હોતો નથી, એવા તે ભગવાન્ને કર્યા. જેથી નિત્ય મારું પ્રિય કરનાર થાય તેવા ઉત્તરોત્તર–વધારેને વધારે કર્યા, એટલે તેવા તેવા ધર્મો સંપાદિત કર્યા, એવો સરસ્વતીનો અર્થ છે.

ટિ૦:–अथवा कृष्णम् । विपरीतषड्गुणम् વગેરે–વિપરીત છ ગુણ તે મર્ત્યપદનું વ્યાખ્યાન સમજવું. **मर्त्य**માં અનીશ્વરત્વ વગેરે ધર્મો નિયત હોય છે, તેથી વિપરીત શબ્દો જણાય છે, તેથી એમ અર્થ થયો કે શંખ જણાતા છતાં પીળાશ વગેરે પોતાનાં ધર્મોનો આરોપ સદાનન્દ કૃષ્ણનેવિષે કર્યો તેથી મારું અપ્રિય કર્યું. તત્ત્વથી ઉપાશ્રય કરીને એનું જ વિશેષ વિવરણ ભગવાનનેવિષે પણ વિપરીત બુદ્ધિ કરીને એ પદોથી સમજવું.

લે૦:– अथवा બીજા પક્ષમાં वाचालम् વગેરે પાંચ પદોના અર્થ હવે કહેવાશે તે રીતિએ સમજવા, આવા મોટાને પણ મર્ત્ય તરીકે અનીશ્વર વગેરે પ્રકારથી આશ્રય કરીને મારું અપ્રિય કર્યું. **अलम्** એટલે પૂર્ણ, એમાં **अल्** ધાતુ સમજવો.

સુ૦:– તેથી વિપરીત બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને ભક્તોનો દ્રોહ કરવાની **एषाम्** એ **શ્લોકથી આજ્ઞા કરે છેઃ–**

एषां श्रियावलिप्तानां कृष्णेनाध्मायितात्मनाम् ।

धुनुत श्रीमदस्तम्भं पशून् नयत सङ्क्षयम् ॥ ६ ॥

આ ધનથી ગર્વિષ્ટ થયલા અને કૃષ્ણથી જેમના આત્મા ફુલી ગયા છે એવાઓના લક્ષ્મીના મદનો સ્તંભ (અભિમાન) દૂર કરો, અને પશુઓનો નાશ કરો. ૬.

સુ૦:–આ ગોપો જે ધનથી ગર્વિષ્ટ થઈગયા છે અને કૃષ્ણથી જેમના આત્મા બહુ ફુલી (ચઢી) ગયા છે. જેમ સ્તબ્ધ થયલો વાયુ અંદર પ્રવેશ કરીને દેહીને ફુલાવે છે, એવા દેહીને ઉપવાસ કરાવીએ તો તેનો આથો–ફુલાવાપણું જતું રહે છે, તેથી ધનના મદનો સ્તંભ દૂર કરો. ધનના મદનું પણ મૂલ પશુઓ છે, માટે તમે જઇને પશુઓનો નાશ કરો. અતિવૃષ્ટિ કરીને પથ્થરોનો વરસાદ વરસાવીને સારી રીતે નાશ કરો.

સુ૦:– ગોપાલો તો કન્દરા–ગુફાઓનેવિષે પણ રહેવાને શક્તિવાન્ છે, માટે તેમના વધને માટે, કૃષ્ણનીસાથે યુદ્ધનો સંભવ હોવાથી, ઐરાવતઉપર ચઢીને હું આવીશ તે **अहं चैरावतं नागम्** એ શ્લોકથી કહે છેઃ–

अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजम् ।
मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नन्दगोष्ठजिघांसया ॥ ७ ॥

અને હું ઐરાવત હાથીપર ચઢીને મહા બલિષ્ઠ વાયુના ગણોનીસાથે નન્દના ગોષ્ઠની ઘાત કરવાની ઇચ્છાથી તમારી પાછળ વ્રજમાં આવીશ. ૭.

સુ૦:- ઐરાવત અક્ષય હાથી છે, જલ અને સ્થલનેવિષે યુદ્ધ કરવાને સમર્થ છે, માટે તેનાઉપર ચઢીને હું તમારા ગયા પછી વ્રજમાં આવીશ. કોઇ પ્રસંગને લઇને આવીશ એવી શંકા થાય તો તેનું નિવારણ કરે છે કે હું વ્રજમાં ખાસ આવીશ. જો એમ શંકા થાય કે ગોપાલો બહુ છે, તું એક છે અને બલભદ્ર તો બહુ બલવાન્ છે, તો પછી યુદ્ધ કેમ કરી શકશે? તો તેનો ઉત્તર કહે છે કે અતિબલિષ્ઠ વાયુના ગણોનીસાથે (હું આવીશ). ત્યાં આવવાનું પ્રયોજન કહે છે કે નન્દના ગોષ્ઠની નાશ કરવાની ઇચ્છાથી, જે કોઇ ઇચ્છાથી જાય છે તે તે ઇચ્છાને પૂરી કરે છેજ, માટે હું મારી નાંખીશ એવો અર્થ છે.

ટિ૦:- **अक्षयो गजो जले स्थले च** વગેરે. અમૃતમથનના પ્રસ્તાવમાં ઐરાવત ઉત્પન્ન થવાથી અમૃતના ધર્મો પણ ઐરાવતમાં હોવાથી એને અક્ષય કહ્યો છે. પ્રથમ જલમાં એની સ્થિતિ હતી અને હવે સ્થલમાં જમીનપર એની સ્થિતિ છે, માટે જલ અને સ્થલ બન્નેમાં યુદ્ધ કરવાને સમર્થ છે એમ કહ્યું છે.

સુ૦:- પછી જે થયું તે **इत्थं** એ શ્લોકથી કહે છે:-

इत्थं मघवताज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबन्धनाः ।
नन्दगोकुलमासारैः पीडयामासुरोजसा ॥ ८ ॥

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રથી આજ્ઞા કરાયલા મેઘો જે બન્ધનથી છુટા કરવામાં આવ્યા હતા, તેઓ વાયુસહિત વર્ષાની ધારાઓથી નન્દના ગોકુલને પીડા કરવા લાગ્યા. ૮.

સુ૦:- ઇન્દ્રે આજ્ઞા કરેલા મેઘો પહેલાં જે સાંકળથી (સાંકળનીમાફક) બાંધેલા હતા તે બન્ધનથી છુટા કરવામાં આવ્યા. પછી નન્દના ગોકુલને સામટી ધારાઓના પડવાથી તથા બલથી એટલે વાયુસહિત પીડા કરવા લાગ્યા.

સુ૦:- પીડાનો પ્રકાર **विद्योतमानाः** એ શ્લોકથી કહે છે:-

विद्योतमाना विद्युद्भिर्नदन्तः स्तनयित्नुभिः ।
तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ॥ ९ ॥

વિજળીઓથી ચમકારા કરતા, ગર્જનાઓથી ઢોલનીમાફક અવાજ કરતા, તીવ્ર વાયુના સમૂહોથી ખેંચી જવાતા, મેઘોએ જલના કરાનો વરસાદ વરસાવ્યો. ૯.

સુ૦:- વિજળીઓથી પ્રકાશતા, આથી સાત્ત્વિક ઉત્કર્ષ સૂચવ્યો. ગર્જનાઓથી ગર્જના કરતા, તીવ્ર વાયુના સમૂહોથી ખેંચી જવાતા, કરાનો વરસાદ વરસાવ્યો, એ તામસ સંપત્તિ કહી. વિજળીના ચમકારાથી ચક્ષુનો પ્રતિઘાત સૂચવ્યો, ગર્જનાઓથી કાનનો પ્રતિઘાત સૂચવ્યો, જલથી પ્રાણનો પ્રતિઘાત સૂચવ્યો, કરાથી શરીરનો પ્રતિઘાત સૂચવ્યો, જે વિજળીઓ તેમને અધીન છે તેમની અપેક્ષા અહિં નથી. કિન્તુ જે વજ્રરૂપા વિજળીઓ છે તેના ચમકારા સમજવા, મેઘો પોતે પણ અવાજ કરે છે, પરન્તુ અહિં ગર્જનાઓથી અવાજ કરતા એટલે વાદ્યરૂપ (ઢોલ વગેરેવાળા) અવાજ કરતા

હતા, અતિનિષ્ઠુર જલમય પથરા (કરા), તે પણ વાયુના વેગથી પડતા, પીડા કરે છે.

સુ૦:-પછી વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા તે स्थूणा એ શ્લોકથી કહે છે:-

स्थूणास्थूला वर्षधारा मुञ्चत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः ।

जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत नतोन्नतम् ॥ १० ॥

થાંભલા જેવી જાડી વરસાદની દરેક ધારા ઊંડા ખાડા પાડે એવી રીતે સર્વ મેઘો વરસતા હતા, ત્યારે ક્ષણે ક્ષણે જલના પ્રવાહોથી ડૂબી ગયલી પૃથ્વી ઉંચી-નીચી પણ જણાતી ન હતી. ૧૦.

સુ૦- થાંભલાના જેવી જાડી વરસાદની ધારા ખાડાઓ પાડે (એવી વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા) કે જે વડે ભૂમિ શિથિલ થઈ જવાથી એક ધારાથી એક ખાડો મેઘથી કરાતો હતો. એમ જ્યારે સર્વ મેઘ વર્ષા કરતા હતા ત્યારે ક્ષણે ક્ષણે જલના વેગથી ડૂબતી પૃથ્વી નીચું અને ઉંચું જે પ્રમાણે થાય તે પ્રમાણે અથવા નીચી અને ઉંચી પૃથ્વી. વસ્તુતઃ સર્વ સ્થળે ખાડાઓ થઈ ગયા હતા તોપણ નીચી કે ઉંચી પગ મૂકવાને માટે વિચાર કરતા છતાં પણ જલના પ્રવાહોથી ડૂબી ગયલી પૃથ્વી જણાતી હતી નહિ.

લે૦:- मुञ्चन्ति પછી स्वात्मानम् અધ્યાહાર સમજવું. મેઘોથી ભૂમિ શિથિલ થવાથી દરેક ધારથી ખાડા પડતાં હતાં.

સુ૦:- પછી જે થયું તે अत्यासार એ શ્લોકથી કહે છે:—

अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेपनाः ।

गोपा गोप्यश्च शीतार्ता गोविन्दं शरणं ययुः ॥ ११ ॥

અત્યંત વૃષ્ટિ અને અત્યંત વાયુથી કંપતા પશુઓ અને ઠંડીથી પીડાતા ગોપો અને ગોપીઓ ગોવિન્દને શરણે ગયાં. ૧૧.

સુ૦:- અત્યન્ત ધારાઓ સામટી પડવાથી અને અત્યન્ત વાયુથી પશુઓ કંપવા લાગ્યાં, તેથી ગોપો અને ગોપીઓ ત્રણે પ્રકારના (જીવો) પણ ઠંડીથી પીડાયલા, લૌકિક ઇન્દ્રથી પીડા પામતા, ગોવિન્દ એટલે ગાયોના અને ગોપગોપીઓના ઇન્દ્રને શરણે ગયાં.

સુ૦:- એમના શરણ જવામાં શરણ આવવાનો પ્રકાર शिरः એ શ્લોકથી કહે છે:—

शिरः सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासारपीडिताः ।

वेपमाना भगवतः पादमूलमुपाययुः ॥ १२ ॥

પોતાના માથાને અને બચ્ચાંને શરીરથી ઢાંકીને વરસાદથી પીડાતાં ધ્રૂજતાં ભગવાનના ચરણના મૂલમાં પાસે સર્વ પ્રકારે આવ્યાં. ૧૨.

સુ૦:- પોતાના માથાને અને બચ્ચાંઓને પોતાના એક શરીરવડે ઢાંકી દઈને, વરસાદથી પીડા પામતાં ધ્રૂજતાં ભગવાનના ચરણના મૂલનીપાસે આવ્યાં. માથું ઉદરની છેક પાસે આવે તેમ અને બચ્ચાંઓ પણ છેક પેટપાસે આવે તેમ, શરીરથી બન્નેને ઢાંકીને, કે જેથી ભગવાનથી બરાબર જોઈ શકાય, અને ભગવાનને દયા આવે તે માટે વરસાદથી પીડાતા ભક્તિમાર્ગનો ત્યાગ કર્યો. જો ભક્તિમાર્ગનો ત્યાગ ન કર્યો હોત તો ભગવાનની જ રક્ષાનેમાટે પોતે યત્ન કરતે. પોતાની રક્ષાનેમાટે ભગવાનની પ્રાર્થના

ભગવાનના ચરણના મૂલમાં આવ્યાં, તેમના ઉપર કૃપા કરીને ભગવાન્ પણ નિકટ આવ્યા, તેથી उप એટલે સમીપમાં એમ શ્લોકમાં પદ મૂક્યું છે. आययुः એમાં જે आ પદ છે તેનો અર્થ એ છે કે સર્વ પ્રકારે ભગવાનના બન્ને ચરણના મૂલમાં (આવ્યાં). હૃદયમાં ભકિત ઉત્પન્ન થવાથી શરીરવડે પાસે આવ્યાં, પણ મનથી તો ચરણના મૂલમાં પ્રવેશ કર્યો.

સુ૦:- એવી રીતે શરણે આવેલાની વિજ્ઞાપના कृष्ण कृष्ण એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

कृष्ण कृष्ण महाभाग त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो ।
त्रातुमर्हसि दैवान नः कुपिताद् भक्तवत्सल ॥ १३ ॥

હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! હે મહાભાગ્યવાળા! ગોકુલ, જેના તમે નાથ છો તેને, હે પ્રભુ, ભક્તવત્સલ, અમને દેવ ઇન્દ્ર જે કુપિત થયો છે, તેનાથી બચાવવા તમે યોગ્ય છો. ૩૧.

સુ૦:- કૃષ્ણ કૃષ્ણ એમ બે વાર કહ્યું છે તે સંભ્રમને લીધે છે. ગોકુલનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો તે વિજ્ઞાપના. જો એમ શંકા થાય કે સ્તુતિ કર્યા પછી સર્વે વિજ્ઞાપના કરે છે, તો પછી આથી વિજ્ઞાપના કેમ સમજાય? તેનો ઉત્તર કહે છે કે તમે મહાભાગ્યશાળી છો. અમે તુચ્છ તમારી શું સ્તુતિ કરીએ? વ્યાસ વગેરે મોટાઓ જ નિરન્તર તમારી સ્તુતિ કરે છે, એવા જે તમે મોટાભાગ્યવાળા, તેને અમે અલ્પ (તુચ્છ) શું કરવાના હતા? અથવા ભગવાન્ એમ કહે કે જેમ તમે ધ્રૂજો છો તેમ હું પણ ધ્રૂજું છું, તો ઉત્તર આપે છે કે તમારે એમ ન કહેવું, તમે તો મહાભાગ્યવાળા છો, અલૌકિક સર્વ ભાગ્યથી તમે યુક્ત છો, માટે અલૌકિક પ્રકારથી તમારે રક્ષણ કરવું જોઇએ. સર્વથા રક્ષા કરવાનો હેતુ એ કે ગોકુલના નાથ તમે જ છો. વળી ગાયોનું કુલ (રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે), ગાયોનું પાલન સર્વેએ કરવું જ જોઇએ, અને તમે પ્રભુ છો, પાલન કરવાને સમર્થ છો, તેથી બહુ હેતુઓ હોવાને લીધે તમારે રક્ષણ કરવું જોઇએ. જો તમે એમ કહો કે લૌકિક ઉપાય કરો -કામળી,વસ્ત્ર વગેરેથી, ઘરમાં ભરાઇ જવાથી,ગુફાઓમાં જવાથી વગેરે,-મારી પ્રાર્થના કરવાથી શું થાય? તો તેનો ઉત્તર આપે છે કે આ દૈવકોપ છે. પ્રાકૃત અથવા સામાન્ય અપકારમાં સામાન્ય ઉપાયોથી પ્રતિક્રિયા અથવા રક્ષણ થાય. પણ આ અપકાર તો દેવે-ઇન્દ્રે કરેલો છે. જો તમે એમ કહો કે ત્યારે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરો કે અપકાર દૂર કરે, તો તેનો ઉત્તર કહે છે કે તે તો કુપિત થયો છે, તેને તો ગુસ્સો ચઢેલો છે, કારણ કે અમે તેનો અપકાર (યાગભંગ) કરેલો છે, માટે કુપિત થયલો મારશે જ. જો તમે એમ કહો કે તમારી દીનતા જોઇને મારશે નહિ, તો ઉત્તર આપે છે કે તમે ભક્તવત્સલ છો. ભક્તવત્સલપણું તો તમારામાં જ છે, ઇન્દ્ર તો નિર્દય જ છે, માટે તમારે જ અમારું પાલન કરવું જોઇએ.

સુ૦:- આ પ્રમાણે ગોપોએ જેની વિજ્ઞાપના કરી છે, એવા ભગવાન્ પોતે શું કરવું તે વિચાર કરવા લાગ્યા. શું ઇન્દ્રને મારવો, કે મેઘોને અટકાવવા, કે વૃષ્ટિને અટકાવવી, કે આ લોકોને અલૌકિક સામર્થ્ય આપવું, કે તેમને અન્ય સ્થલે લઈ જવા, કે બીજું કાંઇ (જે યોગ્ય લાગે તે) કરવું, તેમાં પ્રથમ ઉપદ્રવનું કારણ શિલાવર્ષ એ શ્લોકથી નક્કી કરે છેઃ-

शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनम् ।
निरीक्ष्य भगवान् मेने कुपितेन्द्रकृतं हरिः ॥ १४ ॥

શિલાની વર્ષાનું નિરન્તર પડવાથી હણાતા અને જડ થતા ગોકુલને જોઇને

સુ૦:- શિલાની વૃષ્ટિરૂપ જે સામટું પડવું, નિરન્તર પડવું, અને સર્વ સ્થલે પડવું, તેનાથી ગોકુલને હણાતું જોઇને કુપિત થયલા ઇન્દ્રે જ કરેલું છે એમ ભગવાને માન્યું. જો કે તે ગોપાલોએ તો એમ કહ્યું જ હતું, તોપણ એ લોકો શું વાસનાથી જ (પોતાના હૃદયમાં રહેલા (વિચારથી જ) કહે છે, કે ખરેખરું છે તે જ કહે છે, (તેનો વિચાર કર્યો). લોકો એક પછી બીજી વસ્તુ થતી જોઇને તેમાં એકબીજામાં કાર્યકારણનો સંબન્ધ ન હોવા છતાં તેવો સંબન્ધ માને છે તે જ પ્રમાણે યાગભંગના થયા પછી વૃષ્ટિ થયલી હોવાથી તેઓ એમ કહે છે, કે ખરેખર યાગભંગ એ જ વૃષ્ટિનું કારણ છે, એમ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે ભગવાન્‌ને જ્ઞાન હતું તોપણ એ બાબતનું નિરાકરણ કરવાનેમાટે આ અનુવાદ અહિં કરેલો છે. જો એમ ન કરે તો વગરવિચારે ભગવાને કામ કર્યું એવી શંકા થાય.

ટિ૦:- अन्यद्वा कर्तव्यम् । અહિં કહ્યું છે કે अन्यत्र नयनम्–બીજી જગ્યાએ લઈ જવું, એટલે મારા સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરાવવો એ અન્યશબ્દનો અર્થ છે.

લે૦:- किमिन्द्रः વગેરે, ઇન્દ્રને મારવો, મેઘનું નિવારણ કરવું, વૃષ્ટિને અટકાવવી, કે બીજા કોઇ સ્થલે લઈ જવા, એ વસ્તુઓનો વિચાર तत्र प्रतिविधिम् એ શ્લોકની અંદર છે, અને બાકી રહેલી બે વસ્તુનો વિચાર तस्मान् मच्छरणम् એ શ્લોકની અંદર કહેવાશે.

સુ૦:- પછી તેઓને ઉપદ્રવ ઇન્દ્રે કરેલો છે એવો નિશ્ચય કરીને, તેઓ હણાતા હોવાથી જલદી ઉપાય કરવાનો વિચાર કરે છે, તે अपर्तौ એ શ્લોકથી કહે છે:-

अपर्तावुल्बणं वर्षमतिवातं शिलामयम् ।
स्वयागे निहतेस्माभिरिन्द्रो नाशाय वर्षति ॥ १५ ॥

વિના ઋતુએ સખત પુષ્કલ પવનવાળી અને પથ્થર વરસતી વર્ષા, ઇન્દ્ર, આપણે તેના યાગનો ભંગ કરવાથી, ગોકુલના નાશને માટે જ કરે છે. ૧૫.

સુ૦:- અચેતન થયલા હોવાથી તેમના વચનની અપેક્ષા નથી, તેમ જ એક ક્ષણ માત્ર પણ વિલંબ કરવાનો નથી. પોતે ભગવાન્ હોવાથી સર્વ સાધનનું જ્ઞાન છે. આવી વૃષ્ટિ સ્વાભાવિકી પણ હોય છે, તે દૂર કરવાને માટે કહે છે કે આ તો ઋતુવિનાની વૃષ્ટિ છે. વળી આ મર્યાદાનો સમય છે, તેથી જેમ કલિયુગમાં થાય છે તેમ ગમે ત્યારે વૃષ્ટિ થવી સંભવતી નથી, તેમાં પણ અતિ સખત, અતિ ભયાનક, ઋતુ હોય ત્યારે પણ આવું થવું દુર્લભ છે. વળી તેમાં વાયુ પણ પુષ્કલ છે, વાયુથી મેઘો ઘસડી જવાય છે, તેમાં પણ આ વર્ષા તો શિલામય–પથ્થરની છે, જલ અલ્પ છે, અને કરા પુષ્કલ છે, આ પ્રકારે ચાર દોષ હોવાથી, ઇન્દ્ર જ આ વર્ષા કરે છે એમ જણાય છે. આર્ષ જ્ઞાનમાં અથવા નિત્ય જ્ઞાનમાં જો તર્કને સહકારી ન ગણવામાં આવે, અથવા વિરુદ્ધ ગણવામાં આવે, (ઋષિના જ્ઞાનમાં અને નિત્ય જ્ઞાનમાં આવા આવા તર્કોની જરૂર શી એમ કહેવામાં આવે), તો લોકોને આર્ષ જ્ઞાનની પ્રતીતિ અથવા ભાન ન થાય, અને તેનું કાર્ય અથવા પરિણામ થયા પછી પણ કાકતાલીય પ્રસંગથી થયું એમ લાગે, માટે તર્ક યુક્ત છે, અને જ્ઞાનનો સહકારી છે, તે કહે છે કે પોતાના યાગનો ભંગ થવાથી ઇન્દ્ર ગોકુલના નાશને માટેજ વર્ષા કરે છે.

સુ૦:- ત્યારે શું કરવું તે આકાંક્ષા થાય તો तत्र प्रतिविधिम् એ શ્લોકથી કહે છે:-

तत्र प्रतिविधिं सम्यक् साधये योगमायया ।

તેનો ઉપાય યોગમાયાથી હું સારી રીતે સાધીશ. મૂઢતાથી પોતાને લોકોનો ઈશ્વર માનનાર ઇન્દ્રનો લક્ષ્મીનો મદ જે અજ્ઞાન છે, તેને હું દૂર કરીશ. ૧૯.

સુ૦:- આ બાબતમાં ઇન્દ્રને ઇન્દ્રપણાથી દૂર કરવાની જરૂર નથી, જો એમ કરીએ તો ક્લિષ્ટ કરવાપણું થાય. એમાં દોષ હોય તો અધિકારનો જ છે. ઇન્દ્રપણામાં પોતામાં કાંઈ દોષ નથી. જો વૃષ્ટિનું નિવારણ કરીએ તો ઇન્દ્ર પોતે યુદ્ધ કરવા આવે. ત્યાં મારવાથી અને નહિ મારવાથી કાંઇ પૂર્વદોષની નિવૃત્તિ થવાની નથી, વૃષ્ટિને જો અટકાવીએ, તો ઇન્દ્ર મેઘોને મારી નાંખે, અને મેઘોનો નાશ થાય તો આગળ મેઘોનું કાર્ય ન થાય. માટે આનો તો ઉપાય જ કરવો જોઇએ. તે કહે છે કે તે બાબતમાં ઉપાય હું સાધીશ. જો આ લોકોને બીજે સ્થલે લઈ જવામાં આવે, તો ત્યાં પણ વૃષ્ટિ થાય, અથવા સ્થાનત્યાગ થાય, અથવા બીજાનો આશ્રય કરવો પડે, માટે આ ગોવર્ધને ભાતનો ભોગ કર્યો છે, તેથી એને જ સાધન તરીકે વાપરવો જોઇએ. ઉપાય તરીકે ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ ભગવાને કલ્પેલું છે, તે કહે છે કે મેં સારી રીતે કલ્પેલું છે. જો એમ શંકા થાય કે આતો પથ્થરો છે, અને તે એકઠા થવાથી પર્વત એમ કહેવાય છે, અહિં પર્વત કાંઇ અવયવોવાળો એક (પ્રાણી) નથી, તેથી તે પર્વતને ઉંચકવામાં પણ પથ્થરો પડી જાય. ભગવાને મનુષ્યનો અવતાર લીધેલો છે, અને લૌકિકન્યાયથી—લૌકિક રીતિએ ચાલીને અનુગ્રહરૂપી કાર્ય કરે છે, તે ભગવાને શ્રુતિમાં કહેલા **પ્રશાસન** ન્યાયથી પર્વતને ઉંચકીને ઉપર સ્થાપન કરવો શક્ય (યોગ્ય), નથી, તેથી ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ કેવી રીતે થઈ શકે? તેનો ઉત્તર કહે છે કે યોગમાયાથી હું ધારણ કરીશ, આ કાર્યમાં હું યોગમાયાનો સ્વીકાર કરીશ. જેમ યશોદાના ગર્ભમાંથી યોગમાયાવડે ગર્ભને ખેંચીને રોહિણીજીમાં મૂકયો હતો, તેમ પર્વત ધારણ કરવામાં પણ હું યોગમાયાને યોજીશ, કે તેથી પર્વતનો કોઈ પણ ભાગ પડી જાય નહિ. તે યોગમાયાના બલની સિદ્ધિનેમાટે પોતાની ક્રિયાશક્તિ તેમાં સારી રીતે યોજવી જોઇએ. જો એમ શંકા થાય કે આટલો બધો ક્લેશ કરવાનું કારણ શું? પ્રથમ જ આ ઉપદ્રવનો વિચાર શા માટે ન કર્યો? તેનો ઉત્તર કહે છે કે ઇન્દ્ર પોતે એમ માને છે કે હું જ લોકોનો ઈશ્વર છું. પોતાને ભગવાને નિમેલા અધિકારી તરીકે માનતો નથી. વળી જો એમ શંકા થાય કે વસ્તુતઃ આ ઇન્દ્ર લોકોનો ઈશ્વર છે, તો કહે છે કે એમ માનવું એ મૂઢતા છે, બીજાનો નિમેલો અધિકારી કાંઇ પોતે ઈશ્વર કહેવાય નહિ. એ બાબત 'તે જ નિશ્ચય પતિ છે. કે જે રક્ષણ કરી શકે છે' તે શ્રુતિમાં કહેલી છે. તે એક જ છે, નહિ તો એકબીજાને ભય થાય. તેથી ઇન્દ્ર કાંઇ ઈશ્વર નથી. મૂઢતાથી જ પોતાને ઈશ્વર માને છે. તેનો એ મોહ લક્ષ્મીના મદથી થયો છે, તે તમસ્—અજ્ઞાન છે માટે તે હું દૂર કરીશ.

ટિ૦:—**ન પ્રશાસનન્યાયેન**, શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'હે ગાર્ગિ, આ અક્ષરભગવાનના પ્રશાસન અથવા હુકમથી આકાશ અને પૃથ્વી **વિધૃત**—ધારણ કરાયલાં રહે છે.' એ શ્રુતિમાં જે ધારણ કરવાની વાત કહી છે, તેની માફક અહિં અવતારદશામાં સંભવતું નથી.

લે૦:— **પ્રતિવિધિમ્** પદથી ગોવર્ધનના ઉદ્ધરણરૂપ પ્રતિવિધિ કહેવાનો હેતુ **પ્રતિકૃત્યા** એ પદથી કહે છે, આ પદ ભાવપ્રધાન છે કેમકે પ્રતિકાર તરીકે ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ જ ભગવાને વિચાર્યું હતું.

સુ૦:- એમ શંકા થાય, કે તેના અજ્ઞાનને હરણ કરવાથી શું? તેનો ઉત્તર નહિ એ શ્લોકથી આપે છે:—

न हि मद्भावयुक्तानां सुराणामीशविस्मयः ।
मत्तोसतां मानभङ्गः प्रशमायोपकल्पते ॥ १७ ॥

મારા ભાવથી યુક્ત દેવતાઓને અમે ઈશ્વર છીએ એવો વિશેષ પ્રકારનો ગર્વ હોવો જોઇએ નહિ, અસત્ લોકપાલોનો મારાથી થયલો માનભંગ તેમની જલદીથી શાન્તિનેમાટે થાય છે. ૧૭.

સુ૦:- મારો ભાવ એટલે શુદ્ધ સત્ત્વ, દેવપણું, અથવા પૂજ્યપણું, અથવા ઐશ્વર્ય. જ્યાં છની (ઐશ્વર્ય વગેરે છ ધર્મની) સ્થિતિ હોય, ત્યાં અજ્ઞાન રહે નહિ. જો એમ ન થાય તો તે મારો ભાવ જ કહેવાય નહિ. ભક્તિની તો અહિં કહેવાની ઇચ્છા નથી; કારણ કે વિશેષ ગર્વ અને ભક્તિ એ બન્ને એક સ્થલે રહી શકે નહિ. તેથી કહે છે કે ઐશ્વર્ય, સત્ત્વ, વગેરે અજ્ઞાનની સાથે હોઈ શકે તે યોગ્ય નથી; તેથી એમાંથી એક દૂર કરવું જોઇએ, (ઐશ્વર્ય, સત્ત્વ, વગેરે અથવા તો અજ્ઞાન, એ બેમાંથી એક દૂર કરવું જોઇએ), તે કારણને લીધે મારામાં કૃપારૂપ ધર્મ હોવાથી હું એનું અજ્ઞાન જ દૂર કરીશ. અમે ઈશ્વર છીએ એવો વિશેષ પ્રકારનો ગર્વ લોકોમાં પણ (નિમેલા અધિકારીને) સંભવતો નથી, અને જો એવો ગર્વ થાય તો તેને અધિકારી તરીકે સ્થાપવામાં આવતો નથી. લોકન્યાયથી એટલે લૌકિક રીતિએ નહિ કરવામાં (ઇન્દ્રપણાથી દૂર નહિ કરવામાં) કૃપાળુપણું જ હેતુ છે, અને ભગવાન્ કોઇને ક્લેશ થાય એવું કરતા નથી તે પણ કારણ છે. જો એમ શંકા થાય કે માનભંગ કરવો તેના કરતાં અધિકાર લઈ લેવો એ જ શ્રેષ્ઠ છે, તો તેનો ઉત્તર मत्तोसताम् એ પદથી કહે છે. જો આ માનભંગ બીજા કોઇથી થયો હોત તો તે અયોગ્ય થાત, અને ઇન્દ્રને લજ્જા કરનાર થાત, પણ હું જે સર્વનો ઈશ્વર છું તેનાથી થયલો માનભંગ ઉચિત જ છે, અને તે બહુ લજ્જા કરનાર પણ નથી. જો એક જ ઇન્દ્ર આવો વિશેષ ગર્વવાળો થયો હોત તો તેને દૂર કરવો પડ્યો હોત, પણ બધા જ ઇન્દ્ર એવા થયા છે, તેથી મુખ્યને શિક્ષા કરવાથી સર્વને શિક્ષા (શિખામણ) આપવી જોઇએ, તે असताम् એ પદથી કહે છે. સર્વે લોકપાલો અસત્ થઈ ગયા છે. જો એમ ન કરવામાં આવે તો બીજો પણ એના જેવો જ થાય, અને તેથી અનવસ્થા થાય. માટે અસત્ લોકપાલોનો માનભંગ એક ઇન્દ્રદ્વારા કરવાથી સર્વને શાન્ત કરનાર તે થશે, અને તે સમીપમાં-જલદી થશે. દરેકને તે પ્રકારે કરવામાં બહુ કર્તવ્ય થઈ પડે. આ રાજવિચાર છે. (રાજાઓ આ જ પ્રકારે વિચાર કરીને કાર્ય કરે છે).

સુ૦- જો એમ શંકા થાય કે આ ગોપો ગાયો વગેરેને આવશ્યક હોવાથી અને બહુ અલ્પ-થોડાક પ્રયાસે થતું હોવાથી હમણાં જ મુક્તિ શામાટે આપતા નથી? માનભંગ તો બીજે પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ કરવું એ તો અલૌકિક છે, (લોકમાં મનુષ્યરૂપે અવતાર લીધેલો હોવાથી લોકમાં થઈ શકે નહિ એવું કરવું જોઇએ નહિ) અથવા જ્ઞાનોપદેશ એમને કરવો જોઇએ, અથવા અલૌકિક સામર્થ્ય એમને આપવું જોઇએ, અથવા બૃહસ્પતિદ્વારા ઇન્દ્રને અટકાવવો જોઇએ. માટે આટલા પ્રકાર હોવા છતાં ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ શામાટે કર્યું છે? એ શંકાનો ઉત્તર तस्मात् એ શ્લોકથી આપે છે:-

तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम् ।
गोपाये स्वात्मयोगेन सोयं मे व्रत आहितः ॥ १८ ॥

તેથી ગોકુલ કે જેનું શરણ અથવા આશ્રય હું છું, જેના નાથ હું છું, જેના પરિગ્રહ મેં કરેલો છે, તેનું સ્વાત્મયોગથી હું રક્ષણ કરીશ, કેમકે પહેલાંથી જ મેં એ વ્રતનો (શરણાગતની રક્ષાનો) સ્વીકાર કરેલો છે. ૧૮.

સુ૦ઃ- मच्छरणम् એટલે હું જ જેનું શરણ અથવા આશ્રય છું તે. એમનો આશ્રય જ્ઞાન નથી, અથવા ભક્તિ પણ નથી. જો જ્ઞાનનો અને ભક્તિનો આશ્રય કરવાનું એમને કહું તો મારે અવતાર ધરવાનું પ્રયોજન શું? (જ્ઞાન અને ભક્તિવિના પણ જે મારો આશ્રય લે છે તેને હું મારા સ્વરૂપબલથી જ ઇચ્છિત ફલ આપું છું), અને પુષ્ટિમાર્ગ પણ ન રહે, તેમાં પણ આતો ગોષ્ઠ, ગાયોનું સ્થાન છે, ગાયો કાંઇ ઉપદેશને યોગ્ય હોય જ નહિ. હમણાં જો મુક્તિ આપું તો તે ભક્તિમાર્ગથી વિરોધિ થાય, તે **मन्नाथम्** એ પદથી કહે છે. હું જ જેનો નાથ અથવા સ્વામી છું. મુક્તિથી તો સ્વામીસેવકભાવનો નાશ થાય, માટે મુક્તિ આપવી હમણા યોગ્ય નથી. વળી મેં એમનો પરિગ્રહ કરેલો છે. જ્યાં મેં સર્વ શરીરોનો પરિગ્રહ કરેલો છે તેમાંનો એક પણ અંશ જો જતો રહે તો મારી પ્રતિજ્ઞામાં વિરોધ આવે, અને એમ થવાથી અંશમાં ને સમગ્રમાં ખાસ તફાવત ન હોવાથી સર્વનાશ થાય, માટે જેમ તે જીવોનો મેં પરિગ્રહ કરેલો છે, તેમ તેઓના દેહોનો પણ મેં પરિગ્રહ કરેલો છે, માટે હું તેમનું રક્ષણ કરીશ. રક્ષણ કરવામાં સાધન તો સ્વાત્મયોગ છે. પર્વત ધારણ કરવામાં યોગમાયા સાધન છે. આમની સર્વથા રક્ષા કરવામાં સ્વાત્મયોગ સાધન છે. જેમ વાયુનો નિરોધ કરવાથી ઇન્દ્રિયો સર્વ ઉપદ્રવરહિત થાય છે, તેમ આમનામાં હું આત્માનું સ્થાપન કરીશ. તેથી મારેવિષે સ્થિતિ કરીને રહેલા, મારી અન્દર રહેલું પૂર્વે મેં ભોજન કરેલું અન્ન એઓ ભોજન કરીને સુખી થશે, માટે પૂર્વે કરેલા ભોજનનો આ જ ઉપયોગ છે. એમ શંકા થાય કે આટલો ક્લેશ કરવાનું કારણ શું? તો ઉત્તર કહે છે કે મેં આ વ્રત ધારણ કરેલું છે.

कारिकार्थः- શરણાગતની સારી રીતે રક્ષા સર્વભાવથી અને સર્વથા કરવી 'હે અર્જુન! પ્રતિજ્ઞા કર કે મારો ભક્ત નાશ પામતો નથી'. 'યુદ્ધમાં અને શરણે આવેલાઓમાં 'હું તારો છું' એમ જે કોઇ કહે તે સર્વ પ્રાણીઓને હું અભય આપું છું; એ મારું વ્રત છે'.

સુ૦ઃ- તેથી સર્વથા મારું વ્રત મારે પાળવું જ જોઇએ, મારું વ્રત પાળવું એ મારો ધર્મ હોવાથી તે ધર્મના નિર્વાહનેમાટે પણ હું એમનું રક્ષણ કરીશ. જો એમ શંકા થાય કે આવું વ્રત જ શામાટે ગ્રહણ કરો છો? તો ઉત્તર કહે છે કે આ વ્રત મેં પહેલાંથી સ્વીકાર કરેલું છે અથવા ગ્રહણ કરેલું છે, માટે ગ્રહણ કરેલાનો ત્યાગ ન થાય તેથી એમનું પાલન કરવું એજ ઉચિત છે.

ટિ૦ઃ-पर्वतधारणे થી શરુ કરીને **भविष्यन्ति** સુધી, એ વાક્યનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છેઃ- અહિં બે બાબત કરવાની છે, પર્વતધારણ કરવાવડે વરસાદથી રક્ષા, અને એઓના જીવ, દેહ વગેરેની પણ રક્ષા. જો જીવ, દેહ, વગેરેની રક્ષા નહિ કરે, તો પર્વત ધારણ કર્યા છતાં પ્રલય કાલના મેઘોની ગર્જનાઓ વગેરેથી એમના પ્રાણ ટકી શકે નહિ, તે બાબત **पर्वतधारणे** થી શરુ કરીને **योग एव** એટલા વાક્યથી કહી છે. તેથી આત્મયોગથી હું રક્ષણ કરીશ. સ્વાત્મયોગથી રક્ષણ કરીશ એમ મૂલ અર્થ ઇચ્છિત છે, નહિ તો **स्व** પદ કહેત નહિ, અથવા **स्व** અને **आत्मयोग** એ બેનો **समाहारः**-બન્ને સામટા સમજવા. **योग** એટલે જે ફલને જોડી આપે તે, સાધન, સામર્થ્ય, શક્તિ વગેરે **योग** શબ્દના અર્થ થાય છે. આત્માની આ યોગમાયા [illegible]

પોતાથી, તેમના પ્રાણુ વગેરેની રક્ષા ભગવાને સ્વરૂપાનન્દના દાનથી કરી, એ બાબત ત્રેવિશમા શ્લોકમાં **क्षुत्तृड्व्यथाम्** એ પદથી મૂલમાં કહી છે, અને પર્વત ધારણ કરવાથી વર્ષાથી રક્ષા કરી એવો ભાવ છે.

લે૦:- **अलौकिकं सामर्थ्यम् । ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः**, (બ્ર. સૂ. ૪-૪-૫)એ મતની માફક જીવોને દેહાદિવિના લીલા કરવાનું સામર્થ્ય આપવું જોઇએ. આનું સમાધાન **मत्परिग्रहम्** એ પદથી થશે. **बृहस्पतिद्वारा** આનું સમાધાન **स्वात्मयोगेन** એ પદથી થશે. એ પ્રકારે, બીજા કોઇ પ્રકારથી નહિ. **नापि भक्तिः**, જ્ઞાનોપદેશ કહેવાથી **ज्ञानश्च** વગેરે વાકયોમાં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન અને ભક્તિ એક હોવાથી ભક્તિનું દાન પણ કહેવાઇ ગયું એમ સમજવું. **स्वात्मयोग एव**, મારા આત્મા અથવા સ્વરૂપનો યોગ એટલે આમને વિષે સ્થાપવું તે. **समाहारः** એ પક્ષમાં મૂલમાં જે **स्व** પદ છે તેનું જ આ વિવરણ સમજવું, કારણ કે જેનો વ્યાપાર (કૃત્ય-કાર્ય) નથી તે કરણ-સાધન હોઇ શકવાનો સંભવ નથી. **स्वम्** એટલે પોતાના આત્માનો યોગ અથવા સ્થાપવું, જેનો વ્યાપાર-કૃતિ હોઈ શકે તે જ સાધન થઈ શકે, માટે આવા પ્રયોગોમાં લક્ષણા-સમજવી.[1] એનો વિશેષ વિસ્તાર અમે બીજે સ્થલે કરેલો છે. સ્વરૂપસ્થાપનથી રક્ષણ કેમ થાય તે **यथा** વગેરેથી કહે છે. વાયુનો નિરોધ કરવાથી એટલે પ્રાણાયામથી વાયુને અન્દર સ્થાપવામાં આવે તો ઇન્દ્રિયો વાયુને અધીન હોવાથી ઇન્દ્રિયો ઉપદ્રવરહિત થાય છે, બહાર જતી નથી, અને અંતર્નિષ્ઠ રહે છે, તે જ પ્રકારે મારા સ્વરૂપનું એમની અન્દર સ્થાપન કરીશ, તેઓ મારે અધીન હોવાથી અન્તર્નિષ્ઠ થશે. **आत्मानं स्थापयिष्यामि** એ પદો પછી **तदा एते उपद्रवरहिता अन्तर्निष्ठा भविष्यन्ति** એટલું અધ્યાહાર સમજવું, એનો અર્થ એ છે કે આત્માને એમની અંદર સ્થાપન કરવાથી એઓ ઉપદ્રવરહિત અને અન્તર્નિષ્ઠ થશે. **ततः** વગેરેનો અર્થ એ છે કે એઓ. અન્તર્નિષ્ઠ થવાથી અને અન્દર સારી રીતે સ્થિતિ કરીને રહેલા હોવાથી, મારેવિષે રહેલા મારામાં નિષ્ઠાવાળા થશે. **सुखिताः** એટલે મેં ભોજન કરેલા અન્નના પ્રભાવના સામર્થ્યથી ગર્જના વગેરેથી એમને પ્રતિઘાત અથવા કાંઇ પણ નુકશાન થશે નહિ. **इति**નો અર્થ એ છે કે એ પ્રમાણે સ્વાત્મયોગથી રક્ષા કરી.

कारिकार्थः- પૂર્વે પાખંડ ધર્મ (ઇન્દ્રયાગરૂપી) હતો, તેથી પ્રથમ વ્રજવાસીઓને ક્લેશનો સંબન્ધ થયો. પછી ભગવદ્યાગના અનુષ્ઠાનથી ભગવાન્‌ને શરણ જવાની બુદ્ધિ થઈ. કા. ૧. શરણાગતિનું જે વર્ણન કર્યું છે તે મર્યાદા સ્થાપવા માટે છે, જો એમ નહિ હોય તો બીજાએ ગ્રહણ કરેલા પદાર્થનું ભગવાન્ શા માંટે ગ્રહણ કરે ? કા. ૨. તેથી દૂરના ઉપાય તરીકે યાગનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થાય, અને ભગવાન્‌નું અક્લિષ્ટકર્મકરવાપણું સિદ્ધ થાય. કા. ૩.

ટિ૦:- **तस्मान् मच्छरणं गोष्ठम्** એ વાકય કહ્યા પછી જે શંકા પ્રાપ્ત થાય, તેના નિરાસનેમાટે **प्रथमं क्लेशसंबन्धः**થી શરુ કરીને **ततो भवेत्** ત્યાં સુધીની પહેલી કારિકા કહે છે. શંકા એમ થાય કે ભગવાને વ્રજવાસીઓનો આ પ્રકારે પરિગ્રહ કરેલો હોવાથી નન્દ વગેરેને અન્યનું-ઇન્દ્રનું ભજન સંભવતું નથી. અથવા કદાચિત્ તેવો સંભવ હોય તો એવા અન્ય ભજનનું નિવારણ કરવું તે જ ભગવાન્‌ને ઉચિત છે, પોતાનેમાટે યાગનો ઉપદેશ કરવો તે કાંઇ ઉચિત લાગતું નથી, કેમકે પોતાના સ્વરૂપથી તેમનો પરિગ્રહ કરેલો છે, અને તેથી યાગરૂપી બીજા સાધનની અપેક્ષા હોઈ શકે નહિ. એમ ન કહેવું કે વ્રજવાસીઓનો પરિગ્રહ તો હમણા જ કર્યો. ગોકુલ મારું છે, મારાવિના અન્યગતિ એની નથી વગેરે

1. લક્ષણા-કહેવું એક અને સમજવું બીજું એ લક્ષણા. જેમ **गङ्गायां घोषः** ગંગાજીમાં

વાકયોથી જણાય છે કે ગોકુલનો પરિગ્રહ હાલમાં જ કર્યો નથી, પણ તે તો હમેશાંનો છે. વળી ભગવાન્ પોતે સર્વજ્ઞ હોવાથી અને વ્રજનો પરિગ્રહ પ્રથમથી જ સિદ્ધ હોવાથી, વ્રજવાસીઓએ 'અમે શરણે આવ્યા છીએ, અમારું રક્ષણ કરો,' એવી પ્રાર્થના કરી, ત્યાંસુધી ભગવાને તેમનું રક્ષણ ન કરતાં મુગા જ બેસી રહ્યા એ યોગ્ય નથી, આ સર્વ શંકાઓનો ઉત્તર प्रथमं क्लेशसंबन्धः એ પહેલી કારિકાથી કર્યો છે. અહિં આ ભાવ છેઃ- અહિં ભગવાન્‌ના પરિગ્રહથી જ સર્વ સિદ્ધિ છે. એ પરિગ્રહ પણ કોઇ બીજા સાધનથી સિદ્ધ થાય છે એમ નથી. એમ હોવાથી વ્રજવાસીઓ પહેલાં વિપરીત સાધન(ઇન્દ્રયાગ-રૂપી પાખંડ ધર્મ)વાળા હતા,તે છતાં પોતાના પરિગ્રહથી જ તે વિપરીત સાધન દૂર કરવાનું કહ્યું છે, તેથી પોતાનો પરિગ્રહ જ સિદ્ધ થાય છે. પ્રથમથી જ વિપરીત સાધનપણાનો અભાવ હતો, એમ કહેવાથી સ્વપરિગ્રહ સિદ્ધ થતો નથી, તેથી જ શ્રુતિએ પણ કહ્યું છે કે 'ભગવાન્ બીજા કોઇ સાધનથી સિદ્ધ થતા નથી, પણ જે જીવને ભગવાન્ વરે છે, તેને જ ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય છે.' આ જ બાબત प्रथमं क्लेशसंबन्धः એ અર્ધી કારિકાથી કહી. शरणागमनं વગેરે બાકીની અર્ધી કારિકાથી યાગના ઉપદેશનું પ્રયોજન કહે છે, કે યાગના અનુષ્ઠાનથી શરણાગમનની બુદ્ધિ થઈ. જો એમ યાગ ન કરત તો ભગવાન્‌ના વચનથી અમે ઇન્દ્રયાગનો ત્યાગ કર્યો, અને તેથી અમને ક્લેશ આવી પડયો, એવી ભગવાનઉપર અસૂયા-ઈર્ષ્યા થાત, અને તેમ થાત તો અત્યારસુધીનો કરેલો બધો નિરોધ વ્યર્થ થઈ જાત. ભગવાન્‌નો પરિગ્રહ પોતે જ બહુ પ્રબલ છે, તે જણાવવાનેમાટે આ વ્રજવાસીઓની લોકને સાધારણ રીતિ કહી, તેથી અસૂયા-ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન ન થાત, એવી શંકા પણ કરવી નહિ. પહેલાં દેહ, ઇન્દ્રિય, વગેરેનો વિનિયોગ બીજી જગ્યાએ (ઇન્દ્રયાગ વગેરે પાખંડ ધર્મમાં)હોવાથી પણ અસૂયાનો સંભવ છે. તેથી દેહ, ઇન્દ્રિય, વગેરેનો વિનિયોગ અન્યત્ર હોવાથી એવી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ ભગવાન્‌માં સંભવતો નથી, તેથી ભગવાને તેમને અને તેમની વસ્તુઓને પોતાનેમાટેના કર્મમાં-પોતાને માટેના યાગમાં-યોજી આપ્યા. અને એમ થવાથી વ્રજવાસીઓનો પૂર્વદોષ જતો રહેવાથી પ્રભુનેવિષે તેઓએ દોષારોપ કર્યો નહિ, અને પ્રભુને શરણે જવાની તેમને બુદ્ધિ થઈ. કા. ૧.

એમ ન કહેવું કે ભગવાને સ્વરૂપબલથી જ તેમનો પરિગ્રહ કરેલો હોવાથી આ (યાગ વગેરે કરાવવો) એ નિરર્થક છે કારણ કે યાગ વગેરે કરાવી પોતાને શરણ જવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવી તે પરિગ્રહને લીધે જ છે. તેમનો અને તેમનું જે કાંઇ હોય તે સર્વનો પરિગ્રહ સમજવો. પરિગ્રહ કરનાર ભગવાન્‌ની અંદર જો તે વ્રજવાસીઓને નિષ્ઠા ન થાય તો પરિગ્રહના સ્વરૂપનો પણ સંભવ નથી. એમ ન કહેવું કે શરણાગમનથી જ પરિગ્રહ તો સિદ્ધ થઈ ગયલો છે, કેમકે એ પરિગ્રહને લીધે જ ભગવાને તેમની રક્ષા કરેલી છે. શરણાગતિનું જે વર્ણન કહેલું છે, તે તો ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા જણાવવાનેમાટે કહેલું છે. જે મર્યાદા એ છે કે ભગવાને જેમનો પરિગ્રહ કરેલો છે, તેઓ પોતાની આ લોકની અને પરલોકની સિદ્ધિનેમાટે ભગવાન્‌ની જ પ્રાર્થના કરે છે, બીજા કોઈની પ્રાર્થના કરતા નથી. અને વ્રજવાસીઓએ આમ કર્યું, તેથી તેમનો પરિગ્રહ સિદ્ધ છે, એમ પણ જણાવવાને શરણાગતિનું વર્ણન છે. જો પરિગ્રહ સિદ્ધ ન હોત તો ઇન્દ્રનો અપરાધ કરવાથી અનિષ્ટ થયું, તે જોઇને વ્રજવાસીઓ ઇન્દ્રની જ પ્રાર્થના કરત. કે હે ઇન્દ્ર ! હવે પછી તારો જ યજ્ઞ અમે કરીશું, અમારી રક્ષા કર. એ જ બાબત

મર્યાદાસ્થાપનાર્થાય એ બીજી કારિકામાં કહેલી છે. અથવા મદ ચઢે એવા પદાર્થથી મત્ત થયલાને જેમ બીજા કોઇની દરકાર રહેતી નથી, તેમ ભગવાન્‌ના પરિગ્રહના સ્વભાવથી જ (ભગવાન્‌ના પરિગ્રહનો મદ ચઢેલો હોવાથી, વ્રજવાસીઓ ગર્વથી એમ કહે કે આ તુચ્છ ઇન્દ્ર કોણ છે ? આપણને કોનો ભય છે ? અને ગર્વથી પ્રભુની પણ રક્ષાનેમાટે પ્રાર્થના કરત નહિ તોપણ) ભગવાન્‌ને તેમની રક્ષા તો કરવી જ પડત, પરન્તુ તે રક્ષા તે વ્રજવાસીઓના તેવા ભાવને અનુસાર જ થાત. અને તેમ થાત તો ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ ભગવાન્ કરત નહિ, પણ માત્ર વૃષ્ટિનો નાશ કરત. અને એ પ્રકારે માત્ર વૃષ્ટિનો નાશ કરવાથી જે જે લીલાનો ગોવર્ધનના ઉદ્ધરણમાં વ્રજવાસીઓને અનુભવ થયો,જેવી કે બીજા કોઇની અપેક્ષા વિના પ્રભુનું દર્શન કર્યા જ કરવું, કેવલ ભગવદીયપણાનો અનુભવ કરવો, માહાત્મ્યજ્ઞાનનો અનુભવ કરવો, ભગવાને ગોવિંદ નામ ધારણ કરવું, અને તેમને અભિષેક કરવો, વગેરે લીલાનો વ્રજવાસીઓને અનુભવ ન થાત, અને તે લીલાઓનો સંભવ રહેત નહિ. અને તે લીલાઓથી થતો નિરોધ પણ વ્રજવાસીઓને થાત નહિ. અને તેમ ન થાત, તો તે વ્રજવાસીઓના નિરોધને માટે જ સર્વ કરવાનું, એ જે નિયમ, તે નિયમરૂપ મર્યાદાનો ભંગ થાત. માટે તે મર્યાદાનું રક્ષણ કરવાને શરણાગતિનું વર્ણન કરેલું છે. વળી આ સાધનપ્રકરણ હોવાથી, સાધનમાર્ગને અનુસાર જે લીલા ભગવાને કરી, તે જ અહિં કહેવામાં આવી છે, તેથી અન્ય-ઇન્દ્રના યાગનો નિષેધ, ભગવાને પોતાનો યાગ કરાવવો, વ્રજવાસીઓએ ભગવાનને શરણ જવું, અને ત્યારપછી ભગવાને તેમની રક્ષા કરવી, વગેરે જે કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. જો એમ ન કહેત તો તેથી ઉલટા પક્ષમાં જે બાધક આવે છે તે બીજી કારિકામાં પાછલા અર્ધા ભાગમાં કહે છે. अन्यथा તે એમ ન કરત તો, બીજાએ-ઇન્દ્રે ગ્રહણ કરેલા પદાર્થોનું ભગવાન્ શામાટે ગ્રહણ કરત ? જો આ વ્રજવાસીઓને સર્વથી જુદા કરીને હું એમને મારા કરીશ, એવી ઇચ્છાથી જ ભગવાને ઇન્દ્રનો યાગભંગ વગેરે ન કર્યો હોત, તો ઇન્દ્રનેમાટે ઉદ્દિષ્ટ (યોજેલું) અને તેનું શેષભૂત અન્ન ભગવાને આરોગ્યું હોત નહિ. બીજા અન્નથી પણ ગોસવ એટલે ગાયોનો યજ્ઞ કરી શકત, જો એમ કરત તો ગોકુલનેવિષે ઇન્દ્રનો અંશ સ્થપાયલો જ રહેત. તેથી જ, આમ નહિ થાય તેથી જ-પ્રભુએ કહ્યું કે 'ઇન્દ્રયાગનેમાટે જે સામગ્રી એકઠી કરેલી છે તે વડે જ આ યજ્ઞ સિદ્ધ કરો, બીજી સામગ્રીથી નહિ,' તેથી વ્રજવાસીઓને કેવલ પોતાના જ કરીને કેવલ સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાનેમાટે પોતાને માટે યજ્ઞ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો, તેથી જ ત્રીજી કારિકામાં કહ્યું છે, કે યાગનો ઉપદેશ દૂરના ઉપાય તરીકે કરેલો છે. વળી એમ કરવાથી અનન્ય ભક્તિનો માર્ગ સિદ્ધ થાય છે. જો એમ ન કરત તો તે ભક્તિ બીજાથી મિશ્રિત જ રહેત. જેટલું કરવાથી ભક્તો કાલ કર્મ વગેરેથી મુક્ત થઇને કેવલ પોતાના જ થઇને રહે, તેટલું જ કરવામાં વચમાં ઇન્દ્રમાનભંગ વગેરે જે થતું હોય તે ભલે થાઓ; અને ભગવાનનું અક્લિષ્ટકર્મ કરવાપણું સિદ્ધ થાઓ, તે બાબત ભક્તિમાર્ગ વગેરે ત્રીજી કારિકાના છેલ્લા ભાગમાં કહી છે.

સુ૦:- તેથી ભગવાને એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, તે વ્રજવાસીઓને તે પ્રમાણે કહીને તેમને વિશ્વાસ આવે તેનેમાટે શ્રુતિનો વિરોધ આવે તે દૂર કરવાનેમાટે આધિદૈવિક સંપત્તિનેમાટે માયા, ગોવર્ધન, વગેરેને પ્રબોધ કરવાનેમાટે ઉપર પ્રમાણે કહીને, ગોવર્ધનનું

ટિ૦:- विश्वासार्थ, આગલા દોઢ શ્લોકથી ભગવાન્ ગોપોનું રક્ષણ કરશે જ એમ વ્રજવાસીઓને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો. ભગવાન્‌ના પોતાના વચનપ્રમાણે કરવાથી જ વ્રજવાસીઓને આ ઉપદ્રવ થયો હતો, એમ જાણવાથી તેનો ઉપાય ભગવાન્ અવશ્ય કરે જ, તે જણાવવાનેમાટે ગયા પંદરમા શ્લોકમાં કહ્યું હતું કે 'ઇન્દ્ર પોતાનો યાગ બંધ કરવાથી વિના ઋતુએ ભયાનક પવનના તોફાનવાળો અને શિલામય વરસાદ વ્રજનો નાશ કરવાનેમાટે વરસાવે છે.' વ્રજવાસીઓને વિશ્વાસ આવવાનું કારણ એ કે ભગવાન્‌ના વચનથી ભગવદ્‌યાગ કર્યો કે પ્રત્યક્ષ ગોવર્ધનદેવનું દર્શન થયું, તે બાબત એકવીશમા અધ્યાયના પાંત્રીશમા શ્લોકમાં કહી છે, કે 'કૃષ્ણે ગોપોને વિશ્વાસ બેસાડવાનેમાટે બીજું અતિસ્થૂલ રૂપ ધારણ કરીને, હું પર્વત છું એમ કહીને પુષ્કલ બલિનું ભોજન કર્યું.' વળી જો ઇન્દ્રનું દમન કરે તો 'ભગવાન્ ઇન્દ્રના યુજ્ય સખા છે' એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેનો વિરોધ આવે, પણ ઇન્દ્રનું દમન ન કરતાં ઇન્દ્રનો લક્ષ્મીનો મદ-ગર્વ દૂર કરવાનું કહેવાથી, તેનું હિત કરવાથી તે વિરોધ દૂર કર્યો. વળી સર્વનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ સર્વત્ર ભગવદ્‌રૂપ હોવાથી, તેમ જ ઇન્દ્રનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ પણ ભગવદ્‌રૂપ હોવાથી, આધિદૈવિક સ્વરૂપથી યુક્ત જો ઇન્દ્રનું સ્વરૂપ થાય, તો તેને મદનો સંભવ થાય નહિ, પણ આ ઇન્દ્રને મદ થવાથી ઇન્દ્રનું આ સ્વરૂપ આધિદૈવિક સ્વરૂપથી રહિત હોવાથી આ ઇન્દ્રનો માનભંગ ઇન્દ્રના આધિદૈવિક સ્વરૂપને સંમત છે એમ જણાવવાનેમાટે ગયા સત્તરમા શ્લોકમાં કહ્યું કે 'મારા આધિદૈવિક ભાવયુક્ત દેવોને ઐશ્વર્યનો ગર્વ હોય નહિ, અસત્ દેવોનો મારાથી થયલો માનભંગ તેના કલ્યાણને માટે જ છે.' આધિદૈવિક ઇન્દ્રને આ માનભંગ સંમત છે એમ ન માનીએ, તો તે સત્તરમા શ્લોકમાં मद्भावयुक्तानाम् એમ ભગવાન્ કહેત નહિ. વળી 'गोपाये स्वात्मयोगेन' એમ જે અઢારમા શ્લોકમાં પદો કહ્યાં છે તેનાથી માયા અને ગોવર્ધનનો પ્રબોધ કર્યો, ત્યાં કહ્યું છે કે પર્વત ધારણ કરવામાં યોગમાયા સાધન છે, અને ગોપોની રક્ષા કરવામાં સ્વાત્મયોગ સાધન છે. શ્રીસુબોધિનીજીમાં माया गोवर्धनादीनां प्रबोधनार्थम् એમાં આદિપદ છે, તેનાથી ગોવર્ધનઉપર આવેલાં વૃક્ષ, પક્ષિ વગેરે સમજવાં. તેમને કાંઇપણ આવરણ અથવા ઢાંકણ નહિ હોવાથી તેમનો નાશ થાય તો અનિષ્ટ થાય, તેથી તેમનેવિષે પણ પોતાનો યોગ જણાવ્યો છે, કે ભગવાને પોતાનાં વાક્યોથી તેમને પણ પ્રબોધ કર્યો. જો એમ ન માનીએ તો इत्युक्त्वा दधार-એમ બોલીને ધારણ કર્યો, એમ આ શ્લોકમાં કહેત નહિ. એમ બોલ્યાવિના પણ ગોવર્ધન ધારણ કરવાથી જ રક્ષાનો સંભવ તો હતો જ, પણ એવાં વચન બોલીને તેમને પણ પ્રબોધ કર્યો એમ સમજવું.

इत्युक्त्वैकेन हस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलम् ।
दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः ॥ १९ ॥

એમ કહીને એક હસ્તથી ગોવર્ધનને અચલ કરીને, જેમ બાલક છત્રાક (કુતરાની ટોપી)ને ધારણ કરે તેમ કૃષ્ણે લીલાથી ધારણ કર્યો. ૧૯.

સુ૦:- આ ગોવર્ધન જો ઉંચો ધારણ કરવામાં આવે તો તે (અચલ મટી જઇને) ચલ થઇ જાય, અને જો તેમ થાય તો તેના સ્વરૂપનો નાશ થાય, કેમકે પર્વત તો અચલ છે, તેથી એક હસ્તથી ગોવર્ધનને અચલ કરીને ધારણ કર્યો એવો સંબન્ધ છે. ગાયોનો

છે. એ પર્વત ચલ પણ થાય, તેથી તેની અચલતા સંપાદન કરી. તેને ધારણ કરવાને એક હસ્તથી એટલે પાલન કરવાનું જેનું સ્વરૂપ છે એવી એક ક્રિયાશક્તિથી, તેની અચલતા સંપાદન કરી. **अन्यथा** જો એમ ન કરે તો ગોવર્ધન ભગવાન્‌ની સેવામાં પ્રવૃત્ત થાય તો અચલ મટીને ચલ થઈ જાય. અથવા અલ્પ–નાનો ગોવર્ધન લાંબો અને વિકૃત છે, તેને જે સ્વરૂપનો કરીને ઉંચે ધારણ કરવો જોઈએ તેવું તેનું સ્વરૂપ કરીને, પછી એક હાથથી ધારણ કર્યો. જો એમ શંકા થાય કે આમ કરવાથી ક્લેશ થયો હશે અને એમ કરવાનું પ્રયોજન શું ? તો તેનો ઉત્તર लीलया એ પદથી કહે છે. લીલા કરવામાં જે ક્લેશ થાય તે ક્લેશ નહિ પણ તેતો રસ ઉત્પન્ન કરે છે. લીલામાત્રથી કરેલું હોવાથી તેમાં ક્લેશ છે જ નહિ. જો એમ શંકા થાય કે સર્વના ઈશ્વર ભગવાન્ છે, તો આ પ્રકારે અચલને ચલ કરીને ગોવર્ધન જે પોતે સ્થિતિ કરીને રહેલો હતો તેને અન્યથા–ઉંચો ધારણ કરીને પાલન શામાટે કર્યું ? બીજા કોઇ પ્રકારથી પણ પાલન કરવાનો સંભવ સર્વેશ્વર ભગવાન્‌ને તો હોય જ. આ શંકાનો ઉત્તર **छत्राकमिव बालकः** એ પદોથી કહે છે. જેમ બાલકો લીલામાં જ–રમતમાં જ **छत्राक**–વરસાદની ઋતુમાં સફેદ છત્રીના આકાર જેવું ઉગે છે તે–કુતરાની ટોપી–કે જે સ્થિર છે તેને પોતે રાજલીલા કરે છે એમ જણાવવાને તેને સ્થલેથી ઉખેડીને પોતાના માથાપર ધરે છે, અને એમ કરવાથી તે બાલલીલા જ થાય છે, નહિ તો મર્યાદાનો ભંગ કરવાથી દોષ થાય, તેથી ઇન્દ્ર (આવી બાલલીલા જોઈને) નિવૃત્ત થયો નહિ, કેમકે ભગવાને પોતાનું પૌરુષ (સામર્થ્ય) પ્રકટ કર્યું નહિ, વળી આ છત્રાકનો દૃષ્ટાન્ત ભગવાન્‌ને કોઇ પ્રયાસ પડ્યો નથી તે સૂચવવાનેમાટે છે. વસ્તુતઃ રક્ષા તો ભગવાને જ કરી છે, ઉંચે ધારણ કરેલા ગોવર્ધનથી તે કાંઇ થઈ નથી. છત્રાક કદાપિ વૃષ્ટિનું નિવારણ કરી શકતી નથી, કારણ કે વૃષ્ટિથી તેના પણ નાશનો સંભવ છે. તેથી ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ પણ રક્ષા કરવામાં ખાસ પ્રયોજન નથી, તે જણાવવામાટે પણ છત્રાકનું દૃષ્ટાન્ત છે. ભગવાને ગોવર્ધનનું એવી રીતે ધારણ કર્યું કે જેથી વચ્ચે ખાડો થાય, અને છેડાનો ભાગ ઉંચો થાય, અને ખાડાથી આગળના ભાગમાં તેની છાયા થાય.

લેઃ૦– **पूर्वं व्यवस्थापितः** એકવીશમામા અધ્યાયના સાડત્રીશમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ગાયોના કલ્યાણનેમાટે આ ગોવર્ધનને નમસ્કાર કરો, તેથી એ પર્વત ગાયોની વૃદ્ધિ કરે છે એમ તે શ્લોકમાં સિદ્ધ કરેલું છે. **अन्यथा** જો અચલત્વ સંપાદન ન કરે અને ભગવાન તેને ચલ કરે, તો ચલન ધર્મનો આવિર્ભાવ થવાથી, બીજા કોઇ કારણથી ચલન ન કરે તોપણ પોતે હરિના દાસોમાં ઉત્તમ હોવાથી સેવામાં પ્રવૃત્તિ થાય અને ચલન થાય, પણ ભગવાને તેનું અચલત્વ સંપાદન કરેલું હોવાથી અચલત્વને વિરોધ ન આવે એવી સેવા જ તે ગોવર્ધન કરે. તે સેવાનું સ્વરૂપ જલ, સુંદર ઘાસ, કંદમૂલ પ્રકટ કરવારૂપ છે, તે વેણુગીતમાં કહ્યું છે. ભગવાને અચલત્વ સંપાદન કરીને જ ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ કર્યું, માટે તેનામાં ચલત્વ આવ્યું નથી એવો ભાવ છે.

સુઃ૦– એ પ્રકારે ધારણ કરીને પોતાને શરણે આવેલા વ્રજવાસીઓને अथ એ શ્લોકથી કહે છેઃ–

अथाह भगवान् गोपान् हेम्ब तात व्रजौकसः ।
यथोपजोषं विशत गिरिगर्तं सगोधनाः ॥२०॥

ત્યાર પછી ભગવાને ગોપોને કહ્યું કે હે મા ! હે પિતા ! હે વ્રજવાસીઓ ! જેવું

સુ૦:–ઉપાય કર્યાપછી જ ભગવાન્ સમાધાનનું વચન બોલ્યા, તે પહેલાં નહિ. તે જણાવવાને અહિં શ્લોકમાં अथ શબ્દ મૂક્યો છે, તેનો અર્થ ત્યાર પછી (आनन्तर्य) એમ છે. ભગવાન્ પદ મૂક્યું છે, તેનો અર્થ એ છે કે પોતે ભગવાન્ હોવાથી પરિણામ શું થવાનું છે તેનું સર્વજ્ઞાન તેમને છે. गोपान् એ પદથી ધર્મમાં પરાયણ આ ગોપો છે એમ સમજવું. જો ધર્મમાં પરાયણ ન હોત તો ભગવાનના વાક્યમાં તેમને વિશ્વાસ આવત નહિ, કેમ કે વિપરીત ક્લેશનો અનુભવ તેમને થયો હતો, તેથી तान् प्रति आह–તેમના પ્રતિ કહ્યું એમ કહેવાને બદલે गोपान् आह એટલે ધર્મપરાયણ ગોપોને કહ્યું, તે સૂચવનાર गोपान् પદ શ્લોકમાં મૂક્યું છે. તે ગોપોમાં અંદરઅંદરના ભેદ જણાવવાનેમાટે, અને દરેકનેમાટે અમુક સ્થાન દર્શાવવાનેમાટે, સ્નેહથી ભગવાન્ હે મા! હે પિતા! હે વ્રજવાસીઓ! એ પ્રમાણે ખાસ સંબોધન કરે છે. રાજસ, સાત્વિક, તામસ વગેરે ત્રણ પ્રકાર પણ જણાવ્યા, તે એમ જણાવવાનેમાટે કે ભગવાન્ એ સર્વનું પાલન કરે છે. જેમ સુખ થાય તેમ પર્વતના ખાડામાં પ્રવેશ કરો, સર્વની સ્થિતિને માટે મોટું સ્થાન છે એમ જણાવ્યું. गोधनसहिता એટલે ગાયો જેનું ધન છે તે ધનની સાથે, અથવા ગાયોની સાથે અને ધનની પણ સાથે પ્રવેશ કરો.

સુ૦:–ઉપર મારો હાથ જોઇને તમારે ત્રાસ કરવો નહિ, તે न त्रासः એ શ્લોકથી કહે છે:–

न त्रास इह वः कार्यो मद्धस्ताद्रिनिपातनात् ।
वातवर्षभयेनालं तत्त्राणं विहितं मया ॥ २१ ॥

આ ખાડામાં મારા હાથમાંથી પર્વત પડી જશે એવો ભય તમારે રાખવો નહિ. વાયુનો અને વરસાદનો ભય મેં દૂર કર્યો છે, તેનો ઉપાય મેં કરી મૂક્યો છે. ૨૧.

સુ૦:– આ ખાડામાં પ્રવેશ કરેલા તમોએ, મારા હાથમાંથી પર્વત પડી જશે એવા હેતુથી, ભય રાખવો નહિ, કારણ કે પર્વત પડવાનો નથી. જો એમ શંકા થાય કે બે ભયમાંથી (વાતવર્ષા એ એક ભય અને પર્વતનું પડવું એ બીજો ભય) એકનો અંગીકાર કરવો જ જોઇએ, તો પછી વૃષ્ટિનો ભય જ ભલે થાઓ, તેનો ઉત્તર કહે છે કે પવનનો અને વૃષ્ટિનો ભય રાખવો નહિ. अलम् શબ્દ દૂર કરવાના અર્થમાં છે, માટે તેનો ભય ન કરવો, એ બાબતમાં શંકા જ કરવી નહિ. અહિં ખાડામાં આવવું એ બાબતમાં શંકા ન કરવી, તે ઉપપાદન કરે છે કે તે ભયમાંથી મેં રક્ષણ કર્યું છે. અથવા તેનો ઉપાય મેં કર્યો છે. જે ઉપાય હોય તે અનુપાય કદાપિ થતો નથી. मया એટલે મેં કર્યો છે, તેનો અર્થ એ છે કે કોઇ ભ્રાન્ત મનુષ્યે કર્યો નથી, અને ઉપાય કરેલો હોવાથી કાંઇ કરવાનું બાકી પણ રહ્યું નથી.

સુ૦:– પછી તે ગોપોએ તે પ્રમાણે જ કર્યું, એમ तथा એ શ્લોકથી કહે છે:–

तथा निर्विविशुर्गर्तं कृष्णाश्वासितमानसाः ।
यथावकाशं सधनाः सव्रजाः सोपजीविनः ॥ २२ ॥

તે જ પ્રમાણે કૃષ્ણે જેમના મનને આશ્વાસન આપેલું છે, એવા તેઓએ ગોધનસહિત, પુત્ર વગેરે સહિત, સેવકો અને બ્રાહ્મણો વગેરેસહિત, જે પ્રકારે સારો અવકાશ મળે તે પ્રકારે ખાડાનેવિષે પ્રવેશ કર્યો. ૨૨.

સુ૦:– પડવાનો ભય તેમને ન હતો તે જણાવવાને કહ્યું કે કૃષ્ણે જેમના મનને

સુખ પડે તેમ વગેરે કહ્યું હતું તે સ્થાપન(સિદ્ધ) થયું. સઘનાઃ એટલે ગાયોસહિત, સપ્રજાઃ -પુત્રાદિસહિત, ઉપજીવી-સેવકો વગેરે, બ્રાહ્મણો વગેરે તેમનીસાથે (પ્રવેશ કર્યો). પછી ભગવાન્‌ની અને ભગવાન્‌ના ગુણોની મર્યાદામાં વાટ જોવાનેમાટે સાત રાત્રિસુધી વૃષ્ટિ થઈ. જો આગળ પણ વૃષ્ટિ થાત, તો ઇન્દ્ર અને મેઘોનું મૃત્યુ જ થાત, તેની ઉપર-સાત રાત્રિથી વિશેષ, ભગવાન્ સહન કરતા નથી, તેથી જ જે કોઇ ભગવદીયોના ઉપર વિચાર કરીને અપકાર-નુકશાન કરે, તે સાત રાત્રિસુધી પ્રતીક્ષા કરે છે-વાટ જુવે છે. એટલી રાત્રિની વચ્ચે જો ભગવાન્ રક્ષણ કરે, તો હું તેને અપકાર કરીશ નહિ, અને ભગવાન્ જો તે ભગવદીયની ઉપેક્ષા કરશે, તો જ તેને અપકાર કરીશ, એમ તે પ્રતીક્ષા કરે છે. જે વિનાવિચારે ઉપદ્રવ કરે છે તે તો સાત રાત્રિસુધી કરે છે, જો તેટલા સમયસુધી તે ભગવદીય જીવે, તો તે ઉપદ્રવ કરતો બંધ પડે છે, કારણ કે તેને પોતાના નાશનો ભય લાગે છે. એ પ્રકારે સર્વત્ર વ્યવસ્થા સમજવી.

લે૦:- **प्रतीक्षार्थम्**-પ્રતીક્ષા કરવાનેમાટે, તેનો અર્થ એ છે કે સાતમાંથી એક પણ જો ઉપેક્ષા કરે તો સર્વથા હું ઉપદ્રવ કરીશ, એમ સાતેની પ્રતીક્ષા કરવી એવો અર્થ છે. **तदुपरि** વગેરેનો અર્થ એ છે કે એથી વિશેષ રક્ષક ન હોવાથી તેઓ નષ્ટ થઈ જાય, તેથી ભગવાન્ ઉપદ્રવ કરનારને જ મારી નાખે. વિના વિચારે ઉપદ્રવ કર્તા ઇન્દ્ર સમજવો.

યો૦:- **भगवतो गुणानां च प्रतीक्षार्थम्** ભગવાનની અને ગુણોની પ્રતીક્ષા કરવી, તેનો આશય નીચે પ્રમાણે છેઃ-જે કોઇ શક્તિમાન્ હોય, તે પોતાની શક્તિઓથી સર્વ કાર્ય કરે છે, જેમ જેનીપાસે ઘણાં શસ્ત્ર હોય, તે પોતાને સુકર-સહેલું લાગે તેમ એક જ શસ્ત્રથી મારકોને દૂર કરીને દીનોની રક્ષા કરે છે, તે જ પ્રકારે ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણવાળા ભગવાને દરરોજ પોતાના એક એક ગુણથી વૃષ્ટિ વગેરેથી થયલું દુઃખ દૂર કરીને ગોકુલની રક્ષા કરી. એ પ્રકારે છ દિવસોસુધી છ ગુણોથી રક્ષા કરી, અને સર્વ ગુણસહિત ભગવાન્‌થી થતી રક્ષા તે ધર્મીરૂપથી રક્ષા (એ સાતમા દિવસની રક્ષા). એ પ્રકારે રક્ષણના સાત પ્રકાર છે. આ પ્રકારે રક્ષણ થતું હોય ત્યારે એક દિવસે રક્ષણ કરીને બીજે, ત્રીજે કે ચોથે દિવસે જો શ્રીકૃષ્ણ વ્રજની ઉપેક્ષા કરશે તો વ્રજનો નાશ થશે, એવા આશયથી ઇન્દ્રે પ્રલય કરનારી વૃષ્ટિ ચાલુ રાખી, આનું નામ ભગવાન્ અને ભગવાનના ગુણોની પ્રતીક્ષા અથવા વાટ જોવી તે, પછી આઠમે દિવસે વૃષ્ટિ કેમ ન થઈ, એમ શંકા કરીને તેનો આશય કહે છે કે **तदुपरि सहनं नास्ति** એટલે છ ગુણો અને છ ગુણવાળા ભગવાન્ એમ સાત પ્રકારે થયલી રક્ષાનો અનાદર કરવામાં આવે, તો સાત દિવસથી વિશેષ ભગવાન્ સહન કરતા નથી, એનો આશય આ પ્રકારે છેઃ-છ ગુણોથી થયલી રક્ષાનો વિચાર-દરકાર ન કરીને સાતમે દિવસે પણ વૃષ્ટિ કરે, તે જ પ્રકારે ધર્મીરૂપથી કરેલી રક્ષાને નહિ ગણકારીને જો આઠમે દિવસે પણ વૃષ્ટિ કરે તો ધર્મી ભગવાન્ પોતાનો અનાદર થવાથી ઇન્દ્રને મારી નાંખે. તે બાબત **यदि अग्रेपि भवेत् म्रियेतैव इन्द्रः** આ પદોથી કહે છે. એમ હોવાથી ઇન્દ્રને મારવાની ઇચ્છા ન હોવાથી ભગવાને તેવી બુદ્ધિ ઇન્દ્રમાં ઉત્પન્ન કરી નહિ, પણ ઇન્દ્રને સદ્‌બુદ્ધિ આપી, કે જે સદ્‌બુદ્ધિને લીધે સાતમા પ્રકારની રક્ષા જોઇને ઇન્દ્રે વૃષ્ટિનું નિવારણ કર્યું", તે બાબત **सप्तमदिवसस्य रात्रिशेषे निवारणम्** એ પદોથી આગળ કહેવામાં આવશે. વિચાર કરીને ઉપદ્રવ કરનારનો અર્થ એ છે કે આ ભગવદ્‌ભક્તે આ અપ-

માટે પ્રયત્ન કર્યો હોય તેને દંડ આપવો નહિ, એમ તે વિચાર કરવાવાળો નિશ્ચય કરે છે અહિં વિચાર કરીને ઉપદ્રવ કરનાર દેવ વગેરે સમજવા, કે જેને ભગવાને કરેલી ભક્તની રક્ષાનું અથવા ઉપેક્ષાનું જ્ઞાન હોય છે, ગમે તે કોઇ સાધારણ પુરુષ નહિ એમ સમજવું. એથી એમ સિદ્ધ થયું કે સાત રાત્રિઓમાં ગમે ત્યારે ભગવાન્ રક્ષાનો ઉપાય કરે, તે સમયે જેની ભગવાને રક્ષા કરી છે, તેના નાશનો સંભવ જ નથી, એમ સમજીને વિચારકુશલ હોય તે ભક્તોને ઉપદ્રવ કરતા નથી. જો એમ શંકા થાય કે બહુ ભક્તોને ઉપદ્રવ કરે ત્યારે ભગવાન્ રક્ષણ કરે, તે પહેલાં કેમ સમજ પડે કે તેમણે આનું રક્ષણ કરેલું છે, કે ઉપેક્ષા કરેલી છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે ઉપદ્રવની સંભાવના માત્રથી પણ ભક્તની રક્ષાનેમાટે ભગવાન પહેલાથી જ ઉપાય કરે છે. નવમા સ્કંધમાં અ૦ ૪ શ્લો૦ ૪૮ શુકદેવજીનું વાક્ય છે કે प्राग्दिष्टं भक्तरक्षार्थम् ત્યાં એ બાબત કહેલી છે. ઉપદ્રવની શંકા માત્રથી જ અંબરીષ રાજા જે ભક્ત હતો તેની રક્ષાને માટે ભગવાને ચક્રનું સ્થાપન પ્રથમથી જ કર્યું છે. આ પ્રકારે ભગવાન્ રક્ષા કરે છે તેનું જ્ઞાન દેવોને અલૌકિક પ્રકારથી થાય છે, અને તેને લીધે જ આ જીવે ચિત્તથી ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું છે, આ જીવે નથી કર્યું, એવું જ્ઞાન યમદૂતોને પણ થાય છે, જો એમ ન થાય તો ભગવાનનું સ્મરણ કરનારાઓને તેઓ લઈ ન જાય, અને ભગવાનનું સ્મરણ નહિ કરનારાઓને તેઓ લઈ જાય એમ કેમ બને ? તે બાબત છઠ્ઠાસ્કંધમાં યમરાજાએ કહી છે કે 'જેમની જીભ ભગવદ્ગુણ અને ભગવન્નામ બોલતી નથી, જેનું ચિત્ત ભગવાનના ચરણારવિન્દનું સ્મરણ કરતું નથી, જેનું શિર કૃષ્ણને એકવાર પણ નમતું નથી, તેવા અસત્ જનો જેમણે વિષ્ણુનું કાંઇ પણ કૃત્ય કર્યું નથી, તેને તમે લઈ આવજો.' આથી એમ સિદ્ધ થયું કે દેવો વગેરેને અલૌકિક પ્રકારથી ભગવાને કરેલી રક્ષા અને ઉપેક્ષા બન્નેનું જ્ઞાન છે, આમ હોવાથી જે વિચારીને ભક્તોનો ઉપદ્રવ કરે છે. તે સાત રાત્રિસુધી પ્રતીક્ષા કરે છે, એમ જે કહ્યું ત્યાં વિચારીને ઉપદ્રવ કરનાર દેવ વગેરે સમજવા, કારણ કે તેઓ અલૌકિક દ્રષ્ટા છે. વિચારવિના ઉપદ્રવ કરનાર ઇન્દ્ર જેવા સમજવા. વિચારીને ઉપદ્રવ કરવામાં સાત રાત્રિસુધી પ્રતીક્ષા કરી. વિચારવિના ઉપદ્રવ કરવામાં, સાત રાત્રિપર્યન્ત ઉપદ્રવ કરે છે એમ કહ્યું, ત્યાં સાત રાત્રિપર્યન્ત પ્રતીક્ષા અને સાત રાત્રિપર્યન્ત ઉપદ્રવ કરવો એવો નિયમ નથી. પણ સાત રાત્રિપર્યન્ત પ્રતીક્ષા અને સાત રાત્રિપર્યન્ત ઉપદ્રવ એ પરમ અવધિ અથવા વધારેમાં વધારે સમય એમ સમજવું. નોંધ—આ બાબત આગળના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ થશે.

સુ૦:- પછી ભગવાન્ સાત રાત્રિસુધી તે જ પ્રકારે ઉભા રહ્યા તે क्षुत्तृड् એ શ્લોકથી કહે છે:-

क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वा तैर्व्रजवासिभिः ।
वीक्ष्यमाणो दधाराद्रिं सप्ताहं नाचलत् पदात् ॥ २३ ॥

ભૂખ અને તરસની વ્યથા અને સુખની અપેક્ષા છોડી દઈને તે વ્રજવાસીઓથી દર્શન કરાતા પ્રભુએ સાત રાત્રિદિવસ પર્વતને ધારણ કર્યો, અને પગથી જરાક પણ ખસ્યા નહિ. ૨૩.

સુ૦:- ભૂખ અને તરસથી થતું દુઃખ સહન કરીને, અને સુખની, નિદ્રા વગેરેની, અપેક્ષા છોડી દઇને, તે વ્રજવાસીઓ જેમનું દર્શન કર્યા કરતા હતા એવા ભગવાને પર્વતને ધારણ કર્યો. अद्रि એટલે જે ભાંગી ન જાય તે. તે પર્વત પણ વૃષ્ટિથી વચ્ચે ... અહિં क्षुत्तृड्व्यथाम्

એનો સંબંધ हित्वा એ પદનીસાથે જ કરવો. ભગવાન્‌ના દર્શનથી, અથવા ભગવાન્‌ના અન્નકૂટના અન્નના ભોજનથી, ભૂખ અને તરસનું દુઃખ છોડી દઈને.–જો એમ ન થાય તો ગોપોને ધૈર્ય કેમ રહે? એ પ્રકારે સાત રાત્રિસુધી પર્વતને ધારણ કરીને તે વ્રજવાસીઓને બીજા બધાથી જુદા કરીને ભગવાને પોતાના જ કર્યા, એમ નિરૂપણ કર્યું. પ્રાણીને સાત અંગ હોય છે ૧ દેવ. ૨ ઋષિ. ૩ પિતૃઓ. ૪ આત્મા. ૫ આત્મીય–પુત્ર વગેરે. ૬ ઐહિક–પોતાના દેહ સંબંધી. ૭ પારલૌકિક–યાગ વગેરે ધર્મ. જો આ સાતમાંથી કોઇ પણ આ વ્રજવાસીઓનું રક્ષણ કરત, તો તેઓ તેમના થઇને રહેત, પણ જ્યારે તે સર્વે અશક્ત થઈ ગયાં, અથવા સામા પક્ષનાં થઈ ગયાં, ત્યારે પછી તેમનીસાથે વ્રજવાસીઓનો કાંઇ પણ સંબન્ધ રહ્યો નહિ. તેથી જ પ્રાણના ધર્મ (ભૂખ અને તરસ) અને અન્તઃકરણનો ધર્મ (સુખની અપેક્ષા) એ બન્નેનો ત્યાગ કહ્યો. કારણ કે શુદ્ધ ભગવદ્‌ભાવમાં તે સર્વ બાધક છે. આથી એમ સમજવું કે તે વ્રજવાસીઓને પ્રભુના સ્વરૂપવિના બીજા કશાનું સ્મરણ પણ થયું નહિ, અને ભગવાને કરેલું રક્ષણ આવા પ્રકારનું છે, એમ પણ જણાવ્યું. હાલમાં રક્ષા અને આગળ સુખ આનાથી થશે, એમ વિચાર કરીને જો વ્રજવાસીઓએ ભગવાનનું વીક્ષણ–દર્શન કર્યું હોત, તો તે દર્શન, રક્ષા અને તેનાથી થવાનું સુખ એ એના અંગભૂત થાત, અને તેમ થાત તો તે રક્ષા ભક્તિમાર્ગીય ન થાત, અને બધું જ ઉલટું થઈ જાત, તેથી જ तैः એ પદ પહેલાં જ કહ્યું છે, તેથી આ રક્ષણમાં હેતુ કેવલ ભગવાન્‌ને અધીનપણું છે એમ સમજાવ્યું, કેમકે પરંપરાથી ચાલતો આવેલો ઇન્દ્રયાગ પણ ભગવાન્‌ના વચનમાત્રથી જ પહેલાં તેમણે ત્યજી દીધો હતો. दध्रौ એ ક્રિયાપદનો અર્થ ધારણ અને પોષણ એ બન્ને છે, તેથી પર્વતને ધારણ કર્યો, અને તેમનું પોષણ કર્યું એ બન્ને સમજવું. सप्ताहम् એ બીજી વિભકિત છે, તેનો અર્થ અત્યંત સંયોગમાં છે, એટલે સાત દિવસ એને ધારણ કર્યો. એ બન્ને પદોનો બહુ જ નિકટનો સંબન્ધ છે એમ સમજવું. अहः શબ્દનો અર્થ રાત્રિદિવસ છે (માત્ર દિવસ નહિ), अचलत्वનું સ્થાપન કરવાને માટે જરાક પણ–એક પગલું પણ ખસ્યા નહિ એવો અર્થ છે. પગની ગતિ સ્વાભાવિક છે માટે એ નિરૂપણ કર્યું.

લે૦:– हित्वा એનો જ અર્થ सोढ्वा–સહન કરીને એમ સમજવો. सोढ्वा એ પદ અધ્યાહાર માનવું નહિ, કારણ કે શ્રીસુબોધિનીજીમાં આગળ તે જ પ્રકારે સંબન્ધ કહેલો છે.

યો૦:– क्षुत्तृड्व्यथाम् सुखापेक्षां हित्वा । અહિં વ્યથાના ઉપાયનો સંભવ નહિ હોવાથી सोढ्वा–સહન કરીને, એવા બીજા પદની સાથે સંબન્ધ યોજવો, ભૂખ અને તરસથી થતી વ્યથા સહન કરીને, એ પ્રકારે सोढ्वा–સહન કરીને એ પદ અધ્યાહાર સમજવું. અહિં सोढ्वा એવું નવું પદ અધ્યાહાર લેવું પડે તેમાં દોષ પ્રાપ્ત થાય એવી શંકા થાય તો બીજે પ્રકારે શ્રીસુબોધિનીજીમાં વ્યાખ્યાન કરે છે, કે क्षुत्तृड्व्यथाम् નો સંબન્ધ हित्वा એ પદની સાથે લેવો, તેથી એમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે કે ભૂખ અને તરસની વ્યથા છોડી દઈને. વ્યથાનો ત્યાગ કેવી રીતે સંભવે? એમ આકાંક્ષા થાય તો ઉત્તર આપે છે કે दर्शनेन अन्नभोजनेन वा–ભગવાન્‌ના દર્શનથી અથવા ભગવાને કરેલા અન્નના ભોજનથી વ્રજવાસીઓની ભૂખની અને તરસની વ્યથા મટી ગઈ. શ્લોકમાં वीक्ष्यमाणः પદ મૂકેલું છે તેથી વ્રજવાસીઓની ભગવાન્‌માં આસક્તિ નિરૂપણ કરી છે, એ આસક્તિથી પ્રપંચની અથવા જગતની

વૃત્તિનો નિરોધ થવો એમ છે, તેથી આખા જગતનું વિસ્મરણ થાય, તેમાં ભૂખ તરસ વગેરેનું વિસ્મરણ આવી જ ગયું, તેથી જ શ્લોકમાં हित्वा એટલે ભૂખ તરસ ત્યાગ કરીને એમ કહ્યું છે. અથવા अन्नभोजनेन वा-ભગવાન કરેલા અન્નકૂટના અન્નના ભોજનથી વ્રજવાસીઓની ભૂખ તરસ જતી રહી. ભગવાન્ ભોજન કરે તેથી સર્વને તૃપ્તિ થાય, એ કારણથી સર્વે વ્રજવાસીઓને તૃપ્તિ થઈ, તેથી ભૂખ તરસની વ્યથા અને સુખની અપેક્ષાનો ત્યાગ યુક્ત જ છે, તેથી જ પ્રથમ સ્કન્ધમાં અ. ૧૫ શ્લો. ૧૧ના બીજા ચરણમાં કહ્યું છે કે 'શાકસહિત અન્નની મુઠ્ઠીનો સ્વીકાર કરીને, જેણે આપણું રક્ષણ કર્યું, તેથી જલમાં રહેલા ઋષિના સંઘે ત્રણ લોકને તૃપ્ત થયલા માન્યા.' सप्ताङ्गानि प्राणिनां भवन्ति। प्राणिनः એ છઠ્ઠી વિભક્તિ છે. પ્રાણીના કલ્યાણ થવામાં સાત અંગો છે, તે અંગોને ગણાવે છે. દેવ, ઋષિ, પિતૃઓ, પોતે પણ પોતાના સામર્થ્યથી પોતાનું કલ્યાણ કરે છે તેથી આત્મા, આત્મીય પુત્ર વગેરે, ઐહિક-પોતાના દેહ સંબંધી પોતે કરેલો ઉપકાર, અને પારલૌકિક-યાગ વગેરે ધર્મ, આ સાતથી જ્યારે વ્રજવાસીઓની રક્ષા ન થઈ ત્યારે તેમનાઉપર કોઇ પણ દિવસ પ્રીતિનો સંબન્ધ થાય નહિ, કિન્તુ પોતાનું રક્ષણ કરવા જે શ્રીગોવર્ધનધર હતા, તેના ઉપર જ તેમને પ્રિતિ ઉત્પન્ન થઈ. गतिः पादस्य महजेति स निर्दिष्टः, જેમ વ્રજવાસીઓએ સ્વાભાવિક ભૂખતરસરૂપ ધર્મનો ત્યાગ ભગવાન્નેમાટે કર્યો તેમ પ્રભુએ પણ સ્વાભાવિક ચલનરૂપ ચરણના ધર્મનો ત્યાગ કર્યો. કેમકે ભગવાન્નું વચન છે કે 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते'-'જેઓ જેવી રીતે મારે શરણે આવે છે તેમનું તેવી જ રીતે હું ભજન કરૂં છું.'

સુ૦:- પછી ઇન્દ્રે યુદ્ધને માટે આવીને, અલૌકિક પ્રકાર જોઇને, બ્હીને, મેઘોને અટકાવ્યા, તે कृष्ण એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

कृष्णयोगानुभावं तं निशम्येन्द्रोतिविस्मितः।
निःस्तम्भो भ्रष्टसङ्कल्पः स्वान् मेघान् सन्न्यवारयत् ॥ २४ ॥

તે કૃષ્ણના યોગનો પ્રભાવ સાંભળીને ઇન્દ્ર બહુ વિસ્મિત થયો, તેનો ગર્વ ઉતરી ગયો, તેનો સંકલ્પ ભ્રષ્ટ થઈ ગયો, અને તેણે પોતાના મેઘોનું સારી રીતે નિવારણ કર્યું. ૨૪.

સુ૦:- લીલાનેમાટે જેમણે અવતાર ધરેલો છે, જે સર્વયોગના અધિપતિ છે, અને જેનું સ્વરૂપ કોઇ પણ દિવસ ચ્યુત (સ્ખલિત-ફેરફાર) થતું નથી, તેનો તે ગોવર્ધન ઉંચે ધારણ કરવારૂપ અનુભાવ-પ્રભાવ સાંભળીને, એટલે મેઘદ્વારા સાંભળીને ઇન્દ્ર બહુ વિસ્મિત થયો. પછી તેનો ગર્વ ઉતરી ગયો, અને તેનો સંકલ્પ પણ ભ્રષ્ટ થઈ ગયો. પોતાના ઉત્કર્ષનો તેણે ત્યાગ કરી દીધો, અને હું મારીશ એવો જે તેનો સંકલ્પ હતો તે છોડી દીધો, પછી તેણે પોતાના મેઘોનું સારી રીતે નિવારણ કર્યું.

સુ૦:- પછી જે થયું તે खम् એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

खं व्यभ्रमुदितादित्यं वातवर्षं च दारुणम्।
निशम्योपरतं गोपान् गोवर्धनधरोब्रवीत् ॥ ૨૫ ॥

આકાશને વાદળવિનાનું ચોખ્ખું, જેમાં સૂર્ય ઉગેલો હતો તેવું જોઇને, અને

જોઇને, ગોવર્ધન ધારણ કરતા જ પ્રભુએ ગોપોને કહ્યું. ૨૫.

સુ૦:- સાતમા દિવસની રાત્રિ બાકી રહી ત્યારે મેઘનું નિવારણ થયું, ત્યારે આકાશ ચોખ્ખું થઈ ગયું, જેમાં સૂર્ય ઉગેલો હતો એવું થયું. એ પ્રકારે ઉપર વૃષ્ટિનો અભાવ જોઇને ગોવર્ધન જેમણે ધારણ કરેલો હતો એવા ભગવાન્ બોલ્યા. વાયુવાળી વર્ષા, ચ્ચથી શિલામય વર્ષા પણ સમજવી, અને મેઘો, दारुण એટલે જે અતિ મારક હતાં, તેને અટકી ગયલાં જોઇને, ગોપો એટલે પહેલાની માફક જે ધર્મપરાયણ હતા તેઓ (પ્રત્યે ભગવાને કહ્યું).

સુ૦:- ભગવાનનું વાકય निर्यात એ શ્લોકથી કહે છે:-

निर्यात त्यजत त्रासं गोपाः सस्त्रीधनार्भकाः ।
उपारतं वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः ॥ २६ ॥

હે ગોપો! સ્ત્રીઓ, ગોધન અને બાલકોસહિત બહાર નીકળો. પવન અને વર્ષાનો ત્રાસ છોડી દો, પવન અને વર્ષા બંધ પડયાં છે, સૂક્ષ્મ (નાની) નદીઓ લગભગ જલવિનાની થઈ ગઈ છે. ૨૬.

સુ૦:- પવન અને વરસાદથી થયલો ત્રાસ છોડી દો. गोपाः એ સંબોધનથી એ સૂચવ્યું કે ગાયોને પાળવી આવશ્યક છે, (તેથી બહાર નીકળો). પહેલાં બહાર જોઇને પછી સામગ્રી (સરસામાન) લઈ જવી, એવી શંકાને દૂર કરતા કહે છે કે સ્ત્રીઓ, ધન અને બાલકો સહિત બહાર નીકળો, કેમકે પવન અને વરસાદ બંધ પડયાં છે. સૂક્ષ્મ નદીઓ લગભગ સુકાઈ ગઈ છે, કોઇક સ્થલે ઉંડાણમાં જલ છે, બીજે કોઇ સ્થલે રહ્યું નથી. તે ગોપોને વિચારનું સામર્થ્ય ન હતું તેથી ભગવાન્ જ આ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે બોલ્યા.

લે૦:-तेषाम् વગેરે. તે ગોપોને વિચારનું સામર્થ્ય ન હોવાથી ભગવાને પોતે જ કહ્યું. जिज्ञासा પદથી વિચાર અર્થ સમજવો.

સુ૦:- જેમ પ્રવેશ કર્યો હતો તેમ બહાર નીકળ્યા, તે ततस्ते એ શ્લોકથી કહે છે:-

ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वं स्वमादाय गोधनम् ।
शकटोटोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः ॥ २७ ॥

પછી તે ગોપો પોતપોતાના ગોધનને લઇને, ગાડાંઓને ભપકાબંધ શણગારીને, બહાર નિકળ્યા, અને સ્ત્રીઓ, બાલકો અને વૃદ્ધો ધીમે ધીમે બહાર નિકળ્યાં. ૨૭.

સુ૦:- ત્યાં ખાડામાં સર્વે જુદું જુદું જ હતું, તે જણાવવાને માટે પોતપોતાના ગોધનને લઇને સર્વે બહાર નિકળ્યા એમ કહ્યું. ગાડાંઓને ભપકાબંધ શણગારીને બહાર નિકળ્યા, એમ કહેવાનો આશય એમ છે કે તેઓ નિર્ભય હતા, આનન્દમાં હતા, અને બહાર નિકળવામાં મોટો સંભ્રમ કરીને મોટી ધામધુમથી બહાર નિકળ્યા, તે જણાવવાથી તેમનો આનન્દ સૂચવ્યો છે. પછી બીજાઓ પણ એટલે સ્ત્રીઓ, બાલકો અને વૃદ્ધો, ધીમે ધીમે એટલે કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તાવિના બહાર નિકળ્યાં.

સુ૦:- સર્વ બહાર નિકળ્યા પછી ભગવાને જે કર્યું, તે भगवानपि એ શ્લોકથી કહે છે:-

भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत् प्रभुः ।
पश्यतां सर्वभूतानां स्थापयामास लीलया ॥ २८ ॥

પ્રભુ એટલે સર્વસામર્થ્યવાન્ ભગવાને પણ સર્વ જીવોના દેખતાં, લીલાથી

સુ૦:– જેમ તેઓ પોતપોતાના કાર્યોમાટે બહાર નિકળ્યા, તેમ ભગવાને પણ તે પર્વતને તેને જ સ્થાને પહેલાંની માફક જ પહેલાં જે પ્રકારે હતો તેવો કરીને મૂકયો, આથી ધારણ કરતી વખતે પહોળો કર્યો હતો અને પછીથી એકત્ર કર્યો, એ પક્ષ લઇએ તો પણ જેમ પહેલાં હતો તે પ્રમાણે પાછો સ્થાપ્યો એમ જણાય છે. આ સ્થલે સ્થાપન કરવામાં અને ઉંચે ધરવામાં કાંઇ પણ માયિક (નજરબંધી) ન હતું, તે જણાવવાને પહેલાંની માફક જ સ્થાપન કર્યો, તે કહે છે કે સર્વ પ્રાણીઓના દેખતાં સ્થાપન કર્યો, જેમ હાથમાં રહેલી વસ્તુ તેના પોતાના સ્થાનમાં મૂકવામાં આવે તેમ જ લીલાથી સ્થાપન કર્યો.

સુ૦:– જો કે ભગવાને આ લીલાથી કર્યું હતું, તોપણ લોકોમાં એમ પ્રસિદ્ધ ન થાય, તો એનું લીલાપણું રહે નહિ, તેથી ગોપોએ ભગવાન્‌ના માહાત્મ્યનાં દર્શન કર્યા પછી પણ તેમની સ્થિતિ કૃષ્ણપ્રત્યે પહેલાંના જેવી જ રહી, તે તમ્ શ્લોકથી કહે છે:–

तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरम्भणादिभिः ।

गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन् मुदा दध्यक्षताद्भिर्युयुजुः सदाशिषः ॥ २९ ॥

પ્રેમના વેગથી ભરેલા વ્રજવાસીઓ અને ગોપીઓ પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે આલિંગન વગેરે કરતા તે ભગવાનની સામે આવ્યાં, અને ગોપીઓએ સ્નેહપૂર્વક આનન્દથી દહિં, ચોખા અને જલથી ભગવાનની પૂજા કરી, તેમને સારા આશીર્વાદ આપ્યા. ૨૯.

સુ૦:– જ્યારે ભગવાને ગોવર્ધનને (પાછો) સ્થાપન કર્યો, કે તરત જ તે ભગવાન્‌ની પાસે ગોપો પોતપોતાની યોગ્યતાપ્રમાણે પ્રેમના વેગથી આલિંગન વગેરે કરવાને પાસે આવ્યા, કારણ કે તેઓ ભગવાન્‌ને આલિંગન કરવાને માટે વાટ જોઈ રહ્યા હતા, પ્રેમનો વેગ તેમનેવિષે હતો, હૃદયનેવિષે રહેલો પૂર્ણ પ્રેમ બહાર પણ નિકળે છે તે પ્રેમનો વેગ, તેથી જ જેમ જેને ઉચિત હતું તેમ તેણે કર્યું. પ્રેમથી જ પુષ્કલ ભરેલાં ગોપીઓએ પણ તેમ જ કર્યું, અને ગોપીઓએ વિશેષ પણ કર્યું, તે કહે છે કે સ્નેહસહિત પૂજા કરી. તેઓ સર્વેએ એમ જાણ્યું કે આ દેવ છે, તેથી લૌકિકી ક્રિયા અને વૈદિકી ક્રિયા કરી, કેમકે તેમનામાં લૌકિક અને વૈદિક બન્ને ભાવો હતા, તેથી સ્નેહપૂર્વક પૂજા કરી. મુદા એટલે આનંદથી પૂજા કરી, તે પૂજામાં તેમનો ઉત્સાહ સૂચવે છે તેથી લૌકિક રીતે અન્યથાબુદ્ધિ–ઉલટી બુદ્ધિ તેમને પૂજામાં બાધક થઈ નહિ એમ સૂચવ્યું. દહિં, ચોખા અને જલવડે, એ ત્રણ પૂજાનાં સાધનો કહ્યાં, જલ ચરણ ધોવા વગેરેનેમાટે, અને દહિં અને ચોખા અલંકારનેમાટે, અથવા જલ શુદ્ધ કરવાને માટે. આ પૂજા તે દેશમાં પ્રસિદ્ધ લૌકિક પૂજા છે. દહિંથી તિલક કરીને તેનાપર ચોખા ચોંઢીને (મસ્તક) ઉપર જલ ફેરવીને પીએ છે; એ પ્રકારની લૌકિક પૂજા. સારી આશિષો આપી. ‘તું જીવજે, અમારું રક્ષણ કરજે’ વગેરે પ્રકારના આશીર્વાદ આપ્યા. એ આશીર્વાદો સંતોષથી જ આપ્યા, પોતાનો આશીર્વાદ આપવાનો અધિકાર છે એમ સમજીને નહિ, કેમકે ભગવાન્‌ને તેમણે દેવ તરીકે પણ જાણ્યા હતા.

સુ૦:– એ પ્રકારે સાધારણ રીતે જે કરવામાં આવ્યું, તે કહીને ચાર શ્લોકથી જે ખાસ કરવામાં આવ્યું તે यशोदा એ શ્લોકથી કહે છે:–

यशोदा रोहिणी नन्दो रामश्च बलिनां वरः ।

[illegible] ॥ ३० ॥

યશોદા, રોહિણી, નન્દ અને બલવાનોમાં શ્રેષ્ઠ બલદેવજીએ, કૃષ્ણને આલિંગન કરીને આશીર્વાદ આપ્યા, અને સ્નેહથી વિહ્વલ થઈ ગયા. ૩૦.

સુ૦:- પહેલાં સ્ત્રીનો નિર્દેશ કર્યો (યશોદા કહી), કેમકે સ્ત્રીમાં સ્નેહ અધિક હોય છે. આ જ ક્રમથી સ્નેહનું તારતમ્ય (ઓછા વધતાપણું) પણ સમજવું. શ્લોકમાં च કહ્યો છે તેથી શ્રીદામા વગેરે પણ સમજવા. बलिनां मध्ये वरः એટલે બલવાનોમાં ઉત્તમ, એ બલભદ્રનું વિશેષણ છે, તે એમ જણાવે છે કે આ કૃત્ય એને પણ આશ્ચર્યકારક લાગ્યું. કૃષ્ણ એટલે સદાનન્દ, આ સર્વે અંતરંગ હતા, અને ભગવાન્ કરતાં મોટા હતા, તેથી ભગવાનને આલિંગન કરીને આશીર્વાદ આપ્યા, અને સ્નેહથી વિહ્વલ થઈ ગયા.

સુ૦:- ભગવાનના માહાત્મ્યનું દર્શન કરવાથી દેવતાઓએ પણ પોતાના અપરાધની નિવૃત્તિ કરવાનેમાટે જે ઉત્સવનું કાર્ય કર્યું તે दिवि એ શ્લોકથી કહે છે:-

दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ॥ ३१ ॥

હે રાજા, સ્વર્ગનેવિષે દેવોના સમૂહો, સાધ્યો, સિદ્ધો, ગંધર્વો અને ચારણોએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી, અને સંતોષ પામીને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. ૩૧.

સુ૦:- દેવગણ એટલે વસુઓ વગેરે. જો એકાદ દેવ એમ કરે એટલે સ્તુતિ વગેરે કરે, તો તે ભક્ત હશે તેથી કરતા હશે, એ શંકા દૂર કરવાનેમાટે દેવગણ-દેવોના સમૂહો એમ પદ વાપર્યું છે. સાધ્ય એ પણ દેવોનો ભેદ છે. તે જ પ્રમાણે સિદ્ધ, ગંધર્વ અપ્સરાઓ અને ચારણોએ પણ સ્તુતિ કરી, પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી, અને સન્તોષ પામ્યા, એ પ્રકારે દેવોના વાચિક, કાયિક અને માનસિક વ્યાપારો-કૃત્યોનું નિરૂપણ કર્યું. રાજા એ સંબોધનથી એમ જણાવ્યું કે રાજા કોઈ મોટું કર્મ કરે ત્યારે તેને વશ રહેલા મનુષ્યો એ જ પ્રકારે કરે છે.

લે૦:-अप्सरसश्च ગંધર્વપદથી અપ્સરાઓ પણ સમજવી, કારણ रूपमिति गंधर्वाः, गंध इति अप्सरसः ગંધર્વોમાં રૂપ હોય છે, અને અપ્સરાઓમાં ગંધ હોય છે, એ શ્રુતિમાં બન્નેનું સાહચર્ય છે.

સુ૦:- જે દેવો ત્યાં આવેલા હતા તેઓએ આ પ્રકારે કર્યું, એમ કહીને સ્વર્ગમાં રહેલા તેઓએ ઇન્દ્રના ભયથી એમ નહિ કર્યું હશે, એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવાને સ્વર્ગમાં રહેલા દેવોએ પણ જે ઉત્સવ કર્યો તે शङ्ख એ શ્લોકથી કહે છે:—

शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवगणोदिताः ।
जगुर्गन्धर्वपतयस्तुम्बुरुप्रमुखा नृप ॥ ३२ ॥

હે નૃપ, સ્વર્ગનેવિષે શંખ અને દુન્દુભિયો વાગ્યા, અને દેવોએ પણ વગાડ્યા. તુંબુરુ જેમાં મુખ્ય છે એવા ગંધર્વપતિઓએ ગાન કર્યું. ૩૨.

સુ૦:- શંખ અને દુન્દુભિઓ વાગ્યા, શંખ શબ્દ વૈદિક છે, દુન્દુભિ શબ્દ લૌકિક છે, તેથી બન્નેનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ બન્ને પોતે એની મેળે વાગ્યા અને દેવોના વગાડવાથી પણ વાગ્યા. ગંધર્વ વગેરેના પતિઓ વિશ્વાવસુ વગેરેએ ગાન કર્યું, તેઓમાં ત્રણ મુખ્ય છે, વિશ્વાવસુ, તુંબુરુ અને નારદ, તેમાં મધ્યમ તુંબુરુનું નિરૂપણ કર્યું, કેમકે તે વિશ્વાવસુ અને નારદ બન્નેરૂપ છે. ફરીથી नृप એમ સંબોધન કર્યું, કેમકે શુકદેવજીને એ

સુ૦:- આ પ્રકારે ભગવાનની લીલા કહીને તતઃ એ શ્લોકથી ઉપસંહાર કહે છેઃ-

ततोनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो राजन् स गोष्ठं सबलोव्रजद्धरिः ।
तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका गायन्त्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ॥ ३३ ॥

પછી હે રાજન, અનુરાગવાળા ગોપોથી વિંટલાયલા તે સમર્થ હરિ બલદેવજી-ની સાથે ગોકુલમાં પધાર્યા, અને ગોપિકાઓ એમનાં આવા પ્રકારનાં ચરિત્રોનું ગાન કરતાં વ્રજમાં ગયાં, અને આનન્દ પામ્યાં, અને હૃદયમાં ભગવાનનો સ્પર્શ કર્યો. ૩૩.

સુ૦:- દેવ વગેરેના શબ્દ વગેરે સાંભળ્યા પછી અત્યન્ત અનુરાગવાળા ગોવાળીઆ-થી વિંટલાયલા જ ભગવાન્ ગોકુલનેવિષે પધાર્યા, કારણ કે પોતે હરિ છે (એટલે ગોકુલનું દુઃખ દૂર કરવાને અવતરેલા છે.) ગોવાળીઆઓને ગોચારણને માટે જવાનો નિષેધ કર્યો, કેમકે ગાયોને તેમની અપેક્ષા ન હતી, તે ગોવાળીઆઓથી વિંટલાયલા એ પદથી ઉપપાદન કર્યું. તેથી બહુ અનુરાગને લીધે ગોવાળીઆઓથી વિંટલાયલા જ ગોકુલ પધાર્યા. રાજન્ એ સંબોધન પહેલાંની માફક વિશ્વાસનેમાટે સમજવું. ઘણુંખરું ભગવાનને ક્લેશ થયો હશે એમ લાગે તેથી ફરી ફરીને રાજન્ એ સંબોધન વાપર્યું છે. સ એટલે તે ભગવાન આટલા સમર્થ હતા, તે છતાં (ગોવાળીઆઓની સાથે ગોકુલ જેવા હીન સ્થાનમાં ગયા). આવા સમર્થ ભગવાન્ ગોકુલમાં રહેવાને યોગ્ય નથી, અને તેમાં પણ બલદેવજીની સાથે પોતે હતા, તે છતાં પણ ગોકુલમાં પધાર્યા, કારણ કે પોતે હરિ છે, અથવા આવા અલૌકિક સામર્થ્યવાળાએ દ્વારકાની માફક અહિં પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન નિર્માણ કરીને રહેવું ઉચિત હતું, પણ ગોકુલ એટલે ગોષ્ઠમાં રહેવું ઉચિત નહોતું. એ જણાવવાને સ એટલે આવી લીલાઓ કરવાને સમર્થ ભગવાન્ પણ (ગોકુલમાં પધાર્યા.) એમ કહ્યું. તે તે ધામાનિ (તે તે ધામો) વગેરે, શ્રુતિયોમાં નિરૂપણ કરેલું છે કે 'વૈકુણ્ઠ કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ આ ભગવાનનું સહજ સ્થાન છે,' તેથી હરિ નામથી વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ત્યાં જ જવું ઉચિત છે, અને આવશ્યક પણ છે. જેમ રાજા બીજે સ્થલે કાર્ય કરીને પોતાની રાજધાનીમાં જાય છે, એ જ પ્રકારે ભગવાન્ પોતાના સ્થાનમાં ગયા, એમ જણાવવાનેમાટે રાજન્ એ સંબોધન છે. ગોપીઓને જતી વખતે ભગવાનનો સંગ નહિ હોય એવી શંકા થાય તે દૂર કરવાને કહે છે કે 'ગોવર્ધન ધારણ કરવા જેવા, પૂતનાના પ્રાણ અને સ્તન્યપાન' વગેરે આ જ રૂપથી કરેલાં ચરિત્રો ગાતાં ગોપિકાઓ વ્રજમાં ગયાં, કેમકે ગોપિકાઓને કાંઇ વિશેષ જ્ઞાન ન હતું. ત્યાં ગયલાઓને સંસારની નિવૃત્તિ થઈ હતી, તે જણાવવાને કહે છે કે મુદિતા એટલે પહેલાંનાં દુઃખોની તેમને નિવૃત્તિ થઈ હતી. ભગવાનની અદ્ભુત લીલાઓના દર્શન-થી ગોપોને પણ હવે માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક અતિશય સ્નેહ ભગવાનપર થયો, તેથી પ્રિય ભગવાનનીપાસે જવામાં તેઓ ગોપીઓને પ્રતિબંધ કરશે નહિ, અને જો કરે તો તરત જ અદ્ભુત રીતે આપણું પાલન કરશે જ, એમ જાણીને પણ ગોપીઓને આનન્દ થયો. ભગવાનના હૃદયને સ્પર્શ કરતાં ગોપીજન થયાં, અથવા હૃદયમાં ભગવાનને સ્પર્શ કરતાં પોતે થયાં, આથી બીજાઓ કરતાં અધિક અન્તરન્ગ સંગ ગોપિકાઓનો કહ્યો. આ પ્રકારે દુઃખનિવૃત્તિપૂર્વક ભગવદાસક્તિનું નિરૂપણ કર્યું.

શ્રીભાગવત દશમસ્કન્ધ તામસસાધનપ્રકરણે બાવીશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૩ મો

કારિકાર્થઃ– ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં નિરુદ્ધ થયલા વ્રજવાસીઓના કૃષ્ણ વિષયના અજ્ઞાનનું અને અન્યથાજ્ઞાનનું સંપૂર્ણ રીતે નિવારણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે ગોવર્ધનના ઉદ્ધરણથી કરેલો તેમનો નિરોધ તે સર્વને સમાન છે. કા. ૧.

ટિ૦:– कृष्णगम् એટલે કૃષ્ણ વિષયનું. **समत्वाय** એટલે ગોવર્ધનના ઉદ્ધરણથી કરેલો જે નિરોધ તે સર્વ વ્રજવાસીઓને સમાન હતો તે જણાવવાનેમાટે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પૂર્વપક્ષ એટલે શંકા, સિદ્ધાન્ત એટલે તેનું સમાધાન, અને ફલ, એ ત્રણનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અહિં વચનોથી ભગવાનનું અપ્રાકૃતપણું અને વ્રજવાસીઓ સાથેનો સંબન્ધ એ બન્ને સ્થાપન કરવામાં આવે છે. કા. ૨.

વ્રજવાસીઓ પોતે પ્રાકૃત હોવાથી, (પુરા) પૂર્વપક્ષમાં ભગવાનની સાથે દૈહિક સંબન્ધનો વિરોધ હોવાથી, તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. એવા અપ્રાકૃત ભગવાન્ અહિં પુત્ર તરીકે પ્રકટ થયા છે, એમાં સન્દેહ નથી, એ સિદ્ધાન્ત છે. કા.૩.

ટિ૦:– प्राकृतत्वेन એટલે વ્રજવાસીઓ પોતે પ્રાકૃત હોવાથી. **जातस्तादृश एव** એટલે એવા અપ્રાકૃત પ્રકટ થયા છે. અહિં ભગવાનનેવિષે અપ્રાકૃતપણું અને વ્રજવાસીઓની સાથે સંબન્ધ એ બન્નેનો વિરોધ ન હોવાથી કાંઇ સન્દેહ નથી, એમ સિદ્ધાન્તછે, તે કહેવામાં આવે છે.

યો૦:– विरोधात् प्राकृतत्वेन. ભગવાન્ અપ્રાકૃત હોવાથી આપણે જે પ્રાકૃત છીએ તેની સાથે આ કૃષ્ણનો સંબન્ધ કેમ હોઇ શકે? એમ પૂર્વપક્ષમાં ગોપોએ ભગવાનની સાથે દૈહિક સંબન્ધનો ત્યાગ કર્યો, આથી શ્રીનન્દરાયજીને ગોપોએ કરેલા પ્રશ્નનો અભિપ્રાય કહ્યો, તે પૂર્વપક્ષરૂપ છે. શ્રીનન્દરાયજીએ આપેલા ઉત્તરનો આશય કહે છે કે એ અપ્રાકૃત હોવા છતાં વસ્તુના સ્વભાવથી જ મારો પુત્ર છે, તેથી અપ્રાકૃતપણું અને મારા પુત્રપણું એ બન્ને **वास्तव** એટલે સત્ય છે, એમ શ્રીનન્દરાયજીના ઉત્તરનો આશય છે, અને સર્વ ઉપનિષદનો સિદ્ધાન્ત પણ એજ છે.

પૂર્વપક્ષમાં હેતુ ભગવાનના માહાત્મ્યનું દર્શન છે, અને સિદ્ધાન્તમાં હેતુ ગર્ગાચાર્યનાં વાક્યો છે. એ સર્વનું ફલ ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન વ્રજવાસીઓને થયું તે છે, એ નિશ્ચય અહિં કરેલો છે. કા. ૪.

ટિ૦:– परे–સિદ્ધાન્તમાં. **तथा**–હેતુઓ. ગર્ગાચાર્યનાં વાક્યો સિદ્ધાન્તમાં હેતુ છે. **तज्ज्ञानम्** ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ફલ છે.

॥ कारिकार्थः संपूर्णः ॥

સુ૦:- ગયા અધ્યાયને અન્તે સર્વે ગોકુલમાં આવ્યાં એમ કહ્યું, ત્યાં આવેલાંનો ભગવાન્‌નેવિષે સન્દેહ જે પૂર્વપક્ષરૂપ છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. પ્રથમ પૂર્વપક્ષનું નિરૂપણ કરવાને તેમનો ઉદ્યોગ **एवंविधानि** એ શ્લોકથી કહે છે:-

श्रीशुक उवाच ॥

एवंविधानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते ।

अतद्वीर्यविदः प्रोचुः समभ्येत्य सुविस्मिताः ॥ १ ॥

તે ગોપો કૃષ્ણનાં આવા પ્રકારનાં કર્મો જોઇને, તેના સામર્થ્યને નહિ જાણનાર બધા એકઠા થઇને, બહુ જ વિસ્મય પામીને બોલ્યા. ૧.

સુ૦:- ગોવર્ધનના ઉદ્ધરણરૂપ ભગવાન્‌નાં બહુ કર્મો જોઇને, ધર્મી ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ નહિ જાણવાથી તેમને શંકા થઈ, કે આ કાર્ય કાંઇ પણ હેતુવિના જ થયું છે, કે એ કાર્યનો હેતુ ધર્મી ભગવાન્ પોતે જ છે એમ સમજવું? જો ધર્મી ભગવાન્ પોતે જ હોય તો તે નન્દ (જે ગોવાળીઆ છે તેનો) પુત્ર હોઈ શકે નહિ. એમ નિશ્ચય કરીને, ભગવાન્‌ના વીર્યને નહિ જાણનારાઓ તેઓ ભગવાન્‌ની ક્રિયાશક્તિને નહિ જાણીને, બહુ જ વિસ્મય પામીને પોતાનાં વદનો-મુખો વિકસાવીને (પહોળાં કરીને), સર્વે એકઠા થઇને નન્દરાયજીની સમીપ આવીને બોલ્યા.

ટિ૦:- **हेत्वभावेनैवैतत् कार्यम्** એટલે અતિ પ્રાકૃત બુદ્ધિ ગોપોની છે, તે જણાવવાને આમ કહ્યું એમ સમજવું. આથી ભગવાનના માહાત્મ્યનું સૂચન થાય છે. અથવા હેતુ તરીકે જણાતા જે પ્રભુ, તે અને હેતુ એ બેના એકબીજાના અભાવમાં એટલે એ બેનાવિના આ કાર્ય થઈ શકે નહિ.

સુ૦:- કર્મો તો આપણે જોયાં, તે કર્મો હેતુવિના કાંઇ થઈ શકે નહિ. માટે આ નન્દનો પુત્ર થવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે એ તો અતિ અલૌકિક કાર્ય કરે છે, તે **बालकस्य** એ શ્લોકથી કહે છે:-

बालकस्य यदेतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि वै ।

कथमर्हत्यसौ जन्म ग्राम्येष्वात्मजुगुप्सितम् ॥ २ ॥

બાલકનાં જે આ કર્મો છે, તે બહુ જ અદ્‌ભુત છે, એ નક્કી છે, તો પછી આપણે જે ગામડીઆઓ છીએ, તેઓમાં મોટાને નિન્દિત એવું જન્મ એનું કેમ થયું?

સુ૦:- બાલકનાં આ કર્મો બહુ જ અદ્‌ભુત જણાય છે, એ વાત નક્કી છે. શંકા- જો એમ છે તો તમે શું કહેવા માગો છો? ઉત્તર-જો એમ છે તો આપણે જે ગામડીઆ- ઓ છીએ તેઓમાં એક કર્મગ્રસ્ત જીવનીમાફક એનો જન્મ કેમ થયો? એક મોટા આત્માનું નિન્દિત જન્મ કેમ યોગ્ય કહેવાય? કર્મથી તો ઇન્દ્ર વગેરે કરતાં પણ આ મહાન્ છે, એ નિશ્ચય છે. એમ હોવાથી આપણે જે અધમ છીએ, તેઓનેવિષે એનો અવતાર કેમ થયો? કોઇ પણ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાની હીનતા કરતું નથી, કર્મને અધીનપણું તો એને છે જ નહિ, કેમકે એ તો **कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम्**-કોઇ પણ બાબત કરવાને, કરેલી તે નહિ કરવાને, અને ઉલટી કરવાને સમર્થ છે, તેથી નિન્દિત જન્મને યોગ્ય એ નથી.

સુ૦:- અલૌકિક કર્મો **यः सप्तहायनः** એ શ્લોકથી કહે છે:-

यः सप्तहायनो बालः करेणैकेन लीलया ।

कथं बिभ्रद् गिरिवरं पुष्करं गजराडिव ॥ ३ ॥

જે સાત વર્ષના બાલકે એક હાથથી લીલાવડે, જેમ એક મોટો હાથી કમલને ધારણ કરે તેમ, મોટા ગિરિરાજને કેવી રીતે ધારણ કર્યો ? ૩.

સુ૦:- છ ગુણો અને ભગવાન્, અને જુદા જુદા પ્રકારની ચેષ્ટાઓ સર્વે અહિં આવેલી છે, તેથી ચેષ્ટારૂપ કાલે એક હાથવડે જ પોતે સાત વર્ષનો હોવા છતાં ગિરિરાજને કેવી રીતે ધારણ કર્યો ? અને તેમાં પણ લીલાથી જ કોઇક વખત આંગળીઓનેવિષે પણ ગિરિરાજને ધારણ કરે છે, અને વેણુ પણ વગાડે છે. विभ्रद् પદની અન્દર अविभ्रद् ના अ નો લોપ થયો છે, તે છાન્દસ અથવા વૈદિક સમજવો, તેથી अविभ्रद् એમ સમજવું. આ ગોપો તો જેમ જુવે છે તેમ અનુવાદ કરે છે, તેથી અહિં કાંઇ બહુ વિચાર કરવાનો નથી. ગિરિવર એટલે શ્રેષ્ઠ–મોટો પર્વત. બીલકુલ પ્રયાસવિના ધારણ કર્યો, તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે, કે જેમ કોઇ મોટો હાથી કમલને ધારણ કરે તેમ. મદોન્મત્ત હાથીને કમલ ધારણ કરવામાં કાંઇ પ્રયાસ હોઈ શકે નહિ. અથવા સાત વર્ષનો એક હાથથી ગિરિવરને ધારણ કરતો એવો બાલક કેમ હોઈ શકે ? માટે આ કાંઇ તમારો પુત્ર નથી, અને બાલક પણ નથી.

સુ૦:- એ બાલક નથી, તેનો બીજો હેતુ तोकेन એ શ્લોકથી કહે છે:—

तोकेनामीलिताक्षेण पूतनाया महौजसः ।
पीतः स्तनः सह प्राणैः कालेनेव वयस्तनोः ॥ ४ ॥

જે બાલકે આંખ તદ્દન મીંચેલી હોવા છતાં પણ, જેમ કાલ શરીરના વયનું પાન કરે છે તે પ્રકારે, અતિ સમર્થ પૂતનાના પ્રાણની સાથે સ્તનનું પાન કર્યું. ૪.

સુ૦:- आ એટલે પુરેપુરી આંખ જેણે મીંચેલી છે એવા, ઘણા જ નાના બાલકે, અતિ સમર્થ એવી પૂતનાના પ્રાણની સાથે દૂધ પણ પીધું. જો કે પ્રથમ પૂતનાના પ્રાણનું પાન કર્યું, એમ ગોપોએ જાણ્યું નહિ, તોપણ ઉત્તરોત્તર (એક પછી એક) સામર્થ્યનું દર્શન કરવાથી, પહેલાંના કાર્યો પણ આને જ લીધે છે, એમ ગોપોને સમજ પડે છે. જ્યારે ભગવાને પાન કર્યું, તે સમયે પૂતનાને પણ ખબર પડી નહિ, તેનેમાટે દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે જેમ શરીરનું વય–ઉંમર દરરોજ કાલથી ક્ષીણ થતું હોવા છતાં, મનુષ્યને ખબર પડતી નથી, તેમ ભગવાનથી પી જવાતા પ્રાણોની પૂતનાને ખબર પડી નહિ. જો ખબર પડી હોત તો તેનો ઉપાય કરત, અથવા ત્યાંથી નાસી જાત. તેથી આ પ્રમાણે બાલપણામાં પણ અલૌકિક સામર્થ્ય (હતું એમ ગોપોને લાગ્યું).

हिन्वतोधः शयानस्य मास्यस्य चरणावुदक् ।
अनोपतद् विपर्यस्तं रुदतः प्रपदाहतम् ॥ ५ ॥

જેની ઉંમરની ગણત્રી હજી માસથી જ થતી હતી, જે રડતો હતો, અને નીચે સુતો હતો, તેના બે ચરણ ઉંચે હલાવવા ચલાવવાથી ચરણનો આગલો ભાગ જેને લાગેલો છે, એવું ગાડું ઉંધું થઇને પડી ગયું. ૫.

સુ૦:-વળી નીચે સુતેલા અને બે ચરણોને ચલાવતા. हिम् ધાતુનો અર્થ હલાવવું એમ થાય છે. मास्यस्य એટલે જે માત્ર ત્રણ માસનો હતો. ત્રણ એ સંખ્યા અહિં કહી નથી, તે એ હેતુથી કે હજુ તો એક વર્ષ પણ પુરું થયું ન હતું, હજુ વર્ષની હદ આવી ન

ગણત્રી હજી માસથી જ થતી હતી, તેથી જે પોતાના બે ચરણ ઉંચે હલાવ્યા કરતો હતો. એ કાંઇ ગાડાને પાડવાનેમાટે ચરણોને હલાવતો–ચલાવતો ન હતો, તોપણ ગાડું ઉંધું વળી જઇને પડી ગયું. ચરણ ચલાવવામાં નિમિત્ત કહે છે કે રડતો હતો તેથી. આથી એનામાં શક્તિ ન હતી, એ બાબત દૃઢ કરી. તેમાં પણ ચરણના આગલા ભાગથી. આ–બહુ જ થોડું, हतम्–લાગવાથી ઉંધું થઈને પડી ગયું, આથી બહુ જ અલ્પ સાધન હોવા છતાં બહુ જ મોટું કાર્ય થયું એમ કહ્યું.

સુ૦:– ક્રમથી ભગવત્ચરિત્ર કહેતા તૃણાવર્તનો વધ एकहायन એ શ્લોકથી કહે છેઃ–

एकहायन आसीनो ह्रियमाणो विहायसा ।
दैत्येन यस्तृणावर्तमहन् कण्ठग्रहातुरम् ॥ ६ ॥

જેણે જ્યારે એક વર્ષનો હતો અને બેઠેલો હતો, (ચાલવાને શક્તિવાન્ ન હતો), અને દૈત્યથી આકાશ માર્ગે લઈ જવાતો હતો, ત્યારે કંઠથી ગ્રહણ કરવાથી પીડા પામેલા તૃણાવર્તને મારી નાંખ્યો. ૬.

સુ૦:– આ એક વર્ષનો હતો, ત્યારે અને તે પણ બેઠેલો–ચાલવાને પણ સમર્થ નહિ એવો છતાં પણ, દૈત્યથી આકાશમાર્ગથી લઈ જવાતો, કાંઇ પણ આલંબન (ટેકા) વિનાનો, એવાએ આકાશમાં તે દૈત્યને મારી નાંખ્યો. તેમાં પણ કાંઇ યુદ્ધ કરવાની પણ જરૂર પડી નહિ, કિન્તુ કંઠ ગ્રહણ કરીને એટલે ગળચી દાબીને જ મારી નાંખ્યો. જેવો તેને કંઠથી ગ્રહણ કર્યો કે તરત જ તે પીડા પામવા લાગ્યો. યશોદા માતાને મુખનીઅન્દર બ્રહ્માંડનું દર્શન કરાવ્યું વગેરે અપ્રસિદ્ધ એટલે ગોપોને ખબર નહિ હોવાથી તેનું વર્ણન કર્યું નથી.

સુ૦:– પછી ક્રમથી થયલા યમલાર્જુનના ભંગને क्वचित् એ શ્લોકથી કહે છેઃ–

क्वचिद्धैयङ्गवस्तैन्ये मात्रा बद्ध उलूखले ।
गच्छन्नर्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ॥ ७ ॥

કોઇક સમયે નવનીતની ચોરી કરી, ત્યારે માતાએ ખાંડણીયાસાથે બાંધ્યો હતો, ત્યારે બે હાથથી યમલાર્જુન વૃક્ષોની વચ્ચે જતાં, તે બે વૃક્ષોને પાડી નાંખ્યાં. ૭.

સુ૦:– નવનીતની ચોરીના નિમિત્તથી શિક્ષા કરવાનેમાટે જ્યારે માતાએ ખાંડણીયાની સાથે બાંધ્યો, ત્યારે તેવો જ બંધાયલો યમલાર્જુન વૃક્ષોની વચ્ચે બે હાથથી ચાલીને જતાં (તેમને પાડી નાંખ્યાં). પાછળ ખાંડણીયાના ભારને લઇને બે ચરણની સાથે ખાંડણીયું તો ખેંચાતું જ હતું. ચાલવાનું તો બે હાથવડે જ થતું હતું. અથવા તો બે હાથવડે પાડી નાંખ્યાં. તે ગોપો તો જેવું જોયું તેવું કહે છે. તેમને તો એ જ આશ્ચર્ય લાગે છે કે બે હાથથી બે વૃક્ષોને પાડી નાંખ્યાં.

वने सञ्चारयन् वत्सान् सरामो बालकैर्वृतः ।
हन्तुकामं बकं दोर्भ्यां मुखतोरिमपाटयत् ॥ ८ ॥

વૃન્દાવનને વિષે બલદેવજીસહિત બાલકોથી વિંટલાયલો વત્સોને ચરાવતો હતો, ત્યારે મારવાની ઇચ્છાવાળા બક શત્રુને બે હાથવડે મુખેથી ચીરી નાંખ્યો. ૮.

સુ૦:– પછી વૃન્દાવનને વિષે બલભદ્રની સાથે વત્સોને ચરાવતો. બાલકોથી વિંટલાયલો, વધારે સામર્થ્યનો પ્રકાશ ન કરતા છતાં. કોઇ પ્રસંગથી જ આવી ચઢેલો

એમ નહિ, પણ મારવાની ઇચ્છાવાળો બક દૈત્ય જે શત્રુ હતો, તેને મુખેથી જ ચીરી નાંખ્યો. આ બાબત સર્વને જાણમાં છે. બાલકો તો દોડી જવાને પણ સમર્થ નહિ, પણ એણે તો (બાલક હોવા છતાં) તે દૈત્યને ચીરી નાંખ્યો. વત્સ અને બક એ બે દૈત્યની વાત ઉલટા ક્રમથી કહી, તે બરાબર ધ્યાન ન હોવાથી ક્રમનું ગ્રહણ ન કર્યું એમ સમજવું. વળી આ ગોપોને ક્રમ પ્રમાણે જ કહેવાનું કાંઇ તાત્પર્ય ન હતું. બે હાથથી પાડવું અને બે હાથથી ચીરી નાંખવું, તે બે હાથનું સામર્થ્ય કહેવાનેમાટે. અને તેથી જ યમલાર્જુનનો ભંગ કહ્યા પછી બકને ચીરી નાંખવાનું નિરૂપણ પાછળથી કર્યું.

સુ૦:- એક હસ્તથી સિદ્ધ થતા વત્સાસુરવધને वत्सेषु એ શ્લોકથી કહે છેઃ—

वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविशन्तं जिघांसया ।
हत्वा न्यपातयत् तेन कपित्थानि च लीलया ॥ ९ ॥

મારવાની ઇચ્છાથી વત્સરૂપથી વત્સોમાં પ્રવેશ કરતા (દૈત્યને) હણીને, તેનાથી જ લીલાવડે કોઠને પાડ્યાં. ૯.

સુ૦:- વત્સરૂપથી મારવાની ઇચ્છાથી વાછરડાંઓનેવિષે પ્રવેશ કરનારને, તે જ સમયે ઓળખીને, કે આતો મારવાને આવ્યો છે એમ જાણીને, પહેલાથી જ તેને ચક્કર ચક્કર ફેરવીને હણીને, તેનાવડે કોઠ પાડ્યાં. च થી તેને અથવા ઝાડની શાખાને પણ પાડી. તે મોટા બલનું કાર્ય હતું, એવું પણ એણે લીલાથી કર્યું.

સુ૦:- પછી ધેનુકવધને हत्वा रासभदैतेयम् એ શ્લોકથી કહે છેઃ—

हत्वा रासभदैतेयं तद्बन्धूंश्च बलान्वितः ।
चक्रे तालवनं क्षेमं परिपक्वफलान्वितम् ॥ १० ॥

ગધેડારૂપી ધેનુક દૈત્યને અને તેના બન્ધુઓને બલદેવજીની સાથે રહીને હણીને પાકાં ફલથી ભરેલા તાલવનને ક્ષેમ એટલે નિર્ભય કર્યું. ૧૦.

સુ૦:- ધેનુકના જેવા ઘણાએ એણે માર્યા. 'સૈનિકે કરેલું તે રાજાએ જ કરેલું ગણાય છે' એ ન્યાયથી બલદેવ સાથે હતા, એમ તેમનો સહભાવ માત્ર કહ્યો. ખરી રીતે તો ભગવાને જ એને હણ્યો હતો. તેથી રાસભ દૈત્યને હણીને એમ કહ્યું. ગધેડો થઇને દૈત્ય ધેનુક આવ્યો હતો, તેના બન્ધુઓ પણ ગધેડા હતા, તેમને પણ હણીને બલભદ્રની સાથે રહીને તાલવનને ક્ષેમ એટલે નિર્ભય કર્યું. જે ત્યાં જાય તે નિર્ભય ન હતો, તેથી તેને નિર્ભય કર્યો. ફલ તો ત્યાં જનારને સ્વાભાવિક રીતે જ મળતાં હતાં, તે કહે છે કે પાકાં ફલથી તે ભરેલું હતું.

લે૦:- बहवः આનો વધ બલદેવજીએ કર્યો હતો, તે છતાં ભગવાને કરેલો કહ્યો, પણ આ ગોપોને બલદેવજીમાં ભગવાનનો આવેશ હતો એમ જ્ઞાન ન હતું, તેથી તેનું બીજી રીતે સમાધાન **प्रधानेन** વગેરેથી કરે છે, કે સૈનિકે કરેલું તે રાજાએ જ કરેલું ગણાય. આ ધેનુકના જેવા ઘણાને ભગવાને માર્યા છે, માટે મારવામાં મુખ્ય ભગવાન જ છે, એમ તાત્પર્ય છે.

સુ૦:-એ પ્રકારે ધેનુકનો વધ પણ લોકોના કલ્યાણને માટે હતો, અકલ્યાણનેમાટે ન હતો. મારવામાં ક્રમથી ધેનુકના વધ પછી પ્રલમ્બાસુરના વધનું નિરૂપણ प्रलंबम् એ શ્લોકથી કરવામાં આવે છે. વચ્ચે થયલું કાલિયદમન આગળ કહેશેઃ-

प्रलम्बं घातयित्वोग्रं बलेन बलशालिना ।
अमोचयद् व्रजपशून् गोपांश्चारण्यवह्नितः ॥ ११ ॥

ઉગ્ર એટલે બલવાન્ પ્રલંબને બલવાળા બલદેવજીથી મરાવીને વ્રજના પશુઓને અને ગોપોને દાવાગ્નિથી છુટા કર્યા. ૧૧.

સુ૦:– ઉગ્ર (બહુ સામર્થ્યવાળા) એવા પ્રલંબને પણ બલભદ્રની મારફતે હણાવીને એટલે બલભદ્રને મારવાની શક્તિ આપીને, તેની મારફતે હણાવીને, કેમકે પોતાને તેને મારવાનું કાંઇ પ્રયોજન હતું નહિ. અને વ્રજના પશુઓને અને ગોપોને દાવાગ્નિથી છુટા કર્યા.

સુ૦:– ઉપર કહેલા દાવાગ્નિના અગ્નિના સરખાપણાથી વિષના અગ્નિનું પણ આશીવિષમ્ એ શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે:–

आशीविषं तमाहीन्द्रं दमित्वा विमदं ह्रदात् ।
प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेसौ निर्विषोदकाम् ॥ १२ ॥

તે પ્રસિદ્ધ કાલિય સર્પશ્રેષ્ઠ કે જેની દાઢમાં ઝેર હતું, તેને ધરામાં જઇને, મદવિનાનો કરીને, બલથી ત્યાંથી દૂર કરીને, આણે યમુનાને ઝેરવિનાની નિર્મલ જલવાળી કરી.૧૨.

સુ૦:– આશી એટલે વિષવાળી દંષ્ટ્રા–દાઢ, ત્યાં એટલે દાઢમાં વિષ જેને છે તે આશીવિષ કહેવાય. સ્વાભાવિક વિષથી અધિક વિષવાળો તે સર્પમાં શ્રેષ્ઠ. તે પ્રસિદ્ધ કાલિય સર્પને કે જેનું સ્મરણ કરતાં પણ બીજાઓને બીક લાગે, તેવા સર્પને ધરાની અન્દર જઇને ધરામાં તેનું દમન કરીને બલથી તેને ધરામાંથી દૂર કરીને, શ્રીયમુનાજીને ઝેરવિનાના નિર્મલ જલવાળી કરી. આથી એમ સૂચવ્યું કે જે ગરુડથી, યમ વગેરેથી, અને દેવોથી પણ ન થઈ શકયું, તે એણે કર્યું. જો એમ ન હોત તો ગરુડ પોતાના શત્રુ કાલિય સર્પને મારત, અથવા યમ વગેરે યમુનાજીને શુદ્ધ કરત, વળી કાલિયનું દમન કરવું તો તેમને વિશેષ અશકય જ હતું, તેમ જ ઝેરવિનાની યમુનાજીને કરવી તે પણ તેમને વિશેષ અશકય હતું.

સુ૦:– આ સર્વ બહારનું નિરૂપણ કરીને હવે અન્દરનું એટલે હૃદયની અન્દરનું દુસ્ત્યજ એ શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે:—

दुस्त्यजश्चानुरागोस्मिन् सर्वेषां नो व्रजौकसाम् ।
नन्द ते तनयेस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथम् ॥ १३ ॥

હે નન્દ! અમે સર્વે વ્રજવાસીઓનો આ તારા પુત્રનેવિષે અનુરાગ ત્યાગ કરી શકાય એવો નથી, તેમ જ એનો પણ અમારા ઉપર ઉત્પત્તિથી જ સ્નેહ છે, એ કેમ બની શકે? ૧૩.

સુ૦:– આ કૃષ્ણનેવિષે અમારો સર્વનો પ્રેમ પણ ત્યાગ કરી શકાય તેમ નથી. જે બીજાને (નન્દને) ત્યાં જન્મ્યો હોય, અને જેનેવિષે સંબન્ધ માત્ર હોય, તેનેવિષે સાધારણ સંબન્ધ માત્રથી, ધન, પુત્ર અને પ્રાણથી પણ અધિક સ્નેહ થવો સંભવતો નથી. ત્યારે એમ શંકા થાય છે કે એનો (નન્દનો) પુત્ર જ નથી. અકસ્માત્ આવી પડેલો છે, એમ માનવું જોઇએ. તેનો ઉત્તર 'હે નન્દ! તારા પુત્રનેવિષે' એ પદોથી કહે છે. કોઇકવાર ગુરુ

વ્રજવાસીઓને કાંઇ જ્ઞાન પણ નથી (કે જ્ઞાનને લીધે સ્નેહ કરવા જાય), તેથી આ તો વસ્તુના સામર્થ્યથી જ થાય છે (એમાં શક નથી), વળી એનો પણ અમારેવિષે ઉત્પત્તિથી જ સ્નેહ છે બીજા બાલકોને એવો સ્નેહ અમારા ઉપર નથી, આ કેમ થઇ શકે ? માટે વસ્તુના સામર્થ્યને લઇને, અને ક્રિયાના સામર્થ્યને લઇને, એના ગુણોના વિચારથી, અથવા એ ધર્મીના સ્વરૂપના વિચારથી, એ મહાન્ છે, તેથી એ તારો પુત્ર કેમ હોઈ શકે ?

સુ૦:- બીજી બાબત ગમે તેમ હો. આ હમણાં જે થયું તે તો બહુ જ આશ્ચર્ય છે, તે क्व सप्तहायनो बालः એ શ્લોકથી કહે છે:-

क्व सप्तहायनो बालः, क्व महाद्रिविधारणम् ।
ततो नो जायते शङ्का व्रजनाथ तवात्मजे ॥ १४ ॥

સાત વર્ષનો બાલક ક્યાં ? અને ક્યાં મોટા પર્વતનું ધારણ કરવું ? તેથી હે વ્રજનાથ ! અમને શંકા થાય છે, કે આ તમારો પુત્ર ખરો કે નહિ. ૧૪.

સુ૦:- સાત વર્ષનો બાલક ક્યાં ? અને મોટા ગિરિરાજનું ધારણ કરવું તે ક્યાં ? માટે લોકન્યાયથી કાર્ય અને કારણના વિરોધને લઇને (કાર્ય એટલે ગિરિરાજ ધારણ કરવો તે, અને કારણ એટલે બાલક), તારા પુત્રનેવિષે અમને શંકા થાય છે. અમને આ બહુ સન્દેહ ભરેલું લાગે છે, કે આ તારો પુત્ર છે કે નહિ. જો હોય તો તો અમે કૃતાર્થ થઇશું, જો ન હોય તો અમે મોટા અપરાધો કરીએ છીએ, તેથી કોણ જાણે અમારું શું થશે ? તેથી અમને વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે.

સુ૦:- આ પ્રકારે ગોપોએ પૂર્વપક્ષ કર્યો, ત્યારે નન્દ श्रूयताम् એ શ્લોકથી સિદ્ધાન્ત કહે છે:-

नन्द उवाच ॥

श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शङ्कावचोर्भके ।
एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह ॥ १५ ॥

નન્દ કહે છે:- હે ગોપો, મારું વચન સાંભળો, બાલકનેવિષે એ મારો પુત્ર છે કે નહિ એ શંકાનું વચન દૂર થાઓ, આ કુમારની બાબતમાં ગર્ગાચાર્યે જે મને કહ્યું હતું તે (સાંભળો). કેવું આશ્ચર્ય ! ૧૫.

સુ૦:- ભગવાન્ અદ્ભુત કર્મ કરનાર છે, તેથી પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્ત ઉલટા સુલટી છે. જો એમ ન હોત તો આ ભગવચ્ચરિત્ર જ ન થાય. નન્દ તો ગર્ગાચાર્યના વાક્યથી આવો જ કોઇ મોટો પુરુષ મારે ઘેર જન્મ્યો છે, એમ માને છે, જેમ કોઇક સમયે ભગવાનના અવતાર થાય છે, તેમ આ પણ મારે ઘેર અવતરેલો છે. માટે સંબન્ધ (પુત્રરૂપી સંબન્ધ) પણ છે, અને માહાત્મ્ય પણ યુક્ત છે, તેથી ગર્ગાચાર્યનાં વાક્યો કહેવાનું श्रूयताम् પદથી શરુ કરે છે. હે ગોપો ! તમે વિચાર કરી જાણતા નથી (વિચાર કરવાને તમે સમર્થ નથી). માટે તમારે બધાએ મારું કહ્યું જ સાંભળવું. તેમ કરવાથી શું ? તો કહે છે કે બાલકનેવિષે શંકાનું વચન કે મારો પુત્ર છે કે નહિ તે દૂર થાઓ, જો એમ શંકા થાય કે તારું વાક્ય કેમ પ્રમાણ મનાય ? વાદી (તકરાર કરનાર)નું વાક્ય કાંઇ પ્રમાણ ગણાય નહિ, તો કહે છે કે જ્યારે આ કુમાર બાલક જ હતો તે જ સમયે ગર્ગાચાર્યે મને બોધ કરવાનેમાટે જે કાંઇ કહ્યું હતું (તે સાંભળો). શ્લોકમાં ह છે તે આશ્ચર્યના અર્થમાં છે. આશ્ચર્ય એ કે ગર્ગાચાર્યે એ ક્યાંથી જાણ્યું ?

ટિ૦:- **पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यासः**, નન્દના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયલો ન હોવાથી સિદ્ધાન્ત તેવો (નન્દપુત્ર નહિ એવો) હોવાને જો કે યોગ્ય છે, તોપણ આવો જ મારો પુત્ર છે, એ પ્રકારે ભગવાને લીલાનેમાટે નન્દની બુદ્ધિ કરેલી છે, તેથી એ નન્દપુત્ર છે. આ બુદ્ધિ ભ્રમરૂપ હોવાથી આ સિદ્ધાન્તાભાસ (ખોટો સિદ્ધાન્ત) છે, વસ્તુતઃ એટલે ખરી રીતે આ નન્દપુત્ર નથી એમ ન કહેવું, કારણ કે આ બુદ્ધિ ભ્રમરૂપ છે, એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કેમકે ભગવાને જ લીલાનેમાટે નન્દના પુત્રપણું અંગીકાર કરેલું છે. નિત્યભગવાન્નો આવો ભાવ એટલે નન્દપુત્રપણે થવું એ અયોગ્ય છે, એવી શંકાનો નિરાસ કરવાનેમાટે એવા નિત્યભગવાન્ના નન્દપુત્ર થવામાં હેતુ કહે છે કે ભગવાન્ અદ્દ્ભુતકર્મા છે. જેમાં લૌકિક યુક્તિ ચાલી શકતી નથી, તે અદ્દ્ભુત કહેવાય. તે જ પ્રકારે અહિં પણ ભગવાન્ નન્દપુત્ર છે એ બાબતમાં લૌકિક યુક્તિ ચાલતી નથી, તે ભૂષણ છે, કાંઇ દૂષણ નથી, કેમકે તેથી જ અદ્દ્ભુત કર્મના લક્ષણનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ રહે છે, અને તેથી જ ગર્ગાચાર્યે પણ કહ્યું કે 'હે નન્દ આ તારો પુત્ર' વગેરે.

સુ૦:- ગર્ગાચાર્યનાં વાક્યોનું પૂર્વે વ્યાખ્યાન કરી ગયા છીએ, તોપણ અહિં અનુવાદ કરેલો હોવાથી ફરીથી ઉપર ઉપરથી તેનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. **वर्णास्त्रयः** વગેરે વાકયો આઠ શ્લોકથી કહ્યાં છે :–

वर्णास्त्रयः किलास्यासन् गृह्णतोनुयुगं तनूः ।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥ १६ ॥

દરેક યુગમાં શરીરોને ધારણ કરતા આ બાલકના શ્વેત, રાતો અને પીળો એમ ત્રણ વર્ણ થઈ ગયા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, હાલમાં એ કૃષ્ણત્વને પ્રાપ્ત થયો છે. ૧૬.

સુ૦:- **किल** એ પ્રસિદ્ધિના અર્થમાં છે. આ બાલકના પૂર્વે ત્રણ વર્ણ થયા હતા. વર્ણ શબ્દનો અર્થ રૂપવિશેષ અને જાતિવિશેષમાં થાય છે, તેથી કહે છે કે શ્વેત, રાતો અને પીળો વગેરે. કૃષ્ણ હાલમાં કૃષ્ણ (શ્યામ) વર્ણને પ્રાપ્ત થયા છે. સત્ય, ત્રેતા વગેરેમાં એ પ્રકારે થાય છે. અથવા રામ, રામ, રામ એ પ્રકારે થાય છે. હાલમાં તારે ઘેર વર્તમાન કાલની સમીપમાં અથવા કલિયુગમાં કૃષ્ણધર્મ કૃષ્ણત્વને પ્રાપ્ત થયા છે, પણ કાંઇ કૃષ્ણ નથી. મધ્યાન્હે સૂર્યમાં તેજના મંડલની વચ્ચે રહેલા કૃષ્ણત્વ જેવા એ છે એમ કૃષ્ણનામની નિરુક્તિ કહી. નિરુક્તિ એટલે મૂલ અથવા ધાતુનો અર્થ કહ્યો.

ટિ૦:- **वाक्यान्यष्टश्लोकैरुक्तानि**, નામકરણ સમયે ગર્ગાચાર્યે કવિતામાં ગુંથ્યાવિના જ વાકયો કહ્યાં હતાં, અને તે જ પ્રમાણે શ્રીનન્દરાયજીએ પણ કહ્યાં છે, તે જ વાકયોને શ્લોકની અન્દર ગુંથીને વ્યાસજીએ કહ્યાં છે, તેથી આઠ શ્લોકથી એમ કહ્યું છે. જો કે **आसन्** વગેરે વાકયો સાત જ છે, તો પણ **मन्ये नारायणस्यांशम्** વગેરે ગર્ગવાકયોનો ફલિતાર્થ નિરૂપણ કરનાર હોવાથી, તે પણ ગર્ગના વાકયરૂપ જ છે, એ આશયથી આઠ શ્લોકની સંખ્યા કહી.

લે૦:- **वर्ण** શબ્દ **જાતિવિશેષ પક્ષમાં** કેવી રીતે છે તે કહે છે કે **પરશુરામ, રઘુનાથ** અને **બલરામ,** બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય. બલદેવજી ભગવાનના આવેશને લીધે વ્રજેશસુત છે, એમ પહેલાં સિદ્ધ કરી ગયા છીએ. **इदानीं त्वद्गृहे कृष्णतां गतः** એટલે હાલમાં તારે ઘેર દાસ્યમાર્ગ પ્રકટ કર્યો એવો ભાવ છે.

યો૦:- **वर्ण** શબ્દ બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણનો વાચક હોવાથી આ પ્રમાણે કહ્યું. તેથી **રામ** એટલે પરશુરામ બ્રાહ્મણ, રામ એટલે દશરથના પુત્ર રામ ક્ષત્રિય, અને રામ એટલે બલરામ વૈશ્ય. કેમકે

બલદેવની અંદર શ્રીકૃષ્ણનો આવેશ છે. શ્રીકૃષ્ણ નન્દપુત્ર છે, અને નન્દ વૈશ્ય છે, તેથી બલદેવજીને વૈશ્ય કહ્યા. **यत्कृष्णं तदन्नस्य** એટલે 'જે કૃષ્ણ અથવા શ્યામરૂપ છે, તે અન્ન એટલે પૃથ્વીનું છે', એ શ્રુતિમાં પૃથ્વીનું જે કૃષ્ણરૂપ કહ્યું, તેવું પાર્થિવ કૃષ્ણરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં નથી. ત્યારે શંકા એમ થાય છે કે કૃષ્ણમાં શ્યામત્વ કેવી રીતે દેખાય છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે **મધ્યાન્હે સૂર્યમાં તેજના મંડલની વચ્ચે રહેલું શ્યામત્વ જેવું છે તેવું કૃષ્ણનું શ્યામત્વ છે.** એ કાંઇ પાર્થિવ શ્યામત્વ નથી, કિન્તુ વસ્તુના સ્વભાવથી જ એવું દેખાય છે. એ ઔપાધિક એટલે પૃથ્વીની ઉપાધિવાળું શ્યામત્વ છે એમ કહેવું નહિ, કેમકે છાન્દોગ્યમાં કહ્યું છે કે '**यद् आदित्यस्य नीलंभाः**' વગેરે, એમાં આદિત્યનું એમ છઠ્ઠી વિભક્તિ કહેવાથી સૂર્યના સંબન્ધીપણું કહ્યું પણ કાંઇ ઉપાધિના સંબન્ધીપણું કહ્યું નથી.

સુ૦:- વાસુદેવની નિરુક્તિ એટલે મૂલ અર્થ (વ્યુત્પત્તિ) प्रागयम् એ શ્લોકથી કહે છે:-

प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज् जातस्तवात्मजः ।
वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥ १७ ॥

આ તારો પુત્ર પહેલાં કોઇક દેશ અથવા કાલમાં વસુદેવને ત્યાં જન્મ્યો હતો, તેથી જેઓ એનો મર્મ જાણે છે તેઓ એને વાસુદેવ-લક્ષ્મીપતિ એમ કહે છે. ૧૭.

સુ૦:- क्वचित् એટલે અમુક દેશમાં અથવા અમુક કાલમાં, આ વસુદેવનો પુત્ર થયો હતો, તેથી જેઓ અભિજ્ઞ છે એટલે જેઓ એનો મર્મ જાણે છે, તેઓ એને વાસુદેવ કહે છે. ખરી રીતે તો वसु શબ્દનો અર્થ ધન છે. ધનરૂપ દેવ તે વસુદેવ, એટલે લક્ષ્મી, તેનો પતિ, એટલે વાસુદેવ. તે श्रीमान् એટલે લક્ષ્મીપતિ એ શબ્દથી કહે છે. इति એ પદ श्रीमान्‌ની સાથે પણ સંબન્ધ ધરાવે છે, અથવા श्रीमान्‌ની પછી इति શબ્દ મુકવો.

યો૦:- **वसुरूपो देवः** વસુરૂપ દેવ. વસુદેવ-લક્ષ્મી, તેનો પતિ, વસુદેવનો આ (પતિ) તે વાસુદેવ, વસુદેવનું આ એટલે પણ વાસુદેવ.

સુ૦:- ભગવાન્‌નાં માત્ર એ જ નામ છે, એમ નહિ કિન્તુ બીજાં પણ બહુ છે, તે बहूनि એ શ્લોકથી કહે છે:-

बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ।
गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ १८ ॥

તારા સુતના ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ બહુ નામો અને રૂપો છે, તેમને હું જાણું છું. જનો (સામાન્ય મનુષ્યો) જાણતા નથી. ૧૮.

સુ૦:- રૂપો પણ છે, તારા સુત (પુત્ર)ના એ છઠ્ઠી વિભક્તિ નંદરાયસાથે સંબન્ધ સ્થાપન કરવા માટે છે. રૂપો અને નામો બહુ હોવાનો હેતુ કહે છે કે ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ તેઓ છે. તેટલા ગુણો અને તેટલાં કર્મો દરેકરૂપ અને નામના ભેદથી કરવા જોઇએ, કારણ કે તેમને અનુરૂપ તેઓ છે, તેમાં પ્રમાણ કહે છે કે નામો અને રૂપો હું જાણું છું, બીજાં તો જનો (સામાન્ય મનુષ્યો) છે, તેઓ જાણતા નથી, માટે તેનો બાધ સમજવો નહિ.

લે૦:- रूपनाम्नोः એ પદના પછી **बहुत्वे** અધ્યાહાર સમજવું. એટલે રૂપ અને નામ બહુ હોવાનો એમ અર્થ થયો. **प्रमाणमाह** એટલે જેઓને બ્રહ્મનું જ્ઞાન છે, તેમને જ આ જ્ઞાન થાય છે, બીજાઓ માત્ર જન (સામાન્ય મનુષ્ય) હોવાથી તેમનું જે જ્ઞાન હોય તેથી શંકા લાવવી નહિ.

एष वः श्रेय आधास्यद् गोपगोकुलनन्दनः ।
अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ ॥ १९ ॥

આ તમારું કલ્યાણ કરશે, ગોપો અને ગોકુલને આનન્દ આપનારો થશે. આનાથી તમે સર્વ સંકટનાં સ્થાનો અનાયાસે તરી જશો. ૧૯.

સુ૦:- આ જ તમારું કલ્યાણ કરશે. छन्दसि लुङ्‌ लङ्‌ लिट्‌ એ પાણિનિના સૂત્રને આધારે आधास्यत् શબ્દ જે ભૂતકાલવાચક છે તે ભવિષ્યકાલના અર્થમાં સમજવો, એટલે કરશે એમ અર્થ થયો. વળી પૂતના વગેરેનો વધ કરેલો હોવાથી ભૂતકાલનો અર્થ પણ છે જ, વળી ગોપ અને ગોકુલ એ બન્નેને આનન્દ આપનારો થશે. વળી આનાથી જ સર્વ સંકટનાં સ્થાનો તમે તરી જશો અને તે પણ કાંઇ પણ પ્રયાસ કર્યાવિના.

સુ૦:- આ અર્થ (બાબત)માં પૂર્વની સંમતિ पुरानेन એ શ્લોકથી કહે છે:-

पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ।
अराजकेरक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून् समेधिताः ॥ २० ॥

હે વ્રજપતિ, પહેલાં સાધુ પુરુષો દૈત્યોથી પીડાતા હતા, અને રાજાવિનાની અંધાધુંધીમાં રક્ષાવિનાના હતા, ત્યારે આની જ સહાયતાથી તેઓએ દૈત્યોને જીત્યા હતા.૨૦.

સુ૦:- अनेन એટલે એના પૃથુરૂપથી અથવા બીજા રૂપથી. व्रजपते એ સંબોધન તું ગામડાનો રાજા હોવાથી તને જ્ઞાન ન હોય તે આશ્ચર્ય નથી, એ જણાવવાને કહે છે. સર્વે સાધુ પુરુષો દૈત્યોથી પીડાતા હોવાથી દૈત્યોને જીત્યા. રાવણ વગેરે પણ દૈત્યો હતા. જ્યારે રાજા ન હતો અને અંધાધુંધી હતી, તે સમયે સાધુઓની રક્ષા થતી ન હતી, ત્યારે આની જ સહાયથી દૈત્યોને જીત્યા, તે પૃથુનેવિષે સ્પષ્ટ છે.

य एतस्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ।
नारयोभिभवन्त्येतान् विष्णुपक्षानिवासुराः ॥ २१ ॥

જેઓ મહાભાગ્યશાળી હોઇને એનેવિષે પ્રીતિ કરે છે, તેઓ મનુષ્યો હોવા છતાં જેમ વિષ્ણુ જેમને પડખે હોય છે, તેમને અસુરાવેશીઓ હરાવી શકતા નથી, તેમ તેમને શત્રુઓ હરાવી શકતા નથી. ૨૧.

સુ૦:- વળી જેઓ આનેવિષે મોટાભાગ્યવાળાઓ, કેમકે મોટા ભાગ્યવિના આનેવિષે પ્રીતિ થતી નથી, એવાનેવિષે જેઓ પ્રીતિ કરે છે, તેઓ મનુષ્યો હોવાછતાં પણ શત્રુઓને જીતી શકે છે, તે नारयः વગેરેથી કહે છે. શત્રુઓ એમને જીતી શકતા નથી, કારણકે એમને પડખે વિષ્ણુ છે, જેમ વૈષ્ણવોને અસુરના આવેશવાળાઓ લોકમાં પણ જીતી શકતા નથી. આ લૌકિક કથા છે તેથી વિષ્ણુ વગેરેનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

યો૦:- विष्णुपक्षानिवासुराः, જો એમ શંકા થાય કે ભગવાન પોતે જ વિષ્ણુ હોવાથી विष्णुपक्षानिव એ દૃષ્ટાન્ત અનુચિત છે, કેમકે એકને દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિક કરી શકાય નહિ, તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ લૌકિક કથા છે, તેથી તે દૃષ્ટાન્ત છે, આ ગર્ગાચાર્યે લૌકિક મનુષ્યોની બુદ્ધિનો આશ્રય લઇને કહ્યું છે તેથી લૌકિક છે, માટે દૃષ્ટાન્તમાં કહેલો દોષ નથી.

સુ૦:- એ પ્રકારે ભગવાનના સામર્થ્યનું ઉપપાદન કરીને तस्मात् એ શ્લોકથી સમાપ્ત કહે છે.

तस्मान् नन्द कुमारोयं नारायणसमो गुणैः ।
श्रिया कीर्त्यानुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः ॥ २२ ॥

તેથી હે નન્દરાયજી, આ તારો કુમાર ગુણોથી શ્રી, કીર્તિ, અને પ્રભાવથી નારાયણ તુલ્ય છે. (નન્દરાયજી પોતે કહે છે કે) એના કર્મોમાં વિસ્મય કરવો નહિ. ૨૨.

સુ૦:- અહિં પાઠ ભેદ છે, આ કુમાર, હે નન્દ! ગુણોથી કરીને નારાયણને તુલ્ય છે, શ્રી, કીર્તિ અને પ્રભાવથી પણ નારાયણતુલ્ય છે. આટલાસુધી ગર્ગવાક્ય છે, પછી નન્દરાયજી પોતે કહે છે કે એના કર્મોનેવિષે કાંઇ વિસ્મયકારક નથી, તે ભગવાન્‌નાં કર્મોમાં, ગોવર્ધન ઉદ્ધરણ વગેરેમાં વિસ્મય કરવો નહિ.

સુ૦:- આવો જ આ મારે ઘેર અવતરેલો છે, તેથી મને પણ અહિં વિસ્મય નથી, એ હેતુથી પોતાની સંમતિ જણાવવાનેમાટે નન્દરાયજી પોતાનું વૃતાન્ત इत्यद्धा એ શ્લોકથી કહે છે-

इत्यद्धा मां समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते ।
मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ २३ ॥

ગર્ગાચાર્ય મને આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ કહીને પોતાને ઘેર ગયા, ત્યારથી કૃષ્ણને હું નારાયણનો અંશ માનું છું, અને એ કોઇ દિવસ કોઇને કલેશ આપે એવું કરતો નથી, તેથી હું એને બ્રહ્મ માનું છું. ૨૩.

સુ૦:- अद्धा એટલે સાક્ષાત્, મને સારી રીતે ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ કહીને ગર્ગાચાર્ય પોતાને ઘેર ગયા, ત્યારથી કૃષ્ણને નારાયણનો અંશ જ હું માનું છું. શ્લોકમાં च છે, તેનો અર્થ એ છે કે હું પણ ઘેર ગયા પછી. પુરુષ અહિં નારાયણ છે તેનો આ અંશાવતાર છે, એટલું નન્દરાયજી સમજ્યા, એથી અધિક નહિ, અધિક આગળ કહેશે. આ બ્રહ્મનો અંશ છે, એ અર્થમાં કેવલવાક્ય જ પ્રમાણ નથી, કિન્તુ અનુભવ પણ પ્રમાણ છે, તે अक्लिष्टकारिणम् એ પદોથી કહે છે. એણે કોઇ પણ દિવસ કોઇને કલેશ આપે એવું કર્યું નથી, અને કરતો પણ નથી. જો જીવ હોત તો ક્લિષ્ટ કર્મ કરત. જે દુઃખોથી પીડિત હોય તે જ ક્લિષ્ટ કર્મ કરે, જે પીડિત ન હોય તે ન કરે, અને દુઃખનો અભાવ તો બ્રહ્મમાં જ સંભવે, માટે કૃષ્ણ બ્રહ્મ છે એમ હું માનું છું.

યો૦:- અધિક આગળ કહેશે એટલે આ જ શ્લોકમાં अक्लिष्टकारिणम् એ વિશેષણથી એનું બ્રહ્મત્વ કહેશે.

સુ૦:- એ પ્રકારે ઉપદેશ કરવાથી જે થયું તે इति એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

इति नन्दवचः श्रुत्वा गर्गगीतं व्रजौकसः ।
दृष्टश्रुतानुभावस्य कृष्णस्यामिततेजसः ॥
मुदिता नन्दमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मयाः ॥ २४ ॥

કૃષ્ણ એટલે સદાનન્દ, અને જેનું તેજ માપમાં આવી શકે એવું નથી, અને જેનો પ્રભાવ પોતે જોયો છે અને સાંભળ્યો છે, તેના સંબન્ધી નન્દનું વચન કે જે ગર્ગાચાર્યે પહેલાંથી જ ગાયલું હતું, તેને સાંભળીને વ્રજવાસીઓ, બહુ આનન્દ પામ્યા, અને નન્દની પૂજા કરી, કૃષ્ણની પૂજા કરી, અને આશ્ચર્યવિનાના થઈ ગયા. ૨૪.

હાલમાં નન્દનું વચન, તેને સાંભળીને વ્રજવાસીઓ કે જેમને એમાં બીલકુલ અસંભવ લાગતો જ ન હતો એવા, આનન્દ પામ્યા, એવો સંબન્ધ છે. કેવલ વાક્યજ પ્રમાણ ન હતું, પોતે પણ કૃષ્ણને તેવા જોયા હતા, તે કહે છે કે જોયો છે અને સાંભળ્યો છે પ્રભાવ જેનો, અને જેનું તેજ માપ કરી શકાય તેટલું નથી. સ્વરૂપથી પણ સદાનન્દનો સંબન્ધી. તે ગર્ગાચાર્યનું વાક્ય સાંભળીને આનન્દ પામીને નન્દની પૂજા કરી, અને કૃષ્ણની પૂજા કરી, અને વિસ્મયવિનાના થઈ ગયા. નન્દ મહાન્ છે કે જેનો આવો પુત્ર છે, એ હેતુથી નન્દની પૂજા કરી, અને ભગવાન્ તો પૂજા કરવા યોગ્ય છે, એનું ફલ આશ્ચર્યનો અભાવ. આ પ્રકારે ત્રણ અધ્યાયથી સન્દેહના અભાવપૂર્વક ગૌણ ધર્મની નિવૃત્તિપૂર્વક ભગવાન્‌નું માહાત્મ્ય અને ભગવદ્ધર્મ સ્થાપન કર્યા.

સુ૦:- આવા ધર્મને પ્રવર્તાવનાર ભગવાન્‌ને શુકદેવજી દેવે એ શ્લોકથી નમસ્કાર કરે છે:-

देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्मपरुषानिलैः
सीदत्पालपशुस्त्रि आत्मशरणं दृष्ट्वानुकम्प्युत्स्मयन् ॥
उत्पाटयैककरेण शैलमबलो लीलोच्छिलीन्ध्रं यथा
बिभ्रद् गोष्ठमपान् महेन्द्रमदभित् प्रीयान् न इन्द्रो गवाम् ॥ २५ ॥

યજ્ઞના નાશના ક્રોધથી ઇન્દ્ર જ્યારે વજ્ર, પથ્થર અને સખત પવનસહિત વર્ષા કરતો હતો ત્યારે ગોપાલો, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ જેની અંદર દુઃખી થતાં હતાં એવું વ્રજ, કે જેના રક્ષક પોતે જ હતા, તેને જોઇને કૃપાવાળા થઇને મોટેથી હાસ્ય કરીને જેમ બાલક કુતરાની ટોપીને લીલાથી ઉખેડીને ધારણ કરે છે, તેમ ગોવર્ધનને ઉખેડીને એક હસ્તથી ધારણ કરીને, વ્રજનું રક્ષણ કર્યું, અને મહેન્દ્રના મદને ભાંગી નાખ્યો, અને જે ગોવિન્દ એ નામ ધારણ કરે છે, તે અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫.

સુ૦:- તે ભગવાન્ ગાયોના ઇન્દ્ર અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. તે જ પ્રસન્ન થાય કે જે કોઇ પણ દિવસ કોઇકના ઉપર પ્રસન્ન થતો હોય તે. તેથી તેની પ્રીતિરૂપી લીલાને કહે છે. ઇન્દ્ર વર્ષતો હતો ત્યારે. તે વર્ષા પણ માત્ર ઇચ્છા થવાથી નહિ, કિન્તુ ઇન્દ્રના યાગના નાશ થવાથી રોષથી. કેવલ વૃષ્ટિમાત્ર નહિ પણ વજ્ર અને પથ્થરસહિત અને બહુ જ સખત વાયુસાથે. વજ્ર પથ્થર અને સખત વાયુ, આથી સાત્ત્વિક, તામસ અને રાજસનું નિરૂપણ કર્યું. તેમાં શું થઈ ગયું ? તેનો ઉત્તર કહે છે કે ગોપાલો, પશુઓ, અને સ્ત્રીઓ જે વ્રજમાં દુઃખી થતાં હતાં તે વ્રજ. તેવું છતાં જેનો આશ્રય અથવા રક્ષક પોતે જ હતા. તેવું જોઇને જેને કૃપા ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તેના દુઃખની નિવૃત્તિનેમાટે ખૂબ હાસ્ય કરીને જાણે ગોપોનું અજ્ઞાન સ્થાપન ન કરતા હોય તેમ એક હસ્તથી ગોવર્ધનને ઉંચકી લઈને જેમ બાલક લીલાથી કુતરાની ટોપીને ઉખેડીને ધારણ કરે છે તેમ ધારણ કરીને ગોકુલનું રક્ષણ કર્યું. માત્ર ગોકુલની રક્ષા કરી એ જ ફલ નથી, પણ મહેન્દ્રના ગર્વને પણ જે ભાંગી નાખે છે અને જે ગાયોનો ઇન્દ્ર એટલે ગોવિન્દ એવું નામ ધારણ કરે છે. આ હજુ થવાની બાબત છે. તે અમારાપર પ્રસન્ન થાઓ એવી પ્રાર્થના શુકદેવજી કરે છે.

લે૦:- सीदत्पालपशुस्त्रि, એ ગોષ્ઠનું વિશેષણ છે. વળી એ ગોષ્ઠનો અર્થ જે

અધ્યાય ૨૪ મો

कारिकार्थः– ચોવીશમા અધ્યાયમાં કામધેનુ વગેરેએ કરેલા ભગવાન્ના અભિષેકનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તેમજ ઇન્દ્રની સ્તુતિ અને ઇન્દ્રની શિક્ષાનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

યાં૦:– कामधेन्वादिभिः कृतः । એ પદ અભિષેકનું વિશેષણ છે.

જેમ (વ્રજની) રક્ષા સારી રીતે સિદ્ધ થઈ તેમ (ઇન્દ્રના) મદનો અભાવ સારી રીતે સિદ્ધ થાય, ત્યારે જ સર્વ ભગવત્કાર્ય સફલ થાય. કા. ૨.

હરિએ કરેલી ગોરક્ષા જો આધિદૈવિકપર્યન્ત પહોંચતી ન હોય તો, અને જો તે આધિદૈવિક સુરભિ (કામધેનુ) દાસભાવ અંગીકાર ન કરે તો, અને પોતે ભગવાન્નો સ્વામિભાવથી સ્વીકાર ન કરે તો, આ લીલા ભગવલ્લીલામાં પ્રમાણરૂપ થાય જ નહિ, તેથી આ હેતૂક્તિ પણ સ્ફુટ રીતે સત્ફલવાળો વર્ણન કરવામાં આવી છે. વળી ઇન્દ્રયાગ પણ થશે (કાયમ રહેશે), કેમકે હરિ પોતે જ ઇન્દ્ર છે. કા. ૩. ૪. ૫.

ટિં૦:– गोरक्षा થી जायते, કા. ત્રણ થી ચાર સુધીનો આ અર્થ છે. પુરુષોત્તમથી અન્ય કોઇ પણ અખિલ લૌકિક ગાયોની આધિદૈવિક ગાય(કામધેનુ)સુધી પહોંચે એવી પાલન-લીલા માત્ર સજાતીયપણાથી પણ કરી શકતો નથી, તેનું પ્રમાણ આપનાર આધિદૈવિક કામધેનુની શરણાગતિ છે. તે કામધેનુએ "હે અચ્યુત, તમે જે અલોકનાથ છો તેમના વડે જ અમે સનાથ છીએ" એ પદોથી કહ્યું છે. જે લોકથી ભિન્ન તે અલોક, અને તેવી જ અલૌકિકી. તેવી ગાયોના નાથ તમે જે પાલનકર્તા છો, તેનાથી અમે સનાથ છીએ, અને રક્ષા પામ્યા છીએ. લીલાના સર્વ પદાર્થોની આ જ વ્યવસ્થા છે, તે જણાવવા-ને '**अलोक**' એમ સામાન્યવચન કહ્યું છે, જો એમ ન હોત તો **लोकनाथ** એમ કહેત. એમાં હેતુ એ છે કે તમે અચ્યુત છો. ધર્મથી પણ તમે ચ્યુતિરહિત હોવાથી તમારો પાલન કરવારૂપી ધર્મ જો અમારાસુધી પહોંચત નહિ, તો ગોત્વમાં કાંઇ વિશેષ ન હોવાથી અમારા અંશમાં તે ધર્મ ચ્યુત થાત. **तदेवम्** પછી જે લીલાપદ છે તે ભાવ-પ્રધાન છે. **भगवल्लीलाप्रमाणं न** વગેરે, એ સમસ્ત(આખ્ખું)પદ છે, એનો અર્થ એ છે કે આ હવે કહેવાતી લીલા ભગવલ્લીલામાં પ્રમાણભૂત થાત નહિ. શંકા–લૌકિક ઇન્દ્રયાગ હેતુ-વાદને અનુસરતો હોવાથી, જો તેનો ભંગ કર્યો, તો ચાલતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાને રક્ષા કરવાથી હેતુવાદપૂર્વક જ ભગવાન્નો ઇન્દ્રરૂપ અભિષેક કરેલો છે, એ બાબત શ્લોક ઓગણીશ-માં '**भवता अलोकनाथेन**' એ પદોથી સ્પષ્ટ કહેલી છે, તો પછી આ યાગ પણ હેતુવાદને અનુસરીને જ થયો, તો આમાં વિશેષ શું ? (પ્રથમના હેતુવાદને અનુસરતા ઇન્દ્રયાગનો ભંગ કરાવીને આ તેવો જ હેતુવાદને અનુસરતો નવો યાગ કરાવવાનું કારણ શું ?). ઉત્તર–**अतो हेतूक्तिः** એ પદોથી આપે છે. યાગના ભંગ કરાવવાથી પ્રાપ્ત થતા દોષની શંકાનો પરિહાર કરવાનેમાટે તે યાગનો ભંગ, તેનું અપૂર્વ કારણ, અને પાલન, એ સર્વ કેવલ લીલા છે, એમ જણાવવું જોઇએ, તે **आधिदैविकगामित्व** (આધિદૈવિકસુધી પહોંચે છે એમ) નિરૂપણ કરવાથી થાય છે, તેથી તે પણ કેવલ લીલારૂપ જ છે, માટે અહિં હેતૂક્તિ કહી છે, તે પણ આ લીલારૂપ જ છે, તેથી જ '**भवाय भव**' એમ જે વીશમા શ્લોકમાં અને '**कृष्णे-**

કરેલી છે. વળી પરંપરાથી ચાલતી આવેલી મર્યાદાનો ભંગ પણ આ પ્રકારે થયો નથી, તે 'इन्द्रयागश्च भविता' 'આગળ પણ પ્રતિવર્ષ ગોસવ વ્રજવાસીઓ કરશે, તેથી ઇન્દ્રયાગ ચાલુ રહેશે' એનાથી કહ્યું છે. આથી લીલા સંબન્ધી લોકપાલો વગેરે પણ ભગવાન્‌થી જુદા નથી એમ જણાવ્યું.

લે૦:- गोरक्षा થી શરુ થતી દોઢ કારિકામાં સુરભિની સ્તુતિના ત્રણ શ્લોકનો અર્થ ક્રમવાર કર્યો. तदेयम તો ગોરક્ષા જે ભગવલ્લીલા છે, તેમાં સુરભિની શરણાગતિ પ્રમાણભૂત ન થાય. अतः શરણાગતિ પ્રમાણરૂપ હોવાથી.

॥ कारिकार्थः संपूर्णः ॥

સુ૦:- ગયા ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં ભગવાન્‌નેવિષે જે જે સંદેહ હતા તે દૂર કર્યા, તેથી એમ સ્થાપન કર્યું, કે ભગવાન્ જેમ આજ્ઞા કરે તેમ જ કરવું જોઇએ; તેથી પરંપરાથી ચાલતું આવેલું ઈન્દ્રયાગ નામનું પ્રસિદ્ધ કર્મ જો પાછું ઇન્દ્રયાગપણું પ્રાપ્ત ન કરે તો પ્રસિદ્ધિનો વિરોધ આવે, તેથી ભગવાન્‌ને ઇન્દ્રરૂપે જે અભિષેક થયો, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ભગવાન્ પોતે જ ઇન્દ્ર થયા એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇન્દ્રને અભિષેક કરનારાઓએ સર્વેએ ભગવાન્‌ને ઇન્દ્રાભિષેક કર્યો, એમ કહેવું જોઇએ, તેથી ઇન્દ્ર અને કામધેનુ અહિં આવ્યાં, તે गोवर्धने એ શ્લોકથી કહે છેઃ—

श्रीशुक उवाच ॥

गोवर्धने धृते शैल आसाराद् रक्षिते व्रजे ।
गोलोकादाव्रजत् कृष्णं सुरभिः शक्र एव च ॥ १ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ-જ્યારે ભગવાને ગોવર્ધન પર્વતનું ધારણ કર્યું, અને વર્ષાની ધારાઓમાંથી વ્રજનું રક્ષણ કર્યું, ત્યારે ગોલોકમાંથી સુરભિ, ઇન્દ્ર અને ત્યાંના સર્વે દેવતાઓ કૃષ્ણ પાસે આવ્યા. ૧.

સુ૦:- જ્યારે ભગવાને ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કર્યો, ત્યારે ઇન્દ્રના માનનો ભંગ થવાથી ઈન્દ્ર પોતે આવ્યો. જો ન આવે તો ગોવર્ધનને ધારણ કરવાથી જાણે ક્લેશ થયો હોય તેમ તે ક્લેશનું સ્મરણ કરીને ભગવાન્ ઇન્દ્રને મારે, (એમ ઇન્દ્રને બ્હીક લાગી). તેથી ભગવાન્‌ની ક્ષમા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. વળી વર્ષાની ધારાઓમાંથી ગોકુલનું રક્ષણ થવાથી પોતાના વંશનું પણ રક્ષણ થયું, તેથી સુરભિ (કામધેનુ) પણ આવી. લીલા સંબન્ધી પોતાના વંશમાં ઉત્પન્ન થયલી ગાયોથી ભગવાન્‌ની પૂજા થઈ શકવાને શક્ય નથી, એમ સમજી પોતે જ આવી. શ્લોકમાં च મુક્યો છે, તેથી સુરભિના અને ઈન્દ્રના સંબન્ધી સર્વે દેવો ઉત્સવનેમાટે આવ્યા એમ સમજવું.

ટિ૦:- प्राकृतैः પ્રકૃત એટલે ચાલતો લીલાપ્રસંગ, તેના સંબન્ધી એટલે લીલાસંબન્ધી. એમ હોવાથી લીલાસંબન્ધી ગાયો જો ભગવાન્‌ની પૂજા કરે તો લીલારસનો વિરોધ આવે એવો ભાવ છે.

સુ૦:- ત્યાં પ્રથમ અપરાધની નિવૃત્તિ કરાવવી જોઇએ, તેથી ઇન્દ્રનું ઉપાખ્યાન કહેવામાં આવે છે. ત્યાં આવેલા ઇન્દ્રે ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના કરી, તે विविक्त એ શ્લોકથી કહે છેઃ—

विविक्त उपसङ्गम्य व्रीडितः कृतहेलनः ।
पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनार्कवर्चसा ॥ २ ॥

તેજવાળા કિરીટસહિત ભગવાનના બન્ને ચરણનો સ્પર્શ કર્યો. ૨.

સુ૦:- એકાન્તમાં ભગવાનની પાસે ગયો, (કેમકે) ભક્તોનો અપરાધ કર્યો હતો, તેથી તેઓ કદાચ ઇન્દ્રનું ભુંડું બોલે. વળી લજ્જા પણ ઇન્દ્રને લાગી, તે પણ એકાન્તમાં જવાનું કારણ હતું, તે પણ આગળ કહેવાશે. જો પ્રાર્થના ન કરે તો પોતાના સર્વસ્વનો નાશ થાય, તેથી પ્રાર્થના કરવી તે આવશ્યક છે, એમ સમજી એકાન્તમાં ભગવાનની પાસે ગયો. વળી તેને લજ્જા પણ આવી હતી. પોતે અપમાન કર્યું હતું, તેથી તેને લજ્જા પણ લાગી હતી, તેથી આ ભગવાનના બન્ને ચરણનો સ્પર્શ કર્યો. સૂર્યના જેવા તેજવાળા કિરીટસહિત પીઠસુધી વાંકો વળીને, પોતાનું શિર ભગવાનના બન્ને ચરણની અંદર મુક્યું. આ સર્વ મોટાઓને અપરાધની ક્ષમા કરાવવાનું સાધન છે.

લે૦:- **तत्र**થી શરુ કરીને **आह** સુધી. **श्लोकद्वयेन** અધ્યાહાર સમજવું. ઇન્દ્રનું સમાગમન તો પહેલાં કહી ગયા તેનો અનુવાદ છે. **विविक्त** એ બીજા શ્લોકનો અર્થ પ્રાર્થનાનું અંગ નમસ્કાર છે. **दृष्ट** એ ત્રીજા શ્લોકનો અર્થ પ્રાર્થનાકરણ છે, એમ અંગસહિત પ્રાર્થનાકરણ બીજા અને ત્રીજા એ શ્લોકનો અર્થ છે.

સુ૦:- એ પ્રકારે નમસ્કાર કરીને, સ્તોત્ર કરવાનું **दृष्ट** એ શ્લોકથી શરુ કરે છે:-

दृष्टश्रुतानुभावस्य कृष्णस्यामिततेजसः ।
नष्टत्रिलोकेशमद इन्द्र आह कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

કૃષ્ણ કે જેનું તેજ માપી શકાય એમ નથી, અને જેનો પ્રભાવ જોયો હતો, અને સાંભળ્યો હતો તેની, ઇન્દ્રે, કે જેનો હું ત્રિલોકીનો ઈશ્વર છું એવો મદ નષ્ટ થઈ ગયો હતો, તેણે હાથની અંજલિ કરીને નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. ૩.

સુ૦:- શંકા – દેવો જૂઠું બોલતા નથી. જેમ છીપમાં રૂપું દેખાય અને તેથી છીપમાં રૂપાનો આરોપ થાય, એમ આરોપથી પણ જૂઠું બોલતા નથી. વળી આ ઇન્દ્ર ભગવાનનો ઉત્કર્ષ જાણતો નથી. જો જાણતો હોત તો અપરાધ ન કરત, અને જો વિપરીત બુદ્ધિવાળો છે, તો પછી એણે સ્તોત્ર કેવી રીતે કર્યું ? સમાધાન – એણે ગોવર્ધનના ઉદ્ધરણરૂપ ભગવાનનો પ્રભાવ જોયો. પૂતનાના પ્રાણસહિત સ્તન્યનું પાન વગેરેનો પ્રભાવ સાંભળ્યો, માત્ર પ્રભાવ જોયો અને સાંભળ્યો એટલું જ નહિ, પણ એથી પણ અધિક છે, તે જણાવે છે, કે જેમ જાજ્વલ્યમાન્ (પ્રકાશતો) અગ્નિ સર્વને જ બાળશે એમ જણાય છે, તેમ આસપાસ જણાતું ભગવાનનું તેજ પણ સર્વ કરવાને સમર્થ છે, એમ જણાય છે, તે '**अमिततेजसः**' 'ભગવાનનું તેજ માપી શકાય એમ નથી' એ પદોથી કહ્યું, તેથી હું ત્રણ લોકનોઈશ્વર છું એવો ઇન્દ્રનો મદ નષ્ટ થઈ ગયો, એમ થવાથી નામમાત્રનો ઇન્દ્ર, ભગવાનનો નિમેલો અધિકારી, બે હસ્તની અંજલિ કરીને પ્રાર્થના કરતો બોલ્યો, તે આગળ કહેવાશે.

લે૦:- **आरेभे** પછી **आह** અધ્યાહાર સમજવું. **भगवदधिकारी** આવા કૃષ્ણનો ઇન્દ્ર અધિકારી છે, એમ અન્વયથી ભગવાનનો અધિકારી એમ કહ્યું.

સુ૦:-ઇન્દ્ર દશ પ્રાણરૂપ દશ શ્લોકથી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. આ ઇન્દ્રમાં ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન છે, અને આ વેદબાહ્ય ઇન્દ્રમાં પણ ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન છે, પોતાના પુરુષાર્થની સારી રીતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનેમાટે તે છ ગુણવાળા ભગવાન્ માધવની સ્તુતિ કરે છે. કા. ૧.

ટિ૦:- **दशभिः प्राणश्लोकैः,** દશ પ્રાણરૂપ શ્લોકથી. ભગવાનનો અપરાધ કરવાથી ઇન્દ્રનું સર્વ આધિદૈવિક તિરોધાન પામી ગયું. અને આધિદૈવિક પ્રાણો પણ તિરો-

હિત થઈ ગયા, તેથી હમણાં આ ઇન્દ્ર મરેલા જેવો થઈ ગયો હતો, તેથી આધિદૈવિક પ્રાણ પ્રાપ્ત કરીને પોતાના જીવનની સિદ્ધિનેમાટે પ્રાણના સમાન સંખ્યાના શ્લોકો-વડે ભગવાનની સ્તુતિ કરી તે કહ્યું, એમ સંખ્યાનું તાત્પર્ય સમજાવ્યું. શંકા- "ગોવર્ધન પર્વતના ધારણ કરવાથી," એ વાક્યવડે ભગવાને ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ કરીને જેમ આ ઇન્દ્રને બોધ કર્યો, તેમ પ્રથમથી જ જ્ઞાનશકિતનો આવિર્ભાવ કરીને ભગવાને તેને શામાટે બોધ કર્યો નહિ? જો ભગવાન્ એમ કરત તો ભગવાન્‌ના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થવાથી ઇન્દ્ર હાલમાં તેમ જ આગળપણ અપરાધ જ કરત નહિ. સમાધાન-આ ઇન્દ્ર ભગવાન્‌ના બાહુ(હસ્ત)રૂપ હોવાથી એનામાં ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન છે. (જ્ઞાનશકિત પ્રધાન નથી.) તોપણ પ્રયોજન હોવાથી જ્ઞાનશક્તિનો ઇન્દ્રમાં આવિર્ભાવ શામાટે ન કર્યો એવી શંકા થાય તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ ઇન્દ્ર હેતુકકર્મનો સંબન્ધી હોવાથી તે વેદબાહ્ય છે, અને એને (જ્ઞાનનો) અધિકાર નથી, તેથી જ એણે ગાયો વગેરેનો દ્રોહ કરવાની આજ્ઞા આપી, એમ હોવાથી જ કારિકામાં કહ્યું કે तथाविधः એ ક્રિયાશક્તિવાળો અને વેદબાહ્ય છે. હવે પછી જે પ્રયોજનનેમાટે જેટલી ક્રિયાશકિત ભગવાને એને આપી છે, તેને ઉપયોગી જ્ઞાન પણ ભગવાને એને આપ્યું, તેથી એને માલમ પડયું કે ભગવાન્‌નો અપરાધ કરવાથી મારા ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો અને ભગવાને આપેલા ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણો તિરોધાન થઈ ગયા, માટે એ દશની સિદ્ધિનેમાટે દશ સંખ્યાના શ્લોકથી ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરે છે, તે બાબત पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थम् થો કહી છે.

યો૦ઃ- पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थम्, પુરુષાર્થોની અને ધર્મ વગેરે ગુણોની પ્રકર્ષથી સિદ્ધિ થાય તેને માટે ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણોવાળા ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, તેથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ સૂચવનાર ચાર શ્લોકો અને છ ગુણની સિદ્ધિ સૂચવનાર છ શ્લોકો, એમ દશ શ્લોક થયા.

સુ૦ઃ- ભગવાન્‌ના ગુણો નિર્દુષ્ટ છે, એમ કહેવાને પ્રથમ દંડ કરવાથી પ્રાપ્ત થતો ક્રોધ ભગવાન્‌માં નથી, તે ક્રોધનો હેતુ અને ક્રોધનું ફલ બંને ભગવાન્‌ને નથી એમ હેતુ અને ફલના બે શ્લોકથી કહે છે, તેમાં પ્રથમ ભગવાન્‌માં ક્રોધનો હેતુ નથી, તે विशुद्धसत्त्वम् શ્લોકથી કહે છે :-

इन्द्र उवाच ॥

विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कम् ।
मायामयोऽयं गुणसम्प्रवाहो न विद्यते ते ग्रहणानुबन्धः ॥ ४ ॥

ઇન્દ્ર કહે છેઃ- તમારું ધામ (સ્થાન, પ્રકાશ) વિશુદ્ધ સત્ત્વરૂપ છે, શાન્ત છે, તપોમય છે, રજોગુણનો અને તમોગુણનો જેણે નાશ કરેલો છે એવું છે, આ ગુણનો સારીરીતે ચાલતો પ્રવાહ માયાથી પ્રચુર (ભરપૂર) છે, અને તમારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય નથી. ૪.

સુ૦ઃ- પરમાર્થથી (વાસ્તવિક રીતે) ભગવાન્ સર્વાત્મા છે, સર્વકર્તા છે, સર્વના પ્રેરક છે, માટે એમનામાં ક્રોધનો સંભવ જ નથી. ભગવાન્ આવિર્ભાવ પામીને લીલા કરે છે, તેમાં પણ ક્રોધનો હેતુ નથી એમ કહે છે. ત્યાં ક્રોધમાં રજોગુણ અને તમોગુણ હેતુ છે, તે તમારામાં નથી, તેથી કહે છે કે તમારું ધામ વિશુદ્ધ સત્ત્વ છે. શુદ્ધ એટલે રજસ્‌નો અને તમસ્‌નો જેને સ્પર્શ નથી. વિશુદ્ધ-વિશેષ પ્રકારે શુદ્ધ હોવાથી સત્ત્વગુણનો પણ તેને સ્પર્શ નથી એવું તમારું સ્થાન છે. કહ્યું છે કે "વસુદેવ જેને નામ આપવામાં આવ્યું

વળી ધામનો અર્થ તેજ (પ્રકાશ) લઈએ, તોપણ ભગવાન્નું તેજ સાત્ત્વિક જ છે, અથવા સત્ત્વ જ ભગવાન્નું તેજ છે. વળી આ સત્ત્વ બીજા શુદ્ધ સત્ત્વથી મિશ્રિત પણ નથી. એક બીજું સત્ત્વ તો જીવમાં હોય છે, અને તેમાં ઓછા વધતાનો ભાવ હોય છે, અને આ ભગવાન્ના તેજરૂપ સત્ત્વ પરમકાષ્ઠાપન્ન જ છે, તે शान्तम् પદથી કહે છે. પરમ શાન્તિ એ સત્ત્વનો ઉત્કર્ષ છે. જ્ઞાન વગેરે સત્ત્વના અવાન્તર ભેદો છે, અને તે અલ્પ વિક્ષેપરૂપ છે. જો જ્ઞાન વગેરેમાં અલ્પ વિક્ષેપ પણ ન હોય તો ઇન્દ્ર બોધ કેમ કરે? અથવા ત્યાગ કેમ કરે? અથવા ભજન પણ કેમ કરે? તેથી શાન્તિ જ પરમકાષ્ઠા છે. અજ્ઞાનમાં પણ શાન્તિ પરમકાષ્ઠાને પામેલી હોય છે, કેમકે વૃક્ષ વગેરેમાં અને સુષુપ્તિ (નિદ્રા)માં આપણને પરમ શાન્તિ જોવામાં આવે છે, એમ શંકા થાય તો તે દૂર કરવાને तपोमयम् પદ કહ્યું છે. તપ તો વિધાન કરેલા જ્ઞાનરૂપ છે, અને તેજોરૂપ છે, તેથી તેજવિનાનાને તે સંતાપ આપે છે, તો પછી ભગવાન્નું તપ તો જ્ઞાનમય હોય જ, કેમ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'જેનું તપ જ્ઞાનમય છે.' તેથી મૂઢતામાં જે ઉપરતિરૂપ શાન્તિ રહેલી છે, તે અહિં ગ્રહણ કરવાની નથી, તેથી જ શમ એટલે ઉપશમ એમ કહ્યું છે, તેમાં ઉપનો અર્થ 'સમીપ'માં હોવાથી આત્માની સમીપ જે શાન્ત રહે એવો સમજવો. માત્ર શાન્તિમાં નિરોધથી અથવા અજ્ઞાન સમીપે રહે તે નહિ, તેથી तपोमयम् કહ્યું.

શંકાઃ– ગીતામાં કહ્યું છે કે "રજોગુણ અને તમોગુણનો પરાભવ કરીને, હે ભારત! સત્ત્વગુણ રહે છે." તેથી જેમ સત્ત્વ પ્રબલ થાય છે, તેમ જ "રજોગુણ સત્ત્વ અને તમોગુણનો પરાભવ કરીને રહે છે." વળી એમ પણ કહ્યું છે કે "પૃથ્વીમાં, સ્વર્ગમાં અને દેવોમાં આ ગુણો સિવાયની કોઈ વસ્તુ નથી," તેથી ઉપર વિશુદ્ધ અથવા કેવલ સત્ત્વ કહ્યું તેનો બાધ આવે છે, એનો ઉત્તર ध्वस्तरजस्तमस्कम् પદથી આપે છે. રજોગુણ અને તમોગુણ જેનાથી નાશ પામેલા છે એવું એ સત્ત્વ છે. લોકોના પણ રજોગુણ અને તમોગુણ જે નાશ કરે, તેનો પોતાનો નાશ કોણ કરી શકે? તેવાનો નાશ કરનાર તો આધિદૈવિક ગુણ જ હોઈ શકે, તેનું વ્યવસ્થાથી સ્થાપન કર્યું. તે ગુણો અપ્રાકૃત છે, સત્, ચિત્ અને આનન્દના ધર્મરૂપ છે, અને પ્રાકૃત ગુણોથી જુદા છે. જો એમ ન હોત તો પ્રકૃતિના ગુણોથી મુક્ત (પ્રકૃતિના ગુણો જેનામાં નથી એવું) સત્ત્વ પૃથ્વી વગેરેમાં નથી, એમ ગીતામાં ન કહે, પણ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે પૃથ્વી વગેરેમાં એવું સત્ત્વ અપ્રસિદ્ધ છે. વળી આ ગુણો અપ્રાકૃત ન હોય તો ભગવાન્ના ગુણાવતારો અપ્રાકૃત ન કહેવાય. વળી જો સત્ત્વમાં પ્રાકૃત અને અપ્રાકૃત એવા ભેદ ન હોય તો ભેદનો અભાવ હોવાથી એક સત્ત્વને બીજા સત્ત્વનો સંબન્ધ કેવી રીતે થાય? તે ત્રણ ગુણો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને રહેલા છે. તેથી તે સત્, ચિત્ અને આનન્દના ધર્મ હોવાથી જ્યારે બ્રહ્મા વગેરેને બીજા ગુણની અપેક્ષા હોય છે, ત્યારે બીજાનું (વિષ્ણુ અને શિવનું) ભજન કરે છે. સત્નેવિષે સત્ત્વ રહેલું છે, ચિત્નેવિષે રજોગુણ રહેલો છે, અને જ્યારે તમસ્ હોય ત્યારે સર્વની વિસ્મૃતિ હોવાથી આનન્દનો અનુભવ થાય છે, તેથી તમસ્ આનન્દનો ધર્મ છે. ભગવાન્ તો કદાચિત્ વિષ્ણુના સત્ત્વને આધાર તરીકે ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે તેમને આધાર તરીકે ગ્રહણ કરતા નથી ત્યારે કેવલ પ્રકટ થાય છે. ચાલતા પ્રસંગમાં તો ભગવાન્ કેવલ છે; (સત્ત્વને આધાર તરીકે ગ્રહણ કર્યું નથી). તોપણ ઇન્દ્રને ભ્રમથી એમ લાગે છે કે

વસુદેવમાં જ પ્રકટ થાય. તેથી હાલમાં જો કે ભગવાન્ કેવલ છે તો પણ ઇન્દ્ર ભ્રમથી કહે છે, કે ભગવાને સત્ત્વનો આશ્રય લીધો છે. ઇન્દ્રના પ્હેલાંના ભ્રમ કરતાં (ભગવાન્‌ને માત્ર મનુષ્ય માનવા કરતાં) આ ભ્રમ સારો છે, તેથી જ આ ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કહેવાય. જો એમ ન હોત તો (ભગવાન્ કેવલ ન હોત તો) સર્વને (આખા ગોકુલને) વ્યાપિવૈકુંઠમાં લઈ જઈ શકત નહિ, કેમકે સત્ત્વનો આધાર લઇને જ તેઓ પ્રકટ હતા. વિષ્ણુનું પણ તેવું સામર્થ્ય કોઇકવાર કહેવામાં આવે છે. " સગુણ વિશુદ્ધ સત્ત્વવાળું બ્રહ્મ વિષ્ણુરૂપ હોય તેમ પ્રકાશ્યું " એ સ્થલે પણ વિષ્ણુનું ગ્રહણ થઈ શકે, અથવા તેના અવતારોનું ગ્રહણ થઈ શકે, અને ક્વચિત્ ભગવાન્‌નું પણ ગ્રહણ થઈ શકે, નહિ તો ' કૃષ્ણની માફક શોભ્યા " એમ જ કહેત. તેથી ઇન્દ્ર ભગવાન્‌ને વિષ્ણુ તરીકે જાણતો હોવાથી પોતાના જ્ઞાનને અનુસાર કહે છે. જ્યારે ભગવાન્‌નું સત્ત્વ સર્વ રજોગુણ અને તમોગુણનું નાશક છે, તો પછી તેમને (રજસ્ અને તમસ્‌ને) આધારે રહેલી માયા તો ત્યાં હોય જ ક્યાંથી? તે બાબત **मायामयोयम् એ** પદથી કહે છે. આ સર્વ દેવ, પક્ષિ અને મનુષ્યરૂપના ગુણોનો સારી રીતે ચાલતો પ્રવાહ માયાથી પ્રચુર છે. કારણ કે માયા ગુણોનું કારણ છે, તેમાં પ્રમાણ **अयम्** પદથી કહે છે. **अयम्** એટલે આ દેખાય છે તે. જો આ પ્રવાહ માયામય ન હોય તો દેખાઈ શકાત જ કેમ? માટે આ સર્વ પ્રાકૃત છે, જે અપ્રાકૃત હોય તે તો દેખાય જ નહિ, માટે આ પ્રાકૃત પ્રપંચ (જગત) તમારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, તેથી પ્રાકૃત દૃષ્ટિથી "આણે અપકાર (ખોટું) કર્યો, આણે ઉપકાર કર્યો" એવું તમારામાં સંભવતું જ નથી.

લે૦:– જો એમ શંકા થાય કે શુદ્ધ સત્ત્વ તો અવતાર સમયે જ સ્થાન તરીકે ભગવાન્ ગ્રહણ કરે છે, તો પછી મૂલરૂપમાં ક્રોધનો અભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન્ તો પરમાર્થથી સર્વના આત્મા છે, સર્વના કર્તા છે, સર્વના પ્રેરક છે, તેથી એમનામાં ક્રોધનો સંભવ જ નથી. सत्त्वेनाप्यसंपृक्तम् પછી तरतमभावापन्नेन અધ્યાહાર સમજવું. ઓછા વધતા ભાવવાળા સત્ત્વથી તે શુદ્ધ સત્ત્વ ભેળાયલું નથી. तपोमयम् સામીપ્યમાં ભેદ હોય છે, તેથી આત્માને સામીપ્યપણું સંભવતું નથી, તેથી निरोधेन પદથી બીજો પક્ષ કહે છે, કે સર્વ ઇન્દ્રિયનો નિરોધ કરવાથી. આથી સુષુપ્તિ(નિદ્રા)નો નિષેધ પણ આવી ગયો. એટલે પરમાત્માની સમીપ એવો અર્થ થયો. પરમાત્મા તો ' ज्ञाज्ञौ द्वावजाविति ' એ વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે ज्ञ (જ્ઞાની) જ છે, તેથી અજ્ઞાનની સમીપતાનો નિષેધ થયો. નિદ્રામાં તો પરમાત્માની અંદર લય થાય છે, સામીપ્ય રહેતું નથી. अतः તેથી, મૂઢપણાથી થતી શાન્તિ અગ્રાહ્ય છે. તેથી મૂઢશાન્તિ રૂઢિથી અર્થ થાય છે આ શાન્તિ તો યૌગિક રીતે અર્થથી થાય છે. लोकानाम् વગેરે, પ્રથમ કહેલાં વાક્યો પ્રાકૃત સત્ત્વને લાગુ પડે છે, કેમકે " सत्त्वं न चेत् धातर् इदं निजम् " હે ધાતા! જો તમારું આ સત્ત્વ " વગેરેમાં ભગવાન્‌નું સત્ત્વ અપ્રાકૃત છે, એમ સિદ્ધ કરેલું છે. आधिदैविक एव પછી गुण અધ્યાહાર સમજવું. मतीति વગેરે, સત્ અને ચિત્, સત્ત્વ અને રજસ્‌માં રહે છે, તેથી તે તેના ધર્મો છે. તમસ્ આનન્દનો ધર્મ છે, એ બાબત સંશયવાળી હોવાથી તેનું વ્યુત્પાદન કરતાં કહે છે કે आनन्दः तमसि, તમસ્ હોવાથી તેનાથી સર્વ વિસ્મૃત થવાથી આનન્દનો અનુભવ થાય છે, કેમકે આનન્દનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તેમાં બીજું કાંઇ જાણવાપણું રહેતું જ નથી, તે કારણને લઇને તમસ્ આનન્દનો ધર્મ છે. आनन्दः तमसि પછી इति हेतोः तमः आनन्दधर्मः એટલું અધ્યાહાર

સામર્થ્ય નથી, તે જણાવવાને તુ પદ મૂક્યું છે. आधारत्वेन દેહ તરીકે. આવેશવાળા દેહ તરીકે, ભેદથી નહિ તે જણાવવાને अत्र પદ મૂક્યું છે. વિષ્ણુ સત્ત્વાત્મક હોવાથી ગુણરૂપ છે, સગુણ નથી, તેથી तदवताराः એમ કહ્યું. સત્ત્વદેહ ગ્રહણ કરેલા અવતારો મત્સ્ય વગેરે અવતારો સમજવા. જ્યારે અંશથી ભગવાન્ અવતરે ત્યારે ભગવાન્ કૃષ્ણ પણ સત્ત્વદેહ ધારણ કરે. भगवान् कृष्णश्च एते वा गृह्णन्ताम् એમ અન્વય (સંબન્ધ) સમજવો. જો એમ શંકા થાય કે અહિં તો ભગવાન્ અંશથી અવતરેલા નથી, તો ઇન્દ્રે તમારું સ્થાન વિશુદ્ધ સત્ત્વ છે, એમ કેમ કહ્યું ? તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ઇન્દ્ર પોતાની બુદ્ધિને અનુસાર એમ કહે છે. तदाश्रित्य स्थिता, રજસ્ અને તમસ્નો આશ્રય લઇને રહેલી. तत्र प्रमाणम् માયામયત્વમાં પ્રમાણ. अन्यथा માયાનું પ્રચુરપણું ન હોય અને કેવલ બ્રહ્મ હોય તો. અહિં માયા શબ્દથી પ્રકૃતિ સમજવી. तस्मात् વગેરે, દૃશ્ય હોવાથી આ પ્રાકૃત બન્ધન કરવાના સ્વભાવવાળો પ્રપંચ તમારા જ્ઞાનને અનુબન્ધન કરે એવો નથી, તમારા જ્ઞાનને પોતાનો વિષય કરી શકતો નથી, માટે તમને પ્રાકૃતની માફક ક્રોધ વગેરે સંભવતા નથી.

યાં૦:- ज्ञानादयः થી શરુ કરીને भजेत् સુધી. શંકા-પરમ શાન્તિને જ સત્ત્વનો ઉત્કર્ષ કહ્યો, તે યોગ્ય નથી, કેમકે જ્ઞાન વગેરેમાં જ સત્ત્વનો ઉત્કર્ષ ઉચિત છે. સમાધાન-જ્ઞાન વગેરે અલ્પ વિક્ષેપરૂપ છે વગેરે. ज्ञानादयः એ પદમાં જે आदि શબ્દ છે, તેનાથી "मुक्त-संगोनहंवादी" વગેરે ગીતામાં કહેલા સંગનો ત્યાગ, અનહંકાર, ધૈર્ય, ઉત્સાહ અને નિર્વિકારત્વ વગેરે સમજવા. તે પણ સત્ત્વના અવાન્તર ભેદ છે, સત્ત્વના ઉત્કર્ષરૂપ નથી, કિન્તુ પરમ શાન્તિ જ સત્ત્વના ઉત્કર્ષરૂપ છે, તેથી જેને શાન્તિ નથી તેને જ્ઞાન, વગેરે પણ વિક્ષેપરૂપ છે, તેથી ઇન્દ્ર સાત્વિક હોવાથી સત્ત્વમાંથી થયલું તેનું જ્ઞાન ઇન્દ્રને શાન્તિનો અભાવ હોવાથી, તેને ઉપયોગી થઈ પડતું નથી, કેમકે ગીતામાં કહ્યું છે કે सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्-સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. अन्यथा વગેરે, ઇન્દ્ર કોઇક સમયે ભગવાન્ના સ્વરૂપનો બોધ કરે છે, કોઇક સમયે ભગવાન્નો ત્યાગ કરે છે, જો ત્યાગ ન કરતો હોત તો વૃષ્ટિ વગેરે ઉપદ્રવ કરત નહિ. કોઇક સમયે વળી ભગવાન્ને ભજે છે, નહિ તો विशुद्धसत्त्वम् વગેરેથી સ્તોત્ર ન કરત. આ સર્વને લીધે ઇન્દ્રે કરેલો ભગવાન્નો બોધ, ભગવાન્નો ત્યાગ, અને ભજન વિક્ષેપરૂપ જ છે, કારણ કે એ સર્વ અસ્થિર છે, તેથી શાન્તિનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાન વગેરે વિક્ષેપરૂપ અને અસ્થિર જ સમજવા, તેથી જ ફરીથી આગળ પારિજાતના પ્રસંગમાં ઇન્દ્રને મોહ થશે એમ સમજવું. तपोमयम्, ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી માત્ર શાન્તિ થાય, તેવડે જ આ પુરુષ શાન્ત છે, એવો શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય નથી, કિન્તુ 'शम उपशम' એમ ધાતુપાઠથી उपनो અર્થ સમીપ હોવાથી, આત્માની સમીપમાં જે સ્થિતિ થાય તેથી જ આ પુરુષ શાન્ત છે, એમ શાસ્ત્રનો વ્યવહાર છે. આત્માની સમીપ સ્થિતિ તો જ્ઞાનથી જ થાય છે, તેથી तपोमयम् વિશેષણથી અજ્ઞાનથી થતી શાન્તિનું નિરાકરણ કર્યું. अज्ञानसमीपे वा शम उपशम इति. અહિં માત્ર સામીપ્ય ન લેવું, કિન્તુ આત્મસામીપ્ય લેવું, તેથી શાન્તિ શબ્દનો અર્થ અજ્ઞાનસામીપ્ય થશે નહિ. આત્મસામીપ્ય લેવામાં પ્રમાણ નથી એમ ન કહેવું, કેમકે तपोमयम् વિશેષણ જ પ્રમાણરૂપ છે. "यस्य ज्ञानमयम् तपः" 'જેનું તપ જ્ઞાનમય છે' એ શ્રુતિમાં તપને જ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે, તેથી લોકમાં શાન્તિ શબ્દથી જો કે માત્ર શાન્તિ સમજવામાં આવે છે, તોપણ ચાલતા પ્રસંગમાં જ્ઞાનથી થતી શાન્તિ જ સમજવી.

ભજે છે, તમોગુણની અપેક્ષા હોય છે ત્યારે શિવને ભજે છે, તે જ પ્રકારે વિષ્ણુને રજોગુણની અને તમોગુણની અપેક્ષા હોય ત્યારે તે બ્રહ્માને અને શિવને ભજે છે, અને શિવને સત્ત્વગુણ અને રજોગુણની અપેક્ષા હોય ત્યારે તો તે વિષ્ણુને અને બ્રહ્માને ભજે છે, તેથી જ "શિવનું હૃદય વિષ્ણુ છે, વિષ્ણુનું હૃદય શિવ છે" વગેરે વાક્યો પુરાણોમાં જોવામાં આવે છે. આ જ ગુણાવતારરૂપ વિષ્ણુ અને શિવની પરસ્પર ભજનની વ્યવસ્થા છે. પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ તો ગુણોના અવતારરૂપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણેના અવતારી છે, અને પરબ્રહ્મરૂપ છે, અને પરમકાષ્ઠાપન્ન છે. તે બાબત भगवांस्तु कदाचित् વગેરેથી કહી છે. प्रकृते तु केवलोपि–ચાલતા પ્રસંગમાં નિરાવરણ પરબ્રહ્મ પૂર્ણપુરુષોત્તમ હોઇને આધારરૂપ શુદ્ધ સત્ત્વથી પણ રહિત છે. જો એમ શંકા થાય કે અહિં પણ શુદ્ધ સત્ત્વનું સહિતપણું અંગીકાર કેમ કરતા નથી? તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે જો એવો અંગીકાર કરીએ તો 'પહેલાં આ વસુદેવથી કોઇક સમયે ઉત્પન્ન થયા હતા' એમ ન કહેત. વસુદેવથી કવચિત્ ઉત્પન્ન થયા હતા, એમ કહેવાથી, કવચિત્ વસુદેવથી ઉત્પન્ન થતા નથી, એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. જો સર્વદા શુદ્ધ સત્ત્વસહિત ઉત્પન્ન થતા હોય તો क्वचित् પદ કહેત નહિ, કેમકે વસુદેવ શબ્દનો અર્થ જ વિશુદ્ધ સત્ત્વ છે. જો એમ શંકા થાય કે અહિં વસુદેવ શબ્દ શુદ્ધ સત્ત્વના અર્થમાં નથી, પણ શૂરના પુત્ર વસુદેવના અર્થમાં છે, અને તેથી જ वसुदेवस्य क्वचित् એમ કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે, તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે વસુદેવ આધિદૈવિક વિશુદ્ધ સત્ત્વાત્મક છે, અને તેથી વસુદેવમાં સર્વદા આવિર્ભાવ અંગીકાર કરવાથી क्वचित् પદ નકામું થઈ જાય, તેથી અહિં વસુદેવનો અર્થ વિશુદ્ધ સત્ત્વ જ લેવો. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે કોઇકવાર વિશુદ્ધ સત્ત્વમાં આવિર્ભાવ થાય છે, અને જ્યારે પૂર્ણાવતાર હોય છે ત્યારે વિશુદ્ધ સત્ત્વમાં આવિર્ભાવ થતો નથી. એમ ચાલતા પ્રસંગમાં પૂર્ણાવતાર હોવાથી સત્ત્વમાં આવિર્ભાવ નથી. એમ હોવા છતાં ઇન્દ્રે 'विशुद्धसत्त्वं तव धाम' એમ જે કહ્યું તે ઇન્દ્રનો ભ્રમ જ છે. भगवान् वा क्वचित्–જ્યારે કૃષ્ણાવતાર પૂર્ણાવતાર હોતો નથી, ત્યારે સત્ત્વનું વ્યવધાન હોવાથી, અથવા સત્તાનો આધાર હોવાથી કૃષ્ણ સગુણ સમજવા. अन्यथा कृष्णवत् बभौ વગેરે, અહિં સગુણ વિશુદ્ધ સત્ત્વસહિત બ્રહ્મ જેવું વિષ્ણુરૂપ હોય તેવું શોભ્યું એવો અર્થ સમજવો. જો એમ વિષ્ણુ અર્થ ન કરીએ તો कृष्णवत् बभौ એમ કહેત. સગુણ પદ વાપરત નહિ. માટે જ શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહ્યું કે (બ્રહ્મનો) વિષ્ણુ અર્થ સમજવો, અથવા વિષ્ણુના અવતારો સમજવા. प्राकृतमेव एतत् सर्वम्–આ દેખાતું સર્વ પ્રકૃતિના સંબન્ધવાળું છે. પ્રકૃતિ તેનું સમવાયિકારણ નથી, (પ્રકૃતિનું બનેલું નથી) તેથી જ પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોથી તેનું દર્શન થાય છે. તે જ પ્રમાણે દેખાતું જગત્ પ્રકૃતિના સંબન્ધવાળું હોવાથી અને જોનારની ઇન્દ્રિયો પણ પ્રકૃતિના સંબન્ધવાળી હોવાથી દેખાય છે, એ રીતે યક્ષબલિન્યાય* થયો. સાર એ કે આ દેખાતું જગત્ માયિક (મિથ્યા) છે, એમ કહેવાની ઇચ્છા નથી. જ્યારે લીલાપ્રપંચમાં પણ પ્રકૃતિનો સંબન્ધ નથી, ત્યારે તે લીલાપ્રપંચ ઇન્દ્રિયથી જોઈ અથવા અનુભવી શકાય એવો પણ ન જ હોય, તે अप्राकृतं तु न दृश्यते–પ્રાકૃત ચક્ષુથી તો અપ્રાકૃત દેખાતું જ નથી એ પદોથી કહ્યું. प्राकृतमेव एतत् सर्वम् એમ જે શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહ્યું છે, તેમાંનો प्राकृत શબ્દ શૈષિક अण् પ્રત્યયથી

* જેવો યક્ષ તેવો બલિ, છાણના દેવને કપાસીઆની આંખ, લાકડાના દેવને ખાસડાની [illegible] જેવો ન્યાય તે [illegible]

સિદ્ધ થાય છે. જુદા જુદા અધિકારમાં અથવા પ્રકારમાં જુદા જુદા પ્રત્યય લાગીને પ્રકૃતિ ઉપરથી પ્રાકૃતિક, પ્રાકૃત વગેરે સિદ્ધ થાય છે. તેમાં અહિં શેષ એટલે બાકી રહેલા અધિકાર અથવા પ્રકારથી અણ્ પ્રત્યય લાગીને પ્રાકૃત શબ્દ વિશેષણરૂપે સિદ્ધ થયો છે. જે ઉપનિષદ્‌થી સમજાય તે ઔપનિષદ પુરુષ કહેવાય, તેમ જ જે ચક્ષુથી ગ્રહણ થઈ શકે તે ચાક્ષુષરૂપ કહેવાય, તેમ જ જેનો પ્રકૃતિસાથે સંબન્ધ હોય તે પ્રાકૃત કહેવાય એમ સમજવું.

સુ૦:– ભગવાન્ તો બીજાઓની વૈષમ્ય બુદ્ધિનો નાશ કરે છે, તેથી તેમનામાં તો એવી વૈષમ્ય બુદ્ધિ હોય જ નહિ, તો પછી વૈષમ્ય બુદ્ધિથી થતા કાર્ય (પરિણામ) ક્રોધ વગેરે ભગવાન્‌માં ન હોય, તેમાં તો કહેવું જ શું ? તે કુતઃ એ શ્લોકથી કહે છે:—

कुतो नु तद्धेतव ईश मन्युलोभादयो येऽबुधलिङ्गभावाः ।
तथापि दण्डं भगवान् बिभर्ति धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ॥ ५ ॥

હે ઈશ! માયાના અને ગ્રહણના હેતુઓ ક્રોધ, લોભ, વગેરે તમારામાં ક્યાંથી જ હોય? તે તમારામાં છે, એમ સમજનારા અજ્ઞાનીઓ જ છે, તે છતાં તમે દણ્ડ કરો છો, તે ધર્મની રક્ષાનેમાટે અને દુષ્ટનો નિગ્રહ કરવાનેમાટે કરો છો, કેમકે તમે ભગવાન્ છો, તેથી આમ કરવાથી આમ થશે, એવું જ્ઞાન તમને જ છે. ૫.

સુ૦:– નુ નો અર્થ વિતર્કમાં છે. ગ્રહણ છે હેતુ જેનો, માયા છે હેતુ જેની, એવા તે પરિણામો કેમ હોઈ શકે ? (ક્રોધ વગેરે પરિણામો ભગવાન્‌ને હોઈ શકે જ નહિ). વળી હે ઈશ, જો તમને પણ તેવા હેતુઓ હોય, તો તેવા હેતુઓને પરવશ તમે થઈ જાઓ, તો તમારું ઈશિત્વ પણ રહી શકે જ નહિ. જો કે બહુ દોષ દૂર કરવાના છે, તોપણ ચાલતા પ્રસંગમાં બે દોષ સ્પષ્ટ દેખાય છે, અપકાર કરનાર (ઈન્દ્ર) ઉપર કોપ, અને (યજ્ઞના) દ્રવ્યનો લોભ, તે मन्युलोभादयः પદોથી શ્લોકમાં કહ્યુ છે. અથવા ક્રોધ રાજસ છે, અને લોભ તામસ છે. જો એમ શંકા થાય કે આ બન્ને તો સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, તો તે કેમ દૂર થઈ શકે ? તેનો ઉત્તર अबुधलिङ्गभावाः પદથી કહ્યો છે. અજ્ઞાન લિંગ અથવા ચિન્હ છે જેનું એવા અજ્ઞાની પુરુષોને તે જણાવે છે (આમ સમજનારા અજ્ઞાની પુરુષો છે, એમ સમજાય છે.) સર્વજ્ઞ અને ધીર પુરુષોનું ચિન્હ આવું હોઈ શકે જ નહિ, તેથી શ્રુતિનો વિરોધ આવવાથી એવા અજ્ઞાનીઓનું માનવું આપણે કબુલ કરવું નહિ. ભગવાન્‌માં ક્રોધ વગેરે છે, એમ તો કોઈના અનુભવમાં નથી. જો માત્ર કાર્ય અથવા પરિણામથી (ઈન્દ્રયાગભંગ વગેરેથી) ક્રોધ વગેરેની કલ્પના ભગવાન્‌માં કરવામાં આવે તો તે ખરી નથી, કેમકે તેવા યાગભંગ વગેરે પરિણામો ક્રોધવિના પણ થઈ શકે છે. પ્રાકૃત પુરુષોમાં જે કાર્યો ક્રોધ વગેરેથી થતાં જોવામાં આવે છે, તે ભગવાન્‌નેવિષે ક્રોધવિના તેનીમેળે સ્વભાવથી જ થાય છે. માત્ર દોષથી જ તેવું કાર્ય થાય છે, ગુણથી નથી થતું એમ કહેવું શકય નથી, કેમકે દુઃખથી પણ આંસુ આવે છે, આનન્દથી પણ આંસુ આવે છે. (દુઃખરૂપી દોષ આંસુનું કારણ છે, તેમ આનન્દરૂપી ગુણ પણ આંસુનું કારણ છે.) તેમ ચાલતા પ્રસંગમાં પણ ક્રોધથી પણ ઈન્દ્રનો નિગ્રહ થાય, અને અનુગ્રહ(દયા)થી પણ ઈન્દ્રનો નિગ્રહ થાય. આમ હોવાથી ભગવાન્‌માં ક્રોધ વગેરે છે, એમ માનવામાં કાંઇ પ્રમાણ પણ નથી, અને યુક્તિ પણ નથી, તેથી ભગવાન્‌માં ક્રોધ વગેરે છે જ નહિ. આમ હોવા છતાં પણ ભગવાન્ દણ્ડ કરે છે, તેથી એમ સમજાય છે કે ધર્મની રક્ષાનેમાટે અને દુષ્ટનો નિગ્રહ કરવાનેમાટે ભગવાન

એ પ્રકારે દણ્ડ કરે છે. તેથી લૌકિકમાં અને ભગવાન્‌માં આ તફાવત સમજવો. લૌકિકમાં ધર્મરક્ષારૂપ ફલ હોતું નથી, અને ભગવાન્‌માં લૌકિક સાધનરૂપ ક્રોધ હોતો નથી. સાધન ભગવાન્ જ છે, અને તે પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ સાધન છે, એવો સિદ્ધાન્ત છે. ફલ ભ્રમવાળું છે, નક્કી નથી, નહિ તો ફલના અભાવમાં પ્રવૃત્તિ જ ન થાય. જો ભગવાન્ આ પ્રકારે (યાગભંગ) ન કરે તો પાખણ્ડ પ્રસરે અને ધર્મનો નાશ થાય. ધર્મ તો સર્વેના કલ્યાણરૂપ છે, વળી જો પોતાના પ્રભાવનો પ્રકાશ ભગવાન્ ગોવર્ધનના ઉદ્ધરણ વગેરેથી ન કરે તો દુષ્ટનો નિગ્રહ ન થાય. અહિં બે દણ્ડ કહ્યા છે, પૂર્વે ચાલતા ઇન્દ્રના યાગના સ્વામીપણાનો નાશ, અને ગોવર્ધનના ઉદ્ધરણથી માનભંગરૂપ અધિક શિક્ષા. યાગભંગ દણ્ડ તરીકે કહેવાતો નથી, તેથી એ બેમાંથી એકને જ દણ્ડ તરીકે ગણીને જ શ્લોકમાં **दण्डम्** એકવચન કહ્યું છે. આમ કરવાથી જ આમ થાય એમ જ્ઞાન તમને જ છે, બીજાને નથી તે જણાવવાને શ્લોકમાં **भगवान्** પદ મુકયું છે, તેથી તેના ફલના સાધકપણામાં બીજું પ્રમાણ શોધવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

લે૦:- ग्रहणेति, मायेति-ગ્રહણ છે હેતુ જેનો, માયા છે હેતુ જેનો, એમ સમાસ સમજવો. **फलाभावः** દણ્ડનું ફલ ધર્મરક્ષા તેનો અભાવ. **लौकिकेति**-દણ્ડ લૌકિક સાધન જે કોપ તેનો અભાવ. રાજાના દણ્ડ વગેરેથી પણ ધર્મની રક્ષા થાય છે, તેથી **फलं भ्रमप्रतिपन्नम्** એમ કહ્યું. ફલ નક્કી નથી એવો ભાવ છે. **अन्यथा** (નહિ તો) વગેરે. જો ફલ ન થાય તો કદાપિ પ્રવૃતિ થાય નહિ. **यदि** વગેરે, યાગભંગ ધર્મની રક્ષાનેમાટે અને ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ દુષ્ટના નિગ્રહનેમાટે. **एवमिति**-યાગભંગ કરવાથી. **पूर्वस्थितस्य** વગેરે, યાગના સ્વામિપણાનો નાશ. **अधिकताडनम्**-ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ કરવાથી માનભંગરૂપી અધિક શિક્ષા. **एकस्तु** (એકને જ) પૂર્વે કહેલા યાગસ્વામિત્વનો નાશ.

યો૦:- अनुग्रहादपि निग्रहः અનુગ્રહથી પણ નિગ્રહ કરવામાં આવે છે, કેમકે કહ્યું છે કે દેવનો ક્રોધ પણ વરદાન બરાબર છે. **लौकिकभगवतोः** લૌકિકમાં અને ભગવાન્‌માં વગેરે. **एकत्र** એટલે લૌકિકમાં ફલનો અભાવ છે. ક્રોધ થવા છતાં દંડરૂપ ફલ આપી શકાતું નથી, કારણ કે દણ્ડ કરવાની ઇચ્છાવાળાનું પણ તેમ કરવાનું સામર્થ્ય પણ હોતું નથી. **अपरत्र** એટલે ભગવાન્‌માં લૌકિક દણ્ડનું સાધન જે ક્રોધ તેનો અભાવ છે, કેમકે ક્રોધવિના પણ અનુગ્રહથી પણ ભગવાન્ દણ્ડ આપે છે. જેને ભગવાન્ દણ્ડ આપે છે, તેની સંપત્તિનો નાશ થાય છે, અથવા તેનું મરણ થાય છે, અને તે કંસ વગેરેમાં જોવામાં આવે છે, તેથી ફલ ઉપરથી સાધનનું અનુમાન કરીએ તો ક્રોધ જ અનિષ્ટ ફલનું સાધન છે, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન **फलं भ्रमप्रतिपन्नम्** પદોથી કરે છે, તેનો અર્થ એ છે કે સંપત્તિ વગેરેનો નાશ અથવા મરણ દણ્ડનું ફલ નથી, કિન્તુ આગળ ભગવાન્ તેને મુક્તિનું દાન કરવાના છે, તે જ ફલ તરીકે સમજવું, તેથી મરણ વગેરેને ફલ તરીકે ભ્રમથી ખોટી રીતે સમજવામાં આવે છે. જો એમ શંકા થાય કે મુકિત જ જો ફલરૂપે આપવાની હોય તો ભક્તોની માફક બીજાઓને પણ શા માટે આપતા નથી? તેમને મારીને શા માટે આપે છે? તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે **अन्यथा प्रवृत्तिर्नस्यात्**, જો નિષિદ્ધ કર્મ કરનારને પણ ભક્તોની માફક જ મુક્તિ આપે અને તેને મારે નહિ (અથવા બીજી શિક્ષા કરે નહિ), તો સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ જ બંધ પડી જાય, કેમકે આર્ય (સ-જ્જનો) અને દુષ્ટજનોને સરખું જ ફલ મળે. **यदि भगवानेवं न कुर्यात्** વગેરે, જો ભક્તોની

માફક જ સુખથી જ મુકિત આપી દે, અને દુષ્ટજનોની સંપત્તિનો નાશ ન કરે, અથવા તેમને મારે નહિ, તો ભગવાન્ તો અનિષ્ટ ફલ આપતા જ નથી, એમ સમજી સર્વે નિષિદ્ધ કર્મો જ કરે, અને એમ થવાથી પાખંડની પ્રવૃત્તિ થાય, અને ધર્મનો નાશ થાય, અને તે ધર્મ તો સર્વના કલ્યાણરૂપ છે. અહિં स च એમાં सનો અર્થ धर्मनाश શબ્દમાં રહેલો धर्म સમજવો. पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहा (પટોલનું પત્ર પિત્તનો નાશ કરે છે, અને પટોલની નાડી કફનો નાશ કરે છે), એ વાકયમાં तस्यનો અર્થ પટોલ પત્રમાંનો પટોલ શબ્દ છે તે જ પ્રમાણે અહિં પણ सનો અર્થ धर्मनाशः શબ્દમાંનો धर्म સમજવો.

સુ૦:- એ પ્રકારે બે શ્લોકથી એમ નિરૂપણ કર્યું, કે જો કે ભગવાને ઇન્દ્રને દણ્ડ કર્યો, પરન્તુ તે પ્રયોજનનેમાટે જ કર્યો. હવે આ તો શિક્ષા જ કરી, દણ્ડ કર્યો જ નથી, તે पिता એ શ્લોકથી કહે છે:—

पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदण्डः ।
हिताय चेच्छातनुभिः समीहसे मानं विधुन्वन् जगदीशमानिनाम् ॥ ६ ॥

તમે પિતા છો, ગુરુ છો, જગતોના અધીશ્વર છો, દુઃખથી ઉલ્લંઘન કરી શકાય એવા કાલરૂપ છો, દણ્ડ કરવાને પ્રવૃત્ત યમરૂપ છો, અને જગતના ઈશ્વર પોતાને માનનારાઓના માનને દૂર કરીને તેમના કલ્યાણનેમાટે અને તેમના મોક્ષને માટે ઇચ્છાથી શરીરો ધારણ કરીને તેમને દણ્ડ આપો છો. ૬.

સુ૦:- પિતાઓ પુત્રોને મારે છે, ગુરુઓ શિષ્યોને મારે છે, રાજાઓ પ્રજાને મારે છે, કાલ વગેરે પુરુષોને મારે છે, પણ આ સર્વે જે મારે છે તે દણ્ડ નથી કરતા, કિન્તુ શિક્ષા જ કરે છે. તમે તો સર્વના સર્વરૂપ છો, તમે જન્મ આપનાર હોવાથી પિતા છો, વેદના કર્તા હોવાથી ગુરુ છો, સર્વે જગત્‌ના અધીશ્વર (સ્વામી) છો. બ્રહ્માદિ વગેરેને પણ તમે અધિકાર આપો છો, તેથી તમે જ અધીશ્વર છો, દુઃખથી તરી શકાય એવો કાલ મૃત્યુ છે. કાલરૂપી મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન તો કોઇનાથી પણ થઈ શકતું નથી. જે દણ્ડ કરે છે તે યમ છે. પરલોકમાં પણ તે દુઃખ આપે છે, તે સર્વે તમારા જ અધિકારીઓ છે. કર્મ કરાવનાર તમે હોવાથી અથવા પ્રેરણા કરનાર તમે હોવાથી સર્વના અધિકારી તમે જ છો, તેથી ઇચ્છામાં આવે એવા શરીરો ધારણ કરીને, રાજા વગેરેના શરીરો લઇને, લોકોના કલ્યાણને માટે જ તમે દણ્ડ કરો છો, અને જગત્‌ના ઈશ્વર જેઓ પોતાને માને છે, તેમના માનને વિશેષ રીતે તમે દૂર કરી નાખો છો. ઇચ્છાતનુઓથી મત્સ્યાદિ અવતારો પણ સમજવા. ભગવાન્‌નો પુરુષાવતાર પિતારૂપ છે. મત્સ્યાવતાર ગુરુરૂપ છે. અધીશ્વર કૂર્મ અને વરાહ અવતાર છે, મૃત્યુ અને દણ્ડ કરનાર નૃસિંહ અને વામન અવતાર છે, એમ બીજે સ્થલે પણ સમજવું. શ્લોકમાં च મુકયો છે, તે તેમના અને જગત્‌ના મોક્ષનેમાટે પણ (ભગવાન્ શિક્ષા કરે છે) એ અર્થમાં છે.

સુ૦:- ગયા શ્લોકમાં કહ્યું, કે ભગવાન્ હિત(કલ્યાણ)નેમાટે જ દણ્ડ કરે છે, તેમાં શા હિતનેમાટે દણ્ડ કરે છે, તેમાં સન્દેહ થાય તેનેમાટે ઇન્દ્ર પોતાના દૃષ્ટાન્તથી ये मद्विधा શ્લોકથી વિવરણ કરે છે:-

ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिनस्त्वां वीक्ष्य काले भयमाशु तन्मदम् ।
हित्वार्यमार्गं प्रभजन्त्यपस्मया ईहा खलानामपि तेऽनुशासनम् ॥ ७ ॥

જે મારા જેવા પોતાને જગતના ઈશ્વર માનનારાઓ, અજ્ઞાની અને મૂર્ખ છે, તેઓ અન્તકાલે તમારા ભયાનક સ્વરૂપનું દર્શન કરીને, પોતાના ઈશ્વરપણાનો મદ તરત જ છોડી દે છે, અને ગર્વવિનાના થઇને આર્યમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ તમને પુષ્કલ ભજે છે, તેથી તમારી (ગોવર્ધનોદ્ધરણરૂપ) ચેષ્ટા પણ તે દુષ્ટોને શિક્ષા સમાન થાય છે. ૭.

સુ૦:– જેમ હું ઇન્દ્ર અજ્ઞાની અને મૂર્ખ છું, તેમ વરુણ વગેરે પણ મૂર્ખ જ છે. જો મૂર્ખ ન હોત તો નન્દરાયજીને કેમ લઈ જાત? તેમના અજ્ઞાનનું સ્થાન (કારણ) એ છે કે તેઓ પોતે જગતના ઈશ્વર અમે છીએ, એમ માને છે. જો કે ભગવાનની આજ્ઞા જ અમે પાળીએ છીએ, એવી બુદ્ધિના અભાવથી તેમનું સર્વ કૃત્ય મૂઢતાથી જ થાય છે, તે છતાં અમે જગતના ઈશ્વર છીએ, એવું અભિમાન તેમને છે, એ વાત સ્પષ્ટ છે, અને મોહને લઇને જ તેઓ એવા અભિમાની થાય છે. જ્યારે પોતાનો અન્તકાલ આવે છે, ત્યારે તમે જે ભયરૂપ છો તેમનું દર્શન તેઓ કરે છે, અને તરત જ અમે ઈશ્વર છીએ એવો ઈશ્વરતાનો મદ છોડી દે છે, અને આર્યમાર્ગ એટલે ભગવાનનું નામસ્મરણ વગેરે અને તુલસી, ગોપીચંદન ધારણ કરવું વગેરે તેઓ કરવા માંડે છે. જેમ હું (ઇન્દ્ર) હાલમાં નમસ્કારમાં પ્રવૃત્ત થયો છું, એવી જ પ્રવૃત્તિ કેટલાકમાં થાય છે, પણ જ્યાંસુધી ભયાત્મક તમારા સ્વરૂપનું દર્શન કરતા નથી, ત્યાંસુધી તેઓ ઉપર કહેલા આર્યમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી, તેથી ધર્મની રક્ષાનેમાટે તમે દણ્ડ કરો છો, એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્લોકમાં प्रभजन्ति કહ્યું છે, તેમાં प्र એટલે પ્રકર્ષથી (પુષ્કલ) ભજન કરે છે. તેનો અર્થ એ છે કે એટલું બધું ભજન કરે છે કે પૂર્વની અભિમાનની અવસ્થા પાછી પ્રાપ્ત થાય નહિ. ગર્વવિનાના તેઓ થઈ જાય છે. આર્યમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિનો બાધક ગર્વ જ છે, તેથી જો કે તમે તો ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ માત્ર કૌતુકથી જ કર્યું, તોપણ દુષ્ટ લોકોને તે શિક્ષારૂપ થયું, માટે તમારી એ ચેષ્ટા પણ સફલ જ થઈ.

સુ૦:– આ પ્રકારે ભગવાને જે કર્યું તે શિક્ષાનેમાટે જ કર્યું, એમ નિરૂપણ કર્યું. હવે જ્ઞાનથી પણ કરેલું કર્મ ચિત્તમાં કદાચિત્ અપરાધ તરીકે જ લાગતું હશે, એવી શંકા થાય તેના નિષેધનેમાટે स त्वम् એ શ્લોકથી પ્રાર્થના કરે છેઃ–

स त्वं मयैश्वर्यमदप्लुतस्य कृतांहसस्तेविदुषः प्रभावम् ।
क्षन्तुं प्रभोथार्हसि मूढचेतसो मैवं पुनर्भून्मतिरीश मेसती ॥ ८ ॥

ઉપરના શ્લોકોમાં કહ્યા એવા તમે હે પ્રભુ! હું જે ઐશ્વર્યના ગર્વથી ભરેલો છું, અને તમારા પ્રભાવને નહિ જાણવાથી જેણે અપરાધ કર્યો છે, અને જે મૂઢ ચિત્તવાળો છું, એવા મને ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો, કે જેથી કરીને હે ઈશ્વર! ફરીથી મારી આવી દુષ્ટ બુદ્ધિ ન થાય. ૮.

સુ૦:– હું ઐશ્વર્યના મદથી જ ભરેલો હતો, અને તેથી મેં અપરાધ કર્યો હતો. બન્ને સ્થલે (ઐશ્વર્યમદ અને અપરાધમાં) કારણ એ હતું કે હું તમારા પ્રભાવને જાણતો ન હતો, તેથી તમારે ક્ષમા કરવી જોઇએ. ભિન્ન પ્રકારથી કહે છે, કે મારા અધર્મનો વિચાર ન કરતાં, આ તો કેવલ દીન છે, ભ્રાન્ત બુદ્ધિવાળો છે, એમ સમજી તમારે ક્ષમા કરવી જોઇએ, કારણ કે તમે પ્રભુ છો. જે પ્રભુ હોય તેના ચિત્તમાં ક્ષુદ્રે (હલકાએ) કરેલા

જો એમ શંકા થાય કે પ્રભુએ અજ્ઞાનનું નિવર્તન કર્યું અને શિક્ષા પણ કરી, હવે ક્ષમા કરવાની શું બાકી રહી? તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે મારી આવી મતી ફરીથી ન થાઓ. જો ભગવાન્ ક્ષમા ન કરે અને મારા અપરાધનું સ્મરણ કરે, તો ભગવાન્ તો સત્યસંકલ્પ છે, તેથી નિત્યવિષયજ્ઞાનવાળા છે. માટે મારામાં રહેલો અપરાધ પણ ઉત્પન્ન થયા જ કરે, (ભગવાન્ જે વિષયનું સ્મરણ કરે તે વિષય તરત જ ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે ભગવાન્નો સંકલ્પ સત્ય છે, અને તેથી જો મારા અપરાધનું સ્મરણ કરે તો મારો અપરાધ પણ તરત જ ઉત્પન્ન થાય). જો ભગવાન્ મારા અપરાધનું સ્મરણ ન કરે તો તે ઉત્પન્ન થાય જ નહિ, કારણ કે ઉત્પન્ન થવાનું સાધન જે ભગવાન્નું સ્મરણ છે તેનો અભાવ છે, અને પૂર્વના અપરાધનું સાધન તો નિવૃત્ત થઈ ગયું છે, તેથી આ બુદ્ધિ અસતી (દુષ્ટ) હોવાથી તે બુદ્ધિના સંબન્ધીને પણ અસત્માં યોજે છે (જોડે છે),તેથી તેવી બુદ્ધિની નિવૃત્તિની પ્રાર્થના યોગ્ય જ છે.

સુ૦:- વળી આ કારણનેમાટે જ તમારો અવતાર છે, કે દુષ્ટોનું નિરાકરણ કરવું. કેટલાએક સ્વરૂપથી જ દુષ્ટ હોય છે, તેમના દોષનું નિરાકરણ થઈ શકતું નથી. વળી બીજા દોષના સંબન્ધથી દુષ્ટ થાય છે, (સ્વરૂપથી દુષ્ટ હોતાં નથી). અમે દુષ્ટ તો છીએ, પણ અમારા દોષ નિવારણ થઇ શકે છે, તેથી અમારા દોષોનું જ નિવારણ કરવું, અમારું પોતાનું નિરાકરણ (નાશ) કરવું નહિ, એ અભિપ્રાયથી **तवावतारोयम्** શ્લોક કહે છે:-

तवावतारोयमधोक्षजेह भुवो भराणामुरुभारजन्मनाम् ।

चमूपतीनामभवाय देव भवाय युष्मच्चरणानुवर्तिनाम् ॥ ९ ॥

હે અધોક્ષજ! તમારો આ અવતાર અહિં જેઓ પોતે ભારરૂપ જન્મીને પૃથ્વીના પણ ભારરૂપ થાય છે, એવા સેનાપતીઓના વિનાશનેમાટે, અને હે દેવ! તમારા ચરણકમલમાં રહેનારના મોક્ષનેમાટે-સંસારના અભાવનેમાટે, અને તેમને યોગ્ય સંસારનેમાટે છે. ૯.

સુ૦:- તમારો આ અવતાર ખાસ કરીને પૃથ્વીના ભારરૂપ સેનાપતિઓના વિનાશનેમાટે, અને તમારા ચરણકમલમાં રહેનારાઓના ભવ(સ્થિતિ અથવા કલ્યાણ)ને માટે છે. બીજા અવતારો તો એક જ કાર્ય કરે છે, કાંતો ભારનું નિરાકરણ (નાશ) કરે છે, અથવા તો સજ્જનોની રક્ષા કરે છે. એક જ પુરુષ જો પૂર્વે દુષ્ટ હોય અને પછી તમારા ચરણનો આશ્રિત થાય, તો તેનું બન્ને (નિગ્રહ તેમજ રક્ષા) તમારે કરવું જોઇએ. હમણાં હું તમારે શરણે આવ્યો છું, તેથી મારો ઉદ્ભવ (રક્ષા-મોક્ષ) પણ કરવો જોઇએ, અને મારો નિગ્રહ તો તમે કરેલો જ છે. જો એમ ન કરો તો તમારો અવતાર બન્ને કાર્યનેમાટે છે તે સિદ્ધ ન થાય. તમારો અવતાર બન્ને કાર્યનેમાટે છે તેનો હેતુ એ છે કે તમે અધોક્ષજ છો. ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન તમારાથી નીચું હોવાથી તમને પહોંચી શકતું નથી. તમે એવા હોવાથી તમારું પ્રાકટ્ય બન્ને કાર્ય સંપાદન કરવાનેમાટે છે. (અધોક્ષજરૂપનું કાર્ય તેમ જ પ્રકટરૂપનું કાર્ય એમ બન્ને કાર્ય કરવાનેમાટે છે). એક એક કાર્ય તો પહેલાં પણ તમે કરેલું છે, તેમાં પણ અહિં ગોકુલમાં તો તમારે બન્ને કાર્યો કરવાનાં છે. જેમનો જન્મ પૃથ્વીને પુષ્કલ ભાર કરવાનેમાટે જ છે, જેમના જન્મનાં કારણોમાં પૃથ્વીને દુઃખ દેવારૂપ કારણ અને પોતાના નાશનેમાટે કારણ છે. પોતે ભારરૂપ હોઇ અધિક ભાર ઉત્પન્ન કરે છે. હોડીમાં જેઓ બેઠા હોય છે, તેમાં આ બન્ને પ્રસિદ્ધ છે. (પોતે જાતે

નાશ થાય છે, અને સર્વેનો પણ નાશ થાય છે. (તેથી જ એકને પાપે વહાણ ડૂબે એમ કહેવત છે.) અથવા પુષ્કલ ભારનો જ જેમનેવિષે જન્મ છે. આથી ત્રણ દોષોનુ ઉપપાદન કર્યું. ૧.તેઓ ભારરૂપ છે, ૨.તેઓ ઉચ્છૃંખલ છે, અને ૩.તેઓ ભારજનક છે. એવા દુષ્ટ હોઈ. વળી તેઓ સેનાઓના પતિઓ છે. તમારા પ્રાકટ્યમાત્રથી જ એવાઓનો નાશ થાય છે, તે જણાવવાને શ્લોકમાં अभवाय પદ મુકયું છે, જેમ સૂર્ય ઉદય થાય કે તરત જ અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ તમારો જન્મ થાય કે તરત જ તેમનો નાશ થાય છે. શ્લોકમાં देव એવું સંબોધન મુકયું છે, તે હવે પછી તો દેવ તરીકે તમારી પૂજા જ કરવી જોઇએ, એ અર્થમાં છે. તમારા ચરણમાં રહેવું, એવું જેમનું શીલ છે, તમે તેમના મોક્ષનેમાટે અથવા તેમના સંસારના અભાવનેમાટે અથવા તેમને યોગ્ય સંસારનેમાટે તેવા (દેવ તરીકે) થાવ છો.

લે૦:– कालभेदेन વગેરે, એક જ પુરુષ જો પૂર્વે દુષ્ટ હોય અને પછી તમારા ચરણનો અનુયાયી થાય તો.

સુ૦:– એ પ્રકારે પ્રાર્થના કરીને ક્ષમા કરાવવાનેમાટે नमः એ શ્લોકથી નમસ્કાર કરે છે, અથવા તો પોતાનું ભગવદીયપણું થાય, તેનેમાટે નમસ્કાર કરે છેઃ–

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ।
वासुदेवाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः ॥ १० ॥

તમને, ભગવાનને, પુરુષને, મહાનને, વાસુદેવને, કૃષ્ણને નમસ્કાર હો, અને સાત્વતોના પતિને નમસ્કાર હો. ૧૦.

સુ૦:– ભક્તિમાર્ગને પ્રકટ કરતા સામાન્ય રીતે દશ પ્રકારની લીલાયુક્ત ભગવાનને नमो भगवते એ પદોથી નમસ્કાર કરે છે. આવેશ વગેરેથી ભગવત્ત્વ આવ્યું હોય એવી શંકા દૂર કરવાને तुभ्यम्–તમને, એ પદ વાપરે છે. એનો અર્થ એ છે કે જે આ દેખાય છે તે જ ભગવાન્ છે. આ भगवत् પદથી જ સ્થાનથી નિરોધપર્યન્તની પાંચમાથી દશમા સ્કન્ધસુધીની છ પ્રકારના લીલાનું નિરૂપણ કર્યું. पुरुषाय महात्मने એ બે પદોથી કાર્યરૂપ અને કારણરૂપ પણ ભગવાન્ છે એમ કહ્યું. પ્રથમ પુરુષ, મહાન્ એટલે મહત્તત્વ એ બે પદોથી અન્દર અને બહાર સર્વ સિદ્ધ કરનાર ભગવાનનું નિરૂપણ કર્યું. वासुदेव એટલે મોક્ષદાતા, कृष्ण પદથી ફલ કહ્યું, અને કૃષ્ણ સદાનન્દરૂપ હોવાથી આશ્રય પણ કહ્યો. વળી માત્ર દશ પ્રકારની લીલા કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ અવતાર ધરીને તો અધિક પણ કરે છે, તે 'સાત્વતોના પતિને નમસ્કાર' એ પદોથી કહે છે. સાત્વત્ એટલે યાદવોના આ સ્વામી છે. દશપ્રકારની લીલાનીમાફક ભક્તિ પણ એક સ્વતંત્ર છે, તેથી नमः પદ જુદું ફરીથી મુકયું છે.

લે૦:– अनेनैव આ ભગવાન્ પદથી. पुरुषाय महात्मने આ બે પદોથી, સર્ગ અને વિસર્ગ-યુક્ત ભગવાન કહ્યા. આ બાબત પૂર્વે નાગપત્નીઓની સ્તુતિમાં વિસ્તારથી કહી છે તેથી અહિં તેનું વિવરણ કર્યું નથી. બીજાનું (महात्मने એ પદનું) વ્યુત્પાદન કરે છે. મહત્તત્વરૂપવડે ચતુર્મુખ બ્રહ્મા હોવાથી મહાન્ વિસર્ગરૂપ છે.

યો૦:– भगवदीयत्वाय वा, પ્રથમ ક્ષમા કરાવવાને માટે નમસ્કાર કરે છે એમ કહ્યું. હવે બીજો પક્ષ કહે છે કે પોતાને સિદ્ધિ થાય તેનેમાટે નમસ્કાર કરે છે. નમસ્કાર-

થી જ ભગવદીયત્વની સિદ્ધિ થાય છે, કેમકે નમન દૈન્યનું બોધક છે. અનેનૈવ વગેરે. भगवते એ પદથી છ પ્રકારની લીલાનું નિરૂપણ કર્યું. તે છ પ્રકારની લીલા કઈ? તે જાણવાની આકાંક્ષા થાય તો કહે છે કે સ્થાનથી શરૂ કરીને નિરોધપર્યન્તની છ પ્રકારની લીલા. कार्यकारणरूपाय, પુરુષ શબ્દથી કાર્યરૂપી પુરુષનું શરીર કહેવામાં આવે છે તે મહત્તત્ત્વ વગેરેનું કાર્ય છે, તેથી મહત્તત્ત્વ વગેરેના કાર્યરૂપને (નમસ્કાર). અર્થ એ થયો કે વિરાટ જેનું વિગ્રહ અથવા શરીર છે તેને નમસ્કાર. આથી સર્ગલીલા કહી, કારણ કે ટિપ્પણીમાં કહ્યું છે કે ' अशरीर–શરીરવિનાના વિષ્ણુએ પુરુષ શરીરનો સ્વિકાર કર્યો એ સર્ગનું લક્ષણ છે.' महात्मने આ પદથી કારણરૂપ મહત્તત્ત્વ સમજાય છે, એવા રૂપને નમસ્કાર. આથી વિસર્ગલીલા કહી. મહત્તત્ત્વ ચતુર્મુખરૂપ છે. ચતુર્મુખ વિસર્ગરૂપ છે, પુરુષથી બ્રહ્મા વગેરેની ઉત્પત્તિ તે વિસર્ગનું લક્ષણ સ્વીકારાયલું છે. पुरुषाय महात्मने એ બે પદનો બીજો અર્થ કહે છે, કે અંદર અને બહાર જે સર્વ સિદ્ધ કરે છે તે. જે પુરનેવિષે શયન કરે તે પુરુષ, એ વ્યુત્પત્તિથી પુરુષ અંદર રહે છે, અને અંદરથી સર્વ સિદ્ધ કરે છે. महात्मने એ પદથી બહારનું સર્વ સિદ્ધ કરે છે એમ કહ્યું, કેમકે આ મહાન્ આત્મા છે, તેથી વ્યાપક હોવાનેલીધે બહાર પણ તે છે. આ પ્રકારે બે પદોથી સર્ગ અને વિસર્ગ લીલા કહી, અને भगवते પદથી છ લીલા કહી, એ પ્રકારે આઠ લીલા કહી, वासुदेव પદથી મુક્તિલીલા કહેવાય છે, કેમકે વાસુદેવ મોક્ષદાતા છે. कृष्णाय આ પદથી આશ્રયલીલા કહી, કેમકે સદાનન્દરૂપ હોવાથી કૃષ્ણ આશ્રયરૂપ છે. શ્લોકમાં नमः तुभ्यम् એમ પહેલાંથી કહેલું જ છે, તે છતાં ફરીથી नमः પદ सात्वतां पतये ની સાથે કહ્યું છે, તેથી એમ સૂચવ્યું કે જેમ દશ પ્રકારની લીલાથી ભગવાન્ ઉદ્ધાર કરે છે, તેમ સ્વતન્ત્ર ભક્તિથી પણ ભગવાન્ ઉદ્ધાર કરે છે, એમ ભક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય સૂચવ્યું. જો કે भगवते પદથી નિરોધસુધીની છ લીલા કહી, તેમાં ईशानुकथा શબ્દથી ભક્તિ પણ આવી ગઈ, તોપણ બીજી સર્વ લીલાને તુલ્ય સ્વતન્ત્ર ભક્તિ નથી, તેથી ફરીથી ભક્તિની સ્વતન્ત્રતા કહી. પ્રથમસ્કન્ધના ત્રીજા અધ્યાયમાં સર્વ અવતારોમાં કૃષ્ણાવતાર કહીને ફરીથી કૃષ્ણ અંશી અને પૂર્ણ છે, તે સૂચવવાને कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् એમ ફરીથી કૃષ્ણનો જેમ જુદો નિર્દેશ કર્યો છે, તેમ જ અહિં પણ દશપ્રકારની લીલામાંનો ભક્તિથી આ સ્વતન્ત્ર ભક્તિ જુદી છે, તે જણાવવાને સ્વતન્ત્ર ભક્તિનો જુદો નિર્દેશ કર્યો છે.

સુ:૦– એ પ્રકારે પરમાર્થથી નમન કરીને (ભગવાનના પરમરૂપને નમન કરીને) મોહકલીલાસહિત ભગવાનને પણ લૌકિકરસનેમાટે स्वच्छन्द એ શ્લોકથી નમસ્કાર કરે છે:–

स्वच्छन्दोपात्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्त्तये ।
सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ११ ॥

ભક્તોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને જે દેહ ધારણ કરે છે તેને, વિશુદ્ધ ચિદ્રૂપ ભગવાનને, જે ભગવાન્ સર્વરૂપ છે તેને, જે સર્વના બીજરૂપ છે, અને તેથી સદ્રૂપ અને આનન્દરૂપ છે તેને, અને સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મા ચિદ્રૂપને, નમસ્કાર હો ૧૧.

સુ૦:– ભક્તોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનેમાટે ભગવાને દેહ ધારણ કરેલો છે. ભક્તો જેવી ભાવના કરે તેવું રૂપ ભગવાન્ નટની માફક જ ધારણ કરે છે. ભગવાનનું રૂપ તો વિશેષે કરીને શુદ્ધ ચિદ્રૂપ જ છે, તે विशुद्धज्ञानमूर्त्तये પદથી કહ્યું છે. જો એમ શંકા

सर्वस्मै પદથી આપે છે. જે ભગવાન્ સર્વરૂપ થયાં છે, તેને ભકતની ઇચ્છા પ્રમાણેનાં રૂપ ધારણ કરવામાં શું પ્રયાસ પડે ? વળી ભગવાન્ સર્વના બીજરૂપ-કારણરૂપ છે, તેથી પણ અનન્ત પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરી શકે છે. આથી ભગવાન્‌ની સદ્‌રૂપતા અને આનન્દરૂપતા પણ કહી. સર્વ હોવાથી ભગવાન્ સત્ છે, બીજ હોવાથી ભગવાન્ આનન્દ છે. સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મા અને ચિદ્‌રૂપને નમસ્કાર કરું છું. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે ઇન્દ્ર સચ્ચિદાનન્દરૂપ ભગવાન્‌ને, ભકતની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર ભગવાન્‌ને, શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન્‌ને, અને ફલ અને સાધનરૂપ ભગવાન્‌ને, નમસ્કાર કરે છે.

ટિ૦:- नटवदेव रूपम् . નટનીમાફક રૂપ વગેરે ગ્રન્થ પહેલાં કહેલી ઇન્દ્રસ્તુતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે સમજવો.

યો૦:- सद्रूपता વગેરે. सर्वस्मै પદથી ભગવાન્‌ની સદ્‌રૂપતા કહી, કારણ કે સદ્‌રૂપથી અંશથી ભગવાન્ સર્વરૂપ છે. આનન્દ સર્વનું બીજ હોવાથી सर्वबीजाय પદથી ભગવાન્‌ની આનન્દરૂપતા કહી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે 'આનન્દમાંથી જ ખરેખર આ સર્વ પ્રાણીમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.' सर्वभूतात्मने પદથી ભગવાન્‌ની ચિદ્‌રૂપતા કહી, આ સર્વનો સંગ્રહ सच्चिदानन्दरूपाय સચ્ચિદાનન્દરૂપથી શરુ થતી કારિકામાં કર્યો છે.

સુ૦:- પોતાનો અપરાધ मयेदम् શ્લોકથી ઇન્દ્ર પ્રકટ કરે છે:-

मयेदं भगवन् गोष्ठनाशायासारवायुभिः ।
चेष्टितं विहिते यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना ॥ १२ ॥

હે ભગવન્, મારા યજ્ઞનો નાશ થવાથી (અથવા विहिते એ પાઠ લઇએ તો અન્નકૂટ યજ્ઞ જો કે વિધાન કરેલો હતો તે છતાં) હું જે ગર્વિષ્ઠ થયો હતો તેને જલદી ક્રોધ ચઢવાથી મેં ગોકુલના નાશનેમાટે વર્ષા અને વાયુથી ચેષ્ટા કરી. ૧૨.

સુ૦:- કોણ જાણે છે કે ભગવાન્ મારા અપરાધનો વિચાર કરતા નથી ? જો વિચાર કરે તો કાલાન્તરે (લાંબા કાલે) વિશેષ વિચાર કરવાથી મારા અપરાધની ભાવના કરે, (મારો અપરાધ થયો છે એમ ગણે), તેથી પોતે જ કહે છે કે ગોષ્ઠ(ગોકુલ)ના નાશને-માટે વર્ષા, વાયુ વગેરેથી મેં ચેષ્ટા કરી, તેનું કારણ એ કે મારા યજ્ઞનો (ગોકુલવાસી-ઓએ) નાશ કર્યો. ખરું જોતાં તો આ જ યજ્ઞમાં (અન્નકૂટ યજ્ઞમાં) મેં ભોજન કર્યું છે. પૂર્વે કદાપિ મેં ભોજન કર્યું નથી. ભગવાને ભોજન કર્યું તે હસ્તથી ભોજન કર્યું, તેથી આ યજ્ઞ વિહિત (વેદમાં વિધાન કરેલો) જ હતો, તે છતાં અભિમાનને લીધે મેં ઉલટું માન્યું, કેમકે મને માન (ગર્વ) થયું હતું. જો એમ શંકા થાય કે અન્નકૂટયજ્ઞમાં ઇન્દ્રે પણ ભોજન કર્યું, તો ઇન્દ્રને તૃપ્તિ થઈ, તો પછી વૃષ્ટિ, વાયુ વગેરે કરવામાં તે તૃપ્તિથી ઇન્દ્ર અટક્યો કેમ નહિ ? તેનો ઉત્તર કહે છે, કે તેને જલદીથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી જો કે તૃપ્તિ થઈ તોપણ તે તૃપ્તિને એ ભૂલી ગયો. જો એમ ન હોય તો, શું ગોષ્ઠના નાશમાં કોઇની પણ પ્રવૃત્તિ થાય ખરી ? ગાયોના રક્ષક (સેવ્ય) હોવાથી ગોકુલવાસીઓ મારા (ઇન્દ્રના) પણ સેવ્ય છે. ભગવન્ સંબોધન ઇન્દ્રનું દાસત્વ સૂચવે છે, અથવા તો હવે ઇન્દ્રના સર્વદોષ જતા રહ્યા, એમ સૂચવે છે.

યો૦:- न पूर्वं कदापि-પૂર્વે કદાપિ મેં ભોજન કર્યું નથી વગેરે. શ્રીનન્દરાયજીએ

રાજ નન્દરાયજીએ કરેલા ઇન્દ્રયાગમાં ભગવાને ભોજન કર્યું ન હતું, તેથી ઇન્દ્ર જે ભગવાનના હસ્તરૂપ છે, તેણે પણ ભોજન કર્યું નહિ જ હતું. આ અન્નકૂટ ઉત્સવ સમયે જ એ ઉત્સવ ભગવાને બતાવેલો હોવાથી તે વેદમાં વિધાન કરેલો જ થયો, તેથી ભગવાને ભોજન કર્યું, અને ભોજન તો હસ્તનું કાર્ય છે, તેથી હસ્તરૂપ મેં ઇન્દ્રે પણ હમણાં જ ભોજન કર્યું; તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે આ અન્નકૂટયજ્ઞમાં જ મેં ભોજન કર્યું. અતો **यज्ञे अविहिते एव** વગેરે. જો કે ભગવાને ઇન્દ્રયાગનો ભંગ કર્યો, તોપણ તે અવૈદિક હોવાથી તે યજ્ઞ જ કહેવાય નહિ. તેથી તેનો વિઘાત (નાશ) કરવાથી (વિધાન કરેલા) યજ્ઞનો નાશ થયો કહેવાય નહિ. જો એમ છે તો શ્લોકમાં **चेष्टितं विहिते यज्ञे** એમ શામાટે કહ્યું ? તો તેનો ઉત્તર કહે છે કે મેં અભિમાનથી એમ માન્યું કે મારા યજ્ઞનો ભંગ થયો. જો કે પોતાનો યાગ માત્ર યુક્તિથી કલ્પિત હતો, વેદમાં વિધાન કરેલો ન હતો, તે છતાં પોતાના યાગમાં યાગના અભિમાનની દૃષ્ટિથી તે યાગનો ભંગ થયો ત્યારે ઇન્દ્રે ઉલટું જ માન્યું કે મારા યાગનો ભંગ થયો એવો ભાવ છે.

નોંધ—યોજનાકારે શ્લોકમાં **विहितेने** બદલે **विहते** પાઠ લીધો લાગે છે.

સુ૦:- તોપણ સ્વામીએ (ભગવાને) અનુગ્રહ જ કર્યો, તે **त्वया** એ શ્લોકથી કહે છે:-

त्वयेशानुगृहीतोस्मि ध्वस्तस्तम्भो हतोद्यमः ।
ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः ॥ १३ ॥

તમે ઇશ્વર હોવાથી મારા ઉપર અનુગ્રહ જ કર્યો છે, કેમકે જેનો ઉદ્યમ હણાઈ ગયો છે એવો જે હું, તેના ગર્વનો નાશ થયો છે, તેથી હું તમને ઇશ્વર, ગુરુ અને આત્માને શરણે આવું છું. ૧૩.

સુ૦:- ઈશ્વર હોવાથી ભગવાન અનુગ્રહ કરે છે, સેવક ક્રોધ કરે તેથી સેવ્ય (સ્વામી) કાંઇ ક્રોધ કરતો નથી. જો સ્વામી પણ ક્રોધ કરે તો સેવકોનો નાશ જ થાય; તેથી તમે મારાઉપર ઉપકાર કર્યો છે. ગોવર્ધનનું ધારણ કરવાથી મારું માન (ગર્વ) જ દૂર કર્યું, કાંઇ મારો નાશ કર્યો નથી, તે માનનો નાશ **ध्वस्तस्तंभः** પદથી કહે છે. જેના ગર્વ, અનમ્રતાનો તમે નાશ કર્યો છે, તેનું કારણ કે મારો ઉદ્યમ (વર્ષા વગેરેથી ગોકુલનો નાશ) હણાઈ ગયો છે. તોપણ તેમાં મને કાંઇ લજ્જા નથી. કારણ કે તમે ઇશ્વર હોવાથી લોકમાં પણ મને કાંઇ ખોટું લાગે નહિ. તમે ગુરુ હોવાથી વેદરીતિએ પણ મને ખોટું લાગવાનું કારણ નથી, અને તમે આત્મા હોવાથી અનુભવથી પણ મને ખોટું લાગતું નથી. આ રીતે તમે મને શિક્ષા કરવાથી મને કાંઇ પણ અપમાન થતું નથી, તેમ હું તમારે શરણે આવું છું; તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો એવો ભાવ છે.

સુ૦:- પછી ભગવાને પ્રસન્ન થઇને તેની મનની પીડા દૂર કરી તે **एवम्** વગેરે ચાર શ્લોકથી કહે છે:-

कारिकार्थः-**एवम्** એ શ્લોકથી અનુગ્રહનો ઉપક્રમ (શરુઆત) કરે છે. **मया ते** એ શ્લોકથી ભગવાને ઇન્દ્રયાગનો ભંગ કર્યો તેનું નિરૂપણ કરે છે. **मामैश्वर्य** એ શ્લોકથી ઇન્દ્રયાગના ભંગ કરવાનો હેતુ કહે છે. **गम्यताम् शक्र** એ શ્લોકથી અનુગ્રહ અથવા કૃપા

श्रीशुक उवाच ॥

एवं सङ्कीर्तितः कृष्णो मघोना भगवानमुम् ।
मेघगम्भीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १४ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ-આ પ્રકારે ઇન્દ્રે સ્તુતિ કરાયલા કૃષ્ણ ભગવાને તે ઇન્દ્રને મેઘજેવી ગંભીર વાણીથી હસતા હસતા મોહ કરીને આમ નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૪.

સુ૦:- આમ પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી કૃષ્ણ જે ફલાત્મા છે, અને જેનું કીર્તન ઇન્દ્રે સારી રીતે કર્યું છે, તેનાથી સર્વ પ્રકારે પૂર્ણ ભગવાને મેઘનાજેવી ગંભીર વાણીથી તેનો તાપ દૂર કરતા હસીને મોહ કરતા આ નીચે પ્રમાણેનાં વચનો કહ્યાં. ભગવાને હસીને મોહ કરવાથી જ ઇન્દ્રને આગળ પણ મોહ થશે.

લે૦:- उपक्रम પછી शुकेन उक्तः અધ્યાહાર સમજવું. એની પછીના ત્રણ શ્લોકો ભગવાન બોલ્યા એમ સંબન્ધ છે.

યો૦:- एवं सङ्कीर्तितः વગેરે ચાર શ્લોકોના અર્થ કારિકામાં કહે છે. एवं सङ्कीर्तितः એ શ્લોકથી કૃપાની શરુઆત કરે છે. मया ते શ્લોકથી ભગવાને ઇન્દ્રયાગનો ભંગ વગેરે કર્યો તેનું નિરૂપણ કરે છે. मामैश्वर्य એ શ્લોકથી ઇન્દ્રયાગભંગનું કારણ કહે છે. गम्यताम् એ શ્લોકથી ઇન્દ્રઉપર કૃપા કરી તે કહે છે એમ સમજવું.

સુ૦:- ભગવાને પોતે જે કર્યું હતું તે मया એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

श्रीभगवानुवाच ॥

मया तेऽकारि मघवन् मखभङ्गोऽनुगृह्णता ।
मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् ॥ १५ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છેઃ-હે ઇન્દ્ર! ઇન્દ્રપણાના વૈભવથી નિત્ય પુષ્કલ મદોન્મત્ત થયલા તને મારું અનુસ્મરણ થાય તેમાટે તારાપર કૃપા કરીને મેં તારા યજ્ઞનો ભંગ કર્યો છે. ૧૫.

સુ૦:- કાકતાલીય ન્યાયથી (કાગનું બેસવું અને તાડનું પડવું એમ અકસ્માતથી) આ થયું નથી, એમ જણાવવાને ભગવાન્ પોતાનું કરેલું જણાવતા કહે છે કે, હે ઇન્દ્ર! તારાપર કૃપા કરીને જ મેં તારા યજ્ઞનો ભંગ કર્યો છે. એમ કરવામાં કૃપા જ કરી છે, કેમકે મારું તને અનુસ્મરણ થયા કરે, મારું ફરી ફરીને સ્મરણ થાય, તે જ મારી કૃપા. જો મેં યજ્ઞનો ભંગ ન કર્યો હોત, તો તને અનુસ્મૃતિ થાત નહિ, તેનું કારણ એ છે કે તું નિત્ય ઇન્દ્રના વૈભવથી મત્ત હતો.

સુ૦:- તારે આ બાબતમાં પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે આ મારો સ્વાભાવિક ધર્મ છે, તે मामैश्वर्य એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

मामैश्वर्यश्रीमदान्धो दण्डपाणिं न पश्यति ।
तं भ्रंशयामि सम्पद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् ॥ १६ ॥

ઐશ્વર્યથી અને મદથી જે અન્ધ થયો છે, તે મને હસ્તમાં દણ્ડ ધારણ કરી શિક્ષા કરનારને જોઈ શકતો નથી, અને જેનાઉપર હું અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છા કરું છું, તેના વૈભવનો હું પહેલાં નાશ કરું છું. ૧૬.

સુ૦:- ઐશ્વર્ય અને વૈભવ એ બેમાંથી એક નહિ હોય તો મદ પુષ્ટ થતો નથી, કારણ કે બન્નેને એકબીજાની અપેક્ષા છે. એક આંખથી વિકલ (કાણો) હોય તે કાંઇ આંધળો કહેવાતો નથી, માટે ઐશ્વર્ય અને વૈભવ એ બેવડે જે મદ થાય તેથી જ અન્ધ થાય છે, એમ અન્ધ થવાથી હું જે હાથમાં દણ્ડ ધરીને ઘાત કરું છું, તેને પણ તે અન્ધ જોતો નથી. તેથી તેની લક્ષ્મી (વૈભવ)નો ભ્રંશ (નાશ) કરું છું. શિક્ષા કરવાનેમાટે તેને અવશ્ય મારવો જ જોઈએ અને મારવાથી તેને શિક્ષા ત્યારે જ લાગે કે જ્યારે તે સમજે. તેથી તેવી સમજ તેને પડે તેમાટે તેની લક્ષ્મીનો નાશ કરું છું, જો એમ ન કરું તો મારી કૃપા ન થાય, આ સાધારણ વ્યવસ્થા છે. વિશેષ પણ કહે છે કે જેનાપર અનુગ્રહ કરવાની હું ઇચ્છા કરું છું કે આનાપર મારો અનુગ્રહ થાઓ. વિષયોને લીધે બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, જેમ પુષ્કલ પવનમાં દીવો સ્થિર રહેતો નથી તેમ વિષયોનેલીધે મારી કૃપા પણ સ્થિર રહી શકતી નથી. જો થોડાથી જ કાર્ય સરતું હોય તો મહાન્ અનુગ્રહ કરવાની જરૂર રહેતી નથી; તેથી થોડું કરવાથી જ કાર્ય સરે તેમાટે તેની લક્ષ્મીનો નાશ કરું છું. અનુગ્રહ તો ત્યાર પછી થાય છે, તેથી પૂર્વે ઇચ્છા જ કહી. અહિં ઇચ્છા અને અનુગ્રહનો ક્રમ यस्यानुग्रहमिच्छामि એ શ્લોકમાં આગળ કહેવામાં આવશે, માટે શિક્ષાનેમાટે અને કૃપાનેમાટે ઐશ્વર્યનો નાશ કરવામાં આવે છે, તેથી અહિં ઇન્દ્રયજ્ઞરૂપ ઐશ્વર્યનું નિરાકરણ (નાશ) કરવાથી માત્ર એક જ બાબત કહી.

સુ૦:- માત્ર ઇન્દ્રના યજ્ઞનો જ નાશ કરવાથી त्रैलोक्य (ત્રણ લોકના અધિપતિપણું) બાકી રહ્યું તેનેમાટે તું જા એમ गम्यताम् એ શ્લોકથી કહે છે:-

गम्यतां शक्र भद्रं वः क्रियतां मेनुशासनम् ।
स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तम्भवर्जितैः ॥ १७ ॥

હે ઇન્દ્ર! તું જા, તારું કલ્યાણ થાઓ, મારી આજ્ઞા પાળ, તમે સર્વ મદવિનાના થઇને પોતપોતાના અધિકારમાં મારી આજ્ઞામાં જોડાઇને રહો. ૧૭.

સુ૦:- અહિં હું તને શિક્ષા કરું છું, એટલું જ માત્ર જણાવવાનું છે, તે તો થોડાથી પણ થઈ શકે છે, તેથી તેના સર્વ ઐશ્વર્યનો ભંગ કર્યો નથી તે કહે છે, કે હે ઇન્દ્ર! તારું કલ્યાણ થાઓ. ઇન્દ્રત્વ તેમ જ આગળ સ્વાસ્થ્યનું પણ ભગવાન્ દાન કરે છે. જો એમ ન કરે તો ગોપોની ભક્તિ તેના ઇન્દ્રપણાના અધિકારનો નાશ કરે, કારણ કે જો ઇન્દ્રે ભક્તોનો અપકાર (માઠું) કર્યો હતો, પણ ભગવાને કહ્યું કે તારું કલ્યાણ થાઓ, તેથી તેના ઇન્દ્રત્વનો નાશ થયો નથી. આગળ જતાં ઇન્દ્રને મોહ ન થાય તેનેમાટે કહે છે કે મારી આજ્ઞા પાળ. જો મારી આજ્ઞા પાળશે તો મોહ થશે નહિ. ઇન્દ્ર પ્રધાન (મુખ્ય) હોવાથી ઇન્દ્રદ્વારા સર્વ અધિકારીઓને આજ્ઞા કરે છે, કે તમે પોતપોતાના અધિકારમાં રહો. જ્યાં જેનો અધિકાર હોય તેટલાના જ સંબન્ધમાં તમારે રહેવું, અને તેમાં પણ મારી આજ્ઞામાં જોડાઈને રહેવું, પરન્તુ તેમાં પણ તમારે ગર્વ કરવો નહિ. નમ્રતાવિના-અનમ્રતાથી આજ્ઞા પાલવી નહિ. માત્ર ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાથી ભગવાનને સન્તોષ થતો નથી, નમ્રતાસહિત આજ્ઞા પાળવાથી ભગવાનને સન્તોષ થાય છે. આ પ્રકારે ભગવાને ઇન્દ્રને જવાની આજ્ઞા કરવા છતાં ભગવાનની પાસ ક્ષ્વાને-

લે૦:- भक्तिर्वा વગેરે, ભક્તોમાં રહેલી ભક્તિ તેનો-અપકાર કરનારના મદનો નાશ કરે છે.

યો૦:- भक्तिर्वा तन्नाशयेत, ગોપોની ભગવદ્‌ભક્તિ ભક્તોના અપકાર કરનાર ઇન્દ્રનાં ઐશ્વર્ય વગેરેનો નાશ કરે.

સુ૦:- એ પ્રકારે ભગવાને ઇન્દ્રના ઉપર કૃપા કરી તે વાત કહીને કામધેનુના ઉપર કૃપા કરવાનેમાટે તેણે પ્રભુને અભિષેક કર્યો, તેની સ્તુતિ अथ એ શ્લોકથી કહે છે:–

श्रीशुक उवाच ॥

अथाह सुरभिः कृष्णमभिनन्द्य मनस्विनी ।
स्वसन्तानैरुपामन्त्र्य गोपरूपिणमीश्वरम् ॥ १८ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:- હવે મોટા માનવાળી કામધેનુએ કૃષ્ણનું અભિનન્દન કરીને પોતાના સન્તાનોનીસાથે નિકટમાં વિચાર કરીને ગોપરૂપી ઇશ્વરને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૮.

સુ૦:- આ અભિષેક ઇન્દ્ર વગેરેના અભિષેકની માફક સ્વતન્ત્ર રીતે કરી શકાય તેવો નથી, કેમકે ભગવાન્‌નો અહિં (ગોપ તરીકે) હીન ભાવ છે, પણ ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના કરીને (તેમની સંમતિથી) કરી શકાય છે, કેમકે અહિં હીન ભાવથી જ ભગવાન્ લીલા કરે છે, તેથી પ્રાર્થના કરવાનેમાટે શરુઆતમાં ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરી તે अथथी કહે છે. ઇન્દ્રનાં વાક્યો થઈ રહ્યા પછી કામધેનુએ કૃષ્ણનું અભિનન્દન કર્યું. " તમે ગોરક્ષા કરી તે બહુ સારું કર્યું. ઇન્દ્રનાઉપર કૃપા કરી, તે પણ બહુ સારું કર્યું, કેમકે એ પણ અમારા પુત્ર જેવો જ છે." કામધેનુ પોતે પણ બહુ માનવાળી સંમાનને પાત્ર છે, તેથી જો ભગવાન્ માને નહિ, અને મારો કરેલો અભિષેક અંગીકાર કરે નહિ તો હું જીવીશ નહિ, એવા આગ્રહવાળી છે, અને સર્વેનીપાસે (ભગવાન્ અભિષેક અંગીકાર કરે એવો) આગ્રહ કરાવવો જોઈએ, એવા હેતુથી પોતાનાં સન્તાન ગાયોની સાથે નિકટમાં મસલત કરીને બોલી કે જે ઇન્દ્ર અમારાઉપર અપકાર કરે છે, તે અમારો ઇન્દ્ર ન થાઓ. અમે કાંઇ તમારા જેવાં અભિમાનવિનાનાં નથી. અમે તો બહુ માનવાળાં છીએ. જો ભગવાન્ કહે કે તું આવી ધૃષ્ટતા કરવાની ઇચ્છા કેમ કરે છે? હું તો સર્વનો ઇશ્વર છું, તો માત્ર ઇન્દ્રપણું કેમ કબુલ કરું? તો તેનો ઉત્તર गोपरूपिणम् પદથી આપે છે, તમે અમારું પાલન કરો છો, લોકમાં જેમ પાલકો પાલ્ય (ગાયો વગેરે)ને અનુસરે છે તેમ જ લીલામાં પણ પાલક પાલ્યને અનુસરે છે. જ્યારે પોતે જ આ પ્રકારે ગૌણ પાલકત્વ ધારણ કરે છે ત્યારે અમારા કહેલા ઐશ્વર્યનો (ઇન્દ્રરૂપે અભિષેકનો) સ્વીકાર કેમ નહિ કરે?

લે૦:- પાલકો પાલ્ય કરતાં ગૌણ થઈ જાય છે, તેનું દૃષ્ટાન્ત लोकवत् એટલે લોકમાં પદથી આપે છે. જેમ લોકમાં પાલકો પાલ્યની પાછળ જાય છે તેમ લીલામાં પણ જાય છે. एतावत्- આ પ્રકારે વગેરે, પાલકપણું ગૌણ થયલું. ऐश्वर्यम् સ્વામીપણું.

યો૦:- मनस्विनी પદનું તાત્પર્ય એ છે કે કામધેનુને એવો આગ્રહ છે કે મારો કરેલો અભિષેક જો ભગવાન્ અંગીકાર ન કરે, તો હું જીવીશ નહિ.

સુ૦:- વળી પૂર્વે પણ આ ઇન્દ્ર હતા. ઇશ્વર યજ્ઞમાં ઇન્દ્ર થયા હતા, તેથી ઐશ્વર્ય તો એમનું જ છે, માટે અમે કાંઇ પણ અલૌકિક કરતા નથી, પણ જે (પ્રથમથી) છે તે લોકમાં પ્રકટ કરીએ છીએ, માટે અમે ઇન્દ્ર તરીકે અભિષેક કરીએ તે યુક્ત જ છે, એ હેતુથી વિજ્ઞાપના કરવાને ભગવાનની સ્તુતિ कृष्ण कृष्ण વગેરે બે શ્લોકથી કહે છે.

सुरभिरुवाच ॥

कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वसम्भव ।

भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत ॥ १९ ॥

સુરભિ કહે છેઃ-હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! હે મહાયોગિન્! હે વિશ્વના આત્મા! હે વિશ્વના ઉત્પન્ન કરનાર! તમે લોકના નાથ હોવાથી, હે અચ્યુત! તમારાવડે જ અમે સનાથ છીએ. ૧૯.

સુ૦:- कृष्ण कृष्ण બે વાર મૂકયું છે, તે આદર સૂચવવાનેમાટે છે. યોગી એટલે ઉપાયને જાણનાર. મહાયોગી એટલે અલૌકિક ઉપાય કરનાર. તે કરે એક અને પરિણામ આવે જુદું. ઇન્દ્રે એમને કલેશ કરાવ્યો, એમ જાણવા છતાં (પરિણામમાં) ઇન્દ્રને જ કલેશ પ્રાપ્ત કરાવ્યો. અથવા મહાયોગી લીલા કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય, ત્યારે તેને અનુચિત ઉચિત કાંઇ હોતું નથી. તેથી અમે ઇન્દ્રત્વ તમને આપીએ છીએ, તે પણ તમે ગ્રહણ કરો, એવો અભિપ્રાય છે, વળી તમે વિશ્વના આત્મા છો, વિશ્વાત્મા પદથી પ્રમેયનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. પૂર્વે કહેલા મહાયોગી પદથી સાધનનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. વિશ્વનો પણ સંભવ જેનામાં છે, એમ પ્રમાણનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. ફલનો ઉત્કર્ષ કહેવાને તે ફલનું પરિણામ પોતાનેવિષે થયું તે આગળ કહે છે, કે આપ જે સર્વ લોકના રક્ષક છો, આપનાવડે જ અમે સનાથ છીએ. ઇન્દ્રથી કાંઇ અમે સનાથ નથી, કારણ કે ઇન્દ્ર તો અમારો ઘાતક થયો. વળી દરેક મન્વન્તરમાં ઇન્દ્ર તો જુદો જુદો હોય છે, એ પ્રમાણે ઇન્દ્ર તો અવ્યવસ્થિત છે. કાલની હદવાળો છે. (કાલે કાલે બદલાય છે). વળી સ્વભાવથી તે જીવ હોવાથી નિયમ્ય છે. (ઇન્દ્રપણામાં નિયામકપણું જોઇએ તે એનામાં નથી.) તેથી તમે જ લોકના નાથ છો, અને તેથી જ અમે તમારાથી સનાથ છીએ, "તે જ પતિ થવાને યોગ્ય છે કે જે રક્ષણ કરી શકે", એ ન્યાયથી જે જીવાડે તે જ નાથ કહેવાય. વળી તમે અચ્યુત છો. તમારું સામર્થ્ય કોઇ પણ સમયે જતું રહેતું નથી.

લે૦:- इति विज्ञापयितुम्-એ હેતુ વિજ્ઞાપના કરવાને. प्रमाणोत्कर्षः શ્રુતિમાં ભગવાનને વિશ્વના આધાર કહ્યા છે, તેથી પ્રમાણનો ઉત્કર્ષ. नतु इन्द्रेण પછી लोकनाथेन અધ્યાહાર સમજવું. भवता પદ लोकनाथनुं વિશેષણ સમજવું. અર્થ એ થયો કે તમે જે લોકનાથ છો તેનાથી અમે સનાથ છીએ. ઇન્દ્ર જે લોકનાથ છે તેનાથી અમે સનાથ નથી. लोकनाथ પદ भवता પદનું વિશેષણ લઇને પણ વ્યાખ્યાન સંભવી શકે છે તે किञ्च-વળી વગેરે પદથી કહે છે. તમે જ લોકનાથ છો, ઇન્દ્ર વગેરે નથી, તેથી તમારાવડે જ અમે સનાથ છીએ એમ लोकनाथ પદ હેતુગર્ભ વિશેષણ સમજવું.

યો૦:- अनेन प्रमेयोत्कर्षः। विश्वात्मन् પદથી પ્રમેયનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. पूर्वेणैव વગેરે સાધનોમાં યોગ મુખ્ય હોવાથી વિશ્વનો પણ સંભવ જેનામાં છે એ પદોથી પ્રમાણનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. વિશ્વમાં વેદ પણ આવી જવાથી વિશ્વને ઉત્પન્ન કરવામાં વેદ ઉત્પન્ન કરવાપણું પણ આવવાથી પ્રમાણનો ઉત્કર્ષ કહ્યો. भवता लोकनाथेन વગેરે. તમે જે લોકના નાથ છો તેનાથી અમે સનાથ છીએ એમ કહેવાથી ફલનો ઉત્કર્ષ કહ્યો.

સુ૦:- આ પ્રકારે ભગવાન્ નાથ છે એમ ઉપપાદન કરીને ભગવાન્ દેવ છે એમ ઉપપાદન त्वं नः એ શ્લોકથી કરે છેઃ-

તમે અમારું પરમ દૈવ છો, હે જગત્પતે ! તમે અમારા ઇન્દ્ર છો. ગાયો, વિપ્રો, અને દેવોના રક્ષણ કરનાર તમે થાઓ, અને ભગવદ્‌ભક્તોના પણ રક્ષણ કરનાર તમે થાઓ. ૨૦.

સુ૦:- તમે જ અમારા ગાયોના ઉત્કૃષ્ટ દૈવ છો, અમારા ભાગ્યરૂપ પણ તમે જ છો, અમારા નિયામક પણ તમે જ છો. અમારેવિષે ક્રીડા તમે કરો છો, ઇન્દ્રથી અમને જુદાં પાડીને અમારો વિજય કરો છો, અમારી સાથે વ્યવહાર કરો છો, અમારી કાન્તિ (શોભા)રૂપ છો, તેથી જ અમે તમારી સ્તુતિ કરીએ છીએ, અને તેથી જ અમારું સૌંદર્ય છે, અમારી સર્વ ગતિરૂપ પણ તમે જ છો, તેથી જ તમે દેવ* છો. વળી તમે દેવ છો એટલું જ નહિ પણ તમે દેવોના ઇન્દ્ર પણ છો. પરમ ઐશ્વર્ય બીજા કોઇનું નથી, કારણ કે બીજો કોઇ જગત્‌નો પતિ નથી. જે અન્દર અને બહાર બન્ને સ્થલે નિયામક છે તે જ પતિ કહેવાય, માટે તમે જગત્પતિ હોવાથી તમે જ ઇન્દ્ર છો, તેથી ગાયો વિપ્રો અને દેવો કે જેમાં હવિ રહેલું છે, વિપ્રો કે જેમાં મંત્ર રહેલા છે, અને દેવો કે જેઓ હવિના ભોક્તા છે, તેમના પાલક તમે થાઓ. યજ્ઞના પરિપાલક તમે થાઓ. આ પ્રકારે પૂર્વકાણ્ડ પ્રમાણે ચાલનારાઓના પૂર્વકાણ્ડમાં પ્રતિપાદન કરેલા ધર્મનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરી. હવે નિવૃત્તિપરાયણ ભગવદ્‌ભકતોની રક્ષા કરવાની પ્રાર્થના ये च साधवः પદોથી કરે છે. જેઓ સાધુ, ભગવદ્‌ભકતો છે તેમની પણ રક્ષા કરનાર તમે થાઓ એમ યોજના કરવી.

इन्द्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा नोदिता वयम् ।
अवतीर्णोसि विश्वात्मन् भूमेर्भारानुत्तये ॥ २१ ॥

હે વિશ્વના આત્મા ! ભૂમિનો ભાર દૂર કરવાને તમે અવતર્યા છો. બ્રહ્માની પ્રેરણા થવાથી અમે તમને અમારા ઇન્દ્ર તરીકે અભિષેક કરીશું. ૨૧.

સુ૦:- વળી જેનો અભિષેક થયો નથી, તે શાસ્ત્રની રીતે ઇન્દ્ર થઈ શકતો નથી, કેમકે અભિષેક સંસ્કારરૂપ છે. અભિષેક કર્યા પછી તો બીજો કોઇ પોતાને પતિ તરીકે માનતો નથી. જો અભિષેક ન થયો હોય તો મોહથી ગમે તે પોતાને પતિ માની બેસે. જો એમ શંકા થાય કે ઇન્દ્રના અધિકારનો અભિષેક કરવામાં માત્ર બ્રહ્માને જ અધિકાર છે, તો પછી બીજા કોઇથી (કામધેનુથી) અભિષેક કેમ થાય ? તો તેનો ઉત્તર ब्रह्मणा વગેરેથી આપે છે. બ્રહ્માને પોતાને લજ્જા આવે છે કે મારા સ્વામીને ગાયોના ઇન્દ્રપદનો અભિષેક કેવી રીતે કરવો ? એમ કરું તો અયોગ્ય થાય. પણ અમારે તો અભિષેક (અમારા ઇન્દ્ર તરીકે) કરવો યોગ્ય જ છે. જે હીન (હલકો) હોય તે પણ મોટાને પોતાના પતિ તરીકે વરી શકે છે, (પ્રસન્ન કરી શકે છે). બ્રહ્માની સંમતિનેમાટે અમે તેની પ્રાર્થના કરી. અને તેણે પણ અમને તેવી જ પ્રેરણા કરી. ગાયોમાં સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ હવિ (હોમ કરવાના પદાર્થ દૂધ, ઘી વગેરે) ઉત્પન્ન થાય, તે કારણથી અમને જલદી પ્રેરણા કરી. જલદી પ્રેરણા કરવાનો હેતુ એ કે તમે (વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી અહિં) અવતરેલા છો. પૃથ્વીના

* ધાતુપાઠમાં કહ્યું છે કે दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इति. દિવ્ ધાતુના અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ-ક્રીડા, જીતવાની ઇચ્છા, વ્યવહાર કરવો, કાન્તિ આપવી, સ્તુતિ કરવી, આનન્દ પામવો, મદ થવો, સ્વપ્ન થવાં, સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત કરવું, [illegible]

ભારનું હરણ કરવાને અવતરેલા તમે જલદી ભૂમિનો ભાર હરીને કદાચિત્ તિરોભાવ પામો, (વ્યાપિ વૈકુણ્ઠમાં પાછા જતા રહો) તેથી જલદીથી ગાયોના ઇન્દ્ર તરીકે તમને કરવા જોઇએ (એવી અમને પ્રેરણા કરી). (આ પ્રમાણે અમારા ઇન્દ્ર તરીકે તમારો અભિષેક થવામાં) તમને હીનતાનું દૂષણ લાગશે નહિ, કેમકે તમે વિશ્વાત્મક (થયા) છો. વ્યાપિ-વૈકુણ્ઠમાંથી નીચે આવવાથી બીજા પદને (સ્થિતિને) પ્રાપ્ત થવાય જ, તેથી અમારું ઇન્દ્રત્વ તમને ઉચિત જ છે.

લે૦:- किञ्च વગેરે, સ્વભાવથી ઇન્દ્ર તમે છો. એમ પૂર્વે કહ્યું, અભિષેકથી પણ તમને ઇન્દ્ર કરીશું, એ પ્રમાણે किञ्चथी સમુચ્ચય કર્યો.

સુ૦:- એ પ્રકારે પ્રાર્થના કરીને કામધેનુએ અભિષેક કર્યો તે एवम् એ શ્લોકથી કહે છે:-

श्रीशुक उवाच ॥

एवं कृष्णमुपामन्त्र्य सुरभिः पयसात्मनः ।
जलैराकाशगङ्गाया ऐरावतकरोद्धृतैः ॥ २२ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:-આ પ્રકારે કામધેનુએ કૃષ્ણનું સમીપમાં આમંત્રણ કરીને પોતાના દૂધથી અને ઐરાવત હાથીની સુંઢથી ઉદ્ધૃત (લીધેલા) આકાશગંગાના જલથી અભિષેક કર્યો. ૨૨.

સુ૦:- કૃષ્ણ ફલરૂપ હોવા છતાં, સમીપમાં તેમનું દેવતા તરીકે આમંત્રણ કરીને જ્યારે ભગવાને તે અંગીકાર કર્યું ત્યારે અભિષેક કર્યો, એમ સંબન્ધ છે. ભગવાને અંગીકાર કરવામાં હેતુ દયા જ છે, એમ કહેતાં કામધેનુએ અભિષેક કરવાની આવશ્યકતા છે, તે સુરભિ (કામધેનુ) એ પદથી કહે છે. સુરો(દેવો)થી भी(બ્હીક) લાગવી તે. આ પ્રકારે સુરભિનો અર્થ એ થયો કે કામધેનુ દેવોથી બ્હીએ છે. દેવો જ જો તેનું ભક્ષણ કરે છે, તો પછી દેવોનો ઇન્દ્ર તેનું ભક્ષણ કરે તેમાં નવાઈ જ શું ? તેથી ભગવાનને શરણે જવા બ્હાનું મળવાથી, ભગવાનનો ઇન્દ્ર તરીકે અભિષેક કર્યો. આ જ કારણથી તે સમયથી સર્વ વેદમાં સિદ્ધ હોવા છતાં ગોવધ બંધ થયો, અને ત્યારથી તેનો વધ ઉપપાતક (હલકું પાપ) ગણાયું, અને મહાપાતક કરતાં પણ તેની વધારે નિન્દા થઈ. પ્રથમ પોતાના દૂધથી અભિષેક કર્યો, તેથી જ એ દૂધ ઇન્દ્રિય (ઇન્દ્રને યોગ્ય શક્તિવાળું) થયું, કેમકે તે દૂધ ઇન્દ્રને ગયું. પછી જલનો અભિષેક પણ થયો. તે जलैः પદથી કહે છે. આકાશગંગા નિત્ય છે, જે શિશુમાર ચક્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે નિત્યજલ છે. તેને શિશુમારના તારાઓ તરી જાય છે, તેથી તેમને તારકાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આકાશગંગા શિશુમાર ચક્રના ઉદરમાં છે, એમ પાંચમા સ્કન્ધમાં ઉપપાદન કરેલું છે. ઐરાવત હાથી છે, તેની સુંઢ અભિષેક કરવામાં પ્રશસ્ત (ઉત્તમ) ગણાય છે. એમ હોવાથી તે પુષ્કર તીર્થના જલના જેવું થાય છે, ઐરાવત-ની સુંઢના સંબન્ધથી પણ જલ અપવિત્ર થતું નથી, પણ ઉલટું પવિત્ર થાય છે, ઐરાવત સિવાય બીજા કોઇથી આકાશગંગામાંથી તે જલ લેવું અશક્ય હોવાથી આ પ્રકારે કહ્યું (કે ઐરાવતની સુંઢથી લીધું).

લે૦:- પુષ્કર એ તીર્થ છે, અને હાથીની સુંઢ પણ તીર્થરૂપ છે, તેથી શ્લેષથી (હાથીની

સુ૦:- આ પ્રકારે જ્યારે કામધેનુએ અભિષેક કર્યો, તે સમયે એક જ ભાગમાં રહેલા તે દેવો અને બ્રાહ્મણોએ પણ ભગવાન્‌નો અભિષેક કર્યો તે इन्द्रः એ શ્લોકથી કહે છે:-

इन्द्रः सुरर्षिभिः साकं प्रहितो देवमातृभिः ।
अभ्यषिञ्चत दाशार्हं गोविन्द इति चाभ्यधात् ॥ २३ ॥

દેવર્ષિઓની સાથે અથવા તેમનાથી પ્રેરાયલા ઇન્દ્રે, દેવમાતાઓ અદિતિ વગેરે અથવા શ્રદ્ધા વગેરેની સાથે, સેવકોનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ ભગવાનને અભિષેક કર્યો; અને તેમનાં ગોવિન્દ (અને બીજાં) નામો ધર્યાં. ૨૩.

સુ૦:- દેવર્ષિ નારદ વગેરેની સાથે, અથવા તેમનાથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રેરાયલા ઇન્દ્રે, દેવમાતાઓ અદિતિ વગેરે અથવા શ્રદ્ધા વગેરેની સાથે, સર્વની સંમતિથી સર્વની સાથે, કામધેનુએ અને ઇન્દ્રે दाशार्ह એટલે સેવકોનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ, રક્ષણ કરવાને તત્પર એવા ભગવાન્‌નો અભિષેક કર્યો, અને ગોવિન્દ એવું બીજું નામ તેમનું પાડ્યું. ગોવિન્દ એટલે ગાયોના ઇન્દ્ર. गोविन्द પદમાં જે 'व' મૂકેલો છે, તે भूवादयः પ્રમાણે છે. એ 'व' અમૃતનું બીજ છે. रन् પ્રત્યય અહિં મૂક્યો નથી કારણ કે એ રૂઢિજનક હોવાથી ધાતુના અર્થને ગૌણ કરી નાંખે છે. તેથી અહિં ગોવિન્દ પદમાં છેલ્લે द्र નહિ મૂકતાં द મૂક્યો છે, માટે ગોવિન્દમાં છેલ્લે अच् પ્રત્યય આવે છે. એ अच् પ્રત્યય ધાતુઅર્થમાં જ થાય છે, તેથી गोविन्द શબ્દ જ સારો છે. गवेन्द्र શબ્દ સારો નથી. શ્લોકમાં च મૂક્યો છે, તેનો અર્થ એ છે કે इन्द्रेन्द्र, देवेन्द्र, सुरभीन्द्र વગેરે નામો પણ પોતપોતાના નામની સાથે સર્વેએ ધર્યાં, અને તેથી व्रजेन्द्र, गोपेन्द्र વગેરે નામો પણ પડ્યાં.

લે૦:- यथेष्टम् प्रेरितः, સુરભીન્દ્ર, દેવેન્દ્ર વગેરે આગળ કહેલાં જે જેમને ઇષ્ટ હતાં તે નામ ધરવાની તેમણે ઇન્દ્રને પ્રેરણા કરી. અદિતિથી બીજાં કોઇ દેવમાતા ન હોવાથી અરુચિથી બીજો પક્ષ કહે છે કે શ્રદ્ધા વગેરેથી. તેથી એમ અર્થ થયો કે શુભ વગેરે ધર્મપુત્ર હોવાથી અને સત્ત્વના પરિણામરૂપ હોવાથી તે દેવો છે.

સુ૦:- એ પ્રકારે ભગવાન્‌નો અભિષેક થયો ત્યારે ઉત્સવસૂચક વાજીન્ત્રો વાગ્યાં તે तत्रागताः શ્લોકથી કહે છે:-

तत्रागतास्तुम्बुरुनारदादयो गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।
जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुराङ्गनाः सन्ननृतुर्मुदान्विताः ॥ २४ ॥

તુંબુરુ અને નારદ જેમનામાં પ્રથમ છે એવા ગન્ધર્વો, વિદ્યાધરો, સિદ્ધો અને ચારણો ત્યાં આવ્યા, અને તેઓએ લોકોના મલ (પાપ)ને દૂર કરનાર ભગવાન્‌ના યશનાં ગુણગાન કર્યાં. અપ્સરાઓ આનન્દમગ્ન થઇને સારી રીતે નૃત્ય કરવા લાગી. ૨૪.

સુ૦:- તુંબુરુ મધ્યમ છે, અને પૂર્વે નિરૂપણ કરેલું છે, કે તે ઉભયાત્મક (બન્નેના ગુણવાળો) છે, તેથી એવો અર્થ થયો કે તુંબુરુ અને નારદ જેમનામાં પ્રથમ છે એવા સર્વે. ગન્ધર્વો ગાયક (ગાન કરનારા) છે, વિદ્યાધરો વાજીન્ત્ર વગાડનારા છે, સિદ્ધો અદ્ભુત કાર્ય કરી બતાવનારા છે, ચારણો નૃત્ય કરનારા પુરુષો છે. આ સર્વેએ ભગવાન્‌ના યશનું ગાન કર્યું. જો એમ શંકા થાય કે ઉત્સવમાં સર્વેને જે ઇષ્ટ હોય તે આપવું જોઇએ, માત્ર યશોગાનથી શું? તો તેનો ઉત્તર लोकमलापहम् પદથી આપે છે. ભગવાન્‌ના યશોગાન સર્વેના સર્વ દુઃખનું કારણ મલ (પાપ) દૂર કરે છે. અપ્સરાઓ બહુ હર્ષવાળી

થઇને સારી રીતે નૃત્ય કરવા લાગી, કેમકે તેઓ કૃષ્ણની સાથે રમણ કરવાને ઉત્સુક હતી, અને દેવોથી અને ઇન્દ્રથી બ્હીતી હતી, પણ હવે ભગવાન્ ઇન્દ્ર થયા, તેથી તેમનો ભય દૂર થયો, અને તેમને અહિં આવવું આવશ્યક થયું, તેથી તેઓ આનન્દવાળાં થયાં, અને ભાવથી નૃત્ય કરવા લાગ્યાં કે જેથી ભગવાન્ તેમને વશ થાય.

લે૦:- **मुदा** આનન્દવાચક હોવાથી તેનો અર્થ કૃષ્ણપરત્વે લઇને બીજો અર્થ કહે છે કે **ता हि** વગેરે. એનો અર્થ એ છે કે તેઓ પહેલાં કૃષ્ણની સાથે રહેલાં જ હતાં, તેથી હમણા ભય નિવૃત્ત થવાથી સારી રીતે તેમણે નૃત્ય કર્યું. કૃષ્ણનીસહિત તેઓ હતાં તેનું વિવરણ કરતાં કહે છે કે **કૃષ્ણની સાથે રમણ કરવાને** તેઓ ઉત્સુક હતાં, સાર એ કે તેમના ચિત્તમાં કૃષ્ણ પહેલાંથી જ હતા. આથી **मुदा** પદ બે વાર લેવું. **सन्ननृतुः** પદમાં **सन्**ના બે અર્થ કહે છે, પહેલો અર્થ એ કે ભાવપૂર્વક નૃત્ય કર્યું, બીજો અર્થ એ કે જે નૃત્યથી ભગવાન્ વશ થાય એવું નૃત્ય કર્યું.

तं तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो ह्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः ।
लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो गावस्तदा गामनयन् पयोद्रुताम् ॥२५॥

દેવોના સમૂહમાં જેઓ ધ્વજારૂપ શ્રેષ્ઠ હતા, તેઓએ તેમની (ભગવાન્ની ઇન્દ્ર તરીકે) સ્તુતિ કરી, અને અદ્ભુત પુષ્પોવડે વૃષ્ટિ કરી. ત્રણે લોકોને પરમાનન્દ પ્રાપ્ત થયો, અને તે સમયે ગાયોએ પૃથ્વીને દૂધથી ચીકણી કરી મૂકી. ૨૫.

સુ૦:- જ્યારે ભગવાન્ને ઇન્દ્રનો અભિષેક થયો, ત્યારે સ્વર્ગલોક ત્યાં આવ્યો. તે સમયે **દેવોના સમૂહમાં** જે ધ્વજારૂપ મોટા હતા, બ્રહ્મા વગેરે જે દેવોમાં મોટા હતા, અથવા મન્ત્ર, વેદ વગેરે જે મોટા હતા, તેમણે ભગવાન્ની ઇન્દ્ર તરીકે **સ્તુતિ કરી**, અને ભગવાન્ પોતે ઇન્દ્ર થયા તેજ કારણથી વેદમાં ઇન્દ્રની મોટા દેવ તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. જો પ્રાકૃત ઇન્દ્ર હોય તો આધિદૈવિક યજ્ઞમાં અર્ધા હવિથી ઇન્દ્રને હોમ કરે છે, તે યોગ્ય કહેવાય નહિ. કારણ કે જો ઇન્દ્રનું ઇન્દ્રત્વ હોય તો ઇન્દ્રને અર્ધો ભાગ મળે નહિ; અને જો ભગવાન્ ઇન્દ્ર હોય તો સર્વ ઘટી શકે છે, અને તેઓએ **અદ્ભુત પુષ્પોથી** વિશેષે કરીને ભગવાન્ ઉપર વૃષ્ટિ કરી. આ પ્રકારે સ્વર્ગમાં રહેનારાઓની વાણીની અને શરીરની ક્રિયા કહી, હવે માનસિક સ્થિતિ કહે છે, કે સર્વે લોકો પરમ સુખ પામ્યા. ત્રણે લોકોને પરમાનન્દ પ્રાપ્ત થયો. તે સમયે ગાયો અન્દરથી રસપૂર્ણ થઇને બહાર પણ રસ ઝરવા લાગી, તે કહે છે કે ગાયોએ તે સમયે પૃથ્વીને દૂધથી ચીકણી કરી મૂકી.

યો૦:- **आधिदैविकेऽपि** (આધિદૈવિક યજ્ઞમાં પણ) વગેરે. આ સ્થલે ઇન્દ્રનો સર્વ દેવતા કરતાં અધિક ભાગ નિરૂપણ કરેલો છે, અને હવિષ્યના અર્ધ ભાગમાં બીજા ઘણા દેવતાઓનો ભાગ છે, અને અર્ધ ભાગમાં એક ઇન્દ્રનો જ ભાગ છે. આ ભાગનું અધિકપણું અને એ અધિકપણાને લીધે જે ઉત્કર્ષ ઇન્દ્રનો બતાવ્યો છે, તે શ્રીકૃષ્ણને ઇન્દ્ર સમજીને શ્રુતિએ બતાવ્યો છે, કેમકે શ્રુતિનું તાત્પર્ય ભગવાન્માં છે, ઇન્દ્રમાં નથી. **इन्द्रत्व** પદ સાતમી વિભક્તિમાં છે. એનો અર્થ એ છે કે જો ઇન્દ્રનું ઇન્દ્રપણું હોય તો અર્ધ ભાગ તેને મળતો નથી, અને તેથી **इन्द्रस्य इन्द्रत्वे अर्धेन्द्राणि जुहोति** (ઇન્દ્રનુ ઇન્દ્રત્વ હોય તો અર્ધથી ઇન્દ્રને હોમ કરે છે) એમ પ્રાપ્ત થતું નથી, જો ભગવાન્ ઇન્દ્ર થયા હોય ત્યારે તો સર્વ યોગ્ય જ છે, કારણ કે ભગવાન્ સર્વરૂપ છે-સર્વ સામર્થ્યયુક્ત છે, અને સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયવાળા છે.

नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन् मधुस्रवाः ।
अकृष्टपच्यौषधयो गिरयो व्यसृजन् मणीन् ॥ २६ ॥

નદીઓમાં નાના પ્રકારના રસનું પૂર આવ્યું, વૃક્ષોમાંથી મધુ ઝરવા લાગ્યું, અનાજ ખેતીવિના પાકવા લાગ્યું; અને પર્વતો પોતાની અન્દર રહેલાં મણીને બહાર કાઢવા લાગ્યા. ૨૭.

સુ૦:- નદીઓમાં ઘી, દૂધ વગેરે જુદા જુદા રસોનું પૂર આવ્યું. વૃક્ષોમાંથી મધુ (મધ) ઝરવા લાગ્યું. અનાજ વગેરે ખેતીવિના જ પાકવા લાગ્યાં, અને પર્વતો પોતાની અન્દર રહેલા મણીને બહાર કાઢવા લાગ્યા. એ પ્રકારે સ્થાવર જંગમ સર્વેને ઉત્સવ થયો તેનું નિરૂપણ કર્યું.

સુ૦:- તેનો ઉપસંહાર કરતા ભગવાન્ ઇન્દ્ર થયા ત્યારે પૂર્વના ઇન્દ્ર કરતાં જે વિલક્ષણતા થઈ તે कृष्णेभिषिक्ते એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

कृष्णेभिषिक्त एतानि सर्वाणि कुरुनन्दन ।
निर्वैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः ॥ २७ ॥

હે કુરુનન્દન! જ્યારે કૃષ્ણનો અભિષેક થયો ત્યારે સ્વભાવથી જ ક્રૂર એવા આ સર્વ પ્રાણીઓ પણ હે તાત! વેરવિનાનાં થઈ ગયાં. ૨૭.

સુ૦:- જ્યારે સદાનન્દનો અભિષેક થયો ત્યારે, તે તો પોતાનો આનન્દ સર્વેમાં સર્વપ્રકારે સીંચે છે. જ્યારે સર્વેએ તેમનો પણ અભિષેક કર્યો ત્યારે તો મોટું આશ્ચર્ય થયું. આ સર્વ જગ્યાએ દેખાતા સ્વભાવથી જ ક્રૂર અને નિત્યના વિરોધવાળાં સર્વ પ્રાણીઓ પણ વેરવિનાનાં થઈ ગયાં. તે વખતે શુકદેવજી પણ તે જ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરીને તે પશુઓને જોતાં કહે છે કે આ પશુઓ વેરવિનાનાં થઈ ગયાં. કુરુનન્દન સંબોધન વિશ્વાસમાટે મૂકયું છે, કેમકે સારા વંશમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તેને જ આમાં વિશ્વાસ આવે છે. તાત સંબોધન સ્નેહસૂચક છે અને આમાં કાંઇ છેતરવાપણું નથી તે પણ સૂચવે છે.

સુ૦:- એ પ્રકારે અભિષેકના મહોત્સવનું વર્ણન કરીને અભિષેક કરનાર ઇન્દ્ર પાછો સ્વર્ગમાં ગયો તે इति એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः ।
अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवम् ॥ २८ ॥

એ પ્રકારે ગાયોના અને ગોકુલના પતિને ગોવિન્દ તરીકે અભિષેક કરીને, તે ઇન્દ્ર ભગવાનની અનુજ્ઞા (રજા) લઈને, દેવો વગેરેથી વિંટલાયલો સ્વર્ગમાં ગયો. ૨૮.

સુ૦:- પહેલાં જે ગાયોના અને ગોકુલના પતિ હતા તેનો આ પ્રકારે ગોવિન્દરૂપે અભિષેક કરીને તે ઇન્દ્ર કે જે પ્રસિદ્ધ છે, અથવા જેના ઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ થયો છે, તે ભગવાન્‌ની અનુજ્ઞા (રજા) લઇને દેવો વગેરે અહિં જ (ભગવાન્‌પાસે) રહેશે એવા સન્દેહથી તેમને સાથે લઈ તેમનાથી વિંટલાયલો સ્વર્ગમાં ગયો. ભગવાન્ તો પોતાના જ સ્થાનમાં છે, તેથી તેમની પ્રત્યાપત્તિ (પાછા પોતાના સ્થાનમાં ગયા એમ) કહી નથી.

દશમસ્કન્ધ તામસસાધનપ્રકરણે ૨૪મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૫મો

कारिकार्थः- પચ્ચીશમા અધ્યાયમાં હરિ નન્દરાયજીને વરુણ પાસેથી છોડાવશે, પછી સર્વેને પોતાના વૈકુણ્ઠમાં લઈ જશે. એ પ્રમાણે અવાન્તર ફલ કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

તેઓએ ભગવાનના અભિષેકનું દર્શન કર્યું, દેવોનું* દર્શન કર્યું અને ભગવાનનાં સ્તોત્ર વગેરે પણ સાંભળ્યાં. ભગવાન્ દેવોમાં ઉત્તમ છે, એમ જાણ્યા પછી પુરુષ સંબન્ધી સૌથી શ્રેષ્ઠ માહાત્મ્યનું દર્શન થવું જોઇએ. (કે જેથી ભગવાન્ પુરુષોત્તમ છે એવું જ્ઞાન થાય) કા. ૨.

જો એમ ન થાય તો નન્દરાયજીનું જ્ઞાન કે ભગવાન્ માત્ર દેવોમાં ઉત્તમ નારાયણના અંશરૂપે છે, એમ પરિણામ આવે, (અને તે જ્ઞાન ભક્તિમાર્ગનું વિરોધી થાય), તેથી એવા વિરુદ્ધ જ્ઞાનને લીધે નન્દરાયજીનો નિગ્રહ (બન્ધન) કહેવો જોઇએ, તેથી વરુણે ભગવાનના સેવક તરીકે કામ કર્યું. કા. ૩.

જો ભગવાનનો સેવક કદાચિત્ પણ કાલ વગેરેનો ઉપાસક થાય, તો તેથી તેને ક્લેશ પ્રાપ્ત થાય, અને ભગવાન્ જ તેને તેમાંથી મુક્ત કરે. કા. ૪.

પછી તેને ભગવાનના માહાત્મ્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થશે, અને તે કારણથી માત્ર ચિન્તન કરવાથી જ ભગવાન્ પોતાના સ્થાનમાં તેને લઈ જશે. કા. ૫.

ટિં૦:- **अन्यथा नन्दविज्ञानम्** વગેરે. વરુણનું ઐશ્વર્ય તેમ જ તેનું ભગવાન્ પ્રતિ દાસપણું અને નન્દરાયજીને પોતાને વરુણપાસેથી લઈ આવવું, એ સર્વ પુરુષ સંબન્ધી મોટું માહાત્મ્ય છે. અને તેના પરિણામમાં ભગવાનનું પુરુષોત્તમ તરીકે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જો એવું દર્શન નન્દરાયજીને ન થાય તો ભગવાન્ માત્ર દેવોમાં ઉત્તમ નારાયણના અંશરૂપ છે, એવું જે નન્દરાયજીને પહેલાં જ્ઞાન હતું તે જ પરિણામમાં સ્થિર રહેત. ખરી રીતે જોતાં પુરુષોત્તમવિષેનું આ પ્રકારનું જ્ઞાન ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે, તેથી આગળ ભજનાનન્દનો અનુભવ થાત નહિ, કારણ કે નન્દરાયજીનું તે જ્ઞાન ભજનાનન્દથી વિરુદ્ધ છે, માટે ભગવાન્ નિરવધિ (અનન્ત) માહાત્મ્યવાળા છે, અને પુરુષોત્તમ છે, એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવું જોઇએ, અને નન્દરાયજી ભક્તિમાર્ગના વિરુદ્ધ જ્ઞાનવાળા હોવાથી તેમનો નિગ્રહ (બન્ધન) કરવો જોઇએ. વરુણદ્વારા ભગવાને આ બન્ને કાર્ય કરાવ્યાં, તેથી વરુણને ભગવાન્ સેવક તરીકે માને છે એવો અર્થ છે.

લે૦:- **स्ववैकुण्ठे नेष्यति** વગેરે. હાલમાં પણ ભગવાન્ વ્રજમાં જે લીલા કરે છે, તે વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં જ કરે છે, કેમકે પહેલાં કહી ગયા છીએ કે "**रमाक्रीडमभूत्**" (લક્ષ્મીના ક્રીડાના સ્થાનરૂપ વ્રજ થયું.) એમ હોવા છતાં ભગવાને અહિં મનુષ્યભાવનો સ્વીકાર કરવાને લીધે વ્યાપિવૈકુણ્ઠનો પણ પ્રાકૃતભાવ સ્વીકાર કરેલો છે. હવે ગીતાજીમાં જેમ અર્જુનને મનુષ્યભાવથીરહિત પોતાના સ્વરૂપનું અગિઆરમા અધ્યાયમાં દર્શન કરાવ્યું, તેમ ચાલતા પ્રસંગમાં વ્રજવાસીઓને પ્રાકૃત ભાવરહિત વૈકુણ્ઠનું દર્શન કરાવશે, એવો અર્થ છે. **देवाः** પછી **दृष्टाः** એમ સંબન્ધ સમજવો. **पर्यवसायि** તેનું પરિણામ અંશત્વમાં જ આવે, ભગવાન્ પુરુષોત્તમ છે એમ જ્ઞાન થાય નહિ.

---

* **देवाः** પાઠ ટીકાકારોએ લીધો છે.

યો૦:- उच्यते फलम् વગેરે. વૈકુણ્ઠમાં ગોપોને લઈ જશે એમ અવાન્તર (વચ્ચેનું) ફલ કહેવામાં આવે છે. पर्यवसायि વગેરે. સ્તુતિ, ઇન્દ્રે કરેલો અભિષેક, દેવોનું દર્શન વગેરેથી શ્રીકૃષ્ણ દેવોમાં ઉત્તમ છે, એમ જાણ્યા પછી પુરુષ સંબન્ધી ઉત્તમ માહાત્મ્ય કે જેનાથી પુરુષોત્તમ તરીકે જ્ઞાન થાય તેવા માહાત્મ્યનું દર્શન કરવું જોઈએ. માત્ર ઇન્દ્રનું દમન કરવારૂપ સામર્થ્ય શ્રીકૃષ્ણમાં છે, એમ જાણવાથી તો તેટલું જ જ્ઞાન પરિણામમાં થાય, તેથી શ્રીનન્દરાયજીનો નિગ્રહ (બન્ધન) કહેવો જોઈએ. તે કહેવાથી વરુણલોકમાં વરુણનો વૈભવ જોઈને, પૃથ્વીઉપર એવો વૈભવ કદાપિ નહિ જોયલો હોવાથી, એવા મોટા વૈભવવાળો વરુણ પણ ભગવાન્‌ને શરણે છે, તે જોઈને, આ ભગવાન્ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એવું જ્ઞાન નન્દરાયજીને થાય. तेन सेवकः વરુણે નન્દરાયજીનું બન્ધન કર્યું, તેથી નન્દરાયજીને વરુણના વૈભવનું દર્શન થયું, તેને લીધે ભગવાન્‌ના પરમ વૈભવનાં દર્શન કરવાની નન્દરાયજીને ઇચ્છા થઈ, અને તેથી ભગવાને વૈકુણ્ઠનું દર્શન કરાવ્યું. આટલો ઉપકાર વરુણે કરેલા બન્ધનથી થયો, તેથી વરુણે ભક્તનાઉપર ઉપકાર જ કર્યો. આ હેતુથી નન્દના નિગ્રહ કરવામાં વરુણે સેવકકાર્ય જ કર્યું. જો એમ શંકા થાય કે શ્રીનન્દરાયજી તો પરમ ભક્ત હતા તો તેમને કલેશ કેમ પ્રાપ્ત થયો ? તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે ભગવાન્‌ના સેવક થઈ શ્રીનન્દરાયજીએ દ્વાદશીરૂપ કાલવિશેષ (અમુક કાલ)ની ઉપાસના કરી, તેથી તેમને દુઃખનો અનુભવ થયો.

कारिकार्थः संपूर्णः ॥

સુ૦:- ભગવાન્‌ના સંપૂર્ણ માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થાય તેનેમાટે ભગવાન્‌માં નિરોધ પામેલા ભક્તોનું વૈકુણ્ઠમાં જવાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેનેમાટે પ્રથમ ધર્મબુદ્ધિથી મર્યાદાની રીતે પ્રવૃત્ત થયલા અને સર્વથા ભગવાન્‌ને નહિ ભજતા નન્દરાયજીનો અનર્થનો સંબન્ધ કરાવનાર જલપ્રવેશ एकादश्याम् એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

श्रीशुक उवाच ॥

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
स्नातुं नन्दस्तु कालिन्द्या द्वादश्यां जलमाविशत् ॥ १ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ-એકાદશીમાં ઉપવાસ કરીને મોક્ષદાતા જનાર્દનની સારીરીતે પૂજા કરીને નન્દરાયજીએ દ્વાદશીમાં સ્નાન કરવામાટે કાલિન્દીના જલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧.

સુ૦:- નન્દરાયજી વિષ્ણુના વ્રતમાં પરાયણ છે, અને ધર્મનિષ્ઠ છે. બીજાને ભગવાન્‌ના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન થાય તેથી એ પ્રકારે કહ્યું છે. માહાત્મ્ય જણાવવાનેમાટે જ વરુણપાસે એમને લઈ જવામાં આવ્યા છે. તે જ કારણને લીધે ભગવાને વરુણનો નિગ્રહ કર્યો નથી. એકાદશીઉપવાસ કરીને, મોક્ષનું દાન કરનાર જનાર્દનની સારી રીતે પૂજા કરીને, નન્દરાયજીએ વ્રતમાં પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પણ કરવાને વૈષ્ણવ પક્ષનો આશ્રય લઈને, વૈદિક પક્ષનો ત્યાગ કરીને, અર્ધ રાત્રિને સમયે દ્વાદશી થઈ કે કાલિન્દીના પ્રવાહમાં જલપ્રવેશ કર્યો. વૈષ્ણવ ધર્મમાં કહ્યું છે કે " અર્ધ મુહૂર્ત બાકી રહે ત્યારે દ્વાદશીમાં પારણાને માટે મધ્ય રાત્રિએ સારી રીતે ઉઠીને યથોચિત ક્રિયા કરવી. અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ તથા નૈમિત્તિક કર્મ મધ્યાહ્નસુધી સર્વે ક્રિયા કરવી એવો શંભુનો આદેશ છે." એ વૈષ્ણવ ધર્મના વચનપર વિશ્વાસ હોવાથી સ્નાનનેમાટે પ્રવૃત્ત થયા.

લે૦ઃ- अनर्थसंबन्धम्, નન્દરાયજીને અનર્થનો સંબન્ધ કરાવનાર જલપ્રવેશ.

સુ૦ઃ- તે જલનો રક્ષક વરુણનો સેવક, નન્દરાયજી અન્યાય કરે છે એમ માનીને, વૈષ્ણવ ધર્મના અજ્ઞાનને લીધે તેમને બાંધીને લઈ ગયો, તે तं गृहीत्वा એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

तं गृहीत्वानयद् भृत्यो वरुणस्यासुरान्तिकम् ।
अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि ॥ २ ॥

આસુરી વેળાએ રાત્રિમાં નન્દરાયજીએ અજ્ઞાનથી જલપ્રવેશ કર્યો એમ સમજી વરુણનો નોકર તેમને બાંધીને વરુણની પાસે લઈ ગયો. ૨.

સુ૦- વરુણનો જ નોકર વરુણનીપાસે લઈ ગયો. તેના લઈ જવાનો અભિપ્રાય अविज्ञाय વગેરેથી કહે છે, કે આસુરી વેળા (સમય) છે, જે તે સમયે ધર્મ કરે છે, તે ધર્મ અસુરગામી થાય છે, આ વાત નન્દરાયજી નહિ જાણવાથી એમણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ સમજીને તેમને લઈ ગયો. ખરી વાત તો એ છે કે આ વરુણનો નોકર પણ અજ્ઞાની છે, તે આગળ વરુણ अज्ञानता એ સાતમા શ્લોકથી કહેશે.

સુ૦ઃ- ત્યારે તેમને છોડાવવાને સર્વે ગોપાલો હે કૃષ્ણ ! હે રામ ! એમ કહી આક્રન્દ કરવા લાગ્યા તે चुक्रुशुः શ્લોકથી કહે છેઃ-

चुक्रुशुस्तमपश्यन्तः कृष्णरामेति गोपकाः ।
भगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणाहृतम् ॥
तदन्तिकं गतो राजन् स्वानामभयदो विभुः ॥ ३ ॥

તે નન્દરાયજીને નહિ જોતાં નાના ગોપો હે કૃષ્ણ ! હે રામ ! એમ આક્રન્દ કરવા લાગ્યા. ભગવાને દૂરથી જ તે સાંભળીને પિતા નન્દરાયજીને વરુણ લઈ ગયા છે, એમ જાણ્યું, તેથી હે રાજા ! નિજજનને અભયદાન કરનાર સર્વસમર્થ ભગવાન્ તે વરુણની પાસે ગયા. ૩.

સુ૦ઃ- અકસ્માત્ જલમાં પ્રવિષ્ટ થયલા નન્દરાયજી પાછળથી દેખાયા નહિ, તેથી તેમને ન જોતાં, સર્વ અવસ્થાઓમાં સર્વ કાર્યોમાં બીજો કાંઇ પણ ઉપાય ન મળવાથી, ગોપો ભગવાન્‌ને જ વિજ્ઞાપના કરે છે, કારણ કે તેઓ તો અલ્પ (તુચ્છ) ગોપો છે; ત્યારે ગૃહમાં જ સૂતેલા ભગવાન્ દૂરથી જ કૃષ્ણ રામ એમ વચન સાંભળીને પિતા નન્દરાયજીને વરુણ લઈ ગયા છે, એમ જાણીને, અહિં ઘરમાંથી જ વરુણનીપાસે ગયા. ઘણું ખરું કહીને ગયા (એવો સંભવ છે). નહિ તો ગોપોને મોટો ભય થાય. ભગવાને નિરોધલીલા એમને જ માટે કરી છે કે જેથી તેમના સર્વ કર્મોમાં પોતે પ્રવેશ કરીને, તે કર્મો પોતાનાં કર્મો કરીને તેમાંથી તેમને છોડાવે. જો એમ ન હોત તો એ પ્રકારે કરત નહિ, તે સાધનદશામાં તેમ જ ફલદશામાં પણ કહેવું જોઇએ. પૂર્વે કરેલાં કર્મનું ફલ આવશ્યક હોવાથી તે કર્મ પુરું થયલું હોવાથી, તેમાં પ્રવેશ થઈ શકે નહિ, તેથી વરુણનીપાસે ભગવાન્ પોતે પણ ગયા. જો એમ ન હોત તો વરુણને જ ભગવાન્ બોલાવત, અથવા નન્દરાયજીને જ પાછા ખેંચી લેત. અને વળી પોતાનું માહાત્મ્ય પણ જણાવવું જોઇએ, તેથી ભગવાન્ પોતે જ ગયા. राजन् એ સંબોધન એમ જણાવવાને મૂક્યું છે કે રાજધર્મ એવો જ છે કે સેવકોની ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ. વળી ભગવાન્ નિજજનને અભયદાન કરનારા છે.

સર્વ પ્રકારે સમર્થ છે. પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધરેલો હોવાથી અહિં જ કાંઇ પણ કાર્ય કરે અને બીજે સ્થલે ન કરે એવું કાંઇ નથી. જો એમ ન હોત તો જેમ બીજા અવતારોએ કર્યું નથી તે એટલે આ લીલાને અન્તે ગોપોને વૈકુણ્ઠમાં લઈ જાત નહિ, તેથી કૃષ્ણ સર્વત્ર સર્વ સામર્થ્યવાળા છે.

લેઃ– **निरोधलीलाम्** એટલે અનુશયન લીલા. **साधनदशा**–યાગ દશા, **फले**–તૃપ્તિ દશામાં. અહિં સાધનદશામાં પ્રવેશ કરવાનો હેતુ **आवश्यक** વગેરેથી કહે છે. પૂર્વે પ્રયોજન ન હોવાથી પ્રવેશ ન કર્યો. પછી તો કર્મ નિવૃત્ત થયું, તેથી વરુણના નન્દરાયજીને હરણ કરવારૂપ ફલદશામાં જ પ્રવેશ કર્યો. **लीलाया अन्ते**, વરુણના નિગ્રહરૂપ લીલાને અન્તે.

યો૦ઃ– વરુણ તો સેવક છે, અને સેવકને ઘેર જવું સ્વામીને ઉચિત નથી, તેથી વ્રજપતિ નન્દને પાછા લાવવાનેમાટે ભગવાન્ વરુણપાસે ગયા, તેમ કરવું જોઇતું ન હતું. (પણ વરુણને પોતાનીપાસે બોલાવવો હતો તેમ શામાટે ન કર્યું). એમ શંકા થાય તો સમાધાનમાં કહે છે કે ભગવાને આ નન્દ વગેરેના પ્રયોજનની સિદ્ધિનેમાટે જ નિરોધ-લીલા કરી છે કે જેથી તેમના પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થાય, અને પોતામાં તેમની આસક્તિ થાય. ભક્તોનેમાટે જ પોતાના સેવક વરુણને ઘેર જવાની લીલા પોતે કરી, કે જેથી નન્દ-રાયજી વગેરેને એવું જ્ઞાન થયું, કે આ શ્રીકૃષ્ણ આપણેમાટે પોતાને અયોગ્ય અને જેમાં બહુ શ્રમ પડે એવું કાર્ય પણ કરે છે, અને તેથી એવું જ્ઞાન થવાથી શ્રીકૃષ્ણનેવિષે એમને પરમ આસક્તિ થઈ, એવો ભાવ છે. જો એમ શંકા થાય કે આ ગોપોના નિરોધની સિદ્ધિનેમાટે જ ભગવાન્ વરુણને ઘેર ગયા, તે તમે શાપરથી કહો છો ? તો તેના સમાધાન-માં કહે છે, કે સર્વ કર્મમાં પોતે પ્રવેશ કરીને, તે કર્મો પોતાનાં કરીને, તે કર્મોમાંથી તે ગોપોને ભગવાન્ છોડાવે છે, અને તે જ હેતુનેલીધે કુમારિકાઓએ કરેલા વ્રતકર્મોમાં, યજમાને કરેલા યાગકર્મમાં, નન્દરાયજીએ કરેલા ઇન્દ્રયાગકર્મમાં, પોતે પ્રવેશ કરીને તેમના પદાર્થોનો વિનિયોગ પોતામાં કરાવ્યો. તેથી જે ભક્તોનો નિરોધ કરવાનો છે, તેમના કર્મોમાં પોતે પૂજ્ય તરીકે પ્રવેશ કર્યો. તેથી એમ જણાય છે કે બીજે સ્થલે વિનિયોગ થતા પદાર્થોને પોતાના કરવાનેમાટે આટલા આગ્રહથી પોતે જ પૂજ્ય થાય છે, માટે જણાય છે, કે ચાલતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાન્ વરુણને ઘેર તે ભક્તોનો નિરોધ પોતામાં સિદ્ધ કરવાનેમાટે ગયા. **तानि कर्माणि स्वकर्माणि कृत्वा**–બીજાનેમાટે કરાતાં કર્મો ભગવત્કર્મો (પોતાનેમાટે) કરીને. તે એવી રીતે કે કુમારિકાના પ્રસંગમાં કાત્યાયનીની પૂજામાં, કાત્યાયની-સ્વરૂપે પોતે પ્રવેશ કર્યો, અને પોતાની પૂજા કરાવી, એ વાત તે શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીજીમાં **भगवानेव वा गुणातीतः**, એ પદોથી કહી છે. વળી યજમાનપત્નીદ્વારા તેમના પદાર્થોનો પોતાનેવિષે વિનિયોગ કરાવ્યો. અને ઇન્દ્રયાગના ભંગને પ્રસંગે શ્રીગોવર્ધનમાં રહેલા સ્વરૂપથી પોતે સર્વ સામગ્રીનો અંગીકાર કર્યો, એમ સર્વ કર્મોમાં પોતે પ્રવેશ કર્યો, તેથી ચાલતા પ્રસંગમાં પણ જણાય છે કે શ્રીનન્દરાયજીને લાવવાનેમાટે પોતે જ ગયા. **तेभ्यः तान् मोचयति** – બીજાઓના ઉદ્દેશથી કરેલાં કર્મોમાંથી તે ભક્તોને છોડાવે છે. જો તે ભક્તોને પોતાના કરવારૂપ પ્રયોજન ન હોત, તો બીજાના ઉદ્દેશથી કરેલાં કર્મોમાં વિઘ્ન જ કરત, પોતે તે કર્મમાં પૂજ્ય તરીકે પ્રવેશ કરત નહિ. તે બાબત **अन्यथा एवं न कुर्यात्** એ પદોથી કહે છે, કે એ પ્રકારે પોતાનો પ્રવેશ કરીને તે કર્મોમાંથી તેમને

સ્થાનમાં પોતે પ્રવેશ કરે, તો પછી તે જ ભગવત્કર્મો સર્વદા કરે. જેમકે અન્નકૂટોત્સવ સર્વદા થાય છે તેમ. तत् साधनदशायां फलदशायां च वक्तव्यम्, તે કર્મોમાંથી નન્દરાયજીને છોડાવવાનું સાધનદશામાં અને ફલદશામાં કહેવું જોઈએ. કેમકે મુખ્ય નન્દરાયજીદ્વારા સર્વે ગોપોને બોધ થવાનો સંભવ છે. સાધનદશામાં દ્વાદશીવ્રતમાં વરુણે કરેલા ઉપદ્રવને નિવૃત્ત કરીને તે કર્મથી નન્દરાયજીને છોડાવ્યા. ફલપ્રકરણમાં અંબિકાવનગમનના પ્રસંગમાં સુદર્શન સર્પથી નન્દરાયજીને છોડાવીને બીજી દેવતાના ઉદ્દેશથી કરેલાં કર્મોથી નન્દરાયજીને છોડાવ્યા. આ પ્રકારનું સુદર્શન સર્પથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ નન્દરાયજીએ અનુભવ્યું, અને તેમાંથી ભગવાને છોડાવ્યા, તેથી ભગવાન્‌ને સંતોષ થાય એવું જ કર્મ તેમણે કર્યું, એવો ભાવ છે. જો એમ શંકા થાય કે ઇન્દ્રયાગના ભંગની માફક ચાલતા પ્રસંગમાં પણ પૂજ્યદેવ તરીકે પોતે તે કર્મમાં પ્રવેશ શામાટે ન કરે? તો તેનો ઉત્તર आवश्यकफले થી શરુ કરી संभवति સુધીના વાક્યમાં આપે છે. દ્વાદશીવ્રત નામનું કાલપ્રધાન કર્મ પહેલાં જ થઈ ગયું, અને પછી તે કર્મ નિવૃત્ત (પુરું) થયું, તેથી તે કર્મોમાં ભગવાન્‌નો પ્રવેશ સંભવતો નથી, એમ હોવાથી આ કાલપ્રધાન કર્મમાં ભગવાન્‌નો આવેશ ન હોવાથી, તે કર્મની નિવૃત્તિ નહિ થાય એમ વિચાર્યું, તે કર્મમાંથી નિવૃત્ત કરવાને તે કર્મનેલીધે વરુણે કરેલા ઉપદ્રવમાંથી શ્રીનન્દરાયજીને છોડાવવાને ભગવાન્ પોતે ગયા, તે એમ વિચારીને કે તે દુઃખથી છોડાવવાથી તે કર્મમાં નન્દરાયજીને અનાદર થશે, અને પછી જે કર્મથી ભગવાન્‌ને સંતોષ થાય, અને જે કર્મ ભક્તિમાર્ગની સરણિમાં સિદ્ધ હોય એવું જ કર્મ નન્દરાયજી અને વ્રજવાસીઓ કરશે. આ પ્રકારે કર્મોના બન્ધનમાંથી વ્રજવાસીઓ છુટા થશે એવો ભાવ છે.

સુ૦:- પછી જે થયું તે प्राप्तं वीक्ष्य એ શ્લોકથી કહે છે:—

प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया ।
महत्या पूजयित्वाह तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ ४ ॥

લોકપાલ વરુણ હૃષીકેશ ભગવાનને પધારેલા જોઈને, પોતાનીપાસે જે સામગ્રી હતી તે કરતાં પણ વિશેષ સામગ્રી એકઠી કરીને ભગવાનની પૂજા કરીને, તેમના દર્શનથી મોટા ઉત્સવવાળો થઈને, નીચે પ્રમાણે બોલ્યો. ૪.

સુ૦:- જો એમ શંકા થાય કે ભગવાન્ તો વરુણને ઘેર નન્દરાયજીને છોડાવવાને ગયા હતા, અને અપકાર કરનારને ઘેર પૂજાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ નહિ, તો પછી વરુણે પૂજા કરી એમ શામાટે કહો છો? પૂજા કરી એમ કહેવું જોઈએ નહિ. તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સારી રીતે પધારેલા ભગવાનનું દર્શન કરીને વરુણે પૂજા કરી તેનો હેતુ એ છે કે ભગવાન્ હૃષીકેશ છે, આ ભગવાન્ ઇન્દ્રિયોના અધિપતિ છે. જો વરુણ પૂજા ન કરે તો તે સ્થાનનો ભોગ પછીથી તેને (પોતાની ઇન્દ્રિયોથી) થઈ શકે નહિ, અને નિવેદન કર્યાવિનાના પદાર્થોના ભોગથી દોષ થાય. જેમ દેવોમાં ઇન્દ્ર શ્રેષ્ઠ છે, તેમ દૈત્યોમાં વરુણ શ્રેષ્ઠ છે. જો અહિં જ (વ્રજમાં જ) તે લક્ષ્મીનું (વરુણની લક્ષ્મીનું) ગ્રહણ કરે તો દૈત્યો (શરણે આવવાથી) તેમને હણી શકાય નહિ, તેથી વરુણલોકમાં જઈને જ તેના પદાર્થોવડે પૂજાનું ગ્રહણ કર્યું. ભગવાન્ ત્યાં ન પધારે તો ભિન્ન સ્થાનમાં (વરુણલોકમાં) ઉત્પન્ન થયલા પદાર્થો ભગવદ્‌ભક્તોને શુદ્ધિહેતુ (ઉપયોગનેમાટે શુદ્ધ) ન થાય. જીવો તો ત્રણ

પ્રકારના છે, એમ 'देवमानुषदानवाः' એ સ્થલે કહ્યું છે, તેમાં મનુષ્યની આકૃતિથી ઇન્દ્રદેવે કરેલો અભિષેક અને દૈત્યોના રાજાએ કરેલી પૂજા ભગવાને ગ્રહણ કરી, તેથી તે સમયે સર્વ પદાર્થો પુષ્ટિને ઉપયોગી અને ફલસાધક થયા. તે વરુણે પોતાનું સર્વસ્વ નિવેદન કરીને ભગવાનની પૂજા કરી તે लोकपालः सपर्यया એ પદોથી કહે છે. વરુણ તો સર્વ દૈત્યોના લોકનું પાલન કરે છે, તેથી પોતાની જેટલી પૂજાસામગ્રી હતી તેનાથી પણ અધિક કરી, અને આગળ ભવિષ્યમાં જે સામગ્રી પોતે ભોગ કરવાનો છે, તે પણ વચમાં ધરીને ભગવાનની પૂજા કરી, તે महत्या પદથી કહે છે. માત્ર કાયિકી સેવા કરી એટલું જ નહિ, કિન્તુ વચનથી પણ સેવા કરી, અને "મન પૂર્વરૂપ છે અને વાણી ઉત્તરરૂપ છે" (દરેક વસ્તુ પ્રથમ મનમાં ઉત્પન્ન થઈને પછી વાણીમાં આવે છે), તેથી માનસિક પૂજાનો પ્રવેશ પણ વાચનિક પૂજામાં આવી જશે, તેથી હવે જે વરુણ કહેવાનો છે, તે આગલા શ્લોકમાં કહે છે. વળી ભગવાનૂના દર્શનથી જ વરુણને મોટો ઉત્સવ થયો. ભગવાનના પધારવાથી મોટો આનન્દ થવો એ જ માનસિક પૂજા છે. *

લે૦:- दैत्या न हता भवेयुः જો દૈત્યો અહિં વ્રજમાં આવે તો ભગવાનને શરણે જાય, તેથી તેમને મારી શકાય નહિ. अन्यथा ત્યાં વરુણ લોકમાં ભગવાન્ જાય નહિ તો તે દેશની શુદ્ધિ થાય નહિ તેથી.

યો૦:- હૃષીકેશ પદનું તાત્પર્ય કહે છે, કે આ ભગવાન્ ઇન્દ્રિયોના અધિપતિ છે, અને સર્વે ભોગ ઇન્દ્રિયોથી જ સિદ્ધ થાય છે તેથી, અને ઇન્દ્રિયો હૃષીકેશ ભગવાનના નિયંત્રણમાં હોવાથી હૃષીકેશ ભગવાનની પૂજા વરુણ ન કરે તો હૃષીક (ઇન્દ્રિયો)નો ભોગ સિદ્ધ થાય નહિ, એવો ભાવ છે. यदि अत्रैव तां गृह्णीयात् વગેરે. જો અત્ર–વ્રજમાં જ રહીને સેવા ગ્રહણ કરે, તો દૈત્યો અહિં આવે, અને ભગવાનની પૂજા થતી જુવે, અને તેમને સત્સંગ થવાથી તેમને શરણે આવવાનું જ મન થાય, અને તેથી તેમને હણી શકાય નહિ. अन्यथा भिन्नसत्ताके વગેરે. જો વરુણની પૂજા ભગવાન્ ગ્રહણ ન કરે તો ભગવાનના સંબન્ધી ભાવથી થતી શુદ્ધિ ત્યાં ઉત્પન્ન થયલા પદાર્થોમાં થાય નહિ, અને વરુણ વગેરે ભગવદ્ભક્તોની શુદ્ધિના હેતુ ને પદાર્થો થાય નહિ. मानुष्याकृत्या પછી अङ्गीकृताः અધ્યાહાર સમજવું. અર્થ એ છે કે मानुषी आकृति એટલે સ્વરૂપ સૌન્દર્યથી અંગીકૃત કરેલા છે. देवोभिषेकेण-ઇન્દ્રદેવને તેણે કરેલા અભિષેકથી ભગવાને અંગીકાર કર્યો. देवपदથી એમ સમજવું કે ઇન્દ્ર મુખ્ય હોવાથી તેનું ગ્રહણ કરવાથી સર્વે દેવોનું ગ્રહણ કર્યું. दैत्येश्वरपूजाम् વગેરે. દૈત્યોના રાજા વરુણની પૂજા ગ્રહણ કરવાથી, તેનો પણ અંગીકાર કર્યો. તેનો અંગીકાર કરવાથી જે ભક્તો હતા, તે સર્વેનો નિરોધ થયો, એમ જણાવ્યું. अग्रे जायमानभोगमपि मध्ये निवेश्य. પોતાના સર્વે પદાર્થોની શુદ્ધિને-માટે પૂજા કરવામાં આવે છે, કેમકે પૂજામાં સર્વ પદાર્થોને ભગવદુચ્છિષ્ટ કરીને, તે ઉચ્છિષ્ટ પદાર્થોનો ભક્તોએ ભોગ કરવો, એવી માર્ગની મર્યાદા છે, એમ હોવાથી જે પદાર્થોનો ભોગ થવાનો છે, તેને પહેલાં સમર્પણ કરીને, સર્વ ભગવદીયો ભોગ કરે છે. વરુણે તો જે પદાર્થોનો ભોગ પોતે કરતો હતો, તે ભોગ નિવૃત્ત કરીને, તેણે તે પદાર્થોને ભગવાનને અર્પણ કર્યા, અને ભગવાનના ઉચ્છિષ્ટ થયા પછી પાછો પોતે ભોગ કરશે,

* मानसिकी पूजा આગળ આ શ્લોક પૂરો કરીને स्तुतियोग्यः થી પાંચમો શ્લોક શરુ કરવો ઠીક લાગે છે.

એ આશયથી મૂલ શ્લોકમાં महत्त्वा પદ મૂકયું છે. કિન્તુ वाचनिकीमपि-વચનથી પણ સ્તુતિરૂપ પૂજા કરી એવો અર્થ છે. તે મૂલમાં पूजयित्वाह એ પદથી કહ્યું છે. માનસી-પૂજા કેમ કહી નથી એવી આકાંક્ષા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે માનસીપૂજાનો વાચનિકી પૂજામાં અંતર્ભાવ થાય છે. કેમકે મન પૂર્વરૂપ છે અને વાણી ઉત્તરરૂપ છે, તેથી માનસીપૂજાનો વાણીની પૂજામાં પ્રવેશ થઈ જાય છે. વાણી ઉત્તરરૂપ હોવાથી તેનો પૂર્વરૂપ(મન)વિના સંભવ ન હોવાથી તેમાં માનસીનો પ્રવેશ થઈ જાય છે, તેથી માનસી-પૂજા જુદી કહી નથી. બીજા પ્રકારથી માનસિકી પૂજા किञ्च વગેરેથી કહે છે. તેનો અર્થ એ છે કે વરુણને ભગવદ્દર્શનથી જે મહોત્સવ થયો એ મહોત્સવ માનસિકી પૂજારૂપ છે.

સુ૦:- જે સ્તુતિ કરવાયોગ્ય હોય તેણે ભગવાનની સ્તુતિ કરવી, અને ભગવાન્ના ગુણોનું વર્ણન કરવું. જો તેમ કરવાની શક્તિ ન હોય તો ભગવાને પોતાના ઉપર કરેલો ઉપકાર માત્ર વાણીથી કબૂલ કરવો, તે अद्य मे विधृतो देहः શ્લોકથી કહે છે :-

वरुण उवाच ॥

अद्य मे विधृतो देहोऽद्यैवार्थोऽधिगतः प्रभो ।

यत्पादभाजो भगवन्नवापुः पारमध्वनः ॥ ५ ॥

વરુણ કહે છે :- હે પ્રભુ ! આજે જ મેં વિશેષે કરીને દેહ ધારણ કર્યો. આજે જ મને પુરુષાર્થ સિદ્ધ થયો, કેમકે હે ભગવન્ ! તમારા ચરણનું જે ભજન કરે છે તે જ માર્ગના પારને પામે છે. ૫.

સુ૦:- જો કે મને દેવયોનિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તથાપિ અધિપતિપણું તો દૈત્યોઉપર જ છે, તેથી તેમના સંગથી ભગવાન્માં પરાયણ મારાથી થવાતું નથી, તે કારણથી પ્રાપ્ત થયલી ઉત્તમ યોનિ નહિ પ્રાપ્ત થયલા જેવી જ છે. હમણાં સ્વામીના દર્શનથી મને ફલ પ્રાપ્ત થયું તેથી સાધનનો અભાવ હોવા છતાં, મારો જન્મ સફલ થયો, તે કહે છે કે આજે જ મેં વિશેષે કરીને દેહ ધારણ કર્યો. જો એમ શંકા થાય કે પોતે સાધનપરાયણ થયો હશે, તો તેનું નિરાકરણ કરતાં સફલતાનો હેતુ કહે છે કે આજે જ મને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયો. જો એમ શંકા થાય કે સાધન કર્યાવિના ફલ કેમ થાય ? અને સાધનનો અંગીકાર જો કરે તો આજે જ સફલપણું બાધિત થાય (સાધન આજે કરવા માંડે તો ફલ આજેનેઆજે કેવી રીતે થાય ?), તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તમે પ્રભુ છો. સાધન ન કર્યા છતાં, તમે ફલ આપવાને સમર્થ છો, કારણ કે સાધનતા પણ તમે જ કહેલી છે, (સાધન કરાવવું પણ તમારા જ હાથમાં છે). જો એમ શંકા થાય કે આમ અલૌકિક કેવી રીતે થાય ? તો તેના ઉત્તરમાં यत्पादभाजः (તમારા ચરણનું જે ભજન કરે છે) વગેરે પદ કહે છે. જ્યાં તમારા સેવકો પણ અલૌકિક કાર્ય કરે છે, તો તમે કરો તેમાં આશ્ચર્ય શું ? ભગવાનના ચરણારવિન્દને જે ભક્તો ભજે છે, તે માર્ગના પારને પામે છે, એમને ચરણથી આગળ જવાપણું રહેતું નથી. લોકમાં જેમને ચરણનો સમાગમ થાય છે તેઓને તો જવાપણું રહે છે. જેમકે પાદુકાઓને સમાગમ થવાથી તેમને આગળ જવાપણું રહે છે. જો એમ ન હોત તો કોઇ પણ પાદુકાઓને ચરણમાં પહેરે નહિ. તેથી જેમ આ વિપરીત છે, તેમ ફલ પણ વિપરીત છે. આથી એમ સિદ્ધ કર્યું કે સ્વામીનું દર્શન, ભક્તિ, પૂજા વગેરે પણ સાધન નથી (પણ ફલ છે), કેમકે આનન્દનિધિ ભગવાનને

યો૦:– लोके चरणसमागता गच्छन्ति ! ચરણ ગતિવાળા હોવાથી પાદુકાઓ વગેરે જેમને ચરણનો સમાગમ થાય છે તે (પાદુકા વગેરે) ગતિમાન (ચાલતા) થાય છે. अतो यथैतद् विपरीतम् વગેરે, ભગવાનના ચરણના સમાગમવાળાને તો તે ભ્રમણશીલ (ભમતો) હોય તે છતાં તે સર્વ ગતિરહિત થઈ જાય છે, તે જેમ (લૌકિકથી) વિપરીત છે, તેમ ફલ પણ વિપરીત છે, કેમકે ગતિરહિત છતાં (ચાલતો ન હોવા છતાં) તે માર્ગના પારને પામે છે.

સુ૦:– આમ હોવાથી જેનો જન્મ સફલ થયો છે, અને જેને ફલ પ્રાપ્ત થયું છે, તેણે ભગવાન્‌નેવિષે જે કરવું જોઇએ તે नमस्तुभ्यम् શ્લોકથી કહે છે:–

नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ।
न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ॥ ६ ॥

જેના મને સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે એવા તમને, ભગવાનને, બ્રહ્મને, પરમાત્માને, જેમનેવિષે લોકની સૃષ્ટિનેમાટે, અથવા સૃષ્ટિની વિશેષ કલ્પનાં કરવામાં આવે છે તે માયા છે જ નહિ, તેમને નમસ્કાર હો. ૬.

સુ૦:– જીવોને નમસ્કાર કરવા જોઇએ નહિ, કારણ કે (જીવો તરીકે) એકબીજાને તેઓ તુલ્ય છે, અને દેહ વગેરે આગન્તુક છે, (આવી ચડેલા છે, નિત્ય નથી), તેથી ભગવાન્‌ને જ નમસ્કાર કરવા જોઇએ, અને તે પણ જો સર્વ સિદ્ધાન્તોથી સિદ્ધ હોય તો જ તેને નમસ્કાર કરવા જોઇએ. મોહક શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થતા મોહથીરહિત સન્ત પુરુષોને જે વિષયમાં (ઉપાસ્યરૂપોમાં) વિવાદ હોય તે ઉપાસ્યરૂપો ભક્તિમાર્ગમાં સેવ્ય પુરુષોત્તમ કરતાં દુર્બલ છે, એમ માનવું જોઇએ, માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં જે ઉપાસ્યરૂપને-વિષે એક વાક્યતા હોય તેને જ નમસ્કાર કરવા જોઇએ. એમાં પણ જો તેવો અનુભવ ન થાય તો તેને નમસ્કાર કરવા જોઇએ નહિ. કેમકે મોટાઓનું પણ અન્તઃકરણ (અનુભવ) પ્રમાણરૂપ છે, તેથી तुभ्यम्, भगवते, ब्रह्मणे અને परमात्मने એમ ચાર પદો કહ્યાં છે. तुभ्यम् એટલે તમને, જેનું સાક્ષાત્ મને દર્શન થાય છે તેને. भगवते એટલે વૈષ્ણવ સિદ્ધાન્તથી જે ભગવાન્ સિદ્ધ થાય છે તેને. ब्रह्मणे એટલે જે શ્રુતિ અથવા વેદથી સિદ્ધ છે તેને. परमात्मने એટલે સ્મૃતિથી જે સિદ્ધ છે તેને. વેદથી જુદા પક્ષનાં જે શાસ્ત્રો છે, તેમાં માયાનો સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગ, કરણ (સાધન) તરીકે, અથવા પ્રકૃતિ તરીકે, અથવા પાખણ્ડ શાસ્ત્રો-માં નિમિત્ત તરીકે થયેલો છે. તે માયા જો ભગવાન્‌માં છે જ નહિ તો તે માયાથી ઉત્પન્ન થતા દોષો કામ વગેરે ભગવાન્‌માં ન હોય એમાં કહેવું જ શું. માટે આત્મા આત્માતરીકે સિદ્ધ હોવાથી, દોષોનો અભાવ હોવાથી, ભગવાન્‌ને કાંઇ પણ વિજ્ઞાપના કરવાની રહેતી નથી, તે અભિપ્રાયથી न यत्र श्रूयते माया એ પદો કહ્યાં છે. લોકોની સૃષ્ટિ કરવાનેમાટે અથવા સૃષ્ટિરૂપે અથવા કાર્યકારણરૂપ વિશેષ કલ્પના જેનાથી થાય છે, એવી સર્વ માયાનો જો નિષેધ ભગવાન્‌માં છે તો પછી તેમને કાંઇ પણ વિજ્ઞાપના કરવાનું રહેતું નથી.

ટિ૦:– विवादे सत्तु વગેરે. કર્મકાણ્ડમાં કહ્યું છે કે "જ્યાંસુધી મનુષ્ય જીવે ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્ર કરવો જોઇએ". એથી ઉલટું અન્યત્ર એમ પણ કહ્યું છે કે "જે દિવસે વૈરાગ્ય આવે તે જ દિવસે સંન્યાસ લેવો". અને ગીતાજીમાં અ૦ ૨-૪૩માં કહ્યું છે કે "પુષ્કલ ક્રિયાઓ કરવાનું કહેનારી પુષ્પ જેવી સુંદર વાણી" વગેરે. આમ વિરોધ હોવાથી જુદા જુદા ઉપાસ્યોને (સર્વને) કેમ નમસ્કાર ન કરવા ? આમ શંકા થાય તો વિષયની વ્યવસ્થા विवादे વગેરેથી કરે છે. કે સત્પુરુષોમાં જે વિષયમાં વિવાદ હોય, તે દુર્બલ સમજવો.

કર્મ તો હીન(હલકું) છે, કેમકે દેહ વગેરેના અધ્યાસને લીધે તેમાં અધિકાર માનવામાં આવે છે, અને તેનું મૂલ અજ્ઞાન છે, અને ભગવાનનું વચન છે કે "મારી ભક્તિવાળો જે છે અને મારારૂપ જે યોગી છે તેને જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ઘણું ખરું અહિં કલ્યાણકારક નથી." આ કારણનેલીધે ભક્તિમાર્ગ કરતાં બીજા માર્ગો દુર્બલ છે. તે તે માર્ગોમાં જે ઉપાસ્યરૂપો છે, તેઓ ભક્તિમાર્ગમાં સેવ્ય પુરુષોત્તમના રૂપ કરતાં દુર્બલ છે. જે દશામાં ભક્તિમાર્ગનું જ્ઞાન નથી, તે જ દશામાં તેમની ઉપાસના કરાય છે, તેથી તેઓ દુર્બલ છે, અને તેથી ભગવાને કહ્યું છે કે "મારી કથાના શ્રવણ વગેરેમાં જ્યાંસુધી શ્રદ્ધા ન થાય ત્યાંસુધી બીજું કર્તવ્ય રહે છે." ચાર્વાક વગેરે ઈશ્વરને માનતા જ નથી, તેથી ઈશ્વર પણ સર્વ સિદ્ધાન્તથી સિદ્ધ નથી, અને વળી જેઓ ઈશ્વરને માને છે, તેઓમાં પણ આ (કૃષ્ણનું) સ્વરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ છે, એમ સર્વેને સંમત નથી, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન સત્સુ વગેરેથી કરે છે. 'જે મોહક શાસ્ત્રોથી ઉત્પન્ન થતા મોહથી રહિત છે તે સન્ત કહેવાય છે,' તેઓમાં પરસ્પર જે વિષયમાં (ઉપાસ્યરૂપોમાં) વિવાદ છે તે વિષય દુર્બલ છે, તેથી જ આગળ કહ્યું છે કે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં જેની એકવાક્યતા હોય(જે ત્રણેને સંમત હોય) તેને નમસ્કાર કરવા. लोकानाम् વગેરે, જેઓ માયાથી મોહિત થયા છે, તેઓ જ એવી કલ્પના કરે છે, કે સૃષ્ટિનેમાટે અથવા સૃષ્ટિરૂપથી માયાછે. કાર્ય એટલે મોહ, અને કારણ એટલે માયા એ કાર્યકારણરૂપિણી પદનો અર્થ છે.

લે૦:– **प्रधानत्वेन**–પ્રકૃતિ તરીકે. **निमित्तत्वेन** કર્તા તરીકે.

યો૦:– **चतुष्टयमाह**, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ અને અનુભવ એ ચાર કહે છે, તે ચાર પદથી કહે છે:–(૧) **तुभ्यम्** (૨) **भगवते** (૩) **ब्रह्मणे** અને (૪) **परमात्मने** એમ ચાર વિશેષણથી શરુ કરીને **स्मार्ताय** સુધી. **साक्षात्कृताय** જે અનુભવથી સિદ્ધ છે તેને. **वैष्णवसिद्धान्तसिद्धाय** જે પુરાણથી સિદ્ધ છે તેને. **ब्रह्मणे**–જે શ્રુતિથી સિદ્ધ છે તેને. **स्मार्ताय**–જે સ્મૃતિથી સિદ્ધ છે તેને. **प्रधानत्वेन**–પ્રકૃતિ તરીકે. **पाषण्डेषु**–માયાવાદ વગેરે માર્ગોમાં. **निमित्तत्वेन**–કર્તા તરીકે. માયાવાદી મતમાં માયાને કર્તા તરીકે સ્વીકારેલી છે, તેથી તેને પાખણ્ડમાર્ગ કહ્યો છે.

સુ૦– (આ પ્રકારે માયાનો નિષેધ કરેલો હોવાથી કાંઇ પણ વિજ્ઞાપના કરવાનું રહેતું નથી) તે છતાં પોતાના અપરાધનું નિવેદન કરવું જોઇએ. જો ન કરે તો પોતાના કૃત્યથી જ પોતાનો નાશ કરે, તેથી **अजानता** વગેરે શ્લોક કહે છે:-

अजानता मामकेन मूढेनाकार्यवेदिना ।

आनीतोयं तव पिता तद् भवान् क्षन्तुमर्हति ॥ ७ ॥

મારો સેવક જે ધર્મનું તત્ત્વ જાણતો નથી, અને નન્દરાયજીનો તમારી સાથેનો સંબન્ધ પણ જાણતો નથી, તે મૂઢ હોવાથી, અને શું કરવું અને શું ન કરવું તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી, આ તમારા પિતાને લઈ આવ્યો છે, તેથી તમારે મને ક્ષમા કરવી જોઇએ.

સુ૦:– મારા સેવકને ધર્મના તત્ત્વનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, અને (નન્દરાયજીને) તમારો સંબન્ધ છે, એવું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, આ તમારા પિતા જેને તમે લીલામાં પિતા તરીકે માન્ય કરેલા છે, તેને તે સેવક લઈ આવ્યો. જો સ્વરૂપથી જ આ નન્દરાયજીમાં ઉત્કર્ષ હોત તો મારો સેવક અજ્ઞાની છતાં તેમને લાવત નહિ. તમારો સંબન્ધ તેણે જાણ્યો નહિ તે અજ્ઞાનને લીધે. વળી તેને વૈષ્ણવધર્મનું પણ જ્ઞાન ન હતું, તે

ધર્મોને જાણે તો એનું દૈત્યપણું જ જતું રહે, તો પછી કોઇ પણ મારો સેવક રહે નહિ. આ સેવકને સ્વતઃજ્ઞાન નથી કેમકે એ મૂઢ છે. જો એમ શંકા થાય કે સેવકે તો સ્વામીએ જે કહ્યું હોય તે જ કરવું જોઇએ, તો પછી સ્વામીની આજ્ઞાવિના કેવી રીતે લઈ આવ્યો ? તો તેનો ઉત્તર अकार्यवेदिना પદથી આપ્યો છે. શું કરવું અને શું ન કરવું એવું જ્ઞાન એને નથી, તેથી પોતાના કાર્યનું જ્ઞાન એને નથી. સામાન્ય રીતે કહેલું (આજ્ઞા આપેલી) હોય છતાં કરનારે વિશેષ પ્રકારે (વિચાર કરીને) કરવું જોઇએ (તે આ સેવકમાં નથી), તેથી આનો સ્વાભાવિક જ દોષ છે. આ તમારા પિતા આગળ ધ્રૂજતા ઉભા છે, તેથી હે સ્વામિન્ ! લીલામાં મેં અપરાધ કર્યો છે, તે તમારે ક્ષમા કરવી યોગ્ય છે. तव पिता એ વચનથી જેમ (લીલામાં જ પિતા તરીકે સ્વીકાર કરેલો છે તેમ) લીલામાં જ આ અપરાધનો પ્રવેશ થાય છે, તેથી તે સહન કરવો જોઇએ. લીલામાં જેમનો પ્રવેશ છે, તેમનાથી (ખરી રીતે) અપરાધ થતો જ નથી, તેથી भवान् પદ પણ કહ્યું છે, એનો અર્થ એ છે કે આપ પોતે જ ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો, હું ક્ષમાને યોગ્ય નથી.

गोविन्द नीयातम् વગેરે શ્લોક કોઇક ગ્રન્થમાં છે તે વિગીત (પ્રક્ષિપ્ત) છે, તે શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે જો વરુણ બોલે તો તે અપરાધી થાય.

ટિ૦:– अयं तव पिता, આ તમારા પિતા. અહિં अयम् इदम् શબ્દનું રૂપ છે, અને તેનાવિના પણ ચાલી શકે એમ છે, તે છતાં પણ ‘ આ ’ પદ મૂકયું છે તેનો અર્થ શ્રીસુબોધિનીજીમાં “ આગળ ધ્રૂજતા ઉભા છે ” એમ કર્યો છે. તેમાં ધ્રૂજવાનું કારણ ભગવાનના ઐશ્વર્યનાં દર્શનથી ઉત્પન્ન થતો સાત્ત્વિકભાવ છે એમ સમજવું.

યો૦:– तव पितेतिवचनादपराधः सोढः (सोढव्यः ને બદલે सोढः પાઠ યોજનાકારે સ્વીકાર્યો છે). ‘ તમારા પિતા ’ એમ વચન કહેવાથી વરુણે લીલાનું મુખ્યત્વ સ્વીકાર્યું. લીલામાં જ નન્દરાયજીનું પિતૃત્વ છે, તે તમારા પિતા એ પદોથી કહ્યું. કેવલ બ્રહ્મધર્મોનો ભગવાનમાં વરુણ અંગીકાર કરે તો ભગવાનને જન્મ જ ન હોવાથી વ્રજપતિ નન્દરાયજીનો પિતા તરીકે સંભવ જ નથી, પણ ભગવાને નન્દરાયજીને લીલામાં જ પિતા તરીકે અંગીકાર કર્યા છે, અને વરુણે પણ ભગવાને અંગીકાર કરેલા પિતા પોતે પણ ‘ તમારા પિતા ’ એમ કહીને અંગીકાર કર્યા, તેથી ભગવાન્ સન્તોષ પામે અને વરુણનો અપરાધ સહન કરે એમ અર્થ છે.

સુ૦:– એ પ્રકારે વરુણે પ્રાર્થના કરવાથી, ભગવાન્ જે તેના સિંહાસન પર બેઠેલા હતા, તેમણે તેને (વરુણને) કૃતાર્થ કરીને ત્યાંથી પાછા આવ્યા, તે एवम् એ શ્લોકથી કહે છેઃ–

श्रीशुक उवाच ॥

एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः ।
आदायागात् स्वपितरं बन्धूनां चावहन् मुदम् ॥ ८ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છેઃ–આ પ્રકારે વરુણે પ્રસન્ન કરેલા કૃષ્ણ ભગવાન્ પોતે ઈશ્વરોના ઈશ્વર હોવાથી, પોતાના પિતાને લઇને બન્ધુઓને આનન્દ પમાડતા પાછા આવ્યા.

સુ૦:– વરુણે ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા, તેથી તેના સેવકના અપરાધથી તેને દણ્ડ કર્યાવિના જ કૃષ્ણ જે સદાનન્દ છે, તેણે વરુણને પણ આનન્દ કરાવીને, ત્યાંથી પાછા આવવામાં અથવા નન્દરાયજીને પાછા લાવવામાં જેને કાંઇ પણ પ્રાર્થના કરવાનું નથી, કેમકે પોતે ભગવાન્ હોવાથી સર્વશક્તિવાળા છે, તે પોતાના પિતાને લઇને પાછા આવ્યા. ભગવાનના [illegible]

વરુણે આવવું જોઇતું હતું, અને ભગવાન્ જેમ આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે ચાલવું જોઇતું હતું, તે કેમ આવ્યો નહિ? તો તેનો ઉત્તર કહે છે કે ભગવાન્ ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે. ઈશ્વરોના ઈશ્વર અને નિયન્તા ભગવાન્ હોવાથી, વરુણ વગેરેથી તેમની આજ્ઞા ઓળંગી શકાય તેમ ન હોવાથી, અને સ્વામીની લીલાને સ્થાને જવું નહિ એમ નીતિશાસ્ત્રમાં હોવાથી, વરુણ આવ્યો નહિ. ભગવાન્‌ને પાછા આવવામાં સાધન વગેરેની અપેક્ષા નથી, તેથી સ્મરણ માત્રથી જ ગોકુલમાં આવ્યા, અને આવીને બન્ધુઓને આનન્દ પમાડયા, અથવા આનન્દ પમાડતા ગોકુલમાં આવ્યા.

સુ૦:- જેમ ભગવાન્‌નું એક વચન બહુ કાર્ય કરે છે, તેમ ભગવાન્‌ની આ કૃતિએ પણ બહુ કાર્ય કર્યું, તેથી આગળનું વૃતાન્ત નન્દસ્તુ એ શ્લોકથી કહે છે :-

नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा लोकपालं महोदयम् ।
कृष्णे च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥

નન્દરાયજી તો વરુણલોકપાલનો મોટો વૈભવ જ્યાં છે, એવાં અતીન્દ્રિય વરુણલોકનું દર્શન કરીને, અને ત્યાંના લોકોને કૃષ્ણને સારી રીતે પ્રણામ કરતા જોઈને, વિસ્મય પામ્યા, અને પોતાના જ્ઞાતિજનને કહેવા લાગ્યા. ૯.

સુ૦:- જો કે નન્દરાયજીને વરુણનો સેવક લઈ ગયો હતો, અને ત્યાં વરુણલોકમાં જ તેમને મૂકયા હતા, તોપણ ત્યાં નન્દરાયજીને કાંઇ પણ દર્શન થયાં નહિ, અને પછી ભગવાન્‌ના પધાર્યા બાદ સર્વનું દર્શન થયું, તેથી નન્દરાયજીને જે પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયથી દર્શન થઈ શકે નહિ તેનાં દર્શન થયાં. આ પ્રકારે જે પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયથી દર્શન ન થઈ શકે તેનું દર્શન કરવામાં જે અતીન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત થયું તેનો હેતુ જણાવતાં કહે છે કે ત્યાંનું સર્વ અતીન્દ્રિય હતું, ત્યાં લોકપાલ વરુણનો મોટો વૈભવ હતો, વળી જેની સાથે આપણે (નન્દરાયજી વગેરે) કૃષ્ણ તરીકે ગમે તે પ્રકારે વ્યવહાર કરીએ છીએ, એવા કૃષ્ણને તેઓ પોતે ગર્ભમાંથી જ દાસ હોય એવી રીતે સારી રીતે પ્રણામ કરતા હતા. આવું ત્યાંના સ્ત્રી પુરુષ સર્વેનું ભગવાન્‌નું સેવકપણું જોઇને, નન્દરાયજી ઉપનન્દ વગેરે જ્ઞાતિના ગોપોને કહેવા લાગ્યા. જો એમ શંકા થાય કે ભગવાને નન્દરાયજીને તેમને પોતાનેમાટે જ આવી અતીન્દ્રિય વસ્તુઓનું દર્શન કરાવ્યું હતું, તે બીજાઓને તેમણે કહેવું જોઇએ નહિ, તો પછી નન્દરાયજીએ બીજાઓને કેમ કહ્યું? તો તેનો ઉત્તર विस्मितः પદથી આપે છે. તેમને આશ્ચર્યરસ જ ઉત્પન્ન થયો, તેથી ભગવાન્‌ને પુત્ર તરીકે નન્દરાયજી અંગીકાર કરી શકયા નહિ, સર્વથા આ મારો પુત્ર છે જ નહિ. ગર્ગાચાર્ય કાં તો જુઠું બોલે છે, અથવા તો એને ભ્રાન્તિ થઈ છે. એમ હોવાથી હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. કાં તો કાંઇક પ્રાર્થના કરીને માગવું કે વિશેષ શરણાગતિ કરવી? એ બન્ને બાબતોમાં એટલે શરણાગતિને માટે અથવા તો ફલનેમાટે પ્રથમ ભગવાન્‌નું નિશ્ચય કરેલું સ્વરૂપ જાણવું જોઇએ. આ બધા ઉત્કર્ષો (જે આપણે જોઇએ છીએ તે તો) અવાન્તર ભેદ છે, માટે ભગવાન્‌નો પરમ ઉત્કર્ષ શું છે? તે જાણવું જોઇએ (ભગવાન્‌નું ખરું સ્વરૂપ સમજવું જોઇએ). પછી ફલની પ્રાર્થના કરવી અથવા તો શરણાગતિ કરવી, એમ નિશ્ચય કરીને પ્રથમ ભગવાન્‌ના ઉત્કર્ષનાં દર્શન કરવાનેમાટે ઉત્સુક થયા.

ટિ૦:- यद्येकं वचनम् વગેરે. ગાયોના યત્ન કરાવવાનું જણાવનારા ભગવાન્‌ના એક વચને અનેક કાર્યો કર્યાં. વ્રજને અનન્ય કર્યું. ઇન્દ્રનો માનભંગ કર્યો. ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ કર્યું. વ્રજના

જનોનું આપ્યાયન (ક્ષુધાતૃષાની પૂર્તિ) કર્યું. ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું. ઇન્દ્રપાસે ભગવાનને પ્રણામ કરાવ્યા. ગોવિન્દ નામ ધારણ કરાવ્યું. એ પ્રકારે અનેક કાર્ય કરાવ્યાં. તે પ્રકારે ભગવાનની એક કૃતિ પણ અનેક કાર્ય કરે છે.

લે૦:- વરુણલોકમાં રહેલા નન્દરાયજીને જો પહેલાં જ દર્શન થાત, તો તે લોક પોતાની પાસે જ હોવાથી દર્શન થાત, તેથી તે લોક અતીન્દ્રિય (પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયથી ન જોવાય એવો) ન થાત, તેથી, ભગવાનના પધાર્યા પછી ભગવદ્દૃષ્ટિથી જ નન્દરાયજીને દર્શન થયું, તે આશયથી नीतोपि (લઈ ગયો હતો......તોપણ) વગેરે શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહ્યું છે.

સુ૦:- પછી તે કૃષ્ણ પરમેશ્વર છે, એમ તેમણે બીલકુલ સન્દેહવિના જાણ્યું, (પણ) જ્યાંસુધી પરમેશ્વર તરીકે દર્શન ન થાય ત્યાંસુધી સારી પ્રતીતિ (ખરેખરો વિશ્વાસ) થતી નથી, તેથી ગોપો જેઓ ખાસ જ્ઞાનવિનાના જ હતા, તેઓએ ભગવાનની કાંઈક પ્રાર્થના કરી તે તે તુ એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

ते त्वौत्सुक्यधियो राजन् मत्वा गोपास्तमीश्वरम् ।
अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ॥ १० ॥

હે રાજન્ ! તે ગોપો તે કૃષ્ણને ઈશ્વર માનીને ઉત્સુક બુદ્ધિવાળા થયા. તે આપણા સ્વામી આપણી નિકટમાં પોતાનું વૈકુણ્ઠનામનું સૂક્ષ્મધામ શું પ્રકટ કરશે ? ૧૦.

સુ૦:- તુ શબ્દથી એમ જણાવ્યું કે તેમને બીજી કાંઇ શંકા ઉત્પન્ન જ થઈ નહિ, તેમ જ તેમાં કાંઇ અસંભવ પણ લાગ્યો નહિ. કિન્તુ દર્શનનેમાટે ઉત્સુક બુદ્ધિવાળા જ તેઓ થયા. राजन् એ શબ્દથી એમ જણાવ્યું કે રાજાઓ પણ એ પ્રમાણે ઉત્સુક થાય છે. તેમ થવાથી આ ઈશ્વર છે એમ તેમને નિશ્ચય થયો. अपि સંભાવનાના અર્થમાં છે. ઈશ્વર મિત્ર થવાથી પોતાના સ્થાનના દર્શન આપણને કરાવશે (એવી સંભાવના છે), અને જો આપણને માનશે નહિ તો દણ્ડ કરશે, એમ નિશ્ચય કરીને તેઓએ એવો મનોરથ કર્યો કે આપણા સ્વામી વૈકુણ્ઠનામનું પોતાનું સૂક્ષ્મધામ શું આપણી પાસે લાવશે ? શું આપણી નિકટમાં તેને પ્રકટ કરશે ? જો કે તે ગોપોને પોતાને તે પ્રકારનું કાંઇ પણ સાધન નથી તોપણ ભગવદૈશ્વર્યને લીધે એ ફલ થશે. (એમ તેઓએ માન્યું.)

લે૦:- प्रार्थितवन्तः પછી मनसि અધ્યાહાર સમજવું. अपि શ્લોકમાં છે તેનો અર્થ સંભાવના છે. તેનું તાત્પર્ય अथ यदि વગેરેથી શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહ્યું છે.

સુ૦:- એ પ્રકારે તેઓએ વિચાર કર્યો, ત્યાર પછી ભગવાને જે કર્યું, તે इति એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

इति स्वानां स भगवान् विज्ञायाखिलदृक् स्वयम् ।
सङ्कल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिन्तयत् ॥ ११ ॥

આ પ્રકારે પોતાના ભક્તોનો તે પોતે ભગવાન હોવાથી વિચાર જાણીને, પોતાને સર્વનું જ્ઞાન હોવાથી, તેમના સંકલ્પની સિદ્ધિનેમાટે કૃપાથી નીચે પ્રકારે વિચાર કર્યો. ૧૧.

સુ૦:- स्वाः પોતાના ભક્તો. ભક્તની ઇચ્છા તો પૂર્ણ કરવી જ જોઇએ, કારણ કે ભગવાન તેમનેમાટે જ પધારેલા છે. વળી તેમને કાંઇ અશક્ય નથી, કેમકે તે પોતે ભગ-

તેમણે તો ભગવાન્‌ની પ્રાર્થના પણ કરી નહિ, તથાપિ પોતે ભકતોની કામના પૂર્ણ કરનાર હોવાથી તે સંકલ્પ જાણીને હવે આગળ કહેવામાં આવશે તેનો વિચાર કર્યો એવો સંબન્ધ છે. ભગવાને જાણ્યું અને ઉપાયને શોધ્યો વગેરેમાં તેમને સામર્થ્ય છે તે अखिलदृक् શબ્દથી કહ્યું છે. સર્વદા સર્વને પોતે જાતે જ જુએ છે, તેને તો કાંઇ પણ સાધન વગેરેની અપેક્ષા નથી. તે ગોપોના સંકલ્પનો નિર્વાહ કરવાનેમાટે આ જે હવે કહેવામાં આવશે તેનો વિચાર કર્યો. શું આ ગોપોને સાધનમાં યોજવા? (કે જે સાધન કરવાથી તેમને વૈકુણ્ઠદર્શનરૂપી ફલ સિદ્ધ થાય), કે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને (કાંઇ પણ સાધન કરાવ્યાવિના) ફલ જ આપી દેવું? જો સાધનમાં પ્રવૃત્તિ કરે તો તેમને કલેશ જ થાય, તેથી કૃપાથી બીજો પક્ષ જ પોતે કર્તવ્ય તરીકે વિચાર્યો (સ્વીકાર કર્યો) એવો અર્થ છે.

સુ૦:- ભગવાને જે વિચાર કર્યો તે जनः એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः।
उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् ॥ १२ ॥

આ લોકમાં અવિદ્યા, તેનાથી થતા કામ અને તેનાથી થતા કર્મોવડે ઉંચી-નીચી ગતિઓમાં ભ્રમણ કરતો મનુષ્ય નિશ્ચય પોતાની ગતિને જાણતો નથી. ૧૨.

સુ૦:- આ લોકની અન્દર જે જન્મે છે, તે સામાન્ય રીતે જ પોતાની ગતિ જાણતો નથી. પોતાની ગતિનું જ્ઞાન થયા પછી પોતાના દોષની નિવૃત્તિ કરીને, તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ. પછી ક્રમથી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સાધન કરવાં જોઇએ. પછી આત્મપ્રાપ્તિ થાય. પછી બ્રહ્માત્મભાવ થાય. પછી ભક્તિ થાય. પછી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય. ત્યાર પછી મારા (ભગવાનના) સ્થાનનું દર્શન થાય. આ બધું આ ગોપોને કરોડો જન્મે પણ થઇ શકે નહિ. તેથી પ્રથમ પક્ષમાં (સાધનના પક્ષમાં) એમનો અધિકાર નથી, તે કહે છે કે નક્કી આ અતિ તામસ લોકમાં જન્મેલો, દુષ્ટતાના પરિણામને પામેલો (મનુષ્ય) પોતાની ગતિ જાણતો નથી. તેનું કારણ अविद्याकामकर्मभिः પદથી કહે છે. પહેલાં તો પંચપર્વા અવિદ્યા જીવને વિંટલાઇને રહે છે, પછી તેના સંબન્ધને લીધે તેને કામ થાય છે, તેથી નાના પ્રકારના કર્મો કરે છે. એ કર્મોવડે એનો જન્મ થાય છે. માટે જે મૂલથી અશુદ્ધ છે તે ઉત્કૃષ્ટ ગતિને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે?

શ્રીગુસાંઇજીનો સ્વતંત્ર લેખઃ-

શંકા–વ્રજના જનો સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરતા હતા, અને જે સ્વરૂપનો અનુભવ કરતા હતા તે વસ્તુનું જ્ઞાન તેમને હોવું જોઇએ, તો પછી તેમને બીજી વસ્તુનો અભિલાષ થવો કેવી રીતે ઘટે? જો એમ કહો કે (સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવા છતાં) તેઓ ગૃહની અન્દર સ્થિતિ કરીને રહ્યા હતા, તે જેમ ઘટી શકે તેમ આ પણ ઘટી શકે, તો પ્રશ્ન થાય કે સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરનાર ગૃહમાં કેમ રહી શકે? કેમકે અનુભવ કરાતી વસ્તુ સ્વરૂપાનન્દ સર્વથી અધિક છે. વળી જો વ્રજજનને એવો બીજી વસ્તુનો અભિલાષ થાય તો ભગવાને તે પૂર્ણ કરવો જોઇએ, કેમકે ભગવાને કહ્યું છે કે "જે મનુષ્ય જેવી રીતે મને શરણે આવે છે, તેનું તે જ પ્રકારે હું ભજન કરું છું." માટે તેમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરીને (તેના અભિલાષને દૂર કરીને), ભગવાને પોતે તેને ભજનાનન્દનું દાન શામાટે આપવું જોઇએ? આ શંકાઓ દૂર કરવાને વ્રજજનનો આ મનોરથ પ્રાસંગિક (અમુક પ્રસંગને લઇને) છે,

जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः ।
उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् ॥ १२ ॥

આ સમયે વ્રજમાં રહેતો જન મારા માહાત્મ્યજ્ઞાનના અભાવ (अविद्या)થી બીજા લોકના દર્શનના અભિલાષરૂપ (काम) અને લૌકિક જાતિ વગેરેમાં કરેલાં ગૃહકર્મરૂપ (कर्मो)વડે, ઉંચી એટલે વૈકુણ્ઠના મનોરથરૂપ; અને નીચી એટલે લીલાના અનવસરમાં ગૃહ સંબન્ધી ગતિમાં, અથવા ઉંચી એટલે પુરુષોત્તમરૂપ; અને નીચી એટલે અક્ષર અને ક્ષરરૂપ, ગતિમાં ભ્રમણ કરતો છતાં પોતાની આલોક અને પરલોકની ગતિ મારાથી ભિન્ન (બીજી) જાણતો નથી, એ વાત નિશ્ચય છે, પણ મને જ પોતાની ગતિરૂપ (ફ્લરૂપ) જાણે છે. ૧૨.

આ કાલમાં વ્રજમાં રહેલો મનુષ્ય પોતાની ઐહિક અને આમુષ્મિકી (આલોકની અને પરલોકની) ગતિ મારાસિવાય બીજી જાણતો નથી, તે નિશ્ચય છે, તે તો મને જ પોતાની ગતિરૂપ જાણે છે. જો એમ શંકા થાય કે ગયા દશમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે 'શું ભગવાન્ પોતાનું સૂક્ષ્મધામ આપણી આગળ પ્રકટ કરશે?' એ પ્રકારે બીજી ગતિનો પોતાનો હૃદયનો અભિલાષ ત્યાં કહ્યો છે, તો પછી તમે ભગવાનસિવાય તેઓ બીજી ગતિ જાણતા નથી એમ શા માટે કહો છો? તેનો ઉત્તર उच्चावचासु गतिषु भ्रमन् એ પદોથી કહે છે. उच्चा-ઉચ્ચગતિ, વૈકુણ્ઠનામની મનોરથરૂપ ગતિ, अवचा નીચી ગતિ તો લીલાના અનવસરમાં નિર્વાહનેમાટે ગૃહ વગેરેના સંબન્ધવાળી. વૈકુણ્ઠ ગતિનું ઉંચાપણું મનોરથના અભિપ્રાયથી છે, વસ્તુતઃ નથી એમ સમજવું. અથવા उच्च એટલે પુરુષોત્તમ અને अवच (નીચ) અક્ષર અને ક્ષર, કેમકે ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે 'ક્ષરથી હું અતીત છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું.' તેથી ઉચ્ચ એટલે પુરુષોત્તમથી વૈકુણ્ઠ વગેરે સર્વ ગતિઓ, નીચી (હલકી) છે, કેમકે વૈકુણ્ઠ પણ અક્ષરરૂપ છે, તે ગતિઓ-નેવિષે ભ્રમણ કરતો એટલે વૈકુણ્ઠમાં માનસિક અભિલાષથી ભ્રમણ કરતો, અને ગૃહ વગેરેમાં શરીરથી ભ્રમણ કરતો છતાં કમલપત્રની માફક નિર્લેપ રહીને, તે તે સ્થાનમાં (વૈકુણ્ઠ ગૃહ વગેરેમાં) વ્રજજન પોતાની ગતિ જાણતો નથી એવો ભાવ છે.

જો એમ શંકા થાય કે કોઇ પણ કારણ ન હોવાથી આવું ભ્રમણ કેમ થાય? તેના ઉત્તરમાં अविद्याकामकर्मभिः પદો કહે છે. અવિદ્યા પદથી અહિં માહાત્મ્યજ્ઞાનનો અભાવ સમજવો. ભગવાનની શક્તિરૂપ અવિદ્યા અથવા સ્વરૂપ સંબન્ધી અજ્ઞાન, એવો અવિદ્યાનો અર્થ અહિં નથી. અવિદ્યા શક્તિ તો માયાથી નિર્મિત થયલી છે; અને માયા ભગવત્-શક્તિ છે, અને એમ કહેલું છે કે 'આ માયા તો લાજથી ભગવાન્‌ની દૃષ્ટિપથમાં ઉભી રહી શકતી નથી', માટે જો માયા પણ ભગવાનની આગળ ઉભી રહી શકતી નથી, તો ભગવાનના સંબન્ધી વ્રજજનને અવિદ્યા વ્યામોહ કેવી રીતે કરી શકે? એમ હોવાથી અવિદ્યાનું કાર્ય અજ્ઞાન તો અહિં યુક્ત જ નથી. માહાત્મ્યજ્ઞાનનો અભાવ તો સ્વેચ્છાથી કરેલો હોવાથી, અને લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી, તે કાંઇ ખરેખરું અજ્ઞાન નથી. ખરી રીતે તો જેમ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં બ્રહ્મસિવાય-બીજા જ્ઞાનનો અભાવ પણ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ છે, તેમ અહિં પણ ભગવાનના સ્વરૂપભજનમાં માહાત્મ્યજ્ઞાન પ્રતિબંધક હોવાથી, તે માહાત્મ્ય-જ્ઞાનનો અભાવ પણ ભગવાનના સ્વરૂપજ્ઞાનનો અંશ જ છે, એમ માનવું જોઇએ. માટે સાર એ કે અહિં જે અવિદ્યા કહી તેવડે માહાત્મ્યજ્ઞાનના અભાવથી બીજા લોકના

અભિલાષરૂપ કામ તેમને થયો, અને લોક, જાતિ વગેરેમાં જે ગૃહ સંબન્ધી કર્મો કહેલાં છે, તેવડે એટલે કામ અને કર્મો એ બન્ને સ્વીકારીને, તેઓ બન્નેમાં ભ્રમણ કરે છે. જો માહાત્મ્યજ્ઞાન હોય તો બીજા લોકની ઇચ્છા થાય નહિ, અથવા તો લૌકિક કર્મો પણ થઈ શકે નહિ, અથવા તો લીલારસનો અનુભવ પણ થાય નહિ, કિન્તુ મુક્તિ જ થાય, માટે આવું અજ્ઞાન કરીને પ્રભુએ જ આ સર્વ કર્યું, એમ નિશ્ચય થાય છે. જો એમ ન હોય તો પોતાથી બીજી વસ્તુની (પોતાના ભક્તોની) ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને પોતે યત્ન ન કરે, પણ ઉલટું પોતે જે સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરે છે, તે પણ ન કરે, તો પછી આગળ ભજનાનન્દ (આપવા)ની તો વાત જ શું? માટે ભ્રમણ કાંઇ વ્રજજનનો દોષ નથી, પણ ભગવાને પોતે જ કર્યું છે, એમ માનીને તેમને જે ઇચ્છા હતી કે ભગવાનના ધામનું દર્શન કરવું, તેનું દર્શન કરાવવાન અને તેમાંથી પાછો ઉદ્ધાર કરવાને પોતે અતિશય કરુણાવાળા થયા, એમ કહેવાને શ્રીશુકદેવજીએ આ શ્લોકથી ભગવાનનો અભિપ્રાય કહ્યો, માટે આ સર્વ યોગ્ય જ છે.

લે૦:- **તે તુ બ્રહ્મહ્રદમ્** એ પંદરમા શ્લોકમાં ટિપ્પણીજીમાં દ્વિતીય વ્યાખ્યાનમાં સાધારણ રીતિ પ્રકટ કરી, એમ કહ્યું છે, તેથી આ પ્રકારે કહ્યું.

સુ૦:- વળી ઉંચીનીચી ગતિઓમાં પરિભ્રમણ પણ કર્યા કરે છે, કાંઇ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરીને, તેનાથી આગળ જતો નથી, કિન્તુ અધમતાને જ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે કારણના વિચારથી અથવા કાર્યના વિચારથી આ જનને આત્મજ્ઞાનમાં કાંઇ પણ અધિકાર નથી, તેથી આ વ્રજવાસીઓ જેની ઇચ્છા કરે છે, તેનેસારુ તેઓ અયોગ્ય જ છે, એમ જો કે ભગવાને નિશ્ચય કર્યો, તોપણ પોતાના પ્રમેય બલનો આશ્રય કરીને પણ કાંઇક દર્શન કરાવ્યું, તે **ઇતિ** એ શ્લોકથી કહે છે:-

इति सञ्चिन्त्य भगवान् महाकारुणिको विभुः ।
दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥ १३ ॥

એમ વિચાર કરીને પોતે જે ભગવાન્ છે, અત્યન્ત કૃપાવાળા છે, અને સર્વસમર્થ છે, તે ભગવાને ગોપોને તમસ્‌ને પેલેપાર રહેલા પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું. ૧૩.

સુ૦:- આ પ્રકારે વ્રજજનને અધિકાર નથી એમ વિચાર કર્યો, તે છતાં પોતે ભગવાન્ એટલે સર્વકરણસમર્થ છે તોપણ મર્યાદાનું રક્ષણ કરે છે, તેથી પોતે મહાકારુણિક થયા. કરુણામાં પરમકાષ્ઠાવાળા થયા, અને બેમાંથી એકના નાશની શંકા કરીને બન્ને કરવાને પોતે સમર્થ હોવાથી, પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું, તે એમ જણાવવાને કે મારો આટલો વૈભવ છે. વળી વ્રજમાં રહીને જ તે દર્શન કરાવ્યું. કોઇ જગ્યાએ (વૈકુંઠ વગેરેમાં) જઇને નહિ. કારણકે તે ગોપો છે, પોતાના મિત્ર છે, અને ધર્મપરાયણ છે. જ્યારે ભગવાનનાં જ તેમને દર્શન થાય છે, ત્યારે ભગવાનના લોકનું દર્શન કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય? ભગવાનના બહુ લોક છે (તેમાંથી કોઇ એકનાં દર્શન કર્યાં હશે) તો તે શંકાનું નિવારણ કરવાને **તમસઃ પરમ્** પદો વાપર્યાં છે. પ્રકૃતિથી પણ ઉપરના લોકનું દર્શન કરાવ્યું. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે " તમસ્ (અંધકાર) હતું, અને તે તમસૂથી ગૂઢ આગળ જ્ઞાન હતું " તે તમસ્ પણ વસ્તુવિચારથી ભગવદ્રૂપ જ છે એમ કહ્યું, તેનાથી પણ આગળ જે વ્યાપિવૈકુણ્ઠ છે, તેનું દર્શન કરાવ્યું.

યો૦:- **उभयोरन्यतरनाशमाशङ्क्य** મર્યાદાનું રક્ષણપણું અને મહાકારુણિકપણું એ બેમાંથી

ભંગ થાય. જો સાધનનો અભાવ છતાં ફલનું દાન ન કરે તો મહાકારુણિકપણાનો ભંગ થાય એ શંકા.

સુ૦:– માયાનું ઉદ્ઘાટન કરીને (માયાનો ટેરો ખસેડી નાંખીને) તેનું સ્વરૂપ सत्यम् એ શ્લોકથી કહે છે:–

सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ।
यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ १४ ॥

તે બ્રહ્મલોક સત્ય છે, જ્ઞાન છે, અનન્ત છે, જેને પ્રમાણે બ્રહ્મ કહે છે, જ્યોતિ છે, સનાતન છે, અને મુનીઓ પણ જ્યારે મનન કરવાથી નિર્ગુણ થાય ત્યારે સાવધાન થઇને જ તેનાં દર્શન કરી શકે છે. ૧૪.

સુ૦:– તે અક્ષરરૂપ છે, જ્યારે ભગવાન્ તેમના હૃદયમાં ઈશ્વરરૂપે પ્રકટ થયા, ત્યારે અક્ષરનો પણ લોકરૂપે આવિર્ભાવ થયો. જો એમ ન થાય તો તે કૃત્રિમ થાય. તેનું સ્વરૂપ સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત છે. સત્ય એટલે દેશથી અને કાલથી જેનો પરિચ્છેદ (ભાગ) પડી શકતો નથી તે. જ્ઞાન એટલે કોઇ પણ પ્રકારે બાધ ન આવે એવું જ્ઞાનરૂપ. અનન્ત એટલે જેની કોઇ પણ પ્રકારે હદ નથી તે. તે બ્રહ્મલોકના બીજા પણ ગુણો કહેવાને પ્રમાણુનો જ અતિદેશ यद् ब्रह्म એ પદોથી કરે છે. વૈકુણ્ઠનામનું સર્વવેદાન્તથી જેનું જ્ઞાન થાય છે, તે બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ શબ્દથી વિસ્તાર અને વધવાપણું કહ્યાં, અને પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, એમ કહ્યું અને ગુણોપસંહાર ન્યાયથી* સર્વ ગુણો પણ કહ્યા. દોષના અભાવને માટે ज्योतिः પદ કહે છે. તે બ્રહ્મલોક સ્વયંપ્રકાશ છે, કોટિ સૂર્યથી પણ અધિક પ્રકાશવાળો છે. હમણાં જ તે એવો થયો હશે એ શંકાને દૂર કરવાનેમાટે सनातन પદ મૂક્યું છે. એ બ્રહ્મલોક અનાદિસિદ્ધ એ પ્રકારનો જ છે. જો એમ શંકા થાય, કે આ પ્રકારે વિલક્ષણતા એમાં જણાય છે, અને અવિકૃત એક રસ જેમાં ઉંચાપણું કે હલકાપણું કાંઇ નથી, એવા બ્રહ્મમાં લોકપણું ઘટી શકે નહિ, તેથી આ તમે જે બ્રહ્મલોક કહો છો તે સગુણ હશે? તો તેના ઉત્તરમાં यद्धि पश्यन्ति એમ કહે છે. એ બ્રહ્મલોક એવો સ્વભાવથી જ છે, એમ માનવું પડશે. ગુણોના આવવાથી જે સામર્થ્ય આવે, અને જે અયોગ્યપણાનો પરિહાર થાય તેનો સ્વરૂપથી જ પરિહાર કરવો. સર્વભવનસમર્થ સ્વરૂપ જ એવું છે. જો એમ શંકા થાય કે સ્વરૂપ જ એવું છે, એવું જણાવનાર કાંઇ પણ કારણ મળતું નથી માટે સગુણ હોવાને લીધે જ એ લોકરૂપ થતું હશે? માટે એ બાબતમાં વિશેષ આગ્રહ કરી શકાય નહિ; તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે 'એ વૈકુણ્ઠનામનું ભગવત્સ્થાન મનનશીલ મુનિઓ પણ જ્યારે સગુણપણું દૂર થાય ત્યારે જ જોઈ શકે છે. મુનિઓ જ્યારે મનન કરે, અને જ્યારે ત્રણ અવસ્થા (જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ) જે ગુણનાં કાર્ય છે, તે લીન થઈ જાય અને બુદ્ધિ વગેરે પણ અને સ્વભાવના ગુણો પણ વિશેષે કરીને લીન થઈ જાય, અને પછી નિર્ગુણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જ તે બ્રહ્મલોક આવિર્ભાવ પામે છે, અને મુનિઓ તેનાં દર્શન કરે છે. તેમાં પણ જો સાવધાન હોય તો જ દર્શન થાય છે. માટે જ્યારે એ બ્રહ્મલોકનાં દર્શન કરનારા મુનિઓ પણ ગુણાતીત છે, તો બ્રહ્મલોક પોતે સગુણ છે, એમ કહેવાય જ કેમ?

યો૦:– यद् वैकुण्ठाख्यं 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं' यद् ब्रह्मैव, ગીતામાં કહ્યું છે કે "અવ્યક્ત અક્ષર છે, અને તે પરમ ગતિરૂપ છે". અહિં અક્ષરને ગતિ એટલે પ્રાપ્ત કરવાના ધામરૂપ કહ્યું

છે. વળી " તેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે, જે સર્વ કારણના કારણરૂપ છે, જે પુરુષરૂપ મહાત્મા વિષ્ણુનું પરમધામ છે " અહિં પણ અક્ષરબ્રહ્મને ધામરૂપ કહ્યું છે. વળી બૃહદ્વામનપુરાણમાં કહ્યું છે કે " વ્યાપિવૈકુણ્ઠનામનો બ્રહ્માનન્દમય લોક છે " અહિં પણ વૈકુણ્ઠને બ્રહ્માનન્દમય કહ્યું છે.

સુ૦:- પછી દર્શન થયા પછી સર્વત્ર તે બ્રહ્મલોક પ્રકટ થયો, તેથી સર્વ ગોકુલનો વિલય જ થયો. અને તેમ થવાથી આગળ લીલા થઈ શકે નહિ, માટે ફરીથી તે વ્રજવાસીઓની પહેલાંની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવાનેમાટે ભગવાને જે પ્રયત્ન કર્યો, તે તે તુ એ શ્લોકથી કહે છેઃ-

તે તુ બ્રહ્મહ્રદં નીતા મગ્નાઃ કૃષ્ણેન ચોદ્ધૃતાઃ ।
દદૃશુર્બ્રહ્મણો લોકં યત્રાક્રૂરોઽધ્યગાત્ પુરા ॥ ૧૫ ॥

તે વ્રજવાસીઓને તો બ્રહ્મહ્રદમાં લઈ ગયા, ત્યાં તેમને મગ્ન કર્યા (ડૂબાડ્યા), અને કૃષ્ણે અને વેદે તેમનો ત્યાંથી ઉદ્ધાર કર્યો. જે સ્થાને અક્રૂરને પહેલાં ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું, તે બ્રહ્મલોકનું તેમણે દર્શન કર્યું. ૧૫.

સુ૦:- જો કે લોકનો તિરોભાવ થયો, તોપણ જેમ કાષ્ઠના અગ્નિનો તિરોભાવ થતો નથી, તેમ તે લોકાત્મક અંશ (લોક)નો તિરોભાવ થયો નહિ. જેમ અર્ધજ્વલિત (અર્ધાં બળેલાં) કાષ્ઠની પૂર્વસ્થિતિ કરીએ, તેમ તે વ્રજવાસીઓની પણ પૂર્વસ્થિતિ કરવી જોઇએ. જો એમ ન કરે તો આગળ લીલા થઈ શકે નહિ, અને તે પૂર્વસ્થિતિ વેદાત્મક બ્રહ્મમાં તેમને યોજવાથી થઈ શકે છે, તે વેદાત્મક બ્રહ્મ તે જલરૂપ છે અને તેથી જ શબ્દબ્રહ્મની જલરૂપતા કોઇક સ્થલે પ્રકટ કરી છે, તેનું આ કાર્ય છે, અને આગળ પણ કહેવાશે. માટે આ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ થયલા વ્રજવાસીઓને બ્રહ્મહ્રદમાં લઈ ગયા અને તેમને તેમાં સ્નાન કરાવ્યું, ત્યારે તે વ્રજવાસીઓનેવિષે રહેલો વૈકુણ્ઠલોક તિરોહિત થયો. ત્યાં લઈ જવાયલા પણ તે વ્રજવાસીઓ ફરીથી મગ્ન થયા (અન્દર ડૂબી ગયા). તેઓ તો ઉત્તમ અધિકારીઓ હતા, તેથી તે શબ્દબ્રહ્માત્મક જ થયા. અહિં આ ક્રમ છેઃ-પ્રથમ પરબ્રહ્મ, તેમાંથી નીકળેલું શબ્દબ્રહ્મ, અને તેમાંથી નીકળેલું જગત્. તેથી જ એ નિકટ અને દૂરથી જ્ઞાપક છે, ત્યાંથી પણ ભગવાને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. શ્લોકમાં ચ મૂક્યો છે, તેથી વેદોએ પણ ભગવાનની આજ્ઞાથી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો (તેમને બહાર કાઢ્યા). જો એમ ન થાય તો વેદપ્રમાણગ્રસ્ત વ્રજવાસીઓ લીલામાં ઉપયોગી થઈ શકે નહિ. જો એમ શંકા થાય કે જો એમ છે તો આ બધું કરેલું વ્યર્થ જ હતું, તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે પ્રયોજનનેમાટે જ આ સર્વ થયું હતું, તે દદૃશુઃ વગેરે પદોથી કહે છે. તેમને શબ્દબ્રહ્મલોકનાં દર્શન થયાં, કેમકે તે આર્દ્રચક્ષુવાળા હતા. તે શબ્દબ્રહ્મ તેટલું જ માત્ર નથી, તે જણાવવાને શુકદેવજી રાજાને કહે છે, કે 'જે સ્થાને અક્રૂરને પહેલાં ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું'. પ્રમાણથી અક્રૂરને ત્યાં જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું, માટે આ વ્રજવાસીઓને પણ પ્રમાણથી જ્ઞાન કરાવવાનેમાટે ભગવાને એ પ્રકારે કર્યું.

કારિકાર્થઃ- બ્રહ્માનન્દ કરતાં મોટો આનન્દ સ્ફુટ રીતે ભજનમાં રહે છે, તે તારતમ્ય (તફાવત) જણાવવાનેમાટે તે વ્રજવાસીઓને દર્શન કરાવીને ત્યાંથી તેમનો પાછો ઉદ્ધાર કર્યો.

ટિ૦:- વિલય એવાભૂત (વિલય જ થયો). અહિં આ અર્થ છેઃ- તે લોક અક્ષરાત્મક હોવાથી આનન્દરૂપનો સર્વત્ર આવિર્ભાવ થયો, અને સર્વેના દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને આત્માનેવિષે પણ તેનો આવિર્ભાવ થવાથી જેમ પ્રકટ અગ્નિનો સંબન્ધ થયો હોય

જાય, અને કાષ્ઠપણાનો વિલય થઈ જાય, તેમ આ જનોના દેહ વગેરે આનન્દરૂપ થઈ જવાથી તેમના દેહાદિ ભાવનો વિલય થઈ ગયો. प्रत्याप्रत्यर्थम् – પૂર્વભાવ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે. तदात्मकांशस्य સર્વત્ર આવિર્ભાવ થવાથી તેમના દેહ વગેરેમાં પણ આવિર્ભાવ પામેલા અંશનો. काष्ठाग्निवत् કાષ્ઠનીઅન્દર રહેલા અગ્નિને પ્રકટ કરવાનેમાટે જે બીજા અગ્નિનો પ્રવેશ તેમાં થાય છે, તેનો પણ જ્યાંસુધી કાષ્ઠની અન્દર રહેલો અગ્નિ તિરોધાન પામતો નથી, ત્યાં સુધી તેનું પણ તિરોધાન થતું નથી, તે પ્રમાણે. अर्धज्वलितानाम् અર્ધજ્વલિત. અહિં આમ સમજવાનું છેઃ–વ્રજવાસીઓના મનોરથ પૂર્ણ કરવાનેમાટે અને બ્રહ્માનન્દ કરતાં ભજનાનન્દમાં જે તારતમ્ય (તફાવત) છે, તે જણાવવાનેમાટે ભગવાને પોતાના લોકનું દર્શન તેમને કરાવ્યું. એ દર્શનનું સ્મરણ જો ન રહે તો તે તારતમ્ય જ્ઞાન આગળ રહે નહિ, અને એ સ્મરણ તે તારતમ્યના અનુભવવિના થાય નહિ, તેથી હાલમાં એ (બ્રહ્મ)આનન્દનો અનુભવ પણ કરવો જોઈએ, અને તે અનુભવ પોતાનું તેનાની ભિન્ન હોવાનું જ્ઞાન ન હોય તો થાય નહિ, એમ હોવાથી આનન્દાત્મકપણું અને ભેદજ્ઞાનપૂર્વક પોતાને અક્ષરાનન્દનો અનુભવ એમ (બન્ને સાથે હોવાથી) અર્ધજ્વલિતપણું સમજવું. ફરીથી કાષ્ઠપણું થવું તે પૂર્વે કહેલા દેહાદિનેવિષે આવિર્ભાવ પામેલા લોકના તિરોધાનથી તેના સંબન્ધથી થયલા આનન્દાત્મકપણાના ભાનનું તિરોધાન થઈને પહેલાંના જેવી સ્થિતિ થવી તે. એમ કરવાની આવશ્યકતા अन्यथा વગેરેથી કહે છે, કે નહિ તો આગળ લીલા થઈ શકે નહિ. તેનો હેતુ तत्र વગેરેથી કહે છે કે તે તો વેદાત્મક બ્રહ્મમાં યોજવાથી થાય છે. અહિં આ ભાવ છેઃ–કાષ્ઠનો જે અંશ જ્વલિત થયો હોય, તે જેમ પાછો કાષ્ઠ થવો અશક્ય છે, તેમ આનન્દાત્મક થયલા દેહનો ફરીથી જડભાવ થવો અશક્ય છે. ચાલતા પ્રસંગમાં તો જો સર્વ વ્રજવાસીઓનો દેહાદિભાવ હોય તો જ તેઓ લીલામાં ઉપયોગી થાય, તેથી દેહાદિભાવ એમની પ્રકૃતિ–સ્વાભાવિક નિત્યસ્થિતિ છે, અને એમની મુક્તિઅવસ્થા એમના વિકારરૂપ છે, એમ હોવાથી એમના વિકારરૂપને દૂર કરીને, એમની સ્વાભાવિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવી જોઈએ, તે વેદબ્રહ્મથી જ એમને થઈ શકે છે. આ કાર્ય મર્યાદારૂપ નથી, એટલે દેહાદિભાવરૂપ સાધારણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવી અને ભજનાનન્દનો અનુભવ કરાવવો એ કાર્ય મર્યાદાનું નથી, તેથી આ વેદબ્રહ્મ પણ જો મર્યાદામધ્યપાતિ હોય, તો આ વ્રજજનોની સ્વાભાવિક દેહાદિભાવપ્રકૃતિ ભજનાનન્દનો અનુભવ કરી શકે તેવી કરી શકે નહિ. તેથી જેમ કોઈ ધરો જે નદીની અન્દર હોવા છતાં નદીના પ્રવાહથી ભિન્ન હોય છે, અને સર્વદા અતિ નિર્મલ હોય છે, અને તે નિર્મલ જલમાં મકરન્દ ઝરતા કમલને ઉત્પન્ન કરે છે, અને હમેશાં અતિ ગંભીર હોવાથી, તે ધરો પોતાની અન્દર પડેલા પદાર્થને નિર્મલ જલથી પૂર્ણ કરે છે, તેમ વેદની અંદર રહેવા છતાં મર્યાદામાર્ગીયથી ભિન્ન હોઇને પોતે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી નિર્દોષ ભજનાનન્દના અનુભવના હેતુરૂપ વિચિત્રભાવ ઉત્પન્ન કરનાર પુષ્ટિમાર્ગીય છે, તે જણાવવાનેમાટે મૂલમાં વેદને બ્રહ્મરૂપ અને જલના ધરારૂપ બન્ને કહ્યા. એજ બાબત तद्धि तस्य जलात्मकम् (તે જ જલરૂપ છે) પદોથી કહી છે. તે લોક અક્ષરાત્મક હોવાથી બ્રહ્મહૃદ પદ તેના આનન્દનું વાચક છે, એમ કહેવું નહિ. બ્રહ્માનન્દ મોટું હોવાથી, અને ધરો અલ્પ હોવાથી એમ કહેવું યુક્ત નથી. આનન્દપદનો ત્યાગ કરીને હ્રદ (ધરો) એ પદ મૂક્યું, તેનું તાત્પર્ય અવશ્ય કહેવું જોઈએ, તે અમે જે ઉપર કહ્યું તે જ છે. આથી બ્રહ્મપદનો અર્થ અક્ષર છે, એ શંકા દૂર કરી. કારણ કે અક્ષર તો

પહેલાં પણ કહેલું જ છે. વચ્ચે તેમને શબ્દબ્રહ્મમાં યોજવાનો હેતુ આગળ प्रमाणतो ज्ञानम् વગેરેથી કહેશે. આમ હોવાથી અહિં ધ્રો (ધરા)રૂપ કહેવાથી અને અન્દર ડૂબાડવાનું કહેવાથી શબ્દબ્રહ્મ જલરૂપ પણ છે, એમ માનવું પડશે. તે अत एव વગેરેથી કહ્યું છે, કે શબ્દબ્રહ્મની જલરૂપતા કોઇક જગ્યાએ પ્રકટ કરી છે. એ શબ્દબ્રહ્મ પણ વ્યાપક હોવાથી, ક્વચિત્ ગોકુલની નિકટમાં પ્રકટ કરીને એવો અર્થ છે. એમ કરવાની આવશ્યકતા तत्कार्यमिदम् પદથી કહી છે, કે આવા વ્રજજનનો પૂર્વભાવ સંપાદન કરવો એ રૂપકાર્ય અને પ્રમાણથી તેમને જ્ઞાન આપવું તે એ શબ્દબ્રહ્મથી જ થઈ શકે છે. એ બાબતની યુક્તિ अग्रे च વગેરેથી કહે છે કે " જ્યાં પહેલાં અક્રૂરને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું, " ત્યાં શબ્દબ્રહ્મરૂપ જલની અન્દર ભગવાન્‌ના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અક્રૂરને થયું હતું. मज्जन (ડૂબીજવું)નો પદાર્થ शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः એ પદોથી કહે છે. તે વ્રજજનો શબ્દબ્રહ્મરૂપ થઈ ગયા, તેનું કારણ એ કે તેઓ ઉત્તમ અધિકારીઓ હતા. શબ્દબ્રહ્મરૂપ જલમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવો આવશ્યક (જરૂરનો) છે, તો પૂર્વની સ્થિતિમાંથી જ તેમનો ઉદ્ધાર કરીને, તેમનો પ્રકૃતિભાવ શામાટે સંપાદન ન કર્યો ? એમ શંકા થાય તો તેનો ઉત્તર क्रमश्च अयम् વગેરેથી કહે છે કે 'પ્રથમ પરબ્રહ્મ, પછી તેમાંથી નિકળેલું શબ્દબ્રહ્મ, પછી તેમાંથી નિકળેલું જગત્.' પોતે કરેલી મર્યાદાનું સ્થાપન કરવાનેમાટે એ પ્રકારે કર્યું. તે ક્રમ પરબ્રહ્મ વગેરેથી કહે છે. પરબ્રહ્મે પહેલાં પોતામાં રહેલું, પછી પોતામાંથી જુદું પાડેલું જે વસ્તુ (પદાર્થ) તે શબ્દબ્રહ્મરૂપ થાય છે, પછી તે શબ્દબ્રહ્મે પોતામાંથી જુદું પાડેલું વસ્તુ (પદાર્થ) જગદ્રૂપ થાય છે. અહિં તાત્પર્ય આ છેઃ–સાક્ષાત્ લીલામાં ઉપયોગી જગત્ તો સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છે, તે પ્રભુના સ્વરૂપમાં રહેલું છે. ક્રીડા કરવાની ઇચ્છાથી પ્રભુ તેને પોતાના સ્વરૂપમાંથી જુદું કરે છે, કેમકે પોતાના સ્વરૂપનીઅંદર રહેલું જગત્ બહાર લીલારૂપી કાર્ય કરી શકતું નથી. તે જગત્ આનન્દસ્વરૂપમાંથી જુદું પડેલું હોવાથી જાણે કે પોતાનું સ્વરૂપ અપ્રાપ્ત થઈ ગયું હોય તેમ કાંઇ પણ કાર્ય કરવાને સમર્થ થતું નથી, ત્યારે અલૌકિક પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિવડે અલૌકિક અર્થ સંપાદન કરવાને સમર્થ શબ્દબ્રહ્મ હોવાથી જો તે જુદું થયલું જગત્ શબ્દબ્રહ્મરૂપ થાય તો લીલામાં ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને યોગ્ય થશે એમ માનીને, તે જગત્‌ને શબ્દબ્રહ્મરૂપ કર્યું, અને જ્યારે અલૌકિક પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિને યોગ્ય થયું, ત્યારે તે શબ્દબ્રહ્માત્મક હોવાથી પ્રમાણરૂપ થયું, અને લીલામાં પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ તો સ્નેહને અધીન છે, તેથી તે જગત્‌ની શબ્દબ્રહ્મરૂપતા લીલામાં ઉપયોગી નથી, તેથી તેમાંથી પણ તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. એ બાબત अन्यथा प्रमाणगृहीता વગેરેથી કહે છે કે નહિ તો પ્રમાણગ્રસ્ત (વેદગ્રસ્ત) વ્રજવાસીઓ લીલામાં ઉપયોગી થાય નહિ, કેમકે લીલા તો સ્વતન્ત્ર છે, અને આ વ્રજવાસીઓ જો પ્રમાણને (વેદને) અધીન થાય તો વેદમાં કહેલું જ કર્મ કરે, તે સિવાય બીજું કાંઇ પણ કર્મ કરે નહિ, તેથી લીલામાં અનુપયોગી થાય. અથવા–પ્રમાણમાર્ગમાં જે પડે તે પ્રમાણને વશ ચિત્તવાળા થાય, અને તેને લીધે પુષ્ટિલીલામાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર રહે નહિ, તેથી તે પુષ્ટિલીલામાં ઉપયોગી થાય નહિ. तदार्द्रनयनाः જે જલમાં ડૂબેલા (નિમગ્ન) હોય તેમનાં નયન આર્દ્ર (ભીનાં) થાય જ. ચાલતા પ્રસંગમાં એ જલ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે શબ્દ-બ્રહ્માત્મક હોવાથી જેવું ભગવત્સ્વરૂપ વેદમાં સિદ્ધ છે, તેવા સ્વરૂપનું તેમને તેમાંથી

દૃષ્ટિથી દર્શન થાય છે, એ જ તે નયનોનું આર્દ્રપણું છે, અને જ્યારે તેનું દર્શન થાય ત્યારે આનન્દના અશ્રુથી પણ નયન ભીનાં થાય એમ સમજવું. આ સર્વના સારરૂપ ગૂઢ અભિસન્ધિ કારિકાથી કહે છે કે 'બ્રહ્માનન્દ કરતાં ભજનની અન્દર વધારે આનન્દ છે, એ વાત સ્ફુટ છે, અને તે તારતમ્ય જણાવવાને માટે વૈકુણ્ઠનું દર્શન વ્રજજનોને કરાવીને તેમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો.

અથવા તે તુ બ્રહ્મહ્રદં નીતાઃ વગેરેનો અર્થ નીચે પ્રકારે પણ થઈ શકે:-તતો દર્શનાનન્તરમ્ વગેરે. પછી દર્શન કર્યા બાદ સર્વત્ર તે પ્રકટ થયું તેથી સર્વ ગોકુલનો પણ વિલય થઈ ગયો. અહિં આ ભાવ છે:-અક્ષરાનન્દ કરતાં લીલાત્મક આનન્દ અધિક છે, તોપણ આ વ્રજજનોને પોતે લીલારૂપ હોવાથી અને લીલામધ્યપાતિ હોવાથી અને અત્યારસુધી અક્ષરાનન્દનો અનુભવ તેઓએ કર્યો ન હતો, તેથી તેમને તારતમ્યનું જ્ઞાન હતું નહિ, અને ભગવાન્ તો લોકની અન્દર રહીને જ લીલા કરતા હોવાથી, વ્રજજનોને એમ લાગ્યું કે આપણે પણ બીજા લોકના જેવા સાધારણ લોક છીએ, અને તેથી તેમને એવો મનોરથ થયો. તે મનોરથ પૂર્ણ કરવાનેમાટે પોતાના લીલાત્મક અંશને જાણે મુઠીમાં બંધ કર્યો હોય તેવો કરીને સાધારણ રીત પ્રકટ કરી. તેમાં તો જીવોની અન્દર સત્ અને ચિત્નું પ્રાકટ્ય હોય છે, આનન્દ અંશનું પ્રાકટ્ય હોતું નથી. તે પ્રકટ થાય ત્યારે બ્રહ્મભાવ સિદ્ધ થાય છે, અને તે બ્રહ્મભાવ અક્ષરાનન્દના અંશરૂપ છે. અક્ષરાનન્દનોઆવિર્ભાવ થયો ત્યારે જીવસ્વરૂપાત્મક આનન્દનો પણ આવિર્ભાવ થયો. જેમ બહારના અગ્નિના સંબન્ધથી લાકડાની અંદર રહેલો અગ્નિ પ્રકટ થાય, તે પ્રકારે જીવસ્વરૂપનીઅન્દર રહેલો આનન્દઅંશ પણ જેમ અન્દરથી લીલા કાષ્ઠને બહારના અંશમાં જ અગ્નિપણું થાય તે પ્રકારે પ્રકટ થયો. આને જ શ્રીસુબોધિનીજીમાં વિલય કહ્યો છે. તેથી આ વ્રજજનોનેવિષે આગળ લીલા કરાવવાની ઇચ્છાથી તેમનું લીલારૂપપણું તે કાષ્ઠના ભીનાપણાને સ્થાને છે, તેથી તેમનું અક્ષરાનન્દરૂપપણું થયું નહિ. બાહ્ય અંશને સ્થાને જીવત્વ અંશ જ રહ્યો. આ જ અર્ધજ્વલિતપણું શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહ્યું છે. અક્ષરાનન્દના અનુભવનેમાટે લીલાત્મકપણું જે લીલાત્મક કાર્ય કરવાને ઉન્મુખ (તત્પર) કર્યું હતું, અને જે સાધારણ રીતિ પ્રકટ કરી હતી તેને દૂર કરીને, ફરીથી લીલાકાર્યને ઉન્મુખપણું સંપાદન કરવું, તે જ કાષ્ઠતા સંપાદન કરવાપણું છે. લોકમાં કાષ્ઠનો જે અંશ બળેલો હોય, તેને ફરીથી કાષ્ઠ કરવું એ અશકય છે, તેથી એવા અગ્નિને તિરોધાન કરનાર(દૂર કરનાર)ની અપેક્ષા રહે છે, કે જેથી બળેલો ભાગ તિરોભૂત થઈને ફરીથી કાષ્ઠતારૂપ સંપાદન થઈ શકે: એવું કરનાર તો શબ્દબ્રહ્મ જ છે, કારણ કે જેમને દેહાદિનો અધ્યાસ છે, તેમનેમાટે જ દેહધર્મરૂપ વર્ણાશ્રમના ધર્મ જેમાં કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસના હોય છે, તેનું નિરૂપણ એ શબ્દબ્રહ્મ કરે છે. એ શબ્દબ્રહ્મના સંબન્ધથી અક્ષરાનન્દના આવિર્ભાવથી પ્રકટ થયલા જીવના સ્વરૂપાત્મક આનન્દનો તિરોભાવ થઈને જીવભાવ સંપાદન થાય છે. તે જીવભાવ જ અહિં પૂર્વની-માફક જ લીલામાં ઉપયોગીપણું થવું તે છે. મૂલમાં બ્રહ્મને હ્રદ (ધરો) કહ્યો છે, તેથી તે જલરૂપ હોવાથી, આ હ્રદ જલાત્મક કહેવાય છે. જલથી અગ્નિ ઢંકાઈ જાય છે, તેથી તે જલથી ઢંકાઇ જતા (દૂર થતા) અક્ષરાત્મકપણાને અગ્નિ કહ્યો છે, તેથી કોઇક વેળા ગોકુલની નિકટમાં જ જલાત્મક શબ્દબ્રહ્મને પ્રકટ કર્યું. અક્ષરાત્મકપણાને ઢાંકી દેવું એ જ

'यत्राक्रूरोऽध्यगात्पुरा' એટલું અધ્યાહાર સમજવું. તે અક્રૂરને જલમાં જ તે શબ્દબ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી અને અહિં તેને બ્રહ્મહ્રદ કહેવાથી, અક્રૂરે જે જલમાં દર્શન કર્યાં, અને બ્રહ્મહ્રદ જે અહિં કહ્યું છે, એ બેનો અભેદ કહેવાથી, અને હ્રદ (ધરો) કહેવાથી, શબ્દબ્રહ્મ જલરૂપ છે, એ કાંઇ પણ સંકોચવિના માનવું જ પડશે. અને સર્વ અંશથી તેનો સંબન્ધ થયો તે જણાવવાનેમાટે તેમાં સ્નાન કરવાનું કહ્યું. शब्दात्मका एव जाताः, ધરામાં લઈ ગયા, એમ કહેવાથી જ તે ધરાનો સંબન્ધ પ્રાપ્ત થયો, તે છતાં પણ તેની અંદર મજ્જન (ડૂબાડવું) કહ્યું, તે જલરૂપ એટલે શબ્દાત્મક થઈ ગયા, એમ જણાવવાનેમાટે છે. એમ કરવાનો હેતુ क्रमश्चायम् વગેરે પદોથી કહે છે. ક્રમ એટલે પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો ક્રમ. શબ્દબ્રહ્મ કરતાં અક્ષરબ્રહ્મ પર હોવાથી અક્ષરબ્રહ્મને જ પરબ્રહ્મશબ્દથી કહ્યું છે. સાર એ કે 'મુક્તજીવ જ પરબ્રહ્મનીપાસે જઈ શકે છે.' એમ બ્ર. સૂ. ૧-૩-૨ વગેરેમાં કહ્યું છે, તેથી તે જીવને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, તે બ્રહ્મભાવમાંથી અથવા તો વૈકુણ્ઠમાંથી તેમને જુદા કરીને, તેમનો ફરીથી દેહાદિ સંબન્ધ કરાવવો એ વેદની મર્યાદા-શ્રુતિઓથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૪-૫૧ અણુભાષ્યમાં એમ પણ કહ્યું છે કે 'તે પાછો આવતો નથી' (છાં. ૮. ૧૫) વગેરે. તે બ્રહ્મભાવ અથવા વૈકુણ્ઠમાંથી જુદા કરીને પુષ્ટિલીલારૂપ જગત તેને સંપાદન કરી આપ્યું. अत एव વગેરે, પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્ કહેવું અશક્ય છે, તે કાર્યદ્વારા અથવા પોતાના અનુભવના જણાવવાથી જણાવવું શક્ય છે. જે પ્રકારે આ થઈ શકે છે તે 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः (અ. ૨૯. ૧૩) એ દૃષ્ટાન્તના વ્યાખ્યાનની ટીકામાં અમે વિસ્તારથી કહીશું. चकारात् વગેરે, વેદો તો મર્યાદાનું નિરૂપણ કરનારા છે, બ્રહ્માનન્દમાં જે ડૂબ્યા હોય, તેમને તેમાંથી જુદા પાડવા એ વેદને સંમત નથી; તે છતાં શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞારૂપ પુષ્ટિશ્રુતિની સંમતિ હોવાને લીધે વેદોએ તેમને પોતાથી (બ્રહ્માનન્દથી) જુદા કર્યા, કારણ કે તેઓએ એમ માન્યું કે જેમનું પરિગ્રહણ પુષ્ટિલીલામાં છે, તેઓ આપણો વિષય નથી. કિન્તુ જેઓ મર્યાદામાર્ગીય હોય તેઓ જ આપણો વિષય છે, એ બાબત वेदैरपि भगवदाज्ञयोद्धृताः એ પદોથી કહી છે. આ આવશ્યક છે, તે જણાવવાને अन्यथा વગેરે કહે છે, કે જો તેઓ મર્યાદામાર્ગીય થઈ જાય તો પુષ્ટિલીલામાં તેમનો પ્રવેશ થાય નહિ. यतस्तदार्द्रनयनाः વગેરે, 'નન્દ વગેરે તો તેનું દર્શન કરીને પરમાનન્દનું સુખ પામ્યા' એમ તરત જ કહેવામાં આવશે, તેથી આનન્દનાં અશ્રુથી તેઓ આર્દ્રનયન થયા હતા, અથવા આગલા પદવડે આ વ્રજવાસીઓને પ્રમાણથી જ્ઞાન કરાવવામાટે. લોકનું દર્શન કરાવ્યું, એમ કહેવામાં આવશે, તેથી લોકના દર્શનવડે માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહ એ આર્દ્રનયનપણું કહેવાથી સૂચવાય છે.

શંકા:-આ પ્રકારે વિવરણ કરવાનો હેતુ શું છે ? જે પ્રકારે વાક્યમાં કહ્યું છે, (અને આપણને ઉપરઉપરથી સમજાય છે) તે પ્રકારે વિવરણ કરીએ તો તે પણ સારું લાગે છે, તે નીચે પ્રકારે છે:-બ્રહ્માનન્દ બહુ ગંભીર હોવાથી, શુદ્ધ હોવાથી, અને તાપનું હરણ કરનાર હોવાથી, તેને જ બ્રહ્મહ્રદ પદથી કહ્યું છે. જેમ ધરામાં ડૂબેલા મનુષ્યને બ્હારના કાંઇ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન રહેતું નથી, તેમ જ બ્રહ્માનન્દથી ભરેલાને દેહાદિ અનુસન્ધાન રહેતું નથી, તેવા વ્રજવાસીઓ થયા, તે જણાવવાને તેમને બ્રહ્માનન્દમાં ડૂબાડયા એમ કહ્યું છે. પછી પૂર્ણાનન્દરૂપ કૃષ્ણે તે ગણિતાનન્દરૂપ બ્રહ્મમાંથી તેમને જુદા કર્યા, અને દેહ વગેરેના

લોકપદથી જુદું મૂકયું છે, અને તેથી જ **ब्रह्मणः लोकम्** બ્રહ્મના લોકનું એમ જુદું જુદું કહ્યું છે, કેમકે એ પ્રકારે જુદા થયા પહેલાં અને દેહાદિના અનુસંધાન થયા પહેલાં દર્શનરૂપી ક્રિયા થઈ શકવાનો સંભવ નથી. આ પ્રકારે સાધારણ વ્રજવાસીઓની વ્યવસ્થા કહીને શ્રીનન્દરાયજી વગેરેને જે વિશેષ થયું તે **नन्दरायः**, નન્દરાયજી વગેરેથી કહે છે. વળી '**दर्शयामास**' (દેખડાવ્યું) એમ કહીને ભગવાને તેમને કરાવેલા દર્શનની વાત કહીને પછી **ददृशुः** (જોયું) એટલે વ્રજવાસીઓએ કરેલું દર્શન કહ્યુ. એમ હોવાથી તેરમા શ્લોકમાં **दर्शयामास** કહ્યું છે, ત્યાંથી પંદરમા શ્લોકમાં **ददृशुः** (જોયું) કહ્યું છે ત્યાંસુધી એકવાકયતા એટલે એક જ બાબત કહી છે, એમ માનવું ઉચિત છે. **दर्शयामास** અને **ददृशुः** એ બે દર્શન જુદાં સમજી વાકયમાં કહેલા પદાર્થ જુદા માનવા ઉચિત નથી.

સમાધાન—જો **दर्शयामास** કહીને અને જે દેખડાવ્યું તે વિષયનું સ્વરૂપ કહીને તરત જ **ददृशुः** એમ કહ્યું હોત તો તમે કહ્યું તેવો અર્થ થઈ શકત, પણ અહિં તો બ્રહ્મહ્રદમાં લઈ ગયા એ એક, તેમાં મજ્જન કરાવ્યું એ બીજી, અને તેમાંથી બહાર કહાડયા એ ત્રીજી, એમ ત્રણ ક્રિયાનો સમુદાય કહ્યો છે, અને વળી તેમાં પણ '**तु**' 'તો' શબ્દ વાપરીને પૂર્વ (પહેલાં) જે બાબત કહી તેનાથી પછીની બાબત જુદી પાડી છે. તું (શંકા કરનાર) કહે છે, તે રીતે સમજીએ તો દર્શનની પહેલાં જ બ્રહ્માનન્દમાં મજ્જન કહેવું જોઇએ, તે તો અહિં ઉચિત નથી, કેમકે તેનું કાંઇ કારણ મળતું નથી. વળી **दर्शयामास** એ પદથી જ એ દર્શન તો કહેવાઈ જ ગયું, અને તારી રીતે સમજતાં તો પાછું તેનું જ દર્શન **ददृशुः** પદથી જે કહ્યું છે, તે કહેત નહિ. આ સર્વ કારણને લીધે શ્રીઆચાર્યજી-એ જે અર્થ આ શ્લોકનો કર્યો છે, તે જ ખરો છે, એમ સમજવું.

યો૦:– શ્રીસુબોધિનીજીમાં શબ્દબ્રહ્મને જલરૂપ કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે જલ શબ્દ-બ્રહ્મ છે એમ સ્પષ્ટ કહેવાયલું છે. પદ્મપુરાણમાં પ્રયાગમાહાત્મ્યમાં શ્રીયમુનાજીનાં ત્રીશ નામ કહ્યાં છે, તે સ્તોત્રમાં "**त्रयी रसमयी सौरी ब्रह्मविद्या सुधावहा**" એ નામો પણ કહ્યાં છે. અહિં શ્રીયમુનાજીના જલને વેદત્રયીરૂપ કહ્યું, તેથી જલ અને શબ્દબ્રહ્મનો અભેદ જણાય છે.

સુ૦– પછી જે થયું તેનું પરિણામ **नन्दादयः** એ શ્લોકથી કહે છે:—

नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः ।
कृष्णं च तत्र च्छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः ॥ १६ ॥

શ્રીનન્દરાયજી વગેરે તે બ્રહ્મલોકને જોઇને, પરમ આનન્દસુખને પ્રાપ્ત થયા, અને કૃષ્ણને ત્યાં વેદોથી સ્તુતિ કરાતા જોઈને બહુ વિસ્મય પામ્યા. ૧૬.

સુ૦– તે બ્રહ્મલોકને જોઇને શ્રીનન્દરાયજી વગેરેને સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું, અને પરમાનન્દ સુખ પ્રાપ્ત થયું, તે બ્રહ્મલોક સર્વ અવિદ્યાનો નાશ કરનાર અને આવરણનું નિવારણ કરનાર છે, તેથી પ્રમાણથી તેનો અનુભવ કરીને તેઓ સુખ પામ્યા. પહેલાં તો તેઓ બ્રહ્મની સાથે એકરસ થઈ ગયા હતા, વળી ત્યાં પણ વચમાં કૃષ્ણ હતા, અને વેદો તેમની સ્તુતિ કરતા હતા, તેથી શ્લોકમાં કહ્યું કે વેદોથી કૃષ્ણની સ્તુતિ કરાતી જોઇને તેમને પરમ આશ્ચર્ય થયું. તે બ્રહ્મલોકનું પણ આ ફલ અને વૈકુણ્ઠનું પણ આ ફલ એમ જાણીને, બીજા સર્વ અભિલાષ છોડી દઇને, પરમ આશ્ચર્યરસમાં નિમગ્ન થયા.

દશમસ્કન્ધ તામસસાધનપ્રકરણે ૨૫મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

આ તામસસાધનપ્રકરણમાંનાં પુરુષોત્તમનામસહસ્રનાં નામોનું ભાષાંતર.

कात्यायनीव्रतव्याजसर्वभावाश्रिताङ्गनः ॥८४१॥ हेमन्ते प्रथमे मासि (૧૦-૨૨-૧) એ પ્રકારે જે કાત્યાયનીવ્રત કહ્યું, તેના બ્હાનાથી સર્વ આત્મભાવોવડે કરીને આશ્રિત થયાં છે કુમારિકાઓ જેમનેવિષે તે ભગવાન્; અથવા તે (કુમારિકાઓ) છે આશ્રિત જેમનાવડે તે.

सत्सङ्गतिस्तुतिव्याजस्तुतवृन्दावनाङ्घ्रिपः ॥८४२॥ સત્ એટલે ભક્તો અથવા ભગવાન્ છે सङ्गति એટલે સંગ જેમનો તે સત્સંગતિ (સત્સંગ). સત્સંગની સ્તુતિના મિષથી સ્તુતિ કરી છે વૃન્દાવનસ્થ વૃક્ષોની જેમણે એવા. એનો આશય આ છે:- સન્તો પારકાનાં દુઃખને ન સહન કરવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી પોતાનાં દુઃખને સહન કરીને પણ પરોપકારી બને છે. આ સ્થળે પણ તે વ્રજસ્થ ભક્તોના સમ્બન્ધથી વૃક્ષો પણ પારકાનો તડકો દૂર કરવાને માટે પોતે તડકામાં ઉભાં રહેલાં છે છતાંપણ કરમાતાં નથી. તે पश्यैतान् महाभागान् (૧૦-૧૯-૩૨) ઇત્યાદિમાં કહેલું છે.

गोपक्षुच्छान्तिसंव्याजविप्रभार्याप्रसादकृत् ॥८४३॥ ગોપોની ક્ષુધાની શાન્તિના ઉપાયરૂપ જે સુંદર એટલે અવિરુદ્ધ મિષ (બ્હાનું) તે એ કે યજ્ઞવાટમાં જઇને રામકૃષ્ણનાં નામથી પ્રાર્થના કરવી, તે મિષવડે કરીનેજ વિપ્રની એટલે યજમાનની ભાર્યા માટે પ્રસાદ એટલે અનુગ્રહ કરનારા; અથવા ગોપોની ક્ષુધાની શાન્તિનેમાટે ઉક્ત સુંદર મિષથી ઉક્ત યજમાનની ભાર્યાપર અનુગ્રહ કરનારા. તે राम राम महावीर्य (૧૦-૨૦-૧) ઇત્યાદિથી કહેલું છે.

हेतुप्राप्तेन्द्रयागस्वकार्यगोसवबोधकः ॥८४४॥ ત્રિવર્ગના હેતુમાટે (ધર્મ, અર્થ અને કામ સિદ્ધ કરવાને માટે) કર્તવ્યત્વે પ્રાપ્ત થયલા ઇન્દ્રયાગને અર્થે જે સ્વ એટલે સામગ્રી તે જ સામગ્રીવડે કર્તવ્યત્વે વિધાન કર્યું જેનું (કરવાની આજ્ઞા કરી) એવો જે ગોસવ (ગો=ગાય અને સવ=યજ્ઞ) એટલે ગાયોનો યજ્ઞ તેનો બોધ કરનારા. ગોસવ એટલે ગાયોને અર્થે સમ્પાદન કરવામાં આવે છે તેવો યજ્ઞ. 'ગાયોને અર્થે' એ સમીપનું લક્ષણ છે. તેથી બ્રાહ્મણ, ગોવર્ધન, અને ધેનુઓને પણ અર્થે પ્રાપ્ત થયલો યજ્ઞ. તેનો બોધ કરનારા એટલે '**कर्मणा जायते जन्तुः**' ૧૦-૨૧-૧૩. ઇત્યાદિમાં કહેલા પ્રકારવડે કરીને તેનું નંદરાયજી વિગેરેમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારા (૨) અથવા પૂર્વે કહેલા ઇન્દ્રયાગને સ્થાને સ્વસંબન્ધિ કાર્યનો એટલે ગોસવનો બોધ કરનારા.

शैलरूपकृताशेषरसभोगसुखावहः ॥८४५॥ 'હું પર્વત છું' (૧૦-૨૧-૩૫) એ પ્રકારે કર્તારૂપે કરેલા અને નન્દરાયજી વગેરેએ સમ્પાદન કરેલા અશેષ એટલે સર્વ અર્થાત્ છએ રસોનો જે ભોગ પોતે કર્યો તેથી સર્વ વ્રજવાસીઓને સુખનું આવહન કરે છે એટલે સુખ પમાડે છે તે. બીજે સમયે તો દેવ પરોક્ષમાં (આંખે દેખાય નહિ એવી રીતે) ઇન્દ્રાદિરૂપે ભોજન કરે છે, જ્યારે આ ટાણે તો પોતે (સર્વની) સમક્ષ (એટલે સર્વ દેખે એવી રીતે) ભોજન કરે છે તેથી (સર્વને) સુખ પમાડવું (જે કહ્યું છે તે) યુક્ત જ છે.

लीलागोवर्धनोद्धारपालितस्वव्रजप्रियः ॥८४६॥ (૧) લીલાવડે કરીને એટલે સુખથી જ જે ગોવર્ધનનો એટલે ગાયોની વૃદ્ધિ કરનારા પર્વતનો ઉદ્ધાર એટલે ઉંચે છત્રીને આકારે

છે પોતાના વ્રજસમ્બન્ધિ વ્હાલાઓ જેમણે તે. (૨) અથવા લીલાવડે ગોવર્ધનના ઉદ્ધારથી પાળ્યું જે સ્વવ્રજસમ્બન્ધિ તેના વ્હાલા (૩) અથવા स्व એટલે નંદનું ધન, व्रज શબ્દથી વ્રજમાં રહેલા પ્રાણીઓ કહેવાય છે, અને प्रियाः એટલે વ્રજસુન્દરીઓ. લીલાવડે ગોવર્ધનના ઉદ્ધારથી પાળ્યા છે સ્વ, વ્રજ અને પ્રિયાઓ જેમણે તે. તે કહ્યું છે तस्मान् मच्छरणं गोष्ठम् ઇત્યાદિથી ૧૦-૨૨-૧૮.

गोपस्वच्छन्दलीलार्थगर्गवाक्यार्थबोधकः ॥૮૪૭॥ ગોપાલોના સંબન્ધની સ્વચ્છન્દ એટલે ભયના અભાવપૂર્વક સ્વચ્છન્દલીલા કરવામાટે (ઠાકોરજીએ કરી તે માટે) પૂર્વે નંદરાયજી પ્રતિ ગર્ગાચાર્યે જે વાક્યો કહ્યાં હતાં તેના અર્થનો નંદરાયજીના મુખમાંથી ગોપોને બોધ કરનારા એટલે તેનું જ્ઞાન આપનારા. તે કહ્યું છે 'श्रूयतां मे वचः' ઇત્યાદિમાં ૧૦-૨૩-૧૫.

इन्द्रधेनुस्तुतिप्राप्तगोविन्देन्द्राभिधानवान् ॥૮૪૮॥ ઇન્દ્રની ધેનુ એટલે કામધેનુ તેની કરેલી સ્તુતિવડે પ્રાપ્ત થયેલું એટલે અર્થવશથી આવેલું જે 'ગોવિન્દ' એ પ્રકારનું ઇન્દ્રે કરેલું અભિધાન એટલે નામ તે છે જેમનું તે (૨) અથવા ઇન્દ્ર અને ધેનુ એ બેવડે સ્તુતિ કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલું વિગેરે આગળની માફક. શુદ્ધસત્ત્વ જણાવવામાટે વિભક્તિવિનાનાં નામનો નિર્દેશ કર્યો છે. ગાયોના ઇન્દ્ર તે ગોવિન્દ. તે કહ્યું છે હરિવંશમાં 'હું દેવોના ઇન્દ્રતરીકે પ્રસિદ્ધ છું, તું ગાયોના ઇન્દ્રપણાને પામ્યો, તેથી તને લોકો પૃથ્વીપર હમેશમાટે ગોવિન્દ એમ કહીને તારી સ્તુતિ કરશે.' અથવા બીજા પ્રકારે પણ નિરુક્તિ કહેવાય છે. गां એટલે પૃથ્વીને અથવા વાણીને विन्दति એટલે પ્રાપ્ત કરે છે તે ગોવિન્દ. તે મહાભારતમાં કહ્યું છે 'નિશ્ચયપૂર્વક પૂર્વે નષ્ટ થઇ ગયલી-નિશ્ચયપૂર્વક ગુફામાં જતી રહેલી ધરણીને મે મેળવી, તેથી મને દેવોએ ગોવિન્દ એ પ્રકારે કહીને તેઓએ નાનાપ્રકારની વાણીવડે મારી ચારેકોરથી સ્તુતિ કરી. હરિવંશમાં પણ "ગૌરીના ઈશ (મહાદેવજી) પછી તે પ્રકારે (મહાદેવજીની માફક) તે વાણીને નિશ્ચયપૂર્વક આપ પ્રાપ્ત કરાવો છો અથવા જણાવો છો તે કારણથી આપ દેવો અને મુનિઓવડે ગોવિન્દ તરીકે..." મૂલમાં પણ कृष्ण कृष्ण महायोगिन् (૧૦-૨૪-૧૯) ઇત્યાદિથી કહેલું છે.

व्रतादिधर्मसंसक्तनन्दक्लेशविनाशकः ॥ ૮૪૯ ॥ વ્રત એટલે એકાદશીનો ઉપવાસ તે વિગેરે ધર્મોમાં સારીરીતે સક્ત એટલે આસક્ત એવા જે નન્દરાયજી તેમને વ્રતાદિથી ઉત્પન્ન થયલા ક્લેશનો વિશેષ કરીને નાશ કરનારા. સાક્ષાત્ ભગવાન્ બિરાજતા હોય ત્યારે બીજી જગ્યાએ પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું ફલ માત્ર ક્લેશ જ છે એમ જણાવ્યું. તે કહ્યું છે एकादश्यां निराहारः ઇત્યાદિથી ૧૦-૨૫-૧.

नन्दादिगोपमात्रेष्टवैकुण्ठगतिदायकः ॥૮૫૦॥ નન્દથી આરંભીને બાલ વૃદ્ધ સાધારણ ગોપમાત્રને ઇષ્ટ છે એટલે દર્શનકરવાની અભિલાષા થઇ છે જેને માટે એવી જે વૈકુંઠગતિ એટલે વૈકુંઠમાં જવું તે ગતિનું દાન કરનારા. તે કહ્યું છે 'ते त्वौत्सुक्यधियः' ઇત્યાદિવડે કરીને ૧૦-૨૫-૧૦.

આ પ્રકરણમાંનાં પુરુષોત્તમનામસહસ્રનાં નામોની શ્રીરઘુનાથજીની ટીકાનું ભાષાન્તર સંપૂર્ણ.

तत्त्वदीपः । भागवतार्थप्रकरणम् ।

अतः परं कायिकेन कृष्णे व्यसनमीर्यते ।
दैहिकान सकलान् भावान निजां व्रीडां च दैहिकीम् ॥ ६५ ॥
परित्यज्य हरिप्राप्त्यै यदेव स्यात्तदेव हि ।
वैदिकं लौकिकं चापि तत्कर्ता व्यसनी मतः ॥ ६६ ॥
अतः कुमारिकाः पूर्वं व्रतं चक्रुरितीर्यते ।
ततो लौकिकभावं हि परित्यज्य तदाज्ञया ॥ ६७ ॥
यथोक्तमखिलं चक्रुस्तत ईशोन्वतुष्यत ।
संबंधिनां मत्सरादिदोषाभावाय बोधनम् ॥ ६८ ॥

अतः परं चतुर्विंशतिभिः साधनप्रकरणं विचारयंतः प्रकरणसमाख्याबीजमाहुः अतः परमित्यर्धेन । व्यसनं नाम तद्विनास्थातुमशक्तिः । तथा च तद्बोधककायिकव्यापारस्यात्र निरूपणादस्य साधनाख्येत्यर्थः । तदत्र व्युत्पादयंतः प्रथमाध्यायस्यार्थमाहुस्त्रिभिः दैहिकानित्यादि । तदेव हीति, हि यतो हेतोः कायिकत्वेन तदेवात्र विवक्षितमित्यर्थः । अत्र हरिप्राप्त्या इति फलनिर्देशो व्यसनान्तरनिरासार्थः ॥ ६७½ ॥ नन्वेवं सति तत्र गोपानां किमिति नयनं वृक्षाणां च स्तुतिरित्यत आहुः संबंधिनामित्यादि । बोधनमिति नामादि लीलाज्ञापनम् । तथा चैतदग्रिमाध्याये बालकानां व्यसनित्वं वक्तव्यमिति तेषामधिकारसंपत्तिबोधनाय तच्छेषत्वेन नयनं प्रशंसा चेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ प्राकरणिक-

હવે ચોવીશ કારિકાવડે સાધનપ્રકરણનો વિચાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રકરણને સાધન પ્રકરણ કેમ કહે છે? તેનું બીજ અર્ધી કારિકાવડે કહે છે, કે કાયિક વ્યાપારથી કૃષ્ણનેવિષે વ્યસનનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. જેનાવિના રહી શકાય નહિ તે વ્યસન. અહિં ઉદ્‌બોધ કરનાર કાયિક વ્યાપારનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી એને સાધનપ્રકરણ કહે છે. ત્રણ કારિકાથી પ્રથમ અધ્યાયનો અર્થ કહે છે. દૈહિક સર્વે ભાવો અને પોતાની દૈહિક લજ્જાનો પરિત્યાગ કરીને હરિપ્રાપ્તિનેમાટે લૌકિક વૈદિક જે કાંઇ થઈ શકે તે સર્વ કરવું, કારણ કે કાયિક વ્યાપારનો એ જ અર્થ અહિં છે. એમ જે કરે તે વ્યસની કહેવાય. કા. ૬૫.૬૬.

વ્યસન, હરિપ્રાપ્તિરૂપ ફલનેમાટે, બીજું કાંઇ વ્યસન નહિ, તેથી કુમારિકાઓએ પહેલાં વ્રત કર્યું. તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. પછી લૌકિકભાવનો ત્યાગ કરીને, ભગવાને જે આજ્ઞા કરી તે સર્વે તેઓએ કર્યું, તેથી પ્રભુ સંતોષ પામ્યા. કા. ૬૭½.

જો એમ શંકા થાય કે ગોપોને ત્યાં શામાટે લઈ ગયા? અને વૃક્ષોની સ્તુતિ શામાટે કરી? તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પોતાના સંબન્ધી ગોપોના મત્સર વગેરે દોષો દૂર કરવાને ભગવાને તેમને બોધ કર્યો. આગલા અધ્યાયમાં બાલકોના વ્યસનનું વર્ણન કરવાનું છે, તેથી તેમને અધિકાર સિદ્ધ થયો છે, એમ જણાવવાને તેના શેષ તરીકે બાલકોને લઈ ગયા છે, અને વૃક્ષોની પ્રશંસા કરી છે, તેથી તે બાલકોને વ્યસનની સિદ્ધિ થઈ. કા.૬૮½.

प्रशंसा सर्ववृक्षाणां ततः सिद्धास्तु बालकाः ।
सर्वदोषान् परित्यज्य क्षुज्जये शक्तिवर्जिताः ॥ ६९ ॥
हरिं विज्ञापयामासुर्व्यसनान्नान्यत्र गामिनः ।
भोगद्वयं हरेरेव स्त्रीबालानां निरूपितम् ॥ ७० ॥
लौकिकास्तु समाख्यातास्तत्रैव न हरेस्तथा ।
वैदिकेष्वपि विप्राणां तद्भार्याणां निरूप्यते ॥ ७१ ॥
तामसाः सर्व एवात्र गोकुलस्था न केवलम् ।

त्वोपयोगी अध्यायार्थ उक्तः। स्वतंत्रमर्थमाहुः भोगेत्यादि। हरेरिति पंचमी। तथा च व्यसनी नामैहिकस्यापि भगवदधीनत्वज्ञापनं तस्यार्थ इत्यर्थः । ननु व्यसनीभोगस्य भगवदधीनत्वे निरूपणीये यज्ञपत्नीकृतान्नाहरणमात्रं वक्तव्यं, तदासक्तिकथायाः सत्रिकथायाश्च किं प्रयोजनमत आहुः लौकिका इत्यादि । व्यसनीत्वं ह्यत्र हरिप्रीत्यर्थं लौकिकवैदिकान्यतर-कर्तृत्वलक्षणं विवक्षितं, तेन ते द्विविधास्तत्र लौकिकानां व्यसनिता कुमारीव्रतकथया समाख्याता तत्रैवाध्याये, न हरेस्तथा न हरेः संबंधिनी विषयता वैदिकेपि समाख्याता इति तत् कथनावश्यकत्वाद्धेतोः विप्राणां तद्भार्याणां च सा निरूप्यत इति योजना । ननु सत्रिणो विप्रत्वात् सात्विकाः, कर्मित्वाद्राजसा वेति तेषां कथमत्र कथनमित्याकांक्षायामाहुः तामसा इत्यादि। अतएव सत्रिभिः "अपि मूढा न विद्मह" इति मूढत्वं स्वविशेषणमुक्तमतो

પોતાના સર્વ દોષનો બાલકોએ પરિત્યાગ કર્યો, પણ ક્ષુધાનો જય કરવાની તેમની શકિત ન હતી, તેથી હરિમાં વ્યસન હોવાથી હરિવિના બીજાનો આશ્રય તેઓ લે એવા ન હતા, તેથી તેમણે હરિને જ ક્ષુધાનિવૃત્તિની પ્રાર્થના કરી. કા. ૬૯૩.

આ પ્રકારે પ્રકરણને ઉપયોગી અધ્યાયાર્થ કહ્યો. હવે સ્વતંત્ર અર્થ કહે છે કે સ્રીઓ અને બાલકોનો બન્નેનો ફરીથી જ ભોગ સિદ્ધ થયો તેનું નિરૂપણ કર્યું. हरेः એ પાંચમી વિભક્તિમાં છે. હરિમાં વ્યસનવાળાઓનું આ લોકનું પણ સર્વ કાર્ય ભગવાન્‌ને અધીન છે, એ જણાવવું એ આ અધ્યાયનો અર્થ છે. જો એમ શંકા થાય, કે વ્યસની-ઓના ભોગનું નિરૂપણ કરવામાં યજ્ઞપત્નીઓએ આણેલા અન્નના ભોગનું વર્ણનમાત્ર કરવું જોઈતું હતું, પણ તેમની આસક્તિની કથા અને યાજ્ઞિકોની કથાના વર્ણનનું અહિં શું પ્રયોજન છે? તો તેનો ઉત્તર लौकिकाः વગેરેથી કહે છે. વ્યસનીપણું એટલે લૌકિક-વૈદિક સર્વ હરિપ્રીતિનેમાટે કરવું. તે બે પ્રકારના છે, તેમાં લૌકિક વ્યસની કુમારિકા-ઓના વ્રતની કથા કહી, તે જ અધ્યાયમાં વૈદિક વિષયમાં પણ હરિ સંબન્ધી ક્રિયા કહી નહિ. તે કહેવાની આવશ્યતા હોવાથી વિપ્રોની અને તેમની ભાર્યાઓની વૈદિક ક્રિયાનો કથાનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૭૦–૭૧.

જો એમ શંકા થાય કે વિપ્રો હોવાથી સત્રિઓ (યાજ્ઞિકો) સાત્વિક હોવા જોઇએ, અથવા તો કર્મ(સત્ર)માં આસ્થા હોવાથી રાજસ હોવા જોઇએ, તો તેમની કથા આ તામસ-...માં કેમ આવી શકે ? તેનો ઉત્તર કહે છે કે અહિંના સર્વ તામસ જ છે. માત્ર ગોકુલ-

इति दर्शयितुं विप्राः सत्रिणो हि निरूपिताः ॥ ७२ ॥
एकप्रकारा एते हि तेनैकात्र विमोचिता[1] ।
साधनप्रक्रिया त्वेषा तेन ताः स्वगृहं गताः ॥ ७३ ॥
तद्भर्तारोपि नायाताः संबंधेनैव बोधिताः ।
गोपिकानां प्रसंगेन यतस्ता विनिरूपिताः॥ ७४ ॥
अतस्तासां फले चैताः फलं प्राप्स्यंति निश्चितम् ।
निर्दुष्टैर्भोजनं कार्यं निर्दुष्टान्नस्य नान्यथा॥ ७५ ॥
भक्त्यादृतानां भक्तानां वृक्षाणां चेति निश्चयः ।
व्रतं वृत्तिपरिज्ञानं दानं माहात्म्यबोधनम् ॥ ७६ ॥
द्वाभ्यां चतुष्टयं प्रोक्तं तदीयान्यविभेदतः ।

नात्र संशय इति अर्थः। ॥७२॥ बोधिता मोक्तव्यत्वेन बोधिताः। बालक्षुन्निवृत्तेः प्रकारांतरेणापि संभवात् किमित्ययं प्रकारो भगवता कृत इत्याकांक्षायामाहुः निर्दुष्टैरित्यादि॥७५½॥ एकं भगवतः कार्यमिति न्यायेनान्यदपि प्रयोजनमाहुः व्रतमित्यादि। अत्रापि वरदानमीश्वरधर्म इत्यैश्वर्येण लीला प्रथमे, द्वितीये च माहात्म्यबोधनादिना वीर्येण बोध्या ॥७६॥

વિપ્રો પોતાને अतिमूढा न विद्महे એ વાક્યમાં પોતાને મૂઢ, તામસ કહે છે. કા. ૭૨

આ એક પ્રકારના છે, તેથી અહિં તે એકનોજ મોક્ષ કરેલો છે. સાધનપ્રક્રિયા હોવાથી તે ભાર્યાઓ પોતાને ઘેર ગયાં. કા. ૭૩.

તેમના ભર્તાઓ પણ આવ્યા નહિ, તેથી ગોપિકાઓના પ્રસંગમાં તે યજ્ઞપત્નીઓનું નિરૂપણ કરેલુ છે, તેથી ગોપિકાઓને ફલ થશે ત્યારે આ યજ્ઞપત્નીઓને પણ ફલ પ્રાપ્ત થશે, એ નિશ્ચય છે. કા. ૭૪½.

બાલકોની ક્ષુધાનિવૃત્તિ બીજે પ્રકારે પણ સંભવે છે, તો આ પ્રકાર ભગવાને શામાટે કર્યો? એવી શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભક્તિમાં આદરવાળા ભક્તોના અને વૃક્ષોના નિર્દુષ્ટ અન્નનું નિર્દુષ્ટ ભકતોની સાથે ભોજન કરવું, બીજે કોઇ પ્રકારે કરવુ નહિ. કા.૭૫½.

ભગવાનનું એક કાર્ય બહુ પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે એ ન્યાયથી બીજું પણ પ્રયોજન કહે છે કે વ્રત, વૃત્તિનું પરિજ્ઞાન, દાન અને માહાત્મ્યનો બોધ એ ચારનું બે અધ્યાયવડે તદીય અને અન્યના વિભેદથી વર્ણન કર્યું કા. ૭૬½.

અહિં પણ વરદાન એ ઈશ્વરધર્મ છે, તેથી તે ઐશ્વર્યધર્મથી એ લીલા પ્રથમ અધ્યાયમાં છે, અને બીજા અધ્યાયમાં માહાત્મ્યના બોધ વગેરેને લીધે વીર્યધર્મથી એ લીલા છે. હવે ચાર અધ્યાયનું એક નવું પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. લોકમાં બે પ્રકારનાં કર્મ હોય છે, વેદમાં કહેલા કામવાળું અને હેતુના સંબંધવાળું (હેતુને લીધે કરાતું.) પહેલા અધ્યાયમાં શ્રદ્ધાનો પરિત્યાગ પહેલાં નિરૂપણ કરેલો છે. કા. ૭૭½.

---

१ निरूपिताः ।

द्विविधं कर्म लोके हि वैदिकं हेतुसंभवम् ॥ ७७ ॥
आद्ये श्रद्धापरित्यागः पूर्वेण विनिरूपितः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हैतुकः सफलो मतः ॥ ७८ ॥
तन्निराकरणं कार्यं तेनाध्यायचतुष्टयम् ।
हेतूनादौ निराकृत्य यत्सत्तद्धि ह्यकारयत् ॥ ७९ ॥
देवता तत्र नियता तेन साऽपि निवारिता ।
गोवर्धनस्य धृत्यैव निस्तंभा साभवद्यतः ॥ ८० ॥
शंकादोषोपि गोपानां निराकार्यस्तु कर्मणे ।
हविर्मंत्रेज्यरूपाणां समत्यर्थं तुरीयकम् ॥ ८१ ॥

अतः परं चतुरध्यायात्मकमेकं प्रकरणमिति बोधयंतस्तदर्थमाहुः द्विविधमित्यादि । वैदिकमिति वेदोक्तकामप्रयुक्तं, हेतुसंभवमिति लौकिकरीतिकृतादृशकामहेतुकम् । पूर्वेणेति सत्राध्यायेन ॥ ७७½ ॥ द्वितीयं तु फलोपयिकमपि सर्वथा न कार्यमिति सम्यग् बोधयितुं चतुरध्यायीत्याहुः अन्वयेत्यादि ॥७८½॥ प्रथमाध्यायार्थमाहुः हेतूनित्यादि । हिर्यतो हेतोः हि निश्चयेनादौ हेतून् वृष्टिहेतून् मेघेन्द्रपरंपराधर्मान् ' कर्मणा जायते जंतु ' रित्यादिना निराकृत्य यत् सिद्धं तत्तत् अकारयत् ॥ ७९½ ॥ तेन कर्मविशेषकारणेन तत्र कर्मणि फले च नियता देवतापि इन्द्ररूपा निराकृता । तत्र गमको द्वितीयाध्यायार्थः इत्याहुः गोवर्धनस्येत्यादि । तृतीयाध्यायार्थमाहुः शंकादोष इत्यादि । यदि भगवति समर्थत्वनिश्चयो न स्यात् तदा पुनर्वर्षान्तरे तत्करणे इंद्रकोपादिशंकया तत्प्रतिबंधः स्यादतः कर्मणे गिरियागार्थे शंकादोषो निराकार्यस्तथा च तन्निवारणं तदर्थं इत्यर्थः ॥८०½॥ चतुर्थस्याहुः हविरित्यादि । हविः कामगवं तस्य तदाधारत्वात् । एवं मंत्राः सुरर्षयः इज्यो देवतारूप इंद्रः गिरियागे

અન્વય અને વ્યતિરેકથી હેતુવાળું કર્મ સફલ માનવામાં આવ્યું છે, તેનું નિરાકરણ કરવું જોઇએ, તેથી ચાર અધ્યાય તેનેમાટે કહ્યા છે. કા. ૭૮½.

પ્રથમ અધ્યાયનો અર્થ કહે છે, કે ભગવાને વૃષ્ટિના હેતુઓ મેઘ, ઇન્દ્ર, વગેરેને વ્રજવાસીઓ માનતા હતા, તેનું " જન્તુ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે " વગેરેથી નિવારણ કરીને જે જે સિદ્ધ થયું, તે તેમનીપાસે કરાવ્યું. તે કર્મમાં (યાગમાં) અને ફલમાં ઇન્દ્રરૂપ દેવતા નિયત હતી, તેનું પણ નિવારણ કર્યું. તે જણાવનાર બીજો અધ્યાય છે કેમકે ગોવર્ધનના ઉદ્ધરણથી જ તે દેવતા નિસ્તંભ થઈ ગઈ. ૮૦.

હવે ત્રીજા અધ્યાયનો અર્થ કહે છે, કે ભગવાન્માં સામર્થ્યનો જો નિશ્ચય ન થાત તો ફરીથી બીજે વર્ષે ગોવર્ધનયજ્ઞ કરવામાં ઇન્દ્રના કોપ વગેરેની શંકાથી તેનો પ્રતિબન્ધ થાત. તેથી ગોવર્ધનયાગ કરવામાં ગોપોની શંકાના દોષનું નિવારણ કરવું જોઇએ, તેનું નિવારણ કર્યું એ આ અધ્યાયનો અર્થ છે. કા. ૮૦½.

एवं पूर्वं परित्यज्य हर्युक्तं कार्यमीरितम् ।
अवैष्णवानां पूर्वेषां व्रतानां त्याजनं न हि ॥ ८२ ॥
वैष्णवान्यपि कार्याणि त्यक्तव्यानीति बोधने ।
नंदस्यैकादशी प्रोक्ता साधनं पंचधा स्थितम् ॥ ८३ ॥
एतावदेव कर्तव्यं तेन यद्वांछते हृदि ।
हेतुवाद इवात्रापि फलं कृष्णः प्रयच्छति ॥ ८४ ॥
इति वैकुंठनयनं स्थापितं वांछितं न हि ।
अवान्तरं फलमिदं विश्वासार्थं निरूपितम् ॥ ८५ ॥

तेषां संमत्यर्थं तुरीयकं तदुक्तमभिषेचनमर्थ इत्यर्थः । प्रकरणसिद्धमर्थमाहुः एवमित्यादि । अत्रापि गिरियागकारणं यशःकार्यम्, गोवर्धनोद्धरणं श्रीकार्यमापन्निवारकत्वात् । शंकानिवारणं ज्ञानकार्यं स्फुटमेव । मदत्याजनं वैराग्यकार्यमित्यपि स्फुटमेव ॥ सप्तमार्थमाहुः अवैष्णवानामित्यादि प्रोक्तेत्यंतम् । नहीति, किंत्विति शेषः । बोधन इति बोधनार्थम् ॥८३॥ नन्वस्मिन्प्रकरणे साधनानि निरूप्याणि, तत्र वैकुंठनयनात्मकफलनिरूपणस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः साधनमित्यादि नयनमित्यंतम् नन्वेवं सति तत उद्धरणं कुत इत्याकांक्षायामाहुः स्थापितमित्यादि । स्थापितमिति भावे क्तः । स्थापनमित्यर्थः । पाठो वा । तथा च भजनानंदे दित्सित इदमवांतरफलत्वेन विचारितमतस्तेषां न तत्र स्थापनमित्यर्थः ॥८५॥

ચોથા અધ્યાયનો અર્થ કહે છે, કે હવિષ્ મંત્ર, ઇજ્ય, દેવતારૂપ ઇન્દ્ર એ સર્વની સંમતિનેમાટે અભિષેક કર્યો. પ્રકરણમાં જે અર્થ સિદ્ધ થયો તે કહે છે, કે એ પ્રકારે પૂર્વયાગનો પરિત્યાગ કરીને હરિએ કહેલું કાર્ય કર્યું, તેનું વર્ણન અહિં થયું. અહિં પણ ઇન્દ્રયાગભંગ યશનું કાર્ય છે, અને ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ શ્રીકાર્ય છે, કારણ કે વ્રજવાસીઓનાં આપત્તિઓનું નિવારણ થયું, અને શંકાનું નિવારણ એ જ્ઞાનકાર્ય છે, અને ઇન્દ્રના મદનો ત્યાગ એ વૈરાગ્યકાર્ય છે. કા. ૮૧½.

સાતમા અધ્યાયનો અર્થ કહે છે, કે માત્ર પૂર્વે કહેલા અવૈષ્ણવ વ્રતોનો ત્યાગ કરવો એટલું જ નહિ, પણ વૈષ્ણવ કાર્યોનો પણ ભગવદિચ્છા હોય તો ત્યાગ કરવો. તે જણાવવાને નન્દરાયજીની એકાદશીવ્રતનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનું સાધન કહ્યું.કા.૮૩.

જો એમ શંકા થાય કે આ પ્રકરણમાં સાધનોનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ, તેમાં વૈકુણ્ઠમાં લઈ જવારૂપ ફલના નિરૂપણનું શું પ્રયોજન છે? તેનો ઉત્તર સાધનમ્ થી નયનમ્ સુધીમાં કહે છે કે આ પ્રકારે પાંચ પ્રકારનું સાધન કહ્યું, એટલું જ કરવું જોઈએ તે કરવાથી હૃદયમાં જે ઇચ્છા થાય, તે કૃષ્ણ હેતુવાદની માફક અહિં આપે છે. કા.૮૪.

એમ હોવાથી વૈકુણ્ઠમાંથી પાછા શામાટે લઈ આવ્યા? તો તેનો ઉત્તર કહે છે, કે ભગવાન્ તેમને વૈકુણ્ઠમાં લઈ ગયા, પણ તેની ઇચ્છા તેમને ન હતી, તેથી તેમની સ્થિતિ ત્યાં કરી નહિ. પણ તેમને ભગવાન્ ઉપર વિશ્વાસ આવે તેટલા જ માટે આ અવાન્તર

कृष्णवाक्यं सदा कार्यं मायामोहं निवार्य हि ।
वृक्षवत्तु स्थितिः कार्या शुद्धान्नेन च वर्तयेत् ॥ ८६ ॥
इच्छां विज्ञाय दातव्यं माहात्म्यज्ञानपूर्वकम् ।
यागाद्योपि त्यक्तव्या तदिच्छा चेद् व्रतानि च ॥ ८७ ॥
मध्ये स्वेष्टस्य पूर्त्यैव तदिच्छामवगत्य च ।
तत्परत्वेन सततं स्थैर्यं साधनसंग्रहः ॥ ८८ ॥

कारिकाः संपूर्णाः ॥

एतस्यार्थस्य धर्मिलीलात्वं स्फुटमेव । पंचधा साधनं स्थितमिति यदुक्तं तद्विवृण्वंतः प्रकरणमेतदुपसंहरंति कृष्णेत्यादि त्रिभिः। अत्र साधनचतुष्टयं चतुर्भिरर्द्धैः पंचमं मध्य इत्यादि पादोनेनेति बोध्यम् । ८६ । ८७ । । ८८ । एवं चतुर्विंशतिभिः साधनप्रकरणं विचारितम् ॥

આ અર્થમાં ધર્મી ભગવાન્‌ની લીલા સાતમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ જ છે. હવે ઉપર બ્યાશીમી કારિકામાં પાંચ પ્રકારનું સાધન કહ્યું તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં આ પ્રકરણનો ત્રણ કારિકાથી ઉપસંહાર કરે છે. અહિં ચાર સાધન ચાર અર્ધીકારિકાઓમાં કહ્યાં છે, અને પાંચમું સાધન મધ્યે વગેરે બાકીની કારિકાથી કહ્યું છે.

૧. માયાના મોહનું નિવારણ કરીને કૃષ્ણનાં વાક્યપ્રમાણે સદા કરવું. ૨. વૃક્ષની માફક સ્થિતિ કરવી અને શુદ્ધ અન્નથી વૃત્તિ કરવી. ૩. ભગવાન્‌ની ઇચ્છા જાણીને માહાત્મ્યજ્ઞાન-પૂર્વક ભગવાન્‌ને દાન કરવું. ૪. યાગ વગેરેનો ત્યાગ કરવો, અને ભગવાન્‌ની ઇચ્છા હોય તો વ્રતોનો પણ ત્યાગ કરવો. ૫. અને વચમાં પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરીને ભગવાન્‌ની ઇચ્છા સમજીને હમેશાં ભગવત્પર સ્થિતિ કરવી એ સાધનોનો સંગ્રહ છે. કા.૮૬ . ૮૭ . ૮૮.

યોજનાસહિત કારિકાર્થ સંપૂર્ણ.

વીશમા અધ્યાયના ચૌદમા શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીજીમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે " तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् पुंस उपस्तितरं वदन्तीति श्रुतेः । " આ શ્રુતિનો અર્થ મારા પરમમિત્ર શાસ્ત્રી મગનલાલ ગણપતિરામને પૂછતાં તેમણે કૃપા કરી નીચે પ્રમાણે પ્રો. ગોવિંદલાલદ્વારા લખી મોકલાવ્યું છેઃ—

તૈત્તિરીય સંહિતાના तस्मात् स्त्रियः....ભાગનું ભટ્ટ ભાસ્કર નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરે છે-**तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया** निरिन्द्रियसोमसंबन्धाद्दायादीः अदायादः अदायभुजः । निरिन्द्रयत्वादेव **पापात्** पतितादेः पुंसोऽपि **उपस्तितरं वदन्ति** । निरिन्द्रियं सोमम् । **तस्मात्** तादृशसोमसंबन्धात् स्त्रियो दायभाजो न भवन्ति । उप भवंति गुणभावेन वर्तते इति **उपस्तिः** । उपपूर्वादस्तेः ' क्तिच् क्तौच ' इति क्तिच् । छन्दस्युभयथा इति तस्य सार्वधातुकत्वात् भूभावाभावः अल्लोपश्च ।

ભાષાન્તર-તેથી સ્ત્રિયો નિરિન્દ્રિય છે. નિરિન્દ્રિય ચંદ્રના સંબંધને લીધે મિલકતમાં ભાગદાર નથી-નિરિન્દ્રિય હોવાથી પતિત વગેરે પુરુષથી પણ ગુણભાવવાળી (હલકી) કહેવાય છે. ચન્દ્ર નિરિન્દ્રિય છે. (સૂર્ય પુરુષરૂપ છે, ચન્દ્ર સ્ત્રી રૂપ છે.) તેવા નિરિન્દ્રિય ચંદ્રના સંબંધથી સ્ત્રિયો મિલકતમાં ભાગદાર નથી. ગુણભાવથી જે હોય તે उपस्ति કહેવાય. ....अस् સર્વધાતુરૂપ હોવાથી भू વાપર્યો નથી. अ નો લોપ (उपास्ति નહિ તેથી) થયો છે.

નિબન્ધ

अतः परं व्यसनसिद्ध्यर्थं साधनकृतिद्वारा कुमारिकाणां निरोधसिद्धिं वक्तुं साधनप्रकरणारंभः। साधनकृतिद्वारा निरोधसिद्ध्यास्य प्रकरणस्य साधनत्वं। दैहिकसकलधर्मत्यागपूर्वकभगवत्प्राप्त्यर्थं लौकिकवैदिककरणं व्यसनम्। अत्रापि पूर्ववदेव सप्ताध्यायाः। तत्र प्रथमे कुमारिकाभ्यो व्रतवरदानं ईश्वरधर्म इति ऐश्वर्यनिरूपणं स्पष्टमेव। द्वितीये यज्ञपत्नीप्रसंगेमाहात्म्यनिरूपणं वीर्यकार्यमेवेति वीर्यनिरूपणं स्पष्टमेव। तृतीये वैष्णवयागकरणाद्यशोनिरूपणं स्पष्टमेव। चतुर्थे गोवर्धनोद्धरणं श्रीकार्यम्, सर्वापन्निवारकत्वात्। पंचमे आशंकानिवारणं गर्गो मे यदुवाच हेत्यादिना कृतं स्पष्टमेव ज्ञानकार्यम्। षष्ठे इन्द्रमदत्याजनं स्पष्टमेव वैराग्यकार्यम्। सप्तमे गोकुलनिवासिनां वैकुण्ठप्राप्तिस्ततः उद्धृतिश्च भजनानन्ददानार्थमिति स्फुटमेव धर्मिकार्यम्। एवं साधनप्रकरणे साधनप्रकरणद्वारा कुमारिकादीनां व्यसनरूपो निरोधः सिद्धः।

નિબંધમાં ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા તામસસાધન પ્રકરણના અધ્યાયાર્થ અ૦ ૧૯ થી ૨૫.

હવે ઓગણીશથી પચ્ચીશ અધ્યાયસુધીમાં કુમારિકાઓના વ્યસનની સિદ્ધિનેમાટે સાધનોદ્વારા કુમારિકાઓના નિરોધની સિદ્ધિનું વર્ણન કરવાનેમાટે સાધનપ્રકરણનો આરંભ કરવામાં આવે છે. સાધનો કરવાથી નિરોધની સિદ્ધિ થઈ, તેથી આ પ્રકરણને સાધનપ્રકરણ કહે છે. દેહના સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને ભગવત્પ્રાપ્તિનેમાટે લૌકિકવૈદિક સર્વ કરવું તે જ વ્યસન. અહિં પણ પહેલાંના પ્રકરણોની માફક સાત અધ્યાય છે.[1] પ્રથમ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કુમારિકાઓએ કરેલા વ્રતથી વરદાન આપવું એ ઈશ્વરધર્મ હોવાથી આ અધ્યાયમાં ભગવાનના ઐશ્વર્ય ધર્મનું નિરૂપણ સ્પષ્ટ જ છે. બીજા અધ્યાયમાં યજ્ઞપત્નીના પ્રસંગમાં ભગવાનના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કર્યું, એ માહાત્મ્ય વીર્યનું કાર્ય હોવાથી વીર્યનિરૂપણ સ્પષ્ટ જ છે. તૃતીય અધ્યાયમાં વૈષ્ણવયાગ કરવાથી યશનું નિરૂપણ સ્પષ્ટ જ છે. ચતુર્થ અધ્યાયમાં ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ કરીને સર્વ દુઃખનું નિવારણ કરવાથી શ્રીનું કાર્ય સ્પષ્ટ જ છે. પાંચમા અધ્યાયમાં ભગવાન્‌નેવિષે સર્વ શંકાનું નિવારણ અને ગર્ગે ભગવાન્‌નેવિષે જે કહેલું, તે સર્વ કહેવાથી જ્ઞાનકાર્ય સ્પષ્ટ છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રના મદનો ત્યાગ કરાવવો એ વૈરાગ્યનું કાર્ય સ્પષ્ટ જ છે. સાતમા અધ્યાયમાં ગોકુલનિવાસીઓને વૈકુણ્ઠની પ્રાપ્તિ કરાવવી અને ભજનાનન્દનું દાન કરવાનેમાટે વૈકુણ્ઠમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવો એ ધર્મિકાર્ય સ્પષ્ટ જ છે. આ પ્રકારે સાધનપ્રકરણમાં સાધન કરવાથી કુમારિકાઓ વગેરેને વ્યસનરૂપ નિરોધ સિદ્ધ થયો.

---

૧ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય એ ૭ ધર્મ અને ધર્મી એમ સાત.

શ્રીસાધનપ્રકરણ શ્લોકપાદની અનુક્રમણિકા

શ્રીભાગવતના ધોળમાંથી.

દશમસ્કન્ધ પુર્વાર્ધ સાધનપ્રકરણ સંબંધી-ધોળ.

અષ્ટાદશે વેણુગીત પછી, ત્રીજું સાધન પ્રકરણ કહેવાય,
ચિત્તે ધરીને સાંભળો તેના તે સાત અધ્યાય. ૨૪

ઓગણીશમે હેમન્ત ઋતુ, કર્યું કાત્યાયની વ્રત તે જાણ,
વ્રજભક્તને વરદાન દીધું લીલા એહ વખાણ ૨૫

વીશમે ઋષિપત્નીનું અન્ન આરોગ્યા, એકવીશમે ઇન્દ્રનો મેટ્યો યજ્ઞ,
ભોગ ધરાવ્યો શ્રીગિરિરાજને, પ્રભુજીએ કરી અનુરાગ. ૨૬

અન્યાશ્રય દૂર કરાવી પોતાનો આશ્રય કરાવ્યો નાથ,
બાવીશમે ઇન્દ્રકોપ વૃષ્ટિથી, રાખ્યો વ્રજ સર્વ સાથ. ૨૭

ત્રેવીશમે એવું પરાક્રમ જોઈ સર્વને આશ્ચર્ય જ્ઞાનપૂર્વક થાય.
ચોવીશમે ઇન્દ્ર સ્તુતિ, અભિષેક, ગોવિન્દ નામ ધર્યું કહેવાય ૨૮

પચ્ચીશમે શ્રીનન્દરાયજીને વરુણપાસથી મૂકાવ્યા વ્રજે.
વ્રજભક્ત બ્રહ્મહ્રદમાં નિજધામ, દેખાડ્યું જગદીશ. ૨૯

શુદ્ધિ પત્રક

પાન.	ક્યાંનું.	લીટી	છાપેલ.	સુધારેલું.
૫	ટિ૦	૮	કાઇ	કોઇ
૬	ટિ૦	૧૮	ગ્રહસ્થ	ગૃહસ્થ
૯	ટિ૦	૩૪	હોષ્ઠ	ઓષ્ઠ
૧૧	લે૦	૧-૩	–तपस–	–तपःस–
૧૮	ટિ૦	૧૭	વિશિષ્ઠ	વિશિષ્ટ
૧૮	લે૦	૪	સગજવું	સમજવું
૨૦	સુ૦	૧	કાલન્દિ	કાલિન્દી
૨૩	લે૦	૧	कर्मगि	कर्मागि
૨૩	,,	૪	रमादिनां	रमादीनाम्
૨૩	,,	૮	दृ्वा	दृष्ट्वा
૨૮	ટિ૦	૬–૧૨	अवलां	अवलाः
૨૯	,,	૧૪	,,	,,
૩૩	ટિ૦	૨	ભવો	ભાવો
૩૩	યો૦	૫	दास्य	दास्यः
૪૧	સુ૦	૪	प्रलम्बा	प्रलम्बाः
૧૩૦	શ્લો૦	૧	– र्वंह्म–	– र्ब्रह्म–
૧૩૬	,,	૨	ह्मस्मै	श्यस्मै
૧૫૯	યો૦	૧	मुखपेक्षां	मुखापेक्षां
૧૮૭	સુ૦	૧૨	ગુણરૂપ	ગુરુરૂપ
૧૯૨	સુ૦	૧	सर्वस्थै	सर्वस्मै
૧૯૮	શ્લો૦	૨	–रानु–	–रापनु–
૨૦૭	,,	૧	सनयया	सपर्यया
૨૧૨	સુ૦	૧૩	नीयातम्	नीयताम्
૨૨૭	ટિ૦	૧૨	તેનાની	તેનાથી

નોંધઃ–જે ટાઇપો । ſ ૅ ૢ ી ૈ : વગેરે પ્રીન્ટીંગમાં ફુટી ગયા હોય અગર ઉડી ગયા હોય તે સુધારીને વાંચવા.

શ્રીમદ્‌ભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ

અ૦ ૧૯ થી ૨૫

શ્રીસુબોધિનીજી

તામસસાધન પ્રકરણ

ગુજરાતી ભાષાંન્તર સંપૂર્ણ.